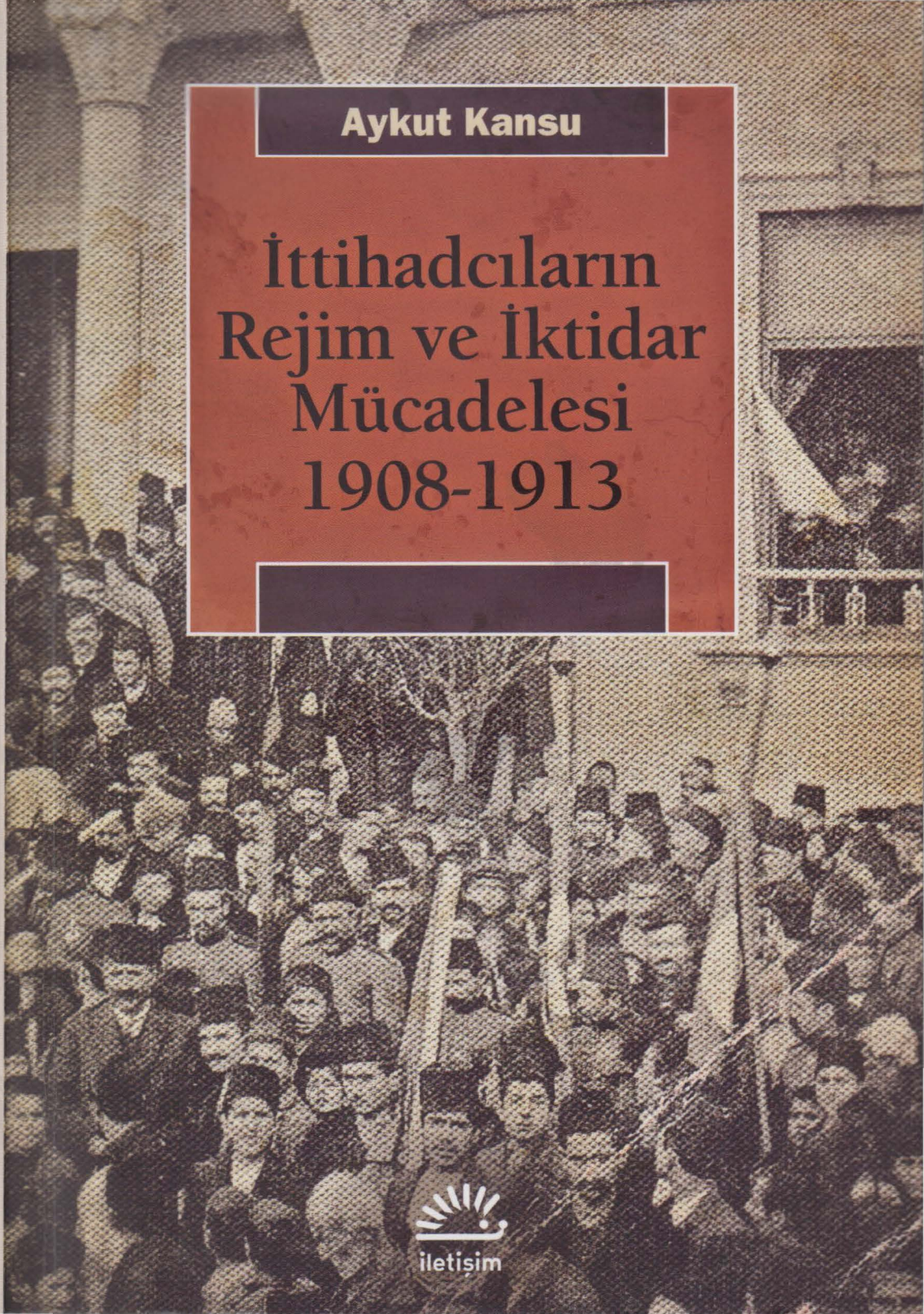
Aykut Kansu • İTTİHADCILARIN REJİM VE İKTİDAR MÜCADELESİ 1908-1913

Aykut Kansu

İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913

iletişim

AYKUT KANSU

İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913

AYKUT KANSU 1955'te Münih'te doğdu. 1973'te ODTÜ'de başladığı siyaset bilimi eğitimini 1977'de Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladı. Doktora eğitimini ABD'de Cambridge, Boston'da Massachusetts Institute of Technology'de yaptı. 1987'de *New Perspectives on Turkey* dergisinin kurucu editörlüğünü üstlendi. 1991'de ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde başladığı öğretim üyeliğine ODTÜ Tarih Bölümü'nde devam etti. 2003-2005 tarihleri arasında Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde çalıştı. Ardından Ankara'da Ufuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Bölüm Başkanı olarak görev yaptıktan sonra, 2009'da Çankaya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığını üstlendi. Halen, Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913
© 2016 Aykut Kansu

İletişim Yayınları 2301 • Araştırma-İnceleme Dizisi 381
ISBN-13: 978-975-05-1925-3
© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2016, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Meclis-i Mebusan'ın açılışı münasebetiyle Tekfurdağı'nda yapılan tören (Kaynak: Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Ayla Duru Karadağ
BASKI ve CİLT Ayhan Matbaası SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYKUT KANSU

İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913

Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913

ÇEVİREN ***Selda Somuncuoğlu***

iletişim

İÇİNDEKİLER

Önsöz vii

BİRİNCİ BÖLÜM
Giriş 1

İKİNCİ BÖLÜM
1909'un İlk Aylarında İttihadcıların İktidar Mücadelesi 21

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
'31 Mart Olayı' ya da,
13 Nisan 1909 Karşı-Devrim Teşebbüsü 75

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Anayasal Düzenin Yeniden Tesisi ve
İttihadcılarla Monarşistlerin
Devam Eden İktidar Mücadelesi 125

BEŞİNCİ BÖLÜM
Hakkı Paşa Kabinesi 163

ALTINCI BÖLÜM
1911 Yılının Olayları:
Anayasal Düzeni Devirmeye Çalışan
Monarşistlerin Devam Eden Çabaları 203

YEDİNCİ BÖLÜM
Said Paşa Kabinesi 247

SEKİZİNCİ BÖLÜM
1912 Genel Seçimleri 295

DOKUZUNCU BÖLÜM
1912 Darbesi 341

ONUNCU BÖLÜM
Balkan Savaşı ve Monarşist Hükûmetin Düşmesine Giden Yol 399

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Barış Görüşmeleri ve Kâmil Paşa'nın Düşüşü 459

EK
1912 Genel Seçimleri 537

Bibliyografya 587
Dizin 597

Önsöz

Bu kitap, Türkçe olarak *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), İngilizce olarak da *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden, New York ve Köln: E. J. Brill, 1997) adıyla yayınlanan ve 1908 Devrimi'ne giden yolu anlatan kitabımın devamı olarak Devrim sonrası Türkiye'deki siyasal hayatı çözümlemeyi amaçlamıştır. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913* adıyla yayınlanan bu kitap *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* (Leiden, Boston ve Köln: E. J. Brill, 2000) adıyla İngilizce olarak yayınlanan kitabımın Türkçe 'çevirisidir.'

Elinizdeki kitaba genel anlamıyla 'çeviri' demek pek yanlış olmasa da, bu metin İngilizce kitabın bire bir Türkçe çevirisi değildir. Çeviri sürecinde ister istemez çevirmen Selda Somuncuoğlu'nun hazırladığı metne müdahalelerde bulundum ve kitabın çeviri havasından kurtulması için epeyce uğraştım. Bu müdahaleler kitabı, İngilizce metnin tam bir Türkçe çevirisi olmaktan çıkarttı. Ancak bu kitabı yayına hazırlarken yapmış olduğum tek müdahale, çeviri metni üzerinde yaptığım bu düzeltme ve değişikliklerle sınırlı kalmadı.

Temeli 1980'li yıllarda Cambridge'de M.I.T.'de yaptığım doktora tezinin ikinci bölümüne dayanan bu metni Brill için yayına hazırlarken tez çalışmalarının esnasında görme ve inceleme fırsatı bulamadığım yayınları, gazete ve dergileri kitaba ekleme işini yapmıştım. 1990'lar ile 2000 yılı arasında çıkan ve konuyla ilgili yeni akademik yayınları da İngilizce metne eklemiştim. Bu nedenle Brill tarafından 2000 yılında yayınlanan İngilizce metin o güne kadar gün ışığına çıkmış yeni kaynakları da dikkate alarak hazırlanmıştı.

Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913 adlı kitabımı Türkiye'deki okurlara sunarken benzer bir süreci tekrarlayıp tekrarlamamak konu-

sunda tereddüde düştüm. Kitabın İngilizce olarak yayınlanmasının üzerinden geçen onbeş yıl içinde gerek Türkçe, gerekse de yabancı dillerde bu dönemle ilgili yeni yayınlar, doğal olarak, çıkmaya devam etti; ve halen de devam ediyor. Eğer bu yayınlar benim kitabımdaki noksanları tamamlayacak ya da yaptığım yorumları sorgulatacak önemde olmuş olsaydı hiç kuşkusuz bunları da dikkate almak kaçınılmaz olurdu. Kitabının İngilizce olarak yayınlanmasından bu yana geçen onbeş yıl içinde çıkan diğer yayınların genel mahiyetiyle yazmış olduğum metne özgün bir katkıda bulunacak ölçüde olmadığını farkettim. Bu nedenle, kitabın çeviri sürecinde söylediklerime yeni bir bakış açısı katmayan bu ikincil kaynakları dipnotlara eklemek gibi bir işe şimdilik girmemeyi uygun gördüm.

Ancak, bu tercihimin dışında İngilizce yayınlanan kitaptaki metni değiştirip radikal olarak yeni baştan yazdığım yerler de epeyce oldu. İngilizce metnin tümünü gözden geçirirken zamanında değişik nedenlerle ulaşamamış olduğum eski gazete koleksiyonlarına ulaşabilmiş olmak beni heyecanlandırdı. Bu koleksiyonlardan en önemlisi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda yayınlanmış olan gazete ve dergilerdi. Bunların hemen hemen tamamını 2009 yılı sonu itibariyle tümüyle sayısal ortama aktaran Österreichische Nationalbibliotek, 1935 yılı sonuna kadar yayınlanmış olan bu gazete ve dergileri hiçbir kısıtlama olmadan kullanıma açtı. Daha önceden bakmış olduğum birkaç Viyana gazetesi dışında kalan tüm Avusturya-Macaristan gazetelerine ulaşabilmiş olmam kitabın Türkçe baskısını zenginleştirmek için bana bulunmaz bir fırsat sundu. Tıpkı Almanya'da olduğu gibi Avusturya'da da o zamanki gazeteler hafta sonları hariç, sabah ve akşam baskısı olmak üzere, günde iki kere yayınlandığından, önemli gelişmeleri neredeyse saati saatine takip etmek bu sayede mümkün hale geldi. Bu fırsatı değerlendirdim ve İngilizce kitapta kullanamamış olduğum Avusturya-Macaristan gazetelerinin en önemlilerinin tümünü gün gün taradım. Taradığım bu gazeteler Viyana'da yayınlanan *Neue Freie Presse*, *Reichspost* ve *Die Neue Zeitung* ile Budapeşte'de yayınlanan *Pester Lloyd* ve Prag'da yayınlanan *Prager Tagblatt* idi. Bunlar arasında *Neue Freie Presse* ile *Pester Lloyd* Türkiye'deki siyasal gelişmeler konusunda en çok ve en kapsamlı haber ve yorumu içeren gazeteler olma özelliğine sahip olduğu için en fazla bu iki gazete ön plana çıktı. Her iki gazetenin de İstanbul'da sürekli konuşlandırmış olduğu muhabirleri aracılığıyla haberleri ilk elden verme gibi bir özelliği olduğunu vurgulamak isterim.

Eski gazeteler konusunda benzer bir işi Paris'teki Bibliothèque nationale de France da yapmış olduğu için, Paris'te yayınlanan tüm gazetelere ulaşmam son derece kolay oldu. *L'Écho de Paris*, *Le Figaro*, *Journal des débats*, *Le Matin* ve *Le Temps* gibi gazeteler ile *La Revue* gibi dergilerin tüm koleksiyonunu tarayarak Türkiye'nin iç ve dış politikasını ilgilendiren konularda son

derece ilgi çekici ayrıntılı haber ve yorumları bu kitaba dahil etmem mümkün oldu.

Kitabımın İngilizce baskısında yalnızca Berlin'de yayınlanan *Vossische Zeitung* adlı gazeteyi Berlin'deki Amerika-Gedenkbibliothek koleksiyonundaki mikrofilmlerden takip edebilmiştim. Şimdiki Türkçe çeviri için sayısal ortama geçirilmiş ve siyasi tarih için kullanılması elzem olan *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung* ile yine Berlin'de yayınlanan *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* gazetelerinin dönem ile ilgili tüm koleksiyonlarını kullandım.

Kitabın Brill'den yayınlanan metni için İngiltere'den yalnızca *The Times* gazetesini kullanmıştım. Türkçe çeviri dolayısıyla yine sayısal ortama aktarılmış olan *The Manchester Guardian* ve *The Observer* gazetelerinin tüm koleksiyonundan yararlanma fırsatım oldu. Kitabın Türkçe baskısı için New York'ta yayınlanan *The New York Times* gazetesinin koleksiyonunu da tarayarak ek bilgileri çeviri metne taşıdım.

Böylece, Türkçe baskı için yenilik olmak üzere toplam ondört yabancı gazetenin dönemi kapsayan dört buçuk yıllık tüm sayılarını taramış ve son derece zengin ve daha önce başka yerlerde rastlamamış olduğum önemli bilgilere ulaşmış oldum. Son onbeş yılda çıkan akademik yayınlarda göremediğim özgün bilgileri bu gazetelerin 1908 ile 1913 yılları arasındaki sayılarında bulmak beni çok heyecanlandıran bir durum oldu.

Gazetelerdeki önemli bilgiler, okuyucuların da görebileceği gibi, Türkçe metnin her sayfasına girdi. Bazı durumlarda gazetelerde bulduğum yeni bilgiler o derece önemli boyutlara ulaştı ki, çeviri metnin değişik yerlerine yeni paragraflar eklemek durumunda kaldım. Türkçe kitabın İngilizce metne göre en fazla değişiklik geçirmiş olan kısmı ise İngilizce kitabın son bölümü oldu. İngilizce kitap toplam on bölümden oluşmaktaydı ve monarşist iktidarın 1913 yılı başında düşmesine giden süreçle ilgili olan son bölüm, o zaman şüphelerimi giderecek boyutta kanıt bulamamış olduğum için, daha temkinli bir ifadeyle kaleme alınmıştı. Türkçe metin için yapmış olduğum bu yeni yabancı basın taraması beni öyle önemli bilgilere ulaştırdı ki, İngilizce kitabın son bölümünü yeni baştan yazmanın daha faydalı olacağını düşündüm. Sonuçta İngilizce baskıdaki son bölüm Türkçe metinde iki ayrı bölüme ayrıldı; ve her iki bölüm de İngilizce metindeki tek bölümden daha uzun bölümler haline geldi. Böylelikle Türkçe metin için eklenen yepyeni bilgilerle yeni baştan yazılmış olan son iki bölüm kitabı neredeyse çeviri olmaktan çıkarttı. Kitabın Türkçe çevirisi bu nedenden ötürü de beni daha çok tatmin eden bir metne dönüştü. Bu önemli değişikliği yapabilmiş olmaktan son derece memnunum.

Kitabın İngilizce metni için yazmış olduğum önsözde M.I.T.'deki hocalarım Prof. Dr. Suzanne Berger ile Prof. Dr. Philip Khoury'e ve o dönemde Univer-

sity of Massachusetts at Boston'da görevli olan Prof. Dr. Feroz Ahmad ile eşi Bedia Ahmad'a çok şey borçlu olduğumu söylemiştim. Kitabın İngilizce baskısı için geçen süreçte de Rijksuniversiteit Leiden'de çalışmakta olan Prof. Dr. Erik J. Zürcher ve Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Sina Akşin ile görüşme ve tartışma fırsatı bulduğumdan ötürü memnuniyetimi belirtmiştim. Akademik çalışmalarımın her safhasında beni gönülden desteklemiş olan Türkiye'de Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü ve Fransa'da Institut d'Études Avancées de Nantes'ta görevli Prof. Dr. Huricihan İslamoğlu ile bir zamanlar Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde çalışmış olan gerçek akademisyen Fatma Mansur Çoşar'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde lisans eğitimi aldığım yıllardan beri görüştüğüm hocam Selim İlkin ile Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladığını lisans eğitimim sırasında tanıdığım hocam Prof. Dr. Taha Parla, Türkiye tarihi üzerine yaptıkları son derece önemli akademik çalışmalarla, hep bana örnek oldular.

Sonsuz sabrı ve her zaman bana şevk veren iyiniyetli girişimleri ile kitabın İngilizce metninden çok daha iyi bir metin haline gelmesinde önemli katkısı olan İletişim Yayınları editörlerinden ve İletişim Yayınları Ankara Temsilcisi Tanıl Bora kitabın mümkün olan en kısa zamanda çıkması için çok uğraştı. Umarım sonunda tamamlanmış olan bu metinle Tanıl Bora'yı utandırmış olmam.

Çeviri sürecinde metni baştan sona okuyarak ilk ve en önemli düzeltmeleri yapmış olan eski öğrencilerimden Zafer Çeler ile Mehmet Ratip'e sonsuz teşekkür borçluyum. Metin üzerinde onların yapmış olduğu ciddi düzeltmeler olmasaydı benim işim çok daha zor olacaktı. İki değişik göz tarafından yapılan bu düzeltmelerden sonra benim metne yapmış olduğum eklemelerle birlikte nihai metni en ince ayrıntısına kadar okuyup Türkçe anlatım konusunda titizlikle gerekli düzeltmeleri yapan Tarih Vakfı eski Ankara Temsilcisi Ülkü Özen kitabın akıcı bir şekilde okunabilir hale gelmesinde en büyük katkıyı yapmış oldu. Hiçbir karşılık beklemeden bu metin üzerinde ciddi düzeltmeler yapan her üç dostuma da burada teşekkürlerimi iletmeyi bir borç biliyorum. Tüm çabalarıma rağmen kalmış olabilecek hatalardan ben sorumluyum.

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş

Bu kitap 1908 Devrimi sonrasında Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmeler hakkındadır. Daha açık söylemek gerekirse, parlamenter düzeni yerleştirmek isteyen siyasetçiler ile bu ideale muhalif olanların siyasi mücadeleleri üzerinedir. Parlamenter siyaset, Türkiye sahnesine ilk kez 1908 yılında çıkmış yepyeni bir olgudur. Türkiye o tarihe kadar ülke genelinde yapılan seçimler sonucu belirlenmiş mebuslardan oluşan bir parlamentoya karşı sorumlu olan ve ona hesap veren bir hükümet tarafından hiç yönetilmemiştir. Bu nedenle, 1908 yılı Aralık ayında Meclis'in açılmasıyla başlayan anlatım, 1912 yazında askeri bir darbe ile kapatılan Meclis-i Mebusan'ı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 yılı başlarında tekrar açmasıyla sonlandırılmıştır.

Meclis-i Mebusan'ın 1908 yılı Aralık ayı ortalarında açılışından 1913 yılı Ocak ayı sonlarında 1912 yılı Temmuz ayında yapılmış bir askeri darbe ile işbaşına gelmiş olan monarşist hükümetin İttihadcılar tarafından devrilmesine kadar geçen olayları ayrıntılı olarak anlattığım bu kitap daha önce yapılmış ve sayıları birkaçı geçmeyen araştırmalardan önemli bir noktada ayrılıyor.[1] Önceki araştırmalar –özellikle Feroz Ahmad'ın *The Young Turks: The*

1 Türk siyasi tarihinin bu dönemine dair yalnızca iki akademik kitap var. Feroz Ahmad'ın *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*] adlı kitabı bu alanda yazılmış ilk kitap ve yayınlanışından otuz yıl sonra bile önemini koruyor. İkincisi ise Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eseri. Bu kitap da aslen aynı çizgide, ama hem 1889 ile 1908 arası devrim öncesi yılları, hem de 1913 ile 1918 arasını kapsıyor. Bu çalışmalara ek olarak daha yakın zamanlarda çıkan iki kitapta da aynı dönem anlatılıyor, ancak ağırlıklı olarak devrimi izleyen on yıllık dönemde Türklerle Arablar arasındaki ilişkilere yer veriliyor (Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918* ve Ha-

Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*] ile Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eserleri–1908 Devrimi'nin ertesinde koşulların çok geçmeden normale döndüğünü varsayarlar; bense, söz konusu dönemde Türkiye'nin siyasi geleceğini etkileyen bitmez tükenmez bir mücadelenin yaşandığını öne sürüyorum. 1908 Devrimi, basitçe 1876 Anayasası'nın 'yeniden yürürlüğe konulması' anlamına gelmiyordu. O nedenle de, 1876 yılındaki anayasal hareketi 'I. Meşrutiyet,' 1908 yılındaki hareketi de, sanki geçmişteki olayların bir benzeri tekrarlanıyormuş gibi, 'II. Meşrutiyet' olarak nitelemek 1908 yılındaki siyasal dönüşüm çabasını açıklamakta son derece yetersiz kalıyor. Yalnızca yetersiz kalmıyor; aynı zamanda çağdaş Türk siyasal hayatımızı anlamamızı da zorlaştırıyor.

1908 yılındaki devrimle Türkiye'nin siyasal yapısında son derece köklü bir değişim yapılmaya çalışılmıştı; ve bu çabada da önemli ölçüde başarılı olunmuştu. Bu devrim öylesine önemli ve büyük bir dönüşümdü ki, birçok anlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmiş olduğu söylenebilir. 1908 Devrimi öncesi Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce tüm uygulamaları ve kurumlarıyla bir mutlakiyetçi rejimdi. Zamanın yabancı basınında kullanıldığı şekliye, 'Jeune Turquie', ya da 'Young Turkey' –'Genç Türkiye'–ise bu gelenekten kökten bir kopuşu temsil ediyordu. İttihadcılar devrimle birlikte, modern ve merkezî bir devlet çatısı altında, hem ekonomik alanda kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmek, hem toplumsal anlamda hayatı modernleştirmek, hem de siyasal alanda parlamenter düzende çalışan yeni bir iktidar yapısını hayata geçirmek için etkin bir şekilde uğraşmıştı. Kısaca söyleyecek olursak, 1908 Devrimi sonrasında modern devlet, tüm kurumlarıyla II. Abdülhamid'in baskıcı kişiliğinde simgelenen mutlakiyetçi devletin yerini almıştır. Bu nedenle, 1908'den sonra imparatorluğun resmi adı değişmeden kaldığı ve halk, üstünde yaşadığı topraklara 'Memalik-i Mahruse-i Şahane' demeye devam ettiği halde, 'Osmanlı İmparatorluğu' ismi artık genellikle monarşi yanlılarınca ve onların tutucu basınında kullanılmış, 'Türkiye' ya da 'Genç Türkiye' ise Devrim'den yana olanların tercih ettiği ad olmuştur.[2] 'Türkiye' kelimesi, sınırlı bir coğrafi bölgeyi yansıtmak-

san Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* [Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve Islâmcılık, 1908-1918*]). Bu kitabının Türkçe çevirisi tamamlandığı sıralarda tam da bu dönem üzerine çıkan bir başka yayın da Baran Hocaoğlu'nun *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri, 1908-1913* adlı kitabı. Ancak Hocaoğlu'nun kitabı da eleştirdiğim noktaların tümünü tekrarlaması açısından dönem hakkında çözümlemelerimizi ne yazık ki ileri bir noktaya götürmekten tamamiyle uzak.

2 Alexander Lyon MacFie tarafından yazılan yakın tarihli bir kitabın başlığı –*The End of the Ottoman Empire, 1908-1923* [Alexander Lyon MacFie, *Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923*]– bu gerçeği ortaya koyuyor.

tan ziyade, kuşkuya yer vermeksizin, Ortadoğu ve Balkanlar'daki imparatorluk topraklarında da hüküm süren, devrim sonrası siyasi yapının tümüne işaret etmektedir.[3]

Öncelikle ve özellikle belirtmek gerekirse, bu kitabım da önceki kitabımda –*1908 Devrimi*– yer verdiğim ve sorunsalımı inşa ettiğim önermelere dayanıyor: *1908 Devrimi* adlı kitabımda 1908 yılının yaz aylarında olan bitenlerin *gerçek* bir devrim olduğunu, yalnızca basit ve anlık bir hükümet değişimi olmadığını savunmuştum. Türk tarihinin bu dönemi ile ilgili hâlâ yaygın olan muhafazakâr bakış açılarının tersine, ben bu olayların ne bir grup sivil ve askeri bürokrat tarafından yukarıdan aşağıya uygulanmış bir reform projesi, ne de 'tepeden inme bir devrim' olarak yorumlanabileceğini kabul etmiyorum.[4] Bahis konusu Türk tarih yazıcılığındaki alışılagelmiş bakış açısıyla benim görüşlerim arasındaki fark '1908 Devrimi'nin Yüzüncü Yılı' münasebetiyle Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin ev sahipliğinde yapılan kongrenin son günkü ve içinde konuşmacı olarak ben dahil Sina Akşin, Herkül Millas, Feroz Ahmad, Orhan Koloğlu, Norman Stone ve Taner Timur'un bulundukları kapanış panelindeki tartışmaya bakılarak da kolayca anlaşılabilir.[5]

Bu devrimin amaçladığı, ya da ulaşmak istediği şey, Türkiye'de liberal demokratik bir yönetim biçimi kurmaktı.[6] Bu, eski idari ve siyasi uygulamalara son vermek ve daha da önemlisi, o ana kadar mutlakiyetçi yönetimin dayandığı siyasal yapının temellerini yıkmak demekti. 1908 Devrimi ile yıkılan eski mutlakiyetçi yönetimin yeni dönemden en temel farkı, eski rejimin ülkeyi yönetmek için tümüyle sivil ve askeri bürokrasiye dayanıyor olmasıydı. Parlamento, partiler ve çeşitli politika önerileri oluşturan dernek ve sivil toplum örgütleri gibi herhangi bir kurumsal mekanizmanın olmadığı bir ortamda, siyaset, yüksek devlet memurları –yani, paşalar– eliyle yürütülüyordu. Böylesi 'bürokratik' bir yönetim, tabii ki alınan kararların siya-

---

3 Bu nedenle, *The Revolution of 1908 in Turkey* [*1908 Devrimi*] adlı kitabını değerlendiren bir yazarın 'Türkiye' kelimesi üzerinde odaklanıp tartıştığım esas konuyu kaçırmış ve söylediklerimi yanlış anlamış olduğunu düşünüyorum (Donald Quataert, "Review: Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*", *British Journal of Middle Eastern Studies, 25* (1998), s. 306-307).

4 Bu görüşlerimi, gerekçeleriyle birlikte, uzun uzadıya *The Revolution of 1908 in Turkey* [*1908 Devrimi*] adlı kitabımda tartıştığım için, aynı konuları burada tekrarlamak istemiyorum. Konuya ilgi duyanlar o kitabımdaki ilgili bölüme bakabilirler (*The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 1-27 [*1908 Devrimi*, s. 1-34]).

5 Aykut Kansu, Sina Akşin, Herkül Millas, Feroz Ahmad, Orhan Koloğlu, Norman Stone ve Taner Timur, "Kapanış Oturumu: Son Sözler", Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (der.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, s. 735-776.

6 Modern Türk siyasal tarihinde liberal demokrasi mücadeleleri ve bu bağlamda 1908 Devrimi'nin önemi için bkz., Aykut Kansu, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", s. 4-11. 1908 Devrimi'nin 90. yıldönümünde kaleme alınan bu yazı *1908 Devrimi* kitabıma ikinci baskısından itibaren son bölüm olarak eklenmiştir (Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 357-373).

si olmadığı ya da düzenin siyasete tamamen yabancı olduğu anlamına gelmiyordu. Elbette siyasal hayat açısından bakıldığında, eski rejim de ardından gelen yeni rejim kadar gündelik siyasetin içindeydi. Ne var ki, siyasetin yapıldığı arena kamuoyuna ve onun denetimine açık değildi. Kamuoyuna duyarlı olmayan bu mutlakiyetçi eski rejimin toplumdaki mülklü sınıflara da hesap vermek gibi bir derdi yoktu. Yüksek siyaset toplumdaki mülklü sınıfları ve onların temsilcilerini de dışlamaktaydı. 'Entrikaları' ile meşhur saray siyaseti, tek bilinen ve uygulanan siyaset biçimiydi. Doğal olarak bu siyaset, bu riskli oyun içinde uzun yıllarını geçirerek zaman içinde yüksek mevkiilere gelen devlet bürokrasisinin 'saygın' üyeleri ile Sultan Abdülhamid'in devlet bürokrasisinden ayrı geniş bir bürokrasi olan Mabeyn ve doğrudan kendine bağlı bir 'gizli servis' teşkilatının merkezde olduğu Yıldız Sarayı etrafında dönüyordu.

Yüksek düzeydeki bürokratların –yani, 'paşa' rütbesindeki devlet memurlarının– *tümü* siyasetin içindeydi. Böyle bir sistemde hiçbir üst düzey bürokratın Saray siyasetinden uzak durma gibi bir seçeneği yoktu. Mutlakiyetçi siyasal düzende bir paşanın varlığını sürdürebilmesi günlük siyasi entrikalara –yani, muhafazakâr tarihçilerin onaylamayarak belirttikleri şekliyle, 'menfur Bizans oyunları'na– bulaşması ve bu oyunlarda göstereceği başarıyla mümkündü. Paşaların iktidarı –yani, güç tabanları– liberal demokratik bir ortamda olduğu gibi, seçimler, siyasi partiler veya parlamento türünden kurumsallaşmış yapıların işlediği siyasal bir düzene, 'modern' bir toplum ve onun farklı sınıf çıkarları etrafında örgütlenmiş belli başlı baskı gruplarına dayanmıyordu. Paşalar güçlerini esas olarak bir yandan 'feodal' –yani, cemaat bağlarından– öte yandan da merkezî devlet bürokrasisine dayalı modern öncesi bir siyasal yapıdan alıyorlardı. Eski düzende, güç sahibi etkili paşaların hemen tümünün belli cemaatlerle ilişkisi vardı. Önde gelen paşaların bazıları Arnavut, Kürd veya Arab kökenliydi. Arnavutluk, Kürdistan ve Arabistan –özellikle de Irak ve Suriye– Saray siyasetinin dayandığı üç önemli coğrafi bölgeydi. Örneğin, 1908 Devrimi sonrası gayrimeşru yollardan edindiği tüm servetiyle yurtdışına kaçmayı başaran Arab İzzet Paşa, Suriye'nin feodal yapısının temel taşlarından biriydi; tıpkı, Melhame kardeşlerin Lübnan'ın Maruni cemaatiyle ilişkili olması gibi. Feodal ya da modern öncesi cemaat bağları, modern ya da kapitalist, toplumlardaki sınıf bağlarının ve ilişkilerin tersine, eski tarz siyasetin ön koşuluydu. Bu toplumsal yapıya ve onun oluşturduğu siyasal ağlara ek olarak, yabancı ülkelerin eski düzen üzerindeki etkisi ve ağırlığını da gözardı etmemek gerekiyor. Avrupalı 'Büyük Güçler'in yüksek rütbeli paşalar üzerindeki nüfuzları da bu düzenin ayrılmaz parçası olduğundan, dış güçlerin Türkiye'deki temsilcileri olan yabancı diplomatların ve elçilik görevlilerinin ve Sir Edwin Pears gibi uzun yıllar Türkiye'de yaşa-

mış ve sistemin parçası olmuş şahsiyetler de siyasi hırsları olan paşalar tarafından bazen ayakta kalma, bazen de yükselme aracı olarak sürekli başvurulan ve kullanılan kimselerdi. Örneğin Kâmil ve Said paşaların İngiliz yanlısı olarak bilinmesi, Mahmud Şevket Paşa'nın da Alman yanlısı olarak tanınması hep bu nedendendi.

Eski düzen paşalarının kendi aralarındaki yüksek siyaset kamuoyu tarafından pek de kolaylıkla takip edilemezdi. Kısacası, eski mutlakiyetçi düzende, siyaset kapalı kapılar ardında yapılırdı. Siyaset, ayrıcalığı olan az sayıda insana açıktı ve siyasete merakı olan hırslı bireylerin serbestçe girebileceği bir 'alan' değildi. Bu öylesine dışarıya kapalı bir alandı ki, yapılan işler kamuoyunun gözleri önünde olmadığı gibi, kamuoyuna yapılan işlerin hesabı da verilmezdi. Halkın gözünde, kamuoyundan 'gizli' olarak yapılan bu yüksek siyaset, 'devlet siyaseti'ydi. Devlet siyasetinde toplum tamamen dışlanmıştı; bir başka deyişle, siyaset toplum adına yapılmıyordu. Ayrıcalıklı bir azınlığın kendi arasında dönen bu dışa kapalı ortamda, devlet ve Saray'ın yüksek rütbeli memurları ve onların feodal müttefiklerini ilgilendiren, ama içlerinde burjuvazinin de bulunduğu toplumun diğer kesimlerine ne hitap eden, ne de onların özlemleri ve çıkarları doğrultusunda olan bu yüksek siyasete muhafazakâr tarihçiler olumlayıcı bir bakış açısıyla 'devlet siyaseti' demeyi bugün de sürdürmektedirler. Bu durumda, neden bazı tarihçilerin bu paşaları ısrarla 'siyasetçi' değil de 'devlet adamı' olarak adlandırdıklarını kabul etmeyebilir, ama anlayabiliriz. Devlet yönetimi ya da politika belirlemenin bütünüyle yüksek rütbeli paşaların tekelinde olduğu bir ortamda, toplumu ilgilendiren sorunları ima edegelmiş olan 'siyaset' kelimesinin hoşa giden bir kavram olamayacağını anlamamız pek de zor olmasa gerek. Mutlakiyetçi bir rejimin hüküm sürdüğü koşullarda 'siyaset' denilince yöneticilerin ve tarihi onların bakış açısından kaleme alan tarihçilerin aklına yalnızca 'yıkıcı yeraltı hareketi' gelmesini yadırgamamamız gerekiyor.

1908 Devrimi'yle birlikte bu paşaların alıştığı eski dünya ve mutlakiyetçi düzen çökmüş, ancak onun yerini alacak yeni düzen hemen kurulamamıştır. Toplumların geçirdiği büyük siyasal dönüşümleri çözümlemede önde gelen kuramcılardan biri olan Antonio Gramsci'nin deyimiyle, "eskisi ölmüş, ama yenisi henüz doğmamıştı." 1908 yılının Ağustos ayı sonunda devrimin yarattığı ilk dalga siyasal karmaşa sona erer ermez, parlamenter düzenlerin olmazsa olmazı olan meclis genel seçimlerinin yapılması konusunda ısrarcı olup ardından da bunu gerçekleştirmiş olmaları, İttihadcılar için çok büyük bir başarıydı. 1908 Devrimi'nden önceki iki yıl boyunca sürekli olarak parlamenter bir düzenin kurulması talebini Türkiye'ye gizlice sokulan gazete ve dergiler, dağıtılan yeraltı bildirileri, sokaklara asılan duvar afişleri ve diğer yöntemlerle gündeme taşıyan İttihadcılar, halkı meclis fikri-

ne hazırlamışlardı.[7] Yani, hem eski düzenin 'tebaası' –ya da 'kulları'– olarak değil de yeni düzenin 'yurttaşları' –ya da 'vatandaşları'– olarak halk, hem de İttihadcılar artık zihnen yeni rejimin getireceği değişim ve dönüşümlere hazırdı. Türk siyasal hayatında daha önce partileşme sürecinin *hiç* yaşanmamış olduğu hatırlanırsa, sadece çok kısa bir sürede Selânik'te bir siyasal parti olarak örgütlenen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kamuoyunda varlığını ispatlaması değil, buna ek olarak, seçim sürecinin başlamasıyla, çoğu seçim bölgesinde partinin yerel örgütlerinin kurulmuş olması da göz önüne alındığında, İttihadcıların ne derece büyük bir iş başarmış oldukları kavranabilir.

Devrim'den sonra eski düzen *–ancien régime–* siyasetçileri siyasal parti kurmakta zorlandılar. Bunun nedeni yalnızca alışmış oldukları kurulu düzenin altüst olmasıyla bozguna uğramış olmaları değil, aynı zamanda zihniyet yapısı olarak rekabetçi bir siyasal düzen anlayışına tamamen yabancı olmalarıydı. Bu paşalar açısından, bir parti çatısı altında, parlamento içinde çalışmak hayatları boyunca görmüş ve yaşamış oldukları bir şey değildi. Buna ek olarak, ideolojik koşullanma sonucu, paşalarda varolan 'devlet adamlığı' anlayışı da onların siyaseti bir anlamda 'ayak işi' olarak görmeleri neticesini doğurmuştu. Bulundukları 'yüksek' konumdan aşağıda gördükleri 'siyaset'in kendilerine bulaşmasını istememeleri onların gündelik siyasete bizzat girmesini zorlaştırmaktaydı. Sonuç olarak, eski düzen taraftarı yüksek rütbeli devlet memurları ne gerçek anlamda bir parti örgütleyebildiler, ne de 1908 genel seçimlerinde etkin rol oynayabildiler. Eski düzen yanlısı siyasetçilerin toplandığı ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefet yapma amacıyla oluşturulan Fırka-i Ahrar, ne genel seçimlerde bir varlık gösterebildi, ne de seçim sonrasında oluşan yeni koşullarda hayatta kalmayı ve yeni tarz politikaya etkin bir şekilde katılmayı becerebildi.[8]

Devrime karşı olan bu eski düzen taraftarı siyasetçiler şemsiye bir örgüt olan Fırka-i Ahrar çatısı altında bir araya gelmişlerdi; ancak partinin güçlü bir yönetim kadrosu yoktu. Bunun nedeni partiyi idare edecek, işinin ehli siyasetçilerin –yani, paşaların– olmaması değildi. Sorun yine eski düzenin zihniyetinden kaynaklanmaktaydı, mutlakiyetçi düzenin saygın paşaları siyasi bir parti içinde çalışarak kendilerini 'küçük düşüremezlerdi.' Aynı durum, Fırka-i Ahrar'ın perde arkasındaki liderlerinden biri olan ve annesi eski padişahlardan I. Abdülmecid'in kızı ve II. Abdülhamid'in üvey kızkarde-

---

7 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 29-72 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 35-95]; ve H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*.

8 Fırka-i Ahrar'ın seçim kampanyası için bkz., Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 184-192 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 259-270]; ve Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 127-136.

şi Seniha Sultan, babası da Kaptan-ı Derya Damad Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Damad Mahmud Celaleddin Paşa olan Prens Sabahaddin için de geçerliydi. Onlar devlet bürokrasisi dışında yapılacak bir siyasi mücadele bilmiyorlardı. Örneğin, yine Fırka-i Ahrar'ın gölge liderlerinden Kâmil Paşa da ileri yaşına rağmen zeki ve son derece becerikli bir siyasetçiydi; bir siyasal partiyi yönetme yetisi olduğu kadar, elinin altında kullanabileceği çeşitli kaynaklar da mevcuttu. Buna rağmen, konumu itibariyle siyasal bir partiyi *doğrudan* yönetmeyi kendine uygun görmüyordu. Resmî olarak bu işi hiç üstlenmedi ve hep perde arkasında kaldı. Hem maddî, hem de manevî destek vererek Fırka-i Ahrar'a yol gösteren ve bu partiyi kapalı kapılar ardından idare edenlerin Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin olduğu tüm yerli ve yabancı siyasi gözlemciler ile halk tarafından pekâlâ biliniyordu. Buna rağmen, bu her iki yetkin politikacı da parti örgütünün 'görünmez' tarafında kalmayı daha uygun bulmaktaydı.[9] Fırka-i Ahrar ve onun devamı niteliğinde siyaset sahnesine çıkan Hürriyet ve İtilâf Fırkası gibi oluşumlar, Meclis-i Mebusan'ın içinde ve dışındaki gündelik siyasal tartışmalarda genellikle 1912 yılındaki ayaklanma sonunda kendini yeni kurulan bağımsız Arnavutluk'un geçici hükûmetinin lideri ilân ettirecek İsmail Kemal [Vlora] Bey gibi nispeten daha önemsiz ve yerel çıkarları savunan siyasetçileri ön plana çıkartmayı tercih etmişti.

Dolayısıyla, monarşist muhalefet mecbur kaldığı için siyasal bir parti içinde veya etrafında –önce Fırka-i Ahrar, 1911'den sonra da Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde– örgütlenmek zorunda kaldı; muhalifler, 1908 Devrimi sonucu değişen koşullar nedeniyle, İttihadcıların stratejisini taklit etmeye zorlandılar. Ne var ki, resmen siyasal parti olarak kurulmuş olsalar da, bu monarşist partiler liberal demokratik bir rejimde olması gereken siyasal örgütler gibi işlemedi. Partinin gerçek liderleri olan Kâmil Paşa ve Prens Sabahaddin Meclis-i Mebusan dışındaydı; fakat meclis görüşmelerini pek de saygı duymadıkları seçilmiş mebuslar aracılığıyla, dolaylı olarak denetliyor ve yönlendiriyorlardı.[10] Meclis-i Mebusan dışından siyaseti yönlendirmeye çalışan bu monarşist politikacılar Meclis-i Mebusan çatısı altında kendileri için çalışan mebusların kendi konumlarının altında olduklarını düşündüklerinden ve onları küçümsediklerinden, siyaset sahnesindeki rakipleri İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin parlamenter hayatta gösterdiği hüner ve kıvraklık karşısında daha baştan şanslarını kaybediyorlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin neredeyse tüm liderlik kadrosunun Meclis-i Mebusan'da üye olması ve mec-

9 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 239-246. Prens Sabahaddin'in Fırka-i Ahrar'daki liderlik rolü için özellikle bkz., Noel Buxton, "The Young Turks", s. 23.

10 Kısa sürede monarşist muhalefetin önemli isimlerinden biri haline gelen Dr. Rıza Nur'un bu konudaki itirazları için bkz., Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 13-14.

liste yapılan her önemli tartışmaya heyecanla katılarak görüşlerini kamuoyu önünde açık ve seçik bir biçimde tartışmasına karşın, monarşist siyasetçilerin bu tarz tartışmaların gereksizliğine inanmış olmaları ve mecliste bunu gözler önüne seren tutumları dikkat çekiciydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyaset yapma tarzı ile Fırka-i Ahrar ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın tarzı arasındaki dramatik farklılıklara örnek olarak, Kâmil Paşa'nın, kurduğu kabinenin önemli konularda bile görüşlerini savunmak için, Meclis-i Mebusan karşısına çıkmaktaki gönülsüzlüğü karşısında İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen kabinelerin sadr-ı âzamlarının –özellikle de Hakkı Paşa'nın– desteklerini istemeden önce mebusları ikna etmek için Meclis-i Mebusan kürsüsünde saatler süren konuşmalar yapmalarını gösterebiliriz. Mutlakiyetçilik yanlısı siyasal partilerin perde arkasındaki liderlerinin rekabetçi siyasetin kurallarıyla gelenek ve göreneklerine pek az saygıları vardı. Hatta, yeni kuralları hiçbir zaman kabullenmedikleri bile söylenebilir. Onların alışmış oldukları ve kullanmaya devam ettikleri siyasal üslup ve usuller kendi eski dünya görüşleri çizgisindeydi; ve bu görüşleri, 1908 Devrimi ile değişen çağa *hiç* uymuyordu.

Monarşist politikacıların dünya görüşlerini yansıtan unsurlar, kurdukları partilerin programlarında bulunabilir. Elbette ne Fırka-i Ahrar ne de Hürriyet ve İtilâf Fırkası halka açıkça asıl amaçlarının *status quo ante*'ye geri dönmek –yani, eski düzeni tüm kurumlarıyla birlikte yeniden ihya etmek– olduğunu söyleyemezdi. Buna rağmen, programları, değişen koşulların gerektirdiği politikalarla değil, eski uygulamalarla uyumlu bir çizgiyi gayet açık bir şekilde savunmaktaydı. Prens Sabahaddin'in risalelerinde entelektüel ve 'ince' tanımlamalarla kamuoyu önünde savunduğu 'adem-i merkeziyetçilik' fikri, tüm kurum ve uygulamalarıyla *toptan* bir geriye dönüşü simgelemese de, esasında Devrim öncesi uygulamalara yakın bir siyasal sistemin değişen koşullarda yeniden kurulmasını önermekteydi.[11]

1908 Devrimi öncesi mutlakiyetçi düzende hem cemaatlerin, hem de belli bir etnik grubun ya da dinî mezhebin çoğunlukta olduğu bölgelerin imparatorluğun diğer bölgelerinde yürürlükte olan uygulamalardan farklı kurallarla yönetildikleri bir gerçekti. Bazı etnik gruplarla cemaatlerin neredeyse imparatorluktan ayrı, kendilerine has düzenlemelerle varlıklarını sürdürdükleri imtiyazları vardı. Dinî cemaatler kendi eğitim ve dinî sistemlerini neredeyse tamamen kendileri belirliyor, ama ülkenin ana akım siyasî hayatının dışında tutuluyorlardı. Yasal düzenlemeler ile belli başlı cemaatlere verilmiş

11 Prens Sabahaddin'in 'adem-i merkeziyet' hakkındaki görüşleri için Nezahet Nurettin Ege'nin derlediği, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, s. 159-201'de yer alan risalelerine bakınız. Prens Sabahaddin'in aşırı-muhafazakâr düşüncesinin çözümlemesi için bkz., Aykut Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakâr Düşüncenin İthali", s. 156-165.

imtiyazlar imparatorluk sınırları dahilinde tek tip mahkeme düzeninin işlemesini de imkânsızlaştırıyordu. Eski düzen dışarıdan bakıldığında mutlakiyetçi –ve oldukça merkezî– bir devlet aygıtı görünümüne sahip olsa da, bazı grupların askerlik ve vergi gibi kimi hak ve yükümlülüklerden muaf olmaları dolayısıyla oldukça parçalı bir siyasî sisteme sahipti.[12]

1908 Devrimi bütün bu geleneksel imtiyazlardan kurtulmaya çalışmıştı. İttihadcıların amacı, 1908 seçim kampanyaları sırasında ve öncesinde savundukları gibi, tek tip ve merkezî bir devlet aygıtı yaratmaktı. Hedefleri Osmanlı tebaasını Türk vatandaşlığı altında bir araya getirmekti. Eski ayrıcalıkların tümü kaldırılacaktı. Devlet okullarının tümünde eğitim dili Türkçe olacak, yerel diller de dikkate alınıp ikinci dil olarak öğretilmeye devam edilecekti. Resmî işlerde ve mahkemelerde Türkçe kullanılacaktı. Artık siyasî eylemlerin mekânı Meclis olduğu için, dinî ve yerel düzeyde siyasî güç kullanımı son bulmalıydı. Yerel temsilcilere nüfuslarıyla orantılı olarak Meclis-i Mebusan'da yer verilecekti. Dolayısıyla, tüm cemaatler nisbî temsil yoluyla Meclis-i Mebusan'da yer alabilecekti. Her bir 'tebaa' eşit hak ve yükümlülük çerçevesinde 'yurttaş'a dönüşecekti. Bu da, örneğin her yurttaşın hiçbir istisna olmaksızın –Arnavut bile olsa– vergi ödemesi ve –Rum, Ermeni ya da Yahudi bile olsa– askerlik yapması anlamına geliyordu. Kısacası, İttihadcıların açıkça dile getirdikleri hedef, herkesi 'birinci sınıf yurttaş' yapmaktı. Dışlayıcı olan geleneksel ve cemaatçi ayrıcalıklar kaldırılıyor, bunun karşılığında tam bir temsil hakkı getiriliyordu. Bireysel haklar cemaat haklarının önünde olacak, ya da tamamen onun yerini alacaktı.[13]

İttihadcıların yurttaşların tümünün aynı hak ve yükümlülüklere sahip olması hedefi, doğal olarak resmen tanınmış cemaatlerin geleneksel yöneticileri tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Yalnızca kilise örgütleri –özellikle Rum Patrikhanesi– değil, farklı cemaatlerin –Müslüman ya da Hıristiyan– 'seküler' geleneksel liderleri de yeni sisteme karşı çıkmaktaydılar.[14] Eski düzende Padişah, adaletsizlikleri hiç sorgulamaksızın kurulu düzeni desteklemeleri ya da en azından sessizce kabullenmeleri karşılığında, cemaatlere verdiği özel imtiyazlar sayesinde iktidarını korumaktaydı. Ancak süreç içinde

12 Mutlakiyet rejiminde gayrimüslim nüfusun yasal statüsü hakkında bkz., Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, 1839-1914*. Eski rejimde eğitim sisteminin durumu hakkında bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*.

13 İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 genel seçimleri sırasındaki parti politikaları için bkz., Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 157-176 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 217-248].

14 Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlanı, Temmuz-Agustos 1908*, s. 307-308; ve Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 163-192 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 230-270].

mutlakiyetçi devletin birçok coğrafî bölgede denetimi kaybettiği bir gerçektir. Merkezî otorite imparatorluğun uzak vilâyetlerinde neredeyse hiç vergi toplayamıyordu. Böyle yerlerde, örneğin Kürdistan ve Arnavutluk'ta, devlet feodal beylerin özel ordularını resmen tanımaya bile zorlanmıştı. Mutlakiyetçi bir devletin iktidarını koruyabilmek için çevre vilâyetler üzerindeki denetimini gevşetmesi oldukça çelişkili bir durumdu. Devrim'den sonra devlet aygıtında hüküm süren iktidar ilişkileri değişince, zaten sallantıda olan sistem yıkılmaya, özellikle de imparatorluğun çevre vilâyetlerinde tepkiler artmaya başlamıştı.

Bütün bunlardan muhalefetin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı önce Fırka-i Ahrar, ardından da Hürriyet ve İtilâf Fırkası adı altında örgütlenen ve 'adem-i merkeziyetçiliği' savunan farklı fakat birbirleriyle ilişkili iki hoşnutsuz gruptan oluştuğunu anlıyoruz. Bu iki gruptan biri mutlakiyetçi devletin çıkarlarını temsil eden eski düzen siyasetçileri –yani paşalar– diğeri yerel ulema, müftüler ve *nakib ül-eşraf* gibi Müslüman halkı temsil edenlerle, Hıristiyan mezheplerine ait patrikhaneler ve bunların okul ve kiliseleri ile temsil edilen, beklentileri karşılanmamış yerel seçkinler ve Saray tarafından tanınmış cemaat örgütleriydi. Dolayısıyla, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılan muhalefet, muhafazakâr siyasî inanç ve tutumları içeren modern ve çağdaş bir yapıya değil, cemaatçi uygulamaları ve ayrıcalıkları geri getirmeyi amaçlayan tamamen gerici bir dokuya sahipti.[15]

İngiltere'de yaşayan İttihadcı Halil Halid Bey tarafından yazılmış ve Fırka-i Ahrar'ın üyeleriyle amacı hakkında yaptığı bir değerlendirme, bu noktaları gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

> "Prens Sabahaddin'in dolaylı desteği ile yeni bir parti kuruldu. 'Ahrar' adını kullanan ve Avrupalı yandaşları tarafından şekil verilen Fırka-i Ahrar'ın üyeleri arasında eski rejimin son sadr-ı âzamlarından Kâmil Paşa'nın zalim uygulamalarıyla tanınan oğlu Said Paşa, Arnavutluk'un ayrılıkçı mebusu İsmail Kemal Bey ve İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde kendisine yer bulamamış birçok kimse var. [31 Mart'ta] fanatik kalabalıklarca çıkarılan isyan sırasındaki barbar davranışların başarıya ulaşmasıyla gericiliğe savrularak kendilerini ele veren çok sayıda yüksek düzeydeki bürokrat, 'daha gevşek' ilkelere sahip bir anayasa isteyen Fırka-i Ahrar'dan yana oldular. Partinin siyasî propagandası Pan-Hellenik hayalleri de hayli kışkırttığı için, Rum mebus ve gazetecilerin çoğu da onlara yardım eli uzattı. Parti liderleri, Türkiye'nin kaynaklarını sömürmek için ülkeye hücum eden bazı yabancı imtiyaz avcıları-

15 Benim değerlendirmelerim, hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın mutlakiyete karşı olduğunu iddia eden Feroz Ahmad ile ters yönde. Aynı şekilde, bu iki siyasî parti arasındaki görüş farkının *yalnızca* ekonomik politika alanındaki tercihleri olduğu görüşünü de kabul etmiyorum (Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 33-35).

na, eğer iktidara gelirlerse, beklentilerini elde etmekte daha fazla şansları olacağına dair vaatlerde bulunuyorlar. Fırka-i Ahrar'ın tarafdarları aşırı İngiliz yanlısı eğilimler sergileyerek İstanbul'daki bazı İngiliz gazetecilerin de desteğini aldılar. Ortadoğu'daki olayları yakından izleyenler hatırlarlar ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 'yasadışı' olduğu doğrultusunda kampanya yürüten İngiliz basını aynı zamanda Fırka-i Ahrar önderlerinin siyasî fikirlerini göklere çıkaranlardır. Bu muhabirler bize bunların gerçek liberaller olduklarını ve Türkiye'deki tüm milletlere kendi milliyetçi çizgilerini geliştirmek için eşit şans tanıyacaklarını söylüyorlar; onlara göre, Cemiyet'ten yana olan Genç Türkler ise, dar görüşlü, Türk milliyetçiliğini öne çıkaran şovenistlerdir. Tam da Majestelerinin Hükûmeti tarafından hazırlanan ve Türkiye'deki anayasal hareketi anlatırken İttihadcıların vatanseverliğini öven resmi raporun yayınlandığı tarihte Cemiyet'le ilgili bu tip kışkırtmaların dillendirilmesi oldukça garip."[16]

Muhalefet 'haklar'dan söz ettiğinde akıllarında olan şey, liberal demokratik bir devlette bireyin 'özgür' haklarını kullanması değil, modern ve merkezî bir devlet aygıtına karşı, cemaatlerin kolektif olarak kullandıkları haklardı. Monarşistlerin zihinlerinde bireysel özgürlükler değil, cemaatçi imtiyazlar vardı. Bu imtiyazlar genellikle geleneksel önderler tarafından cemaatin bireyleri üzerinde denetim ve baskı uygulamak için kullanılır, etnik veya dinî, cemaat üyelerine bireysel özgürlük alanları tanınmazdı. Bireyin özgürleşmesi veya özgürlük haklarının genişletilmesi ve yaygınlaştırılması, İtilâfçılarca sürdürülen siyasi mücadelenin amaçları arasında yer alınıyordu.

1908 sonunda meclisin açılması ile 1913'ün başında İttihadcıların meşru olmayan bir hükûmetten yasadışı yöntemlerle iktidarı geri almaları arasında geçen sürenin siyasî tarihi, yeni oluşturulmuş bir meclise dayanan ve işleri buradan yürütmeye çalışan yeni rejim yanlıları ile her ne pahasına olursa olsun eski düzeni yeniden kurmayı amaçlayan monarşist güçler arasındaki bitmek bilmeyen mücadelenin tarihidir. Bu, karşıt iki siyasî grubun, bilinen liberal demokratik siyaset ilkeleri uyarınca, siyasî iktidarı ele geçirmek amacıyla giriştiği sıradan bir parlamento içi mücadele değildir. Meclis görüşmeleri ile basın açıklamalarının yüzeysel bir incelemesi sonucunda belki böyle bir izlenim edinilebilir; ancak meclisteki tartışmaların içeriği ve anlaşmazlıkların sebepleri daha dikkatle ele alındığında, eski mutlakiyetçi zihniyet ile yeni özgürlükçü dünya görüşü arasında kıyasıya bir savaş yaşandığı çok daha açık bir şekilde görülecektir.[17]

16 Halil Halid, "The Origin of the Revolt in Turkey", s. 757-758.

17 Konuya duyarlı yaklaşımına karşın, Erik J. Zürcher de 1908 Devrimi sonrasında verilen siyasî mücadelenin 'normalleşmiş' koşullarda geçtiğini düşündüğü ve sanki Türkiye'nin hukukî geleceği hiç tartışılmamış, görüşülmemiş ve üzerinde anlaşmazlıklar çıkmamış gibi bu dönemi ye-

Genel seçimler sonunda çok sayıda İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı mebusun yer aldığı bir meclis ortaya çıkmasına rağmen, 1908 sonundan itibaren gelişen olaylar nedeniyle İttihadcıların Meclis'te pek öyle güçlü bir grup olduklarını görmüyoruz. *1908 Devrimi* adlı kitabımda 1908 genel seçimleri sonucu *tamamen* İttihadcılardan oluşan bir Meclis ortaya çıkmadığını sayılarla gösterdiğim için burada ayrıntıya girmiyorum.[18] O dönemde Türkiye'deki siyaset sahnesini iyi bilen gözlemciler bu durumu gerçek bir belirsizlik ortamı olarak değerlendirmişler ve bu gözlem ve öngörüleri çoğu zaman doğru çıkmıştır. İttihadcı liderler ciddi ayrışmalara yol açan meclis oylamalarında durumlarının bıçak sırtında olduğunu biliyorlardı. Hatta kimi zaman sayısal çoğunlukları olmadığının farkındaydılar. İttihadcıların çoğu zaman kendi başlarına hükümet kuracak rahat çoğunlukları yoktu. Bence, tarihçiler 1908 sonu ile 1913 başı arasında geçen olayları yorumlarken bu önemli unsuru göz önünde bulundurmalıdırlar.[19]

İttihadcıların meclisteki güçleriyle ilgili olarak, eksik bilgi üzerine kurulmuş, Meclis-i Mebusan içindeki ve dışındaki olayları derinlemesine değerlendiremeyen baskın görüşlerden ben temelde farklı düşünüyorum. İttihadcılar önemli yol ayrımlarında ya da fırsat yakaladıklarında, Meclis'teki muhalefete direnecek gücü kendilerinde pekâlâ buluyorlardı. 1908 ile 1913 arasında böyle durumlara çok sıkça rastlanmaktadır. Kitapta kritik anların en önemlileri ele alınmış ve sonuçları ortaya konmuştur. İttihadcılar, kendilerini olduklarından güçlü göstermek için, meclisteki gerçek güçleri konusunda çoğu zaman kamuoyunu yanlış yönlendirmeyi seçmişlerdi. O dönemi yüzeysel bir biçimde inceleyen tarihçilerin bu İttihadcı propagandayı gerçek kabul etmeleri bu yanlış varsayım üzerinden yaptıkları çözümlemeleri geçersiz kılmaktadır. İttihadcılar açısından bu gayet doğaldır, çünkü taktik gereği kamuya yanlış görüntü vermek durumundaydılar. Meclis içindeki ve dışındaki zayıflıklarını mümkün olduğu kadar gizlemeleri için birçok nedenleri vardı. Rahat bir çoğunluğa sahipmiş gibi bir görüntü vermelerinin ve böy-

---

terince iyi değerlendirememektedir (Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, gözden geçirilmiş baskı, s. 100-113).

18 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 237-241 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 351-356].

19 Feroz Ahmad ile Hasan Kayalı'nın konuyla ilgili iddialarına katılmam mümkün değil: "İdareci sınıftan olan Genç Osmanlılar, devleti yönetme hakkı kendilerine verilse, İmparatorluğu kurtarabileceklerine inanmışlardı. Onlardan bir kuşak sonra gelen Jön Türkler ise, kendilerini yönetici olarak yetenekli görmüyorlardı. Dolayısıyla, hiçbir zaman yüksek idari makamları ele geçirmeyi düşünmediler" (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 17 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 43]); ya da, "[İttihad ve Terakki Cemiyeti] kendine güvenden ve örgütlenme becerisinden yoksundu. ... Bu nedenle güçlü bir siyasi iktidar olmaya hazır değildi " (Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, s. 53).

lece bu efsanenin pekişmesinin bir nedeni de, Meclis üyelerinin tümünün 1908 seçimlerine İttihad ve Terakki Cemiyeti adayları olarak katılmış olmalarıydı. Seçimlerin yapıldığı 1908 sonbaharında siyasî meşruiyet ancak ülkenin önde gelen siyasî gücü olan İttihadcılarla birlik olunursa kazanılabiliyordu. Yani, zamanında siyasi olarak işe yarayan bu aldatmaca, gelecekteki tarihçiliğin biçimlenmesinde rol oynamıştır. Hem İttihadcıların, hem de İttihadcı olmayanların Devrim'in ilk aylarında kendilerini ve halkı yeni meclisin ağırlıkla İttihadcılardan oluştuğuna inandırmaları gerekliydi. Hemen her mebus Devrim'in ilk günlerinde halk önünde İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olmakla açıktan övünüyordu.[20]

Başka bir cepheden bakıldığında, İttihadcıların çoğu durumda hem sivil hem de asker bürokrasi içinde yer alan muhalefeti yatıştırmakta da başarılı oldukları iddia edilebilir. Bununla birlikte bazı zamanlarda meclis dışı güçler tarafından tamamen susturuldukları da olmuştur. Özellikle askerî bürokrasi içinden gelen saldırı ve düşmanlıklara karşı oldukça zayıflardı. Genel kabulün aksine, İttihadcılar düşük rütbeli subayların *tümünün* desteğini alamamışlardı. Askerî bürokrasi ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilişkileri daha dikkatli ve gerçekçi bir şekilde incelendiğinde, en azından söz konusu dönemde, İttihadcıların genç subayların çoğunun desteğini hiç tereddütsüz sağlayabilmiş oldukları söylenemez. İttihadcı desteği askerî bürokrasinin en üst kademelerinde, özellikle paşalar arasında, en düşük düzeyde ve çok değişkendi; o az 'destek' de koşullara göre değişiyordu. Yüksek rütbeli subaylarla İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin politikaları ancak vatanseverlik bağlamında çakışıyor, bu da eğer İttihadcı politikalar paşaların anladığı anlamda bir vatanseverlikse mümkün oluyordu.[21] Örneğin 1912 yılındaki Birinci Balkan Savaşı'nın hemen ertesinde, Kâmil Paşa Kabinesi'nin koşulsuz teslim olması talebine karşı yapılan direnişte, asker ve sivil bürokrasinin dürüst üyeleri ile İttihadcı politikacılarını vatanseverlik bir araya getirmişti.

1908 yılının sonlarında yaşanan olayların bu çerçevede değerlendirilmesi zorunludur. İttihadcıların siyasî iktidarı parlamento aracılığıyla ele geçirmek için verdikleri uğraş bu süreçte tüm yönleriyle gözlenebilir. 1909 yılı başlarında Kâmil Paşa Kabinesi'ni düşürmek için İttihadcılar ilk girişimlerinde başarılı olamamışlarsa da, Şubat ayı başında Kâmil Paşa'nın monar-

---

20 Sina Akşin de bu görüşleri doğru kabul edip Meclis-i Mebusan'da İttihadcıların çoğunlukta olduğunu iddia etmektedir (*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 160).

21 Benzer bir görüş için bkz., Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", s. 305 [Feroz Ahmad, "1908-1914 Yılları arasında İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", s. 180]: "Eğer yüksek rütbeli subaylar İttihatçılarla işbirliği yaptılarsa, bunu, onlar da İmparatorluğu kurtarmak istedikleri için yapmışlardı. Diğer yandan İttihatçılar da, bu subaylar kuvvete sahip oldukları için onlarla 'işbirliği' yaptılar. Subaylardan her zaman şüphe edilmekteydi ve bu iki grup, ideoloji bakımından birbirlerinden ayrı kutuplardı."

şist uygulamalara başvurmuş olması, meclisin çoğunluğunun mutlakiyetçiliğe karşı tek yumruk olmasını sağlamıştır. Kâmil Paşa böylece düşürülmüştü, ancak İttihadcılar kendi kabinelerini kuracak kadar güçlü değillerdi. Kurulan ılımlı 'koalisyon' hükümeti de, kısa bir süre sonra görüldüğü gibi, monarşistlerin hoşuna gitmemişti. Bu hoşnutsuzluk, '31 Mart' karşı-devrimci darbe girişimini tetikleyen nedenler arasındadır. Kâmil Paşa ve bazıları aynı zamanda mebus olan diğer monarşist siyasetçiler anayasaya uygun şekilde kurulmuş meşru hükümeti yasadışı yollarla düşürmek için Abdülhamid rejimine çalışmış kişiler ile işbirliği yaptılar. Bu karşı-devrimci darbe girişiminde İttihadcıların yeni rejimi savunmakta ne kadar kararlı olduklarını, monarşistlerinse yeni oluşturulmaya çalışılan düzeni bozmak için ne kadar fırsatçı davrandıklarını görmek mümkündür. Bu olay monarşistlerin liberal demokratik siyaset ilkeleri ile parlamenter kurallara katlanamadıklarını açıkça göstermektedir.

Bu olay ayrıca İttihadcıların gücünü ve anayasal düzeni her ne pahasına olursa olsun savunmaya kararlı olduklarını gösterme fırsatı da yaratmıştır. Bu nedenle 31 Mart darbe girişimini bazı tarihçilerin yaptığı gibi, İttihadcıların bir hatası olarak göstermek ve bunun için onları suçlamak imkânsızdır. Darbenin İttihadcılardan duyulan rahatsızlığın ve yaptıkları iddia edilen ağır hataların sonucu olduğu iddiası, darbenin muhalefetten kurtulmak için İttihadcıların bizzat kurduğu düzmecenin bir parçası olduğuna dair kimi monarşistlerin asılsız iddiaları kadar temelsizdir.[22] '31 Mart Olayı'nı Yıldız Sarayı'nda konuşlanmış isyancı birliklerin basit bir başkaldırısı olarak yorumlamak da tarihsel gerçekliğe aykırıdır.[23] 31 Mart Olayı, Şeriat isteyenlerin yeni düzenin seküler uygulamalarına karşı giriştikleri bir dinî tepki olarak da yorumlanamaz.[24] '31 Mart Olayı'nın nedenlerini kızgın bir güruhun dinî fanatizminde aramak, monarşistlerin karşı-devrimci amaçlarını tamamıyla inkâr etmek anlamına gelmektedir.[25]

'31 Mart Olayı', çok açık ve net bir şekilde söylersek, mutlakiyetçi rejimi

22 Bu iddialar için bkz., İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*.

23 Victor R. Swenson, "The Military Rising in Istanbul, 1909", s. 171-184. Willam Hale de bu yüzeysel bakış açısını kabul etmiş görünüyor (William Hale, *Turkish Politics and the Military*, s. 40-41).

24 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ikinci baskı, s. 215 [Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, sekizinci baskı, s. 214-215]. Ayrıca bkz., David Farhi, "The *Şeriat* as a Political Slogan - or the 'Incident of the *31 Mart*'", s. 275-299. Benzer yorumlar Ecvet Güresin'in, *31 Mart İsyanı* ile Cemal Kutay'ın, *Bir 'Geri Dönüş'ün Mirası: 31 Mart'ın 90. Yılında Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi* adlı eserinde de var.

25 13 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen karşı-devrimci darbe girişimine farklı bir açıdan bakan mükemmel bir tarihsel çözümleme için bkz., Claudia Kleinert, *Die Revision der Historiographie des Osmanischen Reiches am Beispiel von Abdülhamid II: Das späte Osmaische Reich im Urteil türkischer Autoren der Gegenwart, 1930-1990*, s. 106-141.

yeniden kurmak üzere yapılmış karşı-devrimci bir girişimdir. Hiçbir tarihçi bu darbe girişiminin amacı hakkında kuşkuya düşmemelidir. Monarşistlerin başarısız olmalarının bir nedeni, İttihadcıların ülkenin her köşesinden bu kadar kısa sürede anayasal düzenden yana büyük bir destek toplayacaklarını tahmin edememiş olmalarıydı. Ayrıca, askerî bürokrasinin kendi içinde bu kadar bölünmüş olduğu bilinmiyor ve mutlakiyetçi darbeyi desteklemeyecekleri de beklenmiyordu. İttihadcılar Selanik'te konuşlanmış Üçüncü Ordu'nun desteğinin yanı sıra, siyasî açıdan güçlü oldukları bu şehirde çok sayıda gönüllüyü de anayasal hakların savunulması amacıyla kendi saflarına katmışlardı. Böylece, yalnızca İstanbul'da ve Yıldız Sarayı'nda konuşlanmış askerlerle bir direnişin mümkün olmadığı iyice anlaşılmış oldu.

Darbe girişiminin bastırılmasından sonra İttihadcılar olayların öncesinde görevde olan meşru hükümetin yeniden kurulmasında ısrar ettiler; bunu, hatanın bir bölümünün Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde olduğunu bile bile istiyorlardı. Yani bu kabine, İttihadcılar Hüseyin Hilmi Paşa'ya güvendikleri için değil, aynı kabinenin devamının normale dönüldüğünü göstermesi için kuruldu. Psikolojik etkisine ek olarak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadroları bunu anayasal bir zorunluluk olarak görmekteydiler. 1909 yazında askerî mahkemelerde görülen davaların sonuçlarına bakıldığında, ülkedeki siyasi güçlerin karşı-devrimci darbe girişiminde rolleri olan monarşi yanlısı muhalefetin lider kadrosunun yasaların gerektirdiği şekilde cezalandırılmalarına yetmediğini söylemek mümkün. Monarşist muhalefetin önde gelenleri sonunda serbest bırakıldılar ve gizli operasyonlarına devam ettiler. Bu durum aynı zamanda devrimci güçlerle gerici güçler arasındaki güç dengesinin ne kadar hassas olduğunu da gösteriyor. İttihadcıların artık lehlerine dönen bu hassas dengeyi bozmamak için çok ince düşünmeleri ve çok dikkatli olmaları gerekiyordu. Yasaların gerektirdiği gibi iz sürmek siyasi çıkarlarına uygun değildi.

Hakkı Paşa Kabinesi İttihadcıların egemen olduğu ilk hükümettir. Yani Hakkı Paşa, İttihadcıların güvendiği ilk sadr-ı âzamdır. 1908 seçimlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden aday olması, İttihadcıların ona güvenmeleri için yeterli bir sebepti. Kâmil Paşa'nın karşı propagandası yüzünden mebus seçilememişti.[26] 1910 yazında yine o görevdeyken meşrutiyet rejimini yıkmak için başka bir darbe girişiminin ortaya çıkarılmış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu girişimde de aynı monarşizm yanlıları yer almaktaydı. Darbeyi monarşistlerin kışkırttığına dair kanıtlar kesin olduğu halde, faillere yine ciddi cezalar verilemedi. Bunun yanı sıra, girişimin –Prens Sabahaddin ve Şerif Paşa gibi– bazı önderleri zaten ülkeden kaçmış, sürgünde yaşıyorlardı; bu insanları adalet önüne çıkarmak mümkün olmadı.

26 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 67-68.

Anayasal düzeni ortadan kaldırmak için yapılan bu başarısız girişimlerin ardından monarşistler dikkatlerini İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne çevirdiler. 1910 sonu ile 1911 yılının başlarından itibaren bütün çabalarını parti içinde ayrılık yaratmaya yoğunlaştırdılar. Nisan 1911'de Hizb-i Cedid adı altında bir araya gelen parti içindeki eski düzen yanlıları neredeyse partiyi bölünme noktasına taşıdılar. Öyle ki, Hizb-i Cedid'in talepleri kabul edilmiş olsaydı, mutlakiyetçi düzene tam bir dönüş gerçekleşecekti. Meclis-i Mebusan üyelerinin çok iyi yönlendirilmeleri sayesinde İttihadcı önderler partinin ve parlamenter düzenin devamına kasteden tehlikeyi bastırmayı başardılar. Monarşistler İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni içeriden ele geçirmeyi başaramayınca yeni bir darbe girişiminden önce yapacakları son bir işe kalkıştılar. Bu, Meclis-i Mebusan içinde monarşistlerle ayrılıkçı mebusları tek bir çatı altında birleştirecek ve örgütlü bir şekilde hem hükümete hem de düzene muhalefet edecek bir parti kurmaktı.

Bu parti, yani Hürriyet ve İtilâf Fırkası (*Entente Libérale*), hem yeni düzene karşı gelmek hem de İttihadcıların desteğindeki Hakkı Paşa Kabinesi'ne Meclis içinden muhalefet etmek için Kasım 1911'de kuruldu. Partinin oluşturulmasının hemen ertesinde İstanbul'da yapılan ara seçimlerin sonuçlarının da gösterdiği gibi, İttihadcılar izledikleri politikalarda, en azından İstanbul söz konusu olduğunda, aslında halkın çoğunluğunun desteğine sahip değillerdi. Monarşist muhalefetin bir araya geldiği Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Meclis-i Mebusan'da boş olan İstanbul vekilliği için yapılan seçimi kazandı, ancak partinin yapısal bir zayıflığı vardı. Bu durum hem üyelerinde, hem de resmi önderlerinde kendini belli ediyordu. Daha önceki monarşi yanlısı muhalif parti kurma deneyimlerinde olduğu gibi, bu parti de güçlü bir yönetim kadrosundan yoksundu. Eski düzenin siyasetçileri yine parti yönetiminde resmi sorumluluk alıp kendilerini 'küçültmek' istemiyorlardı. Partinin arkasında Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin'in olduğu herkesçe bilinse de, her ikisi de partiyle 'mesafe'lerini koruyordu. Dahası, yalnızca Meclis-i Mebusan'da varlık gösteren partinin öteki şehirlerde güçlü bir örgütü de söz konusu değildi.

Başka bir zayıflık ise partinin üyelerinin kompozisyonundaydı. Parti yine Arnavut, Rum, Ermeni ve Arab cemaatlerinin ayrılıkçı önderlerini ve bunların eski düzen yanlısı üyelerini bir araya getirmişti. Bu cemaatlerin ortak hiçbir çıkarı yoktu; tek amaçları, cemaatleri üzerinde büyük bir güç kullanan geleneksel cemaat liderlerinin hak ve ayrıcalıklarını bozarak etkili bir karmaşa yaratmış olan yeni rejimi devirmekti. Dolayısıyla parti, farklı çıkarları temsil etmek yerine, azınlıkların cemaat haklarını savunan siyasi bir örgüttü. Bu nedenle Türklerden pek destek görmedi. Açıkça milliyetçi duygulara sahip olduğunu söyleyen Dr. Rıza Nur gibi Türk kökenli mebuslar bile karşı-devrimci entrikalarla öyle meşguldüler ki, örneğin ayrılıkçı Arnavutların

1912 yılının bahar aylarında Türkiye'den kopma amacıyla çıkardıkları isyana yardımcı olmakta bir sakınca görmediler. Türk kökenli vatandaşlara partinin tek vaadi dini konulardaydı. İttihadcıları dinsizlikle suçlayan monarşistler, eski düzenin geri getirilmesi için Ortodoks ve Katolik mezheplerine bağlı muhafazakâr Hıristiyanlarla işbirliği yaptıklarını unutarak, İslâm dininin dogma ve fanatizmini siyasete alet etmekteydiler.

1912 genel seçimlerinin kaderini bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Tarihçilerin çoğu, olayları ve koşulları derinlemesine incelemeden eski düzen yanlılarının 1912 genel seçimlerinin büyük bir düzensizlik içinde geçtiği ve hileli olduğu iddialarının doğru olduğunu kabul ederler. Oysa elimizde 1912 seçimlerinin çeşitli bölgelerde nasıl gerçekleştirildiğine dair çok az araştırma sonucu vardır.[27] Bununla birlikte yapılan son araştırmalar Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın dini kışkırtmalarını ve partinin ayrılıkçı bakış açısını gözler önüne sermektedir.[28] Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın monarşist önde gelenleri bir yandan 1912 yılı bitmeden bağımsızlıkla sonuçlanacak olan Arnavut isyanını destekleyen eylemlerle meşgulken, bir yandan da bazı Arnavut ayrılıkçılar, üyesi olmaya niyetleri olmadığı halde, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nden genel seçimlerde aday olmuşlardı. Bu ayrılıkçı adayların yanı sıra, meclisin temel işlevini bozmaya ve yok etmeye kararlı oldukları halde, Meclis'te sandalye kapmaya çalışan mutlakiyetçilik yandaşları da vardı. İşte seçimler bu koşullar altında yapıldı. Çoğu durumda kamuoyunca tanınan monarşistler ile Arnavut ayrılıkçıların Meclis'e girmeleri engellenebildi. İşte, aşırılıkları bilinen eski düzen yanlıları ile ayrılıkçı Arnavutların böylece dışlanmaları, bazı tarihçilerce 1912 seçimlerinin dürüst ve eşit koşullarda yapılmadığının kanıtı olarak yorumlanmaktadır.

Seçimlerin hileli olduğu yönündeki tartışmanın darbe için bahane olarak kullanıldığı ve meclisin kapatılması için gerekli resmi şartı sağladığı, nihayetinde de 1912 yazında 'seçimlerin yenilenmesi kararı' alındığı unutulmamalıdır. Bu girişimin tarihi henüz yazılmamıştır. Bununla birlikte, bizzat örgütleyen olmasa da, darbe girişimine alet edilen kimi genç darbeciler tarafından yazılmış çok sayıda hatırat mevcuttur; darbenin tüm hikâyesi bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır.[29] Darbenin örgütlenmekte olduğu ve genel seçimle-

27 Rashid Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of *bilad-al-Sham*", s. 461-474; İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 459-482; Stojana Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlamentaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 58-71; ve Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler, 1912", s. 41-46.

28 İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 459-482; ve Fevzi Demir, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Mecls-i Mebusan Seçimleri 1908-1914", s. 90-121.

29 Ahmed Bedevi Kuran, *İnkilap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* ve yine Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*; Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye* ve aynı yazarın, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*; ve Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1909-1918*.

rin hem öncesinde, hem de sonrasında darbecilerin çeşitli eylemlerde bulundukları göz önüne alındığında, seçimlerin hileli olduğu, dolayısıyla geçersiz sayılması gerektiği iddiası başka bir anlam ve önem kazanmaktadır. Eski düzen yanlısı *İkdam* gazetesinin tam da monarşistlerin yeni ve 'bağımsızlardan' oluşan bir kabine kurulması ve meclisin dağıtılması yönünde baskı yaptığı sırada, yani seçimlerden çok sonra, hileli oylarla ilgili haberler yapması ve seçim oyunlarından dem vurması hiç de tesadüf değildir. Monarşistlerin meclis uygulamalarından rahatsız oldukları o kadar açıktır ki, darbeden sonra eski rejim paşalarından oluşturulmuş yeni kabine, hiç vakit kaybetmeksizin meclisi kapatmak için 'yasal' bir yol aramaya başlamıştır.

Bu doğrultuda yapılan ilk iş Meclis-i Mebusan'ın 5 Ağustos 1912'de 'geçici' olarak kapatılması olur. Seçim kararı alınacak, parlamento yeni seçilmiş vekillerle yeniden açılacaktır. Bu, mutlakiyetçi rejimin geri getirilmesi için bulunmuş bir ara çözümdür; eski düzenin paşaları meclis olmaksızın devleti yönetmek derdindedirler. Hürriyet ve İtilâf Fırkası yerel örgütlerini kapatacağını ilan eder. Parti yönetimince yayımlanan resmi iletide güvenilir bir kabine devletin başına geçtiği için, artık siyasi eylemlere gerek olmadığı yazılıdır.[30] Genel seçimleri yapmaya gerçekten niyetli bir partinin, mecliste temsil edilmeye ihtiyacı yokmuşcasına örgütünü kapatması oldukça gariptir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çeşitli bölgelerdeki merkezlerine birkaç gün sonra yapılan saldırılar da aslında olan biteni açıkça göstermiştir. Mutlakiyetçi amaç, darbenin arkasındaki kişinin, yani Kâmil Paşa'nın kabinenin başına geçmesiyle daha da netleşmiş, kabinenin 'konuyla ilgisi olmayan paşalar'dan oluştuğu masalı da son bulmuştur. Kâmil Paşa'nın verdiği ilk emirlerden biri, Balkan güçleriyle yapılan savaşı bahane ederek genel seçimlerin belirsiz bir tarihe kadar ertelenmesi yönündedir. Kısacası Kâmil Paşa, monarşistlerin gerçek niyetleri hakkındaki tüm kuşkuları dağıtmış, Türkiye'nin geleceğini ipotek altına alan monarşist planları hiçbir yanlış anlamaya yol açmayacak şekilde açığa vurmuştur.

Bu koşullar altında İttihadcılar çok az seçeneğe sahipti. Yöneticilerinin yarısı sürülmüş, kalanların bazıları takibe alınmış, eski düzen yanlısı askeri yönetim yetkililerince tutuklanmıştı; artık İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin günlerinin sayılı olduğu düşünülüyordu. Monarşist basın, Temmuz 1912'de 'İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tiranlığında dört yıl boyunca yaşanan baskılardan sonra gelen özgürlük havası'nı kutlamaktaydı.[31] Monarşist propagandacılara göre yepyeni bir çağa girilmişti. Çoğu kimsenin Türkiye'de liberal

30 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 62-63.

31 Şefik Esad, "Her Millet Lâyık Olduğu Hükümete Nail Olur", *İktiham*, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, s. 1; ve Ferhan, "Abdülhamid Gelecekmiş!" *İktiham*, 21 Temmuz, 1328/3 Ağustos, 1912, s. 1.

demokratik bir gelecek umudunun baltalandığını düşünmesi hiç de abartılı değildir. Türkiye'nin demokratik siyasetiyle yakından ilgili yabancı bir gözlemci, Kont Ostrorog, kendi kelimeleriyle Temmuz 1912 ve sonrasında yaşanan olayların '31 Mart' olaylarına benzediğini, tek farkın bunun başarıya ulaştığını söyler.[32]

Balkan güçlerine karşı işte bu koşullar altında savaş verilmiştir. 8 Ekim 1912'de ilan edilen savaşta Türkiye'ye ilk saldıran Karadağ olmuştu. Asıl savaş bir hafta sonra Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan katılınca başladı. Balkan ülkelerinin çeşitli cephelerde aynı anda saldırıya geçmeleri, birliklerin kolera salgını ile boğuşmaları, subaylar arasındaki moral bozukluğu ve siyasi bölünme, Türk Ordusu'nu yenik düşürmekteydi. Bu durumda Kabine'nin tahmininden çok önce geri çekilmek gerekti. Bulgar ordusu, İstanbul kapılarına dayanmadan önce geçilmesi gereken son sınır olan Çatalca'ya Kasım ayında ulaştı. Bu kötü şartlar altında ateşkes görüşmeleri başlatıldı. Kâmil Paşa Kabinesi, daha görüşmeler sırasında İngiltere ve müttefiklerinden yardım talebinde bulundu. İngiltere ve müttefikleri Balkanlar'ın safında yer aldılar ve aslında Türkiye'nin koşulsuz teslimiyeti anlamına gelen taleplerde bulundular. Kâmil Paşa Almanya ve Avusturya'nın çekilme önerisini ısrarla reddetmekteydi.

Kâmil Paşa Kabinesi'nin büyük güçlerin dayattığı ağır antlaşma maddelerini resmen kabul edeceği gün, İttihadcılarla ordudaki vatansever paşalar –aralarında Mahmud Şevket Paşa da vardı– soruna el koymaya karar verdiler. 'Bab-ı Âli'ye saldırma' planı uygulamaya konuldu, kabine silâh zoruyla istifaya zorlandı, Nâzım Paşa öldürüldü. Kâmil Paşa da kısa süre sonra Mısır'a sürgün edildi.[33] Türk tarihinde bir devir böylece kapanmış oldu.

---

32 Mehmet Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 166", *Tanin*, 16 Şubat 1944, s. 2.

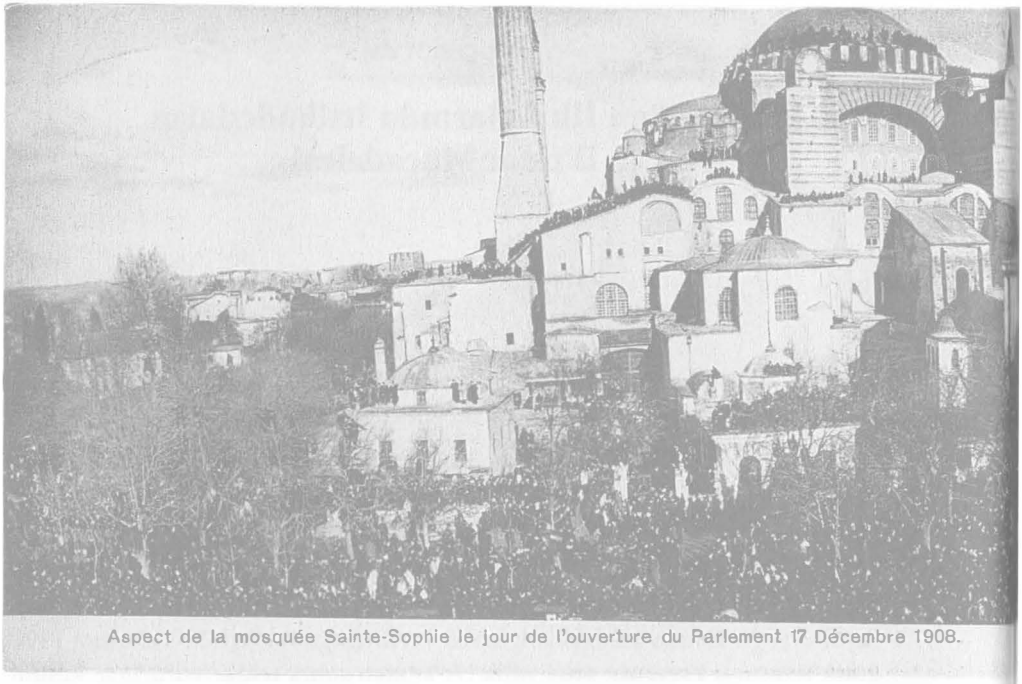
33 Kâmil Paşa Mısır'da İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni *tamamen* ortadan kaldıracak ve monarşistleri iktidara taşıyacak başka bir darbe örgütlemek için hiç vakit kaybetmedi. Kanıt olarak İngiliz elçilik raporlarından alıntı yapan Feroz Ahmad'a göre, hükümetteki önemli idari ve mali görevlerin yabancı uzmanlara bırakılması sözü karşılığında, İngilizlerin desteğini bile almıştı (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 126-130 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 212-218]).

1909'un İlk Aylarında İttihadcıların İktidar Mücadelesi

1908 sonu ile 1909 yılının ilk aylarında Türkiye'de meydana gelmiş siyasi olayların bilinen ve tekrarlanagelen basmakalıp anlatımları gerçekler hakkında bize çoğu zaman yanlış bir izlenim verir. Çoğu tarihçi 23 Temmuz 1908 günü Kanun-u Esasi'nin otuz yıllık bir aradan sonra tekrar yürürlüğe konulduğunun ilân edilmesi ile gelişen sürecin *devrimci* niteliğini, eldeki verileri çözümleme çabasına girmeden, bugün bile görmezden gelmekte ve bu olayı basit bir hükûmet değişikliği ya da iktidarın asker ve sivil bürokratlardan oluşan modernlik yanlısı seçkinler tarafından ele geçirilmesi olarak yorumlamak istemektedir. İttihadcıların bürokrat olduğunun sanıldığı, gerçeklikten son derece uzak olan bu anlatımda, asker ve sivil bürokrat aydınların –ya da bağımlılık kuramcılarının nitelemeleriyle, 'tepeden inmeci devrimciler'in– hiçbir ciddi muhalefetle karşılaşmadan yönetime geldikleri iddia edilir. Eğer ki 1908 yılı sonbaharında yapılan genel seçimlerde Meclis'e girenlerin görünüşte ezici çoğunluğunun İttihadcılardan oluştuğu kabul edilirse, bu önermelerin 'doğruluğunun' sorgulanması için bir neden olmadığı sonucuna varılabilir.

Ne var ki, önceki kitabımda belirttiğim gibi, yaşananlar devlet aygıtının basitçe aydın bürokratların temsil ettiği 'modernlik yanlısı seçkinler' tarafından ele geçirilmesi değil, gerçek bir devrimdi.[1] Devrimden hemen sonra askeri ve sivil bürokrasinin üst kademelerinin başlarına geleceği anlayarak yurtdışına kaçmaları, kaçamayanların yakalanarak ev hapsine konulmaları, büyük ölçüde görevi kötüye kullanarak ve rüşvet yiyerek elde etmiş oldukları haksız servetlere el konulması ve bu bürokratların rütbe ve nişanlarının ellerinden alınması olayların gerçek niteliğini büyük ölçüde ortaya koymak-

1 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 1-34 ve s. 357-373.

Ayasofya Meydanı, 17 Aralık 1908 (Kaynak: Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu).

tadır. Bu, o zamana kadar iktidarda olan muhafazakâr bir bürokrat kadronun yine aynı aygıt içindeki başka bir bürokrat kadro ile yer değiştirmesi değildi. Ayrıca, Devrim'in ilk günlerinde kurulan Kâmil Paşa Kabinesi de yönetimin geçici niteliğine işaret etmektedir. Kabine görünürde İttihadcı kadrolarca destekleniyordu; ancak, ne İttihadcılardan oluşmaktaydı, ne de Devrim'in gerçek gayesini temsil etmekteydi. Zaten Kâmil Paşa da bir devrimci değildi. Bu nedenle herkes parlamentonun açılmasından sonra bir hükûmet değişikliği olmasını beklemekteydi.[2]

Genel seçimler, görünüşe aldanmayı tercih eden tarihçiler öyle deseler de, İttihadcıların kesin zaferiyle sonuçlanmamıştı. İttihadcılar, umduklarının aksine, Meclis-i Mebusan'da ezici çoğunluğu sağlayamadılar.[3] Buna rağmen, Meclis'teki *tek* örgütlü parti oldukları için, Kâmil Paşa Kabinesi'ni zorlayacak güçleri vardı. Bu yüzden, parlamento çalışmaya başlar başlamaz İttihadcıların güvenini kazanmış bir hükûmetin başa geçmesi için kıran kıra-

2 "Young Turk 'Intrigue': Military Section Retire from Committee", *The Manchester Guardian*, 14 Aralık 1908, s. 7

3 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 357-373.

na bir siyasal kavganın başlayacağı siyasetle ilgilenen herkes tarafından biliniyordu.

Henüz başkente iki yüz kadar mebus ulaşmış olduğu halde, Meclis'in 17 Aralık'ta açılması planlandı.[4] Eski rejimin temsilcileri, yani otuz yıl süren mutlakiyetçi dönem boyunca ayakta kalmayı başarmış devlet adamları, Meclis-i Âyan'a hâkimdiler; Meclis-i Mebusan'ın çoğunluğunu ise, Meclis-i Âyan'dakiler kadar deneyimli olmayan ama heyecanları, inançları ve vatan sevgileri yüksek, genç kuşaktan temsilciler oluşturmaktaydı. Kürtler, Araplar, Arnavutlar, Slavlar, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler toplam nüfus içindeki oranlarına oldukça yakın oranlarda Meclis-i Mebusan'da temsil edilmekteydiler.[5]

4 "The Turkish Parliament: Deputies Arriving Daily in Constantinople", *The Manchester Guardian*, 8 Aralık 1908, s. 7; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan İnikadı", *Tanin*, 4 Aralık 1324/17 Aralık 1908, s. 1.

5 "The Turkish Chamber of Deputies", *The Times*, 17 Aralık 1908, s. 12. Meclis'te yer alan vekillerin tam listesi için bkz., Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Birinci Ek, s. 375-446. Meclis-i Âyan üyelerinin listesi için bkz., Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İkinci Ek, s. 447-459.

Meclis'in açılacağı gün tüm İstanbul ayağa kalkmıştı. Askeri birlikler tören için hazırlanmakta, zanaatkârlar bu özel gün için sipariş edilmiş dekorlara son dokunuşlarını yapmakta, bayram sevinci içindeki kalabalıklar Haliç köprülerinden geçip İstanbul'a akın etmekteydiler. Kâmil Paşa'nın törene katılması için ikna ettiği Sultan Abdülhamid, Yıldız Sarayı'ndan Pera, II. Mahmud Köprüsü ve Eski Saray yoluyla Aya Sofya'nın bitişiğindeki Meclis Binası'na gelecekti. Törenin başlamasına daha saatler varken erkekler büyük kalabalıklar halinde yol boyunca sıralanmış Sultan'ın geçmesini bekliyorlardı; kadınlarsa yüzlerinde peçeleri, pencerelerin arkasında ve balkonlarda yerlerini almışlardı. Bütün yollar ay yıldızlı kırmızı ve yeşil renkli bayraklarla donatılmıştı. Yeni üniformalarıyla askerler yol boyunca dizilmişler, meydanlar süvariler ve parlak üniformalı subaylarla çevrilmişti. Her şey ince ince planlandığı halde, Aya Sofya ile Meclis Binası önündeki meydanda öyle bir kalabalık toplandı ki, denetimi tam manasıyla sağlayabilmek ve Arnavut piyadelere yardımcı olmak üzere süvari birlikleri alana çağrılmak zorunda kalındı. Aya Sofya'nın alçak kubbeleri ile ana kubbenin alt çeperi izleyicilerle kaplanmış, simsiyah görünüyordu. Meclis kapısının önünde şeref kıtası ile klasik, teknik, askeri, bahriye ve sivil, bütün okullardan öğrenci grupları yerlerini almıştı.[6]

Saat on biri çeyrek geçe önlerinde yürüyen kırmızı ve yeşil renkli bayraklar eşliğinde ilk mebuslar göründü. Bir trampet, merasim taburunu hazırola davet ettikten sonra askerî bando Meşrutiyet Marşı'nı çalmaya başladı. Saat yarımda Abdülhamid ile oğlu Prens Burhaneddin'i ve Sadr-ı Âzam'ı taşıyan atlı araba alana girdi. Geçiş sırasında Hamidiye Marşı çalıyor, kalabalık hep bir ağızdan marşı söylüyor, Meşrutiyet'i kutluyordu. Saat tam bire on kala Meclis Binası üzerindeki Türk bayrağı yerini Padişah sancağına bıraktı, Abdülhamid ikinci kez halkının temsilcileri huzuruna çıkacaktı.[7]

Meclis salonunda kürsünün karşısına oturmuş iki yüz kadar mebus bulunuyordu – siyah stambulinlerle kırmızı feslerin monotonluğunu, ulema ve hocaların beyaz, yeşil sarıkları ile bir grup askerî mebusun mavi üniformaları renklendirmekteydi. Kürsü ile mebuslar arasında Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinin ileri gelenleri oturuyordu. Hıristiyan liderlerin arkasında, kürsünün en sağında, mareşal ve generaller tören üniformaları içinde, eski nazırlarsa sırma kordonlarıyla, Meclis-i Âyan üyelerini oluşturuyorlardı. Meclis-i Âyan üyeleri arasında ilginç bir kişi, otuz yıl önce iktidar hır-

6 Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 253; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 301-302; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 68-71; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 137; "Opening of Parliament by the Sultan: Scenes in Stambul", *The Times*, 18 Aralık 1908, s. 5; ve "L'ouverture du Parlement ottoman", *Le Temps*, 18 Aralık 1908, s. 1-2.

7 "Opening of Parliament by the Sultan: Scenes in Stambul", *The Times*, 18 Aralık 1908, s. 5.

sına kapılıp meşrutiyet karşıtı görüşleriyle Abdülhamid'i 1876 Meclisi'ni kapatması için kışkırtan ve böylece Saray'ın emrinde iş gören hükümetler düzeninin temellerini atan Said Paşa da vardı.[8]

Kâmil Paşa'nın bilgisi dahilinde yazılmış olan Padişah'ın nutku, Kanunu Esasi'nin kaldırılmasının niçin zorunlu olduğundan söz ederek başlıyordu. Padişah, özetle, 1876 yılında açılmış olan Meclis'in 'geçici' olarak kapatılıp otuz yıl toplanmamasını İmparatorluk topraklarında eğitimin yaygınlaşıp halkın belli bir düzeye gelene kadar beklenmek zorunda olmasına bağlıyordu.[9] Salondakiler hürriyetin bastırılması gerektiğini savunan bu tuhaf nutku sessiz bir ciddiyetle dinlediler. Ancak Padişah dış müdahalelere ve kabinenin parlamentonun desteğini alması gerektiği konularına gelince ve Kanun-u Esasi'ye uyacağını ve onu korumakta kararlı olduğunu bildirince, mebuslar bu kez alkışlarla memnuniyetlerini ifade ettiler. Abdülhamid Meclis'ten ayrıldığında herkesin morali epey yükselmişti. Daha sonra mecliste bulunan en yaşlı üye, Trabzon mebusu Naki Bey geçici Meclis Reisi olarak seçildi.[10] Oturum Meşrutiyet'e ve Meşrutiyet'e sadık kalması koşuluyla Padişah'a bağlılık yeminiyle sona erdi.[11]

Dışarıdaki olağanüstü kalabalıksa, saat bir buçukta Aya Sofya'nın tepesine çıkmış bir subayın beyaz bir bayrak sallayarak işaret vermesine kadar sakince bekledi. Başka bir subay Harbiye Nazırlığı'nda bu işareti bekliyordu; kısa bir süre sonra Padişah'ın halka verdiği sözü tuttuğunu bildiren yüz bir pare top atışının ilki bütün başkentte duyuldu. Büyük bir alkış koptu ve tören bandosu Meşrutiyet Marşı'nı çalmaya başladı. Halk marşa eşlik ediyordu; yaklaşık bir saat sonra Padişah, nazırlar, elçiler ve mebuslar sırayla Meclis Binası'nı terk ederken halkın tezahüratı hâlâ devam etmekteydi.[12]

Basın genel olarak Meclis'in açılışını memnuniyetle karşılamıştı; gazetelerde milletin coşkusuna yer veriliyor, halka milletin seçtiği vekilleri destekleme konusunda tavsiyede bulunuluyordu.[13]

8 "Opening of Parliament by the Sultan: Scenes in Stambul", *The Times*, 18 Aralık 1908, s. 5.

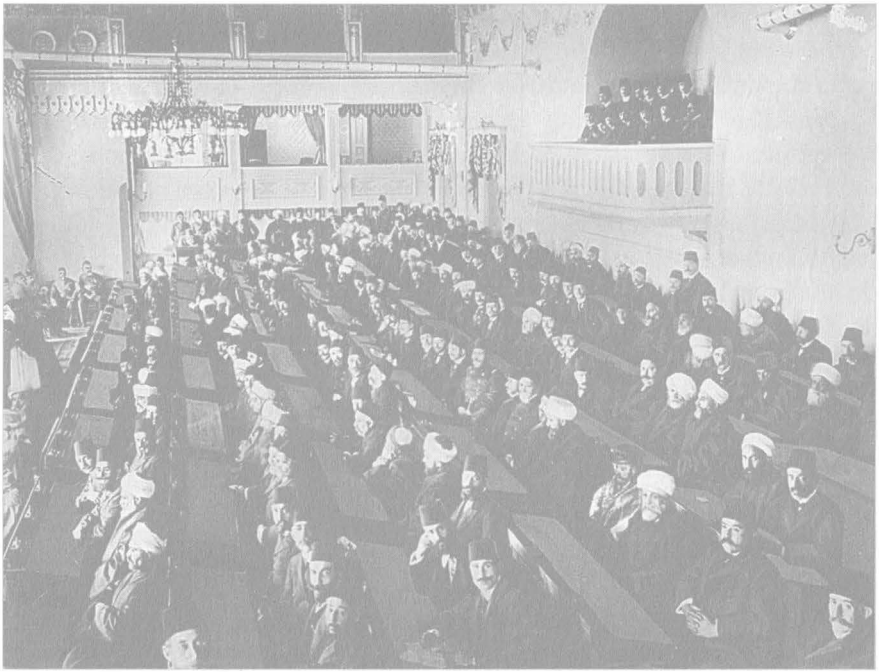
9 "Nutk-u İftitâh-i Hazret-i Padişahi", *I/I/1*, 4 Aralık 1324/17 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 2-3. Ayrıca bkz., "L'ouverture du Parlement ottoman: Le discourse du trône", *Le Temps*, 19 Aralık 1908, s. 1.

10 *I/I/1*, 4 Aralık 1324/17 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 3; "Opening of Parliament by the Sultan: Scenes in Stambul", *The Times*, 18 Aralık 1908, s. 5; ve "Opening of Parliament: Speech from the Throne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Aralık 1908, s. 1. Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 302-303; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, I/2*, s. 137-138.

11 *I/I/1*, 4 Aralık 1324/17 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 3-6; "Opening of Parliament by the Sultan: Scenes in Stambul", *The Times*, 18 Aralık 1908, s. 5; ve "Opening of Parliament: Speech from the Throne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Aralık 1908, s. 1.

12 "Opening of Parliament by the Sultan: Scenes in Stambul", *The Times*, 18 Aralık 1908, s. 5; ve "L'ouverture du Parlement ottoman", *Le Temps*, 18 Aralık 1908, s. 1-2.

13 "The Turkish Parliament", *The Times*, 19 Aralık 1908, s. 5.

Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908.

Padişah'ın nutku da coşkuyla karşılanmıştı; ancak *Tanin* nutkun kısalığını ve muğlak taraflarını eleştirmekte, başyazarı Hüseyin Cahid [Yalçın], Kâmil Paşa'yı konuşmaya müdahale ettiği için suçlamaktaydı. Gazetede ayrıca Meclis'in bir an önce ülkenin iç sorunlarına yönelebilmesi için Avusturya ve Bulgar meselelerinin kısa zamanda halledilmesi gereğinden söz ediliyordu.[14]

Meclis'in açılışı dolayısıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'teki genel merkezi tarafından Padişah'a çekilen telgrafta, tarihten alınan derslere ve İslâm inancına uygun olarak müzakereye dayalı bir hükûmet sisteminin milletin hakkı olduğu dile getirilmekteydi. Telgrafta ayrıca halkın coşkusunun paylaşıldığı söyleniyor, Padişah'ın barış ve mutluluk içinde hükümdarlık etmesi dileğinde bulunuluyordu.[15]

---

14 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Nutuk İftâhı", *Tanin*, 5 Aralık 1324/18 Aralık 1908, s. 1; ayrıca bkz., "The Turkish Parliament" *The Times*, 19 Aralık 1908, s. 5; ve "L'ouverture du Parlement ottoman", *Le Temps*, 20 Aralık 1908, s. 2. O günün olaylarına İttihadcı bir yaklaşım ve yorum için bkz., Babanzade İsmail Hakkı, "Tarihi bir Gün", *Tanin*, 5 Aralık 1324/18 Aralık 1908, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Mebusan-ı Osmani ve Avrupa", *Tanin*, 6 Aralık 1324/19 Aralık 1908, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Nutuk İftâhı ve Tesiratı", *Tanin*, 9 Aralık 1324/22 Aralık 1908, s. 1.

15 "The Turkish Parliament", *The Times*, 22 Aralık 1908, s. 5.

Meclis-i Mebusan'ın açılışı münasebetiyle Tekfurdağı'nda yapılan tören (Kaynak: Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu).

Meclis'in açılışı taşradaki kentlerde de törenlerle kutlandı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kalesi Selânik'te ve yakın yerleşim yerleri Kavala ve Drama'da Meclis'in açıldığı gün coşkulu törenler yapıldı.[16] Anadolu'daki kentlerde çeşitli kutlamalar oldu. Erzurum'da otuz bin kişilik bir kalabalık hükûmet binasının önünde toplandı, yapılan konuşmalarda meşrutiyet rejimine bağlılık sözü verildi.[17] Öteki kentlerde de –örneğin, Trabzon, Adana, Bursa, İzmit ve Bandırma'da– halk Meclis'in açılışını coşkuyla kutladı.[18]

Mebusların büyük bölümü yönetim organının ülke genelinde yeniden düzenlenmesi konusunda hakikaten çok hevesliydi. Kanun-u Esasi'yle birlikte nezaretler düzeyinde sorumluluk ilkesinin getirilmesi, taşradaki yöneticilerin yetkilerini düzenleyen yasaların değiştirilmesi ve zorunlu askerliğin gayrimüslümlere de uygulanması gibi düzenlemeler ve reformlar savunulmaktaydı. Meclisin nasıl işleyeceğine dair konular da tartışılmalıydı: Meclis Reisi ve iki yardımcısı seçilmeli, üzerinde tartışmaların yaşanması kaçınılmaz

16 Lettre de Salonique", ve "Lettre de Drama", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Aralık 1908, s. 3; ve "Lettre de Cavalla", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Aralık 1908, s. 3.

17 "Rejoicings at Erzurum", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Aralık 1908, s. 1.

18 "Lettre de Brousse", "Lettre d'Ismidt", ve "Lettre de Panderma", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Aralık 1908, s. 3; ve "Lettre d'Adana" ile "Lettre de Trebizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Aralık 1908, s. 3.

Meclis-i Mebusan'ın açılışı münasebetiyle Merzifon'da yapılan tören (Kaynak: Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu).

olan bütçe görüşmeleri yapılıp Meclis'ten geçirilmeliydi; her nezaret iş planları hazırlamalı, bunları Meclis'in onayına sunmalıydı.[19] *Le Temps*, Dr. Nâzım Bey ile yapılan bir görüşmeye dayanarak, 1876 Anayasası'nın değiştirilerek nezaretlere sorumluluk verilmesinin ve milli egemenliğin yasalar tarafından teminat altına alınmasının öngörüldüğünü, ilk Rus Duma'sının bölünmesine de yol açmış olan bu ciddi konunun, İttihadcıların amaçları ve güçleri hakkında gerçek bir sınav olacağını yazmaktaydı.[20]

Meclis Reisi ile reis vekilleri henüz seçilmemişti. 1876 Kanun-u Esasisi'nin 74. maddesine göre bu kişileri, Meclis tarafından hazırlanmış bir listeye dayanarak Padişah seçecekti, ancak Abdülhamid'in bu konuda ne kadar rahat bırakılacağı bilinmiyordu. *Meşveret*'in eski yazı işleri müdürü ve İttihadcı hareketin İmparatorluk dışındaki baş örgütleyicilerinden Ahmed Rıza Bey, dini çevrelerde pek sevilmediği halde, Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne en yakın aday olarak görülmekteydi. Berat mebusu monarşist Arnavut İsmail Kemal Bey de ciddiye alınması gereken adaylardan biriydi. Arnavutluk'un özerkliği konusunda İttihadcıları oyuna getirdiği düşünülmesine rağmen, İsmail Kemal Bey yeteneğini ispatlamış, deneyimli, hırslı ve zeki bir siyasetçiydi.[21]

Meclis Reisliği seçimi 23 Aralık'ta gerçekleşti; Padişah'a Ahmed Rıza Bey, Azmi Bey ve Emrullah Efendi'nin isimleri sunuldu. Ahmed Rıza Bey'in aldığı iki yüz beş oy ile Padişah tarafından seçileceği tahmin ediliyordu. İsmail Kemal Bey altmış sekiz oyla dördüncü olmuştu.[22]

İzleyen gün, Meclis'in ilk Reis Vekili için üç adayın seçim turlarından birincisi başladı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden biri olan Edirne mebusu Talât Bey iki yüz on altı oyla ilk sırayı aldı. Balıkesir vekili Şefik Bey yüz oy, Tekirdağ'dan Ermeni mebus Hagop Babiguian altmış bir oy, İstanbul mebusu Mustafa Asım Efendi otuz yedi oy, Halep mebusu Abd el-Nafi Paşa otuz yedi oy, Berat mebusu Arnavut İsmail Kemal Bey otuz altı oy, Antalya mebusu Ebuzziya Tevfik Bey otuz oy, İzmir mebusu Rum Aristidis Paşa Yorgandjioglu on sekiz oy, Selânik mebusu Cavid Bey on sekiz oy, Üsküb mebusu Arnavut Necib Draga on dört oy ve İstanbul mebusu Ermeni Krikor Zohrab on oy aldı.[23] Üçüncü Başkan Yardımcısı için yapılan

---

19 "The Turkish Chamber of Deputies", *The Times*, 17 Aralık 1908, s. 12.

20 "Declarations de Nazim bey: Chef du parti jeune-turc", *Le Temps*, 19 Aralık 1908, s. 2. Ayrıca bkz., "The Turkish Parliament: French Views", *The Times*, 19 Aralık 1908, s. 5.

21 The Turkish Chamber of Deputies", *The Times*, 17 Aralık 1908, s. 12.

22 *I/I/4*, 10 Aralık 1324/23 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 40-42; "The Turkish Parliamet", *The Times*, 24 Aralık, 1908, s. 3; ve "The Turkish Parliament", *The Times*, 25 Aralık 1908, s. 5. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclisimiz", *Tanin*, 11 Aralık 1324/24 Aralık 1908, s. 1.

23 *I/I/4*, 11 Aralık 1324/24 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 46-47; "The Tur-

ikinci turda İsmail Kemal Bey yüz on beş oy, Hagop Babiguian ise altmış oy aldı. Bu sonuçlara göre Padişah'a sunulacak üç vekilin adları şöyleydi: İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden Edirne mebusu Talât Bey ile Balıkesir mebusu Şefik Bey ve Berat mebusu monarşist İsmail Kemal Bey.[24]

Padişah'ın Ahmed Rıza Bey'i Meclis-i Mebusan Reisi olarak seçtiği haberi Meclis'in 26 Aralık oturumunda coşkuyla karşılandı. Ahmed Rıza Bey söz alarak bir konuşma yaptı ve yirmi yıl önce Bursa'dan Paris'e gidişini, vatansever arkadaşlarıyla birlikte anayasa ve hürriyet için nasıl çalıştıklarını anlattı. Milletin ve bütün Avrupa'nın gözünün Meclis'in üstünde olduğunu söyleyen Ahmed Rıza Bey, eski kavgaları bir kenara bırakıp yararlı işler yapmak için birlik olmanın önemine işaret etti. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şimdiye kadar yürüttüğü sakin ve kararlı politikaya devam edileceğini beyan ettikten sonra, yoldaşlarının görevlerini icra ederken kişisel çıkarlara kapılmayacaklarına inandığını söyledi.[25] Bunun ardından da Talât Bey'in Birinci Reis Vekili seçildiğini ilân etti.[26] Sonra İkinci Reis Vekilliği için üç aday belirlendi – İzmir'den Rum mebus Aristidis Paşa Yorgandjioglu yüz yirmi iki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Üsküp şubesi üyesi ve Drama mebusu Arnavut Necib Draga yüz yirmi dokuz ve Kudüs mebusu Arab Ruhi al-Khalidi yüz dokuz oy aldılar. Padişah'ın üçü arasından Aristidis Paşa Yorgandjioglu'nu seçeceği tahmin ediliyordu.[27]

Aynı gün Padişah'ın nutkuna Meclis'in vereceği yanıtın taslağı meclis koridorlarında dolaşmaya başladı. Metin, geçen otuz yıl boyunca yaşanan felaketlerden ve baskı rejiminden Padişah'ın eski danışmanlarının sorumlu olduğunu söyleyerek başlıyordu. Devamında hükûmetin halihazırda takip ettiği barışçıl dış politika övülüyor ve Meclis'in "Kanun-u Esasinin ruhuna uygun, Meclis'e karşı sorumlu ve güvenoyu almış bir Kabine'nin tam destekçisi olacağı" üzerinde duruluyordu.[28] Oldukça muğlak ifadeli bu taslağın tar-

---

kish Parliament", *The Times*, 25 Aralık 1908, s. 5; "A la Chambre Ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Aralık 1908, s. 2; ve "A la Chambre Ottomane", *Le Temps*, 26 Aralık 1908, s. 2.

24 *I/1/4*, 11 Aralık 1324/24 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 48; "The Turkish Parliament", *The Times*, 26 Aralık, 1908, s. 4.

25 *I/1/5*, 13 Aralık 1324/26 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 50-52. Meclis Başkanı'nın konuşmasını öven bir yorum için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Ahmed Rıza Bey'in Nutku", *Tanin*, 15 Aralık 1324/28 Aralık 1908, s. 1.

26 *I/1/5*, 13 Aralık 1324/26 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 52.

27 *I/1/5*, 13 Aralık 1324/26 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 52-54; "The Turkish Parilament: Election of Officers", *The Times*, 28 Aralık 1908, s. 3; "A la Chambre Ottomane" *The Levant Heral and Eastern Express*, 28 Aralık 1908, s. 1, ve "A la Chambre Ottomane", *Le Temps*, 28 Aralık 1908, s. 2.

28 *I/1/5*, 13 Aralık 1324/26 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 55-60; "The Turkish Parliament: Election of Officers", *The Times*, 28 Aralık 1908, s. 3. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *I/2*, s. 138-139.

ışına yaratması beklendiği halde, büyük bir çoğunluğun oyuyla 28 Aralık'ta kabul edildi.[29]

Ağustos 1908'den beri, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis açıldıktan ve yöneticilerini seçtikten sonra Kâmil Paşa Kabinesi'ne kararlı bir saldırı gerçekleştireceği herkesçe beklenmekteydi; İttihadcıların daha cesur olmaları ve modern fikirleri gündeme getirmeleri gerekiyordu.[30] Ancak bu saldırının hangi saiklerle ve nasıl harekete geçirileceği bilinmiyordu. Ne olursa olsun, ülkenin gerçekten meşrutiyet rejimini isteyip istemediğini, bu arzunun Kâmil Paşa'nın görevden alınmasına yetip yetmeyeceğini 1909 yılının ilk günleri gösterecekti.[31]

Bu nedenle Kâmil Paşa Kabinesi'nin güven oylaması Meclis'in baş meselesi oldu. Türk kökenli bağımsız mebusların ne yapacakları belirsizken, Rum mebuslar ile Arnavut ve Ermeni mebusların çoğunluğunun Kabine'yi destekleyecekleri sanılıyordu.[32] Suriyeli ve öteki Arab mebuslar Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak kalmasından yana olduklarını zaten açıklamışlardı.[33]

Meclis seçimleri tamamlandıktan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önderleri Kâmil Paşa Kabinesi'nin düşürülüp yerine Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığında bir hükûmet kurulması amacıyla acilen güven oylaması yapılması için gerekli adımları atmaya başladılar.[34] Girit'te yaşayan halk 12 Ekim 1908'de bir açıklama yapmış ve adanın Türkiye'den ayrılıp Yunanistan'a bağlanmasını istemişti.[35] Hükûmet'i sıkıştırmak amacıyla Hüseyin Cahid [Yal-

---

29 *I/I/6*, 15 Aralık 1324/28 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 64-68; "The Turkish Parliament: The Sultan and the Deputies", *The Times*, 29 Aralık 1908, s. 4; ve "Au Parlament ottoman", *Le Temps*, 30 Aralık 1908, s. 2.

30 "The Young Turkish Revolution", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1915, 5: The Near East*, s. 259; Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 25 Ağustos 1908, "The Young Turkish Revolution", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1915, 5: The Near East*, s. 267; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 214.

31 "The Young Turkish Revolution", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1915, 5: The Near East*, s. 259-260. Ayrıca bkz., "Die Parteibildung im türkischen Parlament", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 4 Ocak 1909, s. 1.

32 "The Turkish Parliament", *The Times*, 24 Aralık 1908, s. 3.

33 "The Turkish Parliament", *The Times*, 24 Aralık 1908, s. 5.

34 A.A. Türkei 159, Sayı 2/482, Marschall Telgrafı, Pera, 3 Aralık 1908; A.A. Türkei 159, Sayı 2/437, Tschirschky Telgrafı, Viyana, 4 Aralık 1908; A.A. Türkei 159, Sayı 2/490, Marschall Telgrafı, Pera, 8 Aralık 1908. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin resmî organı *Şura-yı Ümmet* Kâmil Paşa Kabinesi'nin yerine yeni bir kabine istiyordu (A.A. Türkei 159, Sayı 2/516, Marschall Telgrafı, Pera, 26 Aralık 1908). Ayrıca bkz., Gerald H. Fitzmaurice'den Bay Tyrrell'e, İstanbul, 11 Ocak 1909, "The Young Turkish Revolution", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s. 271.

35 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 43.

çın] 30 Aralık'ta Girit Sorunu dolayısıyla Kabine'nin iç ve dış politikasını tartışmak üzere bir gün belirlenmesi önerisinde bulundu.[36] Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'nın ne zaman kürsüye çıkacağı henüz belli değildi, ancak Kurban Bayramı tatili için Meclis'in kapanmasından önce, 2 Ocak 1909'da kabinesinin savunmasını yapacağı tahmin ediliyordu.[37] Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın önerisi, Cemiyet'in zaten bıçak sırtında olan çoğunluğunu zayıflatmış, muhalefeti canlandırmıştı; bu yüzden Kâmil Paşa'ya karşı daha ileri bir eyleme geçilmedi. Meclis'teki Rum ve Hıristiyan mebuslar Hükümet'i desteklemekteydiler. Buna rağmen, Meclis'teki tartışmalar sonunda gensoru önergesi kabul edildi: Kâmil Paşa'nın izlediği siyaset müzakere edilecekti.[38] Ancak Meclis, oturumu iki hafta ertelemeye karar verdi.[39] Görüşmeler 11 Ocak'ta yapılacaktı.[40]

Muhalif gazeteler *İkdam* ve *Yeni Gazete* Kâmil Paşa'yı açıktan açığa destekliyordu.[41] Ayrıca Rumca basılan bir gazete, Arnavut mebusların Ahrar Fırkası'nın adem-i merkeziyetçi politikalarını, üstü örtülü biçimde de Kâmil Paşa'yı desteklediklerini yazmaktaydı.[42] *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* Sadr-ı Âzam'ın iç ve dış politikalarını eleştirmeye devam ediyor olsalar da, Avusturya ve Bulgaristan sorunlarının halledilmemiş olması nedeniyle Selânik'te Cemiyet'in muhalifleri susturmak için Kâmil Paşa'nın görevde kalmasını desteklemeye karar verdiğini yazmaktaydı.[43] Ayrıca mebusların önemli bir kıs-

36 I/1/7, 17 Aralık 1324/30 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 80-84; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 245; "A la Chambre Ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 31 Aralık 1908, s. 2; "Deputiertenkammer", *Osmanisher Lloyd*, 1 Ocak, 1909, s. 1; "A la Chambre Ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Ocak 1909, s. 2; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 16. Hüseyin Cahid [Yalçın] da aynı gün Kâmil Paşa Kabinesi'nin iç ve dış siyasetini eleştiren bir başyazı yazmıştı ("Buhranın En Son Safhası", *Tanin*, 17 Aralık 1324/30 Aralık 1908, s. 1). Ertesi günkü yazısında Kâmil Paşa'nın son dört aylık politikalarını eleştirmeye devam etti (Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kâmil Paşa Politikası", *Tanin*, 18 Aralık 1324/31 Aralık 1908, s. 1). Cenab Şahabeddin ise *Yeni Gazete*'de Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın gensoru istemekteki amacının ne olduğunu soruşturan ve bunu kişisel çıkarı için yaptığını iddia eden bir yazı yazdı ("Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 9 Ocak, 1909, s. 2).

37 "Turkish Internal Affairs", *The Times*, 31 Aralık 1908, s. 4.

38 I/1/8, 18 Aralık 1324/31 Aralık 1908, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 91-99; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 245.

39 "The Turkish Parliament", *The Times*, 1 Ocak 1909, s. 6.

40 "The Near East: The Boycott of Austrian Goods", *The Times*, 2 Ocak 1909, s. 5.

41 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 245; A.A. Türkei 159, Sayı 2/10, Marschall'ın Telgrafı, Pera, 9 Ocak 1909; ve "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 9 Ocak 1909, s. 2. Ayrıca bkz., Mehmet Tevfik Biren, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, 2, s. 9.

42 "The Turkish Parliament", *The Times*, 5 Ocak, 1909, s. 6.

43 "The Turkish Parliament", *The Times*, 5 Ocak 1909, s. 6. *Tanin*'de çıkan ve Kâmil Paşa Kabinesi ile onun taraftarlarını eleştiren yazılar için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kâmil Paşa Politikası", *Tanin*, 18 Aralık 1324/31 Aralık 1908, s. 1; "The Near East: The Boycott of Austrian Goods", *The Times*, 2 Ocak 1909, s. 5; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Vükelâdan Istizah", *Tanin*, 21

mının 11 Ocak müzakeresinde Kabine'yi destekleyeceği dedikoduları yayılmıştı.[44]

Meclis karşısına çıkmaya hazırlanan Kâmil Paşa ise bütün nazırlara son beş ayda yapılan reformlara ve bütçelere dair özet bilgi hazırlamalarını emretmiş, raporların Kabine'nin 9 Ocak'taki olağanüstü toplantısında ele alınacağını bildirmişti. Kâmil Paşa'nın, konuşmasında, Devrim'den itibaren yapılan reformlar üzerinde duracağı ve Meclis'e sunulacak yeni idari reformların özellikle altını çizeceği sanılıyordu.[45]

Kabine'nin olağanüstü oturum yapacağı gün, İttihadcılar Yunan Hükûmeti'nin Girit'i ilhâk etmesini protesto etmek için Sultanahmed Meydanı'nda bir gösteri düzenlediler. Mitinge aralarında Arapların, Boşnakların, Arnavutların ve Kürtlerin bulunduğu yirmi bin kişi katıldı. Coşkulu kalabalık, özellikle hatiplerden biri, ekonomik boykot sırasında Türkiye'nin kendini ispat ettiğini ve gerekirse bu silâhın Yunanistan'a karşı da kullanılabileceğini söylediğinde iyice galeyana geldi. Yapılan konuşmalardan sonra göstericilerin büyük bölümü Bab-ı Âli'ye yürüdü ve Hükûmet'in Girit'in Yunanlılar tarafından ilhâk edilmesine karşı elinden gelen her şeyi yapmasını istediklerini bildirmek üzere içeri bir delege gönderildi.[46]

Kâmil Paşa meydana toplanan kalabalığın karşısına çıkıp Yunan Hükûmeti'nin Girit Sorunu'nun halledilmesi konusunun dört büyük Devlet'e bırakıldığını resmî olarak kendilerine bildirdiğini söyledi; yani İttihadcı gazetelerin yaydığı Girit'in ilhâk edildiği yönündeki dedikoduların aslı yoktu. Kâmil Paşa Girit'in hâlâ bir Osmanlı toprağı olduğunu ve gerekirse ulusuna ve İmparatorluğa karşı görevini yerine getirmekten hiç çekinmeyeceğini belirterek konuşmasına son verdi. Alkışlarla karşılanan konuşmasından sonra Sadr-ı Âzam'ın lehinde gösteri yapılmaya başlandı. Mitingi Hükûmet'i zayıflatmak üzere düzenleyenler, ne yazık ki hiç beklemedikleri bir şekilde, olayların aleyhlerine dönmesiyle karşı karşıya kalmışlardı.[47]

Aralık 1324/3 Ocak 1909, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Girit Meselesi ve Boykotaj", *Tanin*, 25 Aralık 1324/7 Ocak 1909, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kâmil Paşa ve Taraftarları", *Tanin*, 26 Aralık 1324/8 Ocak 1909, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kâmil Paşa ve İngiliz Dostluğu", *Tanin*, 27 Aralık 1324/9 Ocak 1909, s. 1.

44 "The Turkish Parliament", *The Times*, 5 Ocak 1909, s. 6.

45 "Turkey: The Progress of Reform", *The Times*, 9 Ocak 1909, s. 6.

46 "Girit Havadisi", *İkdam*, 30 Aralık 1324/12 Ocak 1909, s. 3; "The Cretan Question: Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 11 Ocak 1909, s. 7; ve "Grand meeting de protestation á Constantinople", *Le Temps*, 11 Ocak 1909, s. 2. Ayrıca bkz., *Tanin*'deki başyazı (Hüseyin Cahid [Yalçın], "Büyük bir Gün - Büyük bir Millet", *Tanin*, 28 Aralık 1324/10 Ocak 1909, s. 1). İstanbul'daki kadar büyük olmasa da, ülkenin başka yerlerinde de, eşzamanlı olarak, Girit Sorunu üzerine gösteriler yapıldı ("A propos de la réunion de la Crète", *Le Temps*, 12 Ocak 1909, s. 2).

47 "The Cretan Question: Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 11 Ocak 1909, s. 7; ve "Grand meeting de protestation á Constantinople", *Le Temps*, 11 Ocak 1909, s. 2.

10 Ocak'ta İttihadcıların yayın organı *Şura-yı Ümmet* Meclis içinde milliyetçi, yani ayrılıkçı 'partiler' kurmakla suçladığı bazı mebusları ciddi şekilde eleştiren bir yazı yayınladı. Gazete bu yüzden ülke güvenliğinin tehlikeye sokulduğunu iddia ediyor, bu mebusları ne yaptıklarını bilmeyen safdiller olarak nitelendiriyor, Ahmed Rıza Bey'i *bir an önce* Meclis'in birliğini sağlamaya davet ediyordu.[48] Yazı hoş karşılanmadı; Priştine mebusu Arnavut Hasan Bey *Şura-yı Ümmet*'teki makaleyi Meclis'in 11 Ocak oturumunda gündeme getirdi.[49] *Şura-yı Ümmet* 11 Ocak tarihli nüshasında Ahmed Rıza Bey'in, bu mebusların aslında ülke çıkarları için çalıştıklarını savunan bir mektubunu yayınladı.[50] Ne var ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olan ve Ahmed Rıza Bey'in Meclis Reisliği'ne karşı çıkan mebuslar büyük bir kulis faaliyeti başlattılar.[51] İtirazlar karşısında gazete, kamuoyuna başyazının sorumluluğunu almadığını bildirmekle kalmadı, muhalif mebusların yanı sıra, ılımlı İttihadcıların da eleştirilerini alan başyazarı ile idarecisini görevden aldı. Yerlerine İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'te çıkan yayın organı *İttihad ve Terakki*'de çalışanlar arasından seçilen gazeteciler getirildi.[52] Ayrıca gazete başlığının altına İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin resmî organı olduğu ibaresi konulmasına da son verildi. O ibarenin yerine *Şura-yı Ümmet*'in herkesin gazetesi olduğu yazılmaya başlandı.[53]

Ocak ayı boyunca monarşist muhalefet gücünü artırmaya devam etti. *Daily Mail* adlı bir İngiliz gazetesi, meşruti rejime karşı olan yirmi bin isyancının katılacağı bir başkaldırı haberi bile verdi. Gazete haberine göre, Sadr-ı Âzam ile Meclis-i Mebusan Reisi hapsedilecek, Meclis-i Mebusan kapatılacak, Kanun-u Esasi yürürlükten kaldırılıp yeni bir Halife atanacaktı. İsyanın tüm Türkiye'ye yayılacağı da söyleniyordu.[54]

12 Ocak'ta polis, kışkırtıcılık yapan monarşist gazete *Hukuk-u Umumiye*'nin merkezini bastı ve birçok silâh ele geçirip çok sayıda insanı tutukladı; Fedakârân-ı Millet üyeleri meşrutiyet rejimini devirme girişiminde bu-

48 *Şura-yı Ümmet*, 28 Aralık 1324/10 Ocak 1909'dan nakleden, "The Turkish Parliament", *The Times*, 12 Ocak 1909, s. 6 ve "The Nationalists", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1909, s. 1.

49 "A la Chambre Ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Ocak 1909, s. 2. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'da", *Tanin*, 30 Aralık 1324/12 Ocak 1909, s. 1; ve "Das türkische Kabinett", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 12 Ocak 1909, s. 1-2.

50 *Şura-yı Ümmet*, 29 Aralık 1324/11 Ocak 1909'dan nakleden, "The Turkish Parliament", *The Times*, 12 Ocak 1909, s. 6.

51 "Deputientenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 12 Ocak 1909, s. 1.

52 "The Turkish Parliament", *The Times*, 12 Ocak 1909, s. 6.

53 "Die Fedakjaran-i-milet", *Osmanischer Lloyd*, 17 Ocak 1909, s. 1.

54 "Bruits sensationelle: Conspiration et réaction en Turquie", *Le Temps*, 22 Ocak 1909, s. 2. Ayrıca bkz., *Tanin*, 13 Ocak 1324/26 Ocak 1909'dan nakleden, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 277.

lunmakla suçlandılar.[55] Emniyet araştırması *Hukuk-u Umumiye* yazıhanesinin Fedakârân-ı Millet adıyla bilinen bu siyasi maceracılar ve şantajcılar çetesinin merkezi olarak çalışmış olduğunu, bu insanların hem Hükûmet'i, hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni yıldırmak amacıyla silâhlandığını ortaya koydu.[56] Aralarında *Hukuk-u Umumiye*'nin başyazarı İsmail Hakkı Efendi'nin de olduğu ve sayıları kırkı bulan örgüt üyesi tutuklandı; ancak ay sonuna varmadan büyük bir çoğunluğu salıverildi.[57] *Hukuk-u Umumiye* gazetesi yayınına 22 Ocak'ta kaldığı yerden devam etti.[58] Salıvermeler, polisin tutumunun ağır eleştirilere konu olmasını beraberinde getirdi.[59]

Kâmil Paşa 13 Ocak'ta Meclis'in karşısına çıktı ve kabinesini savundu.[60] Yeni rejimin coşkuyla karşılanmasına ve halkın sergilediği olağanüstü disiplinli ve ölçülü davranışlara değindikten sonra, ülkede huzursuzluğun ve kan dökülmesinin önüne geçilmesinde öncelikle Abdülhamid'e borçlu olunduğunu söyledi. Padişah kendisini Devrim'in başı kabul etmiş, kötü niyetli danışmanlar grubunu yanından uzaklaştırmış, dolayısıyla milletin takdirini kazanmıştı. Abdülhamid'i böylece savunan ve hiçbir konuda kişisel hatasının bulunmadığını dile getiren Kâmil Paşa, Devrim'i gerçekleştiren gruplara bağlı olduğunu belirterek, milletin arzularıyla özdeşleşmiş orduya, despot rejime son vermek üzere sürgünde ve baskı altında cesurca ve büyük bir gayretle çalışmış olan herkese şükranlarını sundu.[61]

---

55 "A Suspected Turkish Plot", *The Times*, 13 Ocak 1909, s. 5; "Les 'Fédakiarans'", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Ocak 1909, s. 2; ve "Arrestations á Constantinople", *Le Temps*, 14 Ocak 1909, s. 2. Ayrıca bkz., Mustafa Şahin, "Cemiyet mi, Eşkiya Çetesi mi?" s. 57-59.

56 "Turkish Internal Affairs: The Suspected Plot", *The Times*, 15 Ocak 1909, s. 5; "Die Gesellschaft der Fedakiaran-i-Milet", *Osmanischer Lloyd*, 16 Ocak 1909, s. 1; ve "Les Fédakiarans'", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Ocak 1909, s. 2.

57 "Turkish Internal Affairs: The Suspected Plot", *The Times*, 15 Ocak 1909, s. 5; "Die Fedakjaran-i-milet", *Osmanischer Lloyd*, 17 Ocak 1909, s. 1; "Les Fédakiarans", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Ocak 1909, s. 1; "New Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ocak 1909, s. 1; "Turkey: Disorderly Military Students", *The Times*, 28 Ocak 1909, s. 5; ve "Politische Nachrichten: Die Fedakjaran-i-milet", *Osmanischer Lloyd*, 3 Şubat 1909, s. 2.

58 "Les Fédakiarans", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Ocak 1909, s. 2.

59 "Turkey: Disorderly Military Students", *The Times*, 28 Ocak 1909, s. 5.

60 *I/I/11*, 31 Aralık 1324/12 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 164-170; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1980-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 246; "Turkish Policy: Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 14 Ocak 1909, s. 5; "A la Chambre Ottomane: L'exposé Grand Véziriel", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Ocak 1909, s. 1; "Le discours de Kiamil pacha", *Le Temps*, 15 Ocak 1909, s. 1; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, I/2*, s. 139-140; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 17 Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Sadr-ı Âzam Paşanın İzahatı", *Tanin*, 1 Ocak 1324/14 Ocak 1909, s. 1; ve Ali Kemal, "Kâmil Paşa'nın Beyanatı", *İkdam*, 1 Ocak 1324/14 Ocak 1909, s. 1.

61 *I/I/11*, 31 Aralık 1324/12 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 164-166; "Turkish Policy Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 14 Ocak 1909, s. 5; "Deputiertenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 14 Ocak 1909, s. 1; "Das Exposé Kiamil Paschas", *Berliner Tageblatt und Handels-*

Daha sonra kabinesinin başlattığı idari reformları özetledi. Ordunun Devrim'den beri büyük atılımlarda bulunduğunu ve eski rejim sırasında ihmâl edilmiş olan Donanma'nın geçen beş ay içerisinde yapılan üç yüzbin liralık harcamayla güçlendirildiğini söyledi. Bayındırlık alanında Meclis'e çok sayıda yatırım planı sunulduğunu, bunların bir bölümünün yabancı sermayedarların imtiyaz talepleri olduğunu anlattı. Özellikle Nafia ile Orman ve Maadin nezaretlerinin yabancı yardımı aldıklarını, ama yabancı sermaye akışının gerçekçi bir maliye politikası ve maceraya kapılmayan, ihtiyatlı bir hariciye politikası sayesinde devam edebileceğini bildirdi. Eski rejimde Türkiye'ye yatırım yapmaktan kaçınan İngiliz sermayedarların son zamanlarda Fransız ve Alman malî kuruluşlarıyla işbirliği yaptıklarını ve imparatorluğun kalkınması gayesiyle buna devam edeceklerini umduğunu ifade etti.[62]

Sonra dış ilişkiler konusuna dönen Sadr-ı Âzam, Hükümet'in bütün dikkatini Büyük Devletler ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye verdiğine işaret etti. Ne var ki, bazı siyasi gelişmeler son zamanlarda bu çabaları engellemekteydi. Bulgarların bağımsızlık ilân etmelerinden sonra Avusturya-Macaristan'ın işgalindeki yerleri ilhâk ettiklerini, Yeni Pazar Sancağı'nın tahliye edildiğini bildirdi. Hükümet'in bu yasadışı hareketleri şiddetle protesto ettiğini, Büyük Devletler'den resmî olarak bir 'Avrupa Konferansı' düzenlenmesi talebinde bulunduklarını söyledi. Bu arada Bosna-Hersek halkının gerçekten telaşlandığını, aynı şeyin Sırbistan ve Karadağ için de geçerli olduğunu kaydetti. Hükümet Büyük Devletler'in ilgili taraflarla malî bir düzenleme yapılması önerisini kabul etmeye karar vermiş, böylece bir savaş çıkma olasılığı önlenmişti. Sadr-ı Âzam Girit Sorunu ile ilgili olarak da dört hâmi devletin Türk çıkarları doğrultusunda anlaşma sözü verdiğini belirtti.[63]

Kâmil Paşa konuşmasının son bölümünde Hükümet'in son beş buçuk ayda hem içte hem de dışta devasa sorunlarla karşı karşıya kaldığının altını çizdi; Allah'ın yardımıyla ve vatansever Meclis'in desteğiyle devletin bütün so-

---

Zeitung, 14 Ocak 1909, s. 15; ve "A la Chambre Ottomane: L'exposé Grand Vézirel", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Ocak 1909, s. 1.

62 *VV*11, 31 Aralık 1324/12 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 166-168; "Turkish Policy Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 14 Ocak 1909, s. 5; "Deputiertenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 14 Ocak 1909, s. 1; "Das Exposé Kiamil Paschas", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Ocak 1909, s. 15; ve "A la Chambre Ottomane: L'exposé Grand Vézirel", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Ocak 1909, s. 1.

63 *VV*11, 31 Aralık 1324/12 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 168-170; "Turkish Policy Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 14 Ocak 1909, s. 5; "Deputiertenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 14 Ocak 1909, s. 1; "Das Exposé Kiamil Paschas", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Ocak 1909, s. 15; ve "A la Chambre Ottomane: L'exposé Grand Vézirel", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Ocak 1909, s. 1.

rınlarını aşacağını, dünyanın mağrur ülkeleri arasındaki yerini alacağını ifade etti.[64]

Konuşma biter bitmez mebuslar hep birlikte kalkıp Sadr-ı Âzam'ı dakikalarca ayakta alkışladılar. Sinob mebusu Dr. Rıza Nur resmî olmayan bir güven oylaması önerisinde bulundu ve alkışlar arasında hükümete oybirliği ile güvenoyu verildi.[65] Bu gelişme, bazı İttihadcıları Kâmil Paşa tarafına çekmeye çalışan monarşistleri harekete geçirdi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin parlamentodaki çoğunluğu tehlikeye girmişti ve bu durum İttihadcıları Kâmil Paşa'ya karşı daha da ileri gitmekten alıkoyuyordu.[66] Öyle ki, Meclis Reisi ekleyeceği bir şey olup olmadığını sorduğunda Hüseyin Cahid [Yalçın] konuşmayacağını söyledi ve oturum böylece kapandı; kulise dolan mebuslar Sadr-ı Âzam'ı alkışlamaya devam ediyordu.[67] Bu, İttihadcı karşıtları için tam bir siyasi zaferdi.[68]

Elbette monarşist ve İttihadcı karşıtı basın Kâmil Paşa'nın bu başarısını göklere çıkaracaktı.[69] 15 Ocak tarihli *İkdam*, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kâmil Paşa'yı düşürememiş olmasını istihzayla karşılamıştı.[70] Yenilgiyi kabul eden Hüseyin Cahid [Yalçın], Kâmil Paşa'nın politikaları hakkında herkesçe bilinen görüşlerine karşın, Sadr-ı Âzam'ın yaptığı ustaca savunmayı meslektaşlarıyla birlikte alkışlamadan edemediğini yazmaktaydı.[71] Konuşma her ke-

64 I/I/11, 31 Aralık 1324/12 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 170; "Turkish Policy Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 14 Ocak 1909, s. 5; "Deputiertenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 14 Ocak 1909, s. 1; "Das Exposé Kiamil Paschas", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Ocak 1909, s. 15; ve "A la Chambre Ottomane: L'exposé Grand Véziriel", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Ocak 1909, s. 1.

65 I/I/11 31 Aralık 1324/12 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 170; "Vertrauensvotum der türkischen Kammer für den Grosswesir", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Ocak 1909, s. 1; "Turkish Policy: Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 14 Ocak 1909, s. 5; "Kiamil pacha et la Chambre ottomane", *Le Temps*, 14 Ocak 1909, s. 2; ve "L'impression de la Chambre - La discussions" ile "La confiance est votée d'acclamation", *Le Temps*, 15 Ocak 1909, s. 2.

66 Gerald Henry Fitzmaurice'den Bay Tyrell'e, İstanbul, 11 Ocak 1909, "The Young Turkish Revolution", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s. 271; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 140.

67 I/I/11, 31 Aralık 1324/12 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 171-180; "Turkish Policy Speech by Kiamil Pasha", *The Times*, 14 Ocak 1909, s. 5; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan/19 Ekim 1935), s. 246; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 18.

68 "Der Sieg Kiamil Paschas", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Ocak 1909, akşam baskısı, s. 2; ve "Kiamil und die Jungtürken", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Ocak 1909, akşam baskısı, s. 2.

69 "Der Eindruck des Exposees Kiamil Paschas", *Osmanischer Lloyd*, 16 Ocak 1909, s. 1.

70 Ali Kemal, "Noksanımız, Yine Noksanımız", *İkdam*, 2 Ocak 1324/15 Ocak 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 246.

71 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Sadr-ı Âzam Paşanın İzahatı", *Tanin*, 1 Ocak 1324/14 Ocak 1909. Ayrıca bkz., "Kiamil Pasha's Speech: General Turkish Approval", *The Times*, 15 Ocak, 1909, s. 5.

simden kabul görmüştü. Gayrimüslim unsurlar daha önce İttihadcıların söz verdiği askerlik hizmetinin ve devletin eğitim kurumlarının onlara da açılacağı vaatini Sadr-ı Âzam'ın yinelemesinden hoşnuttular. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri de Kâmil Paşa'nın konuşmasının Cemiyet üyelerinin milletin hürriyete kavuşması konusunda gösterdikleri çabaları öven bölümlerini takdirle karşılamışlardı. Eleştiriler bir an için bir tarafa bırakıldı. Mebuslar, Meclis-i Âyan üyeleri ve neredeyse tüm kamuoyu, Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın gensorusunun sonucuyla ilgili olarak memnuniyetlerini ifade ediyordu.[72]

Meclis-i Mebusan üyeleri Sadr-ı Âzam'ın konuşmasını hiç beklenilmediği şekilde olumlu karşılamıştı. Daha üç hafta öncesine kadar Kâmil Paşa'nın tarafdarları bile güvenoyu sonucunun olumsuz olacağından endişeliydi. Kâmil Paşa'nın sadarete atanmış olmasını onaylamayan genç ve gayretkeş politikacılar, ona kişisel düşmanlığı olanlar ile Sadr-ı Âzam'ın iktidarını kimseyle paylaşmamasından hoşnut olmayan ve onun temkinli davranışlarını korkaklık olarak yorumlayan Meclis-i Âyan üyelerinden oluşan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bir bölümü Cemiyet'in yayın organı *Şura-yı Ümmet*'in denetimini ele geçirmişti. Hüseyin Cahid [Yalçın] da başyazarlığını yaptığı *Tanin*'de Sadr-ı Âzam'a karşı yürüttüğü şiddetli kampanyayla *Şura-yı Ümmet*'i destekliyordu.[73]

Oysa İttihad ve Terakki'nin yaşlı ve daha muhafazakâr üyeleri Kâmil Paşa'nın siyasi yeteneklerini takdir etmekle kalmıyor, partinin uzun vadeli planları açısından 'nehri geçerken at değiştirme'nin hiç de uygun olmadığını, Kâmil Paşa'nın aldığı desteğin boyutları düşünüldüğünde, bunun Cemiyet için gerçek bir tehlike olacağını biliyorlardı. Berat mebusu mutlakiyetçilik yanlısı Arnavut İsmail Kemal Bey önderliğinde bir araya gelmiş –aralarında Rumlar, Araplar ve Arnavutların da bulunduğu– Türk kökenli olmayan mebuslar ile bazı Türk mebuslar da Hükûmet'i açıkça desteklemekteydiler. Muhafazakâr mebusların desteğine rağmen, *Şura-yı Ümmet,* İttihadcı yöneticiler gazetede köklü bir personel ve politika değişikliği yapana kadar, Sadr-ı Âzam karşıtı kampanyasına devam etti. Ancak, gazetenin kampanyası boşa gitmeyecek, belli bir amaca –o dönemde Cemiyet'in attığı geri adımları gizlemeye– yarayacaktı.[74]

Elbette Hükûmet karşıtı saldırılara tamamen son verilmemişti. Meclis'in 16 Ocak oturumunda Abdülaziz Mecdi [Tolon], Maliye Nazırı Ziya Paşa'yı bütçe taslağının gecikmesi konusunda bilgi vermeye çağırdı. Nezareti savunan bir konuşma yapan Ziya Paşa, öteki nezaretlerin bütçe tahminlerini he-

72 "Kiamil Pasha's Speech: General Turkish Approval", *The Times*, 15 Ocak 1909, s. 5.

73 "Kiamil Pasha's Speech: General Turkish Approval", *The Times*, 15 Ocak 1909, s. 5. Ayrıca bkz., "Kâmil Paşa'ya Beyan-ı Itimad", *İkdam*, 4 Ocak 1324/17 Ocak 1909, s. 3.

74 "Kiamil Pasha's Speech: General Turkish Approval", *The Times*, 15 Ocak 1909, s. 5.

nüz kendilerine bildirmediklerini, gelecek malî yıl için gelir tahminlerini hazırladıklarını, ama gider konusunda rakam veremediklerini söyledi. Dolayısıyla, Meclis'e bütçe ile ilgili görüşmelerin ne zaman yapılacağına dair bir tarih bildiremiyordu. Ziya Paşa'nın konuşması mebuslar arasındaki ününe ün katmasına yaradı. Kısa bir görüşmeden sonra öteki gündem maddelerine geçildi.[75]

18 Ocak'ta bu kez İttihadcı Bağdad mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey, Nafia ve Hariciye nazırlarının Meclis'e Bağdad Demiryolu hakkında bilgi vermelerini talep etti. İsmail Hakkı Bey, yabancı yatırımcılarla Hükûmet arasında yapılan antlaşmaların Türk halkından gizlendiğini, konuyla ilgili bilginin ancak Avrupa basınından öğrenilebildiğini iddia ederek, kamuoyuna bu ve benzeri konularda etraflı bir açıklama yapılmasını istiyordu. Meclis, ilgili nazırların 30 Ocak günü konuyla ilgili bir rapor sunmalarına karar verdi.[76]

Meclis'in 23 Ocak oturumu benzer bir dizi gensoruya daha sahne oldu. Evkaf Nazırı Şemseddin Bey, nezareti ile ilgili sorulara yanıt vermek için kürsüye çıkıp buna hazır olduğunu, ancak dini meselelerde Meclis'in işe karıştırılmasından rahatsız olduğunu söyleyince büyük bir tartışma çıktı. Ardından Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'nde henüz reform yapamadığını dile getirdi ve konuşmasını Arapça bir dua okuyarak bitirdi. Meclis çatısı altında devletin resmî dili dışında bir dille konuşmuş olması protesto edildiyse de, Ahmed Rıza Bey Arapça duaların nazırın nutkunun bir parçası olmadığını, kişisel dua olarak kabul edilmesi gerektiğini söyleyerek gerilimi azaltmaya çalıştı. Bazı mebuslar Şemseddin Bey'in Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'ni yönetmede yetersiz kaldığını gündeme getirince tartışmalar tekrar başladı. Sonunda Meclis çoğunluğu nazırın açıklamalarını yeterli gördü ve Şura-yı Devlet üyelerinin seçimiyle ilgili bir gensorunun görüşülmesine geçildi. Lütfi Bey, Şura'nın otuz üyesinden yirmi dokuzunun seçilmesinde kayırmacılık ya da usulsüzlük bu-

75 I/I/13, 3 Ocak 1324/16 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 205-210; "The Turkish Parliament", *The Times*, 18 Ocak 1909, s. 7; ve "A la Chambre ottomane", *Le Temps*, 18 Ocak 1909, s. 2. Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın yaptığı yorum için bkz., "Tasfiye-i Hesabat", *Tanin*, 4 Ocak 1324/17 Ocak 1909, s. 1'deki başyazı.

76 I/I/14, 5 Ocak 1324/18 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 241; I/I/16, 8 Ocak 1324/21 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 275-284; "Turkish Internal Affairs: The Baghdad Railway Scheme", *The Times*, 20 Ocak 1909, s. 5; "La Chambre ottomane et les questions étrangères", *Le Temps*, 20 Ocak 1909, s. 2; ve "Politische Nachrichten", *Osmanischer Lloyd*, 30 Ocak 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Ecnebi Mütahassıslar ve Posta Islahatı", *Tanin*, 7 Ocak 1324/20 Ocak 1909, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Mühim bir Istizah", *Tanin*, 8 Ocak 1324/21 Ocak 1909, s. 1. Bu makale *Osmanischer Lloyd*'da yorumlanmıştı: "Eine wichtige Interpellation", *Osmanischer Lloyd*, 22 Ocar 1909, s. 1. Hüseyin Cahid [Yalçın], biri Hicaz Demiryolu, diğeri ise İmparatorluk'taki yabancılara ait ticari faaliyetler üzerine iki başyazı daha yazmıştı (Hüseyin Cahid [Yalçın], "Nazik bir Nokta", *Tanin*, 9 Ocak 1324/22 Ocak 1909, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Memalik-i Osmaniye'de Ecnebi Teşebbüsat-ı Ticariyesi", *Tanin*, 10 Ocak 1324/23 Ocak 1909, s. 1).

lunduğunu iddia etti. Hasan Fehmi Paşa'nın sorulara verdiği yanıtlar pek ikna edici bulunmamasına rağmen Meclis gündemi tamamlandı.[77]

9 Şubat'ta elli mebus tarafından imzalanarak verilmek istenen bir gensoruda da Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'dan İmparatorluk topraklarında düzenin neden sağlanamadığına yanıt vermesi talep ediliyordu. Ancak bu gensoru ateşli tartışmalardan sonra çoğunluğun oyuyla reddedildi.[78]

Kâmil Paşa ne vatansever, ne de meşrutiyetçi bir kişiydi. Geçmişte Sultan Abdülhamid ile tartışmış, ama bunu parlamenter düzen için değil, kendisine daha fazla yetki verilmesi için yapmıştı. Kişiliğinin başta gelen özelliği liberalliği değil, bireysel hırslara sahip olmasıydı.[79] Kabinesinin istifası konusunda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden gelen siyasi baskılar nedeniyle Kâmil Paşa da, öteki monarşist siyasetçiler de, Sultan Abdülhamid'le tartışmayı bir kenara bırakmışlardı. Zaten Abdülhamid de Kâmil Paşa gibi monarşist siyasetçileri İttihadcılarla kavgasında kendisine düşman değil, müttefik olarak görmekteydi. Padişah 15 Ocak'ta yaptığı hizmetlerden dolayı ve Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu alması münasebetiyle Kâmil Paşa'yı Mecidiye Nişanı ile ödüllendirdiğinde Sultan Abdülhamid ile monarşist siyasetçiler arasındaki ittifak kamuoyuna da açıkça ifade edilmiş oldu.[80]

Ocak ayı sonlarına doğru Kâmil Paşa'nın gerçek niyetleri yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. 26 Ocak'ta Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıldönümü kutlamaları çerçevesinde Ahrar Fırkası bir akşam yemeği verdi.[81]

---

77 *VI/17*, 10 Ocak 1324/23 Ocak 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 297-307; Hüseyin Cahid [Yalçın], "İstizahların Neticesi", *Tanin*, 12 Ocak 1324/25 Ocak 1909, s. 1; ve "The Turkish Parliament", *The Times*, 26 Ocak 1909, s. 5.

78 *VI/25*, 27 Ocak 1324/9 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 540-551; "The Turkish Parliament", *The Times*, 10 Şubat 1909, s. 10. Bir hafta kadar önce Hüseyin Cahid [Yalçın] Makedonya'da gidişatın kötü olduğuna dair yazılar yazmaya başlamıştı (Hüseyin Cahid [Yalçın], "Makedonya Düğümü", *Tanin*, 18 Ocak 1324/31 Ocak 1909, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Makedonya Meselesi", *Tanin*, 20 Ocak 1324/2 Şubat 1909, s. 1). Ayrıca bkz., "Die Makedonische Frage", *Osmanischer Lloyd*, 2 Şubat 1909, s. 1; ve "Die türkishe Presse", *Osmanischer Lloyd*, 4 Şubat 1909, s. 2.

79 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 32-33 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 41-42].

80 "Honour for Kiamil Pasha", *The Times*, 16 Ocak 1909, s. 7; ve "Kâmil Paşa'ya Beyan-ı İtimad", *İkdam*, 4 Ocak 1324/17 Ocak 1909, s. 3. Kutay bu tarihi hatalı bir şekilde 17 Ocak 1909 olarak veriyor (Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 51).

81 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Ocak 1909, s. 1; "Anniversary of the Foundation of the Ottoman Empire", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Ocak 1909, s. 1; "Osmanlı Ahrar Fırkası ve Dün Geceki Ziyafet", *İkdam*, 14 Ocak 1324/27 Ocak 1909, s. 2; "La banquet de l'Union Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Ocak 1909, s. 2; Ali Kemal, "İstiklâl-i Osmaniye", *İkdam*, 15 Ocak 1324/28 Ocak 1909, s. 1; "Osmanlı Ahrar Fırkası ve Büyük bir Ziyafet", *İkdam*, 15 Ocak 1324/28 Ocak 1909, s. 2-3; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 52. Ayrıca bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 31.

Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'nın bu özel ziyafete katılması, sayelerinde iktidara geldiği halde meşruti rejimden ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden koptuğu, yüzünü monarşiye ve muhalefet partisine döndüğü şeklinde yorumlandı.[82] Padişah yanlıları ile Ahrar Fırkası'nın bir araya gelmesi ve Kâmil Paşa'nın Ahrar Fırkası'yla yakınlaşması İttihad ve Terakki Cemiyeti ile hükûmetin arasının iyice açılmaya başladığının habercisiydi.[83] Ahmed Rıza Bey ziyafete katılmamış, hatta Kâmil Paşa'ya katılmasının hatalı olduğunu söylemişti.[84] Mutlakiyetçilik yanlısı *Serbesti* gazetesi ziyafete büyük önem atfederek, bunun Meclis'te güçlü bir muhalefet partisinin geliştiğinin işareti olduğunu yazdı.[85]

Eski düzen özlemi içindeki okuyucularının ilgisini çekecek konuları gündeme getirme gayretindeki *Serbesti*, Adalar'da ev hapsinde tutulan eski rejimin siyasetçileriyle yapılan birtakım görüşmeleri yayınlamaya başlamıştı. 2 Şubat tarihli gazetede yer alan ilk görüşme, kendisinin masum, hapsedilmesinin yasadışı olduğunu iddia eden Abu-l Huda ile yapılmıştı.[86] 3 Şubat nüshasında ise eski rejimin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa ile yapılan görüşme yer alıyordu. Ada'daki zoraki ikametgâhından şikâyet eden Memduh Paşa hürriyetini satın almak için para ödemediğini, bu yüzden hâlâ ev hapsinde tutulduğunu, oysa kanunsuz yollarla edindiği serveti Hazine'ye iade eden Rıza Paşa'nın salıverildiğini söylüyordu.[87] Bu görüşmelerin tam da bu zamanda yayınlanması anayasal rejime ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı girişilecek örgütlü bir saldırının tezgâhlandığını çok açık bir şekilde göstermekteydi.

Kâmil Paşa ile kabinesinin basın özgürlüğünü kısıtlayacak bir yasa teklifi hazırladığı haberi Devrim yanlılarının daha da huzursuzlanmasına yol açtı.[88] 7 Şubat'ta basın özgürlüğünün kısıtlanmasına karşı çıkan çok sayıda konuşmanın yapıldığı bir protesto mitingi düzenlendi. Ardından bir heyet Meclis-i

82 Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 4: Yeni Fırka da Programını Hazırlayarak İşe Girişti", *Tan*, 2 Kasım 1937, s. 9; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 242; ve "The Turkish Cabinet: Critical Situation", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7

83 "Das jungtürkische Comité und seine Gegner", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Şubat 1909, akşam baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 31.

84 "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* s. 157-158; ve "The Turkish Cabinet: Critical Situation", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7.

85 *Serbesti*, 15 Ocak 1324/28 Ocak 1909'dan nakleden "Le parti libérale ottoman", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Ocak 1909, s. 2.

86 "Les relégués à Prinkipo", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Şubat 1909, s. 2.

87 "Interview with Memduh Pasha", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Şubat 1909, s. 1.

88 Kâmil Paşa'nın teklifini savunan bir başyazı için bkz., "Matbuat Kanunu", *İkdam*, 28 Ocak 1324/10 Şubat 1909, s. 1.

Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey ile görüştü.[89] Ayrıca Askeri Tıbbiye öğrencileri Hükûmet'in girişimlerinden memnun olmadıklarını ve basın özgürlüğünü her türlü şekilde savunmaya hazır olduklarını bir bildiriyle kamuoyuna duyurdular. Devrim'in başarılarından yana olan vilayetlerden telgraflar yağmaya başladı. Kâmil Paşa'nın Kabine'deki bazı nazırları azledeceği haberi yayıldığındaysa kamuoyu galeyana geldi.[90]

10 Şubat'ta Kâmil Paşa Harbiye Nazırı ile Bahriye Nazırı'nı azletti.[91] Bu aziller kamuoyuna sanki sıradan ve gayet normal karşılanması gereken bir uygulamaymış gibi gösterildiğinden, ilk gün herkes azledilen paşaların görevden alınmalarını aslında kendilerinin talep ettikleri, yani Sadr-ı Âzam'dan istifalarını kabul etmesini istedikleri izlenimini edinmişti. Dolayısıyla, ilk başta bu konu azledilen nazırlardan başka kimseyi pek rahatsız etmiş görünmedi. Kâmil Paşa, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın sessizce çekilmesini mükemmel bir beceriyle sağlamıştı; ama İttihadcılar sonradan Arif Hikmet Paşa'yı kendisine karşı hata yapıldığını söylemesi ve hatta istifa ettiğini inkâr etmesi doğrultusunda yüreklendirdiler. Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ise, Meclis-i Mebusan'a yaptığı açıklamadan da anlaşılacağı üzere, şiddetle karşı çıkmasına rağmen baskı altında istifa ettirilmişti.[92] Bu arada, Kâmil Paşa vakit kaybetmeden İkinci Ordu Kumandanı Nâzım Paşa'yı Harbiye Nazırı, Hüsnü Paşa'yı da Bahriye Nazırı vekili olarak atadı.[93]

Kâmil Paşa'nın Ali Rıza Paşa'yı istifaya zorlamasının nedeni, Ali Rıza Paşa'nın meşruti rejime bağlı olan bazı birliklerin İstanbul'dan gönderilerek yerlerine Padişah'a bağlı askerleri getirme kararına karşı gelmiş olmasıydı. Söz konusu askerler öncelikle Padişah'ı ve Saray'ı korumakla görevliydiler.[94] Kâmil Paşa bu birliklerin Yanya'ya sevk edilmelerini emretmişti. Har-

89 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 277. Ayrıca bkz., "Yeni Matbuat Kanunu", *İkdam*, 26 Ocak 1324/8 Şubat 1909, s. 3; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 54.

90 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 277.

91 "Ministerial Changes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Şubat 1909, s. 1; "Der Ministerwechsel", *Osmanischer Lloyd*, 12 Şubat 1909, s. 1; A.A. Türkei 159, sayı 2/50, Marschall'dan Telgraf, Pera, 11 Şubat 1909; "La crise intérieure en Turquie", *Le Temps*, 14 Şubat 1909, s. 1; Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 35; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 19; ve Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 293. Bu döneme ilişkin resmî tarih, olayları büyük ölçüde çarpıtmaktadır (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 164). Ayrıca bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 28.

92 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 33 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 42]. Olayların tamamen yanlış bir yorumunu içeren bir örnek için bkz., Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 88-91.

93 "Nâzım Paşa", *İkdam*, 30 Aralık 1324/12 Ocak 1909, s. 1; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 306; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 55. Atamalarla ilgili çarpıtılmış bir anlatım için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 165.

94 "La crise intérieure en Turquie", *Le Temps*, 14 Şubat 1909, s. 1. Gerici bir isyanda kullanacağın-

biye Nazırı Ali Rıza Paşa emre karşı çıkmış, direnmişti. Kabine'ye de Kâmil Paşa'nın kararıyla ilgili herhangi bir bilgi verilmemişti.[95] Kâmil Paşa bu tavrını meşrulaştırmak için Ali Rıza Paşa'nın emirlerine uyulmasını bile sağlayamayan etkisiz bir nazır olduğunu iddia etmişti.[96]

Bu nezaretler Abdülhamid'in 1908 Devrimi'nin hemen ertesinde kurulan hükûmetlere kendi adaylarını getirmek için çok uğraştığı makamlardı. 31 Temmuz 1908 günü meşruti rejimin yeniden kurulduğunu bildiren iradeyi imzaladıktan sonra bile, bu iki önemli görevle birlikte Adliye Nezareti için adayları belirleme yetkisinin kendisinde olduğu iddiasını sürdüren Abdülhamid, İttihadcılar bunun imkânsız olduğunu açıkça dile getirdikten sonra bu ısrarından vazgeçmişti. Padişah sonunda teslim olmuştu, ancak bu konudaki inadı ve gönülsüzlüğü bilindiği için, İttihad ve Terakki Cemiyeti bu nezaretleri izlemeye almıştı; nitekim nazırlar aniden azledildiklerinde yüksek sesli protestoların duyulması gecikmedi.[97]

Abdülhamid'in Harbiye ile Bahriye nezaretleri üzerinde kaybettiği denetimi yeniden sağlamak için görevlendirdiği kişi, Kâmil Paşa'nın oğlu ve hakkında şaibeler olan monarşist Bahriye Feriği Said Paşa'ydı. Francis McCullagh Said Paşa hakkında şunları yazmaktadır: "Said Paşa ömründe bir kere bile bir geminin güvertesine ayak basmamış Türkiye'de sayısı oldukça kabarık Bahriye feriklerinden biridir. Kendisini şahsen tanımak fırsatını bulduğumdan, şunu söyleyebilirim ki yarım düzine dili pek rahat konuşabilen, hoş sohbet biridir. Ancak, Sultan'ın yine ismen Bahriye'ye mensup oğullarından biriyle birlikte eğitildiği ve Abdülhamid'in yaverliğini yaptığı için, tümüyle namussuz, ahlâksız ve ilkesizdir. Türkiye'de bilmeyen yoktur ki, babası İzmir [*sic*, Aydın] Valisi iken Said bölgedeki çetelerle işbirliği yaparak servet sahibi olmuştur. Nisan Ayaklanması'na [31 Mart Vakası'na] yol açan entrikalara boğazına kadar batmış olduğu öylesine kesindir ki, Mahmud Şevket İstanbul'a girmeden bu kentten kaçmayı uygun görmüştür. Bu adımı atmakla ne kadar akıllıca davranmış olduğu şuradan anlaşılmaktadır ki, Sadr-ı Âzam Hilmi Paşa'nın sonradan bana söylediğine göre, Makedonyalılar Yıldız Sarayı'nda Said Paşa'nın –şimdi sadece Said Efendi– suçunu kanıtlayan belgeler bulmuştur. Divan-ı Harb kendisinin rütbesini, unvanlarını ve sayısız madalyalarını söküp

dan kuşkulanıldığı için Padişah'ın taburunun yerini almak üzere 19 Ekim'de Selânik'ten İstanbul'a çok sayıda asker getirilmişti. Bu kuşku temelsiz değildi. 31 Ekim günü yapılan yer değiştirme sırasında Selânik'ten gelenlere eski askerler ateş açmışlar ama Selânikli askerler durumu denetim altına almışlardı (Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 45).

95 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri 4*, (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 277-278.

96 "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?*, s. 154.

97 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 34 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 43].

aldı, onu Bahriye'den kovdu ve kendisini suçlu ilân ederek mallarına el koydu. Şu kitabı yazdığım sırada Said Efendi, hakkında verilmiş müebbed hapis cezasıyla, yurtdışında bir yerlerde sürgünde yaşamaktadır. İleride kendisinden bahsedeceğim Derviş Vahdeti, tutuklandıktan sonra yapılan sorgusunda, Said'in ayaklanmanın elebaşlarından biri olduğunu ve ayaklananlara Padişah'ın parasını dağıtmakla görevlendirildiğini söylemişti (Vahdeti'nin anlattıklarına inanılacak olursa, Said dağıtmak üzere kendisine verilen paranın birkaç bin lirasını da kendisine ayırmış)."[98] Bu, münferit bir girişim değil, aksine anayasal rejimin gelmesiyle birlikte monarşistlerin belirlemeye çalıştığı özel gündemin bir parçasıydı. İttihadcılar, Kâmil Paşa'nın selefi Mehmed Said Paşa'yı, tam da Padişah'ın bu makamlara atama hakkı olduğu konusunda ısrar ettiği için, Ağustos 1908'de Sadr-ı Âzamlık'tan çekilmeye zorlamışlardı.[99]

Ali Rıza Paşa'yı Harbiye Nazırlığı'ndan alan Kâmil Paşa, aynı gün Nâzım Paşa'yı göreve atamıştı.[100] Eski rejim boyunca Saray'a karşı takındığı sert tutum nedeniyle kimse Nâzım Paşa'yı açıkça monarşistlerin maşası olarak nitelendiremiyordu. Yine de tüm askerler gibi, siyasetten nefret eden bir subaydı; ayrıca Edirne'de konuşlanmış İkinci Ordu'nun kumandanıyken emrindeki subaylara İttihad ve Terakki Cemiyeti konusunda çok katı davranmasıyla tanınmıştı. Yani Edirne'deki birliklerin bir miktar monarşist eğilim içinde oldukları rahatlıkla söylenebilirdi.[101]

Nâzım Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak atanması Kâmil Paşa'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı beslediği gizli düşmanlığın açık bir göstergesiydi; herkes Nâzım Paşa'nın Edirne'deki baskıcı taktiklerinin bütün orduya yayılacağını düşünmeye başlamıştı.[102] Nâzım Paşa'nın atandığı gün İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden Dr. Nâzım Bey, Kâmil Paşa'yı ziyaret edip kabinede yapılan bu ani değişikliğin Cemiyet tarafından şaşkınlıkla karşılandığını bildirdi. Ardından da Kâmil Paşa'ya böyle önemli bir konu-

98 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 38-39 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 46-47]. Çeviri benim. Bu metnin Türkçesi oldukça bozuk ve eksik bir çevirisi için bkz., Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 46-47.

99 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 39-40 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 46-47].

100 "The Turkish Cabinet: New Minister of War", *The Times*, 11 Şubat 1909, s. 5; Ali Fuad Tükgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 19; ve Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 36.

101 "La crise intérieure en Turquie", *Le Temps*, 14 Şubat 1909, s. 1; Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 33-34 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 42]; ve Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 90. Nâzım Paşa'nın mutlakiyetçilikten yana olduğu ve hürriyetçi fikirlerden hoşlanmaması konusunda, Harbiye Nazırlığı görevini kabul etmesiyle ilgili niyet mektubuna bakılabilir (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *I/2*, s. 165).

102 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 34 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 42]; ve "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?*, s. 151.

da nasıl olup da İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin onayını almadan hareket ettiğini sordu.[103]

Azillerle ilgili rahatsızlık Meclis-i Mebusan'ın 11 Şubat'taki oturumunda dile getirildi; o gün mebuslar Kabine'ye güvensizlik oyu vermeyi tartışmaya başladılar.[104] İttihadcılar artık Kâmil Paşa ve Kabinesi'ni düşürmekte kararlıydılar. Sadr-ı Âzam, kabinesini savunmak için kürsüye davet edilmesinden tam bir ay sonra –yani, 13 Şubat'ta– tekrar Meclis-i Mebusan'ın huzurunda icraatını savunmaya çağırıldı. Çok önemli bir oturum olacağı ve tartışmaların sert geçeceği açıktı. Çoğu İttihadcı olan Türk kökenli mebusların büyük bölümü Türk olmayan mebusların desteğine güvenen Sadr-ı Âzam'a karşı büyük bir düşmanlık besliyordu.[105] 12 Şubat'ta *Tanin*'de çıkan başyazısında Hüseyin Cahid [Yalçın], Kâmil Paşa'nın taktiklerinin mutlakiyetçi rejimden kalma olduğunu, hükûmetin başında onun kadar sorumsuz ve güvenilmez birinin olması dolayısıyla Kanun-u Esasi'nin geleceğinin gerçekten tehlikeye girdiğini yazmaktaydı.[106] Mahmud Muhtar Paşa gibi İttihadcı olmayan kimselerin bazıları da Kâmil Paşa'nın davranışının parlamenter ilkelere ters olduğunu düşünüyorlardı.[107]

12 Şubat'a gelindiğinde Sadr-ı Âzam'ın Meclis soruşturmasına yanıt verip vermeyeceği henüz belli olmamıştı. Genel kanı ortalığın yatışmasını sağla-

---

103 "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?*, s. 152. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 168.

104 *VI/26*, 29 Ocak 1324/11 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 570-573; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 278; "Meclis-i Mebusan'da Dünkü İstizah", *İkdam*, 30 Ocak 1324/12 Şubat 1909, s. 1; "Deputiertenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 12 Şubat 1909, s. 1; "A la Chambre Ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Şubat 1909, s. 2; Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 294; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi 1/2*, s. 167; ve Fahri Çoker, "II. Meşrutiyet Meclisi'nde Sadrazamın Çekilmesine Neden Olan Bahriyeliler", s. 11.

105 Bağımsız gözlemciler o tarihte İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis'te yüz elli mebusun desteğine sahip olduğunu tahmin ediyorlardı ("Die jungtürkische Aktion gegen Kiamil Pascha", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Şubat 1909, sabah baskısı, s. 15). *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*'un bir muhabiri, oylamadan hemen önce yazdığı 13 Şubat tarihli bir raporda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yüz elli oyuna karşılık Kâmil Paşa'nın kabinesini destekleyen yüz oy çıkabileceğini yazıyor ("Die türkische Konstitutionskrisis", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Şubat 1909, akşam baskısı, s. 1-2). Ayrıca bkz., Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 34 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 43]; ve "The Turkish Cabinet: Critical Situation", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7

106 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Tebdil-i Vükelâ", *Tanin*, 30 Ocak 1324/12 Şubat 1909, s. 1. Bu başyazı *Osmanischer Lloyd*'un 13 Şubat 1909 tarihli sayısında yorumlanmıştır ("Der Ministerwechsel", *Osmanischer Lloyd*, 13 Şubat 1909, s. 1). Ayrıca bkz., A.A. Türkei 159, sayı 2/52, Marschall'dan Telgraf, Beyoğlu, 12 Şubat 1909; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 278; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 84-85; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 167; ve Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 294.

107 Mahmud Muhtar, *Maziye bir Nazar*, s. 104.

mak için cevabın erteleneceği doğrultusundaydı.[108] En kötüsüne kendini hazırlayan İttihad ve Terakki Cemiyeti vakit kaybetmeden Edirne ve Selânik'e delegeler yolladı. İkinci ve Üçüncü Ordu içindeki İttihadcı subaylara mutlakiyetçi rejimin geri getirilme ihtimalinin kuvvetli olduğu bildirildi. İttihadcı önderler subaylara resmen harekete geçmeye hazır olmalarını emretmekteydi. Öteki kasaba ve kentlere de telgrafla İkinci ve Üçüncü Ordu'nun anayasal düzeni savunmak için hazır olduğu bilgisi verildi.[109]

12 Şubat tarihli sayısında *Şura-yı Ümmet,* Ali Rıza Paşa'nın görevden alınışını Meclis'te protesto edeceğini duyurdu. Başyazıda Sadr-ı Âzam'ın bu davranışının bir darbe olduğu, iddia edildiği gibi basit bir kabine değişikliği sayılamayacağı öne sürülmekteydi. Makalenin sonunda Sadr-ı Âzam'ın bu hareketinin Kanun-u Esasi'nin açıkça çiğnenmiş olduğu anlamına geldiği de belirtilmekteydi.[110] *Tanin* de bir nazırın, üstelik Meclis'in güvenini almış bir nazırın, bir vali gibi arzuya göre değiştirilemeyeceğini söyleyerek Kâmil Paşa'yı sert bir dille eleştirmekteydi. *Tanin* Sadr-ı Âzam'ın bu tavrıyla Meclis'in haklarına tecavüz ettiğini, anayasal ilkeleri çiğnediğini yazmaktaydı.[111] Muhafazakâr *Hukuk-u Umumiye* ile tarafsız *Tercüman-ı Hakikat* gazeteleri bile, yeni atamaları desteklemelerine rağmen, Kâmil Paşa'nın davranışının yasal olup olmadığı konusunda kuşkuluydu. İttihadcı karşıtı, Kâmil Paşa destekçisi iki gazete, *Yeni Gazete* ile *İkdam* ise sessiz kalmıştı.[112] Ama *Yeni Gazete* Nâzım Paşa'nın çok sayıda tebrik telgrafı aldığını söyleyerek yeni Harbiye Nazırı'nı desteklediğini ima etmekten geri durmamıştı.[113]

Muhalif basın, konu İttihad ve Terakki Cemiyeti olduğu için elbette sessiz kalmayacaktı. Sanki siyasi bir partinin kabinenin kuşkulu bulduğu icraatını sorgulaması ve hükümeti Meclis-i Mebusan'daki üyelerin oylarıyla düşür-

108 "The Grand Vizier", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1909, s. 1; ve "Turkey", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7

109 "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* s. 147-148.

110 "Meşruti Idareye Mühim bir Darbe", *Şura-yı Ümmet*, 30 Ocak 1324/12 Şubat 1909'dan nakleden, "The Turkish Cabinet: Critical Situation", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7; "Der Ministerwechsel", *Osmanischer Lloyd*, 13 Şubat 1909, s. 1, "La crise intérieure en Turquie", *Le Temps*, 14 Şubat 1909, s. 1; ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 34 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 69]. Ayrıca bkz., "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?*, s. 160.

111 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Tebdil-i Vükelâ", *Tanin*, 30 Ocak 1324/12 Şubat 1909, s. 1, "Der Ministerwechsel", *Osmanischer Lloyd*, 13 Şubat 1909, s. 1; "The Turkish Cabinet: Critical Situation", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7; ve Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 294.

112 "The Turkish Cabinet: Critical Situation", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7.

113 *Yeni Gazete*, 30 Ocak 1324/12 Şubat 1909'dan nakleden, "The Minister of War", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1909, s. 1. Ayrıca bkz., "Nâzım Paşa", *İkdam*, 30 Ocak 1324/12 Şubat 1909, s. 1.

meye çalışması çok anormalmiş gibi, *İkdam* gazetesi İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni hırslı olmakla, hükümetin işlerine karışmakla suçluyordu.[114]

Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ile İttihadcı Adliye Nazırı Manyasizade Refik Bey, 12 Şubat'ta yasa dışı buldukları görevden almaları protesto etmek için istifa ettiler.[115] *Şura-yı Ümmet* 13 Şubat tarihli nüshasında Hüseyin Hilmi Paşa ile yapılan bir görüşmeye yer veriyordu; eski nazır istifasının nedenini Sadr-ı Âzam'ın bakanlığını ilgilendiren ciddi bir konu olduğu halde, azilleri zorunlu kılan meseleler hakkında kendisine hiçbir bilgi vermemesine bağlıyordu.[116] Bu açıklama ile azledilen nazırların kendi açıklamaları birleşince kamuoyu birden parladı. Harbiye Nazırı'nın dört süvari birliğinin yerinin değiştirilmesi emrine karşı geldiği için azledildiği dedikoduları da buna eklendi ve ateş iyice körüklenmiş oldu. Söz konusu birlikler İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından birkaç ay önce bir darbe girişimiyle Kanun-u Esasi'nin rafa kaldırılması tehlikesini önlemek üzere Selânik'ten yollanmıştı.[117] 13 Şubat'ta Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Maliye Nazırı Ziya Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa da istifalarını sundular.[118]

13 Şubat günü saat yarım olmuş, Kâmil Paşa Meclis'in karşısına çıkmamış, Riyaset Divanı'na konuyla ilgili herhangi bir bilgi ulaşmamıştı. Aralarında son zamanlarda Meclis'te pek gözükmeyen tanınmış İttihadcıların da olduğu mebuslar kulislerde toplanmış, durumu konuşmaktaydılar; hava oldukça gergindi. Kabinenin geleceğinin ne olacağını tesbit etmek için yabancı elçiliklerden temsilciler de gelmişlerdi. Saat ikiye geldiğinde Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey'in Sadr-ı Âzam'dan bir haber olmamasına rağmen oturumu açacağı bildirildi. Dahiliye, Adliye ve Maliye nazırları ile Şeyhülislâm'ın isti-

---

114 "Cemiyetler, Fırkalar", *İkdam*, 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, s. 1. Ayrıca bkz., "Yeni Türkiye ve Ordusu", *İkdam*, 31 Ocak 132/13 Şubat 1909, s. 1.

115 İstifalar aynı gün *Tanin*'de duyurulmuştu ("Tebdil-i Vükelâ", *Tanin*, 30 Ocak 1324/12 Şubat 1909, s. 3). Ayrıca bkz., "Differenzen im türkischen Kabinett", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 12 Şubat 1909, sabah baskısı, s. 3; "La crise intérieure en Turquie", *Le Temps*, 14 Şubat 1909, s. 1; "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* s. 152; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 55; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 19; "Ministerial Changes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1909, s. 1; ve "The Turkish Cabinet: Critical Situation", *The Times*, 13 Şubat 1909, s. 7. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *1/2*, s. 167.

116 *Şura-yı Ümmet*, 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909'dan nakleden, "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7

117 "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7

118 "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* s. 152; "Ministerial Changes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1909, s. 1; "Die jungtürkische Aktion gegen Kiamil Pascha", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Şubat 1909, sabah baskısı, s. 15; "Vükelânın İstifası", *İkdam*, 1 Şubat 1324/14 Şubat 1909, s. 3; "Kiamil Pasha's Downfall", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1909, s. 1; Mehmed Cemaleddin, *Siyasi Hatıralar, 1908-1913*, s. 48; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 55; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 19-20.

fa ettikleri ilân edildi. Meclis, Sadr-ı Âzam'ı kürsüye çıkmaya zorlamak için Saray'la görüşmeye karar verdi.[119]

Ancak bu karardan sonra, beklenen yanıt geldi. Sadr-ı Âzam bireysel olarak gelip cevap vermek istemesine karşın, ülke çıkarına öncelik tanıdığını, önemli dış politika meseleleri yüzünden gelemediğini, görüşmeyi, ayrıntılı bir cevap vereceği 17 Şubat'a ertelediğini bildirmekteydi.[120] Ayrıca, süvari birliklerinin İstanbul'dan Selânik'e nakledilecekleri ve Ali Rıza Paşa'nın bu emre uymadığı söylentilerinin kamuoyunu galeyana getirmek ve Sadr-ı Âzam'ı sıkıntıya sokmak için çıkarıldığını ekliyordu. Yetenekleri konusunda hiçbir şüpheye yer olmayan Nâzım Paşa'nın atanması ise, ona göre anayasal rejimi koruma isteğinin en güçlü kanıtıydı.[121]

Kâmil Paşa'nın cevabının okunması şiddetli portestolarla sık sık kesintiye uğradı. Başkan bunun ardından Harbiye ve Bahriye nazırlarının karşı beyanatlarını okudu. Harbiye Nazırı görevinden hiç sebepsiz alındığını, bunun anayasal kurallara aykırı olduğunu ve kendisine sorulmadan başka bir göreve atandığını dile getirdi. Bu yasadışı uygulamayı protesto ettiğini ve Meclis'e görev düştüğünü söyledi. Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa ise istifasını on beş gün önce verdiği halde kabul edilmediğini, azledilişinin tamamen keyfî olduğunu iddia etti.[122]

Meclis Reisi daha sonra bir grup bahriyeli subay tarafından gönderilmiş telgrafı okudu. Subaylar Sadr-ı Âzam'ın davranışını eleştiriyor, ülkenin güvenliğini ve refahını tehdit ettiğini düşündükleri tehlikelere karşı Meclis'in önlemler almasını istiyorlardı. Hüsnü Paşa görevden alınana kadar Meclis'ten başka bir otorite tanımayacaklarını da bildiriyorlardı.[123] Benzer bir ül-

---

119 "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1980-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 278. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *1/2*, s. 169.

120 *VI/27*, 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 591; "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* s. 149; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; "La crise intérieure en Turquie: La chute de Kiamil pacha", *Le Temps*, 15 Şubat 1909, s. 1; ve "A la Chambre ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1909, s. 2. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *1/2*, s. 169-170.

121 "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; "A la Chambre ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1909, s. 2; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *1/2*, s. 170.

122 *VI/27* 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 591-592; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 278; "A la Chambre otomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1909, s. 2; "La crise intérieure en Turquie: La chute de Kiamil pacha", *Le Temps*, 15 Şubat 1909, s. 1; ve Fahri Çoker, "II. Meşrutiyet Meclisi'nde Sadrazamın Çekilmesine Neden Olan Bahriyeliler", s. 11.

123 *VI/27* 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 598-599; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; Hilmi Kâmil Bayur, *Sad-*

timatom da İkinci Ordu subayları tarafından Nâzım Paşa'ya gönderilmişti; kanunlara aykırı bir şekilde oluşturulmuş Hükûmet'e destek vermeyeceklerini söylüyorlardı.[124] Oysa İstanbul ve Edirne'de konuşlanmış Birinci ve İkinci Ordu'nun bazı subayları da yeni Harbiye Nazırı'nı desteklediklerini bildiren telgraflar çekmişlerdi; yani bahriyeli subayların tepkisi iç savaşa yol açacak derecede ciddi bir başkaldırıydı.[125]

Ahrar Fırkası üyeleri, önderleri İsmail Kemal Bey'in müdahalesiyle Meclis'in kontrolünü ele geçirmeye çalıştılarsa da, Meclis, Kâmil Paşa'ya oturumun devam ettiğini, kendisinin de sorulara yanıt vermek üzere beklendiğini bildirmeye karar verdi. Mesaj iletildikten sonra müzakerelere devam edildi.[126] Saat üç buçukta Sadr-ı Âzam'ın yanıtını beklemek için oturuma iki saatliğine ara verildi. Hararetli kulis faaliyetleri yeniden başladı. Zaman geçtikçe Ahrar Fırkası üyeleri karamsarlığa kapılıyor, İttihadcılarda ise giderek bir iyimserlik havası esiyordu; bir ay önce verilen güvenoyu talebine gerek kalmadığını bile düşünmeye başladılar.[127]

Sadr-ı Âzam'ın yanıtı akşam üstü saat beşi biraz geçe geldi. Büyük çoğunluğun endişe ettiği gibi, mesaj kısaydı ve Kâmil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ın huzuruna 17 Şubat'ta çıkacağını tekrarlıyordu.[128] Reis Vekili Talât Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyeti lehinde bir saat kadar süren uzun konuşmasından sonra yüz iki mebusun imzaladığı karar okundu. Metinde, Meclis'in değiştirilen nazırlarla ilgili bilgi vermesi konusundaki ısrarlı ricalarına rağmen, Sadr-ı Âzam'ın huzura gelmediği, böylece milleti kuşku içinde bıraktığı, hürriyeti ve Meşrutiyet'i ihlâl ettiği belirtiliyordu. Bu nedenle, Meclis artık Sadr-ı

---

razam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı, s. 294; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 293; "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* s. 148; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915,* s. 272; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 309; ve Fahri Çoker, "II. Meşrutiyet Meclisi'nde Sadrazamın Çekilmesine Neden Olan Bahriyeliler", s. 12.

124 "Tebdil-i Vükelâ", *Tanin*, 2 Şubat 1324/15 Şubat 1909, s. 2-3. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları 1808-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 294.

125 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 58-59.

126 *VI/27* 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 593-603; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 294; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 294; "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?*, s. 149.

127 "Die türkische Kammer gegen den Grosswesir", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeuting*, 14 Şubat 1909, s. 1-2; ve "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7

128 *VI/27* 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *I*, s. 603; "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* s. 149; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; "La crise intérieure en Turquie: La chute de Kiamil pacha", *Le Temps*, 15 Şubat 1909, s. 1; ve Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 298.

Âzam'a olan güvenini kaybetmiş oluyordu.[129]

Karar tam oylanacakken Sadr-ı Âzam'dan üçüncü bir mesaj geldi. Bu mesajda Kâmil Paşa kendini savunmak için Kanun-u Easai'nin 38. maddesine gönderme yapıyordu. 38. madde Meclis çoğunluğu tarafından talep edildiğinde nazırların yanıt vermeye zorunlu olduklarını, ancak nazırın yerine bir temsilci gönderebileceği, ya da geçerli bir açıklamayla ve sorumluluğu kendine ait olmak üzere yanıtını erteleyebileceğini içeriyordu. Eğer Meclis bir açıklama istemekte ısrarcı olursa, Kâmil Paşa sadr-ı âzamlık mührünü iade etmeye ve basına bir açıklama yapmaya hazır olduğunu, bu açıklamanın doğuracağı sonuçlardan da Meclis'in sorumlu olacağını dile getiriyordu.[130] Bazı mebusların bu açıklamanın istifa anlamına geldiği, başka bir şeye gerek olmadığı şeklinde görüş belirtmelerine karşın, Meclis oylama yapmaya karar verdi.[131] Kâmil Paşa Kabinesi oylama sonucunda sekize karşı yüz doksan altı oyla iktidardan düşürüldü.[132]

Bu siyasi kriz, Viyana'da yayınlanan *Fremden-Blatt* adlı gazetenin de gözlemlediği gibi, durumun garipliğini ortaya koymaktaydı: İttihad ve Terakki Cemiyeti devrim yapmış ve hâlâ güçlü bir parti olduğu halde, siyaset sahnesini ideolojik açıdan kendisine muhalif, bundan da öte, azınlıkta olan bir hükûmete bırakmaya zorlanmıştı.[133] Kâmil Paşa nedense İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne olan sözde bağlılığını terk etmiş, çok daha zayıf Ahrar Fırka-

---

129 *VI/27*, 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 603-610; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; "La crise intérieure en Turquie: La chute de Kiamil pacha", *Le Temps*, 15 Şubat 1909, s. 1; ve Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 298; ve Fahri Çoker, "II. Meşrutiyet Meclisi'nde Sadrazamın Çekilmesine Neden Olan Bahriyeliler", s. 12.

130 *VI/27*, 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 610; "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?*, s. 150; Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 298-299; ve "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7

131 *VI/27*, 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 610-612; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 294.

132 *VI/27*, 31 Ocak 1324/13 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 613-614; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 294; "Der Sturz Kiamil Paschas: Die Vorgänge in der Deputientenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 14 Şubat 1909, s. 1; "Die türkische Kammer gegen den Grosswesir", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Şubat 1909, s. 1-2; "The Turkish Cabinet: Fall of Kiamil Pasha", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; "Kiamil Pasha's Downfall", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1909, s. 1; A.A. Türkei 159, sayı 2/55, Marschall'dan Telgraf, Beyoğlu, 13 Şubat 1909; Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 299; ve Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 36-37 Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 306; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, I/2* , s. 170. *Le Temps* Kâmil Paşa'nın 198 oyla düşürüldüğünü yazmaktadır ("La crise intérieure en Turquie: La chute de Kiamil pacha", *Le Temps*, 15 Şubat 1909, s. 1).

133 *Fremden-Blatt*, 16 Şubat 1909'dan nakleden, "The Turkish Crisis: The New Grand Vezier", *The Times*, 17 Şubat 1909, s. 5.

sı'na geçmişti. Kriz aslında temsili hükümet ilkesinin öneminin ortaya çıkmasına hizmet ediyordu. Devrim'e sempati duyan bir İngiliz, İttihadcıların attığı adımlar hakkında şunları söylüyordu: "Daha yedi ay öncesine kadar baskı rejimi altında yaşayan bir ülkede Meclis'in ordu ile donanmanın denetimi konusunda duyarlı olması doğal ve yerindedir; eğer bu iki kurum Yıldız Sarayı ile uzlaşmaya eğilimli bir nazırın idaresine girmişse sonuç ya gericilerin zaferi, ya da iç savaş olur."[134] 14 Şubat tarihli *Tanin*'deki başyazısında Hüseyin Cahid [Yalçın] da benzer görüşleri dile getirmekteydi. Meclis'in zorlu bir durumla karşı karşıya olduğunu söyleyen Hüseyin Cahid [Yalçın], Meclis'in mutlakiyetçi güçlere teslim olduğu an, parlamenter rejime ölümcül bir darbe vurulmuş olacağını yazmaktaydı. Mebusların hızlı ve kararlı davranmalarıyla hem ülkenin, hem de anayasal düzen ve Kanun-u Esasi'nin kurtulduğunu düşünmekteydi.[135] *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*'un 15 Şubat tarihli akşam baskısında yer alan uzun bir başyazıda da bu olay İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasette temsil ettiği duruş açısından önemli bir gelişme olarak yorumlanmaktaydı.[136] *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung* gibi liberal eğilimli Avusturya gazetesi *Neue Freie Presse* de 15 Şubat günkü sayısındaki uzun başyazıda Kâmil Paşa'nın Meclis tarafından düşürülmesinin 1908 Temmuz'unda başlamış olan Devrim'in bir devamı olduğunu yazmaktaydı.[137]

Yeni kabineyi oluşturmakla görevlendirilen Hüseyin Hilmi Paşa, 14 Şubat'ta Kabine üyelerini ilân etti.[138] Beklendiği gibi, Ali Rıza Paşa Harbiye Nazırı ola-

---

134 Noel Buxton, "The Turkish Internal Crisis: To the Editor of *The Times*", *The Times*, 19 Şubat 1909, s. 10.

135 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Heyet-i Vükelâ'nın Sukutu", *Tanin*, 1 Şubat 1324/14 Şubat 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 36 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 72]. Benzer görüşlerin Fransızca yayınlanan bir İstanbul gazetesi olan *Stamboul*'un 15 ve 16 Şubat 1909 tarihli nüshalarında yer aldığı bilgisi için bkz., Korkmaz Alemdar, *İstanbul, 1875-1964: Türkiye'de Yayınlanan Fransızca bir Gazetenin Tarihi*, s. 115-116.

136 "Der Sieg der Jungtürken", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Şubat 1909, akşam baskısı, s. 1.

137 "Die Februarrevolution in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 15 Şubat 1909, s. 1.

138 *Tanin*'in 14 Şubat 1909 tarihli sayısında yeni kabinede yer alacak bakanların isimleri bulunuyor ("Yeni Heyet-i Vükelâ, *Tanin*, 1 Şubat 1324/14 Şubat 1909, s. 4). "Kiamil Pasha's Downfall", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1909, s. 1; "Der Sturz Kiamil Paschas", ve "Das Neue Ministerium", *Osmanischer Lloyd*, 15 Şubat 1909, s. 1; "Hilmi Pasha's Ministry", *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7; "Yeni Sadr-ı Âzam", ve "Yeni Heyet-i Vükelâ", *Tanin*, 2 Şubat 1324/15 Şubat 1909, s. 3; "Heyet-i Vükelâ", *İkdam*, 2 Şubat 1324/15 Şubat 1909, s. 2; "Grosswesir Hussein Hilmi", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Şubat 1909, s. 1; A.A. Türkei 159, sayı 2/58, Marschall'dan Telgraf, Beyoğlu, 15 Şubat 1909; "La crise intérieure en Turquie", *Le Temps*, 16 Şubat 1909, s. 1; ve Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 38. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 172.

rak yeniden atanmıştı.[139] Manyasizade Refik Bey de yeniden Adliye Nazırı oldu.[140] Rıfat Paşa ise Hariciye Nazırı olarak atanmıştı.[141] Rıfat Paşa o sırada Londra Büyükelçisi olduğu için, eski Hariciye Nazırı, eski düzen yanlısı Tevfik Paşa'nın o dönene kadar yerinde kalması istendi, ancak Tevfik Paşa bunu reddedince başka bir monarşist –Gabriel Nouradunghian– Hariciye Nezareti'ne vekâleten atandı.[142] Ziyaeddin Efendi ise Şeyhülislâmlığa getirilmişti.[143]

Hüseyin Hilmi Paşa 17 Şubat akşamı kabinesinin programını Meclis'e sundu.[144] İç politikanın liberal ilkeler uyarınca yönetilen bir ülkenin tüm sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yürütüleceğini açıkladı. Bunu yerine getirmek için yabancı ülkelerdeki liberal rejimlerin yasaları ve kurumları incelenecek, uygun görülenler alınacaktı. Bununla birlikte, çözüm bekleyen sorunların başında barışın ve güvenliğin sağlanması geliyordu. Her yurttaş eşitlikçi ve adil bir idare altında yaşadığını hissetmeliydi. Hükümet farklı millet ve dinler arasındaki çatışmanın kökü olan batıl inançlara okullarda okutulan dersler ve basın yoluyla son vermeyi ve halkı aydınlatmayı hedefliyordu. Maliye konusunda, eski rejimin başlıca sorunu olan aşırı harcamaların kısılması vaat ediliyordu. İma yollu olarak da monarşistlerin adem-i merkeziyetçi planları üzerinde duruluyordu: programa göre, ülke çıkarlarına bağlılık hükümetin tek rehberiydi, milletin bütünlüğü ve bölünmezliği konusunda nifak tohumları ekmeyi amaçlayan çıkarcı planlara kesinlikle karşı durulacaktı. Bu birlik ve beraberlik, hem ülkenin gücünün ve büyüklüğünün, hem de milletin güvenliğinin, maddi zenginliğinin ve öteki uluslar karşısındaki saygınlığının teminatıydı.[145]

---

139 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 4* (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 294; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 59; ve "Hilmi Pasha's Ministry" *The Times*, 15 Şubat 1909, s. 7

140 Manyasizade Refik Bey atanmasının ardından birkaç hafta sonra, 4 Mart'ta vefat etti (Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 63). Yerine 14 Mart'ta eski Yanya Valisi Nâzım Paşa atandı (Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 63).

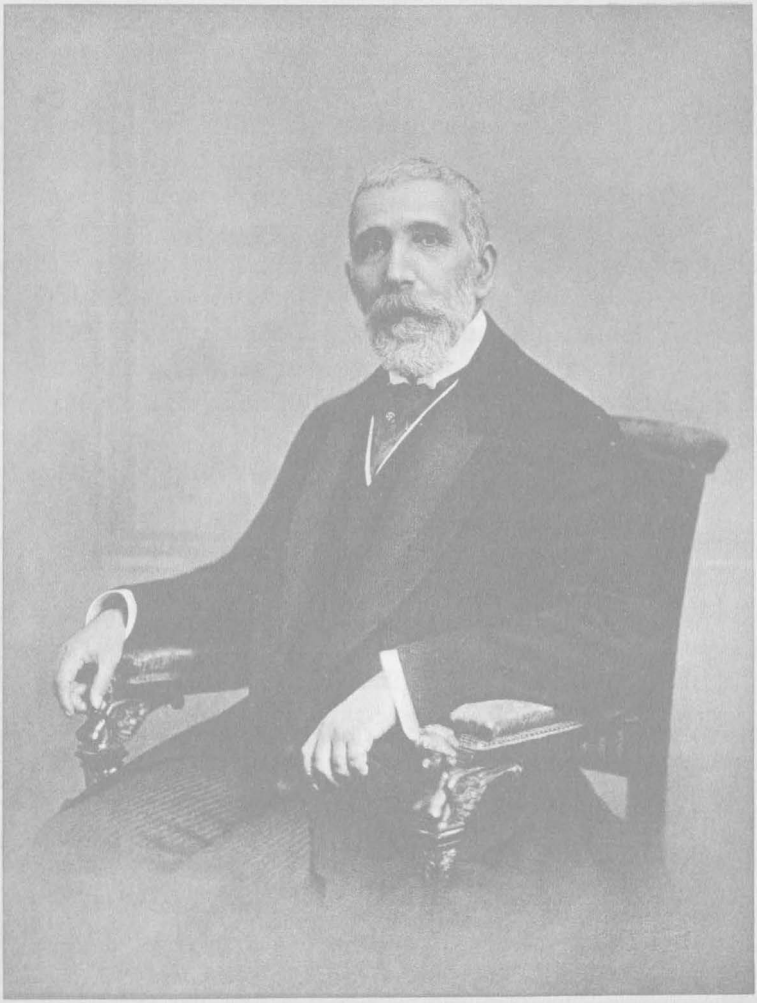
141 "The New Grand Vezier: The Foreign Ministry", *The Times*, 18 Şubat 1909, s. 7; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 172.

142 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 60; "The Turkish Crisis: The Foreign Office", *The Times*, 17 Şubat 1909, s. 5; ve "The Turkish Ministry: Foreign Affairs and Finance", *The Times*, 20 Şubat 1909, s. 5.

143 Mehmed Cemaleddin, *Siyasi Hatıralar, 1908-1913*, s. 49; ve "La crise intérieure en Turquie: les difficultés ministérielles", *Le Temps*, 17 Şubat 1909, s. 1.

144 *VI/30*, 4 Şubat 1324/17 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 677-679; "Yeni Heyet-i Vükelânın Programı", *Tanin*, 5 Şubat 1324/18 Şubat 1909, s. 1; Ali Kemal, "Heyet-i Vükelânın Hatt-ı Hareketi", *İkdam*, 5 Şubat 1324/18 Şubat 1909, s. 1; "Hilmi Paschas Programm", *Osmanischer Lloyd*, 18 Şubat 1909, s. 1; "Le programme de gouvernement de Hilmi pacha", *Le Temps*, 19 Şubat 1909, s. 2; ve "A la Chambre ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Şubat 1909, s. 2. Hüseyin Cahid Yalçın'ın yeni kabine ile ilgili görüşleri için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Yeni Heyet-i Vükelâ ve Programı", *Tanin*, 5 Şubat 1324/18 Şubat 1909, s. 1.

145 *VI/30*, 4 Şubat 1324/17 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 677-678; "Yeni Heyet-i

Hüseyin Hilmi Paşa (Kaynak: *İkinci Meşrutiyet'in İlânının 100. Yılı* (İstanbul: Koç Vakfı Yayını, 2008), s. 117).

Bunun ardından, Meclis'teki monarşist muhalefetin önderlerinden Berat mebusu Arnavut İsmail Kemal Bey söz alıp yeni kabineye güvenmekte güçlük çektiğini söylediği kısa bir konuşma yaptı: ona göre, öncelikle bu olanlar Kanun-u Esasi'ye uygun değildi, ikincisi, Harbiye Nezareti'nin ordunun iyileştirilmesi konusunda adım atma yanlısı olmayan birine teslim edilmesi hiç doğru değildi. Yapılan güven oylamasında oybirliği sağlanamasa da, tıpkı 13 Şubat'taki gibi, İsmail Kemal Bey'in bu karşı çıkışının pek bir etkisi olmadı.[146]

İttihad ve Terakki Cemiyeti, resmî yayın organı *Şura-yı Ümmet* gazetesinin 18 Şubat tarihli sayısında Meclis'in çoğunluğunu oluşturan ve yeni kabineyi destekleyen, 'Osmanlı İttihad ve Terakki Fırka-i Siyasiyesi' isimli bir parlamento grubu oluşturulduğunu ilân etti. Gazete aracılığıyla, 1908 yılı Temmuz ayından beri izlenen İttihadcı siyaset konusunda resmî bir özür dilenmekte, Ahrar Fırkası'nın seçimlere etki edildiğine dair suçlaması kabul edilmekte ve İttihadcıların kendi çıkarları için değil, ülkenin iyiliği için çalıştıkları söylenmekteydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne göre, sonuçta önemli olan memleketin en yetenekli üyelerinin Meclis'e taşınmış olmasıydı.[147] *Şura-yı Ümmet* Meclis-i Mebusan'da oluşturulan Cemiyet'in parlamento grubunun yüz doksan küsur mebustan oluştuğunu yazıyordu.[148]

Kâmil Paşa'nın düşmesinin ardından onu desteklemiş olan Türk ve Rum basın organları yeni kabineye ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne büyük bir saldırı başlattılar.[149] Bunlar *İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Sada-yı Millet, Hu-*

Vükelânın Programı", *Tanin*, 5 Şubat 1324/18 Şubat 1909, s. 1; ve "The New Grand Vezier: Statement in Parliament", *The Times*, 18 Şubat 1909, s. 7.

146 I/I/30, 4 Şubat 1324/17 Şubat 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 678-679; "The New Grand Vezier: Statement in Parliament", *The Times*, 18 Şubat 1909 s. 7; "Das Vertrauensvotum für Hilmi Pascha", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Şubat 1909, akşam baskısı, s. 1-2; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 60.

147 *Şura-yı Ümmet*, 5 Şubat 1324/18 Şubat 1909'dan nakledenler, "Die Partei der Einheit und des Fortschrittes", *Osmanischer Lloyd*, 19 Şubat 1909, s. 1 ve "The Turkish Ministry: Foreign Affairs and Finance", *The Times*, 20 Şubat 1909, s. 5.

148 "Die Parteien im türkischen Parlament", *Neue Freie Presse*, 19 Şubat 1909, sabah baskısı, s. 5. "Meclis-i Mebusan-ı Osmani'de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olan azadan müteşekkil Osmanlı İttihad ve Terakki Fırka-i Siyasiyesi'nin mesleğini mübeyin tadilen bir program tanzimi ve nizamname-i dahilinin tertibi hususlarına memur edilen komisyon tarafından kaleme alınarak" 22 Mart 1325/4 Nisan 1909 Pazar günü yapılan toplantı sonrası kabul edilip imzalanan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dahili nizamnamesi ve siyasal programında yapılan değişiklikler için bkz., "Belge 13 - Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 Senesinde Kabul Edilen Dahili Nizamnamesi ve Siyasal Program Tadilâtı", Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, s. 80-83. Bu nizamname *Siper-i Saika*'da 30 Mart 1325/12 Nisan 1909 ve *Tanin*'de de 30 Mayıs 1325/12 Haziran 1909 tarihlerinde yayınlandı.

149 "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 15 Şubat 1909, s. 1; "Das neue Kabinet", *Osmanischer Lloyd*, 17 Şubat 1909, s. 1; "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 19 Şubat 1909, s. 1, "Der Eindruck der Programmrede Hilmi Paschas", *Pester Lloyd*, 19 Şubat 1909, sabah baskısı, s.

kuk-u Umumiye ve *Serbesti* adlı gazetelerdi. Sahibi Prens Sabahaddin olup 17 Mart'ta Ahrar Fırkası'nın gayr-i resmî organı olarak yayın hayatına başlayan *Osmanlı* gazetesi de partinin sözcülüğünü yapmaktaydı.[150] İstanbul'da İngilizce ve Fransızca karışık olarak yayınlanan *The Levant Herald and Eastern Express* gazetesi de Ahrar Fırkası'nın tarafında yer alarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni eleştirmekte, hatta Cemiyet'in feshini istemekteydi.[151] Özellikle *Serbesti*, İttihadcı karşıtı kampanyası dolayısıyla *The Levant Herald and Eastern Express*'e tam destek veriyordu.[152] Ayrıca *L'Indépendance Belge* adlı gazete gibi, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadr-ı Âzam atanmasını ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyaset üzerindeki etkisini şiddetle eleştiren bazı muhafazakâr yabancı gazeteler de vardı.[153]

Monarşist ve muhafazakâr basının kendi çıkarı için kullandığı konulardan biri de, yeni kabinenin basın yasası taslağı hazırlama girişimiydi. Hilmi Paşa Kabinesi çok gerekli bulunan ölçülü bir basın yasası yapmak isteğini bildirdiğinde Ahrar Fırkası, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve Padişah'ın ajanları öyle bir gürültü kopardılar ki, halk muazzam bir adaletsizlikle karşı karşıya olunduğu endişesine kapıldı. Basın yasası tasarısına karşı gelenler hürriyet yanlısı basın değil, eski rejimden yana olan gazetelerdi. Bu gazeteler, Kâmil Paşa'nın sahibi olduğu ve oğlu Bahriye Feriği Said Paşa yönetimindeki *Yeni Gazete*, Saray muhbiri olduğu bilinen Ali Kemal Bey'in başyazarı olduğu *İkdam*, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı *Volkan*, yine başyazarı Saray muhbiri olduğu bilinen Murad Bey'in *Mizan* gazetesi ve *Serbesti* idi. Ayrıca, bu gazetelerin hepsinin Yıldız Sarayı tarafından maddi anlamda desteklendikleri de bilinmekteydi.[154]

4-5; ve Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 71 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 70].

150 "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 15 Şubat 1909, s. 1; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 243; Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", s. 555-557; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 64. Ayrıca bkz., Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 270.

151 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 295. Levantenlere ait gazete 27 Şubat'tan itibaren *Tanin*'e saldırmaya başlamıştı ("Le Tanine devant l'opinion publique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Şubat 1909, s. 1; ve "Le Tanine devant l'opinion publique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Mart 1909, s. 1). *Tanin*'in kampanyaya yanıtı için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Tufeylât", *Tanin*, 15 Şubat 1324/28 Şubat 1909, s. 1.

152 *Serbesti*, 22 Şubat 1324/7 Mart 1909'dan nakleden, "Le Comité Union et Progrès et la Nation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Mart 1909, s. 1.

153 *L'Indépendance Belge*, 16 Şubat 1909'dan nakleden, Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?*, s. 97-98.

154 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 57-58 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 60]; Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 39-40; ve Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 18.

Meclis'teki konumunun zayıf olduğunu bilen monarşist muhalefet, İngiliz Büyükelçiliği'ni kendi yanına çekmeye, böylece güçlenmeye çalışıyordu. Önceden gerçek düşüncelerini gizleyen birçok monarşist, cesaretlenerek Kâmil Paşa'nın düşmesine neden olan İttihadcılardan nefret ettiğini söylemeye başladı. Bazı monarşist mebuslar İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther'e yaklaşıp olayların gidişatından endişe duyduklarını bildirerek, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni iktidardan düşürmek için İngiltere'nin yardımını istediler. Abdülhamid de gizlice İngiliz Büyükelçisi'ne İttihadcılarla ilgili endişelerini iletmişti.[155]

Hükûmet 25 Şubat gecesi bazı kişilerin kışkırtması ile Devrim'den beri sağlanmış olan huzuru tehlikeye atacak bir miting düzenleneceği bilgisinin alındığını belirten resmî bir tebliğ yayınladı. Buna dayanarak mitinglerin nasıl düzenleneceğine dair şimdiye kadar askıda tutulmuş olan bir yasanın Meclis'e sunulması gündeme getirildi. Kamuya açık toplantılara nezaret edileceği, kamu güvenliğini tehlikeye atacak her türlü eylemi önlemek için önlemler alınacağı ilân edildi. Böylece, bu tür toplantıların yirmi dört saat öncesinden polise bildirilmesi zorunlu hale getirilmiş, izinsiz miting yapmak yasaklanmıştı.[156] Tebliğe göre, kamuya açık toplantılarda uygulanacak polisiye kurallar Batı Avrupa'da uygulanmakta olan benzer kuralların dikkatli bir incelemesi sonucunda hazırlanmıştı. Geçerli bir neden olmaksızın hiçbir toplantının yasaklanması söz konusu değildi; ancak toplantının amacı açıkça belirtilmeliydi. Eski rejimden yeni rejime geçiş sürecinde gerici eğilimler hâlâ sürmekteyken Meşrutiyet'e ve orduya karşı yapılacak açık saldırılara elbette müsamaha gösterilmeyecekti. Nihayet, bildiride kışkırtıcı ve yıkıcı nitelik taşıdığına inanılan birkaç toplantı örnek verilerek bu önlemlerin alınmasında zaten geç kalındığına değiniliyordu.[157]

Tebliğ, monarşist *Serbesti* gazetesinde çıkmış bir makale üzerine yayınlanmıştı. *Serbesti*'deki makaleye göre, Kâmil Paşa ile Nâzım Paşa'nın göreve iadelerini talep eden bir gösteri düzenlenecek, gösteriler 26 Şubat'ta paşaların

155 F.O. 371/761/8914, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 3 Mart 1909'dan nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Prograss in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 37 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 74]; ve Feroz Ahmad, "Great Britan's Relations with the Young Turks, 1908-1914", s. 312 [Feroz Ahmad, "1908-1914 Yılları arasında İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", s. 191-192]. Monarşistlerin Kâmil Paşa yanlısı İngiliz kamuoyu tarafından cesaretlendirildiklerine hiç kuşku yok. Bu dönemde İngiliz siyasetinde yaygın olan muhafazakâr görüşler ve Kâmil Paşa'ya duyulan yakınlık konusunda kısa bir anlatım için bkz., "Der Sturz Kiamils", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 16 Şubat 1909, s. 1-2; ve İngilizlerin yeni kabine hakkındaki tutumu için bkz., "England und der neue Grosswesir", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Şubat 1909, akşam baskısı, s. 1-2.

156 "Turkey: The Government and Public Meetings", *The Times*, 27 Şubat 1909, s. 7; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 61.

157 "Turkey: The Government and Public Meetings", *The Times*, 2 Mart 1909, s. 5.

evlerinin önünde gerçekleştirilecekti.[158] Gösteri eski Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'nın oğlu Bahriye Feriği Said Paşa tarafından örgütlenmiş ve hem Hükûmet'i, hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni protesto etmek üzere büyük bir kalabalık toplamak gayesiyle el altından beş bin lira para dağıtılmıştı.[159]

Monarşist muhalefet hükûmetin açıkladığı yeni düzenlemelere aşırı tepki gösterdi.[160] Bunun üzerine *Tanin*'de, Hüseyin Hilmi Paşa'nın toplantılarla ilgili düzenlemelerin yanlış anlaşıldığını söylediği ve muhalefeti yatıştırmaya çalıştığı bir görüşme yayınlandı; ona göre, resmî izin yalnızca yapılacak bildirimin resmî kabulü anlamına geliyordu. İzin talebinin reddedilmesi söz konusu olamazdı; çünkü bu, toplantı yapma hakkının reddi anlamına gelirdi.[161]

İsmail Kemal Bey açıklamalara rağmen konuyu Meclis'e taşıdı: düzenlemelerin Kanun-u Esasi'ye uygun olmadığını iddia ediyor, 3 Mart'ta özel bir oturum yapılması talebinde bulunuyordu.[162] O gün geldiğinde Sadr-ı Âzam Hükûmet'i savunmak için Meclis'in karşısına çıktı. Muhalefet savunmayı kabul etmedi, bunun üzerine birkaç saat süren bir tartışmadan sonra yapılan oylamada alınan kırk dokuz oya karşılık yüz elli oyla konunun daha fazla tartışılmasına gerek olmadığına karar verildi.[163]

Ne var ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı sürdürülen monarşist kampanya hiç azalmadı. 6 Mart'ta *Serbesti*, eski rejimin yozlaşmış memurlarından para sızdırmak için Cemiyet'in şantaj yaptığını ima eden bir 'belge' yayınladı.[164] Birkaç gün sonra *Serbesti* ile başka bir monarşist eğilimli gazete olan *Serbest İzmir*, Devrim kahramanlarından Kolağası Resneli Niyazi Bey'in İtti-

158 "Turkey: The Government and Public Meetings", *The Times*, 27 Şubat 1909, s. 7; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 61. Ayrıca bkz., *Servet-i Fünun*, 17 Şubat 1324/2 Mart 1909'dan nakleden, "New Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Mart 1909, s. 1.

159 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 294.

160 "La jeune Turquie", *Le Temps*, 2 Mart 1909, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 295.

161 "Sadr-ı Âzam Paşa ile Mülâkat", *Tanin*, 17 Şubat 1324/2 Mart 1909; "Das Exposé Hilmi Paschas", *Neue Freie Presse*, 18 Şubat 1909, sabah baskısı, s. 3-4; "Turkish Internal Affairs: The Right of Public Meeting", *The Times*, 4 Mart 1909, s. 5; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 63. Ayrıca bkz., "Le droit de réunion en Turquie", *Le Temps*, 5 Mart 1909, s. 2.

162 *I/I/37*, 18 Şubat 1324/3 Mart 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 134; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 63.

163 *I/I/37*, 18 Şubat 1324/3 Mart 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 134-154 ve 162-164; "Turkish Internal Affairs: The Right of Public Meeting", *The Times*, 4 Mart 1909, s. 5. Bu konudaki İttihadcı görüş için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hakk-ı İctima Meselesi", *Tanin*, 19 Şubat 1324/4 Mart 1909, s. 1; ve Babanzade İsmail Hakkı, "Ahali ve Meclis-i Mebusan", *Tanin*, 19 Şubat 1324/4 Mart 1909, s. 1-2. Ayrıca bkz., "Le droit de réunion en Turquie", *Le Temps*, 5 Mart 1909, s. 2.

164 *Serbesti*, 21 Şubat 1324/6 Mart 1909'dan nakleden, F.O. 371/769/10792, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 12 Mart 1909 (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 39 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 77]).

had ve Terakki Cemiyeti'nden istifa ettiğini yazdı.[165] İttihadcıların itibarını zedelemek için uydurulan bu haber Niyazi Bey tarafından anında yalanlandı.[166]

Mart ayı başında Harbiye Nazırı'nın bir davranışı sonucunda Yıldız Sarayı'ndaki askeri birlikler içinde huzursuzluk olduğu ortaya çıktı. Harbiye Nazırı, eski rejim sırasında jurnalcilik ve ajanlık yapan bütün subayların ordudan atılmasını emretmiş, emir üzerine Hükümet, görevlerine lâyık olmayan bu subayların bir listesini talep etmişti.[167] 6 Mart'ta Yıldız Sarayı'nda bir kargaşa yaşandı. Olayların resmî anlatımında, itaatsizlik suçu işleyen bir erin azarlanmasının ardından öteki askerlerin Bab-ı Âli'ye gelerek Sultan Abdülhamid lehinde gösteri yaptıkları, olay yerine gelen subayların göstericilere kışlalarına dönmelerini emrettikleri ve bunun üzerine askerlerin sorun çıkarmaksızın gösteriye son verdikleri söyleniyordu. Rivayete göre, Kasım 1908 isyanından sorumlu olan bu birlikler, Hükümet'in eski rejimin subay ve birliklerini yavaş yavaş Meşrutiyet'e sadık olanlarla değiştirme girişimi dolayısıyla huzursuzdular. Kasım ayındaki isyan bastırıldıktan sonra çoğu kimsenin fikri, bu birliklerin tamamının başkentten gönderilmesi yönündeydi ve gerçekten de yeni Harbiye Nazırı eski rejim yanlısı olduğu bilinen subayların *hemen* atılmalarını önermişti. Ne var ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti başından beri daha ılımlı bir yaklaşım benimsiyordu. Önlemlerin tam etkili olabilmesi için zamana gerek vardı; o zaman geldiğinde, ordu içindeki gerici ve isyancı eğilimlerle azimle ve kararlılıkla savaşılacaktı.[168]

Orduyu monarşist unsurlardan temizleme konusunda İttihadcıların dikkatli yaklaşımlarına rağmen, özellikle eski rejime yakınlık duyan yüksek rütbeli subayların bazıları, atılan her adımdan rahatsız olmaktaydılar. Erzincan'daki Dördüncü Ordu Kumandanlığı'ndan istifa eden Abdullah Paşa'nın yerine atanan Esad Paşa 8 Mart'ta disiplini sağlayamadığı gerekçesiyle görevden alındı.[169] Yerine Edirne'deki İkinci Ordu Kumandanı olarak gö-

165 "Le major Niazi bey", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mart 1909, s. 1; ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 39 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 77].

166 *Yeni Asır*, 4 Mart 1325/17 Mart 1909'dan nakleden, F.O. 195/2328, Başkonsolos Lamb'den Sir Gerard Lowther'e, Selânik, 18 Mart 1909 (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 39 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 77]); ve "Le major Niazi bey" *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mart 1909, s. 1.

167 "Turkey", *The Times*, 2 Mart 1909, s. 5.

168 "Die Ereignisse in der Türkei: Demonstration von Soldaten der Yildizgarnison für den Sultan" *Neue Freie Presse*, 8 Mart 1909, s. 5; "Bedenkliche Vorgänge bei der Yildiz-Besatzung", *Reichspost*, 8 Mart 1909, s. 4; "Der Ersetz vor dem Yildiz", *Pester Lloyd*, 9 Mart 1909, sabah baskısı, s. 6; "Die Vorgänge in der türkischen Armee und Marine", *Reichspost*, 9 Mart 1909, s. 6; ve "Turkey: Military Incident at Yildiz", *The Times*, 9 Mart 1909, s. 5.

169 "Die Vorgänge in der türkischen Armee und Marine", *Reichspost*, 9 Mart 1909, s. 6; ve "Turkey: The State of the Army", *The Times*, 11 Mart 1909, s. 5.

rev yapmış olan İbrahim Paşa atandı.[170] Trablus Garb'ta Vali ve Kumandan olarak görev yapan Abdullah Paşa da Bağdad'daki Altıncı Ordu Kumandanlığı'na atandı.[171] Harbiye Nezareti'ne atanan Nâzım Paşa İkinci Ordu Kumandanı'yken onun emrinde hizmet etmiş bazı kıdemli subayların da istifalarını sundukları söyleniyordu. Bu istifaların nedeni olarak, ordu içinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı duyulan rahatsızlık gösteriliyordu.[172]

Hilmi Paşa Kabinesi'nin kurulmasını izleyen günlerde muhalefet, kimi İttihadcı mebusların taraf değiştirmesiyle teselli buldu. Monarşist muhalefetin topyekûn çabaları İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne basın yoluyla saldırılarla başlamıştı. 10 Mart tarihli *Yeni Gazete* yayınladığı bir açık mektupla Hüseyin Hilmi Paşa'ya saldırarak onu mutlakiyetçi dönemdeki politikalara benzer işler yapmakla suçladı.[173] Muhalif günlük gazete *İkdam* ise 11 Mart günkü sayısında Kâmil Paşa'yı överken Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ni eleştiren ve en önemlisi de, İngiltere'nin Kâmil Paşa'yı yeniden iktidara taşımak için çalıştığını iddia eden bir başyazı yayınladı.[174] Selânik'teki yabancı gözlemcilere göre, bu iki gün boyunca basın yoluyla Hüseyin Hilmi Paşa ve Kabine'ye yapılan saldırılar İttihadcılar ile Prens Sabahaddin ve Ahrar Fırkası arasındaki düşmanlığın artık iyice su yüzüne çıkmış olduğunun bir kanıtıydı.[175] İttihadcılara olan sert muhalefeti daha 1908 genel seçimleri sırasında kendi seçim bölgesi Sinob'a yaptığı ilk ziyaret sırasında ortaya çıkmış olan Dr. Rıza Nur, *İkdam*'ın 12 Mart tarihli sayısında İttihadcıları alaya alan "Görüyorum ki İşler Fena Gidiyor" başlıklı kışkırtıcı bir makale yazarak monarşistlerin İttihadcılar aleyhindeki yeni kampanyasını başlattı.[176] Meşrutiyet ilân edildiğinde Cemiyet'in yüce idealleri ve vatanperver amaçları oldu-

---

170 "Turkey: New Army Appointments", *The Times*, 13 Mart 1909, s. 5; "Neue türkische Korpskommandanten", *Pester Lloyd*, 13 Mart 1909, sabah baskısı, s. 6; ve "Neue türkische Korpskommandanten", *Reichspost*, 13 Mart 1909, s. 6.

171 "Neue türkische Korpskommandanten", *Pester Lloyd*, 13 Mart 1909, sabah baskısı, s. 6; ve "Neue türkische Korpskommandanten", *Reichspost*, 13 Mart 1909, s. 6.

172 "Turkey: The State of the Army", *The Times*, 11 Mart 1909, s. 5.

173 "Ein offener Brief an den Großvezier wegen absolutistischer Verfügungen", *Neue Freie Presse*, 11 Mart 1909, sabah baskısı, s. 4.

174 "Die Stellung Hilmi Paschas", *Pester Lloyd*, 12 Mart 1909, sabah baskısı, s. 7; ve "Schwierige Stellung Hilmi Paschas", *Neue Freie Presse*, 12 Mart 1909, sabah baskısı, s. 5.

175 "Die innere Situation in der Türkei", *Pester Lloyd*, 13 Mart 1909, sabah baskısı, s. 5.

176 Dr. Rıza Nur, "Görüyorum ki İşler Fena Gidiyor", *İkdam*, 27 Şubat 1324/12 Mart 1909, s. 1. Bu makaleye "Le Comité Union et Progrès", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Mart 1909, s. 1'de de yer verilmişti. Yanıtı Hüseyin Cahid [Yalçın] 4 Mart 1325/17 Mart 1909 tarihli *Tanin*'de vermişti ("İş Fena mı Gidiyor?", s. 1) Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan/19 Ekim 1935), s. 326. Dr. Rıza Nur'un İttihadcı yönetime saldırıları *İkdam* gazetesinin sonraki sayılarında da devam etti ("Le Comité Union et Progrès: Les révélations du Dr. Riza Nour bey", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Mart 1909, s. 1).

ğunu yazan Dr. Rıza Nur, o tarihten itibaren yalnızca kendi çıkarlarını düşünen bazı kişilerin Cemiyet'e katıldığını, örgüt içinde ilerlediğini ve kendilerini maddi ve manevi açıdan çok etkili konumlarda bulan bu kişilerin izlenen siyasette köklü değişikliklere gittiklerini iddia ediyordu. Ardından, İttihadcıların kurduğu Kabine'nin güven sorunu olup olmadığı, İttihadcıların Hükûmet'in işlerine müdahale edip etmediği ve buna devam edip etmeyecekleri gibi çeşitli sorular sıralıyor, yanıtlarını da ayrıntılı bir şekilde kendisi veriyordu. Ona göre, İttihadcılar tam bir emir komuta zinciri oluşturmuş, idari yapının ve bürokrasi aygıtının tüm kollarında hiyerarşik bir düzen kurmuşlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Anadolu'daki şubelerini kapatmakla kalmayıp İstanbul'daki merkez komitesini ve bu komiteye bağlı kulüp ve dernekleri de lağvetmesini isteyen Dr. Rıza Nur, makalesini Cemiyet'in eylemlerini yalnızca Manastır ve Selânik'le sınırlandırmasının zorunlu olduğunu söyleyerek bitiriyordu.[177]

12 Mart akşamı Pera Palas'ta Padişah'ın damadı Ferid Paşa, Meclis-i Âyan üyesi Prens Said Halim Paşa ve diğer önemli kişiler tarafından, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Harbiye ve Bahriye mensupları şerefine bir ziyafet verildi.[178] Davetliler arasında Sadr-ı Âzam Hilmi Paşa, Meclis-i Âyan Reisi Said Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey, Harbiye ve Bahriye nazırları, önde gelen Meclis-i Âyan üyelerinden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Birinci Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa ve çok sayıda Meclis-i Âyan üyesi, mebus ve yüksek rütbeli subay vardı.[179]

Damad Ferid Paşa açılış konuşmasında davetlileri görmekten memnuniyetini belirtip İttihad ve Terakki Cemiyeti, Harbiye ve Bahriye mensuplarının hizmetlerinden övgüyle bahsetti. Ardından Hilmi Paşa bir konuşma yaparak milletin hürriyetini güvence altına almak gibi büyük bir görevi başarıyla tamamlayan İttihadcıların, aynı övgüye değer davranışı hem yetkilerini milletin gücünü temsil eden Meclis'e devrederek, hem de Meclis'in verdiği kararlara saygı duyarak gösterdiğini söyledi.[180]

Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in konuşması ise daha ciddi ve

---

177 Dr. Rıza Nur, "Görüyorum ki İşler Fena Gidiyor", *İkdam*, 27 Şubat 1324/12 Mart 1909, s. 1. Bu yazı "The New Regime in Turkey: The Government and the Committee", *The Times*, 20 Mart 1909, s. 6'da ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 326'da alıntılanmıştır. Ayrıca bkz., "Angriffe gegen die Jungtürken", *Reichspost*, 13 Mart 1909, s. 6; "Angriffe gegen das jungtürkische Komitee", *Pester Lloyd*, 13 Mart 1909, sabah baskısı, s. 5-6; "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 17 Mart 1909, s. 2.

178 "Ein Bankett der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 13 Mart 1909, akşam baskısı, s. 2; ve "Le comité Union et Progrès devant l'opinion publique: Le dîner de vendredi au Pera Palace", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Mart 1909, s. 1.

179 "The Committee of Union and Progress", *The Times*, 13 Mart 1909, s. 5.

180 "The Committee of Union and Progress", *The Times*, 13 Mart 1909, s. 5; ve "The New Regime in Turkey: The Government and the Committee", *The Times*, 20 Mart 1909, s. 6.

eleştirel bir içeriğe sahipti. Ahmed Rıza Bey, eski rejim sırasında kişisel hırslarının peşinde giden ve milletin farklı unsurları arasına nifak tohumu ekmeye çalışan sefillerin parlamenter rejimi anlayabilecek, takdir edebilecek yetkinlikte bir hükûmet kurulmasından elbette memnun olmadıklarını söyledi. Bazı siyasetçilerin eskiyi canlandırma hevesinde olduklarını, bu amaca başka yollardan ulaşmak için hürriyetlerin her türlü denetimden azade olmasını istediklerini ekledi. Ahmed Rıza Bey'e göre, bunlar İttihadcıların gücünden şikâyetçiydiler; bir yandan ulemanın, öte yandan gayrimüslimlerin gözünde İttihadcıları küçük düşürmek için uğraşıyorlardı; İttihadcıların yok olmasını yüksek sesle dile getirenler yine onlardı.[181] Kısacası, Ahmed Rıza Bey mutlakiyetçi monarşinin geri getirilmesi için çalışan Ahrar Fırkası üyelerini üstü örtülü bir şekilde vatan haini ilân etmekteydi; sözlerini karşı-devrimci eğilimlerin katiyetle bastırılacağını söyleyerek bitirdi.[182]

Hilmi Paşa'nın 12 Mart akşamı yaptığı konuşmayı muhalif gazeteler keskin bir dille eleştirdiler.[183] *Yeni Gazete*, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yalnızca meclisteki bir parti olduğunu ve hükûmetin işlerine karışmayı bıraktığını iddia eden Sadr-ı Âzam Hilmi Paşa'nın dedikleri ile, İttihadcıların rejimi değiştirme konusunda görevinin henüz bitmediğini söyleyen Ahmed Rıza Bey'in dedikleri arasında gözle görünür bir çelişki olduğunu yazdı.[184] Ahrar Fırkası'nı destekleyen yayın organları ve diğer muhafazakâr gazeteler de Ahmed Rıza Bey'i Meclis-i Mebusan Reisi olarak daha farklı bir bakış açısına sahip olması gerektiği yönünde eleştirdiler. Birçok açıdan bir bunalıma doğru gidildiğinin işaretleri belirmişti.[185] Monarşistler Ahmed Rıza Bey'i eleştirmeyi Albert Fua'nın yayınladığı *Indépendant* gazetesi aracılığıyla da sürdürdüler. 1908 Devrimi öncesinde Paris'teki Abdülhamid muhalifleri arasında yer alan Albert Fua, Ahmed Rıza Bey'i bu münasebetle tanımaktaydı. Şimdi ise 25 Mart tarihli *Indépendant* sayfalarında yalnızca Ahmed Rıza Bey'i yakışıksızca eleştirmekle kalmıyor, aynı zamanda yayınlamakta olduğu *Indépendant* gazetesinin Devrim öncesi Paris'te Ahmed Rıza Bey'in yönetiminde çıkan *Mechveret* gazetesinin mirasçısı olduğunu da iddia ediyor-

181 "The New Regime in Turkey: The Government and the Committee", *The Times*, 20 Mart 1909, s. 6.

182 "The Committee of Union and Progress", *The Times*, 13 Mart 1909, s. 5; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Pera Palas Ziyafeti", *Tanin*, 1 Mart 1325/14 Mart 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 242.

183 "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 17 Mart 1909, s. 2.

184 *Yeni Gazete*, 1 Mart 1325/14 Mart 1909'dan nakleden, "Turkey: The Chamber and the Ministry", *The Times*, 15 Mart 1909, s. 8.

185 "Turkey: Position of the Ministry", *The Times*, 16 Mart 1909, s. 5; *Serbesti*, 2 Mart 1325/15 Mart 1909 ve Ali Kemal, "İhtilâf-ltilâf", *İkdam*, 2 Mart 1325/15 Mart 1909, s. 1'den nakleden, "Le dîner du Pera Palace: Commentaires de la presse turque", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mart 1909, s. 1.

du.[186] *Indépendant* gazetesinde Ahmed Rıza Bey aleyhine çıkan ikinci bir açık mektubu *İkdam* da 6 Nisan tarihli sayısında yayınladı. Albert Fua bu yazısında da Ahmed Rıza Bey'i yine Genç Türkler'in ideallerine ihanet etmekle ve anayasal rejimi de *yalnızca* Abdülhamid'in mutlakiyetçiliğini engelleyecek bir araç olarak kullanmakla suçlamaktaydı.[187] 7 Nisan tarihli *Tanin* gazetesinde Albert Fua'nın saldırılarına hemen cevap verildi.[188]

İttihadcılar Dr. Rıza Nur ile öteki monarşistlerin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı giriştikleri saldırgan muhalefeti etkisizleştirmek için ellerinden geleni yapmaya çalıştılar.[189] Cemiyet'in önderlerinden Dr. Nâzım Bey, Manastır'da siyasi durum hakkında bir konuşma yaparken dinleyicilere, İttihadcılara saldıran ve temeli olmayan dedikodular yayan *İkdam* ile *Yeni Gazete*'yi boykot etmeleri çağrısında bulundu.[190] Meclis'in 27 Mart oturumunda da, son zamanlarda siyasi konularda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen yayın organlarıyla ağır bir kavgaya tutuşan *The Levant Herald and Eastern Express* gibi İngilizce ve Fransızca, *Proodos* ve *Neologos* gibi de Rumca yayın yapan monarşist eğilimli bazı İstanbul gazetelerinin tutumları hakkında şiddetli bir tartışma yapıldı. Sadr-ı Âzam, Meclis Reisi'ne bu gazetelerin yazı işleri müdürlerinin işten kovulmalarını talep eden bir önerge verdi. Önergenin okunmasının ardından birçok İttihadcı mebus polise, orduya ve millete karşı giriştikleri saldırılara göz yumulamayacağını söyleyerek bu gazetelerin kapatılması ve yayın yönetmenlerinin işten çıkarılmaları konusunda ısrarcı olunmasını istedi. Sonunda Hükûmet'i Türkiye'nin çıkarlarına aykırı ve Harbiye ile Bahriye mensuplarının şereflerini zedeleyici kışkırtıcı makaleler yayınlayan tüm gazetelere karşı Matbuat Kanunu'nu uygulamaya davet eden bir önerge kabul edildi.[191]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Hükûmet'in işlerine müdahale ettiğine dair monarşist basında çıkan haberler etkili olmuştu. İttihadcıların Anadolu'daki merkezlerde otoritelerini sürdürecekleri, ama Rumeli'de mülki ida-

186 "Offener Brief gegen Achmed Riza", *Pester Lloyd*, 26 Mart 1909, sabah baskısı, s. 5. Albert Fua'nın *Indépendant* sütunlarında yayınlanan yazısını *İkdam* gazetesi de aynen yayınladı ("Angriffe gegen Achmed Riza", *Neue Freie Presse*, 6 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 3).

187 "Angriffe auf den Kammerpräsidenten", *Reichspost*, 7 Nisan 1909, s. 4; ve "Angriffe gegen Achmed Riza", *Pester Lloyd*, 7 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3.

188 "Die Angriffe gegen Achmed Riza", *Pester Lloyd*, 7 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; ve "Die Angriffe gegen Achmed Riza", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

189 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Pera Palas Ziyafeti", *Tanin*, 1 Mart 1325/14 Mart 1909, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Ziyafet Münasebetiyle", *Tanin*, 2 Mart 1325/15 Mart 1909, s. 1.

190 "Doktor Nazım Bey'in Konferansları", *İkdam*, 27 Şubat 1324/12 Mart 1909, s. 3; ve "Turkey", *The Times*, 13 Mart 1909, s. 5.

191 *I/I/47*, 14 Mart 1325/27 Mart 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 479-487; "Stürmische Debatte in der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 28 Mart 1909, s. 6; "Stürmische Szenen in der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 28 Mart 1909, s. 6; ve "Turkish Politics: The 'Foreign' Press", *The Times*, 29 Mart 1909, s. 8.

renin her işine karışmaktan vazgeçmeyi ciddi biçimde düşündükleri söylenmekteydi.[192]

Bu arada, monarşist düzen yanlıları İttihadcılar üzerindeki baskılarını artırmaya devam ediyordu. 30 Mart'ta, 1908 Devrimi'nden hemen sonra İstanbul'daki İttihadcıların lideri olduğunu söyleyerek İttihadcılar arasında büyük bir öfkeye neden olan eski Stockholm Elçisi Şerif Paşa, ülke çıkarları açısından ciddi tehlike içerdiğini iddia ettiği İttihadcı yöntemleri onaylamadığını göstermek amacıyla, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden istifa ettiğini bildiren bir mektubu *Osmanlı* gazetesinde yayınladı.[193]

Kâmil Paşa da İttihadcıları eleştirdiği yazılarını *İkdam*'da yayınlamaktaydı.[194] 3 Nisan tarihli *İkdam* ile *L'Indépendant Belge*'de sadr-ı âzamlığı niye 'bıraktığını' açıklayan uzun bir beyanatı yer aldı.[195] Beyanat, hükûmet çevrelerinden anında tepki çekti. *La Turquie*'nin 4 Nisan tarihli sayısında Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa'nın beyanatına yanıt verdi. Sadr-ı Âzam, Kâmil Paşa'nın beyanatının hiçbir konuya açıklık getirmediğini, yalnızca meşrutiyet rejimini inkâr eden bir hükûmet anlayışını ileri sürdüğünü belirtiyordu. Anayasal rejimde sadr-ı âzam, kabinenin reisinden başka bir şey değildi; ve izlediği siyaseti Meclis'e kendi istediği zaman değil, Meclis her talep ettiğinde açıklamakla yükümlüydü. Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa'nın düşmesini hazırlayan olaylar konusunda da, istifasını Harbiye Nazırı'nın görevden alınmasından sonra verdiğini, ancak Kâmil Paşa'nın Harbiye Nazırı'nın kendi isteğiyle Mısır Fevkalâde Komiserliği görevini kabul ettiğini bildirmesinin ardından istifa etmekten vazgeçtiğini söyledi. Dahası, Kâmil Paşa, Kabine'ye bir de görevden aldığı Harbiye ve Bahriye nazırlarının Padişah'a karşı hazırlanan bir komplonun içinde bulunduklarını bildirmişti. Oysa gerçekte böyle bir komplo yoktu; iki nazır *tamamen* keyfi nedenlerle görevden alınmışlardı. Bunu öğrenen Hüseyin Hilmi Paşa ve birkaç arkadaşı istifa etmekten baş-

192 "The Committee of Union and Progress", *The Times*, 17 Mart 1909, s. 5.

193 "Chérif pacha", ve "Le Comité Union et Progrès et le général Chérif pacha", *The Levant Herald and Eastern Express*, 31 Mart 1909, s. 2; ve "The Committee of Union and Progress", *The Times*, 2 Nisan 1909, s. 5. İstifa mektubunun tam metni için bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 32-34.

194 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 342.

195 "Sadr-ı Sabık Kâmil Paşa Hazretleri'nin İzahnamesi", *İkdam*, 21 Mart 1325/3 Nisan 1909, s. 1-2; "Mémoire Explicatif de Kiamil Pacha", *L'Indépendant Belge*, 3 Nisan 1909, s. 1-2 (A.A.Türkei 159, No.2 içinde); "Die Angelegenheiten der Türkei: Kiamil Pascha über seinen Sturz", *Reichspost*, 4 Nisan 1909, s. 4; "Turkey: Kiamil Pasha and the Committee", *The Times*, 5 Nisan 1909, s. 5; "Eine Verteidigungsschrift Kiamil Paschas", *Neue Freie Presse*, 4 Nisan 1909, s. 6; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 65. Beyanatın Fransızca çevirisi aynı gün "Le mémoire explicatif de Kiamil pacha", başlığıyla *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Nisan 1909, s. 1-2'de yer almıştır. Almanca çevirisi 4 Nisan'da yayınlandı ("Rechtfertigung Kiamil Paschas", *Osmanischer Lloyd*, 4 Nisan 1909, s. 1).

ka seçenekleri olmadığına karar vermişlerdi; yani, Kâmil Paşa'nın iddia ettiği gibi, dışarıdan bir baskı gelmemişti.[196]

Kâmil Paşa'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yaptığı suçlamaları basın çok canlı bir şekilde tartışmaya başlamıştı. Monarşist *Mizan, İkdam, Yeni Gazete, Serbesti* ve Ahrar Fırkası'nın gayr-i resmî yayın organı olan *Osmanlı* bu suçlamaları İttihad ve Terakki Cemiyeti ile mevcut Kabine'ye karşı ciddi bir itham olarak değerlendirdiler.[197] Ayrıca *Serbesti* İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin durumunun sallantıda olduğunu iddia ederken, *Yeni Gazete* de 4 Nisan günkü sayısında Cemiyet'in dağılmak üzere olduğuna dair asılsız bir haber yayınlamaktaydı.[198] *Şura-yı Ümmet* ve Cemiyet'in önde gelen üyeleri elbette bu haberleri yalanladılar.[199] *Şura-yı Ümmet*'te Cemiyet'in önemli isimlerinden Evranoszade Rahmi [Arslan] Kâmil Paşa hakkında önemli suçlamalarda bulundu.[200] *Tanin, Şura-yı Ümmet* ve *Sabah*, muhalif gazeteleri olayları çarpıtmakla suçladı ve Hüseyin Cahid [Yalçın] *Tanin*'deki başyazılarında durumun aslında eski Sadr-ı Âzam'ın iddialarının zayıflığını ispatladığını yazdı.[201]

31 Mart'a yaklaşıldığı günlerde, eski monarşist düzenin yeniden ihyası konusunda karşı-devrimci siyaset içinde önemli rol üstlenen gruplardan bir tanesi de 'İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti' idi. Cemiyet'in tam olarak ne zaman kurulmuş olduğu hakkında *kesin* bilgiler olmasa da, bu cemiyetin nizamnamesi yayın hayatına 11 Aralık 1908 yılında başlayan ve başyazarlığını Derviş Vahdeti'nin yaptığı *Volkan* gazetesinin 17 Şubat 1909 tarihli sayısında ba-

196 *La Turquie*, 4 Nisan 1909'dan nakleden, "Turkey: Kiamil Pasha and the Committee", *The Times*, 6 Nisan 1909, s. 5. Ayrıca bkz., "Die Ereignisse in der Türkei: Hilmi Pascha über die Denkschrift Kiamil Paschas", *Neue Freie Presse*, 5 Nisan 1909, s. 3.

197 "Le mémoire de Kiamil pacha: Les commentaires de la Presse turque", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Nisan 1909, s. 1; "Turkey: Kiamil Pasha and the Committee", *The Times*, 6 Nisan 1909, s. 5; "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 7 Nisan 1909, s. 2; ve Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 46.

198 "La situation du Comité Union et Progrès", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1909, s. 2; "Auflösung des jungtürkischen Komitees", *Reichspost*, 5 Nisan 1909, s. 2; ve "Auflösung des jungtürkischen Komitees", *Pester Lloyd*, 5 Nisan 1909, s. 2.

199 "The Committee of Union and Progress", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Nisan 1909, s. 1; "Keine Auflösung des jungtürkischen Komitees", *Neue Freie Presse*, 5 Nisan 1909, s. 4; "Auflösung des jungtürkischen Komitees", *Pester Lloyd*, 5 Nisan 1909, s. 2; ve "Die Auflösung des jungtürkischen Komitees - dementiert", *Reichspost*, 6 Nisan 1909, s. 5.

200 "Enthüllungen über Kiamil Pascha", *Pester Lloyd*, 6 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3.

201 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kâmil Paşa'nın İzahnamesi", *Tanin*, 22 Mart 1325/4 Nisan 1909, s. 1-3; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kâmil Paşa ve Gazeteler", *Tanin*, 23 Mart 1325/5 Nisan 1909, s. 1; "Das Memorandum Kiamil Paschas", *Pester Lloyd*, 5 Nisan 1909, s. 2; "Die Jungtürken und Kiamil Pascha", *Neue Freie Presse*, 6 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Die inneren Schwierigkeiten des Reiches", *Reichspost*, 6 Nisan 1909, s. 4-5; ve "Turkey: Kiamil Pasha and the Committee", *The Times*, 6 Nisan 1909, s. 5. *Şura-yı Ümmet*'te yer alan Evranoszade Rahmi [Arslan] Bey'in iddiaları çürüten bir yazısı *Tanin*'de tekrar basılmıştır ("*Şura-yı Ümmet*'den: Kâmil Paşa Hazretleri'ne", *Tanin*, 24 Mart 1325/6 Nisan 1909, s. 2-3).

sıldı.[202] Nizamname tam da Kâmil Paşa Kabinesi'nin 13 Şubat günü Meclis-i Mebusan'da güvensizlik oyu verilerek düşürülmesini takip eden günlerde yayınlanmıştı. *Serbesti* gazetesi de, 17 Şubat tarihli nüshasından itibaren 'İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti mürevvic-i efkârıdır' altbaşlığıyla bu cemiyetin resmî yayın organı durumuna geldi.[203]

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin resmî açılışı Hz. Muhammed'in doğum gününe rastlayan 3 Nisan'da Aya Sofya Camii'nde dini törenlerle ve Said-i Kürdi ile Derviş Vahdeti'nin halka seslendiği büyük gösterilerle yapıldı.[204] Cemiyetin kurulduğu haberi, tüzüğü ve kurucularının listesi oluşumun yayın organı *Volkan*'ın 16 Mart tarihli sayısında zaten ilân edilmişti.[205] Cemiyet dışarıdan göründüğü şekliyle Müslüman bir örgüt olmasına karşın,

202 "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi", *Volkan*, 4 Şubat 1324/17 Şubat 1909, s. 1 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi: Volkan Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 226-227). 11 Mart 1909 tarihli *Volkan* gazetesinde yayınlanan yazıda İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin 6 Şubat 1909 tarihinde kurulmuş olduğu bildirilmektedir ("İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin Hakikati", *Volkan*, 26 Şubat 1324/11 Mart 1909, s. 1 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi: Volkan Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 335).

203 *Volkan*, 4 Şubat 1324/17 Şubat 1909, s. 1 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi: Volkan Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 226). Derviş Vahdeti *Volkan*'ı yayınlamak için Saray'dan malî yardım talep etmişti (Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 45-46).

204 "Ein oppositionelles Meeting der Softas", *Neue Freie Presse*, 3 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 4; "Abdul Hamids Besorgnisse", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 3 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die islamistische Bewegung", *Neue Freie Presse*, 4 Nisan 1909, s. 6; "Die islamistische Bewegung", *Pester Lloyd*, 4 Nisan 1909, s. 5; "Islamistische Bewegung gegen die Jungtürken", *Reichspost*, 4 Nisan 1909, s. 4; "L'Union Mahométane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Nisan 1909, s. 1; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 273; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 65. Toplantının 3 Nisan günü Aya Sofya Camii'nde yapılacağına dair çıkan gazete haberi için bkz., "Ein oppositionelles Meeting der Softas", *Neue Freie Presse*, 3 Nisan 1909, s. 4. Tarık Zafer Tunaya 24 Mart 1325/6 Nisan 1909 tarihli *Volkan* gazetesinde çıkan habere dayanarak Derviş Vahdeti'nin Aya Sofya Camii'nde yaptığı konuşmayı *hatalı* olarak 5 Nisan'a tarihlendirmektedir ("Belge 3 - 21 Mart 1325/5 Nisan 1909 Tarihinde Fırkanın Kuruluşunun İlân Eden ve Derviş Vahdeti Tarafından Ayasofya Camiinde Verilen Söylev", Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 203-205). Ancak, Tunaya kitabının başka bir yerinde ise *doğru* olarak, "31 Mart olayından on gün önce (3 Nisan 1909/21 Mart 1325) Ayasofya Camii'nde okunan mevluttan sonra, yaklaşık 'yüz bin kişilik' bir kitle, *Volkan* matbaasına kadar yürümüş, İttihad-ı Muhammedi de resmen açılmıştır", demektedir (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 189). Feroz Ahmad da Tarık Zafer Tunaya'ya dayandığı için resmî kuruluş günü olarak 5 Nisan 1909 tarihini vermiştir (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 40 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 78]).

205 *Volkan*'ın 3 Mart 1325/16 Mart 1909 tarihli sayısında cemiyetin hem kurucularının, hem de Dersaadet merkez yönetim kurulu üyelerinin tam listesi yayınlanmıştı ("İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Dersaadet Merkezi Meclis-i İdare Âzaları", *Volkan*, 3 Mart 1325/16 Mart 1909, s. 4 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi: Volkan Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 364); ve Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 182-183). Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 64.

kurumsal bir Müslümanlığı temsil etmiyordu; daha doğrusu dinle pek alâkası yoktu.[206] Cemiyet Abdülhamid'in bizzat kurdurduğu karşı-devrimci girişimler için kullanılacak araçlardan yalnızca birisiydi. Kurucuları arasında Yıldız Sarayı'nın baş haremağası, ikinci haremağası, Padişah'ın oğullarından biri, Padişah'ın bir yeğeni ve buna benzer birkaç kişi vardı: Bu insanların tümü Saray'da yaşamaktaydılar. Bunlar arasında en parlak olanı on yaşındayken Mısırlı bir köle tacirine yüz elli frank ödenerek Padişah'a getirilen ve son birkaç yılda Abdülhamid'in en güvendiği danışmanlarından biri olarak öne çıkan ikinci Haremağası Nadir Ağa idi.[207] Derviş Vahdeti cemiyetin kurucuları içinde dini nitelikleri olan tek kişiydi. O da bir Bektaşi, yani Sünni olmayan bir Müslümandı; bağnaz bir şeriatçı olduğunu söylemek imkânsızdı. Derviş Vahdeti *Volkan*'ın yazı işleri müdürü olarak görev yapıyordu. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne dahil başka bir gazeteci de, Abdülhamid'in kullandığı diğer maşalar gibi kamusal hayata komplocu olarak başlamış, ardından Paris'e sürgün gönderilmiş olan Mizancı Murad Bey'di. Mizancı Murad Bey sonra muhbir olarak Abdülhamid'in hizmetine girmiş, 1908 Devrimi'nin ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne sızmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştı.[208] 31 Mart Olayı'na katılan ve Cemiyet'e üye beş yüz kırk üç tahrikçi içinde on biri Yıldız Sarayı'nda çalışan kişiler, on yedisi gazeteciydi; geriye kalanlar ise ordu mensupları ve hocalardan oluşmaktaydı.[209]

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin karşı-devrimci kışkırtmaları Cemiyet kurulur kurulmaz başlamıştı.[210] 28 Mart'ta yayın organları *Volkan* gazetesi İstanbul'dan Makedonya'ya gönderilen Arnavut birliklerin kumandanlarına dayanarak askerlerin durumlarından şikâyetçi olduklarını iddia eden bir makale yayınladı. Gazeteye göre, İstanbul'dan ayrılmaktan huzursuz olan bu alay, toplu olarak İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne katılacaktı.[211] Yıldız'daki avcı taburundaki askerlerin huzursuzluğu ise gerçeği yansıtıyordu ve 30 Mart günü burada olaylar yaşanmıştı.[212]

---

206 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 52 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 57].

207 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 55 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 59]). Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 301.

208 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 54-55 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 58].

209 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 55 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 59].

210 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 65; ve Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım, 1872-1946*, s. 207.

211 "Nida-yı Mazlumane", *Volkan*, 15 Mart 1325/28 Mart 1909, s. 1 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi: Volkan Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 420). Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 65.

212 "Meuterei unter der Yildizbesatzung", *Neue Freie Presse*, 1 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 4.

Türkiye'nin iç politikasında ciddi anlamda sıkıntılar yaşanmakta olduğu açıkça ortadaydı.[213] Nisan ayı başlarında *Le Temps* gazetesinin başyazısında belirtildiği üzere, Meclis-i Mebusan'da en büyük blok 164 üye ile İttihad ve Terakki Cemiyeti idi. Gazeteye göre, bu üyelerin dağılımı şöyleydi: 130 Türk, 15 Arnavut, 5 Arab, 1 Rum, 1 Ermeni, 4 Bulgar, 3 Sırb, 1 Ulah [Vlah] ve 4 Yahudi. Meclis'teki ikinci büyük grup 22 Rum, 12 Arnavut, 6 Türk ve 5 Ermeni mebustan oluşan ve toplam 45 oya sahip Ahrar Fırkası idi. 52 Arab, 4 Ermeni ve 1 Türk –yani, toplam 57– mebus da bağımsızdı.[214]

5 Nisan'daki ara seçim işte bu karışık ortamda yapıldı. Adliye Nazırı Manyasizade Refik Bey'in ölümüyle boşalan İstanbul mebusluğu için Ahrar Fırkası adına *İkdam* gazetesi yazı işleri müdürü Ali Kemal Bey'in seçim yarışına gireceği 8 Mart'ta ilân edilmişti.[215] Monarşist eğilimli Ahrar Fırkası'nın tüm çabalarına karşın, kamuoyu bu parti ile üyelerini pek coşkuyla karşılamıyordu. İttihadcılar da adaylarının Hariciye Nazırı Rıfat Paşa olduğunu 16 Mart'ta ilân etmişlerdi.[216] Muhalefetin adayı da ilân edildiği gibi, Ahrar Fırkası'ndan *İkdam*'ın yazı işleri müdürü Ali Kemal Bey oldu.[217] Rıfat Paşa, Ali Kemal Bey'in yüz yirmi dokuz oyuna karşılık, iki yüz seksen bir oyla seçimi kazandı. Mizancı Murad Bey beş, Prens Sabahaddin üç, Kâmil Paşa ise bir oy almıştı. İstanbul için yapılan bu ara seçim Ahrar Fırkası'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti karşısında zayıf olduğunun göstergesiydi.[218]

29 Mart'ta Arnavut ve Arab askerlerden oluşan Saray muhafızları Sa-

213 Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ni yıpratan ve siyasal bir krize neden olan gelişmelerle ilgili olarak *Reichspost* gazetesindeki yorum için bkz., "Die Innere Schwierigkeiten der neuen Türkei", *Reichspost*, 5 Nisan 1909, s. 1.

214 "La situation politique en Turquie", *Le Temps*, 12 Nisan 1909, s. 1.

215 "Turkey: Refik Bey's Constitutency", *The Times*, 9 Mart 1909, s. 5; "Die Ersatzwahl in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 9 Mart 1909, sabah baskısı, s. 5; "Kandidaten für den Posten eines Justizministers", *Pester Lloyd*, 9 Mart 1909, sabah baskısı, s. 6; "The Turkish Parliament", *The Times*, 10 Mart 1909, s. 5; ve "Politische Nachrichten: Der liberale Kandidat für die Ersatzwahl in der Hauptstadt", *Osmanischer Lloyd*, 23 Mart 1909, s. 2.

216 "Rifaat Pascha als Kammerkandidat", *Neue Freie Presse*, 17 Mart 1909, sabah baskısı, s. 7 Ayrıca bkz., "Kandidierung des türkischen Ministers des Aeußern für die Kammer", *Neue Freie Presse*, 1 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 4.

217 Ali Kemal'in seçmenlere seslenişi için bkz., Ali Kemal, "Dersaadet Müntehib-i Sanilerine", *İkdam*, 22 Mart 1325/4 Nisan 1909, s. 1.

218 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 65; "L'élection législative de Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1909, s. 1; "Politische Nachrichten: Die Wahl Rifaat Paschas zum Abgeordneten von Konstantinopel", *Osmanischer Lloyd*, 6 Nisan 1909, s. 1; "Wahl Rifaat Paschas zum Deputierten von Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 6 Nisan 1909, s. 3; "Wahl Rifaat Paschas zum Deputierten von Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 6 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Turkey: Kiamil Pasha and the Committee", *The Times*, 6 Nisan 1909, s. 5; ve "Rifaat Pascha - Deputierter von Konstantinopel", *Reichspost*, 6 Nisan 1909, s. 5. Ara seçimin İttihad ve Terakki Cemiyeti için önemi konusunda bir yorum için bkz., "Die Bedeutung des jungtürkischen Wahlsieges", *Osmanischer Lloyd*, 7 Nisan 1909, s. 1.

ray'dan alınıp Taşkışla'ya yerleştirilmişti.[219] Hükûmet Taşkışla'da tutulan askerlerin İstanbul'dan dışarı gönderilmesi konusunda Padişah iradesini ancak 5 Nisan'da alabildi. Arnavutlar kısa süre içinde Kosova'ya gönderilecek, Arab birlikler Beşinci Ordu'ya katılacak, Kürdler ile Lazlar da ülkelerine döneceklerdi.[220] Sadr-ı Âzam, Harbiye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi'yle uzun görüşmeler yapan Abdülhamid askerlerin gönderilmesinden çok rahatsızdı; ve Meşrutiyet'in ilânından beri yaşanan itaatsizlik vakalarına karşı önlem alınmasının zorunlu bir hâl aldığını kabul etmekte gönülsüz olduğu söyleniyordu.[221] *Serbesti*, gönderilen askerlerle subayları Hükûmet'e ve İttihadcılara karşı kışkırtmak amacıyla bu önlemlerin korkunç sonuçlara gebe olduğunu yazdı.[222]

6 Nisan gecesi *Serbesti*'nin yazı işleri müdürü Hasan Fehmi Efendi İstanbul'da Galata Köprüsü üzerinde çok kuşkulu bir şekilde öldürüldü.[223] *Serbesti* gazetesinin sahibi Mevlânazade Rıfat Bey, 1908 yılının sonunda İstanbul'da gelişen ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni siyaset sahnesinden silmek için yeraltı faaliyetlerinde bulunan Fedakârân-ı Millet adlı İttihadcı karşıtı derneğin kurucularından biriydi. Abdülhamid'in bu dernekle yakından ilgilendiği, hatta parasal yardımda bulunduğu bilinmekteydi.[224] Ne var ki, Mevlânazade Rıfat Bey'in dernekten ayrılması ve aşırı milliyetçi bir duruşa sahip gazetesi *Serbesti*'nin hem Padişah'a, hem de İttihadcılara saldıran bir yayın politikası izliyor olması, Abdülhamid'i fazlasıyla rahatsız etmekteydi. Abdülhamid bu durum karşısında öyle sinirlenmişti ki, Mevlânazade Rıfat Bey'in öldürülmesine karar vermiş, bu işi yapması için bir suikastçıya büyük bir para teklif etmişti. Suikastçı daha fazla para isteyince Abdülhamid katiline pa-

219 Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 44.

220 Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 45; ve "Turkey: The Troops at Yildiz", *The Times*, 7 Nisan 1909, s. 5.

221 "Turkey: The Troops at Yildiz", *The Times*, 7 Nisan 1909, s. 5.

222 *Serbesti*, 24 Mart 1325/6 Nisan 1909'dan nakleden, "L'armée et la politique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Nisan 1909, s. 1.

223 "Assasinat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Nisan 1909, s. 1; Ali Kemal, "İlk Kurban", *İkdam*, 26 Mart 1325/8 Nisan 1909, s. 1-2; "Die Ermordung des Redakteurs der 'Serbesti'", *Osmanischer Lloyd*, 8 Nisan 1909, s. 1; "Ein politischer Mord in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Ermordung des Redakteurs Hassan Fehmi", *Pester Lloyd*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Turkey: Murder of an Editor in Constantinople", *The Times*, 8 Nisan 1909, s. 5; "Ein politischer Mord in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Der Mord in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zteitung*, 8 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 357; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 312; ve Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 46.

224 Bu karşı-devrimci dernekle ilgili *gerçeklikle bağdaşmayan* oldukça olumlu görüşler bildiren bir makale için bkz., Sina Akşin, "Fedâkâran-ı Millet Cemiyeti", s. 125-136. Derneğin *gerçek* niteliği ve önceki eylemleri için bkz., Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 286-287

ra ödemektense Mevlânzade Rıfat Bey'i tüm varlığıyla satın almanın daha iyi olacağını düşünmüştü.[225]

Hasan Fehmi Efendi öldürülünce her ne kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti *hemen* bunun siyasi bir cinayet olduğunu kamuoyuna duyursa da, suç muhalefet tarafından, bilinen siyasi saiklerle, İttihad ve Terakki Cemiyeti üzerine yıkıldı.[226] Ne var ki, cinayet işlendiği sırada olay yerinin civarında Saray polislerinden biri görülmüştü. Halkı İttihadcılara karşı isyana kışkırtacağı kesin olan bu cinayeti Saray'ın planlamış olması pekâlâ mümkündü; çünkü bu olayın Abdülhamid'le yandaşlarının bir süredir planladıkları darbeyi sahneye koymalarına yardımı büyük olacaktı.[227]

Cinayet haberi, beklenebileceği gibi, Mekteb-i Mülkiye'de okuyan öğrencilerle Tıbbiyelilerde öfke patlamasına neden oldu. *İkdam*'ın yazı işleri müdürü Ali Kemal Bey aynı zamanda Mülkiye Mektebi'nde ders veriyordu ve onun önayak olmasıyla 7 Nisan günü öğle vakti yaklaşık bin öğrenci Bab-ı Âli önünde gösteri yaptı. Bab-ı Âli'nin merdivenlerinde büyük bir toplulukla karşılaşan Sadr-ı Âzam Hüseyin Hilmi Paşa katilin tutuklanması için her türlü çabanın sarf edileceğine dair söz vererek kalabalığı yatıştırmaya çalıştı. Öğrenciler *İkdam*, *Yeni Gazete* ve *Serbesti* gazetelerinin idarehaneleri ile Zaptiye Nezareti önünde de birer gösteri yaptıktan sonra Meclis-i Mebusan'a yürüdüler. Meclis Reisi'nden de adaletin yerine getirileceğine dair söz istediler.[228] Bu arada Meclis'te Ergiri mebusu monarşist Arnavut Müfid Bey cina-

225 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 23 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 35]; ve Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 40.

226 "Das jungtürkische Komitee und dessen Gegner", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Die Angelegeheiten der Türkei: Ein politischer Mord in Konstantinopel", *Reichspost*, 8 Nisan 1909, s. 4; "Die Ermordung des Chefredakteurs des 'Serbesti'", *Pester Lloyd*, 8 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Der Kampf gegen das jungtürkische Komitee", *Pester Lloyd*, 9 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 46; "Government by Secret Committee", *The Contemporary Review*, *95* (Ocak-Haziran 1909), s. 747-748; Victor R. Swenson, "The Military Rising in Istanbul, 1909", s. 176; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler'*, s. 276; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 510; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 274-275; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 312; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *I/2*, s. 183. Ayrıca bkz., "La situation politique en Turquie", *Le Temps*, 12 Nisan 1909, s. 1.

227 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 23-24 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 35-36].

228 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine dair Cavit Bey'in Hatıraları: 3", *Tanin*, 1 Eylül 1943, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 357; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 73-78; "Manifestationen", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1909, sabah bakısı, s. 2; "Turkey: Murder of an Editor in Constantinople", *The Times*, 8 Nisan 1909, s. 5; "Ermordung des Redakteurs Hassan Fehmi", *Pester Lloyd*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "La mort du premier martyr de la liberté", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Nisan 1909, s. 1; ve "Die Angelegeheiten der Türkei: Ein politischer Mord in Konstantinopel", *Reichspost*, 8 Nisan 1909, s. 4. Ayrıca bkz., "Mekteb-i Mülkiye'deki Vak'a", *Tanin*, 31 Mart 1325/13 Nisan 1909, s. 3; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *I/2*, s. 183.

yetle ilgili olarak Dahiliye Nazırı'nın konuyla ilgili açıklama yapması için bir oturum tarihi tespit edilmesini talep etmişti. Meclis'in büyük çoğunluğu bu önerge lehinde oy kullandı; İttihadcı üyeler de önergeye karşı çıkmadılar.[229]

Hasan Fehmi Efendi'nin cenaze töreni 8 Nisan'da yapıldı. Törene aralarında çok sayıda Ahrar Fırkası üyesi mebus, medrese talebeleri ve Arnavutların da olduğu en az beş bin kişi katıldı. Cenaze alayındakiler Hilmi Paşa Kabinesi'ni ve İttihadcıları protesto etme fırsatını kaçırmadılar.[230] Muhalif basın cinayetin siyasi bir intikam olduğunu öne sürdü. *Osmanlı,* polisin özellikle etkisiz kaldığı yorumunu yaparken, *Mizan* gazetesi de halkın sabrının tükenmek üzere olduğunu belirterek, Hükümet'in ya görevini yerine getirmesini, ya da istifa etmesini istedi.[231] *İkdam,* 8 Nisan tarihli sayısında, yazı işleri müdürünün Adliye Nazırı'na yazmış olduğu bir ihbar mektubunu yayınladı; Ali Kemal Bey ihbar mektubunda kendisiyle beraber, Ermeni mebus Krikor Zohrab, Arnavut mebus İsmail Kemal Bey ve *Serbesti*'nin yardımcı yazı işleri müdürü Mevlânzade Rıfat Bey'in Selânikli radikal bir grup tarafından ölümle tehdit edildiklerini yazmaktaydı.[232] Muhalefete mensup askeri öğrencilerle subaylar bunu Harbiye Nazırı'nı protesto fırsatı olarak kullandılar. Protesto telgrafları muhalif gazetelerde yayınlanıyordu; amaç ordu içinde huzursuzluk ve isyan çıkarmaktı.[233]

Polisin Hasan Fehmi Efendi'nin katilinin kimliğini ortaya çıkarmak için gösterdiği tüm çabalara karşın, katil bulunamadı. Araştırmaları basın da yakından izliyordu.[234] İttihadcıların yayın organı *Şura-yı Ümmet,* İttihad ve Te-

---

229 I/I/53, 25 Mart 1325/7 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,* 2, s. 651-655; "Turkey: Murder of an Editor in Constantinople", *The Times*, 8 Nisan 1909, s. 5; "Interpellation in der türkischen Kammer über die Ermordung Hassan Fehmis", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Deputiertenkammer", *Osmanischer Lloyd*, 8 Nisan 1909, s. 1; "Türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 8 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri,* 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 357-358.

230 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri,* 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 358; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 78-81; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 511 Kuran yüz bin kişilik bir kalabalık olduğunu iddia ediyor!; "Şehid-i Hürriyetin Cenaze Merasiminde", *İkdam*, 27 Mart 1325/9 Nisan 1909, s. 1-2; "Cenaze Alayı", *İkdam*, 27 Mart 1325/9 Nisan 1909, s. 2; "Zur Ermordung Hasan Fehmis: die Bestattung", *Osmanischer Lloyd*, 9 Nisan 1909, s. 1; "La situation intèrieure en Turquie", *Le Temps*, 10 Nisan 1909, s. 2; ve "The Murder of a Turkish Editor: Feeling in Constantinople", *The Times*, 9 Nisan 1909, s. 3.

231 27 Mart 1325/9 Nisan 1909 tarihli *Osmanlı* ve *Mizan* gazetelerinden nakleden, "The Karakeui Murder", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Aralık 1909, s. 1.

232 "Androhung weiterer Attentate", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Ermordung des Chefredakteurs des 'Serbesti'", *Pester Lloyd*, 8 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; ve "The Murder of a Turkish Editor: Feeling in Constantinople", *The Times*, 9 Nisan 1909, s. 3.

233 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri,* 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 358.

234 "Cinayet Tahkikatından", *İkdam*, 27 Mart 1325/9 Nisan 1909, s. 2; "Cinayet Tahkikatından", *İkdam*, 28 Mart 1325/10 Nisan 1909, s. 2; ve "Cinayet Tahkikatından", *İkdam*, 29 Mart 1325/11 Nisan 1909, s. 2.

rakki Cemiyeti'nin cinayetle ilgisi olduğu iddialarını reddeden bir bildiri yayınladı. *Tanin*'deki yazılar da bu doğrultudaydı. Dashnaktsuthiun –Ermeni Devrimci Federasyonu– cinayeti kınayan bir bildiri yayınladı ve siyasi partilere seslenerek kişisel tartışmaları ülke çıkarları için bir yana bırakmalarını, ülkeyi tehdit eden tehlikeler karşısında birleşmelerini istedi.[235]

Monarşist basın İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey aleyhine şiddetli bir karalama kampanyası yürütüyorlardı.[236] Bu gazeteler İttihadcılara saldırırken, bir yandan da bu olaydan siyasi çıkar sağlamaya çalışmaktaydılar. *Reichspost* muhabirinin İstanbul'da yaşayan bir İtalyan siyasi gözlemciye dayanarak verdiği istihbarata göre, "durum çok nazikti." İtalyan gözlemciye göre, Türkiye'deki siyasi krizin ortaya çıkışında İngiltere'nin siyasi entrikaları gözardı edilemezdi. Tüm reaksiyoner unsurlar devredeydi ve yeni kurulmuş olan anayasal düzeni yıkmak için çalışıyorlardı.[237] 9 Nisan tarihli *Neue Freie Presse* gazetesinde Türkiye'nin Viyana Büyükelçisi Reşid Paşa ile yapılan bir özel mülâkat yayınlandı. *Neue Freie Presse* muhabiri gidişattan endişeliydi ve "öyle gözüküyordu ki anayasal düzen ile yaşanan balayı sona ermişti." İyimserliğini korumaya çalışan Reşid Paşa Türkiye'de anayasal düzen düşmanlığının *henüz* tehlikeli boyutlarda olduğuna inanmıyordu. *Neue Freie Presse* muhabirinin "İttihadcılar ile Ahrar Fırkası mensupları arasındaki çatışmanın çok ciddi boyutlara ulaşmış olup olmadığı" sorusuna cevaben de Paşa zorlukların yaşandığını itiraf ederek bunun normal bir gelişme olduğu hakkındaki görüşünü bildirmekle yetindi.[238]

Kâmil Paşa'nın sözcülüğünü yapan ve basında iki aylık bir ateşkes öneren *Yeni Gazete* dışındaki *İkdam* ve *Osmanlı* gibi diğer monarşist gazeteler ülkenin iç ve dış politikadaki durumu hakkında kötümser yayınlar yapmaya ve bir yandan hükûmeti sıkıştırmaya, bir yandan da İttihad ve Terakki Cemiye-

---

235 Red bildirisi *Tanin*'de de yayınlandı ("Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi'nden", *Tanin*, 27 Mart 1325/9 Nisan 1909, s. 1). Hüseyin Cahid [Yalçın], "Fırsattan İstifade" *Tanin*, 27 Mart 1325/9 Nisan 1909, s. 1; ve "Turkish Affairs: The Internal Dissensions", *The Times*, 10 Nisan 1909, s. 3. Ayrıca bkz., "Katil Kimdir?" *Tanin*, 29 Mart 1325/11 Nisan 1909, s. 3.

236 "Agitation gegen das jungtürkische Komitee", *Neue Freie Presse*, 9 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve "Die Kampf gegen das jungtürkische Komitee", *Pester Lloyd*, 9 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

237 "Der Parteikampf in der Türkei: Die Ermordung Hassan Fehmis - Die Schilderung des Mordes durch Hassans Begleiter - Demonstrationen gegen das jungtürkische Komitee", *Reichspost*, 9 Nisan 1909, s. 5; ve "Die Lage - sehr ernst", *Reichspost*, 9 Nisan 1909, s. 5. İttihadcılar aleyhine gelişen siyasi hava ile ilgili olarak ayrıca bkz., "Der Ansturm gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1. İngiltere'nin Türkiye ile ilgili politikaları hakkında *Neue Freie Presse* gazetesinin yorumu için bkz., "Die Lage in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 9 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

238 "Ein Gesprâch mit dem türkischen Botschafter Reschid Pascha", *Neue Freie Presse*, 9 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1-2.

ti'ni sert ifadelerle kötülemeye devam etmekteydi.[239] Siyasi krizden monarşistler lehine bir fayda sağlamayı uman *İkdam*, 11 Nisan tarihli sayısında Ahrar Fırkası adına daha elverişli bir siyasi ortam yaratmak amacıyla, İsmail Kemal Bey'in Meclis Reis Vekili olmasını, iki mutlakiyetçilik yanlısı siyasetçinin de Maliye ve Harbiye nazırlarının yerini almasını istiyor; böylece muhalif partiler arasında 'ateşkes' sağlanacağını öne sürüyordu.[240] *İkdam* gazetesi, İttihadcılarla Ahrar Fırkası arasında yapılacak bir uzlaşmayı destekler gibi görünmesine rağmen, Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey'e saldırmaya devam ediyor ve onu aslında aydınlanmacı mutlakiyetçiliğin safında yer almakla suçluyordu.[241] Meşrutiyet rejimini ve İttihadcıları savunan *Tanin* ise, Ahrar Fırkası'nın mutlakiyetçi monarşist düzeni geri getirmeye çalışan yıkıcı bir kurum olduğunu yazmaktaydı. Ahrar Fırkası, kendisine atfedilen bu yakıştırmayı reddetti. Önde gelen iki İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi, Evranoszade Rahmi [Arslan] Bey ile Dr. Nâzım Bey, kendilerini yazı işleri müdürü Ali Kemal Bey'in katlini istemekle suçlayan *İkdam* gazetesi aleyhine mahkemeye başvurdular.[242]

Muhalif bir gazetecinin şüpheli bir şekilde öldürülmesi ve bunun kamuoyunda yarattığı infial, monarşist muhalefetin siyasi iktidarı İttihadcılarca desteklenen meşrutiyet hükümetinin elinden bir darbeyle geri alması için uygun bir zemin hazırlamıştı. Anayasal düzenin 1908 Temmuz'unda kuruluşundan beri, monarşist güçlerle ordu içindeki hoşnutsuz unsurlar, eski rejime dönülmesi için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardı. Genel seçimler sırasında gözlenen gerici hareketler ve Yıldız Sarayı'nda konuşlandırılmış birliklerin emre itaatsizlikleri, Abdülhamid rejimi taraftarlarının neler yapabilecekleri konusunda zaten bir fikir vermekteydi. İttihadcı kadrolar anayasal rejimi bekleyen tehlikelerden habersiz değillerdi. Bu yüzden, kurmaya çalıştıkları düzeni korumak için, Saray muhafızlarının İstanbul'dan gönderilmesi gibi önlemler almışlardı.

239 "Die Ermordung des Chefredakteurs des 'Serbesti'", *Pester Lloyd*, 10 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Der politische Mord in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 10 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 3; ve "Die Vorgänge in der Türkei: Das jungtürkische Komitee und die 'Liberale Union'", *Reichspost*, 11 Nisan 1909, s. 4.

240 *İkdam*, 29 Mart 1325/11 Nisan 1909'dan nakleden, *Tanin*, 30 Mart 1325/12 Nisan 1909 (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 358). *Tanin*'deki İttihadcı yanıtlar için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Birleşme" *Tanin*, 30 Mart 1325/12 Nisan 1909, s. 1; ve Babanzade İsmail Hakkı, "Şeriat-i İtilâf", *Tanin*, 30 Mart 1325/12 Nisan 1909, s. 1.

241 "Turkish Internal Affairs: Parties and Politics", *The Times*, 13 Nisan 1909, s. 3.

242 "Der politische Mord in Konstantinopel: Zurückweisen der Verdächtigungen durch das jungtürkische Komitee", *Neue Freie Presse*, 9 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ermordung Hassan Fehmis - Die Haltung der Jungtürken", *Reichspost*, 10 Nisan 1909, s. 3; ve "Turkish Internal Affairs: Parties and Politics" *The Times*, 13 Nisan 1909, s. 3.

Ne var ki, alınan önlemler eski düzen tarafdarlarının yasadışı yollarla iktidarı ele geçirme planlarını uygulamaktan alıkoymaya yetmedi. Önceden hazırlıkları yapılmış olan darbe planı hayata geçirilmeyi beklemekteydi. 13 Nisan'ın ilk saatlerinde gelen darbe, İttihadcıları şaşırttı, ama hazırlıksız yakalamadı. Siyasi iktidar monarşistler tarafından ele geçirilmişti. 31 Mart/13 Nisan'ı izleyen on gün boyunca İttihadcı kadrolar yer altına inmek zorunda kalacaklardı. Bu süre boyunca hem anayasal düzen yanlıları, hem de ona karşı olanlar, karşılıklı güçlerini sınayacaklardı; ama zafer Meşrutiyet'i savunanların olacaktı.

'31 Mart Olayı' ya da, 13 Nisan 1909 Karşı-Devrim Teşebbüsü

Mutlakiyetçi monarşiye –yani eski rejime– dönme girişimi olan 13 Nisan 1909 darbesinin Türk tarihyazımında özel bir yeri vardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından kurulmuş olan anayasal rejimi yıkarak, iki hafta boyunca kamu düzenini yok eden bu karşı-devrimci darbe teşebbüsü dikkatle ele alınması gereken, önemli bir olaydır. Bilinmelidir ki, eski rejimi yeniden kurma gayesiyle tertiplenen bu darbe, İttihadcıların liberal rejimi koruma konusundaki kararlılıkları ile ordunun Devrim'e bağlı kanadının –özellikle de Selânik'teki Üçüncü Ordu'nun– acil ve kararlı müdahalesi sayesinde yenilgiye uğratılmış monarşist bir girişimdir.[1] Bu anlamda da, '31 Mart Olayı' olarak adlandırılan bu teşebbüs Padişah'a nihai olarak mutlak iktidarını geri verme amacı taşıyan bir karşı-devrimdir. Karşı-devrimcilerin emrine girmiş olan isyancı askerler, İttihadcıların kurmaya çabaladıkları parlamenter düzen yerine İslâm vurgusunun yeniden gündeme getirilmiş olduğu mutlakiyetçi rejimi tekrardan yerleştirmek için ayaklanmışlardı. Monarşist Ahrar Fırkası üyeleri dışında kalan ve 1908 Devrimi ile birlikte yerleştirilmeye çalışılan anayasal düzeni ve özgürlükleri savunan herkes, darbenin ilk gününden itibaren canını kurtarmak için ya İstanbul'dan kaçmak, ya da güvenli evlere veya elçiliklere sığınmak zorunda kalmıştır. Abdülhamid darbeden sonra eski rejimdeki gücüne büyük ölçüde kavuşmuş, Meclis-i Mebusan toplantı yapamaz hale gelmiştir.[2]

1 İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen subaylar, karşı-devrimci darbe girişimi başlar başlamaz harekete geçmişlerdir (Örneğin bkz., "Hilfsaktion der Jungtürken in Saloniki", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2).

2 William M. Ramsey, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 17.

Türk tarihyazımında, özellikle de Kemalist tarihyazımında, 13 Nisan 1909 darbesi ile ilgili olgulara yer verilirken darbe sırasında meydana gelmiş olaylar oldukça hatalı bir şekilde yorumlanır. Kemalist tarihyazımında 1908 Devrimi'nin devrimci niteliği inkâr edildiği için, darbenin eski rejimi yeniden ihya etmek üzere yapılmış bir karşı-devrim olduğu da, doğal olarak, söylenememektedir. Resmî söylem 23 Temmuz 1908 tarihinde başlamış olan büyük dönüşümü 'devrim' olarak adlandırmadığı için, bu söylem çerçevesinden bakıldığında bir karşı-devrimden söz etmek de yersizdir. Dolayısıyla, Kemalist tarihyazımında darbe, olabildiğince 'tarafsız' kalınarak, sadece '31 Mart Olayı' olarak adlandırılır.

Resmî anlatımlarda bu 'olay,' Türkiye'ye reform getirmeye çalışan modernizm yanlısı asker ve sivil bürokratlardan oluşan bir seçkinler grubuna karşı ayaklanan muhafazakâr ve cahil halkın kendiliğinden başlattığı *dinî* bir gericilik hareketi olarak 'açıklanır.' Bu yüzden de, olayın geliştiği on beş günlük süreçte, *yalnızca* darbenin bastırılmasında askerî bürokrasinin oynadığı role gereksiz ve hak etmediği bir önem verilerek esas üzerinde durulması gereken noktaya –yani, anayasal düzen aleyhine başlatılmış olan bu darbe girişiminin nasıl monarşist yüksek bürokrasi ile birlikte çalışan ve mutlakiyetçi rejimi kendi çıkarları doğrultusunda Türkiye'de yeniden kurmak isteyen siyasetçilerin çabalarına– ciddi bir çözümleme yapabilmeye yardımcı olacak şekilde yer verilmez. Hem 1908 Devrimi'ni, hem de '31 Mart Olayı'nı tamamen 'devletin kurtarılması' çerçevesinde irdeleyen ideolojisiyle Kemalist tarihyazımı, iç –yani, dinî ve gerici– düşmanlara karşı devleti koruyan ve kollayan orduyu ve aslında olay sırasında Üçüncü Ordu'da genç bir subay olmaktan başka önemli bir rolü olmayan Atatürk'ü özel olarak ön plana çıkartır.[3]

Bu kurgu, geçmişteki ve günümüzdeki Kemalist ideologlar ve bu ideolojik konumu sorgulamadan kabullenenler tarafından hâlâ kullanılagelmektedir. 1923 sonrası tarihyazımında oluşturulan bu kurguya mukabil, 13 Nisan 1909 tarihindeki karşı-devrim teşebbüsünün yenilgiye uğratılmasının hemen ardından bu olayın, o dönemde oluşturulan anlatımlarında, *doğru* bir şekilde yorumlandığını belirtmeliyiz. 'Olay'ın gerçek nedenleri ve boyutları, zamanın yabancı gazetelerinde de, Türk basınında da kamuoyuna tüm açık-

3 Örneğin bkz., Yusuf Hikmet Bayur, "31 Mart (13 Nisan) Ayaklanması" *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 184-217 Bayur, Mustafa Kemal Atatürk'ün Selânik'te "İstanbul Harekâtı" fikrini oluşturan *ilk* ve *tek* subay olduğunu iddia eder (Yusuf Hilmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 197-198). 1908 Devrimi ile başlayan ve 1918'de Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesiyle biten tarih diliminde hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni, hem de parlamenter rejimi eleştiren Yusuf Hikmet Bayur yakın tarihimizi Kemalist ideolojiyle yorumlayan ilk kapsamlı ve ciddi çalışmayı yapan yüksek düzeyli bir Tek-Parti Devri bürokratı ve siyasetçisi olup 1908 ile 1913 arası karşı-devrimci siyasetin en önemli şahsiyeti Kâmil Paşa'nın torunudur.

lığıyla sunulmuştu.[4] Kitapları Kemalist dönem öncesinde yayınlanan yabancı yazarlar ile Kemalist söyleme mesafeli yaklaşan akademisyenler de bu girişimi Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetimini yeniden kurmayı amaçlayan bir karşı-devrim teşebbüsü olarak betimleyegelmişlerdir.[5]

Darbe, 13 Nisan 1909'dan kısa bir süre önce Selânik'ten İstanbul'a getirilen Avcı Taburu'nun o gün sabaha karşı isyanıyla başlamıştı.[6] Hükûmet'in aldığı önlemler, hazırlanan darbeden haberdar olunmasına rağmen, savunmadan öteye geçemedi. İstanbul'daki kışlalarda görev yapan subaylar, olayın patlak vermesinden bir hafta önce emirleri altındaki erlerden açık hava toplantılarını zor kullanarak dağıtmak için hazırlıklı olmalarını istemişlerdi. 12 Nisan gecesi de Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa, Prusya ordusuna özgü sertlikte terimler kullanarak, gerekirse softaların ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ne bağlı kışkırtıcıların üzerine ateş açılmasını emretmişti.[7] Bu emir erler arasında isyanı teşvik edici bir etki yaptı. İsyancı erler 12 Nisan'ı 13 Nisan'a bağlayan gece yarısı kimi komutanları bağlayıp hapsederek, kimilerini de öldürerek kışladan kışlaya haber saldılar. Şafak vakti, başlarında Arnavut bir çavuş ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti üyesi Kürd bir hoca olmak üzere, Meclis-i Mebusan binasının bulunduğu Sultanahmed Meydanı'na yürüyüp Abdülhamid ve şeriat lehinde slogan atmaya başladılar. Sadr-ı Âzam, Harbiye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi'nin derhal görevden alınmalarını is-

4 Olaylar sırasında hemen hemen tüm yabancı gazeteler 'olay'ı doğru bir şekilde 'karşı-devrimci' olarak tanımlamışlardır. Örneğin bkz., Berlin'de çıkan bir günlük gazetenin başmakalesi: "Die Gegenrevolution in Konstantinopel", *Vossische Zeitung*, 16 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., "Der militarische Aufruhr in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 13 Nisan 1909, s. 1; "Le troubles de Constantinople", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1; ve "Soulèvement religieux et militaire a Constantinople", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1.

5 Darbeyi anlatan ve çözümleyen iki mükemmel gazetecilik örneği kitap var: Francis McCullagh'ın *The Fall of Abd-ul-Hamid* ile Paul Farkas'ın *Staatsstreich und Gegenrevolution in der Türkei*. McCullagh'ın 1910 yılında İngilizce olarak yayınlanan kitabı Türkçeye ilk defa *Abdülhamid'in Düşüşü* adıyla ancak 1990 yılında çevrilmiştir. Ayrıca, McCullagh darbenin hemen ertesi günü bir Londra gazetesine gönderdiği mektupta da, olaydan çok kısa bir süre sonra kaleme aldığı uzunca bir makalede de bu 'ayaklanma'nın nasıl hazırlandığını ayrıntılarıyla anlatmıştır (Francis McCullagh, "The Constantinople Mutiny of April 13th", s. 58-69). Farkas'ın *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey* adıyla İngilizce'ye 2005 yılında çevrilmiş olan kitabı ise hâlâ Türkçeye çevrilmiş değil. Konu ile *doğrudan* ilgili akademik makaleler içinde özellikle David Farhi'nin "The Şeriat as a Political Slogan - or the 'Incident of the 31st *Mart*'" anılmaya değer.

6 "Militärrevolte in Konstantinople", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; ve "Bericht unseres Korrespondenten", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2.

7 "Military Revolt in Turkey", *The Times*, 14 Nisan 1909, s. 5; ve "Die Vorgânge vom 13. April: Weitere Einzelheiten der Meuterei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 314. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile ilgili bilgi için bkz., "Das Komitee 'Ittiad Muhammedi'", *Vossische Zeitung*, 18 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

tiyorlardı.[8] İsyancılar "İttihadcılara ölüm!", "Ahmed Rıza'ya ölüm!", "Hüseyin Cahid'e ölüm!", "Mehmed Cavid'e ölüm!", "Nâzım'a ölüm!" diye bağırıyorlardı.[9] Dinî kıyafetler giymiş çok sayıda adamın yanı sıra, Devrim sonrasında ordu içinde yapılan reformlar nedeniyle açığa alınmış asker üniformalı alaylı subaylar da isyancı erlerin arasındaydı. Her şey eylemin önceden planlandığını gösteriyordu; olayların kendiliğinden geliştiğine dair herhangi bir gösterge yoktu. Meclis-i Mebusan binasının etrafı sabahın ilerleyen saatlerinden itibaren tam teçhizatlı en az beş ila altı bin isyancı er tarafından sarılmış durumdaydı.[10] Darbeyi örgütleyenler birçok adama hoca kıyafeti giydirmiş, softalara da 'Din elden gidiyor!' diye bağırmaları talimatını vermişlerdi. Askerlerin çoğu, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Hükümet'in Müslümanları zorla Hıristiyanlaştıracakları söylentisiyle kışkırtılmıştı.[11] Görgü şahidi olarak o gün Sultanahmed Meydanı'nda bulunan herkesin dikkat ve hayretini çektiği üzere, bu kalabalık asker arasında *tek* bir rütbeli komutan yoktu.[12]

---

8 "Große Soldatenmeuterei in Konstantinopel: Eine neue Militärrebellion in Sicht?" *Reichspost*, 13 Nisan 1909, öğlen baskısı, s. 4; "Die Urheber der agitation", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; "Die Balkanfragen: Eine Militärrevolte in Stambul", *Pester Lloyd*, 13 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Ernste Unruhen in Konstantinopel", *Prager Tagblatt*, akşam baskısı, s. 1, "Soulèvement religieux et militaire a Constantinople: La journée du 13 avril", *Le Temps*, 16 Nisan 1909, s. 1; "The Revolt of Troops in Turkey", *The Manchester Guardian*, 14 Nisan 1909, ikinci baskı, s. 12; "Military Revolt in Tukey", *The Times*, 14 Nisan 1909, s. 5; "Die Militärrevolution in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; ve "The Constantinople Conspiracy: How the Plot Was Carried Out", *The Manchester Guardian*, 15 Nisan 1909, s. 7 Ayrıca bkz., "Neue Proklamationen der Ulemas", *Vossische Zeitung*, 18 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2-3; Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 54-55; Henry N. Brailsford, "The Counter-revolution in Turkey", s. 375; J. L. Garvin, "Imperial and Foregin Affairs: A Review of Events - Abdul Hamid Restored", *The Fortnightly Review*, 1 Mayıs 1909, s. 811-812; ve Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 51-53.

9 Paul Farkas, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey*, s. 32.

10 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, *1*, s. 141; "Die Militärrevolution in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; "Bericht unseres Korrespondenten", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; "Die revoltionâre Bewegung in der Türkei: Reaktionârer Charakter der Revolte", *Pester Lloyd*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Les mutins ont pour eux la force - Le gouvernement impuissant à rèsister", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1; "La Chambre siège sous garde militaire", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1; "Eine Schilderung der blutigen Szenen vom 13. April", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "The Constantinople Conspiracy: How the Plot Was Carried Out", *The Manchester Guardian*, 15 Nisan 1909, s. 7; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 266; Francis McCullagh, "The April Mutiny in Stamboul", s. 297; ve Edwin Pears, "The Crisis in Turkey", s. 511. Görgü şahidi olarak Sultanahmed Meydanı'nda bulunan Paul Farkas meydanda toplanmış olan isyancı sayısının on bine yaklaştığını söylemektedir (Paul Farkas, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey*, s. 32). İsmail Kemal Bey'e göre ise o sabah Meclis-i Mebusan çevresinde yaklaşık yirmi beş bin kişi toplanmıştı ([İsmail Kemal], *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 332).

11 Edwin Pears, "Turkey: Developments and Forecasts", s. 713; ve Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 54.

12 "The Military Revolt: Vivid Description by an Eye-witness", *The Manchester Guardian*, 22 Nisan 1909, s. 7

İsyancılar, arkadaşlarının ısrarla karşı çıkmasına rağmen Meclis'e girmek için öğleden sonra Sultanahmed Meydanı'na giden Lazkiye mebusu ve Meclis-i Mebusan Hariciye Encümeni Reisi Emir Muhammed Arslan Bey'i öldürmek amacıyla aradıkları tanınmış İttihadcılardan İstanbul mebusu ve *Tanin*'in yazı işleri müdürü Hüseyin Cahid [Yalçın] zannederek katlettiler. Ahmed Rıza Bey sandıkları Adliye Nazırı Nâzım Paşa'yı da öldüren isyancılar, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'yı da yaraladılar.[13] Ancak, Lazkiye mebusu Emir Muhammed Arslan Bey çok büyük bir olasılıkla 'yanlışlıkla' öldürülmemişti: Lübnan'ın ileri gelen entelektüellerinden Beyrut mebusu Suleiman al-Bustani'nin ifadesine göre, isyancılara, aralarında kendisinin ve Emir Arslan Bey'in de bulunduğu yirmi kadar Cemiyet ileri geleninin katledilmesi için emir verilmişti.[14] Olayların başladığını erkenden haber almış olan Hüseyin Cahid [Yalçın] Rus Elçiliği'ne sığınmak zorunda kalmış, Cavid Bey de borsacı bir arkadaşının evinde saklanmıştı.[15] Darbenin ertesinde yaklaşık yetmiş kadar İttihadcı mebusun saklanmak ya da İstanbul'dan kaçmak zorunda kaldığı söyleniyordu.[16] *Neue Freie Presse*'nin haberine göre, 13 Nisan akşamına ka-

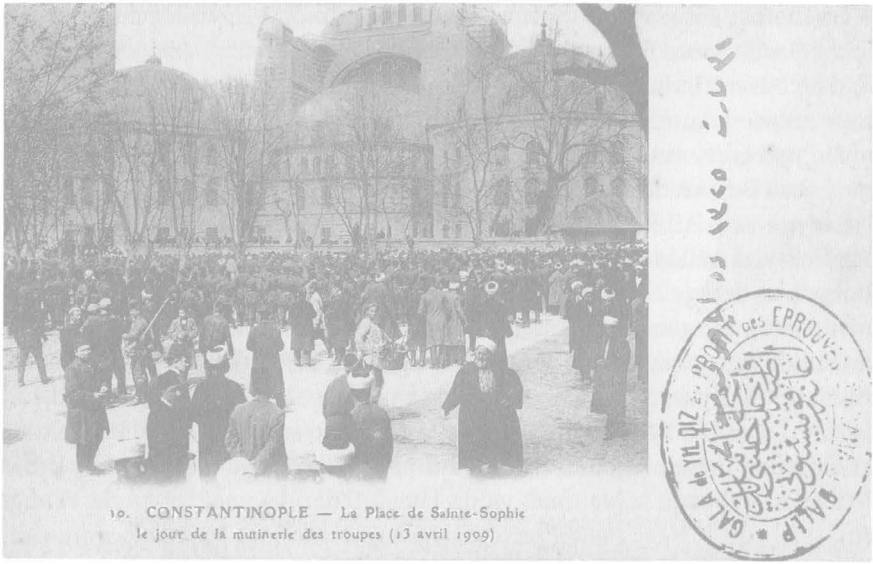
---

13 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, *1*, s. 142, ve s. 145; "Ermordung des Justizministers", *Neue Freie Presse*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Die Straßenkämpfe in Stambul", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités - Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Zur Ermordung Nâzım Paschas", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; "Das türkische Revolution", *Vossische Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "The Revolt of Troops in Turkey", *The Manchester Guardian*, 14 Nisan 1909, ikinci baskı, s. 12; "La Chambre siège sous garde militaire", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 514; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler'*", s. 278; Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 43; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 261; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 155 ve s. 165; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 185. Ayrıca bkz., *VVI56*, 3 Nisan 1325/16 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3*, s. 22; Babanzade İsmail Hakkı, "Cehennemi Bir Gün", *Tanin*, 13 Nisan 1325/26 Nisan 1909'dan aktaranlar, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 6 ve Francis McCullagh, "The April Mutiny in Stamboul", s. 302-304; ve Paul Farkas, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey*, s. 43-44).

14 Francis McCullagh, "The April Mutiny in Stamboul", s. 304n.

15 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 7; "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités - Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Flucht Dschavid Beys und Hussein Dschahids", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Die Revolte in Konstantinopel: Die Niederlage des jungtürkischen Komitees", *Pester Lloyd*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "The Military Revolt in Constantinople", *The Manchester Guardian*, 15 Nisan 1909, ikinci baskı, s. 12; "The Revolution in Turkey: Fate of Committee Members", *The Times*, 15 Nisan 1909, s. 3; ve "Die Lage am gestrigen Mittwoch", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 266; Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 58 ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 186.

16 "Die Flucht der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1.

31 Mart günü Ayasofya Meydanı (Kaynak: Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu).

dar on yedi kişi öldürülmüş, otuz kişi de yaralanmıştı. Daha sonra, o günkü ölü ve yaralı sayısı tahmini yüz kişinin üzerine çıktı.[17] Ayaklanmanın ilk gününde öldürülenlerin otuzdan fazlası İstanbul'daki değişik kışlalarda görev yapan kumandanlar ile mektepli subaylardı.[18]

İsyancı erlerin para aldıklarına kuşku yoktu. Yerli ve yabancı birçok gözlemci, 13 ve 14 Nisan günlerinde askerlerin ellerinde altınlar görmüştü; kazanmış ya da biriktirmiş olamayacakları kadar büyük miktarlardaki bu paraları pazar yerlerinde harcamaktaydılar. Çoğu araba kiralamış, sokaklarda geziyordu; arabacılar tereddüt ettiklerinde, paralarını göstererek ödeyebileceklerini söylüyorlardı.[19] Ayaklanma sırasında kaza kurşunuyla yaralanıp hastaneye götürülen isyancı erlerin üstlerinden on beş, yirmi lira gibi çok büyük paralar çıkıyordu.[20] Askerlere, isyan etmeleri karşılığında, hem Ab-

17 "Ermordung des Justizministers", *Neue Freie Presse*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Sieg der Revolution in der Türkei", *Prager Tagblatt*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Die Todesopfer des gestrigen Tages", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve "Die Opfer des 13. April: 100 Tote und Verwundete", *Reichspost*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

18 "Die Revolte in Konstantinopel: Die Opfer der Revolte", *Pester Lloyd*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; ve J. L. Garvin, "Imperial and Foregin Affairs: A Review of Events - The 'School-trained' Officers", *The Fortnightly Review*, 1 Mayıs 1909, s. 813.

19 "Die Jungtürken vor Konstantinopel: Die Stimmung in der belagerten Stadt", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; Francis McCullagh, "The Constantinople Mutiny of April 13th", s. 63; ve Edwin Pears, "The Crisis in Turkey", s. 519.

20 Francis McCullagh, "Constantinople Mutiny of April 13th", s. 66.

dülhamid'in en çok güvendiği musahiplerinden Nadir Ağa'nın, hem de oğlu Burhaneddin Efendi'nin emriyle Saray'dan ödeme yapılmış olduğu gerçeği darbenin bastırılmasının hemen ardından yapılan tahkikat ve Divan-ı Harb-i Örfi sorgulamalarında ortaya çıkacaktı. Eğitimini Abdülhamid'in oğlu Burhaneddin Efendi ile beraber yapan ve su-i şöhreti 1908 Devrimi öncesinden kamuoyunca bilinen Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa gözaltına alındığı İzmir'de *İttihad* gazetesine verdiği ifadede de Burhaneddin Efendi'nin isyanı başlatmaları için çavuşlara on beşer, onbaşılara onar, erlere de beşer altın lira dağıtmış olduğunu söyleyecekti.[21]

Karşı-devrim kışkırtması yapan gazetelerden *Serbesti* ile *Mizan*, 13 Nisan tarihli sayılarında, çıkan ve çıkacak olaylardan yazarlarının haberi olduğunu gösteren makalelerle doluydu. *Serbesti*, Kâmil Paşa başkanlığında yeni bir hükûmet oluşturulması gereğini yazıyor, *Mizan* da parlamenter hükûmet biçimini eleştirerek, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ve ülkeyi idare biçimini kötülüyordu. 13 Nisan tarihli *Mizan* gazetesinin ilk sayfasını kaplayan ve büyük puntolarla dizilmiş "Ulemanın Sükûtu" adlı başmakalede Şeriat'a göre bir ülkede iki hükûmet olamazdı. Esas olan Şeriat olduğu için de hangi cemiyet ya da fırkanın haklı ya da haksız olduğuna ulemanın karar vermesi gerekiyordu. Hükûmetin fırkalar elinde olması kabul edilemezdi.[22]

O gün İttihadcı gazeteler *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin binaları basılıp yağmalandı. Bu arada, Zabtiye Nezareti karşısındaki Cemiyet'e bağlı Kadınlar Kulübü de kapatıldı.[23] İsyancı askerlerin yaptıkları ilk işlerden biri olarak kulüb binasına ateş açmaları ve kulübü kapatmaları aslında mutlakiyetçi rejim taraftarlarının kadın haklarını destekleyen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çağdaş sosyal politikaları karşısında muhafazakâr eski düzen yanlılarının tercihlerini göstermesi bakımından çok mani-

---

21 Francis McCullagh, "The Constantinople Mutiny of April 13th", s. 63.

22 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 28-30. *Neue Freie Presse* de 13 Nisan Paris mahreçli bir habere dayanarak Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam, Nâzım Paşa'nın da Harbiye Nazırı atanacağını yazıyordu ("Meldung von der Wiederernennung Kiamil Paschas zum Großvezier", *Neue Freie Presse*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3).

23 "The Constantinople Conspiracy: How the Plot Was Carried Out - Destruction of Printing Offices", *The Manchester Guardian*, 15 Nisan 1909, s. 7; "Soulèvement religieux et militaire a Constantinople: La journée du 13 avril - Le Parlement est ignoré - Représsailles", *Le Temps*, 16 Nisan 1909, s. 1; "Zerstörung jungtürkischer Klublokale" ve "Die Zerstörung des jungtürkischen Archivs", *Neue Freie Presse*, 16 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 4; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 314. O günkü şiddet olaylarında tahrip edilen binalar yalnızca bu sayılanlardı (Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 137 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 113]). Ayrıca bkz., Edwin Pears, "The Crisis in Turkey", s. 511; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 313; ve Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 165-166.

dardı.[24] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin binası tamamen tahrip edilmiş, pencere doğramaları bile sökülmüştü; *Tanin* ile *Şura-yı Ümmet*'in baskı makineleri de kırılıp dökülmüş, tüm hurufat ve idarehane eşyası sokağa atılmıştı.[25]

Ordunun İstanbul'da çıkan olaylara gerekli müdahalede bulunmaması hem dikkat çekici, hem de ordunun monarşist darbeden yana olduğunu göstermesi bakımından aydınlatıcıydı. Karşı-devrimci darbe teşebbüsünün hiçbir direnişle karşılaşmadan yapılabilmiş olması, Sadr-ı Âzam Hüseyin Hilmi Paşa ile İstanbul'un güvenliğinden sorumlu Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın doğrudan olmasa da dolaylı olarak suçlu olduklarını düşündürtmekteydi.[26] 1908 Devrimi öncesi Makedonya'da Müfettiş-i Umumi iken Abdülhamid ile Avrupalı Büyük Devletler arasında oynadığı ikili oyunlar ve geçmişte diğer güvensizlik duygusu yaratmış olan davranışları da gözönüne alındığında, Hüseyin Hilmi Paşa böyle nazik ve sağlam duruş gerektiren bir dönemde belki de hükûmetin başında olabilecek en kötü sadr-ı âzamdı.[27] Hüseyin Cahid Yalçın'ın dediği gibi, "Vükelâ, ilk dakikadan istifalarını verip, yakalarını sıyırmaktan başka bir şey düşünmemişlerdi."[28]

Mizan gazetesinin yazı işleri müdürü Murad Bey, Bab-ı Âli'ye gelerek kabinenin ve Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in görevden alınmasını talep etti.[29] Monarşistler tarafından Meclis-i Mebusan reisliği görevinden istifaya zorlanan Ahmed Rıza Bey Bab-ı Âli'de öğleden sonra saat ikiye kadar Hüseyin Hilmi Paşa'nın duruma el koymasını bekledi. Ancak, durumun ana-

---

24 Henry N. Brailsford, "The Counter-revolution in Turkey", s. 376.

25 "*Şura-yı Ümmet* ve *Tanin*", *İkdam*, 2 Nisan 1325/15 Nisan 1909, s. 2; Mary A. Poynter, *When Turkey Was Turkey*, s. 61; "Die Lage am gestringen Mittwoch", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1, ve "The Revolution in Turkey: Newspaper Offices Wrecked", *The Times*, 15 Nisan 1909, s. 3. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 156; J. L. Garvin, "Imperial and Foregin Affairs: A Review of Events - Abdul Hamid Restored", *The Fortnightly Review*, 1 Mayıs 1909, s. 813; ve s. 163-164; ve Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 165-166.

26 İttihad ve Terakki Cemiyeti 24 Temmuz 1908 Devrimi'nin birinci yıldönümünde yayınladığı beyanname metninde, diğerlerinin yanı sıra, Hüseyin Hilmi Paşa'yı şöyle suçluyordu: "Yetenekli olduklarına inanılan ve bir yıldır görevde olan bu adamların korkaklığı, kararsızlığı ve becceriksizliği dolayısıyla anavatanın göğsünde ölümcül iki yara açılmıştır; biri 13 Nisan'da meydana gelen İstanbul isyanı, öteki de Adana'daki acı felâket" (Francis McCullagh, *The Fall of Abdul-Hamid*, s. 79 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 74]). Ayrıca bkz., Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 59.

27 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 92-93 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 84]; ve Francis McCullagh, "The April Mutiny in Stamboul", s. 286-287 Benzer ifadeler için bkz., J. L. Garvin, "Imperial and Foregin Affairs: A Review of Events - Abdul Hamid Restored", *The Fortnightly Review*, 1 Mayıs 1909, s. 812.

28 Hüseyin Cahid Yalçın, "31 Mart'ın Provası ve Kendisi", s. 137

29 Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 36.

yasal hükûmet aleyhine gelişmiş olduğunu anladıktan sonra baskı altında istifasını sunmak zorunda kaldı.[30] Ahmed Rıza Bey de tıpkı İstanbul'da kalan Talât Bey, Dr. Nâzım Bey ve diğer İttihadcı liderler gibi can güvenliği nedeniyle saklanmak zorunda kaldı.[31] Meclis-i Mebusan, Haleb mebusu Mustafa al-'Ayntabi Efendi başkanlığında toplandı.[32] Hemen hepsi mutlakiyetçi düzen yanlısı olmak üzere, Meclis-i Mebusan'da hazır bulunan mebus sayısı *yalnızca* yirmi beşti.[33]

Monarşist eğilimli Haleb mebusu Mustafa al-'Ayntabi Efendi, karşı-devrim girişiminden yaklaşık bir hafta kadar önce, Prens Sabaheddin'in fikirleri doğrultusunda kurulmuş olan al-Islam Cemiyeti'nin yayın organı *al-Islam*'ın 7 Nisan tarihli ikinci sayısında Şeriat'ı öven bir makale yazmıştı. Aynı gazete Meşrutiyet'i ve 1908 Devrimi sonrası kurulan anayasal rejimi şiddetle eleştiren başka makaleler de yayınlamıştı.[34]

Mebuslar, bizzat mutlakiyetçilik tarafdarı Ahrar Fırkası tarafından isyancı askerlere söylettirilmiş talepleri 'tartışmak' üzere toplandılar. Mutlakiyetçi muhalefet şeriat kurallarına sıkı sıkıya uyulmasını, Sadr-ı Âzam'la birlikte Harbiye Nazırı, Hassa Ordusu Kumandanı ve Taşkışla Kumandanı'nın görevden alınmalarını ve Meclis-i Mebusan Reisi'nin istifasını istemekteydi.[35] Monarşistler ayrıca Ahmed Rıza Bey, Hüseyin Cahid [Yalçın], Evranoszade Rahmi [Arslan], Talât Bey ve Cavid Bey gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosunun mebusluklarının düşürülmesini ve Cemiyet'in de lağve-

---

30 "Die Militärrevolution in Konstantinopel", *Berliner Tagablatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; "Demission des Kammerpresidenten und des Gesamtkabinetts", *Neue Freie Presse*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Der Sturz der Regierung: Die Demission des Kammerpräsidenten", *Reichspost*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 36-37; ve Francis McCullagh, "The April Mutiny in Stamboul", s. 294-295. Ahmed Rıza Bey'in istifa mektubu, 7 Nisan 1325/20 Nisan 1909 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır (Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 156n). Ayrıca bkz., Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 89-90; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 37.

31 Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 37; ve A.A. Türkei 159, sayı 2/114, Marschall Telgrafı, Beyoğlu, 13 Nisan 1909. Ayrıca bkz., "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités - Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Lage am gestrigen Mittwoch", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Die Flucht der Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 16 Nisan 1909, s. 4; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 44n; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 266; ve Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 58. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 185-186.

32 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 44.

33 "Die Lage am gestrigen Mittwoch", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1. Bayur, Meclis'te kırk kadar mebus bulunduğunu iddia ediyor (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 186).

34 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 45n.

35 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 45.

dilmesini istiyorlardı. İstekleri arasında Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak atanması, Nâzım Paşa'nın Harbiye Nazırı, İsmail Kemal Bey'in Meclis-i Mebusan Reisi, İstanbul mebusu Krikor Zohrab'ın da Talât Bey'in yerine Meclis-i Mebusan Reis Vekili makamlarına getirilmeleri vardı.[36]

İsmail Kemal Bey, *ısrarla* mebuslardan Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne güvensizlik oyu vermelerini istedi; sonucu derhal Abdülhamid'e gönderecekti. Meclis'te bulunan ve aralarında Babanzade İsmail Hakkı, Bedros Haladjian ve Vartkes Serengülyan'ın da bulunduğu az sayıda İttihadcı mebus ise bu acil oylama isteğine olabildiğince karşı koymaya çalıştı.[37] Daha sonra, *İkdam* gazetesine göre, seksen monarşist mebus Meclis-i Mebusan'dan kabinenin düşmesini isteyen bir kararı geçirmeyi başardı.[38] Bu, aslında bir güven oylaması olmaktan ziyade bir 'adem-i emniyet' kararıydı; ve Abdülhamid'e sunulmak üzere Meclis-i Mebusan'ın monarşist üyelerinin oylarıyla kabul edilen bu 'karar' Padişah'ın Hüseyin Hilmi Paşa'yı azletmesini rica ediyordu. İsmail Kemal Bey kararı hemen kendisi, Şeyhülislâm ve dokuz mebustan oluşan bir heyetle elden Saray'a götürmek üzere yola çıktı; ancak yolun Bab-ı Âli yakınlarında ayaklanan askerler tarafından kesilmiş olması nedeniyle Saray'a ulaşamadan Meclis-i Mebusan binasına geri dönmek zorunda kaldı. Monarşist mebusların almış olduğu bu karar Saray'a telgrafla ulaştırıldı.[39] İsmail Kemal Bey acilen geçici bir Harbiye Nazırı seçilmesini sağlamak üzere, mutlakiyetçi eğilimleri olan Amasya mebusu İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak önerdi. O anda Meclis'te olan ve hepsi de Ahrar Fırkası'na bağlı olan mebuslar derhal öneriyi kabul ettiler.[40] Meclis-i Mebusan'da Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendi ve Abdülhamid'in Başkâtibi Ali Ce-

---

36 "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités-Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Bericht unseres Korrespondenten", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; "How the Plot Was Carried Out: Troops Gather at Dawn", *The Manchester Guardian*, 15 Nisan 1909, s. 7; "Eine Schilderung der blutigen Szenen vom 13. April", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve "Les mutins ont pour eux la force - Le gouvernement impuissant à résister", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 61-62; ve J. L. Garvin, "Imperial and Foregin Affairs: A Review of Events - Abdul Hamid Restored", *The Fortnightly Review*, 1 Mayıs 1909, s. 812.

37 Francis McCullagh, "The April Mutiny in Stamboul", s. 298-301; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 47. Babanzade İsmail Hakkı, "Cehennemi Bir Gün", *Tanin*, 13 Nisan 1325/26 Nisan 1909'dan aktaran Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s. 405.

38 "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités - Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Vom türkischen Parlament", *Vossische Zeitung*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 48.

39 İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 333.

40 İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 334-335; ve Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 69-71.

vad Bey'in de katılımıyla yapılan toplantıda Üsküb mebusu Hoca Said Efendi'nin önerisi ve Meclis-i Mebusan'da bulunan altmış monarşist mebusun oylarıyla İsmail Kemal Bey akşam saat sekiz buçukta Meclis-i Mebusan reisliğine 'seçildi.'[41]

O gün öğleden sonra saat ikide Hüseyin Hilmi Paşa istifasını 'sundu.' Abdülhamid, bu darbenin ileride kendisine karşı siyasal bir silâh olarak kullanılabileceği ihtimalini düşündüğünden, kabinenin aslında bir darbeyle değil de sanki 'istifa yoluyla düşmüş' olduğunun maddi kanıtlarını elinde tutmak istedi. Bu nedenle, Mabeyn-i Hümayun'da konu ile ilgili uzunca bir mazbata düzenlendi. Mazbatada sabahın erken saatlerinden beri ayaklanmış olan askerlerin yaptıkları ile talepleri anlatıldıktan ve Abdülhamid'in isyancı askerleri affetmiş olduğundan bahsolunduktan sonra, halihazırdaki hükümetin "mevki-i iktidarda bulundukça meselenin suret-i hasenede tesviyesine imkân olamayacağı tahakkuk eylemiş olduğundan 'selâmet-i memleket' namına" hükümetin istifasını sunduğu belirtildi.[42] Abdülhamid Hüseyin Hilmi Paşa ile kabinesindeki nazırların tümünün 'istifa'larını *hemen* kabul etti. Öğleden sonra geç saatlerde tek tek Saray'a çağrılan nazırların istifa mektuplarını imzalamaya mecbur edilmelerinin ardından, gece saat dokuzda Tevfik Paşa yeni Sadr-ı Âzam olarak atandı.[43]

---

41 İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 335; ve Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 79-80. Ayrıca bkz., "Die Revolte in Konstantinopel: Der neue Kammerpräsident", *Pester Lloyd*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; ve "Das Ende der Jungtürkei: Die neue Regierung - Ismail Kemal, Kammerpräsident", *Reichspost*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2. Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey anılarında doğal olarak bu konuya *hiç* değinmemektedir (Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 49-56).

42 "Der neue Umsturz in der Türkei: Demission des jungtürkischen Kabinetts und des Kammerpräsidenten", *Reichspost*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Demission des türkischen Kabinetts" ve "Ein Irade des Sultans", *Pester Lloyd*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Military Revolt in Turkey: Resignation of Hilmi", *The Times*, 14 Nisan 1909, s. 5; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 42-43. Mazbatanın tam metni için bkz., Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 90-92.

43 "Suret-i İrade-i Seniye", *İkdam*, 1 Nisan 1325/14 Nisan 1909, s. 1; "Ernennung Tewfik Paschas zum Großvezier", *Neue Freie Presse*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2-3; "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités - Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Lage am gestrigen Mittwoch", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Das Ende der Jungtürkei: Die neue Regierung - Tewfik Pascha, Großveizer", *Reichspost*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; "Le nouveau ministère", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1; ve "Les mutins ont pour eux la force - Le gouvernement impuissant à rèsister", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 43, Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 87 ve s. 95; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 266; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 37. Aynı Sultan iradesiyle, Harbiye Nazırlığı'na Edhem Paşa atandı (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 37; ve "Le sultan nomme de nouveaux ministres et amnistie la revolte", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1).

Erkân-ı Harbiye Reisi İzzet Paşa, vakit geçirilmeksizin asaleten bir Harbiye Nazırı atanması gerektiğinde ısrarcıydı; görev kendisine teklif edilince hemen kabul etti. Öğleden önce İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa'nın vekâleten Harbiye Nazırı olmasını sağlamış olan İsmail Kemal Bey, bu kez de İzzet Paşa'nın atanmasını aynı hararetle destekledi. Birkaç saat içinde olup biten ve Hatt-ı Hümayun'la Harbiye Nezareti'ne atanmış olan Edhem Paşa'nın gece vakti Sultanahmed Meydanı'na gelmesiyle noktalanan bu olaylar sırasında İsmail Kemal Bey'in asıl derdi, monarşistlerin taleplerinin Abdülhamid tarafından yerine getirilmiş olmasından sonra, işlevini tamamlamış olan gürühun artık dağıtılması arzusuydu.[44]

Aynı saatlerde Abdülhamid'in isyancı askerleri affettiği ve karşı-devrimci darbeye katılanların cezadan muaf oldukları ilân edildi; bu, darbenin meşrulaştırıldığı anlamına gelmekteydi.[45] İttihadcı olmadığı herkesçe bilinen Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa, isyanı silâhlı güç kullanarak bastırmayı –yani, darbeyi önlemeyi– önermişti. Ancak anayasal rejimi devirmekten başka bir amacı olmayan monarşistler için, bu istenebilecek en son şeydi. Bu nedenle de, isyan sırasında kendisine zor kullanmaması emredilen Mahmud Muhtar Paşa hemen o akşam görevinden azledildi.[46] Bunun ardından da, İsmail Kemal Bey kamuoyuna Edhem Paşa'nın yeni Harbiye Nazırı olarak atandığını duyurdu.[47]

Gece saat on buçukta, Edhem Paşa Meclis-i Mebusan'ın bulunduğu Sultanahmed Meydanı'na geldi; isyancılar onu coşkulu alkışlarla karşıladılar. Yeni Harbiye Nazırı yirmi bin askerden oluşan kalabalığa seslenerek resmen göreve atandığını, askerlerin artık sakin bir şekilde kışlalarına dönebileceklerini söyledi. İsteklerinin yerine getirilmiş olduğunu gören askerler paşanın konuşmasını izleyen yarım saat boyunca yaklaşık on beş bin el silah atışı yaparak yeni Harbiye Nazırı'na duydukları güveni gösterdiler.[48] Ayaklanan as-

---

44 İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 336-339. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 36-38.

45 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 187; "Zusicherung der Amnestie für die meuternden Truppen durch den Sultan", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, s. 2; "Ein Irade des Sultans: Generalpardon für die Aufständische Mannschaft", *Reichspost*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Le sultan nomme de nouveaux ministres et amnistie la revolte", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1; ve "The Revolution in Turkey: Behaviour of the Troops", *The Times*, 15 Nisan 1909, s. 3.

46 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 36-38; ve "The Revolution in Turkey: Behaviour of the Troops", *The Times*, 15 Nisan 1909, s. 3. Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 261-264.

47 "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités-Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1, ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 53.

48 "Kriegsminister Edhem Pascha", *Neue Freie Presse*, 14 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Das türkische Revolution", *Vossische Zeitung*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Caused by Religi-

kerlerin bu sevinç gösterisi sırasında sıktığı kurşunlardan on yedi kişi ölmüş, beş yüze yakın kişi de yaralanmıştı.[49] Halbuki Edhem Paşa'nın subaylar arasında pek bir itibarı yoktu.[50]

The Manchester Guardian gazetesinin kesin bir ifade kullanarak bildirdiğine göre, Ahrar Fırkası ile bu partinin karşı-devrimci ortakları 14 Nisan tarihi itibariyle darbe girişiminde tamamen başarılı olmuşlardı.[51] Paris'te yayınlanan *Le Temps* gazetesi de bu karşı-devrimci darbede Ahrar Fırkası ile onun perde arkası liderlerinden Prens Sabaheddin'in sorumluluğunu daha ilk günden teslim etmişti.[52] *Neue Freie Presse* de olayı yorumlayan ilk sayfadaki başmakalesinde Devrim sonrası iktidardan düşen 'Yaşlı Türkler'in –yani, mutlakiyetçi rejimde ülkeyi yöneten yüksek rütbeli paşaların– kaybettikleri iktidarlarını yeniden kurmak için bu darbeyi gerçekleştirdiklerini yazıyordu.[53] Bir başka Viyana gazetesi, *Neuigkeits-Welt-Blatt* da, ilk sayfadan verdiği "Yaşlı Türkler'in Darbesi" başlıklı yorumda tıpkı İran Devrimi'nin ardından Şah'ın Meclis'i feshetmesi ve mutlakiyetçiliğe geri dönmesi gibi, Türkiye'de de eski rejim yöneticilerinin Genç Türkler'in gerçekleştirdiği parlamenter rejimi devirerek mutlakiyetçiliği geri getirmeye çalıştıklarını yazıyordu.[54] *Neue Wiener Tagblatt* gazetesine verdiği demeçte o sırada Viyana'da bulunan Ahrar Fırkası'na mensup bir politikacı İstanbul'daki hareketin "münhasıran İttihad ve Terakki Cemiyeti terörüne karşı gerçekleştirilmiş bir eylem" olduğunu iddia ediyor ve İsmail Kemal Bey'in Meclis-

---

ous Feeling", *The New York Times*, 15 Nisan 1909, s. 1; "The Revolution in Turkey: Behaviour of the Troops", *The Times*, 15 Nisan 1909, s. 3; Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 64; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 188. *The New York Times* gazetesine göre, geceden sabahın üç buçuğuna kadar süren bu coşkulu kutlamada meydandaki askerler havaya bir milyon fişek sıkmıştı ("Caused by Religious Feeling", *The New York Times*, 15 Nisan 1909, s. 1).

49 "The Death Throes of a Despotism", *The Review of Reviews*, Mayıs 1909, s. 413.

50 "Troops without Officers: Dangerous Situation", *The Manchester Guardian*, 15 Nisan 1909, s. 7

51 "The Constantinople Conspiracy: Revolt Successful - Young Turks Driven from Power", *The Manchester Guardian*, 15 Nisan 1909, s. 7 *Frankfurter Zeitung* gazetesinin İstanbul muhabiri darbe girişimine ortak olanlar arasında *özellikle* İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'ni ön plana çıkartmaktaydı ("Die Urheber des Aufstandes: Eine Erhebung der Alttürken", *Reichspost*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2-3). *The New York Times* da yayınladığı ilk darbe haberinde İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'nin duruma hâkim olduğunu söyleyip sorumlu olarak bu örgütü göstermişti ("Turkish Revolt: Cabinet Falls - Reactionary League of Mohammed Is Master of Situation", *The New York Times*, 14 Nisan 1909, s. 1).

52 "Les troubles de Constantinople", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1. Bu başmakalenin *Neue Freie Presse* gazetesindeki yankısı ve yorumu için ayrıca bkz., "Ein pessimistisches französisches Urteil über die Lage in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 4-5.

53 "Die blutige Militärrevolution in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1.

54 "Der Staatsstreich der Alttürken", *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 16 Nisan 1909, s. 1.

i Mebusan başkanlığına getirileceğini söylüyordu.[55] Ahrar Fırkası, Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam, Nâzım Paşa'nın da Harbiye Nazırı olarak atanmasını istiyordu.[56] İsyancıların konuyla ilgili *hiçbir* fikirleri olmadığı halde, 14 Nisan tarihli *İkdam* gazetesi askerlerin bu paşaları kurulacak yeni kabinede görmek istediklerini yazmıştı.[57] Başka bir monarşist gazete olan *Osmanlı* da isyancıların Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in yerine İsmail Kemal Bey'in geçmesini istediklerini yazmaktaydı. *Osmanlı,* daha atamalar yapılmadan Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam, Nâzım Paşa'nın da Harbiye Nazırı olduğunu yazmıştı; yani paşalar resmen bu görevlere atanmadan önce kamuoyu olacaklardan haberdar edilmişti.[58] Bu arada, *Mizan* gerçekleşen darbeyi sevinçle karşılayarak, orduyu göstermiş olduğu düzen ve disiplin dolayısıyla kutlamaktaydı. *Volkan* ve *Serbesti* gibi diğer monarşist basın da darbeyi öven, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni yeren başmakalelere yer verdiler.[59] Derviş Vahdeti *Volkan*'daki "Halife-i İslâm Abdülhamid Han Hazretleri'ne Açık Mektup" adlı başmakalesinde anayasal düzeni ortadan kaldırma ve Meclis-i Mebusan'ı kapatmanın *tamamen* kendisinin –yani, Abdülhamid'in– yetkisinde olduğunu yazıyor, "'hürriyet verilmez, alınır,' diyenlere karşı Adbülhamid'in, 'İşte almak da, vermek de, kudret-i şahanem dahilinde olduğunu görünüz' diyerek", eski düzene geri dönme kudretini göstermesini istiyordu.[60]

Ancak, 14 Nisan günü öğleden sonra, darbeden sonra yeniden iktidara getirilmesi istenen Kâmil Paşa'nın değil de Tevfik Paşa'nın yeni hükümeti kurmakla görevlendirildiği duyuruldu.[61] Tevfik Paşa'nın sadaret makamına ge-

---

55 "Ein Mitglied der Liberalen Union über die Ereignisse", *Prager Tagblatt,* 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve "Gesprâch mit einem Mitgliede der 'Liberalen Union'", *Pester Lloyd,* 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 4.

56 "Die Militärrevolution in Konstantinopel: Niederlage des jungtürkischen Comités - Ermordung des Justizministers", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung,* 14 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi,* s. 65.

57 "Soulèvement religieux et militaire a Constantinople: La journée du 13 avril", *Le Temps,* 16 Nisan 1909, s. 1; Sina Akşin, *31 Mart Olayı,* s. 46; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 22.

58 Sina Akşin, *31 Mart Olayı,* s. 46.

59 Sina Akşin, *31 Mart Olayı,* s. 67-68.

60 Vahdeti, "Halife-i İslâm Abdülhamid Han Hazretleri'ne Açık Mektup", *Volkan,* 1 Nisan 1325/14 Nisan 1909, s. 1 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi:* Volkan *Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri,* s. 505). *Volkan* gazetesinin *bu* başmakalesi ile ilgili olarak ayrıca bkz., "Die Politik der Sieger", *Reichspost,* 15 Nisan 1909, s. 2; ve "Die Revolte in Konstantinopel: Der Standpunkt der mohammedanischen Union", *Pester Lloyd,* 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3.

61 A.A. Türkei 159, sayı 2/125, Telgraf, Beyoğlu, 14 Nisan 1909; "Suret-i Hatt-ı Hümayun", *İkdam,* 2 Nisan 1325/15 Nisan 1909, s. 1; "Das neue türkische Kabinett", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung,* 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Das neue Kabinett", *Osmanischer Lloyd,* 15 Nisan 1909, s. 1; "Soulèvement religieux et militaire a Constantinople: Le nouveau ministère", *Le*

tirildiğini bildiren Hatt-ı Hümayun'da Abdülhamid Harbiye Nezareti'ne Edhem Paşa ve Bahriye Nezareti'ne de Emin Paşa'yı tayin ettiğini yazdırmak istemişse de, bu istek açıkça Kanun-u Esasi ahkâmına karşı olduğundan hem Başkâtib Cevad Bey, hem de Tevfik Paşa'nın itirazlarıyla karşılaşmıştı. Tevfik Paşa'nın böyle bir Hatt-ı Hümayun okunacak olursa kendisinin ve Heyet-i Vükelâ'nın hemen istifa edeceğini söylemesi üzerine Abdülhamid ısrarından vazgeçmek zorunda kaldı.[62] Ancak Abdülhamid bu Hatt-ı Hümayun üzerine kendi el yazısıyla Tevfik Paşa'yı "Şeriat hükümlerine uygun, Kanun-u Esasi'ye riayet eden ve kamu düzenini koruyan" bir hükûmet kurmakla görevlendirdiğini yazmaktan geri kalmamıştı.[63] Hükûmetin kurulması ile ilgili haberleri ertesi gün kamuoyuyla paylaşan *İkdam* gazetesinde de Abdülhamid'in, huzuruna kabul ettiği Ali Kemal Bey'e, yeni kabinenin ülke ve Kanun-u Esasi'nin geleceğinin teminatı olduğu ve, en önemlisi, Şeriat hükümlerine harfiyen riayet edeceğinden emin olduğu inancını vurguladığı duyuruldu.[64] Kamuoyuna yapılan ilk açıklamada kabine üyelerinden sadece Meşihat Makamı'na Ziyaeddin Efendi ile Harbiye Nezareti'ne Edhem Paşa'nın resmen atanmış oldukları duyurulmuştu. Basın Adliye Nazırı olarak Hasan Fehmi Paşa, Hariciye Nazırı olarak Rıfat Paşa ve Dahiliye Nazırı olarak da İsmail Kemal Bey'in atanacaklarını tahmin ediyordu.[65] Tevfik Paşa Kabinesi'nin öteki nazırları şunlardı: Dahiliye Nazırı Rauf Paşa (16 Nisan'da atandı), Bahriye Nazırı Emin Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa (21 Nisan'da istifa etti), Şura-yı Devlet Reisi Zihni Paşa (atandıktan kısa bir süre sonra istifa eden Zihni Paşa'nın yerine, Raif Paşa – o da 16 Nisan'da istifa etti), Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Nouradunghian, Maliye Nazırı Nuri Bey, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Dimitraki Mavrocordato ve Evkaf Nazırı Halil Hamınada Paşa.[66] Şura-yı Devlet Reisi

---

Temps, 16 Nisan 1909, s. 1; ve "Vom türkischen Parlament", *Vossische Zeitung*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 97-98; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 188.

62 Ali Cevad, *İkinci Meşruti yetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 57.

63 "Das Handschreiben des Sultans über die Ernennung Tewfik Paschas", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2.

64 2 Nisan 1325/15 Nisan 1909 tarihli *İkdam* gazetesinden nakleden, "Eine Erklärung des Sultans", *Reichspost*, 16 Nisan 1909, s. 4.

65 "Die Zusammensetzung des neuen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

66 "Suret-i Hatt-ı Hümayun", *İkdam*, 2 Nisan 1325/15 Nisan 1909, s. 1; "Die Zusammensetzung des neuen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Das neue türkische Kabinett", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "The Revolution in Turkey: Composition of the New Cabinet", *The Times*, 15 Nisan 1909, s. 3. "Das neue Kabinett", *Osmanischer Lloyd*, 15 Nisan 1909, s. 1; ve Ali Cevad, *İkinci Meşruti yetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 191. Ayrıca bkz., "Le nouveau ministère", *Le Temps*, 15 Nisan 1909, s. 1. Dimitraki Mavrocordato ile Gabriel Nouradunghian önceki kabinede de aynı görevlerdeydi.

olarak atanan Zihni Paşa ile 15 Nisan'da Nezaret'teki makam odasına girmesi denizciler tarafından engellenen yeni Bahriye Nazırı Emin Paşa, daha yirmi dört saat dolmadan istifalarını verdiler.[67]

Abdülhamid, 1908 Devrimi öncesi uygulamalara dönmek istediğini göstermek üzere, eskiden olduğu gibi tekrar Harbiye ve Bahriye nazırlarını atama hakkını eline geçirmekte ısrarcıydı. Görgü tanıklarının ifadelerine göre, Tevfik Paşa, Kanun-u Esasi'ye açıkça aykırı olduğu için, Padişah'ın bu yetkiyi yeniden elde etmesine karşı çıkmıştı.[68] Ne var ki, darbe sayesinde Abdülhamid'in askeri atamalarda, tıpkı otuz yıllık istibdad döneminde olduğu gibi, söz sahibi olması tekrar sağlanmıştı.[69]

14 Nisan sabahı kendisiyle Saray'da görüşen Tevfik Paşa, Adliye Nezareti'ni İsmail Kemal Bey'e teklif etti. Adliye Nezareti'ni istemezse onun yerine Dahiliye Nezareti'ne de getirilebilirdi. Ancak İsmail Kemal Bey her iki teklifi de reddetti; çünkü Ahmed Rıza Bey'in azlinden sonra Meclis-i Mebusan Reisliği'ne getirileceğini umuyordu.[70] Azledilen Mahmud Muhtar Paşa'nın yerine kendisine Hassa Ordusu Kumandanlığı teklif edilmek üzere Saray'a çağrılan Ömer Rüşdü Paşa da verilen görevi reddetti. Bunu duyan İsmail Kemal Bey, etkisini Nâzım Paşa'dan yana kullandı; ve Nâzım Paşa'nın Hassa Ordusu Kumandanlığı'na getirilmesini sağladı. Nâzım Paşa'yı aslında Harbiye Nazırı yapmak isteyen, ama bunu başaramayan Ahrar Fırkası için bu atama, kısmen de olsa bir zafer sayılabilirdi.[71]

Zorlukla da olsa, sonunda bir kabine kurulmuş olmasına rağmen, başkentteki asıl siyasal güç Padişah'ın elindeydi. Nitekim, 14 Nisan'ı takip eden birkaç gün içinde iktidarın tekrar Abdülhamid'in eline geçmiş olduğuna dair dedikodular hızla yayılmaya başlayacaktı. Saray hafiyelerinin tekrar ortalıkta görülmeleri ve Dördüncü Avcı Taburu'nda görevli erlerin tümüne beşer lira para ödülü verilmiş olması İstanbul'daki isyanın doğrudan Saray tarafından örgütlenmiş olduğuna kanıt olarak gösteriliyor, Padişah'ın isyancı

---

67 "Die Gärung in der Türkei: Ernste Stimmung in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Protest der Matrosen gegen den Marineminister", *Neue Freie Presse*, 16 Nisan 1909, s. 4; "Demonstrationen gegen den Marineminister", *Reichspost*, 16 Nisan 1909, s. 3; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid" George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 314.

68 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 57; Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 57; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 188-189.

69 Henry N. Brailsford, "The Counter-revolution in Turkey", s. 375.

70 İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 340; ve Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 57.

71 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 59-60; İsmail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 340; "Nazim Pascha - Kommandant des ersten Armeekorps", *Reichspost*, 16 Nisan 1909, s. 3; ve "The Revolution in Turkey" *The Times*, 16 Nisan 1909, s. 3.

askerleri hemen affetmesi de Abdülhamid'in bizzat bu komplonun yöneticisi olma ihtimalini akla getiriyordu.[72]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri, hiç zaman kaybetmeden, olayın gerçek niteliğini kamuoyuna anlatmak amacıyla harekete geçti. Darbeciler gerçekleştirdikleri işin yalnızca İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı girişilmiş siyasi bir hareket olduğu propagandasını yaparken, İttihadcılar ısrarla 1908 Devrimi ile kurulan yeni anayasal rejimin saldırıya uğramış olduğunu söylüyor ve yapılan hükûmet değişikliğinin aslında anayasal düzenin lağvedilip mutlak monarşinin yeniden kurulması doğrultusunda atılmış gerici bir adım olduğunu vurguluyorlardı.[73] İttihadcılar vakit geçirmeksizin halka gerçekleri açıklamak ve anayasal rejime destek bulmak amacıyla başkent İstanbul dışındaki şehirlere dağıldılar.[74] Buna mukabil, Hükûmet de İttihadcı söylemin etkisini azaltmak için, bir dizi bildiri ile Meşrutiyet'in hiçbir şekilde tehdit altında olmadığını iddia etti ve buna kanıt olarak da Meclis-i Mebusan'ın her zamanki gibi toplandığını duyurdu.[75] Ne var ki, bu hükûmet propagandasının pek etkisi olmadı; çünkü İttihad ve Terakki Cemiyeti temsilcileri hem kendi görüşlerini halka Hükûmet propagandasından daha önce ulaştırmış, hem de Hükûmet propagandası yapan darbe yanlısı gazetelerin taşrada yaşayan halkın eline geçmesini başarılı bir şekilde engellemişlerdi. Hükûmet'le Meclis'in vilâyetlerdeki yetkililere telgrafla gönderdikleri resmî açıklamalar da halk üzerinde etkili olamıyordu.[76] Rumeli ve Makedonya'dan gelen raporlar, İstanbul'da meydana gelen son olayların özellikle Makedonya'daki halk tarafından Meşrutiyet karşıtı bir askeri darbe olarak algılanıp ona göre tepki verilmeye başlandığını göstermekteydi. Selânik'te bulunan Üçüncü Ordu ağırlığını 1908 Devrimi'yle kurulmuş olan anayasal

72 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s. 315; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 284.

73 "Der Vormarsch der Jungtürken: Ein jungtürkisches Ultimatum", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 315. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 36.

74 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 315.

75 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 315; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 192-193.

76 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 36-37; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 193.

düzenden yana koymuş ve başkente yürümek için hazırlıklara başlamıştı.[77] Anadolu'daki şehirlerde de İttihadcılara ve Meşrutiyet'e verilen desteğin aynı şekilde kuvvetli olduğu söyleniyordu.[78]

Selânik'te, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumisi ile Üçüncü Ordu, darbe haberi gelir gelmez harekete geçmişti.[79] Cemiyet'in Kâtib-i Umumisi Midhat Şükrü [Bleda] bütün gelişmelerden anında bilgi sahibi ediliyor ve Edirne Valisi İttihadcı Reşid Paşa ve Mahmud Şevket Paşa ile sürekli haberleşiyordu.[80] Mahmud Şevket Paşa'yla yapılan bir toplantıda darbeye son vermek üzere Rumeli'deki birliklerin zaman geçirilmeksizin yola çıkarılmasına karar verildi.[81] Bunun üzerine Mahmud Şevket Paşa, Harbiye Nazırı'na İstanbul'a yürümek üzere hazırlıkların yapıldığını bildiren bir telgraf çekti. Yeni atanmış Harbiye Nazırı Edhem Paşa da, başkentteki olayların denetim altına alındığını, bu nedenle böyle bir harekâta gerek olmadığını belirten bir cevap gönderdi.[82]

14 Nisan'da İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kalesi Selânik'te büyük bir gösteri düzenlendi. Otuz bin kişinin katıldığı açık hava toplantısında Meşrutiyet'in korunacağına dair and içildi. Çok sayıda gönüllü, monarşist askerî darbeye karşı savaşmak üzere askere yazıldı.[83]

---

77 "Hilfsaktion der Jungtürken in Saloniki", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316. Ayrıca bkz., "Soulèvement religieux et militaire a Constantinople: En province", *Le Temps*, 16 Nisan 1909, s. 1; ve, özellikle, "Salonique contre Constantinople", *Le Temps*, 17 Nisan 1909, s. 1.

78 "Der Vormarsch der Jungtürken: Ein jungtürkisches Ultimatum", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316.

79 "Hilfsaktion der Jungtürken in Saloniki", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; "Die Anarchie im ottomanischen Reiche: Die Gegenaktion in Saloniki und Adrianopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Der Vormarsch der Jungtürken: Ein jungtürkisches Ultimatum", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 55.

80 Midhat Şükrü Bleda ve Salahattin Güngör, "İttihat ve Terakki'nin Kâtib-i Umumisi Midhat Şükrü Hatıralarını Anlatıyor", *İstanbul Ekspres*, 24 Kasım 1952'den aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 56n.

81 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 56.

82 "La crise turque: Ce que l'on voit à Salonique", *Le Temps*, 20 Nisan 1909, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 64.

83 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 65; "The Revolution in Turkey: Resistance Threatened at Salonica", *The Times*, 16 Nisan 1909, s. 3; "La crise turque: Ce que l'on voit à Salonique", *Le Temps*, 20 Nisan 1909, s. 1; "Soulévement religieux et militaire a Constantinople: La résistance des jeunes-turcs en Macédoine", *Le Temps*, 17 Nisan 1909, s. 1; ve "Selânik'te Neler Cereyan Etti?" *İkdam*, 7 Nisan 1325/20 Nisan 1909, s. 2.

Askeri darbeyi sevinçle karşılamış olan *İkdam*, 15 Nisan tarihli sayısında, son gelişmeleri destekleyen başkentteki mutlakiyetçilik tarafdarı Rumca gazetelerden geniş alıntılara yer verdi.[84] Aynı tarihli *Volkan* gazetesindeki "İnkılâb-ı Şer'î" adlı başmakalesinde Derviş Vahdeti darbeyi övüyor ve orduyu temkinli tavrından dolayı kutluyordu.[85] *Volkan* İsmail Kemal Bey'in yeni Meclis-i Mebusan Reisi olarak 'atandığını,' ayrıca Ali Kemal ile Murad beylerin ülkeden kaçmış bulunan Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Cavid Bey'in yerlerine mebus seçileceklerini yazıyordu. Hatta, gazeteye göre, Murad Bey'in kabineye bile girmesi söz konusuydu.[86]

Cavid Bey, 1908.

Bu arada, Padişah'a, Sadr-ı Âzam'a ve Meclis-i Mebusan'a darbe girişimini lanetleyen çok sayıda telgraf gelmekteydi. Bunlar Türkiye'nin çeşitli kasaba ve şehirlerinden, ama özellikle de Rumeli'den yağmur gibi gelen protestolardı. Telgrafların kimisi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yerel şubelerinden, kimisi yerel halktan, kimisi de taşradaki ordu mensupları tarafından gönderilmişti. İçlerinde taşrada görevli sivil memurlar tarafından gönderilmiş olanlar bile vardı. Yeni hükûmete karşı örgütlenmiş bu kampanyanın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nce yürütüldüğü çok açıktı.[87] Cemiyet'in Merkezi Umumisi tarafından Padişah'a çekilmiş telgrafların birinde, eğer kan dökülmesi istenmiyorsa, Abdülhamid'in meşru Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ni makamına iade etmesi, Ahmed Rıza Bey'i de Meclis-i Mebusan Reisi olarak yeniden ataması gerektiği bildiriliyordu.[88] Yine Padişah'a çekilmiş başka

84 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 69.

85 Vahdeti, "İnkılâb-ı Şer'î", *Volkan*, 2 Nisan 1325/15 Nisan 1909, s. 1. (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi*: Volkan *Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 510). Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 70.

86 "Dünkü İlâve", *Volkan*, 2 Nisan 1325/15 Nisan 1909 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi*: Volkan *Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 513). Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 63n.

87 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 193; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 92.

88 "Der Vormarsch der Jungtürken: Ein jungtürkisches Ultimatum", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 93.

bir Merkez-i Umumi telgrafında, darbeden sorumlu herkes tehdit ediliyor, bir başkasında da *İkdam*'ın sahibi Ahmed Cevdet Bey ile başyazarı Ali Kemal Bey, *Mizan*'ın başyazarı Murad Bey, *Yeni Gazete*'nin sahibi Abdullah Zühdü, Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa, Mevlânzade Rıfat ile Derviş Vahdeti darbeden sorumlu tutuluyor, bu kişilerin adaletten kaçmaları durumunda Abdülhamid'in hesap vereceği belirtiliyordu.[89]

Asar-ı Tevfik zırhlı korvetinin süvarisi Binbaşı Ali Kabuli Bey, mürettebatının isyancı askerlere katılmasını engellemeye çalışıyordu. Başlarda başarılıydı da, ama sonunda denetimi kaybetti; isyancılar tarafından yakalandı, İstanbul sokaklarında dolaştırılarak Saray'a getirildi. İsyancılar, Abdülhamid dışarı çıkana kadar Padişah ve şeriat lehinde slogan attılar, ardından Abdülhamid'in gözleri önünde Ali Kabuli Bey'i linç edip Saray bahçesindeki bir ağaca astılar.[90] Şehrin her yerine yayılan isyancılar, askeri öğrenci arıyor, bulduklarını da öldürüyorlardı. Bu katliam, Abdülhamid'in mutlakiyetçi rejimi boyunca eğitim ve deneyim eksikliklerine rağmen terfi ettirilmiş, ama Devrim sonrasında ordudan atılmış eski alaylı subayların tam bir intikam eylemiydi.[91]

Selânik'te toplanan anayasal düzen yanlısı güçlerin oluşturduğu Hareket Ordusu, 15 Nisan gecesi yola çıktı. Sadr-ı Âzam Tevfik Paşa, Harbiye Nazırı ve Hassa Ordusu Kumandanı Nâzım Paşa ile Erkân-ı Harbiye Reisi İzzet Paşa durumdan hemen haberdar edildi.[92]

İstanbul'da bulunan Hassa Ordusu'nun yeni atanmış komutanı Nâzım Paşa dahil, monarşist Hükûmet'in önde gelen bütün üyeleri halka iyimser demeçler verseler de, çoğu aslında durumlarının sallantıda olduğunun farkındaydı ve bu nedenle endişe içindeydiler.

Oysa monarşistler anayasal rejimi destekleyen ılımlıları dahi ürkütecek güce sahiptiler. 16 Nisan'da aralarında darbeyle düşürülmüş olan Hilmi Paşa Kabinesi'nde görev yapan Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın da olduğu dört bahriye subayı bir İngiliz gemisine çıkarak koruma istemeye ve ülkeyi terk etmeye zorlandı.[93] Hassa Ordusu kumandanıyken isyancılara karşı güç

89 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 93.

90 "Unter den Fenstern des Sultans", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 16 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1-2; "Ermordung eines Schiffskommandanten durch Matrosen", *Neue Freie Presse*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 142-143. Ayrıca bkz., Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 87; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 516; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler'*, s. 280; Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 159-160; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi 1/2*, s. 191-192.

91 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 144.

92 "Der Vormarsch der Jungtürken: Ein jungtürkisches Ultimatum", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 85.

93 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold

kullanılmasını önermiş olan Mahmud Muhtar Paşa ise, ayaklanan askerlerce sarılan Moda'daki köşkünden karısıyla birlikte kapı komşusu Sir William Whittall'ın yanına sığınmış, kaçarak canını kıl payı kurtarmıştı.[94]

O gün Aydın Valisi Rauf Paşa, Dahiliye Nazırı olarak atandı.[95] Yeni Kabine'nin öteki üyeleri ile birlikte Yıldız Sarayı'na takdim edilen Paşa, Padişah tarafından nezaketle karşılanıp resmen atanmış Dahiliye Nazırı olarak kabul edildi.[96] Ne var ki, Padişah ve Meclis-i Mebusan'ın monarşist üyeleri dışında, bu atamayı meşru kabul eden kimse yoktu. Yerel yöneticiler nezaretten gönderilen tamimleri dikkate almıyor, kimi zaman telgraflar hiç açılmadan İstanbul'a geri dönüyordu. Çoğu vali, Dahiliye Nazırı'nı tanımadığını doğrudan bildirmişti.[97] Kimisi de Tevfik Paşa Kabinesi'ni tümden yasadışı bularak istifaya çağırıyor, Kanun-u Esasi'ye uygun şekilde kurulmuş Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin tekrar göreve gelmesini talep ediyordu. Kimi telgraflarda da darbe sorumlularının Ahrar Fırkası ile İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti olduğu açıkça belirtiliyordu.[98]

Erzincan'da bulunan Dördüncü Ordu Komutanı İbrahim Paşa'nın çektiği telgraf, gelenler içinde en dikkate değer olandı: hem darbeyi, hem de Kabine'yi eleştiren kumandan, Dördüncü Ordu'nun Meşrutiyet'i geri getirmek için İstanbul'a yürümeye hazır olduğunu bildiriyordu.[99] Tevfik Paşa Kabinesi, güven tesis etmek amacıyla eyaletlere her şeyin yolunda gittiğini, Meşrutiyet'in hâlâ yürürlükte olduğunu, yeni kabinede önceki kabineden yedi bakan bulunduğunu ve aynı politikaların izlendiğini söyleyen telgraflar çekilmesi için çalışmalara başladı.[100]

Yüz seksen sekiz üyenin katılımıyla toplanan Meclis-i Mebusan, Ahmed

Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 315-316.

94 Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 261-264; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316; Mary A. Poynter, *When Turkey Was Turkey*, s. 61-62; ve Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 167

95 "Der Sultan und die Meuterer", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 69; Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 109.

96 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 180 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 143]; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 69; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 107.

97 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 180-181 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 143].

98 İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, s. 34-83. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 107-108. 31 Mart karşı-devrimci darbe girişimini *yanlış* yorumlayan Swenson, Tevfik Paşa Kabinesi'nin meşru bir hükümet olduğunu iddia ediyor (Victor R. Swenson, "The Military Rising in Istanbul, 1909", s. 171-184).

99 *Takvim-i Vekayi*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 109.

100 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 109.

Rıza Bey'in istifasını 'kabul etti.'[101] Ne var ki, yerine geçecek yeni başkanı seçemedi, çünkü beş adaydan hiçbiri –Haleb mebusu Mustafa al-'Ayntabi Efendi, Canik mebusu Nail Bey, Berat mebusu İsmail Kemal Bey, Kastamonu mebusu Ahmed Mahir Efendi ve Karesi mebusu Şefik Bey– seçilmek için gereken mevcut vekillerin yarısının oyunu almayı başaramamıştı.[102] Sorunu çözmek için Meclis'in en yaşlı üyesi olan Trabzon mebusu Ali Naki Efendi vekâleten başkan seçildi. Daha sonra Meclis bir beyannameyle, hem 'Meşrutiyet ilkelerine sadık kalındığını', hem de İttihadcı politikalardan memnun olmayan halkın çıkardığı isyanın affedildiğini ilân etti.[103]

Ardından, monarşist İstanbul mebusu Krikor Zohrab, 1908 Devrimi sonrası ordu içinde alaylı zabitana karşı yapılan ayrımcılıktan şikâyet eden ve Birinci (Hassa), İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Ordu'dan toplam beş bine yakın alaylı zabitan adına kendisine gönderildiğini söylediği bir dilekçe metnini okudu. Krikor Zohrab'a gönderilen dilekçeden, hem ordu içinde anayasal düzene karşı –ve dolayısıyla, eski düzene geçiş adına– yapılan darbeye alaylı zabitan desteğinin büyük olduğu, hem de alaylı zabitanın isyan çıkartacak derecede ülkedeki tüm ordu birlikleri içinde yaygın bir örgütlenmeye sahip olduğu anlamı çıkıyordu.[104]

Bu sırada Meclis'e Yanya'dan gönderilmiş, anayasal rejimi ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen ve Tevfik Paşa Kabinesi'nin derhal çekilmesini, eski kabinenin tekrar göreve getirilmesini talep eden bir telgraf geldi. Monarşistler telgrafın gizli oturumda okunması için gayret gösterdiler, ancak başaramadılar; telgraf metninin sonunda başkente doğru yapılacak bir askeri harekâttan söz ediliyordu.[105]

---

101 *I/I*/56, 3 Nisan 1325/16 Nisan 1909 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 23; "Die Gârung in der Türkei: Eine Proklamation des türkischen Parlaments", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Soulévement religieux et militaire a Constantinople: La séance de la Chambre", *Le Temps*, 17 Nisan 1909, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 75.

102 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 69. Mustafa Efendi 93, Nail Bey 82, İsmail Kemal Bey 68, Ahmed Mahir Efendi 54 ve Şefik Bey 54 oy almışlardı; gereken oy sayısı ise 95'ti (*I/I*/56, 3 Nisan 1325/16 Nisan 1909 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 23; "Die Gârung in der Türkei: Eine Proklamation des türkischen Parlaments", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 75-76).

103 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 69; Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 132-133; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 76. Bildirinin tamamı için bkz., "Mebusan Beyannamesi", *İkdam*, 3 Nisan 1325/16 Nisan 1909, s. 1 - aynı metin Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 101'de de var.

104 *I/I*/56, 3 Nisan 1325/16 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 24-26.

105 *I/I*/56, 3 Nisan 1325/16 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 26-27; "Die Aussichten der jungtürkischen Gegenaktion", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 16 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Vom türkischen Parlament", *Vossische Zeitung*, 16 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; "Soulévement religieux et militaire a Constantinople: La séance de la Chambre", *Le Temps*, 17 Nisan 1909, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 82. Yanya'dan gönderilen telgraf

Mahmud Şevket Paşa komutasında ilerleyen Meşrutiyet'e bağlı iki tabur, 15 Nisan akşamı Selânik'ten yola çıkarak Selânik-Demotika demiryolunu ele geçirdi.[106] Makedonya'dan gelen bu ordu, görünüşe göre, İstanbul'a ancak Edirne'de konuşlanmış İkinci Ordu'nun cesetlerini çiğneyerek girebilecekti. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yakın olmayan ve subaylarının siyasetle uğraşmasına, siyasi derneklere katılmasına katiyetle izin vermeyen eski kumandan Nâzım Paşa'nın emrindeki İkinci Ordu'da İttihadcılar hiçbir zaman güçlü olmamışlardı. Ayrıca, Şubat ayında Nâzım Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak atanması talebinde, Selânikli subayların Meclis'ten Kâmil Paşa'yı görevden almasını istemeleri yüzünden iki ordu arasındaki kavga epey yükselmişti. Son olarak da, İkinci Ordu, Üçüncü Ordu'ya göre sayıca üstün durumdaydı.[107] Midhat Şükrü [Bleda] durumu değerlendirmek için hemen Edirne'ye gitti; gönderdiği raporda, korkulanın tersine, Edirne'deki birliklerin Üçüncü Ordu'yu destekleyecekleri haberini verdi.[108]

16 Nisan günü öğleden sonra, kırk yedi vagon dolusu on beş bin asker, iki askeri trenle İstanbul'a sadece yetmiş iki kilometre uzaklıktaki Çatalca'ya ulaştı.[109] Trenlerden biri Isparta Kule'ye devam etmişti; ayrıca, hem Edirne'den, hem de Selânik'ten daha fazla askerin yolda olduğu bildirilmekteydi.[110]

Ahrar Fırkası üyeleri ile, İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın, Arnavut Başkim Kulübü'nün, Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin ve İttihad ve Terak-

---

metni için bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 101-102. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 194 - bu kaynakta tarih yanlış verilmektedir.

106 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316. Ayrıca bkz., "Der Marsch nach Konstantinopel" ve "Beginn der Truppenbewegung aus Salonichi", *Neue Freie Presse*, 17 Nisan 1909, s. 4.

107 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 158 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 128].

108 Midhat Şükrü Bleda ve Salahattin Güngür, "İttihat ve Terakki'nin Kâtib-i Umumisi Midhat Şükrü Hatıralarını Anlatıyor", *Istanbul Expres*, 25 Kasım 1952'den aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 85.

109 "Der Vormarsch der Jungtürken: Die jungtürkische Expedition gegen Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Der jungtürkische Versuch eines Gegenschlages", *Vossische Zeitung*, 17 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Jungtürken vor Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 18 Nisan 1909, s. 2; Edwin Pears, "The Crisis in Turkey", s. 525; "La crise turque: Occupation de Tchataldja par les troupes de Salonique", *Le Temps*, 19 Nisan 1909, s. 2; ve Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul Hamid*, s. 170 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 137].

110 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 170 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 137]; "Die jungtürkische Aktion gegen Konstantinopel: Einnahme von Tschataldscha durch die Comitétruppen", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; ve "La crise turque: Occupation de Tchataldja par les troupes de Salonique", *Le Temps*, 19 Nisan 1909, s. 2.

ki Cemiyeti'nin Arnavut hâkimiyetindeki Üsküb ve İşkodra şubeleri ile Edirne Şubesi'nin temsilcileri bir araya gelip, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi arenadan çıkarılmasını talep ettiler. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Üsküb, İşkodra ve Edirne'deki şubeleri, Mart ayı ortalarında, özellikle Ahmed Rıza Bey ile Hüseyin Cahid [Yalçın] gibi liderlerin izlediği siyasetten memnun olmadıkları için Selânik'teki Merkez-i Umumi ile bağlarını kopartmışlardı. İttihadcılara karşı örgütlenen bu grup, yapmış oldukları toplantıda durumu Cemiyet'in yöneticilerine bizzat bildirmek üzere Selânik'e bir heyet göndermeye karar verdiler.[111] Ancak, heyet İstanbul'dan Selânik'e gidemeyecekti.

Monarşist düzen yanlısı kırk kadar mebus toplanarak Meşrutiyet'in güvence altında olduğunu bildirmek üzere çeşitli şehirlere heyetler yollanmasına karar verdi. Ancak ertesi sabah böyle bir hareket için çok geç kalındığı anlaşıldı. Yalnızca bir heyet, o da Çatalca'ya gelmekte olan Meşrutiyet'e bağlı birliklerle buluşmak üzere, yola çıkabildi.[112] Esas amaç, elbette yaklaşan orduyu etkisiz hale getirmekti.[113]

Nâzım Paşa Çatalca'da bir uzlaşmaya varılacağından emindi. Aralarında softaların güvenini kazanmış ders vekili askeri hoca Halis Efendi ile Üsküb ve Bursa'dan mebusların bulunduğu sekiz kişilik heyet, ne yazık ki başarılı olamadı; üstelik heyetin İstanbul'a dönmesine de izin verilmedi. Heyet üyelerinden biri üzerinde bir tabanca ve isyanla ilişkisi olduğunu ispatlayan kâğıtların bulunmasıyla dövülüp hapse atıldı.[114] Başlarında Topçu Kumandanı İzzet Halil Paşa'nın olduğu başka bir heyetin girişimi de aynı şekilde başarısız kaldı, ancak onların dönüşüne izin verildi.[115]

Hükümet'in elde edebildiği tek güvence, Meşrutiyet'e bağlı birliklerin direniş hazırlığı yapılmadığı sürece başkente girmeyecekleri garantisiydi. Meşrutiyet'in güvence altında olduğu teminatını alan askeri birlik temsilcileri, başka şeylerin yanı sıra, son Kabine'nin yeniden atanmasını ve siyasi şiddet eylemlerinden sorumlu olanların cezalandırılmasını istiyordu. Bu arada bir-

111 "The Revolution in Turkey: A Delegation to Salonika", *The Times*, 17 Nisan 1909, s. 7; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 103-104.

112 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316.

113 "Die jungtürkische Aktion gegen Konstantinopel: Einnahme von Tschataldscha durch die Comitétruppen", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1.

114 "The Situation in Turkey: Ineffective Deputations", *The Times*, 19 Nisan 1909, s. 5; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316.

115 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316.

likler hiçbir direnişle karşılaşmadan Çatalca'ya gelmeye devam etmekteydiler. Padişah'a bağlı topçu garnizonu başkente çekilmiş, Saray tarafından coşkuyla karşılanmıştı.[116]

Mutlakiyetçi Hükûmet artık anayasal düzene bağlı askerlerin İstanbul'u işgal edeceğine iyice ikna olmuştu. Kabine büyük bir felâket olasılığına karşı alarma geçerek, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'yı aracılık etmeleri talebiyle İngiliz Büyükelçiliği'ne gönderdi. Hariciye Nazırı elçilik yetkililerine, pazarlık için Çatalca'ya başka bir heyet göndermeyi düşündüklerini bildirdi. Hükûmet'in isteği, İngiliz Elçiliği yetkililerinin de bu heyetle birlikte gelmeleri idi. Rıfat Paşa, Hükûmet'in anayasal düzene karşı bir saldırıda bulunmadığı güvencesinin İngiliz Büyükelçiliği yetkililerinden biri tarafından verilmesi durumunda, İttihadcıların bu söze daha fazla itibar edeceklerini söyledi.[117] İngilizler önce aracılık yapmayı kabul ettiler, ancak sonra elçilikteki danışmanların karşı çıkması sonucunda Çatalca'ya gidecek heyet içinde yer almaktan vazgeçtiler. Mebuslardan oluşan heyet Çatalca'ya yalnız gitmek durumunda kaldı. Heyet, öncekilerden daha iyi bir sonuç alamadı; tam tersine, bu kez mebusların görüşme istekleri bile kabul olunmadı.[118]

17 Nisan'da Abdülhamid, Sadr-ı Âzam Tevfik Paşa'yı Saray'a çağırdı. Önce kendisiyle uzun süren bir toplantı yaptı. Ardından da Hükûmet üyelerini kabul ederek ülke sorunları üzerinde görüştü. Görüşme sonunda Abdülhamid, Hükûmet'in Kanun-u Esasi'ye sadık kalacağını ve anayasal rejimi yıkmaya çalışanların cezalandırılacaklarını bizzat ilân etti. Ayrıca, 'askerî birlikler içinde huzuru yeniden sağlamak' üzere Çatalca'ya özel bir komisyon gönderileceğini de sözlerine ekledi.[119]

Askeri durumdan pek haberdar olmayan başkent, sürekli bir bildiri yağmuru altındaydı. Ahrar Fırkası'nın hatipliği etkili olan lideri Prens Sabahaddin, din adamlarına, orduya ve genelde bütün ülkeye, bunalımdan çıkma yollarını gösterdiği uzun ve ayrıntılı bildiriler yayınlıyordu. Özel olarak mo-

116 "Die Jungtürken vor Konstantinopel: Die jungtürkische Vorhut", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Vor den Mauern Konstantinopels", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Nisan 1909, s. 1; "Der Vormarsch der Juntürken", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Nisan 1909, s. 2; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316.

117 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 316.

118 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 317.

119 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 182 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 143-144].

narşist birliklere hitaben yaptığı açıklamada Prens, dine bağlı kaldıkları için askerleri kutlamaktaydı.[120]

İstanbul'da bulunan kimi siyasetçiler bir araya gelip Heyet-i Müttefika-i Osmaniye adı altında yeni bir 'parti' kurmuşlardı. Sonu gelmeyen 'beyannameler' yayımlayarak, "bütün farklılıkları bir kenara bırakıp ülkeyi savunmak gerektiğini" söylüyor, "anayasada belirtilen kurallara uyma" sözü veriyorlardı.[121] Beyanatlara göre, örgütün kurucuları arasında İttihad ve Terakki Cemiyeti, Ahrar Fırkası, Ermeni, Yunan, Arnavut, Kürd, Çerkez ve Bulgar örgütleri ile Mülkiye Mektebi ve Tıbbiyelilerin dernekleri vardı.[122] Belgelerin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki Şubesi dahil toplam on bir dernek temsilcisi ile monarşist basının yazı işleri müdürleri tarafından imzalandığı iddia edilmekteydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'te bulunan merkezi hiç gecikmeden Cemiyet'in İstanbul Şubesi'nin imza verdiği iddiasını kesin bir dille yalanladı.[123]

Meclis-i Mebusan, İsmail Kemal Bey ile Tevfik Paşa'nın ısrarları sonucu toplandı ve Nisan ile Mayıs aylarına ait geçici bütçeyi 'tartışmaya' açtı. On ikiye karşı yüz yirmi altı oyla Hükûmet tasarısı meclisten geçti.[124] Aynı oturumda mebuslar, zorla istifa ettirilen Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'den boşalan başkanlık için de seçim yaptılar. Üç aday belirlendi ve Kanun-u Esasi gereği, aralarından birinin atanması için isimleri Padişah'a gönderildi. Canik mebusu Mustafa Nail Bey ile Haleb mebusu Mustafa el-'Ayntabi Efendi yüz on birer oy almışlardı. Kastamonu mebusu Ahmed Mahir Efendi doksan altı, Şefik Bey altmış ve İsmail Kemal Bey ise kırk yedi oyda kaldılar.[125]

Bunun ardından Meclis, Çatalca'ya gidecek son heyet için otuz mebus seç-

120 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 183 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 145]; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp ve Milli Mücadele*, s. 515; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler'*, s. 280.

121 "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin Beyannamesi", *İkdam*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, s. 1; "Die Situation in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Nisan 1909, s. 1-2; Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 183 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 145]. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 122-123; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 195.

122 "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin Beyannamesi", *İkdam*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, s. 1; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 122; ve "Die Situation in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Nisan 1909, s. 1-2. Bayur, yanlış olarak, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin anayasal rejimin –yani, liberal demokratik düzenin– savunucusu olduğunu iddia ediyor (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 195).

123 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 183n [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 145n].

124 *I/I/57*, 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 33-36.

125 *I/I/57*, 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 37-38 ile 55-56; "Meclis-i Mebusan Riyaseti", *İkdam*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, s. 2-3. Ayrıca bkz., "La crise turque: Le séance de la Chambre", *Le Temps*, 19 Nisan 1909, s. 2.

ti. Sonra da çeşitli illerin ordu kumandanlarından, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yerel şubelerinden ve bazı sivil yetkililerden gelen telgraflar okundu. Telgraflarda askerî darbe şiddetle eleştiriliyor, son gelişmelerin mutlakiyetçi rejime geri dönüş anlamına geldiği söyleniyor, bu nedenle Tevfik Paşa Kabinesi'nin kendilerince tanınmadığı bildiriliyordu.[126]

İsmail Kemal Bey, yapılanların Kanun-u Esasi'ye uygun olduğunu iddia ederek, tedirgin olan Meclis üyelerini darbe lehine ikna etmeye çalıştı. Aralarında Nazareth Daghavarian, Mehmed Ali Bey, Mustafa Arif [Kocabaş] ve Pantoleon Cosmidis'in de bulunduğu pek çok mebus, darbenin anayasal düzene ve Meclis'in saygınlığına gölge düşürdüğünü öne sürdü. Mebuslar, canlarının tehlikede olduğu bir ortamda normal bir düzenden bahsedilemeyeceği konusunda ısrarcıydılar.[127]

Başkentin kuşatma altında olduğunu anlayan eski düzen yanlısı gazeteler, derhal başyazılarının tonunu değiştirdiler.[128] Darbenin ilk günlerinde pek coşkulu olan *İkdam*, Abdülhamid rejiminin sürdürülmesinin ülkeyi kötüye götüreceğini yazdı. Ayrıca, İttihadcı gazete yazıhanelerinin tahrip ve talan edilmesi eleştiriliyor, mebusların can güvenliğinin sağlanması gereğinden söz ediliyordu.[129] Ali Kemal Bey bir yandan başyazısında bunları yazarken, bir yandan da *İkdam* çeşitli illerden gelen darbe yanlısı telgrafları yayımlamayı sürdürmekteydi. Ali Kemal Bey, illerin bu desteğini övüyor, 'Meşrutiyet'in tehlikede olduğu yalanına kanmamaları' için halkı uyarıyordu.[130] Prens Sabahaddin'in denetimindeki *Osmanlı* ise, barış uğruna Padişah'ın derhal tahttan indirilmesini talep ediyordu.[131] Derviş Vahdeti ise, *Volkan*'daki başyazısında, 31 Mart Olayı'nın aslında 1908 Devrimi'nin bir devamı olduğunu iddia ederek, askeri darbeyi meşrulaştırmaya çalışıyor, okuyucularını kökleri Niyazi ve Enver beylere dayanan 'hareket'e katılmaya davet ediyordu.[132]

---

126 *VI/57*, 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 43-49; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 116. Ayrıca bkz., "Elliyedinci İctima-ı Umumi", *İkdam*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, s. 3-4.

127 *VI/57*, 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 49-54; "Elliyedinci İctima-ı Umumi", *İkdam*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, s. 3-4; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 117-118.

128 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 110.

129 Ali Kemal, "En Büyük Tehlike Nedir?", *İkdam*, 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909, s. 1. Bu özeleştiri için çok geç kalınmıştı: Selânik'ten gelen askeri birlikler şehre girer girmez *İkdam* gazetesi belirsiz bir tarihe kadar kapatıldı (Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 184 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 145]).

130 Ali Kemal, "En Büyük Tehlike Nedir?", *İkdam*, 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 110-111.

131 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 184 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 145].

132 Vahdeti, "Öte, Beri", *Volkan*, 4 Nisan 1325/17 Nisan 1909, s. 1-2 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi*: Volkan *Gazetesi, 11*

Türkiye'nin her köşesinden Harbiye Nezareti'ne mesaj yağmaktaydı. Erzincan'daki Dördüncü Ordu Kumandanı Mareşal İbrahim Paşa ile Edirne'deki İkinci Ordu Kumandanı General Salih Paşa, "silahlı erlerin Meclis kapısına kadar gelmeye cesaret ettiklerini" duyduklarını, "başkente yürümeye hazır" olduklarını söylüyorlardı. Benzer mesajlar Prizren, Yenice, Vardar, Priştine, Geylan, Burhaniye, İzmir, Yanya, Van, Kastamonu, Ankara, Bursa, Kosova, Beyrut, Nablus, Trablus, Bartın, Draç, Mitroviçe, Sivas, Erzincan, Üsküp ve başka pek çok yerden gelmişti; tüm telgraflarda Tevfik Paşa Kabinesi'nin istifası isteniyor, İstanbul'a karşı silah kuşanmaya karar verdikleri bildiriliyordu.[133]

Aslında Padişah'ın, başkentteki birkaç kışla dışında, Rumeli'nin tamamıyla Anadolu illerinden de siyasi konularla ilgilenecek gelişmişlikte olanların tümünü kaybettiği ortadaydı. Trabzon'dan dört tabur gemiye binmiş, keskin nişancılardan oluşan bir tabur da Erzurum'dan yola çıkmıştı; başka taburlar da Konya üzerinden İstanbul'a gelmek üzere yoldaydılar. En iyi komutanlar ve subaylar ya Selânik'teydiler, ya da İstanbul'u kuşatmış güçlere katılmak üzere yola çıkmışlardı. Harbiye eski Nazırı Ali Rıza Paşa ile Hassa Ordusu eski komutanı Mahmud Muhtar Paşa Selânik'e gelmiş, oradan da İstanbul'u kuşatan orduya katılmak üzere yola koyulmuşlardı.[134] İstanbul halkının bu gelişmelerden hâlâ haberi yoktu.

Edirne'deki ordu birliklerinin İttihadcıların yanında saf tuttuğu haberi Hükûmet için ciddi bir darbe oldu. Edirne'deki askerler bir iki gün tereddüt yaşamışlar, ancak 17 Nisan'da garnizondaki subaylar yaptıkları toplantı sonrası şanslarını İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden yana kullanmaya karar vermişlerdi. Yani, mutlakiyetçi Hükûmet'in İttihadcıların eyleme geçmelerini önlemek için güvendiği bu kuvvetler de birdenbire monarşist düzen yanlılarına düşman kesilmişti.[135]

Mahmud Şevket Paşa olası bir yabancı müdahale karşısında Bulgar cephesinde savunma gerekeceği düşüncesiyle, İkinci Ordu'dan maddi destek tale-

---

Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri, s. 520-522). Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 111.

133 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 178-179 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 141-142].

134 "Die Vorgânge im Orient: Die jungtürkische Gegenbewegung", *Vossische Zeitung*, 18 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Kleinasiatische Freiwilligenkorps", *Neue Freie Presse*, 19 Nisan 1909, s. 3; "La crise turque: Les troupes des jeunes-turcs avancent", *Le Temps*, 20 Nisan 1909, s. 1; ve Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 180 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 142-143].

135 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 317. Ayrıca bkz., Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 158-159 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 128-129].

binde bulunmamıştı. İkinci Ordu İstanbul'a yalnızca bir piyade alayı, bir de süvari tümeni gönderdi. Burada önemli olan, İkinci Ordu'nun Mahmud Şevket Paşa'nın yanında olduğu güvencesini vermesi ve askerî destek görevini üstlenmesiydi.[136]

Meclis üyeleri arasından seçilen heyet Hareket Ordusu temsilcileriyle buluştu. Heyet başkanı bağımsız Drac mebusu Esad Paşa, Hariciye Nezareti'ne çektiği telgrafta Kabine'ye, Meşrutiyet'e bağlı kuvvetlerin başkente kanun ve düzeni sağlamak üzere barış içinde girmeye hazırlandıklarını bildirdi.[137] On trenin daha yola çıkacağını öğrenen heyet, öğleden sonra Meclis'e tekrar bir telgraf gönderdi; eğer direniş hazırlıklarına başlanırsa, on beş bin askerin şehre gireceği uyarısı yapılıyordu.[138]

18 Nisan sabahı İstanbul'da yaşayanlar hâlâ İkinci Ordu'nun Hareket Ordusu'nu alt edeceğine inanıyordu; akşama doğru ise herkes hiçbir sorun çıkmayacağından adeta emindi. Çünkü, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin 'barışçıl' beyannamesi yayınlanmış; mutlakiyetçi gazeteler fazlasıyla umutlu çıkmış, Sadr-ı Âzam kamuoyuna açıklama yaparak, kavga veya çekişme olduğunu söyleyenleri yalanlamış, çeşitli Avrupa bankalarının temsilcileri merkez ofislerine her şeyin yolunda olduğuna dair mesajlar çekmişti.[139]

İkdam'a yazdığı başyazıda Ali Kemal Bey darbenin anayasal rejimi tehdit etmediği şeklindeki Hükûmet iddiasını yineliyor, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi hükümranlığına son verdiği için yapılanları övmekten geri durmuyor, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin Cemiyet'in devamı olarak kurulduğundan dem vuruyordu. Ona göre, darbe ülkedeki siyasi yaşamın ayaklarının yere daha sağlam basmasına vesile olmuştu.[140] Prens Sabahaddin ise, *Osmanlı*'da ülkedeki dini önderlere açık bir mektup yayımlamıştı. Darbeyi gerçekleştiren birliklerle işbirliği yaptıkları için teşekkür ediyor, onlardan yeni kurulan Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'yi desteklemelerini istiyordu.[141] *Mizan* da Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin kuruluşunu mem-

136 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 159 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 129].

137 "Die Vermittelungsaktion der Parlamentarier", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, s. 2; "La crise turque: La délégation parlementaire au camp des jeunes-turcs", *Le Temps*, 20 Nisan 1909, s. 1; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 199; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 120-121.

138 Edwin Pears, "The Crisis in Turkey", s. 525.

139 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 170 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 137].

140 Ali Kemal, "Yine Meyus Olmamalıyız", *İkdam*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, s. 1.

141 Prens Sabahaddin, "Sultanzade Sabahaddin Beyefendi'nin Ulema-ı Kirama Hitaben Açık Mektupları", *Osmanlı*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 128-129. Ayrıca bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler'*, s. 280.

nuniyetle karşılamıştı. Başyazıda, parti politikaları genel olarak eleştiriliyorsa da, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin temsil ettiği siyasi birlik övülüyordu.[142]

Bu sırada *Volkan* da İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerine hitaben yazılmış bir talepler listesi yayımlamıştı. Gazete, öncelikli olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin parti olarak varlığını hoşgörüyle karşılıyor, ancak Cemiyet'in 1908 Devrimi'nden sonra 'milletten aldığı paraların' kaynaklarını açıklamasını ve bu paraların nerelere harcandığını gösterir belgelerin Meclis-i Mebusan'a teslim edilmesini istiyordu. Eski düzenin yüksek düzey devlet adamlarının nüfuzlarını kullanarak elde ettikleri rüşvet gelirleri ve malvarlıklarına Cemiyet tarafından Devrim sonrasında elkonulmasını eleştiren *Volkan* gazetesi hem bu paraların hem de, iddiasına göre, tanınmış İttihadcıların İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzunu kullanarak gayrimeşru yollardan topladığı paraların millete derhal geri verilmesini talep ediyordu.[143] Ne var ki, bunlar tamamen temelsiz iddialardı ve ortada bu suçlamaların dayandığı *hiçbir* belge yoktu.[144]

Meclis'in ilk oturumunda Abdülhamid'in Meclis Reisliği'ne Haleb mebusu Mustafa al-'Ayntabi Efendi'yi "tayin ettiği" ilân edildi.[145] Hazır bulunan üyelerin, son birkaç günün olaylarının normal olduğuna kendilerini ve halkı ikna etmeleri zorunlu hale gelmişti. Monarşist mebuslar bu yönde bir bildiri hazırladılar. Beyanatta Meclis-i Mebusan'ın Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin istifasını istemiş olduğu iddia ediliyordu. Meclis kararıyla ve Padişah'ın emriyle, gösterilere katılanlar için genel af ilân edilmişti. Beyanatta ayaklanan askerlerin düzen ve disiplinin gerektirdiği şekilde, uyumlu davranarak kışlalarına dönmüş oldukları iddiası da yer almaktaydı."[146]

Meclis-i Mebusan'ın bu olağanüstü oturumunda Çatalca'ya gitmiş olan heyet de hazırladığı raporu sunma fırsatı buldu. Heyet üyeleri, askerlerin Meşrutiyet'in güvence altında olduğu bilgisini almadan dönmemeye kararlı ol-

---

142 "Cemiyetlere İhtar-ı Mühim", *Mizan*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909'dan aktaran Sina Aşin, *31 Mart Olayı*, s. 129.

143 "Meclis-i Mebusan'ın İttihad ve Terakki Âzalarına Selâmet-i Vatan Namına Ricamız", *Volkan*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, s. 4 (M. Ertuğrul Düzdağ (der.), *İkinci Meşrutiyetin İlk Ayları ve 31 Mart Olayı için bir Yakın Tarih Belgesi:* Volkan *Gazetesi, 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 - Tam ve Aynen Metin Neşri*, s. 529).

144 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 127.

145 *I/I/58*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 59; "Ellisekizinci İctima-ı Umumi", *İkdam* 6 Nisan 1325/19 Nisan 1909, s. 3-4; Sina Akşin, *31 Mart Olayı* s. 132; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 42; ve "Report in the Chamber", *The Times*, 19 Nisan 1909, s. 5.

146 *I/I/58*, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 61-69; Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 171 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 138]; ve Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 83-84.

duklarını, hatta ilerlemeye devam edeceklerini söylediler. Hareket Ordusu'nun disiplinine hayran kalmışlardı. Heyette bulunan Üsküb mebusu, subayların İstanbul'daki mebusların canlarının tehlikede olduğunu düşündüklerini aktardı. Bir başkası, eğer Meclis Hassa Ordusu'nu düzene sokmazsa, bu işi Üçüncü Ordu'nun yerine getireceğini bildirdi. Başka bir heyet üyesi, Süleyman Bey ise, bir heyet daha gönderilmesi teklifi karşısında Çatalca'daki liderlerin kendilerine buna gerek olmadığını söylediklerini iletti.[147]

Oturum sırasında anayasal düzeni destekleyen ve askerî darbeyi kınayan telgraflar da okundu. Telgrafların çoğu Tevfik Paşa Kabinesi'nin yasadışı olduğunu tekrarlamaktaydı.[148] Olaylar boyunca sessiz kalmış İttihadcı mebuslar, sayıca fazla ve içeriği itibarıyla çok etkili olan bu telgraflardan cesaret aldılar; monarşistlerin her şeyin yolunda gittiğine dair iddialarına karşı çıkmaya, kendilerinin ne düşündüğünü dile getirmeye karar verdiler. İttihadcı İzmir mebusu Nesim Masliah kürsüye gelerek Hükûmet'i, monarşist basını ve Meclis-i Mebusan'da anayasal düzen için çalışacaklarına yemin edip de Kanun-u Esasi'ye aykırı işler yapıldığında darbeye destek veren ya da sessiz kalmayı tercih eden mebusları sert bir dille eleştirdiği bir konuşma yaptı:

> "Millet hiçbir vechile ne Hükûmet'in ve ne de Meclis-i Mebusan'ın ve ne de gazetelerin hilâf-ı hakikat olmak üzere neşrettikleri makalât ve ilâvâta aldanmadıklarını ispat ediyor. Hükûmet, milleti aldatmıştır. Hükûmet milleti birkaç yüzden aldatmıştır. Vakayi-i ahîreyi başka tarzda göstermiştir. "Meşrutiyet'e bir darbe vurulmamıştır," diyor. Halbuki bütün memlekette asayiş kalmadı; halbuki Meclis-i Mebusan Reisi'ni hilâf-ı meşrutiyet, hilâf-ı hakikat azlettirdi. İstifa etti, fakat azildir. Birçok vâkayi-i mûessife husule geldi; "Hiçbirisi mucib-i endişe değildir," dedi. Halbuki bunlar yalandır. Gazeteler de halkı aldattılar; gazeteler kendi uhdelerine terettüp eden vazifeyi yapmadılar. Vekayi-i ahâreyi müteakip gazeteler hakikati söyleyecek yerde, hemen tebdil-i lisan ettiler. Devr-i istibdada yaraşır bir usul istimal etmeye başladılar. [Çok doğru sadaları]
>
> Hürriyetperver kesilen, hürriyeti daima kanlarının son damlalarını dökecek şekilde muhafazaya âmâde olduklarını beyan eden o gazetelerin hiçbirisi, hakikati söylemeye cesaret edemedi. Herkes korktu; daha ileriye vardılar. Kendi refikleri bulunan *Tanin* ve *Şûra-yı Ümmet* gazetelerine vuku bulan ta-

147 *VI*/58, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 60; Edwin Pears, "The Crisis in Turkey", s. 525; "Report in the Chamber", *The Times*, 19 Nisan 1909, s. 5; ve "Das türkische Parlament und die Feiheitstruppen", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4.

148 *VI*/58, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 72-80; "Der türkische Ministerrat", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 135.

arruza bile teessüf etmediler. Meclis-i Mebusan'a dahi teessüf ederim ki, Meclis-i Mebusan dâhi halkı aldattı. Denilecek ki, "Bir mesele-i siyasiyedir, idare-i maslahat olarak bunu yaptı"; fakat bir hakikat var ki, Meclis-i Mebusan, milleti aldatmış olmasıdır. [Gürültüler]

Meclis-i Mebusan yeni kabinenin hilâf-ı meşrutiyet olarak teşekkül ettiğini bildiği halde, meşrutiyet dairesinde tecemmu etmedi. Bir beyanname neşreyledi. Meclis-i Mebusan, kendi aziz arkadaşları bulunan Meclis-i Mebusan Reisi'yle Reis Vekili'nin ve daha bazı arkadaşlarının firar ettiklerini bildiği halde, yine "Meşrutiyete darbe vurulmamış," deniliyor. Meclis-i Mebusan'da bir arkadaşımız katlonuluyor; yine "Meşrutiyete muhalif bir darbe vurulmamıştır," deniyor. Daha birçok vaka-yi müessife husule geliyor. Birçok mebuslarımızın hürriyet-i kelâmı kesiliyor; yine "Meşrutiyet hilâfında hareket vuku bulmamıştır," deniyor.

Meclis-i Mebusan bir şey yapmadı. Bu, hilaf-ı meşrutiyetti, bunu tasrih etmedi. Ne yaptı? Bir beyanname neşretti. Bu, hilaf-ı meşrutiyettir. Sonra daha garibi vardır ki, Meclis-i Mebusan'ın hürriyetini müdafaa etmek için, hürriyeti memleketimizde tesis etmek için diyar-ı gurbette çalışmış bir gazetenin hürriyetin teessüs ettiği bir memlekette yaşamış olmamasına teessüf etmiyor. *Şûra-yı Ümmet* gazetesi, Paris'te, Mısır'da bu memlekette hürriyetin tesisine çalıştığı halde, *Şûra-yı Ümmet* gazetesine vuku bulan taarruza beyan-ı teessüf etmedi. Hatta kaale bile almadı. [Alamadı] Şimdi rica ederim. Hep buraya geldiğimiz vakitte hürriyeti kanımızla son damlamıza kadar muhafaza ve müdafaa edeceğimize hepimiz yemin ettik. Hangimiz müdafaa ettik? Ben bu Meclis'te bu halde bulunduğumdan dolayı teessüf ediyorum."[149]

Aynı gün, Salih Paşa kumandasındaki Edirne kuvvetleri ile önde gelen İttihadcılardan Evranoszade Rahmi [Arslan]'ın kayınpederi Hüseyin Hüsnü Paşa kumandasındaki Selânik güçlerinden oluşmuş bir ordu, İstanbul surlarına otuz kilometre mesafedeki Isparta Kule'ye girdi. Altı yüz elli erden oluşan öncü bir kuvvetse başkente on beş kilometre uzaklıktaki Küçük Çekmece'ye ulaşmıştı.[150] Asıl ordu, süvari ve topçu birlikleriyle beraber, sekiz bin kişiydi ve disiplin bakımından mükemmel durumdaydı. O akşam monarşist Hükûmet uzlaşmak için son bir girişimde bulunarak, İttihadcıların destekle-

149 I/1/58, 5 Nisan 1325/18 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 80-81; ve Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 171 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 138 - çevirmen hatası yüzünden Nesim Masliah'ın adı burada 'Niyazi Mazhar Bey' olarak yazılmış]. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı* içinde anlatılan Meclis üyelerinden Boussios Efendi, Vasıf Bey, Daghavarian Efendi ve Mustafa Arif Bey'in yaptıkları Meşrutiyet savunmaları, s. 132-136.

150 Edwin Pears, "The Crisis in Turkey", s. 525; Midhat Şükrü Bleda, *Imparatorluğun Çöküşü*, s. 67; "20 Kilometer von Konstantinopel", *Berliner Tageblatt un Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Les succès des jeunes-turcs", *Le Temps*, 20 Nisan 1909, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 143.

diği Erkân-ı harbiye-i Umumiye Reisi Ahmed İzzet Paşa'yı bu işle görevlendirdi. Ne var ki, bu da sonuç vermeyecekti. Hiçbir başarı sağlayamayan İzzet Paşa ertesi sabah İstanbul'a döndü.[151]

19 Nisan'da mutlakiyetçi basın darbeyi önemsizleştirmeye ve sıradanlaştırmaya devam ediyordu. Ali Kemal Bey *İkdam*'daki yazılarıyla halkı mevcut rejimin hiçbir tehlike altında olmadığına ikna etmek için büyük bir çaba göstermekteydi.[152] Aynı gazetede Prens Sabahaddin'in mutlakiyetçi düzenden yana olan subaylara hitaben yazdığı, şeriatı öven açık bir mektubu da yer almıştı.[153]

Ancak, İstanbul'da konuşlanmış olan askerî birliklerin bir kısmı Meşrutiyet yanlılarına katılmaya başlamışlardı. Rami Kışlası, 19 Nisan'da Selânik birliklerinden oluşan Hareket Ordusu'nu karşılayıp onlara katıldı ve altı makineli tüfek bataryasını da Selânik'ten gelen ordunun hizmetine sundu.[154]

Artık halkın durumdan haberdar olmaması imkânsızdı. Öğrenciler akın akın İstanbul'dan çıkıyor, Hukuk Mektebi öğrencileri ellerinde bayraklarla sokaklardan geçerek Bakırköy'de Hareket Ordusu'yla buluşmaya gidiyordu. Bunları Pangaltı Askeri Okulu, Mühendislik ve Ticaret mekteplerinin öğrenci ve müderrisleri izledi.[155]

Birkaç gün önce İstanbul'dan Odessa'ya kaçmış olan Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Cavid Bey, Budapeşte üzerinden trenle yola çıkmış Selânik'e gitmekteydiler. Sınırda Türk askerlerince, Abdülhamid aleyhine atılan sloganlar eşliğinde, coşkuyla karşılandılar; yolculukları boyunca her istasyonda aynı coşku tekrarlandı. O gece Selânik'e vardıklarında, her türlü gösteri yasaklanmış olduğu halde, büyük bir kalabalık toplanmıştı. Halka hitab etmeleri için derhal bir salona alındılar.[156]

---

151 "Die Vermittelungsaktion der Parlamentarier", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 143; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 317.

152 Ali Kemal, "Neye Muhtacız?", *İkdam*, 6 Nisan 1325/19 Nisan 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 138.

153 "Sultanzade Sabahaddin Beyefendi'nin Osmanlı Askerine Hitaben Açık Mektubu: Asker Kardeşler!", *İkdam*, 6 Nisan 1325/19 Nisan 1909, s. 2.

154 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 181 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 143]. Ayrıca bkz., "Die Vorgänge im Orient: Der jungtürkische Gegenstoß", *Vossische Zeitung*, 20 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1.

155 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 181 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 143].

156 "Cahid ve Cavid Beyler", *İkdam*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 133-134 ve s. 148-149. Hüseyin Cahid Yalçın ve Cavid Bey 20 Nisan'da Bakırköy'e geldiler ("Die Vorgänge im Orient: Der jungtürkishe Gegenstoß", *Vossische Zeitung*, 20 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1).

İzzet Paşa, başkente Meşrutiyetçilerin İstanbul'a yürüyecekleri haberiyle geldiğinde, Monarşistler paniğe kapıldılar. İsmail Kemal Bey, kendilerine bağlı birliklerle yabancı devletlerden de destek alarak Hareket Ordusu'na karşı direnilmesini önerdi. Alman ve Rus büyükelçilikleri daha önce böyle bir işbirliğini reddetmişlerdi; o gün öğleden sonra İsmail Kemal Bey, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther ile buluştu. Büyükelçi, monarşistler lehine bir müdahale olabileceğini ama Abdülhamid'i savunmayacaklarını açıkça dile getirdi.[157]

Bu arada Nâzım Paşa Taksim Kışlası'na gidip yaklaşan Hareket Ordusu'na karşı her türlü imkânı kullanarak direnme emri vermişti; Taksim Kışlası'ndakiler hiçbir şekilde teslim olmayı düşünmüyordu.[158]

Tevfik Paşa, Kabinesi'nin programını o gün Meclis'e sundu. Güncel duruma değindi ve darbenin sebebini siyasi partiler arasındaki çatışmalara bağladı; Meşrutiyet'in hiçbir şekilde tehdit altında olmadığını, Kabinesi'nin Meşrutiyet'i koruyacağını yineledi. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin ortaya çıkmasını ise, beklendiği gibi, olumlu karşılıyordu. Vatandaşın mevcut devlet idaresinden memnun olmadığını bildiğini, bunun kısa zamanda düzeleceğini umduğunu belirtti.[159] Meşrutiyet yanlılarının şehre doğru ilerledikleri haberi geldiğinde, Meclis'te Tevfik Paşa Kabinesi'ne güven oylaması yapılması isteniyordu. Bu durumda Meclis'ten güvenoyu alamayacaklarının farkına varan Tevfik Paşa, monarşist düzen yanlısı mebuslarla bir araya gelip oylamayı erteletmeyi başardı.[160]

19 Nisan günü öğleden sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Padişah'ı tahttan indireceği ve gerekirse bunu güç kullanarak yapacağı dedikoduları dolaşmaya başladı.[161] Saray'a saldırı yapılacağı söylentisi o kadar yaygındı ki, Beşiktaş ve Ortaköy gibi civar mahallelerde oturanlar evlerini boşalttı.[162] Gerçekten de, Saray'a böyle bir mesaj gönderilmiş, Tevfik Paşa da bu bilgiyi bir ulakla İngiliz Büyükelçiliği'ne iletmişti. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ikinci bir telgrafla son olaylardan sorumlu tuttuğu bazı kişilerin ken-

---

157 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 143.

158 Ziya Şakir Soko, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, s. 153; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 152.

159 *VI/59*, 6 Nisan 1325/19 Nisan 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 98-99; ve "Ellidokuzuncu İctima-ı Umumi," *İkdam*, 7 Nisan 1325/20 Nisan 1909, s. 1-2. Kabinenin program metni için ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 43.

160 Ali Fuad Tükgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 30.

161 "Gerüchte über die Abdankung des Sultans", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve "Zur Abdankung des Sultans", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4.

162 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 317

dilerine teslim edilmesini istediği bildirilmişti. İsmail Kemal Bey de bu kişilerin arasındaydı.[163]

O gece geç saatlerde, Hareket Ordusu Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa, Meşrutiyet yanlılarının konumunu ve amaçlarını İstanbul halkına açıklamaya çalıştığı bir bildiri kaleme aldı. Önceki hafta meydana gelen olayların mutlakiyetçi rejimi geri getirmek için yapılmış karşı-devrimci bir darbe olduğunu söylüyor, olaylara karışan herkesi gerici olarak niteliyordu. Meşrutiyet'i tekrar tesis etmek ve onu yıkmaya çalışanları cezalandırmak için anayasaya bağlı birliklerin İstanbul'a yürüdüğünü belirten bu bildiri,[164] ertesi gün başkentin her yerinde dağıtıldı.[165]

Hüseyin Hüsnü Paşa, Erkân-ı Harbiye karargâhına hitaben çekilen ve Hassa Ordusu Kumandanı'na iletilecek olan ikinci bir telgrafla, gerici güçlerin yanında yer alan Hassa Ordusu'na teessüflerini bildiriyor, Karargâh'tan, yaklaşmakta olan Meşrutiyet'e bağlı birliklere direnmemeleri konusunda Hassa Ordusu'na emir verilmesini istiyordu.[166] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önderleri Talât Bey ile Dr. Nâzım Bey, telgrafın içeriğini İzzet Paşa ile önceden görüşmüşlerdi.[167]

Hareket Ordusu İstanbul'a yürüyüşüne devam ederek geceleyin Ayastefanos ile Bakırköy'e ulaştı.[168] Tevfik Paşa ile Harbiye Nazırı Edhem Paşa istifalarını sundu, ancak Padişah ne onlarınkini, ne de Nâzım Paşa ile Memduh Paşa'nın istifalarını kabul etti.[169]

---

163 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 317

164 "Hareket Ordusu Kumandanı Tarafından İstanbul Ahalisine Beyanname", *İkdam*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, s. 1, "Der Anmarsch der Truppen: Zwei Proklamationen des Höchstkommandierenden der Einschließungsarmee", *Osmanischer Lloyd*, 21 Nisan 1909, s. 1; "Die Proklamationen des jungtürkischen Feldherrn", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 149-150. Beyannamenin Mustafa Kemal Atatürk tarafından yazıldığını iddia eden bir kaynak için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 200-201.

165 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 149n.

166 "Hareket Ordusu Kumandanı Tarafından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Telgrafname", *İkdam*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, s. 1; "Der Anmarsch der Truppen: Zwei Proklamationen des Höchstkommandierenden der Einschließungsarmee", *Osmanischer Lloyd*, 21 Nisan 1909, s. 1; "Die Proklamationen des jungtürkischen Feldherrn", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 150-151. Bu beyannamenin de Mustafa Kemal Atatürk tarafından yazıldığını iddia eden bir kaynak için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 201-203.

167 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 624-629. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 153.

168 "Das Vorrücken der Comitétruppen", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 145.

169 "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* için-

20 Nisan sabahı İttihadcıların tutuklama emri çıkardığı İsmail Kemal Bey aranmaya başlandı. İngiliz Büyükelçiliği'ne sığınmış olan İsmail Kemal Bey Mısır'a gitmekte olan bir gemiye bindirildi.[170] Aynı gün Nâzım Paşa da adalara kaçtı.[171] Karşı-devrimciler birer birer kaçıyordu. Anadolu'ya giden trenler dini kıyafetler giymiş yolcularla tıka basa doluydu; askerler ise yürüyerek kaçmaktaydılar.[172]

Selânik'teki Üçüncü Ordu'nun Kumandanı Mahmud Şevket Paşa, Kabine'ye yirmi dört saat içinde istifasını sunmasını isteyen bir ültimatom yolladı. Ayrıca başkentte sıkıyönetim ilân edileceğini, Makedonya'dan gelen polis gücü ile jandarmanın düzeni sağlayacağını bildiriyordu. Meclis-i Mebusan bundan sonra Kanun-u Esasi gereği yeni bir Sadr-ı Âzam seçecek, dolayısıyla yeni bir Kabine kurulacaktı.[173]

Umutsuzluğa kapılan Padişah, yabancı devletlerin kendi lehine müdahale etmesini sağlamak ümidiyle, Beşiktaş açıklarındaki bir savaş gemisinin Hareket Ordusu İstanbul'a girer girmez Alman, Rus, Avusturya ve Fransa büyükelçiliklerine ateş açması doğrultusunda bir plan yapmıştı.[174]

Aynı gün öğleden sonra, Hüseyin Hüsnü Paşa'nın İstanbul halkına ve Erkânı, Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne hitaben yazdığı bildiriler kamuoyuna açıklandı. İkinci beyanat monarşist emellerin kurbanları olarak kabul edilen isyancı birliklere yönelik olduğu için daha etkiliydi. Bildirinin giriş bölümünde darbenin gericilerin marifeti olduğu, Meşrutiyet'e karşı gelmekten sorumlu tutulacakları, dini duyguları kullanarak askeri isyana teşvik ettikleri ve Türk Ordusu'nun tertemiz onuruna leke sürdükleri için suçlu oldukları, bu lekenin temizlenmesi için İkinci ve Üçüncü Ordu birliklerinin, Allah'ın izniyle Meşrutiyet'i yeniden kurmak için Ayastefanos ve Küçük Çekmece'ye geldikleri anlatılıyordu. Hüseyin Hüsnü Paşa'nın iki talebi vardı: Bunlardan ilki, İstanbul'daki askeri birliklerin emirlere kayıtsız şartsız uymaları, dolayısıyla hiçbir şekilde siyasete karışmamaları; ikincisi de suçluların cezalandırılmaları sırasında katiyetle müdahale etmemeleri, İkinci ve

---

de, s. 317; ve "Gnadenfrist für das Kabinett Tewfik", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4.

170 Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 345; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 317.

171 Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 345.

172 *İkdam*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 161n.

173 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 162-163.

174 "Das Ultimatum an den Sultan", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4. Bu plan Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya rapor edildi, o da İngiliz Elçiliği'ni provokasyondan haberdar etti ("The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 318).

Üçüncü Ordu yetkililerinden merhamet dilenmemeleri, hatta, kendilerini isyana sürükleyen subay ve hafiyeleri göstermeleriydi.[175]

Darbeye katılmış olanlar açısından, İstanbul halkına verilen beyanat pek ikna edici değildi. Hüseyin Hüsnü Paşa hainler ve isyancılarla ilgilenme görevinin orduya bırakıldığını söylüyordu. Meşrutiyet'i korumak ve Kanun-u Esasi'den üstün hiçbir gücün var olamayacağını, Kanun-u Esasi'nin şeriatın da üstünde olduğunu göstermek için hainlerle isyancılar ciddi şekilde cezalandırılacaktı. Dinî lider kılığına girmiş, darbe kışkırtıcılığı yapmış *agent provocateurlerden* özellikle çok sert hesap sorulacaktı.[176]

Meclis eski başkanı Ahmed Rıza Bey'in Ayastefanos'a gidişinin üzerinden birkaç gün geçmişti. İttihadcı mebuslar, daha önce, 19 Nisan'da şehre gitmiş olanların davetiyle ve Ahmed Rıza Bey'i Meclis'in meşru reisi olarak kabul ettiklerini göstermek üzere, Ayastefanos'a gittiler.[177]

21 Nisan'da, darbecilerin siyasi iktidarı ellerinde tutma umutları tamamen kaybolmuştu; tam bir dağılma yaşıyorladı. Bazıları canlarını kurtarmak için olaylarda hiçbir sorumlulukları olmadığını ileri sürüyor, 21 Nisan tarihli *İkdam*'daki başyazısında Ali Kemal Bey, darbeyi desteklediğini inkâr ediyordu.[178] *İkdam*'ın sahibi Ahmed Cevdet Bey de, kendini savunmakla birlikte, vakit geçirmeksizin Viyana'ya kaçtı.[179] *Mizan*'daki Murad Bey'in yazısı ise pek 'barışseverdi'; monarşist basının darbedeki rolünü 'ılımlı' olarak tarif ediyor, Meclis'te farklı siyasi partilerin varlığı arzu edilir olmakla birlikte, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin rehberlik etmesi gerektiğini ileri sürüyordu.[180]

---

175 "Hareket Ordusu Kumandanı Tarafından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Telgrafname", *İkdam*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, s. 1; "Der Anmarsch der Truppen: Zwei Proklamationen des Höchstkommandierenden der Einschließungsarmee", *Osmanischer Lloyd*, 21 Nisan, 1909, s. 1; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 318.

176 "Hareket Ordusu Kumandanı Tarafından İstanbul Ahalisine Beyanname", *İkdam*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, s. 1; ve "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold Temperley (der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East* içinde, s. 318. Ayrıca bkz., "Die Vorgänge im Orient: Friede und Freundschaft!", *Vossische Zeitung*, 22 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

177 "Die Zernierung Konstantinopels", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 165-166.

178 Ali Kemal, "Bir Haftadan Beri", *İkdam*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 169-170.

179 *İkdam*, 9 Nisan 1325/22 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 170; "Vor der Verständigung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 188-192.

180 Murad, "Artık Çocukluğumuza Nihayet Verelim", *Mizan*, 8 Nisan 1325/21 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 171.

Tevfik Paşa Kabinesi toplanıp Mahmud Şevket Paşa'nın ültimatomuna bir cevap hazırladı. Özet olarak, bütün talepleri kabul ediyor, kayıtsız şartsız teslim oluyorlardı.[181] Mahmud Şevket Paşa buna rağmen İstanbul kuşatmasında orduya kumanda etmek için Selânik'ten ayrıldı.[182]

Ayastefanos'a ulaşmış mebus sayısı yüze yakındı. Bir toplantıyla ertesi gün Meclis-i Âyan'la birleşik bir oturum yapma kararı aldılar.[183]

İkdam'ın 22 Nisan tarihli nüshasındaki başyazısında Ali Kemal Bey gerçek vatanseverlerin Hareket Ordusu'ndan korkacak bir şeyleri olmadığını yazdı.[184]

Planlandığı gibi, Meclis-i Mebusan üyeleri ile Meclis-i Âyan Ayastefanos'ta birleşik bir oturum yaptı. Eski Sadr-ı Âzamlardan, Âyan Reisi Said Paşa ile Meclis Reisliği'ne tekrar getirilen Ahmet Rıza Bey oturumu birlikte yönettiler.[185] Sürgündeki bu parlamento, Milli Meclis adını aldı ve hemen işe koyularak, gizli bir oturumla Abdülhamid'in tahttan indirilmesini görüşmeye başladı. Öğleden sonra Hüseyin Hüsnü Paşa'nın her iki beyanatını destekleyen bir bildiri yayımlandı.[186] Ardından Said Paşa, Mahmud Şevket Paşa ile buluştu.[187]

Padişah'ın İttihad ve Terakki Cemiyeti ile uzlaşma arzusunda olduğu, hafiyelerinden ve destekçilerinden vazgeçtiği anlaşılıyordu. Akşam gazeteleri, 13 Nisan darbesini yapanlar olarak tanımladıkları otuz beş kişilik bir liste yayımladılar. Bunlar arasında kaçmaya fırsat bulamamış olan, *İkdam*'ın ünlü yazı işleri müdürü Ali Kemal Bey de vardı. Yalnızca otuz beş kişinin adı verilmişti; ancak listenin tamamının beş yüz kırk üç kişiden oluştuğu, araların-

---

181 "Die Jungtürken und der Sultan: Verhandlungen mit der Anmarscharmee", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Bedingungen der Anmarscharmee", *Vossische Zeitung*, 23 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 172.

182 "Abfahrt der Oberbefehlshaber zur Operationsarmee", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; ve Cemal kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 76.

183 "Die Jungtürken und der Sultan: In Erwartung der Entscheidung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Im Hauptquatrier von San Stefano", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Das unentschiedene Los des Sultans", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Vom türkischen Parlament", *Vossische Zeitung*, 22 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Vom tükischen Parlament", *Vossische Zeitung*, 22 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 2; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 175.

184 Ali Kemal, "Telâş Fenadır", *İkdam*, 9 Nisan 1325/22 Nisan 1909, s. 1.

185 "Die Nationalversammlung in San Stefano", *Osmanischer Lloyd*, 23 Nisan 1909, s. 1; "Die konstituierende Nationalversammlung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 23 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Der Beginn der Nationalversammlung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 23 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1-2; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 181-182.

186 "Das Rumpfparlament der Jungtürke", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 23 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Die Nationalversammlung für die Abdankung des Sultans", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 23 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Vorgänge im Orient: Absetzung des Sultans?", *Vossische Zeitung*, 23 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 185; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 76.

187 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 76; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 284-285.

da Ahrar Fırkası üyeleri ile Padişah'ın bazı mesai arkadaşları ve yakın çevresinden kişilerin de olduğu söyleniyordu. Bu listeyi bizzat Padişah'ın sağladığı, isimleri İttihadcılara kendisinin verdiği ilân edildi.[188]

Gelen başka bir haber, Meşrutiyet'e bağlı birliklerin İzmir'den Eskişehir'e geçtikleri yönündeydi. Anlaşılan, mutlakiyetçi düzen yanlısı darbeciler Rumeli'den ve Anadolu'dan gelen birliklere karşı İstanbul'u iki cephede birden savunmak durumunda kalacaktı.[189]

Aralarında eski düzen yanlısı paşalar ve aileleri ile darbeyi desteklemiş olan zengin Rum ve Ermenilerin de bulunduğu kesimlerin İstanbul'dan kaçışları devam ediyordu. 23 Nisan günü şehirden ayrılan tüm gemilerde kapasitelerinin üzerinde yolcu vardı.[190]

Bu arada Heyet-i Müttefika-i Osmaniye, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olan bütün güçleri bir araya getirip, başarısız darbeden nasıl kurtulacaklarına dair bir strateji geliştirmeleri gerektiğini konuştukları bir toplantı ayarladı. Toplantıda aralarından yedi kişi seçerek bir komisyon kurdular. Heyet, meşruluk kazanma umuduyla, Milli Meclis'le görüşmeye gitti.[191]

Nihayet, Hareket Ordusu İstanbul'a yürümeye başladı.[192] Davud Paşa ile Rami Çiftlik kışlaları ele geçirildi; Padişah'a bağlı birlikler Edirnekapı'da biraz direniş gösterseler de kısa zamanda teslim oldular.[193]

Hareket Ordusu 24 Nisan'da Topkapı ve Edirnekapı'dan İstanbul'a girdi; yol boyunca bütün polis karakolları denetim altına alındı, Harbiye Nezareti ele geçirildi.[194] Ne var ki, Bab-ı Âli'deki Fatih Camii kışlası ile bitişikteki zaptiye dairesinde direnişle karşılaşıldı.[195] Bab-ı Âli'deki resmi binaların ele geçiril-

---

188 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 179; ve Willam M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 74.

189 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 177

190 Mary A. Poynter, *When Turkey Was Turkey*, s. 62; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 78 ve s. 87.

191 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 189-192.

192 "Der Kampf un Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 76.

193 "Der Kampf un Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Der Einmarsch der Comitétruppen in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 278-279; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 76-77 Ayrıca bkz., "Der Strassenkampf am Sonnabend", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1.

194 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 205; Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 173-175; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 77; ve Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 217 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 172].

195 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 217 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 172].

mesi üç saat kadar süren şiddetli çatışmalardan sonra mümkün oldu. Olaylar son bulduğunda Hareket Ordusu'nda kırk dört ölü ve doksan beş yaralı vardı; karşı-devrimcilerden ise elli yedi ölü, yüz on yaralı tesbit edildi.[196] Saray'ın ön ve yan duvarları top ateşi yüzünden büyük yara almıştı, civardaki bazı binalar da delik deşikti.[197]

Taksim ve Taşkışla'da da direniş olmuşsa da, her iki kışla da öğleden sonra Hareket Ordusu'nun eline geçti.[198] Kışlalardaki mücadele sonunda, anayasal düzene bağlı birliklerden elli üç asker ölmüş ve altmış beş asker yaralanmış, karşı-devrimcilerden ise iki yüz kırk asker ölmüş ve dört yüz yetmiş beş asker yaralanmıştı.[199] Öğleden sonra geç bir saatte Yıldız Sarayı tamamen kuşatıldı.[200] Mahmud Şevket Paşa bir bildiri yayınlayarak o gün başkentte meydana gelen olayların bir özetini yaptı.[201]

Boğaz, gece boyunca Yıldız Sarayı'ndan Anadolu yakasına kaçmakta olan askerlerle gericileri taşıyan küçük kayıklarla dolup taştı; deniz yüzeyi kapkara gözüküyordu.[202]

25 Nisan'da Yıldız Sarayı ile bazı kışlalar hâlâ direnişteydi. Saray'da dört bin kişilik bir tabur olduğu söyleniyordu.[203] Gelen raporlarda bir saldırı duru-

196 *İkdam*, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 196n.

197 Mary A. Poynter, *When Turkey Was Turkey*, s. 70.

198 "Die Einnahme Konstantinopels: Kapitulation des Jildis", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Vorgänge im Orient: Die Einnahme Konstantinopels", *Vossische Zeitung*, 24 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 196; Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlanında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 55; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 279; Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 173-174; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 77.

199 "Die Operationstruppen in Konstantinopel: Der Kampf um Taschkischla - Der Kampf um die Taximkaserne - Bei den Taximkasernen nach dem Kampfe - Der zweite Angriff auf die Taschkischla", *Osmanischer Lloyd*, 25 Nisan 1909, s. 1; *İkdam*, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 196n; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 279; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 316; Harrison Griswold Dwight, *Constantinople: Old and New*, s. 439-444; ve Mary A. Poynter, *When Turkey Was Türkey*, s. 70. Meşrutiyet rejiminin tekrar tesisinin ardından kurulan Askeri Mahkeme'de, Taşkışla komutanı suçlu bulunup ağır bir cezaya çarptırıldı (*Tanin*, 7 Temmuz 1325/20 Temmuz 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 197n).

200 "Die Einnahme Konstantinopels: Kapitulation des Jildis", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1, "Die Vorgänge im Orient: Die Einnahme Konstantinopels", *Vossische Zeitung*, 24 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Belagerung des Jildis Kiosk", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 25 Nisan 1909, s. 1-2; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 97 Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 205-206.

201 "Die Proklamation vor dem Einmarsch", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Einmarsch der Truppen - Proklamation des Generalissimus", *Osmanischer Lloyd*, 24 Nisan 1909, s. 1; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 77

202 Mary A.Poynter, *When Turkey Was Turkey*, s. 69; ve Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 88.

203 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 99.

mında Saray toplarının bûyûkelçilik binalarının bulunduğu Beyoğlu'na ateş açacağı bildirilmekteydi. Anadolu yakasındaki Selimiye Kışlası da halen Padişah'a bağlı birliklerin elindeydi; Yıldız Sarayı'na bir saldırı olursa Beyoğlu'nun buradan da bombalanacağı düşünülüyordu.[204] Neyse ki, Selimiye Kışlası kuşatıldığında hiçbir direniş olmadı. Hareket Ordusu geldiğinde garnizonun yarısı zaten kaçmıştı, geriye kalanlar da derhal teslim oldu.[205]

Öğleden sonra bûtûn kışlalar alınmış durumdaydı. Teslim olan Padişah artık Ayastefanos'dan gelecek Milli Meclis'i beklemekte olan ordunun elindeydi.[206] Bu arada Mahmud Şevket Paşa şehirde askerî yönetim ilân ederek Milli Meclis'e haber verdi; meclis bu önlemi olumlu bulmuştu.[207] Mahmud Şevket Paşa Milli Meclis'e İstanbul'a, yani meclis binasına, dönmenin gûvenli olduğunu bildirdi; mebuslar ertesi gûn Meclis-i Mebusan'da buluşma kararı aldılar.[208]

Karşı-devrimcilerin yargılanacak liderleri İttihadcıların Bakırköy'deki merkezinde göz altında tutulmaktaydılar.[209] Derviş Vahdeti İzmir'de yakalanmış, İstanbul'dan kaçtığı gemiden alınıp başka bir gemiye konmuştu.[210] Darbe sonrasında Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın yerine getirilen Nâzım Paşa hemen görevden alındı ve Mahmud Muhtar Paşa görevine iade edildi.[211]

---

204 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 99-100.

205 "Die Aktion an der asiatischen Küste", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Der einsame Sultan", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Der Fall der Selime-Kaserne", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 104.

206 "Der Belagerungszustand über Konstantinopel - Die Kapitulation der Jildistruppen", *Osmanischer Lloyd*, 26 Nisan 1909, s. 1; "Der gefangene Sultan: Die Umzingelung des Jildis - Der Widerstand auf dem asisatischen Ufer", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Abdülhamid Nasıl Teslim Oldu?", *İkdam*, 16 Nisan 1325/29 Nisan 1909, s. 1; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 105. Ayrıca bkz., Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 55; ve Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 87-88.

207 "İdare-i Örfiye Beyannamesi", *İkdam*, 13 Nisan 1325/26 Nisan 1909, s. 1; "Militârdiktatur", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Dersaadet Umum İnzibat Dairesi'nin İlân-ı Resmisi", *İkdam*, 13 Nisan 1325/26 Nisan 1909, s. 1; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 77; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 201-208. Ayrıca bkz., Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 187; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 206.

208 "Beratung der Nationalversammlung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, 77; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 208.

209 "Die Kämpfe des Sonntags", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 202.

210 *İkdam*, 13 Nisan 1325/26 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 203.

211 *İkdam*, 13 Nisan 1325/26 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 203. Nâzım Paşa'nın görevden alındığını bildiren mektup, Sadr-ı Âzamlığa 26 Nisan tarihinde ulaştı (Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 215).

Ordu tutuklamalara 26 Nisan'da başladı ve derhal özel bir mahkeme kuruldu.[212] Yıldız Sarayı'nda görevli birçok kişi teslim alınıp gemilere bindirildi ve sürgüne yollandı.[213] Beş binden fazla tutsak, Haliç kenarına kurulan kamplara götürüldü. Tutuklanıp kamplara götürülen askerler arasında hoca kılığında adamlarla, Saray'da görevli yüksek rütbeli memurlar da vardı.[214]

Yayını darbeden sonra durdurulmuş olan *Tanin*'in Selânik'te basılan 27 Nisan tarihli ilk nüshasında yer alan başyazılarda Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Cavid Bey, 1908 Devrimi'nin başarısının garanti altına alınması için karşıdevrimcilere ağır cezalar verilmesi gerektiğini savunuyorlardı.[215]

Bir gece önce Selânik'ten trenle ayrılan Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Cavid Bey İstanbul'a 27 Nisan sabahı geldiler.[216] Derhal Meclis-i Mebusan binasına gittiler ve orada büyük bir coşkuyla karşılandılar.[217]

Meclis, yerine Mehmed Reşad'ı geçirmek üzere, Abdülhamid'i tahttan indirmeye karar verdi.[218] Tevfik Paşa Kabinesi'nin 5 Mayıs'ta Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi ile değiştirilene kadar, Adliye, Harbiye ve Bahriye nazırları dışında, görevde kalmasına izin verildi.[219]

Ahrar Fırkası önderlerinin bir kısmı kaçmış, bir kısmı tutuklanmıştı. Par-

---

212 "Die Hinrichtung der Schuldigen", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 27 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 209.

213 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 216.

214 "Die Hinrichtung der Schuldigen", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 27 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Massenverhaftungen in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 27 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; ve Mary A. Poynter, *When Turkey Was Turkey*, s. 69-70.

215 *Tanin*, 14 Nisan 1325/27 Nisan 1909'dan aktaran Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 212-213.

216 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 165.

217 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 77

218 "Absetzung des Sultans!", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 27 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Die Entthronung Abdul Hamids", *Osmanischer Lloyd*, 27 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Vae Victis! Abdul Hamids Abschied - Neue Verhaftingen - Mohammeds V. Eidesleistung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 28 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Zur Absetzung Abdul Hamids: Das Fetwa des Scheikh-ûl-Islam", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 28 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Der Thronwechsel in der Türkei", *Vossische Zeitung*, 28 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Der Thronwechsel", *Osmanischer Lloyd*, 28 Nisan 1909, s. 1; "Der Thronwechsel in der Türkei: Der historische Tag in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 28 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 77; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 216-218; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 165. Ayrıca bkz., Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s. 177-180; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 284-285; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 209.

219 "Der Rücktritt des Kabinetts Tewfik", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 29 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Das neue Kabinett Tewfik Pascha", *Osmanischer Lloyd*, 2 Mayıs 1909, s. 1; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 219.

ti lideri Prens Sabahaddin Pendik'teki evinde 26 Nisan'da tutuklandı.[220] Kâmil Paşa ise ev hapsindeydi; oğlu Said Paşa'nın da karşı-devrimci darbe girişiminde parmağı vardı.[221] Ne var ki, Said Paşa, *Serbesti*'nin sorumlu yazı işleri müdürü Mevlânzade Rıfat, Sinob mebusu Rıza Nur ve Ahrar Fırkası'nın genel sekreteri Nureddin Ferruh [Alkend] ile Mısır'a kaçmıştı.[222] İngiliz ve Fransız büyükelçilikleri, Prens Sabahaddin'i korumaları altına aldılar, 29 Nisan'da da salıverilmesini sağladılar. Prens Sabahaddin sürgüne gönderildi.[223] Zaten yıllarca Paris'te sürgünde yaşamıştı, hapsedilmesi Fransız kamuoyunun tekrar kurulacak yeni rejime karşı önyargılı yaklaşmasına neden olabilirdi.[224]

27 Nisan gecesi, Abdülhamid ile haremi Yıldız Sarayı'ndan alınıp Selânik'e gidecek özel bir trene bindirildi.[225] Darbenin başarıyla bastırılıp Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle İttihadcılar Üçüncü Ordu ile birlikte anayasal düzeni yeniden kurmuş oldular.[226]

---

220 "Das Strafgericht", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 28 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 114 ve s. 116; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 209; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 521; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 282.

221 "Das Geständnis der gefangenen Meuterer", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 29 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 114. Kâmil Paşa, 29 Mayıs'a kadar ev hapsinde tutuldu (A.A. Türkei 159, no.2/252, Marschall telgrafı, Tarabya, 31 Mayıs 1909). Kemalist dönemin resmi tarihçisi ve Kâmil Paşa'nın akrabası Yusuf Hikmet Bayur, darbe girişimine Kâmil Paşa'nın da katıldığını inkâr eder (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 185). Ne var ki, Kâmil Paşa zamanın diplomatik kaynaklarında darbecilerden biri olarak kaydedilmiştir (A.A. Türkei 159, no.2/197, Marschall telgrafı, Beyoğlu, 29 Nisan 1909. Bu konuda Mahmud Şevket Paşa'nın, Alman Büyükelçisi Marschall'a yaptığı açıklama için bkz., A.A. Türkei 159, no.2/243, Marschall telgrafı, Tarabya, 24 Mayıs 1909).

222 A.A. Türkei 159, no.2/52, Oppenheim raporunun kopyası, "Türkische Flüchtlinge in Egypten", Kahire, 28 Nisan 1909.

223 "Verhaftungen und Freilassungen", *Vossische Zeitung*, 29 Nisan 1909, s. 1; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 116-117 ve s. 134. Ayrıca bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 282; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 521; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 185 - Ahmed Bedevi Kuran ve Yusuf Hikmet Bayur, Prens Sabahaddin'in yabancıların baskısı sonucunda serbest bırakıldığını gözardı ederler.

224 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 135.

225 "Abdul Hamid in Saloniki", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 28 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1-2; "Die Abfahrt Abdul Hamids nach Saloniki", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 29 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1; "Das 'Gefängnis' des entthronten Sultans", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 29 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Abdul Hamid in Saloniki: Die Ankunft", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 29 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Abdul Hamid", *Vossische Zeitung*, 29 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1; "Abdülhamid Selânik'e Nasıl Gitti?", *İkdam*, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909, s. 1-2; "Selânik'te Abdülhamid", *İkdam*, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909, s. 2; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 77; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 287; Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 322-323; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 61-63; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 133. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 213.

226 "Die Jungtürken an der Regierung", *Vossische Zeitung*, 29 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 1.

Darbe, mutlakiyetçi rejime dönmek için eski düzen yanlılarınca planlanmış ve örgütlenmiş bir girişimdi.[227] Birçok tarihçinin hâlâ iddia ettiği gibi, kendiliğinden gelişen ama istibdat rejimine dönme amacına hizmet eden, İstanbul'un gerici ahalisinin dinî saiklerle patlaması değildi. İstanbul'da yaşanan olayların açıkça gösterdiği gibi, söz konusu olan, baştan beri çok iyi planlanmış, uygulanmasında hem Saray, hem de monarşist paşalar ve siyasetçilerin yer aldığı bir darbeydi. Darbenin ardından öteki şehirlerde meydana gelen olaylar da, darbenin yüksek rütbeli monarşist sivil ve askeri bürokratlar tarafından planlanmış olduğunu göstermekteydi.

İstanbul'dan çıkarılan Arnavut birlikler Selânik'e 11 Nisan'da ulaşmışlardı. Öyle huzursuzlardı ki, sakinleşmeleri ve iç bölgelere gidecek trenlere bindirilmeleri ancak üzerlerine iki Meşrutiyetçi tabur gönderilmesiyle mümkün olmuştu.[228]

12 Nisan gecesi, yani karşı-devrimci darbenin başladığı gece, Selânik'te eski subay ve hocalar tarafından kışkırtılarak, "ülkenin kendilerine İttihadcı diyen Allahsız, vatan haini ve İslâm düşmanlarından kurtarılması"nı isteme raddesine getirilmiş askerlerin kışlalarında İttihadcı karşıtı duygular iyice kabarmıştı. Ertesi sabah erkenden tehlikeden haberdar olmayan subayların üzerine yürüyen askerler birçoğunu gözaltına aldılar. Böylece İstanbul'la aynı zamanda Selânik kışlalarında da isyan başlamış oldu.[229]

Kıyafet değiştirmiş birçok gerici, ulema kılığında Anadolu'nun çeşitli merkezlerine seyahat ederek, İttihadcılar ile meşrutiyet rejimi aleyhinde propagandaya girişmişti. İstanbul'daki din adamları ise illere telgraflar çekerek hizmet veriyorlardı.[230]

13 Nisan'da, darbenin hemen öncesinde, *agent provocateurler* Erzincan'da şeriatı getirmek üzere bir isyan çıkacağı, bu isyanda yalnızca askeri öğrencilerle subaylar değil, Ermenilerin de katledilecekleri dedikodusunu yaymaya başladılar. Nitekim, dedikoduların doğru olduğu ortaya çıktı; 13 Nisan'da, İstanbul'da darbenin yapıldığı gün, isyancı askerler Erzincan'da ellerinde Kur'an-ı Kerimlerle mutlakiyetçilik yanlısı bir yürüyüş yaptılar. Şehrin meydanında toplanıp Dördüncü Ordu Kumandanı İbrahim Paşa'ya ve tanınmış bir dini lider olan Şeyh Hacı Fevzi Efendi'ye taleplerini bildirdiler. İsyancı askerlerden biri kılıcıyla İbrahim Paşa'nın üzerine yürüdü. Neyse ki, paşa atik davranarak

227 İstanbul'a yürüyüşün hemen ertesinde bu doğrultuda yazılmış siyasi bir yorum için bkz., Paul Michaelis, "Politische Wochenschau", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 25 Nisan 1909, s. 1.

228 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 149 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 123].

229 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 70 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 68].

230 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 52 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 57].

hayatını kurtarmayı başardı. İbrahim Paşa ile Şeyh ertesi gün talepleri dinleyeceklerine dair söz vererek isyancıları sakinleştirdiler. Kalabalık dağılırken göstericiler İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkezini tahrip etti.[231]

Ertesi gün isyancılar yine başlarında önderleriyle İbrahim Paşa'yı görmek üzere ordugâha geldiler. İbrahim Paşa binadan çıkar çıkmaz garnizondaki Meşrutiyet yanlısı askerlere işaret verdi, isyancıların etrafı sarılıp silahları alındı. Erzincan'ı denetim altına alan İbrahim Paşa, buradan gerici eylem haberlerinin geldiği Erzurum'a hareket etti.[232]

Mutlakiyetçilik yanlısı bir isyan da, İstanbul'daki darbeyle çakışacak şekilde Erzurum'da hazırlanmıştı. İstanbul'dan gelen aracılar askerlere vaatlerde bulunmuş, para vermişler, bütün bunlara gerici ulema ile Erzurum Fırka ve Mevki'i Kumandanı Erkân-ı Harbiye Feriği Yusuf Ziya Paşa yardım ve yataklık etmişti.[233] Bu isyanda Yusuf Ziya Paşa'nın dahline dair kesin bir delil olmasa da, herkes onun Dördüncü Ordu içindeki hoşnutsuz unsurlarla ilişkide olduğunu bilmekteydi.[234] Yusuf Ziya Paşa 1909'un Şubat ayında Erzurum'daki orduya kumandan olarak atanmıştı. Ancak, Abdülhamid'in en güvendiği adamlardan biri olarak anayasal rejimin Padişah'ın çıkarlarına aykırı olduğunu görmüş, gerici planlarına ve kışkırtmalara daha görevine başlamadan girişmişti.[235]

İsyandan önceden haberdar olan ve Erzurum'da Erzincan'dakinden çok daha güçlü durumda bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti, daha eyleme geçilmeden darbeyi reddeden bir gösteri düzenleyerek monarşistlerin planlarını bozdu.[236] Aralarında tanınmış İttihadcı devrimcilerin de bulunduğu süvari birliğinin şehre gelmesinin yanı sıra, şehirde eski rejimi geri getirecek bir darbeye karşı olan güçlü bir kamuoyunun bulunması da İttihadcıların gösteri düzenlemesini kolaylaştırmıştı.[237] Gösteri 16 Nisan Cuma günü yapıldı. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve askerlerden oluşan on, on beş bin kişilik bir kalabalık Hükûmet Konağı'nın önünde toplandı. Hazır bulunan yüksek rütbeli memurlar arasında Erzurum Valisi Tahir Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı İbrahim Paşa ve Erzurum Fırka ve Mevki'i Kumandanı Erkân-ı Harbiye Feriği Yusuf Ziya Paşa da vardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Müslüman ve

231 Alpaslan Orhon, "Erzurum ve Erzincan'da '31 Mart Olayı' ile İlgili Ayaklanmalar ve Bastırılışları", s. 98-106; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 159-160.

232 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 160-161.

233 F.O. 424/219, Konsolos Shipley'den Sir Gerard Lowther'e, Erzurum, 29 Nisan 1909, s. 133.

234 Alpaslan Orhon, "Erzurum ve Erzincan'da '31 Mart Olayı' ile İlgili Ayaklanmalar ve Bastırılışları", s. 95-97; ve F.O. 424/219, Konsolos Shipley'den Sir Gerard Lowther'e, Erzurum, 29 Nisan 1909, s. 133.

235 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 142 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 115].

236 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 161.

237 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 161, ve F.O. 424/219, Konsolos Shipley'den Sir Gerard Lowther'e, Erzurum, 23 Nisan 1909, s. 131.

Hıristiyan cemaatlerinin temsilcileri ile birkaç ulema halka hitaben konuşma yaptılar. Coşkulu alkışlar arasında orada bulunan herkesin Meşrutiyet ilkelerine bağlı olduğuna, sonuna kadar bu ilkelerin savunulacağına dair kararlılık bildiren yeminler edildi. İbrahim Paşa İstanbul ile Selânik'e bunları anlatan ve Dördüncü Ordu'nun halkın yanında olduğunu, gerektiği takdirde yardıma hazır beklenildiğini bildiren telgraflar çekti.[238]

Ne var ki, Yusuf Ziya Paşa'nın erler, astsubaylar ve garnizondaki alt düzey subaylar arasında etkisi azımsanmayacak kadar büyüktü. 20 Nisan'da 26. Bölük'ten 2. Tabur'u valiliğe göndererek, İstanbul'da meydana gelen olayların benzerini bir hafta sonra Erzurum'da uygulamaya girişti. İsyancılar direnişle karşılaşmadılar; Yusuf Ziya Paşa bundan yararlanıp elli üç İttihadcı subayı, erler böyle istiyor bahanesiyle, sürgüne yolladı.[239] Ayrıca İttihadcıların Erzurum'daki şubesini de kapattı; İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen iki sivil üyesinin binadan çıkarılmasına bizzat müdahale ettiğine dair kanıtlar vardı.[240] Neyse ki, Yusuf Ziya Paşa'nın planları telgrafhanede çalışan İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi memurlar Mahmud Şevket Paşa'yı durumdan haberdar edince yarım kaldı. Mahmud Şevket Paşa Dördüncü Ordu Kumandanı Mareşal İbrahim Paşa'ya vatan hainini tutuklama emri verdi. Bunlar olurken Abdülhamid düştüğü için Erzurum'daki Saray yanlısı unsurlar paniğe kapılmış, işler daha da kolaylaşmıştı. Yusuf Ziya Paşa Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmak üzere tutuklanarak İstanbul'a gönderildi.[241]

Erzurum vilayetine bağlı Eleşkird, Veli Baba ve Kara Kilise'de de şiddetle sonlanan benzer mutlakiyetçi düzen yanlısı planlar uygulamaya konmuştu. Tüm bunlara rağmen, Anadolu'da onlarca değil, yalnızca bir iki katliam yaşanmasında, sanki Abdülhamid tahttan indirilmişmiş gibi sahte telgraflar çekerek eski düzen yanlılarının morallerini bozan ve daha fazla kan dökülmesini önleyen İttihadcı subayların çabaları büyük rol oynamıştı.[242]

Haleb'de de katliam hazırlıkları yapılmıştı; ama, gerçekleştirilemedi. Ey-

---

238 F.O. 424/219, Konsolos Shipley'den Sir Gerard Lowther'e, Erzurum, 23 Nisan 1909, s. 131; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 1*, s. 163; ve "Die Jungtürken vor Konstantinopel: Der Rachezug", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., "Die Vermittelungsaktion der Parlamentarier", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2.

239 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 142 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 115].

240 F.O. 424/219, Konsolos Shipley'den Sir Gerard Lowther'e, Erzurum, 29 Nisan 1909, s. 133.

241 F.O. 424/219, Konsolos Shipley'den Sir Gerard Lowther'e, Erzurum, 29 Nisan 1909, s. 133; ve Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 142 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 115-118].

242 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 142 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 118].

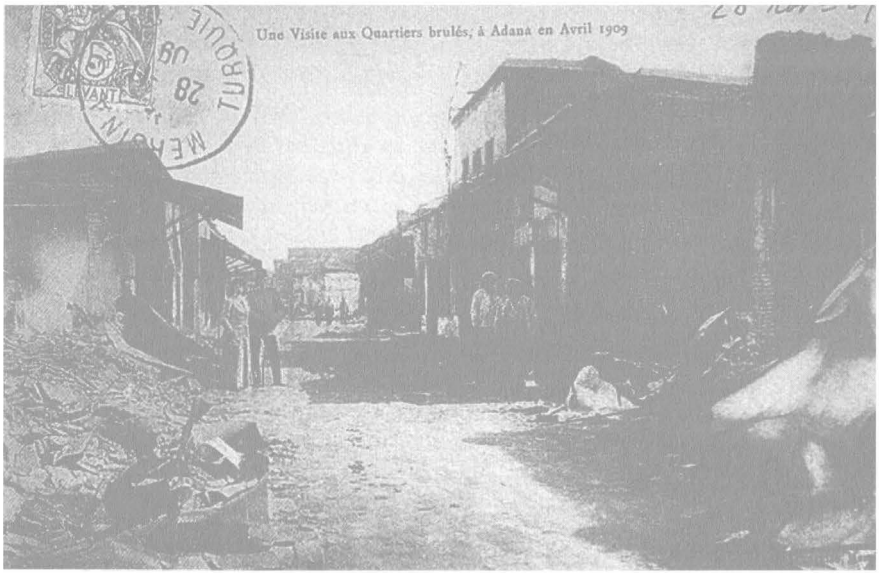
Adana, Nisan 1909 (Kaynak: M. Paboudjian Koleksiyonu).

lem öncesinde askeri kumandan valiye gidip eski düzen yanlılarının katliam planlarından ve valinin de buna katılacağından haberdar olduğunu, eğer plan gerçekleşirse valinin bu olayların suçlusu olacağını söyledi. Vali çok korkmuştu, isyan tehlikesi tamamen geçene kadar hiçbir şey yapamadı. Askerler en ufak bir kışkırtma belirtisinde isyancıları tutuklama emriyle sokaklarda devriye gezdiler.[243]

14 ile 16 Nisan günleri arasında Adana'da Ermenilere karşı büyük çaplı ve kanlı bir kıyım yapıldı. Olay, Padişah'ın özel korumalarından bir görevlinin şehre gelmesinden birkaç gün sonra meydana geldi.[244] Güvenilir kaynaklardan edindikleri istihbarata göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti kıyım

243 Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 129; ve Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 143 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 118].

244 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 130, 136 ve 205. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", s. 420 [Feroz Ahmad, "İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle olan İlişkileri, 1908-1914", s. 154]. Adana'daki Ermeni katliamını belgeleyen resmi raporlardan ve diğer kaynaklardan yapılan alıntılar için bkz., Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 66-129. Tamamen farklı bir açıdan, kurbanları –yani, Ermenileri– suçlayan kıyım anlatımları için bkz., Salâhi R. Sonyel, "The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents, July 1908-December 1909", s. 1291-1338. Benzer temelsiz iddialar için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 196.

Adana, Nisan 1909 (Kaynak: M. Paboudjian Koleksiyonu).

emrinin bizzat Padişah tarafından verildiğini öğrenmişti; yalnızca Ermeniler değil, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Adana'daki üyeleri de hedef alınmış, kıyımın 23 Nisan'da gerçekleştirilmesi planlanmıştı.[245] Adana Valisi Cevad Bey, tıpkı öteki yerlerdeki gibi, eli kolu bağlı olduğundan monarşistlerin kıyım planlarını uygulamalarına seyirci kaldı. Şehrin Ermeni mahallelerini ateşe vermek için valilik depolarında bulunan gaz bidonlarının kullanılmasına bile engel olamamıştı.[246] Saldırılarda on yedi bin Ermeni katledilirken, bin dokuz yüz saldırgan da katliamı önlemeye çalışan Ermenilerce öldürüldü.[247] İsyan sırasında Adana'nın büyük bölümü yakılıp yıkılmıştı.[248] Neyse ki, olayları kınayan Müslüman dini liderler derhal Ermeni Kilisesi liderleriyle bir araya gelip kurbanlar için taziyelerini bildirince, katliamın olduğundan daha da vahim bir hal almasını önlemiş oldular.[249] Benzer olaylar yakın şehirlerden Mersin ve Tarsus'ta da meydana geldi; *agent provocateurler* tarafından kışkırtılan kalabalıklar Ermenilere saldırılar düzenle-

245 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, içinde yer alan Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın eşinin ifadesi, s. 182-183.

246 Edwin Pears, "Turkey: Developments and Forecasts", s. 708.

247 İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, s. 123.

248 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 145.

249 Edwin Pears, "Turkey: Developments and Forecasts", s. 708.

yip mahallelerini yaktılar.[250] Ayrıca Kozan ve Maraş'ta da eski düzen yanlısı isyancılar Ermenilere saldırdı.[251] Adana'da yapılanlar dikkate alındığında, mutlakiyetçilerin başkente yakın başka Anadolu şehirlerinde de karışıklıklar çıkartmayı hedefledikleri aşikârdı.[252]

Abdülhamid'in kıyımda parmağının olup olmadığı kesin bilinmemekle birlikte, birçok olayda valilerin neler olacağından haberdar oldukları ve eylemleri desteklemeseler bile, kafalarını başka tarafa çevirmeyi yeğledikleri bir gerçektir.[253] Elbette birçoğu da korkudan etkisiz kalmıştır.

13 Nisan'daki darbe girişiminin hemen ertesinde hoca kılığında üç *agent provocateur* de Konya'ya gelip camilerde vaazlar vererek, halkı Hıristiyanlara karşı kutsal savaşa çağırmıştı. Birkaç gün boyunca şehri korku teslim almasına rağmen, Konya halkı isyan çıkarmayı reddetti; hatta hoca kılığındaki bir *agent provocateur*, cami önünde kıyım vaazı verirken yakalanıp tutuklandı.[254] Konya Valisi ise hasta olduğu bahanesiyle olaylar yatışana kadar altı gün boyunca evinden dışarı çıkmadı. Yüzlerce Ermeni Konya'daki İngiliz Konsolosluğu arazisine sığındı. Kışkırtmalara kapılarak şehirdeki Ermenilere saldırmak üzere olan kalabalık Abdülhamid döneminde sürgün edilmiş olan Çelebi Efendi'nin yardımıyla sakinleştirildi ve bir felâket böylece önlenmiş oldu.[255] Mevlevi dervişlerinin şeyhi olan Abdülhalim Çelebi Efendi konuşma yaparak her insanın Tanrı'nın evlâdı olduğunu söylemiş, Türklerin kardeşlerine karşı kıyım yapmamalarını istemişti.[256]

Kayseri'deki isyan ve kıyım girişimi ise monarşist planları bozan kararlı ve güçlü mutasarrıf Cemal Bey tarafından önlendi.[257] Öteki şehirlerdeki düzen de

---

250 "Die Metzeleien in Mersina und Adana", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Nisan 1909, s. 2; "Die Massacres von Mersina", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 19 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; "Der Scheich ul Islam gegen die Absetzung: Der gestrige Ministerrat", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Die Unruhen in Kleinasien", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Die Metzeleien in Kleinasien", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 30 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 2; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 145.

251 "Der Scheich ul Islam gegen die Absetzung: Der gestrige Ministerrat", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 129; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 168.

252 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 130.

253 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 141 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 115].

254 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 201-202.

255 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 201-202.

256 Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, s. 141-142 [Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 115]; ve William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 202.

257 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 202; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 129; ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 168-169.

zorlukla sağlandı. Uygulanan şiddet ve kıyımların hocalar ya da din görevlisi kılığına girmiş *agent provocateurler* tarafından vaaz edilip planlandığı konusunda hiç kimsenin kuşkusu yoktu. Olayların birçok merkezde ve neredeyse eşzamanlı olarak ortaya çıkması ve birbirine benzemesi, her yerde aynı planın uygulanmakta olduğunun bir göstergesiydi; çoğunluk bütün bunların kaynağının Saray olduğuna inanıyordu.[258]

Niyet çok açıktı. İttihadcılar Müslümanlardan aldıkları siyasi destek kadar Hıristiyanlara da güvenmekteydiler. Kardeşlik ve eşitlik vaat etmişler, şiddeti kınamışlardı; amaçları iyi yönetilen bir devlet altında, ırkların ve dinlerin birliğini sağlamaktı. Monarşistler ve Yıldız Sarayı tarafından düzenlenen şiddet eylemleri bu birliği engellemek üzere tasarlanmıştı. Eğer planları boşa çıkmasaydı, padişah yanlıları İttihadcıların bu ülkülerinin boş bir hayal olduğunu ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Türkiye üzerinde otorite kuramadığını göstererek barışı sağlayacak tek hükûmet şeklinin eski rejim olduğunu ilân etmiş olacaklardı.[259]

258 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 202-203.

259 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, s. 203-204.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Anayasal Düzenin Yeniden Tesisi ve İttihadcılarla Monarşistlerin Devam Eden İktidar Mücadelesi

Anayasal rejime geri dönüşün ardından iktidar tamamıyla Mahmud Şevket Paşa'nın eline geçmişti.[1] Anayasal düzeni tekrar rayına oturtmak için Hareket Ordusu ile Selânik'ten İstanbul'a gelen Mahmud Şevket Paşa ilk önceleri elindeki gücü doğrudan kullanmadı, ama Kanun-u Esasi'nin koymuş olduğu kuralların kendisine uygulanmasını istemediğini kısa sürede belli etti. Mahmud Şevket Paşa kendisi ile İttihad ve Terakki Cemiyeti arasına da gözle görülür bir şekilde mesafe koydu: 3 Mayıs'ta yayınladığı bir bildiriyle ordunun herhangi bir siyasal partiye bağlı olmadığını, siyasal parti üyesi olmaya devam eden subayların ordudan ihraç edileceklerini duyurdu.[2] 17 Mayıs'ta ise hiçbir gerekçe verilmeden Birinci, İkinci ve Üçüncü ordulara Genel Müfettiş olarak atandı.[3] Bu görev, sürmekte olan siyasi çalkantılarla baş etmek için özellikle yaratılmıştı; dolayısıyla, Mahmud Şevket Paşa böylece yalnızca Harbiye Nezareti'nin değil, Kabine'nin de denetimi dışında çıkmış oluyordu.[4]

---

1 Edwin Pears, "Turkey: Developments and Forecasts", s. 718; ve Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi, 1*, s. 44-45.

2 "The Turkish Outlook: The Army and Politics", *The Times*, 4 Mayıs 1909, s. 5; ve "Eine amtliche Mitteilung des Generalissimus Mahmud Schefket Pascha", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1909, s. 2.

3 "Mahmud Schefket Pascha", *Neue Freie Presse*, 18 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Ernennung Mahmud Schefket Paschas zum Generalinspektor", *Neue Freie Presse*, 19 Mayıs 1909, akşam baskısı, s. 4; ve "Turkey: Army Appointments", *The Times*, 19 Mayıs 1909, s. 5.

4 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 48-49 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 93-94]; ve "Eski Bir Nazırın Siyaset Hatıraları", *Tan*, 21 Ocak 1937'den nakleden, Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1884.

Alınacak tüm kararlar Mahmud Şevket Paşa'nın denetiminden geçmekteydi; İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin neredeyse *hiçbir* gücü kalmamıştı.[5] Zaten darbe ile birlikte İttihadcıların İstanbul örgütü de tümüyle dağılmıştı. Daha yeni yeni toparlanmaya çalıştıkları için, doğrudan iktidar mücadelesi verecek güçleri de yoktu.[6] Üstelik ordu içinde hâlâ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin güttüğü siyasete muhalif olanların oranı azımsanmayacak ölçüdeydi. Anayasal rejimi can pahasına yeniden kurmaya çalışmış olan Üçüncü Ordu içinde bile İttihadcı olmayan unsurlar bulunmaktaydı. Bunlar arasında üst düzey subaylar ve elbette Mahmud Şevket Paşa'nın kendisi de vardı. Dolayısıyla İttihadcıların durumu, *görünüşün aksine*, oldukça sallantılıydı.[7] 11 Mayıs tarihli *Neues Wiener Tagblatt*'ta yer alan bir raporla bu durum kamuoyunun bilgisine de ulaştı. Makaleye göre, önde gelen İttihadcılardan biri Avusturyalı bir diplomatla Selânik'teki görüşmesi sırasında Cemiyet yöneticilerinin büyük bölümünün durumu çok karanlık ve karışık gördüklerini söylemişti. Ona göre durumun zorluğu, eski düzeni destekleyenlerce sürdürülen gizli kışkırtmaların devam etmesinden kaynaklanıyordu.[8] Bununla birlikte, İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi duruma tamamıyla hâkim olmasa da, büyük bir çabayla güçlü görünmeye çalışmakta, böylelikle kamuoyunu ordunun hem kendilerinin, hem de meşruti rejimin arkasında olduğuna ikna edebilmekteydi.[9]

Darbenin bastırılmasından sonra monarşistler bir süre daha iktidarda kalmaya çalıştılar.[10] Tevfik Paşa, 29 Nisan'da kabinesinde bazı değişiklikler yaptı. Paşa, kabinesine İkinci Ordu Kumandanı Salih Paşa'yı Harbiye Nazırı, Ali Rıza Paşa'yı Bahriye Nazırı, Niğde mebusu Ürgüplü Hayri Bey'i Adliye Nazırı ve Selânik mebusu Cavid Bey'i de Maliye Nazırı olarak atamak iste-

---

5 Emile Joseph Dillon, "A Clue to the Turkish Tangle", s. 750-753; Mahmud Muhtar Paşa, *Maziye Bir Nazar*'dan nakleden, Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1884; ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 48 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 93].

6 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi, 1*, s. 44; ve Edwin Pears, "Turkey: Developments and Forecasts", s. 718.

7 "Die Widerstand gegen die Herrschaft der Jungtürken", *Reichspost*, 5 Mayıs 1909, s. 3; "Gerücht über einen Konflikt zwischen dem Generalissimus und dem jungtürkischen Komitee", *Neue Freie Presse*, 6 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4; "Der Umsturz in der Türkei: Ein Konflikt zwischen Komitee und Armee", *Reichspost*, 6 Mayıs 1909, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 378.

8 *Neues Wiener Tagblatt*, 11 Mayıs 1909'dan aktaran, "Task of the Young Turks" *The Times*, 13 Mayıs 1909, s. 5.

9 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 373.

10 "Die jungtürkische Herrschaft: Tewfik Pascha mit der Kabinettsbildung betraut", *Reichspost*, 29 Nisan 1909, s. 3; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 8", *Tanin*, 6 Eylül 1943, s. 2.

dı.[11] Tevfik Paşa Ürgüplü Hayri ile Cavid beyleri yeni kabinesine bu iki İttihadcı mebusun bilgileri dışında nazır olarak atamıştı. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Tevfik Paşa'nın görevde kalmasına karşıydı; bu nedenle her iki mebus da Tevfik Paşa'yı zora sokmak için görevlerini kabul etmeyip istifalarını verdiler.[12] Israrından vazgeçmeyen Tevfik Paşa, Meclis üyelerinden Sabri Bey'i Adliye Nazırı olarak atadı. Dahiliye Nezareti Hüseyin Hilmi Paşa'ya önerildi, fakat Paşa görevi reddetti.[13] Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Nouradunghian ve Evkaf Nazırı Halil Hamınade Paşa ise değiştirilmedi.[14] Eski rejimde sadr-ı âzamlık yapmış olan Avlonyalı Ferid Paşa 30 Nisan'da kabineye Dahiliye Nazırı olarak atandı.[15]

Bu arada, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin üst düzey yöneticileri 30 Nisan'da İstanbul'da toplanarak siyasi gelişmeleri görüşmüştü. Mevcut siyasi ortam, özellikle ordu içindeki muhalefet, İttihadcı bir kabine kurulmasına hiç uygun değildi, bu yüzden yalnızca sadr-ı âzam olarak Hilmi Paşa'nın yahut da Hakkı Bey'in atanması ve bakanlıklarda İttihadcı mebusların atanacağı 'siyasi müsteşarlıklar' kurulması için baskı yapılmasına karar verildi.[16] Aynı gün Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadr-ı Âzam, Salih Paşa'nın Harbiye, Arif Hikmet Paşa'nın Bahriye, Talât Paşa'nın Dahiliye, Hakkı Bey'in Hariciye, Bedros Haladjian'ın Nafia, Cavid Bey'in Maliye, Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın Maarif, Ürgüplü Hayri Bey'in Adliye, Mısırlı Halil Hamınade Paşa'nın Evkaf ve Aristidi Paşa Yorgandjioglu'nun Orman, Maadin ve Ziraat nezaretleri için düşünüldüğü bir kabine listesi hazırlandı. Liste, tarafsız bir sadr-ı âzam başkanlığında önde gelen İttihadcı mebuslardan oluşuyordu.[17]

Ne var ki, monarşistlerin sadr-ı âzamlığı Hüseyin Hilmi Paşa gibi tarafsız birine bile bırakmaya niyetleri yoktu. Monarşistlerin yaptıkları baskı sonucu

11 "Die Kabinettsbildung", *Neue Freie Presse*, 30 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; "Das neue Ministerium", *Reichspost*, 30 Nisan 1909, s. 2; "New Cabinet", *The Levant Heral and Eastern Express*, 30 Nisan 1909, s. 1; "The Formation of a New Ministry", *The Times*, 30 Nisan 1909, s. 5; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 8", *Tanin*, 6 Eylül 1943, s. 2.

12 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 8", *Tanin*, 6 Eylül 1943, s. 2; "Die Umwälzung in der Türkei: Die Kabinettsbildung", *Reichspost*, 30 Nisan 1909, s. 6; "Die Kabinettsbildung", *Neue Freie Presse*, 30 Nisan 1909, sabah baskısı, s. 3; ve "The Fall of Abdul Hamid: The Formation of a New Ministry", *The Times*, 30 Nisan 1909, s. 5.

13 "Schwierigkeiten der Kabinettsbildung", *Neue Freie Presse*, 30 Nisan 1909, akşam baskısı, s. 4; "Die Kabinettsbildung", *Neue Freie Presse*, 1 Mayıs 1909, s. 5; "La Crise Turque: Le nouveau ministère", *Le Temps*, 1 Mayıs 1909, s. 1; "Das neue türkische Ministerium", *Neue Freie Presse*, 3 Mayıs 1909, s. 3.

14 "La Crise Turque: Le nouveau ministère", *Le Temps*, 1 Mayıs 1909, s. 1; ve "The Fall of Abdul Hamid: The Formation of a New Ministry", *The Times*, 30 Nisan 1909, s. 5.

15 "The Situation in Turkey", *The Times*, 1 Mayıs 1909, s. 7; ve "La Crise Turque: Le nouveau ministère ottoman", *Le Temps*, 2 Mayıs 1909, s. 1.

16 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 8", *Tanin*, 6 Eylül 1943, s. 2 ve "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 9", *Tanin*, 7 Eylül 1943, s. 2

17 "The Situation in Turkey: Proposed Young Turk Cabinet", *The Times*, 1 Mayıs 1909, s. 7

1 Mayıs tarihli Hatt-ı Hûmayun'la Tevfik Paşa'ya bir kez daha kabineyi kurma görevi verildi.[18] O da Meclis-i Âyan üyesi Mehmed Galib Bey'i yeni Adliye Nazırı, Rıfat Bey'i ise yeni Maliye Nazırı olarak atadı.[19] Nazır olarak Tevfik Paşa Kabinesi'ne alınanlar arasında Dahiliye Nazırı Avlonyalı Ferid Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Nouradunghian ve Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Dimitraki Mavrocordato gibi monarşist devlet adamları vardı. Salih Paşa ile Ali Rıza Paşa sırasıyla Harbiye ve Bahriye nezaretlerine getirilmişlerdi.[20]

Kabine açıkça monarşist eğilimliydi. Kabine içinde Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa, Bahriye Nazırı Ali Rıza Paşa ve Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Dimitraki Mavrocordato gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti düşmanları bulunuyordu ve göreve gelir gelmez İttihadcıların tutuklanmalarını talep ettiler.[21] Avlonyalı Ferid Paşa'nın atanması büyük bir tartışma yarattı; İttihadcılara göre mutlakiyetçi rejimin son yıllarında sürdürdüğü sadr-ı âzamlığı sırasında Paşa'nın yaptıkları, millete güven verecek biri olmadığının açık göstergesiydi.[22]

İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart'taki darbe ile iktidara taşınmış olan Tevfik Paşa Kabinesi'ne doğal olarak muhalifti. Birçok mebus Tevfik Paşa Kabinesi'nden memnun olmadığını dile getiriyordu; Kabine'nin Meclis-i Mebusan'ın çoğunluğunun güvenini alamayacağı apaçık ortadaydı.[23] *The Levant Herald and Eastern Express* Tevfik Paşa Kabinesi'nin "ölü doğmuş" bir hükûmet olduğunu yazmıştı. Monarşist eğilimli bir gazete olan *Yeni Gazete* bile yeni kabinenin Meclis'ten güvenoyu alamayacağını yazmaktaydı.[24]

İttihadcıların muhalefetine ve sürmekte olan belirsizliklere rağmen, Tevfik Paşa Kabinesi hükûmet programını hazırlamaya başladı.[25] Tevfik Paşa

---

18 I/1/64, 19 Nisan 1325/2 Mayıs 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 158-159; ve "Das neue Kabinett Tewfik Pascha", *Osmanischer Lloyd*, 2 Mayıs 1909, s. 1. Sultan Reşad'ın ilân ettiği Hatt-ı Hümayun'un İngilizce ve Almanca çevirileri için bkz., "The Situation in Turkey: Rescript by Mohamed V", *The Times*, 3 Mayıs 1909, s. 7; ve "Ein Hatti Humajun des Sultans", *Neue Freie Presse*, 3 Mayıs 1909, s. 3.

19 "The Situation in Turkey: Rescript by Mohamed V", *The Times*, 3 Mayıs 1909, s. 7; "Le Cabinet Tevfik Pacha", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Mayıs 1909, s. 1; ve "La Crise Turque; Le nouveau ministère ottoman", *Le Temps*, 3 Mayıs 1909, s. 1.

20 "Das neue türkische Ministerium", *Neue Freie Presse*, 3 Mayıs 1909, s. 3; "Le Cabinet Tevfik Pacha", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Mayıs 1909, s. 1; ve "The Situation in Turkey: Rescript by Mohamed V", *The Times*, 3 Mayıs 1909, s. 7.

21 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 9", *Tanin*, 7 Eylül 1943, s. 2.

22 "The Situation in Turkey: The New Ministry", *The Times*, 3 Mayıs 1909, s. 7

23 "The Situation in Turkey: The New Ministry", *The Times*, 3 Mayıs 1909, s. 7

24 "The Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Mayıs 1909, s. 1; ve "Bevorstehender Sturz des Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 4 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4. Ayrıca bkz., "The Fall of Abdul Hamid: The Formation of a New Ministry", *The Times*, 30 Nisan 1909, s. 5.

25 "The Turkish Outlook: Position of the Government", *The Times*, 4 Mayıs 1909, s. 5; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 9", *Tanin*, 7 Eylül 1943, s. 2.

3 Mayıs'ta programın yazılmasında mebuslardan yardım istedi, ancak İttihadcılar monarşist eğilimli bir kabineyle ilişkiye girmeyi reddettiler.[26] 4 Mayıs'ta Tevfik Paşa Kabinesi'ne Meclis-i Mebusan'ın güveni olmadığı açıktan söylenmeye başlandı.[27] Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey Tevfik Paşa Kabinesi'nin görevden alınması konusunda ısrar ediyordu. Meclis Reis Vekili Talât Bey, Ali Fuad [Türkgeldi] aracılığı ile ne Meclis'in, ne de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Tevfik Paşa'nın iktidarda kalmasını istediğini kendisine bildirdi. 5 Mayıs'ta kabine üyeleri ile Talât Bey ve Meclis İkinci Reis Vekili Aristidi Paşa Yorgandjioglu'nun yaptıkları bir toplantı sonunda, Tevfik Paşa istifasını sunmak zorunda kaldı.[28]

İttihadcılar sadr-ı âzamlık için Hüseyin Hilmi Paşa ile Hakkı Bey'in yanı sıra, Mahmud Şevket Paşa'nın ismini de zikretmekteydiler. Hatta İttihad ve Terakki Cemiyeti önderlerinden Talât Bey, Mahmud Şevket Paşa'dan bu görevi kabul etmesini resmen rica etmişti. O ise ordudaki konumunu ve etkisini siyasi bir görev kabul ederek kaybetmekten korkmuş, öneriyi geri çevirmiş, görev için uygun bulduğu Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı önermişti.[29] Gazi Ahmed Muhtar Paşa da benzer nedenlerle görevi kabul etmeyince, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilk başta istediği doğrultuda Hüseyin Hilmi Paşa yeniden sadr-ı âzam olarak atandı.[30]

Hüseyin Hilmi Paşa 5 Mayıs'ta Sadr-ı Âzam oldu.[31] Monarşistlerin direnci bir ölçüde kırılmış ve kamuoyu beklentisi gerçekleşmişti. Bu da, darbenin başa-

---

26 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 9", *Tanin*, 7 Eylül 1943, s. 2.

27 "Gerücht über die Demission des Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 2.

28 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 40-41; "Das neue Kabinett", *Osmanischer Lloyd*, 6 Mayıs 1909, s. 1; "New Turkish Ministry: Composition of the Cabinet", *The Times*, 6 Mayıs 1909, s. 5; ve Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1712. Hükümetin istifa edeceği söylentileri basına 4 Mayıs'ta zaten sızmıştı ("Gerücht über die Demission des Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 2).

29 Colmar Von der Goltz, "Erinnerungen an Mahmud Schewket Pascha", *Deutsche Rundshau*, Kasım-Aralık 1913, s. 198'den aktaran, Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 75-76.

30 "Die Ereignisse in der Türkei: Die Kabinettsbildung", *Pester Lloyd*, 6 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 3; Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 75; "Le nouveau Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Mayıs 1909, s. 1; ve Tevfik Paşa'nın Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1712-1713'de aktarılan beyanatı.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadr-ı âzamlığını ilân eden Hatt-ı Hümayun'un tarihi 15 Rebiulahir 1327/22 Nisan 1325/5 Mayıs 1909'dur. Hatt-ı Hümayun'un tam metni için bkz., Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1671.

31 "New Turkish Ministry", *The Times*, 6 Mayıs 1909, s. 5; "Das neue Kabinett", *Osmanischer Lloyd*, 6 Mayıs 1909, s. 1; "Das neue Ministerium Hussein Hilmi Pascha", *Neue Freie Presse*, 6 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4; "Das neue Kabinett", *Reichspost*, 6 Mayıs 1909, s. 2; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9543-9544; ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 49 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 94-95].

rısızlıkla sonuçlandığının ve anayasal düzenin yeniden tesis edildiğinin bir göstergesi olarak görülebilirdi.[32] Kabine üyelerinin çoğu yerinde kaldı: Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa, Maliye Nazırı Rıfat Bey, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Harbiye Nazırı Salih Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Nouradunghian, Evkaf Nazırı Halil Hamınade Paşa ve Dahiliye Nazırı eski rejime bağlı Avlonyalı Ferid Paşa, yerinde kalan nazırlardı.[33] Eski düzen yanlısı Dimitraki Mavrocordato'nun yerine, Aristidi Paşa Yorgandjioglu yeni Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı, Abdurrahman Bey'in yerine, Nail Bey Maarif Nazırı ve Ali Rıza Paşa'nın yerine, Arif Hikmet Paşa da Bahriye Nazırı oldular.[34] Şeyhülislâmlığa geniş bir kesimce kabul gören Sahib Molla atandı.[35] Genelde herkesçe sevilen ve sayılan biri olmasının yanı sıra, Abdülhamid döneminin son yıllarında Saray tarafından pek tutulmaması da Sahib Molla'nın liberal fikirlerinin bir kanıtı olarak görülmekteydi.[36] Roma Büyükelçisi Hakkı Bey, Adliye Nazırlığı'nı geri çevirmiş, görev İttihadcı Niğde mebusu ve Meclis-i Mebusan'da Adliye Encümeni Reisi olan Ürgüplü Hayri Bey'e önerilmişti.[37] Ancak monarşist muhalefet onun atanmasına karşı çıkınca, yetenekli bir memur olan Bağdad Valisi Necmeddin [Kocataş] 17 Mayıs'ta Adliye Nazırlığı'na getirilerek Galib Bey'in yerini aldı.[38] Bu değişikliklere ve Cavid Bey'in Maliye Nezareti Müsteşarlığı'na atanmasına rağmen, yenilenmiş Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi 31 Mart'taki karşı devrimci darbe ile iktidara gelmiş olan mutlakiyetçi monarşi tarafdarı nazırlardan tamamen temizlenmiş değildi.[39]

---

32 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi, 1,* s. 80-81; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 40. Ayrıca bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 2*, s. 399.

33 "Le nouveau Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express,* 6 Mayıs 1909, s. 1; "New Turkish Ministry: Composition of the Cabinet", *The Times*, 6 Mayıs 1909, s. 5; "Das neue Ministerium Hussein Hilmi Pascha", *Neue Freie Presse*, 6 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4; "Die Aufnahme des Ministeriums", *Neue Freie Presse*, 7 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 6; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 9", *Tanin*, 7 Eylül 1943, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 389.

34 "Le nouveau Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express,* 6 Mayıs 1909, s. 1; "New Turkish Ministry: Composition of the Cabinet", *The Times*, 6 Mayıs 1909, s. 5; En Turquie: Le nouveau ministère est formé", *Le Temps*, 7 Mayıs 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 2*, s. 399 ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 41.

35 "New Turkish Ministry: Composition of the Cabinet", *The Times*, 6 Mayıs 1909, s. 5; ve "Der neue Scheich-ül-Islam", *Neue Freie Presse*, 7 Mayıs, 1909, sabah baskısı, s. 6.

36 "The New Turkish Ministry: Favourable Public Opinion", *The Times*, 7 Mayıs 1909, s. 5.

37 "Das neue Ministerium Hussein Hilmi Pascha", *Neue Freie Presse*, 6 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4; ve "The Turkish Outlook: Reported Change in Ministry", *The Times*, 8 Mayıs 1909, s. 7 Ayrıca bkz., "Das neue Justizminister", *Neue Freie Presse*, 8 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 6.

38 "Turkey", *The Times*, 18 Mayıs 1909, s. 5. Ayrıca bkz., "Necmeddin Molla Kocataş", İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 219.

39 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 9", *Tanin*, 7 Eylül 1943, s. 2. Tevfik Çavdar, sadece monarşistlerin Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne yönelik eleştirilerine bakarak, *hatalı bir şekilde* İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu kabinede ağırlıkta olduğunu iddia etmektedir (Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 160).

Önceleri güçlü ve rakipsiz gözüken İttihad ve Terakki Cemiyeti, darbe sonrasında Meclis içinde oldukça zayıf bir konuma düşmüştü. İttihadcılara karşı olan mebuslar ordunun da desteğini alarak, darbenin Cemiyet'in 'sorumsuz' davranışları yüzünden yapıldığını iddia eden bir kampanya başlatmışlardı. Darbenin sorumluluğunu darbenin kurbanlarına yükleme taktiği oldukça başarılı olmuştu; İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeni kabinesinde göreve talip olduklarında hem ordu, hem de monarşist çevrelerde büyük bir muhalefetle karşılaşacaklardı.[40]

İttihad ve Terakki Cemiyeti yeni kabineden, özellikle de kabine üyelerinin 'deneyimli' ve yüksek rütbeli paşalardan seçilmiş olmasından *hiç* memnun değildi. Aslında kişisel nitelikleri ve nezaret tecrübeleri dolayısıyla atanmışlardı; ancak eski rejim sırasında bulundukları yüksek makamlar bu paşaların Devrim'in siyasi ve ekonomik reform programına bağlılıkları konusunda kuşku doğurmaktaydı. Nihayetinde, tümü Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetiminde görev almış paşalardı.[41] 16 Mayıs'ta, Hüseyin Hilmi Paşa lehinde yalnızca yüz elli mebusun oy kullanacağı belli oldu. Bu rakam güvenoyu için yeterliydi, ama 31 Mart Olayı patlak verdiğinde affedilmeyecek bir zaaf gösterdiği için Sadr-ı Âzam'a kızan İttihadcılar muhalefet edeceklerdi. Hüseyin Hilmi Paşa bu suçlamalara basında uzun uzun cevap vererek kendini savundu.[42]

24 Mayıs'ta Hüseyin Hilmi Paşa kürsüye çıkıp programını sundu ve Meclis'ten güvenoyu istedi. Programı, sadr-ı âzam olarak ilk kez atandığı zaman Meclis'e verdiği programla temel konularda aynıydı. Hüseyin Hilmi Paşa başkentte çıkan isyanlara neden olan gerici kışkırtıcılara karşı kanunların uygulanmasında hiçbir taviz verilmeyeceğini belirttikten sonra, ülke sorunlarına değinirken Adana'da meydana gelen olayların da aynı gerici güçler tarafından başlatıldığını söyledi. Sözlerine Adana'da alınan önlemlerin hükûmet emriyle Maraş ve Antakya'ya da genişletildiğini, Adana Valisi ile Cebel-i Bereket Mutasarrıfı'nın ihmal suçlamasıyla görevlerinden alındıklarını da ekledi. Ayrıca, polis ve jandarmanın yeniden örgütlenmesi için bir plan hazırlandığını ve bu planın derhal uygulanacağını bildirdi. Konuşmasına, hazırlanan –özellikle de halihazırda görüşülmekte olan ve Hükûmet'in acilen çıkartmayı düşündüğü Matbuat Kanunu gibi– yasal düzenlemeler hakkında bilgi vererek ve bu tasarıların vakit kaybedilmeksizin yasalaşacağını umduğunu söyleyerek son verdi.[43]

---

40 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 374.

41 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 374.

42 "Türkey: Hilmi Pasha's Ministry", *The Times*, 17 Mayıs 1909, s. 6.

43 *I/II*/78, 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 635-636; "Heyet-i Vükelâ'nın Programı", *Tanin*, 12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909, s. 2; "Die Ereignisse in der Tür-

Bu açıklamalardan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri memnun olmadıkları hususlarda görüşlerini bildirdiler.[44] Ağır eleştirilere rağmen Meclis beşe karşı yüz doksan oyla kabineye onay verdi; birkaç da çekimser oy vardı. Bu, beklenmeyen bir sonuç değildi. Nezaretler İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarına kapatılınca, geriye kalan tek mümkün kabine bu oluyordu ve oy vermekten başka çare yoktu.[45] Kimilerine göre de, Mahmud Şevket Paşa ile ordunun müdahale edeceğinden korkulduğu için Meclis-i Mebusan yeni kabineyi desteklemeye mecbur kalmıştı.[46]

Basın hükûmet programını genelde tatminkâr bulmuştu; hızla uygulamaya geçilmesinin beklendiği ifade ediliyordu. Bir önceki ay yaşanan hayal kırıklığı yüzünden bu seferki program pek coşkuyla karşılanmamıştı.[47] Ama *Tanin,* yeni Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ni eleştirmek için hiç vakit kaybetmedi.[48] Hüseyin Cahid [Yalçın], durumu eski ile yeni, tutucu ile ilerici güçler arasındaki bir savaş olarak tanımladı ve Haziran'ın ilk günlerinde saldırıyı başlattı. Ona göre, 1908 Devrimi'nden sonra kurulmuş anayasal düzenin neredeyse yok edilmesine yol açmış eski rejim bürokratlarının ülke yönetiminde söz sahibi olmalarına izin verilmişti ve bu, büyük bir hataydı.[49] Başka bir makalesinde ise, başından beri anayasal düzen karşıtı olan siyasî bir kadrodan liberal demokratik bir düzen kurmak için aşılması gereken engellerin üstesinden gelmesini beklemenin akıl dışı olduğunu söylüyordu. Bu görev ancak anayasal düzen ve Kanun-u Esasi için canlarını tehlikeye atmış Devrim yanlısı gençler tarafından yerine getirilebilirdi. Makalesine, mevcut kabinenin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasetini yürütebilecek bir hükûmet olmadığını belirterek son veriyordu.[50]

---

kei: Das Regierungsprogramm Hilmi Paschas", *Neue Freie Presse*, 25 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4-5; "La déclaration du grand-vizir á la Chambre ottomane", *Le Temps*, 26 Mayıs 1909, s. 2; ve "Turkey: Ministerial Statement of Policy", *The Times*, 25 Mayıs 1909, s. 5.

44 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kabinenin Programı", *Tanin*, 12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909, s. 1; ve "Heyet-i Vükelâ'nın Programı", *Tanin*, 12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909, s. 2. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 50 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 95].

45 "Ministerial Programme Voted by Chamber", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Mayıs 1909, s. 1; "Diskussion über das Regierungsprogramm", *Neue Freie Presse*, 25 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 5; "Das neue Regiment in der Türkei: Ein Vertrauensvotum für die neue Regierung", *Reichspost*, 25 Mayıs 1909, s. 2; ve "Turkey: A Vote of Confidence", *The Times*, 25 Mayıs 1909, s. 5.

46 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 50 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 95]. Ayrıca bkz., "Differenzen zwischen Militär und Komitee", *Neue Freie Presse*, 26 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 6.

47 "Turkey: The Press and the Government", *The Times*, 26 Mayıs 1909, s. 5.

48 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kabinenin Programı", *Tanin*, 12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909, s. 1.

49 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Çevirme Hareketi", *Tanin*, 19 Mayıs 1325/1 Haziran 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 374.

50 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Tenviri Lâzım bir Nokta", *Tanin*, 23 Mayıs 1325/5 Haziran 1909, s. 1.

Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Nouradunghian mutlakiyetçi rejim taraftarıydı. *La Turquie*'nin başyazarına verdiği bir mülâkatta kabinenin kurulma sürecini eleştiriyor, nazırların Meclis üyeleri arasından Meclis'in onayı ile seçilmesinin kabineyi parlamentoya 'bağımlı' kıldığını, bunun da bir ciddi bir mahzur olduğunu söylüyordu.[51] Bu ifade açıkça, nazırları atama ve görevden alma yetkisinin yalnızca Padişah'ta olduğu mutlakiyetçi rejime geri dönüşü savunan bir görüştü. Hüseyin Cahid [Yalçın], monarşistlerin bu tür iddialarına mutlakiyetçi bir padişahın keyfine göre oluşan değil, Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olan temsili hükümet ilkesini hatırlatarak şiddetle karşı çıkıyordu.[52]

Darbe girişimi bastırılır bastırılmaz Hükümet, Üçüncü Ordu ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin baskılarıyla, olayları başlatan şüphelileri tutuklamaya başlamıştı. Peşine düşülen monarşistler ile Abdülhamid'e çalışan hafiyeler yakalandılar.[53] İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi kuruldu ve Üçüncü Ordu, başkent ele geçtikten sonra tutuklanan karşı devrimcileri yargılamaya başladı.[54]

Divan-ı Harb-i Örfi'nin ilk işlerinden biri, isyanın liderliğini yapan, biri emekliye ayrılmış bir miralay olmak üzere, tümü Dördüncü Avcı Taburu'ndan on üç kişinin yargılanması oldu. Suçlu bulunan bu kişiler idama mahkûm edildiler ve 3 Mayıs sabahı halk önünde idam kararları infaz edildi.[55] Divan-ı Harb-i Örfi, İstanbul'daki Selimiye Kışlası topçu binbaşılarından Ferid Nuri Efendi ile Piyade Kolağası Namık Hilmi Efendi adlı iki zabitanın ordudan atılmalarına ve üç yıl kal'abendlik cezasına çarptırılmalarına karar verdi.[56] Beşiktaş'taki isyanı durdurmaya çalışan *Asar-ı Tevfik* zırhlı-

---

Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 374.

51 Bu mülâkat 19 Mayıs 1325/1 Haziran 1909 tarihli *Tanin*'de de yayınlandı (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 375).

52 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Şekl-i Hükûmet", *Tanin* 16 Mayıs 1325/29 Mayıs 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 389.

53 "The Fall of Abdul Hamid: Press Opinions on the Revolution", *The Times*, 30 Nisan 1909, s. 5; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 301-302.

54 Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, s. 255; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 302.

55 "The Turkish Outlook: Executions in the Capital", *The Times*, 4 Mayıs 1909, s. 5; ve Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 103. Asılanların listesi için bkz., Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 210-212.

56 "Army Appointments and Punishments", *The Times*, 8 Mayıs 1909, s. 7; ve Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 216.

sının süvarisi Ali Kabuli Bey'in katillerinin mahkemesi de 3 Mayıs'ta yapıldı ve aralarında zırhlı mürettebatı, tersane fabrikası ateşçisi, askeri bir imam ve torpido fabrikasında çalışan bir mülâzım-ı ûlânın da bulunduğu sekiz suçlunun tümü idam cezasına çarptırıldı.[57] Onlar da halkın önünde 12 Mayıs'ta asıldılar.[58] 15 Mayıs'ta iki er ile üç polis memuru, görevlerini yapmayıp 31 Mart darbesine katıldıkları gerekçesiyle suçlu bulunup 17 Mayıs günü idam edildi.[59] İstanbul'daki Divan-ı Harb-i Örfi toplam yetmiş kişiye idam cezası verdi.[60]

Divan-ı Harb-i Örfi 3 Mayıs tarihli oturumunda *Mizan*'ın başyazarı Murad Bey hakkında bir karara varmadı.[61] Yabancı basın tarafından "İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne sızmış bir monarşist" ve "Sultan Abdülhamid için çalışan gizli bir hafiye" olarak tanımlanan Murad Bey, halkı anayasal rejime karşı kışkırtmak, dolayısıyla iç savaş için uygun zemin hazırlamakla suçlanıyordu.[62] Darbe girişimi bastırıldığında İstanbul'dan kaçınayı başaramamış birkaç darbeciden biri olduğu için 24 Nisan'da tutuklanmıştı.[63]

31 Mayıs'taki duruşmada Murad Bey kendisini savundu.[64] Aleyhindeki delillere karşın darbeden haberdar olduğunu ve darbeye katıldığını inkâr etti. Hatta, yazdığı makalelerde açıkça darbeyi ve mutlakiyetçi Abdülhamid rejimini desteklediği halde, gazetesi *Mizan*'ın darbe girişiminde oynadığı rolü de inkâr ediyordu.[65] Ertesi gün Divan-ı Harb-i Örfi savunmasını reddederek

---

57 "New Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1909, s. 1; ve "Todesurteile", *Neue Freie Presse*, 6 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4. Ayrıca bkz., "The New Turkish Ministry", *The Times*, 7 Mayıs 1909, s. 5; Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56; ve Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 212-214.

58 "Execution of the Murderers of Ali Kabuli Bey", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Mayıs 1909, s. 1; "Turkey: Further Executions", *The Times*, 13 Mayıs 1909, s. 5; ve Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 103. Ayrıca bkz., *Resimli Kitab*, 2 (Nisan-Eylül 1909), s. 762; "More Executions Fixed", *The Times*, 12 Mayıs 1909, s. 5; ve Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56.

59 "Neue Todesurteile", *Neue Freie Presse*, 16 Mayıs 1909, s. 8; "Turkey: Executions in Constantinople", *The Times*, 18 Mayıs 1909, s. 5; ve Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56.

60 İdama mahkûm edilen bu yetmiş kişiyle ilgili tüm bilgiler için bkz., Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 209-215.

61 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs, 1909, s. 1.

62 "Les Evénements de Turquie", *La Paix*, 2 Mayıs 1909, s. 1'den aktaran, Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, s. 214n.

63 Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, s. 212-213. Ayrıca bkz., *L'Eclaire*, 30 Nisan 1909, s. 2 ve *L'Independence Belge*, 30 Nisan 1909, s. 1'den aktaran, Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, s. 214n.

64 Fevziye Abdullah Tansel, "Mizancı Mehmed Murad Bey", s. 87.

65 Savunmanın tam metni için bkz., Mehmed Murad, *Tatlı Emeller, Acı Hakikatler* (İstanbul, 1330 [1914]), s. 359-369 [Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, s. 213-219].

Murad Bey'i Rodos adasında ömûr boyu sûrgûn cezasına çarptırdı.[66] 19 Haziran'da, anayasal rejimi devirme girişimi ile suçlanıp hûkûm giyen altmış üç darbeci ile birlikte Murad Bey de bir gemiyle Rodos'a gönderildi.[67]

7 Mayıs tarihli *Sabah*, *İkdam*'ın başyazarı Ali Kemal Bey tarafından Abdülhamid'e yazılmış, her zaman onun hizmetinde olduğunu, Batı Avrupa ve Mısır'daki İttihadcı eylemlerden kendisini haberdar ettiğini söyleyen bir mektubu yayınladı.[68] *Sabah* gazetesinin 16 Mayıs tarihli sayısında Ali Kemal Bey'in başka jurnalleri de yayınlanacaktı.[69]

6 Mayıs'ta *Osmanlı*'nın başyazarı ve Prens Sabahaddin'in öncülüğündeki monarşist muhalefetin önde gelenlerinden Ahmed Fazlı [Tung] tutuklandı.[70] 3 Haziran'da Divan-ı Harb-i Örfi karşısına çıkarıldı ve aynı gün beraat ettirilerek *Osmanlı*'nın yayınlanmasına izin verildi.[71] Yaz ayları boyunca yurtdışında yaşayan Ahmed Fazlı [Tung], 28 Eylûl'de İstanbul'a dönecekti.[72]

Divan-ı Harb-i Örfi yetkilileri darbe girişimi başarısız olunca ülkeden kaçmış olan darbe yanlısı gazetelerin sahipleri ile başyazarlarını ilgilendiren bir duyuru yayınladı.[73] Hepsi de darbe girişiminin başlıca düzenleyicileri ve kışkırtıcıları olmakla suçlanan *İkdam*'ın sahibi Ahmed Cevdet Bey ile başyazarı Ali Kemal Bey'e, *Volkan*'ın sahibi Derviş Vahdeti'ye ve *Serbesti*'nin sahibi Mevlânzade Rıfat Bey'e Divan-ı Harb-i Örfi'nin karşısına çıkmaları için on günlûk bir sûre tanınıyordu. Bu sûre içinde kendiliklerinden teslim olmazlarsa doğrudan doğruya kanuna karşı gelmiş sayılacak, gıyaplarında karar verilip mallarına el konulacaktı.[74] Divan-ı Harb-i Örfi ayrıca, *Volkan*'ın baş-

66 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Haziran 1909, s. 1; "Birinci Divan-ı Harb-i Örfi", *Tanin*, 26 Mayıs 1325/8 Haziran 1909, s. 2; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Haziran 1909, s. 1; Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 105; Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56; ve Fevziye Abdullah Tansel, "Mizancı Mehmed Murad Bey", s. 88. Ayrıca bkz., Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, s. 213; ve Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 133-134.

67 "Situation politique", *La Paix*, 23 Haziran 1909, s. 2 ve Mehmed Murad, *Enkaz-ı Istibdad İçinde Zûgürdün Tesellisi* (İstanbul, 1329[1913]), s. 46'dan aktaran, Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, s. 220. Ayrıca bkz., Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşurtiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 104.

68 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Mayıs 1909, s. 1.

69 "Die im Yildiz gefundenen Schriftstücke", *Neue Freie Presse*, 17 Mayıs 1909, s. 3; ve "Les Djournals", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Mayıs, 1909, s. 1.

70 "Une arrestation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Mayıs 1909, s. 2.

71 "Birinci Divan-ı Harb-i Örfi", *Tanin*, 22 Mayıs 1325/4 Haziran 1909, s. 3; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Haziran 1909, s. 1.

72 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Eylül 1909, s. 1.

73 "The Court Martial", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mayıs 1909, s. 1; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkilap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, s. 255.

74 "The Court Martial", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mayıs 1909, s. 1.

yazarlarından biri olan Ömer Lütfi Bey'i 26 Mayıs tarihli oturumunda idama mahkûm etti.[75]

Divan-ı Harb-i Örfi Türkiye'ye dönüp mahkemeye çıkmayacakları artık anlaşılan monarşist gazete sahipleri ile başyazarları hakkındaki hükümleri 18 Temmuz'da kesinleştirdi. Aynı tarihli oturumda gıyabında yargılanan *İkdam*'ın sahibi Ahmed Cevdet Bey beraat etti.[76] Hakkındaki suçlamalar düşünce Ahmed Cevdet Bey ile eşi 5 Ağustos'ta Viyana'dan İstanbul'a döndü. *İkdam*'ın yayın hayatına devam edeceği ilân edildi.[77]

Ne var ki, *İkdam*'ın yazı işleri müdürü Ali Kemal Bey'in gıyabında Abdülhamid'in çıkarları doğrultusunda çalıştığı için İstanbul'a dönme yasağı getirilmişti.[78] Zaten ülkeden kaçmış olan Ali Kemal Bey sürgünde gazete çıkarmaya başlamıştı. *Yeni Yol* isimli bu gazetenin 15 Kasım tarihinde kabinenin aldığı bir kararla Türkiye'de dağıtılması yasaklanacaktı.[79]

Divan-ı Harb-i Örfi 21 Temmuz'daki oturumunda *Serbesti*'nin başyazarı Mevlânzade Rıfat Bey'e gıyabında on yıl süreyle İstanbul'dan sürgün etme cezası verdi.[80] Davalıların yargılanmaları sırasında çeşitli belgeler gündeme gelmişti. Bunlardan biri Mevlânzade Rıfat Bey'in bir keresinde Abdülhamid'den *Serbesti* sayfalarında yer verdiği monarşist kışkırtmalar karşılığında yetmiş lira kadar yüklü bir para aldığını ortaya koymuştu.[81] 10 Ağustos'ta Hükûmet önceleri Kahire'de, 27 Temmuz'dan sonra da Şerif Paşa'nın mali desteği sayesinde Paris'te, Mevlânzade Rıfat Bey tarafından yayımlanan *Serbesti*'nin Türkiye'de dağıtımına yasak getirdi.[82] Divan-ı Harb-i Örfi ayrıca *Serbesti* gazetesini satan ya da alan kişilerin iki ile on beş lira arası ceza öde-

---

75 "Turkey: Death Sentences", *The Times*, 27 Mayıs 1909, s. 5; ve "Sanktionierung kriegsgerichtlicher Todesurteile", *Neue Freie Presse*, 27 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 6.

76 "Birinci Divan-ı Harb-i Örfi", *Tanin*, 6 Temmuz 1325/19 Temmuz 1909, s. 3; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Temmuz 1909, s. 1; ve "Executions in Constantinople", *The Times*, 20 Temmuz 1909, s. 5.

77 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Ağustos 1909, s. 1.

78 "Birinci Divan-ı Harb-i Örfi", *Tanin*, 6 Temmuz 1325/19 Temmuz 1909, s. 3; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Temmuz 1909, s. 1; ve "Executions in Constantinople", *The Times*, 20 Temmuz 1909, s. 5. Ayrıca bkz., Charles Donald Sullivan, *Stamboul Crossings: German Diplomacy in Turkey, 1908 to 1914*, s. 142.

79 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Kasım 1909, s. 1.

80 "Birinci Divan-ı Harb-i Örfi", *Tanin*, 9 Temmuz 1325/22 Temmuz 1909, s. 3; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Temmuz 1909, s. 1; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ağustos 1909, s. 1.

81 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 394'te yer alan Hüseyin Tayyar jurnali.

82 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ağustos 1909, s. 1, ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ağustos 1909, s. 1. *Serbesti*'nin yayınlanabilmesi için Mevlânzade Rıfat Bey ile Şerif Paşa arasında yapılmış yasal antlaşma metni için bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 53-55; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, s. 256-257 Ayrıca bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 285.

yeceklerini de bildirdi. Bu karar gazetenin anayasal düzen aleyhtarı monarşist propagandasına devam etmekte olduğundan alınmıştı. Hükûmet'in İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi altında görev yapan baskıcı bir organ olduğunu iddia eden gazete, Divan-ı Harb-i Örfi tarafından verilen hükümlerin de Kanun-u Esasi'ye aykırı alındığını yazıyordu.[83]

Divan-ı Harb-i Örfi suçlu olan ve Devrim sonrasında derhal sürgüne gönderilmiş eski rejim paşaları için de harekete geçmişti. 17 Mayıs sabahı eski rejimin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa sürgün edildiği Büyük Ada'da tutuklanıp Harbiye Nezareti'ne getirildi.[84] 23 Mayıs'ta mahkeme onun ve öteki eski rejim paşalarının rütbelerinin alınmasına, beş yıl süreyle sürgün edilmelerine ve mallarına el konulmasına karar verdi. Adalar'a sürgün edildiklerinden beri gerici entrikalar peşinde olduklarına dair deliller ele geçirilmişti. Benzer hükümler Devrim'den sonra kamu kaynaklarını zimmetlerine geçirmekle suçlanan eski nazırlara da uygulandı. Sultan Abdülhamid'in 1908 Devrimi öncesi Mabeyn İkinci Kâtibi olan İzzet Paşa ile Selim Melhame ve Necib Melhame'ye de aynı hükümlerin verilmesi beklenmekteydi.[85] Hükûmet, Türkiye'deki monarşist Mısırlıların yayın organı olan *Moayyad*'ın dağıtımını da yasakladı; çünkü gazetenin sahibi ve başyazarı Şeyh Ali Yusuf'un 1908 Devrimi'nde servetiyle birlikte Türkiye'den kaçmayı başaran ve adamları aracılığıyla Arab dünyasında faaliyet gösteren eski Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet Paşa ile yakın ilişkide olduğu biliniyordu.[86]

Söz konusu paşalardan Tahsin, Mehmed Rıza, Ragıb, Ahmed Ratib, Saadeddin, Reşid ve İsmail'in yanı sıra, Memduh Paşa da 24 Mayıs gecesi Adalar'dan alınıp Harbiye Nezareti'nde hapse konuldu. Bu eski rejim paşalarının tümü emeklilik haklarını kaybetti.[87] 26 Mayıs günü Mahmud Şevket Paşa

---

83 "News Items" *The Levant Herald and Eastern Express,* 24 Ağustos 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Erol Şadi Erdinç ve Faruk Ilıkan, "Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyyeti Merkez-i Umûmî'si Yazışmalarından Örnekler", s. 40-41.

84 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 17 Mayıs 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması,* s. 104; ve Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 136.

85 "The Magnates of the Old Regime", *The Levant Herald and Eastern Express,* 24 Mayıs 1909, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Türkische Blätterneldungen", Pester *Lloyd,* 25 Mayıs 1909, akşam baskısı, s. 1; Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56; ve Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması,* s. 104. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 139.

86 "Turkey: The Egyptian Nationalist Press", *The Times*, 26 Mayıs 1909, s. 5.

87 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 26 Mayıs 1909, s. 1; "Turkey: Proceedings Against Reactionaries", *The Times,* 26 Mayıs 1909, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Sanktionierte Urteile", *Pester Lloyd,* 27 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4; ve "Turkey: Punishment of Reactionaries", *The Times,* 27 Mayıs 1909, s. 5. Ayrıca bkz., Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56; ve Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 136-141.

Adalar'da ev hapsinde tutulan eski rejim paşalarının Bodrum ile Limni, Midilli ve Sakız adalarına sürgün edileceklerini duyurdu.[88] Vakit kaybetmeksizin, 27 Mayıs gecesi paşalar gidecekleri sürgün yerleri için İstanbul'dan ayrılacakları gemiye bindirildiler. Sultan Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Dahiliye eski Nazırı Memduh Paşa ve İstanbul eski Valisi Reşid Paşa Sakız Adası'na, Harbiye eski Nazırı Mehmed Rıza Paşa Midilli'ye, Bahriye eski Nazırı Rami Paşa, Tophane-i Amire Müşiri Zeki Paşa, Hicaz eski Valisi Ahmed Ratib Paşa ve Birinci Muhafız Alayı Kumandanı Saadeddin Paşa Rodos'a, Mekâtib-i Askeriye Müfettişi İsmail Paşa Bodrum'a ve eski Mabeyinci Ragıb Paşa da İstanköy'e sürgüne gönderildi.[89]

Sultan Abdülhamid'in musahibi Nadir Ağa 8 Mayıs'ta Divan-ı Harb-i Örfi'deki sorgusu sırasında yetkililere Derviş Vahdeti'nin gazetesi *Volkan*'ın Abdülhamid lehine yazılar yazdığını ve bunun karşılığında da Padişah'ın Derviş Vahdeti'ye büyük paralar ödediğini, ayrıca gazetenin yayınına devam etmesi için de aylık ödemelerde bulunduğunu söyledi.[90]

Kaçak olan Derviş Vahdeti nihayet Mayıs ayının son günlerinde İzmir'de yakalandı.[91] Derviş Vahdeti darbenin başarısız olacağının belli olduğu günlerde yardım almak amacıyla ilk olarak darbecilerden Kâmil Paşa'nın oğlu Bahriye Feriği Said Paşa'ya müracaat etmişti. Daha sonra, yardım almak ümidiyle gittiği Veliahd Vahideddin'in sarayına da sığınamayacağını anlayınca trenle Gebze'ye kaçmıştı. Oradan da karayoluyla Bergama'ya geçmiş, sonra da İzmir'e gitmişti.[92] Bir ihbarla İzmir'e gelişini haber alan yetkililer Derviş Vahdeti'yi tutukladılar.[93] 30 Mayıs'ta polis eşliğinde İstanbul'a getirilip Har-

88 "Sanktionierung kriegsgerichtlicher Todesurteile", *Neue Freie Presse*, 27 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 6; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Mayıs 1909, s. 1.

89 "The Magnates of the Old Regime", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Mayıs 1909, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Verfolgung der Alttürken", *Pester Lloyd*, 28 Mayıs 1909, akşam baskısı, s. 1; "Verbannung der verurteilten reaktionären Würdenträger", *Neue Freie Presse*, 28 Mayıs 1909, akşam baskısı, s. 3; ve Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 104.

90 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 389. Nadir Ağa, 26 Mayıs'ta Divan-ı Harb-i Örfi tarafından beraat ettirildi ("Turkey: Punishment of Reactionaries", *The Times*, 27 Mayıs 1909, s. 5). Ayrıca bkz., "Nadir Ağa ile Mülâkat, 1: Nadir Ağa'nın Başına Gelenler", *Tanin*, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909, s. 1-2; "Nadir Ağa ile Mülâkat, 2: Yıldız Ahvaline Dair Bazı İfşaat", *Tanin*, 15 Mayıs 1325/28 Mayıs 1909, s. 1.

91 "Derviş Vahdeti Melununun Tutulması", *Tanin*, 13 Mayıs 1325/26 Mayıs 1909, s. 1; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Mayıs 1909, s. 1; "Vahdeti Nasıl Tutuldu?", *Tanin*, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909, s. 2; "Die Ereignisse in der Türkei: Sanktionierte Urteile", *Pester Lloyd*, 27 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4; ve "Sanktionierung kriegsgerichtlicher Todesurteile", *Neue Freie Presse*, 27 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 6. Ayrıca bkz., Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56.

92 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 380-381. Ayrıca bkz., "Derviş Vahdeti Nasıl ve Nerede İhtifa Eylemiş?", *Tanin*, 14 Mayıs 1325/27 Mayıs 1909, s. 2.

93 Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 382.

biye Nezareti'nde hapsedilen Vahdeti, sorgusu sırasında gazetesi *Volkan*'da monarşist amaçlara hizmet ettiğini ve bunun için Abdülhamid'den para aldığını itiraf etti.[94] Mahkeme Temmuz ayı başına kadar sürdü ve nihayet 6 Temmuz'da Derviş Vahdeti'ye idam cezası verildi.[95]

Divan-ı Harb-i Örfi 19 Temmuz tarihli oturumunda 31 Mart darbe girişiminin önde gelen kışkırtıcılarından olduğu suçlamasıyla Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın on gün içinde mahkemeye teslim olması yönünde bir karar aldı. Teslim olmadığı takdirde gıyabında mahkûm edilecek, vatandaşlık haklarını kaybedecek ve mallarına el konulacaktı. Benzer bir karar Ergani-Maden eski mebusu Niyazi Bey hakkında da çıkarıldı. Bununla birlikte, ne Said Paşa'nın, ne de Niyazi Bey'in kendiliklerinden teslim olmaları beklenmekteydi.[96]

4 Mayıs'ta Erzurum Fırka ve Mevki'i Kumandanı Erkân-ı Harbiye Feriği Yusuf Ziya Paşa'ya, görevini Celâl Paşa'ya bırakıp Erzincan'daki Dördüncü Ordu Karargâhı'na gitmesi emri verilmişti.[97] Paşa daha sonra tutuklanarak Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmak üzere İstanbul'a getirildi.[98] 19 Mayıs tarihli *Tanin,* 31 Mart'taki darbe girişimiyle bağlantılı olarak Erzurum'da meydana gelen ordu isyanından Yusuf Ziya Paşa'nın sorumlu tutulduğunu bildiren Erzurum kaynaklı bir mektup yayınlamıştı.[99] Divan-ı Harb-i Örfi Paşa'yı monarşist darbeyi desteklemekten suçlu bularak idama mahkûm etti.[100]

19 Temmuz sabahı idam cezasına çarptırılan on üç kişi, Bayezid, Sultanahmed Meydanı ve Fatih'te asıldı. Aralarında Erzurum Fırka ve Mevki'i Kumandanı Erkân-ı Harbiye Feriği Yusuf Ziya Paşa, Süvari Feriği Çerkes Şevket Mehmed Paşa, Derviş Vahdeti, Nizamiye Sekizinci Alay'ın Miralayı iken açığa çıkartılmış olan Mehmed Nuri Bey, tanınmış hafiye Hakkı Bey ve Taş Kışla'daki taburların kumandanı Mirliva İsmail Bey vardı. 'Kabasakal'

94 "News Items" *The Levant Herald and Eastern Express,* 31 Mayıs 1909, s. 1; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım,* 2, s. 392.

95 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 7 Temmuz 1909, s. 1; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 14 Temmuz 1909, s. 1. Divan-ı Harb-ı Örfi'nin karar metni için bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım,* 2, s. 383-384. Ayrıca bkz., Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 56.

96 "Executions in Constantinople", *The Times,* 20 Temmuz 1909, s. 5.

97 "The Turkish Outlook: Affairs in Anatolia", *The Times,* 5 Mayıs 1909, s. 5; ve "Die Garnison von Erzerum", *Neue Freie Presse,* 5 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 4.

98 "Die Garnison von Erzerum gegen die Aufnahme von jungtürkischen Offizieren", *Neue Freie Presse,* 15 Mayıs 1909, akşam baskısı, s. 3.

99 "The Situation in Asiatic Turkey", *The Times,* 25 Mayıs 1909, s. 5.

100 Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 55; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909,* s. 209; ve "Geständnisse Jussuf Paschas", *Neue Freie Presse,* 21 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 5. Ayrıca bkz., "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 14 Temmuz 1909, s. 1.

lâkabıyla bilinen ve tanınan bir işkenceci olan Süvari Feriği Çerkes Şevket Mehmed Paşa, Abdülhamid'in eski yaverlerindendi.[101]

Meclis-i Mebusan'ın 1 Mayıs tarihli oturumunda Adana'daki Ermeni kıyımı hakkında hararetli bir tartışma yaşandı. Dahiliye Nezareti Müsteşarı Âdil Bey Meclis-i Mebusan'ın bu oturumunda olaylar sırasında Adana Valisi olan Mehmed Cevad Bey'in Nezarete çekmiş olduğu telgraflarından örnekler okuyarak mebusların sorularına cevap verdi. Meclis'teki bazı mebuslar Müsteşar Âdil Bey'i de olaylara Nezaret'te gereken hızla müdahale etmemiş olmasından dolayı suçladılar. Meclis'in tartışmalı geçen bu oturumundan sonra, Adana'da yaşanan bu felâketin yaralarını sarmaya yardımcı olmak üzere şehre derhal yirmi bin lira gönderilmesine, Adana'da bir Divan-ı Harb-i Örfi kurulmasına, bu kıyımın yaşanmasında sorumluluğu olan suçluların yargılanmasına hemen hemen oybirliğiyle karar verildi.[102] 6 Mayıs'ta kıyım yapanları yargılamak üzere Adana'ya gönderilen Divan-ı Harb-i Örfi Üçüncü Ordu'ya mensup subaylardan oluşmaktaydı.[103] *La Turquie*'nin 14 Mayıs tarihli sayısında Mahmud Şevket Paşa ile yapılan bir mülâkatta, Adana'ya İkinci ve Üçüncü Ordu'ya mensup on tabur güvenilir asker gönderildiği, şehirdeki Divan-ı Harb-i Örfi'nin katliam ve isyandan suçlu bulunanları idama mahkûm etme yetkisi olduğu dile getiriliyordu.[104]

24 Mayıs tarihli *Tanin* gazetesi, Dahiliye Nazırı Avlonyalı Ferid Paşa ile yapılan bir görüşmeye dayanarak, Kilikya'daki Ermeni kıyımına katılmış bazı askerlerin tutuklandıkları bilgisini verdi. Adana'daki Divan-ı Harb-i Örfi dokuz kişiyi idama mahkûm etmişti. Paşa'ya göre isyanın sorumlusu, resmi bir kışkırtma olduğu kesin olmamakla birlikte, görevlerini yerine getirmeyen kimi memurlardı, ki bunlar arasında hakkında soruşturma açılan ve tutuklanan Cebel-i Bereket eski Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey de bulunmaktaydı. Avlonyalı Ferid Paşa hükûmetin suçluları ortaya çıkarmak ve en ağır şekilde cezalandırmak konusunda kararlı olduğunu da söylüyordu.[105] Ne var ki, bu

101 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Temmuz 1909, s. 1; "Executions in Constantinople", *The Times*, 20 Temmuz 1909, s. 5; Hüseyin Işık, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", s. 55; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 302-303; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 131-132, s. 209; ve Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 104-105. Ayrıca bkz., *Resimli Kitab*, 2 (Nisan-Eylül 1909), s. 843.

102 *VU*63, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 119-136; "Die Armeniergemetzel: Eine Debatte über die Armeniergemetzel", *Neue Freie Presse*, 3 Mayıs 1909, s. 4; ve "The Massacres in Asia Minor: Relief Voted by the Chamber", *The Times*, 3 Mayıs 1909, s. 7

103 "The New Turkish Ministry", *The Times*, 7 Mayıs 1909, s. 5.

104 *La Turquie*, 14 Mayıs 1909'dan nakleden, "Turkey: The Massacres at Adana", *The Times*, 15 Mayıs 1909, s. 7.

105 *Tanin*, 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909'dan aktaran "Turkey: The Adana Massacres", *The Times*, 31 Mayıs 1909, s. 5.

beyanatı pek tatmin edici bulunmadı. Kamuoyunun ikna edilmesi, ancak kıyım süresince sergilediği tavır nedeniyle isyana karışmış olabileceği şüphesi yüksek olan Adana eski Valisi Mehmed Cevad Bey'in de soruşturulması için gereken adımların atılmasıyla mümkün olabilecekti. Adana'yı bir haftadan uzun bir süre boyunca *agent provocateurlerin* ve isyancı erlerin insafına bırakmış bir valinin, yalnızca görevden alınması yeterli bir ceza sayılamazdı.[106]

15 Temmuz'da hükümet, Adana eski Valisi Mehmed Cevad Bey ile Cebel-i Bereket eski Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey'i yargılama kararı aldı. Her ikisi de sıkı güvenlik tedbirleri altında Adana'daki Divan-ı Harb-i Örfi'ye gönderildi. Ayrıca, daha önce tutuklanmış olan ve olayların büyümesinde sorumlulukları olduklarına inanılan Adana'nın önde gelen yirmi kadar Müslüman lideri de derhal Divan-ı Harb-i Örfi karşısına çıkarılacaktı.[107]

Adana kıyımını soruşturmak üzere atanmış Divan-ı Harb-i Örfi'nin raporunda, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki düşmanlığa yol açan çeşitli nedenler sayılmaktaydı. Valinin yeteneksizliğine, etkinlik gösterememiş olmasına ve öteki yerel yetkililerin beceriksizliği konusuna uzun uzun yer verilmişti. Raporun sonunda da daha önce asılmış on beş kişiye ek olarak, sekiz yüz kişinin daha idam cezasına çarptırılacağı, on beş bin kişinin ömür boyu ağır hapis cezasına ve seksen bin kişinin de hafif cezalara çarptırılmaları gerektiğine değiniliyordu.[108]

Adana'daki Divan-ı Harb-i Örfi, Adana eski Valisi Mehmed Cevad Bey'i Ermeni kıyımını planlayan ve uygulamaya geçiren monarşistler ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle altı yıl boyunca kamu hizmetinden uzaklaştırma cezasına çarptırdı.[109] Mehmed Cevad Bey'in Abdülhamid'e yakınlığı Yıldız Sarayı'na Mabeyn Kâtibi olarak girdiği 1889 yılına kadar uzanmaktaydı; Mabeyn'de on bir yıl hizmet vermiş, ardından 1901'de Kudüs'e mutasarrıf olmuş, sonra da vali olarak Ankara, Konya ve Adana'da bulunmuştu.[110] Olay-

106 "Turkey: The Adana Massacres", *The Times*, 31 Mayıs 1909, s. 5.

107 "The Adana Massacres: Manifesto to be Addressed to Moslems", *The Times*, 16 Temmuz 1909, s. 5. İttihadcılar bu kişilerin yargılanmaları için sürekli baskı yaptı. Örneğin bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hakikat İsteriz!" *Tanin*, 27 Haziran 1325/10 Temmuz 1909, s. 1; ve "Adana'da İğtişaş Nasıl Hızlandı?: Eski Hükûmet Uyuyordu", *Tanin*, 27 Haziran 1325/10 Temmuz 1909, s. 1.

108 "The Adana Massacres", *The Times*, 19 Temmuz 1909, s. 5. Ayrıca bkz., "Adana Faciası Hakkında iki Vesika", *Tanin*, 17 Temmuz 1325/30 Temmuz 1909, s. 1-2; "Adana Faciası Hakkında iki Vesika", *Tanin*, 18 Temmuz 1325/31 Temmuz 1909, s. 1-2; "Adana Faciası Hakkında iki Vesika", *Tanin*, 19 Temmuz 1325/1 Ağustos 1909, s. 1-2; "Adana Faciası Hakkında iki Vesika", *Tanin*, 20 Temmuz 1325/2 Ağustos 1909, s. 1-2; "Adana Faciası Hakkında iki Vesika", *Tanin*, 21 Temmuz 1325/3 Ağustos 1909, s. 1-2; "Adana Faciası Hakkında iki Vesika", *Tanin*, 22 Temmuz 1325/4 Ağustos 1909, s. 1-2; ve "Adana Faciası Hakkında iki Vesika", *Tanin*, 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, s. 1.

109 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Eylül 1909, s. 1.

110 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 189-190.

lara zamanında askeri müdahalede bulunmadığı gerekçesiyle Adana'nın eski Ordu Kumandanı Remzi Paşa da üç yıl hapis cezası aldı.[111] Kıyıma katılmış kişilerin yargılandığı Antakya'daki Divan-ı Harb-i Örfi'de ise sanıklardan on beşi idam cezasına çarptırıldı, çok sayıda tanınmış kişi de sürgüne gönderildi.[112]

Bu arada, 31 Mart darbe girişiminde bizzat yer alan ve daha sonra yurtdışına kaçan Berat mebusu İsmail Kemal Bey, Mayıs ayı boyunca Atina'da ikamet etmişti. Türk Hükûmeti'nin Yunan Hükûmeti nezdindeki girişimleri sonucunda Haziran ayı başında Yunanistan'dan sınırdışı edilmesi sağlandı. İsmail Kemal Bey Atina'dan Korfu adasına gitmeye zorlandı. Korfu'ya gelir gelmez de seyahat ettiği gemide Arnavutluk'taki isyancılara dağıtmak üzere taşıdığı yüklü miktarda silâh ve askerî malzemeye el konularak tutuklandı. Ancak, tutukluluk hali uzun sürmedi. Oradan memleketi Vlorë'ye [Avlonya] geçince Türkiye'ye teslimi mümkün olmadı. İsmail Kemal Bey daha sonra da Roma'ya gitti.[113]

Meclis-i Mebusan'ın 8 Temmuz tarihli oturumunda Mahmud Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu Kumandanı sıfatıyla 1 Temmuz tarihinde Arnavut Berat mebusu İsmail Kemal Bey'in hakkında Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanabilmesi için Meclis-i Mebusan'dan izin isteyen resmî talebi üzerinde görüşme yapıldı. Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey söz konusu mebus hakkındaki Meclis Encümen-i Mahsusa raporunu okudu ve 'ikna edici' bir konuşmayla encümenin 31 Mart darbe girişiminde İsmail Kemal Bey'in suçlu olduğuna ya da bundan çıkar sağlamaya çalıştığına dair bir delil bulamadığını söyledi. Açık olan tek şey onun siyasî muhaliflerinin iktidardan alınmalarından memnunluk duymuş olabileceğiydi. Hatta bu bile kuşkuluydu, çünkü Arab mebuslardan biri onun isyan sırasında meydana gelen olaylar karşısında göz yaşlarını tutamadığını görmüştü. Uzun bir tartışmanın ardından hakkında herhangi bir suç delili olmadığı için Meclis-i Mebusan'ın büyük bir çoğunluğu İsmail Kemal Bey'in Divan-ı Harb'e verilmemesi gerektiği yönünde oy kullandı. Böylece Meclis onu ve hemen hemen aynı zamanda İstanbul'dan kaçmış olan başka bir monarşisti de –Ergiri mebusu Arnavut Müfid Bey'i– aklamış oldu. Bu sonuçlar Arnavut mebuslarca coşkuyla karşılandı.[114]

111 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Eylül 1909, s. 1.

112 "The Massacres in Asia Minor", *The Times*, 23 Eylül 1909, s. 3.

113 "Ismail Kemal Bey", *The Times*, 2 Haziran 1909, s. 7

114 *I/I/108*, 25 Haziran 1325/8 Temmuz 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 267-277; "Ismail Kemal freigesprochen", *Reichspost*, 9 Temmuz 1909, s. 4; "Turkey: The Chamber and Ismail Kemal Bey", *The Times*, 9 Temmuz 1909, s. 5; ve "Ismail Kemal Bey Innocent", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Temmuz 1909, s. 1.

Prens Sabahaddin ile birlikte çalışan başka bir İttihadcı karşıtı Ali Haydar Bey, 13 Temmuz'da İstanbul'a geldi.[115] O da darbenin başarısız olmasının ardından Paris'e kaçanlardandı.

Hükümette nazır olarak görev alamayan İttihad ve Terakki Cemiyeti, nezaretlerin Meclis-i Mebusan tarafından denetlenmesi konusunda etkili olacak bir 'reform planı' hazırladılar. 'Siyasî Müsteşarlık' adıyla yaratmayı düşündükleri bir idarî kadro ile Meclis-i Mebusan üyeleri arasından seçilecek kimseleri nezaretlerde görevlendireceklerdi. Niyetleri İttihadcı mebusları 'Siyasî Müsteşar' olarak çeşitli nezaretlere yerleştirerek hükümeti dolaylı bir şekilde etkilemek ve denetlemekti.[116] Halid Ziya [Uşaklıgil]'in Mabeyn Başkâtibi, Tevfik Bey'in de İkinci Mabeyinci olarak atanmalarıyla İttihadcıların Saray'daki konumları güçlenmişti.[117] Mabeyn Padişah ile Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu hükümet arasındaki ilişkileri yürüten ve son derece önemli işlevleri olan bir kurumdu. Bu nedenle, Mabeyn'de İttihadcılara yakın kişilerin görev almış olması İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni iktidara yaklaştırmış olmaktaydı.

İttihadcı liderler reform planı üzerinde görüşmüşler, Cavid ve Talât beyler destek almak ümidiyle 6 Mayıs'ta Mahmud Şevket Paşa ile buluşmaya gitmişlerdi; ancak Paşa İttihadcıların bu önerisine destek vermedi.[118] Daha sonra Hüseyin Hilmi Paşa'ya gittilerse de, aldıkları tepki daha az cesaret kırıcı değildi.[119] Sadr-ı Âzam onlara müsteşarların kabineye girmelerinin daha önce duyulmamış bir fikir olduğunu söylemişti. İttihadcılar bu tutumu eski rejimin siyasî iktidarı tek bir elde bulundurma ısrarı olarak yorumladı.[120] Kabinenin monarşist üyeleri, özellikle Gabriel Nouradunghian, Raif Paşa ve Şeyhülislâm konuya şiddetle karşı çıkıyorlardı.[121] Mutlakiyetçi nazırların itirazı Mahmud Şevket Paşa'nınkiyle birleşince projeye olan direnç iyice güç kazandı. Paşa,

115 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Temmuz 1909, s. 1.

116 Hüseyin Cahid Yalçın, *Talât Paşa*, s. 37 Konu Mayıs ayı ortalarında kamuoyuna duyuruldu (Hüseyin Cahid [Yalçın], "Müsteşarlık Meselesi", *Tanin*, 6 Mayıs 1325/19 Mayıs 1909, s. 1). Konuyla ilgili bir tartışma için bkz., Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihat ve Terakki ve Siyasi Müsteşarlıklar", s. 32-37

117 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 50 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 96].

118 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 10", *Tanin*, 8 Eylül 1943, s. 2.

119 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 10", *Tanin*, 8 Eylül 1943, s. 2.

120 Hüseyin Cahid Yalçın, *Talât Paşa*, s. 37. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Müsteşarlık Meselesi" *Tanin*, 6 Mayıs 1325/19 Mayıs 1909, s. 1; ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 51 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 96-97].

121 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 10", *Tanin*, 8 Eylül 1943, s. 2. Ayrıca bkz., "Parlamentarische Unterstaatssekretäre", *Neue Freie Presse*, 15 Mayıs 1909, sabah baskısı, s. 7

görünürde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekliyor, ancak gerçekte, özellikle bu konuda, onları durdurmak için elinden gelen her şeyi yapıyordu.[122]

Hayal kırıklığına uğrayan ama yılmayan İttihad ve Terakki Cemiyeti konuyu Meclis-i Mebusan'a götürmeye karar verdi. Mebusların müsteşarlık yapabilmeleri için Kanun-u Esasi'nin 67. maddesinin değiştirilmesi gerekiyordu. Mevcut maddeye göre, mebusların başka bir devlet görevi üstlenmeleri mümkün değildi.[123] Anayasa değişikliği için Meclis çoğunluğunun üçte ikisi gerekiyordu, ki kuramsal olarak bu mümkündü. Ancak Cemiyet kendi içinde ikiye bölünmüştü. Kimileri kamuoyunu rahatsız edeceği gerekçesiyle İttihadcı vekillerin iki görev birden üstlenmeleri fikrine karşı çıkıyordu; İttihad ve Terakki Cemiyeti vatansever değil, iktidar hırsına kapılmış gibi görülebilirdi.[124] İttihadcı liderler 12 Haziran'da İttihad ve Terakki Fırkası'nı resmen kurarak mebusları denetim altına almaya çalıştılar. Ancak Cemiyet üyelerinden bazılarına göre bu karar partinin gizli bir örgüt olduğu suçlamalarına karşı alınmıştı.[125]

1 Haziran'da 67. maddenin değiştirilmesi önergesi Meclis-i Mebusan'a sunuldu. Maddenin yeni şeklini içeren Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaret tezkiresi okunduktan sonra Kanun-u Esasi'nin bu doğrultuda değiştirilmesi için çalışma yapılmak üzere metin Kanun-u Esasi Encümeni'ne havale edildi.[126] Kanun-u Esasi Encümeni'nden gelen metin Meclis-i Mebusan'ın 14 Haziran'daki oturumunda tartışmaya açıldı. Görüşmeler uzun, tartışmalar şiddetli oldu; nihayet önerge açık oya sunuldu ve kabul edildi. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey önergenin çoğunluk oyuyla kabul edildiğini bildirdiğinde oylama şekline itiraz edildi. Bazı mebuslar kapalı olarak ikinci bir oylama talep ettiler; meclis reisinin onayıyla yapılan bu oylamada yüz dört oya karşılık yetmiş iki red oyu çıktı. Üçte iki çoğunluk sağlanamamıştı; dolayısıyla toplantı bir karar alınamadan sona erdi.[127] 17 Haziran'da tartışmalar tekrar açıldı, an-

122 Hüseyin Cahid Yalçın, *Talât Paşa*, s. 37.

123 Tarhan Erdem (der.), *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982*, s. 9.

124 Hüseyin Cahid Yalçın, *Talât Paşa*, s. 37

125 "Meclis-i Mebusan-ı Osmani'de Müteşekkil İttihad ve Terakki Fırkası'nın Nizamname-i Dahilisi", *Tanin*, 30 Mayıs 1325/12 Haziran 1909'dan nakleden Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 210-211. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 54 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 102].

126 *I/I/84*, 19 Mayıs 1325/1 Haziran 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *4*, s. 97; ve *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909, s. 8'den nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 51 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 98].

127 *I/I/92*, 1 Haziran 1325/14 Haziran 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *4*, s. 357-367 ve s. 370-371. Hüseyin Cahid Yalçın'ın konuyla ilgili olarak muhalif basını eleştirisi için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Bir Halet-i Ruhiye", *Tanin*, 3 Haziran 1325/16 Haziran 1909, s. 1. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-*

cak sert muhalefetin aynı şekilde devam ediyor olması, Talât Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyeti adına önergeyi geri çekmesiyle sonuçlandı.[128]

Kanun-u Esasi değişikliğinde başarısız olan İttihadcılar yöntemlerini değiştirme kararı aldılar. Artık doğrudan kabinede yer almayı hedefleyeceklerdi. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne karşı gösterilen ılımlı ve barışçıl yaklaşıma son verdiler. Aynı zamanda son yenilginin nedeninin farklı fikirlerden kaynaklandığı düşünüldüğünden, meclis üyesi İttihadcıların birlik ve disiplinini sağlamlaştırmak için önlemler alınacaktı.[129]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli liderlerinden Selânik mebusu Cavid Bey, Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne Haziran ayı sonunda Maliye Nazırı olarak girdi; kabinedeki ilk gerçek İttihadcı oydu.[130] Maliye eski Nazırı Rıfat Bey, Cavid Bey'in bu görev için çok daha uygun niteliklere sahip olduğunu belirterek istifa etmişti.[131] Gerçekten de Cavid Bey'in Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbata Muharriri olarak yaptığı çalışmalar Meclis-i Mebusan'daki ilk dönemin en başarılı örneklerinden biri olmuştu. 1908 Devrimi'nden beri öne çıkmış genç siyasetçilerin en yeteneklisi olduğu herkesçe biliniyordu. İktisat ve maliye konularında aldığı ciddi kuramsal eğitime kısa süre içinde gerekli deneyimi de katmış, dürüstlüğü, enerjisi ve hitabet kabiliyeti ile üst makamlara erişeceğini belli etmişti. Maliye Nazırı olarak atanması herkesçe memnuniyetle karşılandı. Bu atamanın, kabine görevini kabul eden ilk önde gelen İttihadcı olması nedeniyle, özel bir önemi vardı.[132]

1914, s. 51-52 [Feroz Ahmad, *Ittihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 98] - bu eserde tarih hatalı bir şekilde 12 Haziran olarak veriliyor.

128 *I/I/95*, 4 Haziran 1325/17 Haziran 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4, s. 445; "Turkey: The Chamber and Under-Secretaries", *The Times*, 18 Haziran 1909, s. 5; ve "The Young Turk Committee and the Chamber",*The Times*, 26 Haziran 1909, s. 5.

129 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 52 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 99].

130 "New Turkish Minister of Finance", *The Times*, 28 Haziran 1909, s. 5; "Der neue Finanzminister", *Osmanischer Lloyd*, 29 Haziran 1909, s. 1; ve F.O. 317/777, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Tarabya, 28 Haziran 1909'dan nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 52 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 99]. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 1/2*, s. 214.

Manyasizade Refik Bey nazır olan ilk İttihadcıydı; 10 Ağustos 1908 tarihinde Zaptiye Nezareti'ne atanmıştı ("The New Era in Turkey: Ministers and Reform", *The Times*, 11 Ağustos 1908, s. 5; ve Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 174). 30 Kasım 1908'de Adliye Nezareti'ne atanan Manyasizade Refik Bey, ne yazık ki kabinede uzun süre kalamamış, göreve gelişinin ertesinde, 1909 yılının Mart ayı başında, ölmüştü (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 31 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 65]).

131 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 389; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 45.

132 "New Turkish Minister of Finance", *The Times*, 28 Haziran 1909, s. 5. Atanmasından sonra Cavid Bey'le yapılan bir mülâkat için bkz., "Eine Unterredung mit dem Finanzminister: Die Lage

1909 Temmuz'unda İttihadcılar güvensizlik oyu vererek hükûmeti düşürmenin ve yerine İttihadcıların ağırlıkta olduğu yeni bir kabine kurmanın yollarını aramaya başladılar. Gizlice Kâmil Paşa'ya gidip bazı şartlar altında sadr-ı âzamlığı kabul etmesini istediler. Talât Bey'in Dahiliye Nazırı olması şartlardan biriydi. Teklifi reddetmeyen Kâmil Paşa, İttihadcıları nazır adayı olarak yetkin görmediğini belirtmekle yetindi. Böylece konu gündemden düştü.[133]

İttihadcılar bir yandan da basın aracılığıyla Hükûmet'e saldırılarına devam etmekteydiler. 20 Temmuz tarihli *Tanin*, kabinede eski rejime bağlı kişiler olduğu gerekçesiyle hükûmetin yeni rejimden yana, daha etkin, saygın ve güvenilir kimselere bırakılması gerektiğini yazdı.[134] Üç gün sonra, Devrim'in birinci yıldönümünde, İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi bir bildiri yayımladı. Bildiriyle ülkenin bütün unsurları her şeyden önce birer Osmanlı olarak milletin bütünlüğü için aralarındaki ayrılıkları ortadan kaldırmaya çağrılıyordu. Ülke hâlâ 31 Mart'ta zayıflıkları ortaya çıkan eski rejim geleneklerini sürdürenlerin elindeydi ve halk, gençliği ve girişimciliğiyle vatanı kurtarabilecek daha enerjik bir kabineninin kurulması için harekete geçmeliydi.[135] 26 Temmuz tarihinde kabine değişikliğini tartışmak üzere yapılan bir toplantıda İttihadcı mebusların bu konuda ikiye bölünmüş oldukları anlaşılınca gizli oylama yapılmasına karar verildi. Oylama sonucunda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çoğunluğunun Hilmi Paşa Kabinesi'nin şimdilik görevde kalmasını istediği ortaya çıktı.[136] Partinin liderleri buna rağmen bazı kabine üyelerinden kurtulmanın yollarını aramaya devam edecekti.

Temmuz sonuna gelindiğinde artık herkes kabinede büyük bir değişiklik yapılmasını umuyordu.[137] Beklenen, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesi ve mevcut hükûmettekinden daha fazla sayıda İttihadcı üyenin bulunacağı yeni bir kabine kurulmasıydı. Avlonyalı Ferid Paşa mutlaka Talât Bey'le yer değiştirmeli, Hariciye Nazırlığı'nı gönülsüzce kabul eden Rıfat Paşa emekli-

des Staatsschätzes", *Osmanischer Lloyd*, 10 Temmuz 1909, s. 1. Cavid Bey'in bu göreve getirilmesiyle ilgili olarak Yalçın'ın bir yorumu için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "'Tecrübesiz'ler", *Tanin*, 17 Haziran 1325/30 Haziran 1909, s. 1.

133 F.O. 800/78, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 20 Temmuz 1909'dan naklen, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 53 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 99-100].

134 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Girit ve Efkâr-ı Umumiye", *Tanin*, 7 Temmuz 1325/20 Temmuz 1909, s. 1; "Turkish Politics: The Press and the Cretan Question", *The Times*, 21 Temmuz 1909, s. 5.

135 "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Heyet-i Merkeziyesi Beyannamesidir", *Tanin*, 10 Temmuz 1325/23 Temmuz 1909, s. 1; "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin –Iyd-i Milli Münasebetiyle– Osmanlılara Beyannamesi", *Tanin*, 12 Temmuz 1325/25 Temmuz 1909, s. 1; "Proklamation an das türkische Volk anläßlich des Nationalfestes", *Osmanischer Lloyd*, 25 Temmuz 1909, s. 1; ve "Turkey: The Political Situation", *The Times*, 27 Temmuz 1909, s. 5.

136 "The Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Temmuz 1909, s. 1.

137 "Tebdil-i Vükelâ Şayiaları", *Tanin*, 16 Temmuz 1325/29 Temmuz 1909, s. 1.

ye ayrılmalıydı. Kimilerine göre, Gabriel Nouradunghian kurulacak kabinede yer almamalıydı.[138]

3 Ağustos tarihli *Tanin*, Avlonyalı Ferid Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na verilmiş gizli bir rapor olduğu anlaşılan bir belge yayınladı.[139] Eski rejimle sıkı bağları zaten bilinen Avlonyalı Ferid Paşa İttihadcıların baskıları sonucu 5 Ağustos'ta Dahiliye Nazırlığı görevinden istifa etmek zorunda kaldı.[140] İstifasının nedeni basında kendisine karşı yapılan saldırılar ile Hüseyin Hilmi Paşa'ya ve kabinesindekilere karşı duyulan ve açıkça sergilenen güvensizlikti. Ferid Paşa Adana'da 31 Mart karşı-devrimci darbe teşebbüsü sırasında Ermenilere karşı yapılmış olan kıyım ile ilgili soruşturmayı kararlı bir şekilde engellemeye çalışmış ama başaramamış olmasıyla akıllarda yer etmişti.[141]

Resmî bir ziyaret için Londra'da bulunan Talât Bey vakit kaybetmeksizin Dahiliye Nazırı olarak atandı.[142] Ferid Paşa'nın resmen istifasından önce zaten Talât Bey'in Paşa'nın yerine nazır olarak atanacağı İstanbul'daki siyasî çevrelerde Temmuz ayı sonundan beri konuşulan bir konuydu.[143] Talât Bey, Meclis Reisi Vekilliği sırasında iyi etkiler bırakmış, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden biriydi.[144] Bu atama çoğu İttihadcı için gerçekten liberal demokratik bir rejimin kurulması uğrunda atılan önemli bir adımdı.[145]

Avlonyalı Ferid Paşa'ya karşı yürütülen kampanyanın başarılı olması İttihadcıları bu kez de başka bir monarşist kabine üyesi olan Gabriel Noura-

---

138 "Turkish Affairs: Coming Ministerial Changes" *The Times*, 4 Ağustos 1909, s. 7

139 "Abdülhamid-i Sani Devrinin Tarz-ı İdaresi ve Rical-i Hükûmet", *Tanin*, 21 Temmuz 1325/3 Ağustos 1909, s. 1; "Turkey: The Attacks on Ferid Pasha", *The Times*, 5 Ağustos 1909, s. 3; "Meldung von der Demission Ferid Paschas", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1909, sabah baskısı, s. 4; ve "Ferid Paschas Rücktritt", *Osmanischer Lloyd*, 7 Ağustos 1909, s. 1.

140 "The Ministry of the Interior", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Ağustos 1909, s. 1; "Ferid Paschas Rücktritt", *Osmanischer Lloyd*, 7 Ağustos 1909, s. 1; "Demission Ferid und Raiff Paschas", *Pester Lloyd*, 6 Ağustos 1909, sabah baskısı, s. 2; ve F.O. 371/761, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 7 Ağustos 1909'dan nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 53 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 101].

141 "The Turkish Cabinet: Resignation of Ferid Pasha", *The Times*, 7 Ağustos 1909, s. 5.

142 "Die Ereignisse in der Türkei: Der neue Minister des Innern", *Neue Freie Presse*, 7 Ağustos 1909, sabah baskısı, s. 5; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Ağustos 1909, s. 1; ve Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 160. Ayrıca bkz., Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 43-44.

143 "Turkish Affairs: Coming Ministerial Changes", *The Times*, 4 Ağustos 1909, s. 7

144 "The Turkish Deputation", *The Times*, 7 Temmuz 1909, s. 5. Atama ile ilgili Hüseyin Cahid Yalçın'ın değerlendirmesi için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Yeni Dahiliye Nazırı", *Tanin*, 29 Temmuz 1325/11 Ağustos 1909, s. 1.

145 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 5 (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 406. Ayrıca bkz., Hüseyin Kâzım, "Genç Türkiye'nin Genç Nazırlarına", *Tanin*, 10 Ağustos 1325/23 Ağustos 1909, s. 1-2.

dunghian'a karşı harekete geçmeye yöneltti. *Tanin*, hem monarşist siyasi görüşlerini, hem de Ticaret ve Nafia Nezareti'nde yaptığı işleri eleştiren makaleler yayınlamaya başladı.[146] Bunun üzerine Gabriel Nouradunghian, Hüseyin Cahid [Yalçın] aleyhine dava açtı.[147] Nouradunghian'ın avukatı İttihadcı karşıtı İstanbul mebusu Krikor Zohrab, Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın avukatı ise İttihadcı Kastamonu mebusu Yusuf Kemal [Tengirşenk]'ti.[148] 2 Eylül'de üç nazır, Gabriel Nouradunghian Ticaret ve Nafia'daki görevinden ayrılmazsa istifa edecekleri tehdidinde bulundular.[149] Nouradunghian'ın bir süreden beri kabine üyelerinin bazılarının güvenini kaybettiği bir gerçekti.[150] Ticaret ve Nafia Nazırı ile kabine üyeleri arasındaki hoşnutsuzluğun giderilememesi üzerine İttihadcı çevreler nazırın istifasını beklemeye başladılar.[151] Henüz mahkeme sürerken, Nouradunghian 7 Eylül akşamı istifaya zorlandı ve ortaya bir hükûmet krizi çıktı.[152] Yerine vakit kaybetmeksizin İttihadcı İstanbul mebusu Ermeni Bedros Haladjian atandı.[153] Haladjian Avrupa'da eğitim görmüş genç bir avukattı. Düyun-u Umumiye'nin hukuk danışmanıydı ve Cavid Bey'den sonra Meclis-i Mebusan'da Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbata Muharriri olmuştu.[154] Hüseyin Cahid [Yalçın] hakaret suçlamasından

146 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Nafia Nezareti'nde: Yeni Usuller Tatbik Ediliyor!" *Tanin*, 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909, s. 1; "Nafia Nazırı", ve "Nafia Nezareti'ndeki Yolsuzluklar", *Tanin*, 5 Ağustos 1325/18 Ağustos 1909, s. 1; "Nafia Nazırı'nın İtirafatı", ve "Nafia Nezareti'ndeki Yolsuzluklardan: Binde bir Numune", *Tanin*, 6 Ağustos 1325/19 Ağustos 1909, s. 1; ve "Nouradunghian Efendi Hazretleri'ne", *Tanin*, 7 Ağustos 1325/20 Ağustos 1909, s. 1.

147 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Ağustos 1909, s. 1; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 44.

148 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Ağustos 1909, s. 1; ve "Le procés du 'Tanine'", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Eylül 1909, s. 2.

149 "Dissensions in the Turkish Cabinet", *The Times*, 3 Eylül 1909, s. 3.

150 "Turkish Cabinet Dissensions", *The Times*, 4 Eylül 1909, s. 3.

151 "Turkey: The Cabinet Dissensions", *The Times*, 6 Eylül 1909, s. 4. Bkz., "Nafia Nazırı Meselesi", ve [Karekin] Pastırmacıyan, "Nafia Nazırı Gabriel Nouradunghian Efendi'ye Açık Mektup", *Tanin*, 25 Ağustos 1325/7 Eylül 1909, s. 1.

152 "Nouradunghian Efendi", *Tanin*, 26 Ağustos 1325/8 Eylül 1909, s. 1; "Die Affaire des Ministers Noradunghian", *Neue Freie Presse*, 8 Eylül 1909, s. 10; "Die Demission Noradunghians", *Pester Lloyd*, 8 Eylül 1909, s. 3; "Turkey: Change in the Cabinet", *The Times*, 9 Eylül 1909, s. 3; "Der Rücktritt Gabriel Effendis", *Osmanischer Lloyd*, 9 Eylül 1909, s. 1; ve "Gabriel Effendi Noradunghian", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Eylül 1909, s. 1.

153 "Nafia Nezareti", *Tanin*, 27 Ağustos 1325/9 Eylül 1909, s. 1.

154 "Gabriel Effendi Noradunghian", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Eylül 1909, s. 1; "Turkey: Change in the Cabinet", *The Times*, 9 Eylül 1909, s. 3; "Der neue Minister der öffentlichen Arbeiten", *Osmanischer Lloyd*, 10 Eylül 1909, s. 1; ve Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 44. Haladjian'ın atanması İttihadcı karşıtları tarafından ağır bir şekilde eleştirildi (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıralarım*, 2, s. 327). Haladjian'ın atanmasına dair çeşitli gazete haberleri için bkz., "Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd*, 10 Eylül 1909, s. 2; ve "Der Empfang der Presse im Ministerium der öffentlichen Arbeiten", *Osmanischer Lloyd*, 14 Eylül 1909, s. 1. Atamayla ilgili Hüseyin Cahid Yalçın'ın görüşleri için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Yeni Nafia Nazırı", *Tanin*, 29 Ağustos 1325/11 Eylül 1909, s. 1.

beraat etmekle birlikte, Nouradunghian için aşağılayıcı bir dil kullandığı gerekçesiyle beş lira para cezasına çarptırıldı.[155]

Yaz tatili dolayısıyla kapalı olan Meclis-i Mebusan 14 Kasım'da toplantıya çağrıldı.[156] Monarşistlerin Ahmed Rıza Bey'in yeniden Meclis-i Mebusan Reisi seçilmesine muhalefet edeceği biliniyordu. 12 Kasım'da İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yüz on mebusunun tümü, Ahmed Rıza Bey'in yeniden seçilmesini destekleme kararı aldı. Yirmi beş kadar mebus hâlâ başkent dışındaydı, ancak onlardan da destekleme sözü alındı ve karar kesinleşti.[157] Gerçekten de, İttihadcı yönetim tüm mebusları birleştirmeyi başarmıştı. Ahmed Rıza Bey büyük bir çoğunluğun oyuyla yeniden Meclis-i Mebusan Reisi seçildi.[158]

İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi zaten bir süredir parti içindeki birlik ve beraberlik konusuna öncelik vermeye başlamıştı. Şimdi girilmekte olan mücadelede uyum çok daha fazla önem kazanacaktı. Meclis-i Mebusan içinde parlamenter bir parti kurulduktan sonra İttihadcı liderler tüm üyelere Meclis'e getirilen önemli konularda birlik içinde olmaları talimatını verdiler. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Ekim ayındaki İkinci Kongresi'nden önce Hüseyin Cahid [Yalçın] *Tanin*'de Cemiyet ile Meclis'teki Parti Grubu'nun durumunu ele aldı. Birlik ve disiplin gereğini tekrarlayıp İttihadcı listesinden seçilen mebusların parti programını da desteklemekle yükümlü olduklarına dikkati çekti. Bunu yapamayacaklar için, ayrı bir partide kendi programlarını oluşturmalarını öneriyordu.[159]

'Mutedil Hürriyetperveran Fırkası' adı altında bir muhalefet partisi kurula-

155 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Eylül 1909, s. 1; ve "Der Prozeß Nuradunghian contra 'Tanin'", *Osmanisher Lloyd*, 21 Eylül 1909, s. 1.

156 *I/II/1*, 1 Teşrin-i Sani 1325/14 Kasım 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 2-4; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'ın Açılması", *Tanin*, 2 Teşrin-i Sani 1325/15 Kasım 1909, s. 1; "Meclis-i Mebusan: İkinci Devre-i İctimaiyesinin Resm-i İftitahı", *İkdam*, 2 Teşrin-i Sani 1325/15 Kasım 1909, s. 1; "İkinci Devre-i İctima", *İkdam*, 2 Teşrin-i Sani 1325/15 Kasım 1909, s. 2; "The Opening of the Second Parliamentary Session", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Kasım 1909, s. 1; ve "Zur Eröffnung der zweiten Parlamentssession", *Osmanischer Lloyd*, 15 Kasım 1909, s. 1.

157 "İttihad ve Terakki Fırkası'nın Dünkü Müzakeresi", *İkdam*, 31 Teşrin-i Evvel 1325/13 Kasım 1909, s. 3; "The Turkish Chamber", *The Times*, 13 Kasım 1909, s. 5; ve "Parlament und Parteien: Die Versammlung der Komiteepartei", *Osmanischer Lloyd*, 14 Kasım 1909, s. 1.

158 *I/II/1*, 1 Teşrin-i Sani 1325/14 Kasım 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 4; "Ahmed Rıza Elected President", *The Times*, 15 Kasım 1909, s. 6; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *5* (26 Ekim 1935-18 Nisan 1936), s. 55. Ahmed Rıza Bey yüz altmış dört oy aldı (*I/II/1*, 1 Teşrin-i Sani 1325/14 Kasım 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 4; "The Opening of the Second Parliamentary Session", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Kasım 1909, s. 1; ve "Die Präsidentenwahl in der Kammer", *Osmanischer Lloyd*, 16 Kasım 1909, s. 1).

159 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Cemiyet ve Fırka", *Tanin*, 25 Ağustos 1325/7 Eylül 1909, s. 1. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 Kongresi'nde bu konuda ve başka konulardaki müzakereler için bkz., Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi", s. 20-29.

cağı dedikoduları üzerine, İttihad ve Terakki Cemiyeti Meclis'te bir parti daha bulunmasını memnuniyetle karşıladıklarını, anayasal liberal rejimin ilkeleri içinde faaliyetlerini açıkça yürüten bir muhalefetin mevcut rejimi ancak güçlendirebileceğini ilân etti.[160]

Bu beyanın İttihadcıların siyasi hayatta ordunun varlığından giderek daha fazla rahatsız olmalarıyla da ilgisi vardı. Nisan ayı sonlarında anayasal düzene tekrar dönülmesinden beri, ordu siyasetin her ayrıntısıyla uğraşmakta, İttihadcıları ise ülkenin siyasî işlerine karışmakla suçlamaktaydı. Ordunun İttihadcı girişimler konusundaki kuşkularını rahatlatmak amacıyla *Tanin*'deki köşesinde önce 26 Eylül'de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'da parlamento grubu oluşturduğunu, bir gün sonra, 27 Eylül'de de Cemiyet'in siyasî bir parti gibi çalışma hevesinde olmadığını yazan Hüseyin Cahid [Yalçın], Cemiyet'in ve taşra teşkilâtının kendisini sosyal işlere ve eğitimin yaygınlaştırılmasına adamış kültürel bir kulüp olarak işlev göreceği bilgisini veriyor, İttihadcı karşıtlarını sakinleştirmeye çalışıyordu.[161]

Bu açıklamalardan sonra lider kadro İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Ekim 1909'daki yıllık kongresinde çıkması muhtemel sorunlarla ilgilenmeye başladı. Hüseyin Cahid [Yalçın] 31 Mart'taki tavrıyla yeni düzeni kararlılıkla savunmuş olmasına karşın, artık anayasal çerçeveye sağlam bir şekilde geri dönüldüğü için ordunun daha fazla müdahale etmesinin gereksiz olduğunu yazdı. Yalçın, müdahalenin devamının hem devlete, hem de askeri disipline zarar vereceği uyarısında bulunuyor, ileride ne askerlerin Cemiyet'e ve kulüplerine üye kabul edileceklerini, ne de herhangi başka bir bağ kurmalarına izin verileceğini ekliyordu. Makalenin sonunda, üye kabul edilmeseler de subayların İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarını destekleyeceklerine olan inanç vurgulanıyordu.[162] Yani, Cemiyet yüksek rütbeli subayların siyaset dışında kalmalarını istiyor, ama genç subaylardan partiyi desteklemelerini bekliyordu.

Buna ek olarak, İttihad ve Terakki Cemiyeti, meşruti monarşilerde esas sorumluluğun parlamentolarda olduğu gerçeğinden hareketle, Türkiye'de kurulan yeni düzende Padişah'ın siyasî işlerdeki yetki ve sorumluluklarını en aza indirmeye çalışacaktı.[163]

---

160 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar", *Tanin*, 23 Teşrin-i Evvel 1325/5 Kasım 1909, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'da", *Tanin*, 3 Teşrin-i Sani 1325/16 Kasım 1909, s. 1.

161 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Selânik Kongresi Münasebetiyle", *Tanin*, 13 Eylül 1325/26 Eylül 1909, s. 1; "Cemiyet'in Kulübleri", *Tanin*, 14 Eylül 1325/27 Eylül 1909, s. 1; ve "Memnun Olacak bir Hal" *Tanin*, 15 Eylül 1325/28 Eylül 1909, s. 1.

162 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Selânik Kongresi Münasebetiyle", *Tanin*, 13 Eylül 1325/26 Eylül 1909, s. 1; ve "Askerler ve Cemiyet", *Tanin* 13 Teşrin-i Evvel 1325/26 Ekim 1909, s. 1.

163 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 54.

31 Mart darbe girişiminden sonra kurulan ilk devrim karşıtı muhalif parti, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası oldu.[164] Karşı devrimci darbenin bastırılmasından sonra İttihadcı karşıtı ilk muhalefet Ağustos'ta örgütlenmeye başlamıştı. Basında, Lütfi Fikri Bey ile Gümülcineli İsmail Bey'in Meclis içindeki muhalefetin başı olacaklarına dair haberler çıkıyordu.[165] Dr. Rıza Nur da Meclis içinde muhalif partiyi örgütlemek üzere etkin bir şekilde çalışmaktaydı. Eylül ayında monarşist Damad Ferid Paşa, Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'yı, Dr. Rıza Nur'u ve Lütfi Fikri Bey'i Meclis'te resmi bir monarşist muhalefet oluşturma imkânını tartışmak üzere davet etti.[166] Bu ve izleyen toplantılarda alınan monarşist parti kurma kararından sonra, Dr. Rıza Nur ilk olarak Arab mebuslarla ilişki kurdu. Bunların başını çeken Hama mebusu Abd al-Hamid az-Zahrawi, önce Meclis'teki öteki monarşistlerle birleşmeyeceklerini ve İttihadcılara karşı Arab grubu olarak kalmayı yeğlediklerini beyan etti; ama sonradan onlar da Dr. Rıza Nur grubuna katılmaya karar verdiler.[167]

Mutlakiyetçi düzen yanlıları, ordu içinde önemli sayıda takipçisi bulunduğuna inanılan İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi Miralay Sadık Bey'le de konuştular.[168] Görüşmeler gizli tutulduğu halde İttihadcı kadrolar bu toplantılardan haberdardı. Eğer bu ortamda, yani İttihadcı önderlerin pek de güven duymadıkları Hüseyin Hilmi Paşa iktidarı sırasında, fire verilirse durum oldukça kritik bir hâl alacaktı. İttihadcılar Hüseyin Hilmi Paşa'nın Padişah üzerindeki etkisinden tedirgindiler; Paşa ile İttihadcı karşıtı kişilerin yaptıkları görüşmeler sonucunda Padişah'ı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı tutum almaya itmeleri olasılığı yüksekti ve buna karşı bazı önlemler almak gerekiyordu.[169]

Bu arada, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın önde gelenleri parti programını hazırlamak üzere Ahmed Reşid [Rey] ile bir araya geldiler.[170] Monarşist Ahmed Reşid [Rey]'in İttihadcılara düşman olduğu kamuoyunda bili-

---

164 "Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (Mutedil Liberaller)", Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 277-285. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, s. 32.

165 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 23.

166 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 336-337.

167 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 334. Ayrıca bkz., Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", s. 59; ve Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, s. 97-100 [Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık, 1908-1918*, s. 108-111]. Abd al-Hamid az-Zahrawi'nin siyasi gelişimi için bkz., Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", s. 97-119.

168 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 335-336.

169 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 2, s. 10-20.

170 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 336.

nen bir gerçekti. Genel seçimler sırasında Haleb'de sergilediği monarşist tutum unutulmamıştı. Talât Bey'in Dahiliye Nazırı olarak atanmasından sonra 1908'den beri Haleb Valisi olan Ahmed Reşid [Rey], Eylül 1909'da görevden alınıp başkente getirildi ve hakkındaki rüşvet ve yolsuzluk iddialarıyla yüzleştirildi. Talât Bey onu Abdülhamid'e sunduğu jurnaller hakkında da sorgulamıştı.[171]

Ahmed Reşid [Rey] devlet görevinden alınmasının hemen ertesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ve savunduğu ilkelere karşı ciddi muhalefet yapan *Şehrah* adlı bir gazete yayınlamaya başladı. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğulları Tahir Hayreddin Bey ve Mehmed Hayreddin Bey ile Salih Paşa tarafından finanse edilen gazete, o tarihe kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine açıkça konuşamayan Miralay Sadık Bey de dahil, tüm mutlakiyetçi düzen yanlılarını cesaretlendirdi. Miralay Sadık Bey hiç itirazsız monarşist muhalefete katılıp Ahmed Reşid [Rey] ve ötekilerle çalışmaya başladı.[172]

Ekim ayının ikinci yarısında Ahrar Fırkası çizgisinde resmi bir muhalefet partisinin oluşmakta olduğu dedikoduları her yanı sardı. Haber 9 Kasım'da basında da yer aldı.[173] Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın resmen kurulduğu 22 Kasım'da halka duyuruldu.[174] Partinin kurucuları arasında Berat mebusu İsmail Kemal Bey, Haleb mebusu Abd al-Nafi Paşa, Kerbelâ mebusu Abd al-Mahdi Efendi, Priştine mebusu Volçetrinli Hasan Bey, Zor mebusu Hızır Lütfi Efendi, Kudüs mebusu Shafiq al-Mu'ayyid al-'Azm, Kudüs mebusu Shukri al-Asali ve yine Kudüs mebusu Rushdi al-Sham ile Miralay İsmail Hakkı Bey vardı.[175] Yeni partide Arnavut, Arab ve Rum mebuslar ağır-

---

171 Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 115-121.

172 Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 126-127.

173 "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar ve Vakıf-ı Ahval bir Zatın Mütalaatı", *İkdam*, 27 Teşrin-i Evvel 1325/9 Kasım 1909, s. 1; "Neue Parteien", *Osmanischer Lloyd*, 10 Kasım 1909, s. 4; ve "The Turkish Parliament", *The Times*, 17 Kasım 1909, s. 5. 13 Kasım tarihli *İkdam*, parti adına henüz karar verilmediğini yazıyor ("Ahrar Fırkası", *İkdam*, 31 Teşrin-i Evvel 1325/13 Kasım 1909, s. 3).

174 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 337; ve *Sabah*, 9 Teşrin-i Sani 1325/22 Kasım 1909'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 278n. Kutay tarihi 21 Kasım 1909 olarak veriyor (Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9733). Ayrıca bkz., "Zur Bildung der gemäßigt liberalen Partei", *Osmanischer Lloyd*, 24 Kasım 1909, s. 1; *Sada-yı Millet*, 12 Teşrin-i Sani 1325/25 Kasım 1909 ve "Yeni Fırkalar", *Yeni Gazete*, 22 Teşrin-i Sani 1325/5 Aralık 1909, her ikisini de aktaran Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 278n.

175 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 277 Tunaya, Şefik el-Mu'ayyid el-'Azm'ı hatalı bir şekilde Zor mebusu olarak veriyor. Lütfi Fikri Bey ile Miralay İsmail Hakkı Bey'in isimleri Kutay tarafından zikrediliyor (Cemal Kutay, *Türkiye İskitlâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9733). Oysa Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey partiye daha sonra, 1911'de bazı talepleri karşılanınca katılmıştı (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 281). Ayrıca bkz., "Zur Bildung der gemäßigt liberalen Partei", *Osmanischer Lloyd*, 24 Kasım 1909, s. 1.

lıktaydı.[176] Eski düzeni geri getirmeye yönelik darbenin en ateşli destekçilerinden Berat mebusu İsmail Kemal Bey parti lideri oldu ve bu görevde 1911 yılına kadar kaldı.[177]

Monarşist, karşı devrimci basın yeni partiye açıkça destek veriyordu. *Sada-yı Millet* bunların en ateşlisiydi.[178] Başka bir monarşist gazete olan *Sabah*'ın başyazarı Diran Kelekian partinin hem liberal, hem de muhafazakâr ilkeleri benimsediği için önemli olduğunu yazıyordu.[179] Ne var ki, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası yalnızca Rize ve Bursa'da şube açabilmişti ve partinin Meclis içindeki faaliyetleri kısıtlıydı.[180]

2 Aralık'ta birkaç Mutedil Hürriyetperveran Fırkası mensubu mebus parti programının temel ilkelerini oluşturmak üzere bir toplantı yaptı. Ilımlı muhaliflerden Lütfi Fikri Bey mebuslara seslenerek yeni partinin öncelikle anayasal düzenin vazgeçilmez kurallarını kabullenme açısından İttihad ve Terakki Cemiyeti ile aynı görüşü paylaşması gerektiğini ileri sürdü. Ancak bu öneri reddedildi. Cidde mebusu Qasim Zainal Efendi yeni partinin temel felsefi ilkesinin adem-i merkeziyetçilik olması gerektiğini söyledi.[181] Toplantı, parti programı üzerinde çalışmalar yapacak bir komisyonun seçilmesiyle sona erdi; komisyonda Manastır mebusu Traianos Nallis, Ermeni Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin önde gelen üyelerinden Murad Boyadjian, Sinop mebusu Dr. Rıza Nur, Priştine mebusu Volçetrinli Hasan Bey, Cidde mebusu Qasim Zainal Efendi ve Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey bulunuyordu.[182]

İstanbul basını 31 Mart darbe teşebbüsünden sonra faaliyetleri durdurulmuş olan Ahrar Fırkası üyelerinin yeni kurulan Mutedil Hürriyetperveran

176 "Deux Nouveaux Partis en Turquie", *Le Temps*, 30 Kasım 1909, s. 1. *Le Temps* gazetesinde çıkan bu ilk sayfa haberi *İkdam*'da alıntılandı ("Türkiye'de İki Yeni Fırka", *İkdam*, 20 Teşrin-i Sani 1325/3 Aralık 1909, s. 1). Ayrıca bkz., "Meclis'te Üç Fırka: İttihad ve Terakki Fırkası - Mutedil Hürriyetperveran - Meşrutiyet Fırkası - Acaba Hakikat-ı Hal İtibariyle Fırka Var mı? - Efkâr ve Eşhas", *İkdam*, 21 Teşrin-i Sani 1325/4 Aralık 1909, s. 1. Benzer bir bilgi için bkz., *Sabah* ve *Sada-yı Millet*'in 12 Teşrin-i Sani 1325/25 Kasım 1909 ve 21 Kânun-u Evvel 1325/3 Ocak 1910 ve 18 Ocak 1910, 10 Ocak 1325/23 Ocak 1910 ve 2 Şubat 1325/15 Şubat 1910 tarihli nüshaları (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 278n). Arap mebusların oynadıkları rol için bkz., Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", s. 59.

177 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 281.

178 "Fırkalar Nâzım-ı Meşrutiyettir: Şan-ı Ahrar", *Sada-yı Millet*, 3 Teşrin-i Sani 1325/16 Kasım 1909, "*Sada-yı Millet* Gazetesine", *Sada-yı Millet*, 6 Teşrin-i Sani 1325/19 Kasım 1909, "Fırkalar ve Islahat", *Sada-yı Millet*, 7 Teşrin-i Sani 1325/20 Kasım 1909 ve "Tekâmül-ü Meşrutiyet", *Sada-yı Millet*, 8 Teşrin-i Sani 1325/21 Kasım 1909 (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 280n).

179 Diran Kelekyan, "Hem Hürriyetperver Hem Muhafazakâr", *Sabah*, 12 Teşrin-i Sani 1325/25 Kasım 1909 (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 280n).

180 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9733.

181 "New Liberal Party", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Aralık 1909, s. 1.

182 "Un nouveau Parti", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Aralık 1909, s. 2.

Fırkası'na katıldıklarını yazıyordu.[183] Dr. Rıza Nur hem bunu, hem de Ahrar Fırkası'nın ortadan kalktığını yalanladı.[184] Oysa, Ahrar Fırkası üyelerinin yeni partinin faal katılımcıları oldukları biliniyordu.

Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi ile muhalefet ve İttihadcılar arasındaki uyuşmazlıklar Aralık ayında 'Lynch Meselesi' olarak adlandırılan bir olayla su yüzüne çıktı.[185] Olay, Fırat nehri üzerinde işleyen devlete ait buharlı gemi şirketi 'Hamidiye' ile 'Lynch Kumpanyası' olarak bilinen İngilizlere ait 'Euphrates and Tigris Steam Navigation Company, Ltd.'in birleştirilmesi için üzerinde çalışılmaya başlanan bir plan nedeniyle patlak verdi.[186] 1834 ve 1841 yıllarında çıkarılan iradeler emirleriyle İngiliz gemileri Fırat ve Dicle üzerinde ulaşım imtiyazına sahip olmuşlardı; 1862 yılından itibaren de Lynch Kumpanyası her iki nehir üzerinde buharlı gemi işletmekteydi.[187] Bu, süresiz bir imtiyazdı.[188] İttihad ve Terakki Cemiyeti İngiliz ve Türk şirketlerini eşit konuma getirecek, Lynch Kumpanyası'nın imtiyaz hakkına son verecek yeni bir ayarlama yapmak istiyordu. Yarısı Türk Hükûmeti'ne, yarısı da Lynch Kumpanyası'na ait olacak yeni şirketin yöneticisi İngiliz vatandaşı olabilecek, ama şirket resmi kayıtlara 'Türk şirketi' olarak geçecekti.[189] Böylece uzun süredir yalnızca İngilizlere tanınmış bir imtiyaz, Lynch'in bundan

183 Bu haberler *Osmanischer Lloyd*'da ("Zur Bildung der gemäßigt liberalen Partei", 2 Aralık 1909, s. 1; "Die neue liberale Partei", 4 Aralık 1909, s. 1) ve *Neologos*'ta çıkmış, 5 ve 6 Aralık tarihli Türkçe gazetelerde alıntılanmıştı. Örneğin bkz., "Yeni Ahrar Fırkası", *Tanin*, 22 Teşrin-i Sani 1325/5 Aralık 1909, s. 2-3 ve "Ahrar Fırkası", *Tanin*, 23 Teşrin-i Sani 1325/6 Aralık 1909, s. 3.

184 *Sada-yı Millet*, 22 Teşrin-i Sani 1325/5 Aralık 1909 ve 27 Teşrin-i Sani 1325/10 Aralık 1909 (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 246n). Ayrıca bkz., "Fırkalara Dair", *Tanin*, 23 Teşrin-i Sani 1325/6 Aralık 1909, s. 3. Ahrar Fırkası'nın faaliyetine son verdiği açıklaması, 30 Ocak 1910 tarihinde, Fransa'da yaşadığı sürgünden Türkiye'ye döndüğünde, Nureddin Ferruh [Alkend] tarafından yapıldı (*Sada-yı Millet*, 17 Ocak 1325/30 Ocak 1910. Açıklama metni Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 253-254'te bulunabilir).

185 Konuyla ilgili bir makale için bkz., Ahmet Mehmetefendioğlu, "Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti'nin İstifası ve Lynch Şirketi", s. 13-19.

186 "Steamship Navigation in Turkey: The Proposed Amalgamation", *The Times*, 2 Aralık 1909, s. 5.

187 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914, 27/2*, s. 592'de yer alan Berlin'deki İngiliz Büyükelçisi Sir Edward Goschen'in 14 Ocak 1910'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu memorandum. Ayrıca bkz., Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23", s. 180-183.

188 Şaban 1250 tarihli imtiyaz metni, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 70'te bulunabilir.

189 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.) *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914, 27/2*, s. 592'de yer alan No. 9978, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichkanzler von Bethmann-Hollweg [Konstantinopel Büyükelçisi von Marschall'dan İmparatorluk Şansölyesi Hollweg'e], Beyoğlu, 22 Kasım 1909. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Lynch İşine Dair", *Tanin*, 14 Teşrin-i Sani 1325/27 Kasım 1909, s. 1; ve "Lynch Meselesi", *Tanin*, 14 Teşrin-i Sani 1325/27 Kasım 1909, s. 2.

böylr *yalnızca* hisse sahibi olduğu bir Türk şirketine geçecekti.[190] Söz konusu yeni imtiyazın süresi yetmiş beş yıldı, ancak Hükûmet, anlaşmanın imzalanmasından otuz yedi yıl geçtikten sonra şirketi millileştirme hakkını ele geçirecekti.[191] Daha da önemlisi, Lynch'e herhangi bir yeni hak tanınmamıştı. Tam tersine Lynch, bir Türk şirketle birleşerek çok uzun yıllardan beri kullandığı imtiyaz hakkını kaybetmiş olacaktı.[192] Elbette bu düzenleme, Lynch'in konumunu otuz yedi yıl boyunca güvence altına alacak olmasına rağmen oldukça zayıflatması açısından Hükûmet için çok daha elverişliydi.

Mezopotamya'ya ilgi duyan ve o günlerde Bağdad'ı İstanbul'a bağlayacak Bağdad Demiryolu imtiyazı peşinde koşan Alman Hükûmeti için İngilizlerin böyle bir ulaşım imtiyazına sahip olmaları ciddi bir sorundu. Almanlar Bağdad Demiryolu için yaptıkları müzakereler olumlu yönde sonuçlanana kadar Lynch görüşmelerinin ertelenmesini istediler.[193] Bu gerçekleşmeyince Alman çıkarlarını savunan ve İstanbul'da yayınlanan *Osmanischer Lloyd* gazetesi, 25 Kasım tarihli sayısında Hüseyin Hilmi Paşa'yı İngilizlerin çıkarına çalışmakla suçladı.[194]

Güçlü monarşist ve karşı devrimci eğilimlere sahip bazı Meclis-i Âyan üyesi paşalar, bu durumu İttihadcı kabul ettikleri Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne baskı uygulamak için iyi bir fırsat olarak değerlendirdiler. Bu monarşist Meclis-i Âyan üyeleri, zaman geçirmeksizin, hükûmetin yabancı şirketlerle yapacağı *her* imtiyaz antlaşmasını Meclis onayına sunmasını talep eden bir kanun teklifi hazırladılar. İttihadcılarsa, karşı saldırı olarak, hükûmete malî bir külfet getirmeyecek imtiyazların bu maddeden muaf olması gerektiği tezini savundu.[195] Monarşistler bu kez de İttihadcıların kendi aralarındaki görüş ayrılıklarından fayda sağlama yolunu deneyerek, idari kadrolar-

190 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914, 27/2*, s. 618'de yer alan Berlin'deki İngiliz Büyükelçisi Sir Edward Goschen'in 14 Ocak 1910'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu rapor.

191 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan - 17 Ekim 1936), s. 70.

192 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914, 27/2*, s. 618'de yer alan Berlin'deki İngiliz Büyükelçisi Sir Edward Goschen'in 14 Ocak 1910'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu rapor.

193 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 84. Ayrıca bkz., Edgar Trevelyan Stratford Dugdale (der.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914, 3: The Growing Antagonism, 1898-1910*, s. 363-392.

194 "Die Lynchangelegenheit", *Osmanischer Lloyd*, 25 Kasım 1909, s. 1. Bu makale Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 70'te de alıntılanmıştır. Ayrıca bkz., "Lynch Meselesi", *İkdam*, 9 Teşrin-i Sani 1325/22 Kasım 1909, s. 2; "Lynch Meselesi", *İkdam*, 15 Teşrin-i Sani 1909/28 Kasım 1909, s. 4; "Lynch Meselesi Hakkında", *İkdam*, 16 Teşrin-i Sani 1325/29 Kasım 1909, s. 2; ve "Lynch Meselesi", *İkdam*, 18 Teşrin-i Sani 1325/1 Aralık 1909, s. 2.

195 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 85.

la parti üyelerinin arasını açmaya giriştiler. Monarşist eğilimli *Yeni Gazete* Lynch imtiyazını konu ederek kabinenin İttihadcı olduğunu ve işbirlikçi bir politika izlediğini ileri sürdü. Öteki muhalif gazetelerde de hoşnutsuzlukların üzerine gidilmeye başlandı.[196] Bunlar arasında *Sada-yı Millet,* Türk ve İngiliz gemicilik şirketlerinin birleştirilmesi girişimini en fazla eleştiren gazeteydi. 16 Kasım tarihli sayısında yer alan başyazı oldukça kışkırtıcıydı. Nitekim, Divan-ı Harb-i Örfi 30 Kasım'da gazeteyi kapattı.[197] Muhalif gazetelerde yazı yazanların çoğu İttihadcı karşıtı Arab mebuslardı. Aralarında Divaniye mebusu Muhammad Shawkat ibn Rif'at Paşa, Zor mebusu Hızır Lütfi Efendi, Lazkiye mebusu Emir Amin Arslan Bey ve Kudüs mebusu Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm gibi isimler vardı.[198] Mutlakiyetçi düzen yanlılarının İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni bölme kampanyası büyük ölçüde başarılı oldu.

Muhalefet yalnızca monarşist mebuslardan oluşmuyor, bazı İttihadcı mebuslar da bu birleşmeye şiddetle karşı çıkıyorlardı. Meclis-i Mebusan'da görüşmeler daha başlamadan Bağdad mebusu ve önde gelen İttihadcılardan Babanzade İsmail Hakkı Bey ile Arab eyaletlerinden bazı başka mebuslar bir bildiri yayımlayarak bu birleşmenin Irak'ı ekonomik açıdan işgal etmek isteyen İngiltere'nin dahice planlarını gizleyen bir antlaşma olduğunu ilân ettiler.[199] 9 Kasım'da, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üye mebuslardan oluşan parti kadrosu mecliste izlenecek yolu belirlemek üzere toplandı. Ancak iç muhalefetin sertliği yüzünden partinin hükûmetin iki şirketi birleştirme planını destekleyip desteklemeyeceğine karar verilemedi.[200]

Cemiyet'in liderlik kadrosu durumu değerlendirerek Meclis'te müzakere açmamaya karar verdi. Hüseyin Cahid [Yalçın] 10 Aralık tarihli *Tanin*'de son derece politik bir dille kabinenin 'Lynch Meselesi'ni Meclis-i Mebusan'a getirmemeye karar verdiğini yazdı. Makalesinde kararı savunuyor, muhalif mebusları Alman entrikalarından etkilenmekle suçluyor ve İttihadcı mebusları kabineye destek vermeye çağırıyordu. İmparatorlukta yetişmiş siyasetçilerin pek fazla olmadığını, mevcut kabinenin yerine daha iyisini kurmanın hemen hemen imkânsız olduğunu da sözlerine ekliyordu.[201]

---

196 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914, 27/2*, s. 593'de yer alan No. 9978, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichkanzler von Bethmann-Hollweg, Beyoğlu, 22 Kasım 1909.

197 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 1 Aralık 1909, s. 1.

198 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9621.

199 "Steamship Navigation in Turkey: The Proposed Amalgamation", *The Times*, 2 Aralık 1909, s. 5; ve "Turkey: The Committee and the Ministry", *The Times*, 11 Aralık 1909, s. 5. Ayrıca bkz., Ferdinand L. Leipnik, "The Future of the Ottoman Empire", s. 298.

200 "Turkey: The Committee and the Ministry", *The Times*, 11 Aralık 1909, s. 5.

201 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Buhran", *Tanin,* 27 Teşrin-i Sani 1325/10 Aralık 1909, s. 1 - bu makale "Turkey: The Committee and the Ministry", *The Times*, 11 Aralık 1909, s. 5'te alıntılan-

İttihadcılar konuyu Meclis'e taşımaktan yana olmasalar da, 'Lynch Meselesi' 11 Aralık tarihli oturumda müzakere edildi. Her iki taraf da kendi görüşlerini sonuna kadar tartışmak üzere hazırlanmıştı.[202] Hüseyin Hilmi Paşa Fırat ve Dicle üzerindeki gemicilik imtiyazı hakkındaki gensoruyu yanıtlamak için kürsüye geldi; izlenen siyaseti açıklayıp hükûmetin savunmasını verdi. Kanun-u Esasi'nin 118. maddesi gereği kabinenin bağımsız hareket ettiğini, üstelik yeni bir imtiyazın söz konusu olmadığını, mevcut antlaşmanın milli çıkarlar doğrultusunda değiştirildiğini açıkladı. Yeni antlaşmanın maddelerine değindikten sonra hükûmetin tarımsal sulama nedeniyle oluşabilecek zararlar için yeni şirkete herhangi bir tazminat ödemeyeceğini özellikle belirtti. Eğer böyle bir tazminat sözü verilseydi ve bu nedenle devlete gelecekte mali bir külfet çıkacak olsaydı, kabine elbette antlaşmayı Meclis'in onayına sunardı. Tekel suçlaması konusuna gelince, antlaşmada özel şahısların kendi kargolarını taşımak için kendi buharlı gemilerini kullanmalarını veya kendi tekne ve botları ile ticaret yapmalarını engelleyen bir madde yoktu. Hüseyin Hilmi Paşa, eğer bu açıklamalar yeterli görülmezse kendisinin ve çalışma arkadaşlarının istifa edeceklerini bildirerek konuşmasına son verdi.[203]

'Lynch Meselesi' Meclis içinde hararetli tartışmaların yapılmasına yol açmıştı.[204] İttihad ve Terakki Cemiyeti saflarında uyum olmadığı açıkça anlaşılıyordu. Zaten konuya dair 22 Kasım'da yapılan meclis grubu toplantısı birçok İttihadcı mebusun yeni plana karşı olduğunu ortaya koymuştu.[205]

---

mıştır. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Lynch Meselesinde Müesserat", *Tanin*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, s. 1; ve F.O. 424/221, Mr. Marling'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 13 Aralık 1909, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, No. 9618, s. 148-149.

202 *VII/13*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 245-265; "Mebusan-ı Kiramımıza Açık Mektup", *İkdam*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Meclis", *Tanin*, 29 Teşrin-i Sani 1325/12 Aralık 1909, s. 1; ve "Kabine Şimdilik Yerinde: Lynch Meselesi", *İkdam*, 29 Teşrin-i Sani 1325/12 Aralık 1909 s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 85.

203 *VII/13*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 245-262; "Critical Debate in the Turkish Chamber", *The Times*, 13 Aralık 1909, s. 5; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 85; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9621. Ayrıca bkz., "Yine Lynch Meselesine Dair İzahat", *İkdam*, 29 Teşrin-i Sani 1325/12 Aralık 1909, s. 3-4.

204 *VII/13*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 248-265; "Die Lynchaffaire in der Kammer", *Osmanischer Lloyd*, 12 Aralık 1909, s. 1; Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 57 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 106]; ve Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, *2*, s. 337-338.

205 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914*, s. 593'te yer alan No. 9978, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichkanzler von Bethmann-Hollweg, Beyoğlu, 22 Kasım 1909.

Buna rağmen, Cemiyet'in lider kadrosu İttihadcı mebusların büyük bölümünün kendilerini destekleyeceği beklentisini taşımaktaydı; ancak, Meclis'i oluşturan mebusların epeyce bir kısmının muhalefet edeceği de bilinmekteydi.[206] 11 Aralık'ta Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler sırasında İttihadcıların yayın organı *Şura-yı Ümmet*'in başyazarı ve Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek], resmi İttihadcı görüşten uzaklaşıp imtiyaz aleyhinde konuşma yaptı.[207] Karşı devrimci darbenin liderlerinden Berat mebusu İsmail Kemal Bey de planın aleyhine konuştu.[208] Hem Arab mebuslar, hem de Iraklılar İngiliz hâkimiyetinin genişlemesinden korkmaktaydılar.[209] Divaniye'den bağımsız mebus Muhammad Shawkat ibn Rif'at Paşa imtiyazın Irak'a zarar vereceğini iddia etti.[210] Shawkat ibn Rif'at Paşa'dan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin parti lideri Halil [Menteşe] ayağa kalkıp Meclis'le kabinenin beraberce tatmin edici bir sonuca varması gerektiğini söyledi. Herkesi hayrete düşürecek şekilde, şirketin ihtiyaç duyacağı techizatın ülkeye gümrüksüz sokulacağını hükme bağlayan bir önergeyi de Meclis'e sundu. Halil [Menteşe] bu önergeyi muhalefeti teskin etmek için vermişti. Önergede, imtiyazın nehir taşımacılığında tekel oluşturduğu, şirkete mali muafiyet verdiği ve serbest ticareti kısıtladığı kabul ediliyordu. Menteşe önergesinde, şirketle yapılacak olan imtiyaz anlaşmasının kesinleşmeden önce Meclis-i Mebusan'ın onayına sunulması fikrinin kabul edilmesi halinde daha fazla tartışmanın gerekli olmadığını savundu. Önerge hemen oya sunuldu ve büyük bir çoğunluk tarafından kabul edildi. Sadr-ı Âzam'ın

206 *Le Jeune Turc*, 12 Aralık 1909'dan aktaran, F.O.371/781, Marling'den Sir Edward Grey,'e İstanbul, 14 Aralık 1909 (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 56n [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 105n]; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 85.

207 *I/II/13*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 260-263; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan - 17 Ekim 1936), s. 85.

208 *I/II/13*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 256; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9624.

209 Meclis-i Mebusan'da bu tartışmalar yapılırken Bağdad'da İngilizlere verilen imtiyazı protesto etmek için toplantılar düzenlenmekteydi (*Stambul*, 22 Aralık 1909); ve von Marschall, İstanbul, 26 Ekim 1909 ve 6 Kasım 1909, Edgar Trevelyan Stratford Dugdale (der.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914, 3: The Growing Antagonism, 1898-1910*, s. 368 ve s. 285. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 67 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 122]. Meclis tartışmalarından ve Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin güven oylamasından sonra Bağdad ve Basra'da durum o kadar ciddi bir hâl adı ki, Hükümet, bölgede sıkıyönetim ilân etmeyi bile düşündü (*The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Aralık 1909'dan nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 67 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 122-123]).

210 *I/II/13*, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 248-250; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9621.

protestosu coşkulu alkışlar arasında kayboldu ve Meclis Reisi oturuma ara verdi.[211]

Halil [Menteşe] verdiği önergeyle zor durumda bıraktığı nazırlarla arada görüştü. Ancak müzakere tekrar başladığında Sadr-ı Âzam kabinenin imtiyaz konularında serbestçe karar verebilmesi için ısrarcı olduğunu, aksi halde istifa edeceğini bildirdi. Bunun ardından Maliye Nazırı Cavid Bey söz alıp, mebusların şikâyetçi oldukları mali muafiyetlerin her devletin imtiyaz sahiplerine tanıdığı cinsten sıradan ayrıcalıklar olduğunu belirtti. Eğer her imtiyazın şartlarının madde madde Meclis'te tartışılması zorunluluğu kabul edilirse, yılda dört maddenin bile geçirilemeyeceğini, Meclis'in bu tutumunun açıkça nazırların ellerini-kollarını bağlamak olduğunu, bunun da parlamenter düzeni tehlikeye sokacağını söyledi. Cavid Bey, Kabine'nin devlete mali yük getirmeyen hiçbir imtiyaz antlaşmasını Meclis'e sunmamaya kararlı olduğunu ve muhalif mebusların, bu karardan memnun değillerse, beğendikleri başka bir kabine kurmakta özgür olduklarını söyleyerek konuşmasına son verdi. Konuşma hararetli alkışlar ve tezahüratla karşılandı; bu karmaşa içinde oturuma ara verildi.[212]

Görüşmeler yeniden başladığında Halil [Menteşe] Meclis ile Kabine arasında görüş farklılığı olan konuların yeniden tartışılmasına izin veren Kanun-u Esasi maddesine dayanarak müzakerenin devamı yönünde karar aldırdı. Bu, Hükûmet'in henüz yenilgiye uğramadığı anlamına geliyordu. İzleyen tartışmalarda Bağdad mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey, Kırk Kilise mebusu Emrullah Efendi ve Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek] Hükûmet'i eleştirdiler. Ahmed Ferid [Tek] İngilizlerin Ortadoğu'yu ele geçirme planlarını gündeme getirdi.[213] Babanzade İsmail Hakkı Bey de İngilizlerin zaten Irak'ta çok güçlü olduklarını, nehirlerin tüm denetimini de ele geçirdiklerinde çok daha fazla güçleneceklerini söyleyerek imtiyaza karşı çıkıyordu.[214] Hatta, işi Dahiliye Nazırı'nın böyle bir anlaşmayı onaylarsa vatan haini olacağını söylemeye kadar vardırdı. Bunun üzerine iyice yükselen tansiyon Dahiliye Nazırı Talât Bey ile İtti-

211 I/II/13, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 250-251; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9621; ve "Critical Debate in the Turkish Chamber", *The Times*, 13 Aralık 1909, s. 5.

212 I/II/13, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 252-257; "Critical Debate in the Turkish Chamber", *The Times*, 13 Aralık 1909, s. 5; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9621-9624.

213 I/II/13, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 257-265; "Critical Debate in the Turkish Chamber" *The Times*, 13 Aralık 1909, s. 5.

214 I/II/13, 28 Teşrin-i Sani 1325/11 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 258-260; *Le Jeune Turc*, 12 Aralık 1909, F.O. 371/781, Marling'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 14 Aralık 1909'un ekinden nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 56n [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 105n]; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 85.

had ve Terakki Cemiyeti liderlerinden birinin gayet maharetli müdahalesiyle geçici olarak düşürülebildi.[215] Buna rağmen, Iraklı mebuslar kabineyi sorgulamakta ısrarcıydılar. Meclis'teki karışıklık öyle bir hal aldı ki, tartışmaların iki gün sonra devam etmesine karar verilerek oturuma son verildi.[216]

12 Aralık'ta toplanan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubu böyle önemli bir konuda parti bütünlüğünü bozan Ahmed Ferid [Tek]'in istifasını istedi.[217] Meclis-i Mebusan'daki görüşmelere, parti disiplini sağlandıktan sonra, 13 Aralık'ta devam edildi. Dört buçuk saatlik tartışma sonunda Halil [Menteşe] bir önerge verdi. Buna göre, Hükümet'in tazminat konusuyla ilgili son önerisi Lynch Kumpanyası tarafından kabul edilirse, mali yük getirmeyen bu ve öteki imtiyazlar Hükümet'in yetkisine bırakılacak, onaylanmak üzere tekrar Meclis'e getirilmeyecekti. Meclis kabineye güvenoyu verdi ve önerge sekize karşı, yüz altmış üç oyla kabul edildi.[218]

Muhalefetin artmasında ordunun büyük sorumluluğu olduğuna inanan İttihadcılar, Almanlarla ilişkisi olan Mahmud Şevket Paşa'yı suçlamaktaydılar. Hatta Mahmud Şevket Paşa'nın Alman çıkarlarına hizmet edecek askeri bir rejim kurmak için İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek üzere Mareşal von der Goltz ile komplo hazırlığında olduğu bile söylenmekteydi. *Tanin*'deki saldırılar oldukça keskindi ve Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın Divan-ı Harb'e verileceği konuşuluyordu.[219] Nitekim, 22 Aralık'ta Divan-ı Harb *Tanin*'i kapattı.[220] Meclis güvensizlik oyu vermediği halde Hüseyin Hilmi Paşa

---

215 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914*, s. 593'te yer alan No. 9978, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an den Reichkanzler von Bethmann-Hollweg, Beyoğlu, 22 Kasım 1909.

216 "Critical Debate in the Turkish Chamber", *The Times*, 13 Aralık 1909, s. 5.

217 "İttihad Fırkası İctimaı", *İkdam*, 30 Teşrin-i Sani 1325/13 Aralık 1909, s. 1; Ahmed Ferid [Tek], "*İkdam* Gazetesi Müdüriyetine", *İkdam*, 1 Kânun-u Evvel 1325/14 Aralık 1909, s. 1; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 100; ve "The Turkish Chamber: Vote of Confidence in the Cabinet", *The Times*, 14 Aralık 1909, s. 5.

218 I/II/14, 30 Teşrin-i Sani 1325/13 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1, s. 268-293; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Meclis", *Tanin*, 1 Kânun-u Evvel 1325/14 Aralık 1909, s. 1; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 85 ve s. 100; "Schluß der Kammerdebatte über die Lynchangelegenheit", *Osmanischer Lloyd*, 14 Aralık 1909, s. 1; ve *Stambul*, 14 Aralık 1909 ve *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Aralık 1909'dan nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 57 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 106].

219 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Almanlar ve Osmanlılar", *Tanin*, 4 Kânun-u Evvel 1325/17 Aralık 1909, s. 1. Bkz., F.O. 371/992, Marling'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 26 Aralık 1909'dan nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 57 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 105].

220 "La liberté de la Presse" *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Aralık 1909, s. 1; "Turkey: Leading Newspaper Suppressed", *The Times*, 23 Aralık 1909, s. 2; ve Feroz Ahmad, *The Young*

28 Aralık'ta istifasını sundu.[221] Lynch Kumpanyası'na imtiyaz vermenin ne gibi tehlikeler yaratacağını anlamıştı.[222]

Mutlakiyetçi düzen yanlısı basın önceleri Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ni İttihadcı olmakla suçluyordu. Şimdi ise, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ni istifaya zorlamış olmakla itham etmekteydi.[223] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'daki grubunun lideri Halil [Menteşe] resmî bir açıklama yaparak İttihadcıların Hüseyin Hilmi Paşa'ya baskı uyguladıklarını kabul etmedi. Bir başka önemli İttihadcı olan Ömer Naci Bey de muhalefetin bu yöndeki suçlamalarını reddederek, Hüseyin Hilmi Paşa'yı istifa gerekçelerini kamuoyuyla paylaşmaya davet etti.[224]

Hüseyin Hilmi Paşa 6 Ocak'ta yaptığı açıklamada, yabancı basın tarafından yayılan dedikoduların tersine, istifasının İttihadcıların baskıları sonucu olmadığını, Cemiyet ile kendisi arasında herhangi bir anlaşmazlık bulunmadığını, kararını kişisel nedenlerle aldığını, İttihadcıların istifasından haberdar bile olmadıklarını beyan etti.[225]

Tanin'deki bir makalede Babanzade İsmail Hakkı Bey yerli ve yabancı basında yer aldığı şekliyle Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasının İngiltere ile Almanya arasında Mezopotamya ve Lynch İmtiyaz Antlaşması üzerinden yapılan güç mücadelesinin bir sonucu olduğu suçlamalarını yalanlıyordu.[226]

Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914, s. 57 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 105-106].

221 I/II/19, 16 Kânun-u Evvel 1325/29 Aralık 1909, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 393; "Turkey: Resignation of the Grand Vizier", *The Times*, 29 Aralık 1909, s. 3; "The Resignation of Hilmi Paşa", *The Times*, 30 Aralık 1909, s. 2; "The Ministerial Crisis" *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Aralık 1909, s. 1; "Die Ministerkrise", *Osmanischer Lloyd*, 30 Aralık 1909, s. 1; "Sadr-ı Âzam'ın İstifası", *İkdam*, 16 Kânun-u Evvel 1325/29 Aralık 1909, s. 1; ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 57 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 106]. Ayrıca bkz., Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 2, s. 21-30.

222 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 67 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 122-123].

223 "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Beyanatı", *İkdam*, 18 Kânun-u Evvel 1325/31 Aralık 1909, s. 2.

224 "Beyanname", *Yeni Tanin*, 25 Kânun-u Evvel 1325/7 Ocak 1910, s. 1; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 101; "The Committee and the Government", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Ocak 1910, s. 1; "Eine Erklärung Hilmi Paschas", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Der Rücktritt Hilmi Paschas und das jungtürkische Komitee", *Pester Lloyd*, 7 Ocak 1910, akşam baskısı, s. 1; ve "Déclaration", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Ocak 1910, s. 1.

225 "Eine Erklärung Hilmi Paschas", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Demission Hilmi Pashas", *Pester Lloyd*, 7 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 4; "The Resignation of Hussein Hilmi Pasha", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Ocak 1910, s. 1. Hüseyin Hilmi Paşa'nın açık mektubunun tam metni Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1673'te bulunabilir. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9626.

226 Babanzade İsmail Hakkı, "Buhran ve Vükelâmız", *Yeni Tanin*, 16 Kânun-u Evvel 1325/29 Aralık 1909'dan nakleden, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hare-*

Bununla birlikte, Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın da öne sürdüğü gibi, Lynch konusunda alınan yenilgiyi izleyen bu istifayı 1890'lardan beri Alman desteği gören ve İttihadcı karşıtı olan ordunun hazırlamış olması daha muhtemeldi.[227]

ketleri, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 101; ve Ahmed Mehmetefendioğlu, "Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin İstifası ve Lynch Şirketi", s. 18.

227 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 101; ve Ahmet Mehmetefendioğlu, "Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin İstifası ve Lynch Şirketi", s. 18. 'Lynch Meselesi' konusunda Alman görüşleri için bkz., A.A. Türkei 159, No. 2, Kopya No. 4, "Lynchfrage und Demission Hilmi Paschas", Beyoğlu, 4 Ocak 1910.

Hakkı Paşa Kabinesi

Hüseyin Hilmi Paşa'nın halefinin kim olacağı konusunda değişik tahminler yapılmaktaydı. Sadr-ı âzamlık için Hakkı Bey ile Kâmil, Said ve Avlonyalı Ferid paşaların isimleri geçiyordu; seçilen İbrahim Hakkı Bey oldu.[1] Halil [Menteşe] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Hakkı Bey ile Said Paşa üzerinde durduğunu, Padişah'a bu isimlerin sunulduğunu açıklamıştı.[2] Sonunda Padişah'ın Said Paşa'yı değil, Hakkı Bey'i tercih ettiği ilân edildi. Zaten, İttihadcıların Hakkı Bey'in atanmasını istediği herkesçe biliniyordu: Cavid ve Talât beyler Said Paşa'ya muhaliftiler.[3] Kâmil, Said ve Avlonyalı Ferid paşalar hayatları boyunca mutlakiyetçi rejime hizmet etmiş İttihadcı karşıtı kimselerdi; üstelik, özellikle Kâmil ve Avlonyalı Ferid paşaların 31 Mart'taki karşı devrimci darbede parmakları vardı.

1908 Devrimi öncesindeki memuriyet hayatında mutlakiyetçi rejimle iliş-

1 "Sadr-ı Âzam Kim Olacak?" *İkdam*, 16 Kânun-u Evvel 1325/29 Aralık 1909, s. 1-2; "La situation en Turquie", *Le Temps*, 30 Aralık 1909, s. 2; "Yeni Kabineyi Kim Teşkil Edecek?" *İkdam*, 17 Kânun-u Evvel 1325/30 Aralık 1909, s. 1; "Le nouveau Grand-Vézier", *The Levant Herald and Eastern Express*, 31 Aralık 1909, s. 1; "Hakkı Bej Großwesir", *Osmanischer Lloyd*, 31 Aralık 1909, s. 1; "New Turkish Grand Vizier", *The Times*, 31 Aralık 1909, s. 3; ve "Yeni Kabine", *Yeni Tanin*, 16 Kânun-u Evvel 1325/1 Ocak 1910, s. 1.

2 "La Presse Ottomane", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Ocak 1910, s. 2.

3 "The Resignation of Hilmi Pasha", *The Times*, 30 Aralık 1909, s. 3. Bkz., Talât Bey'in *Osmanischer Lloyd* muhabirine verdiği mülakat ("Der Minister des Jnnern über die Kabinettskrise", *Osmanischer Lloyd*, 5 Ocak 1910, s. 1). Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Alois Lexa von Aehrenthal, Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Fairfax Leighton Cartwright'a, "bana göre İstanbul'daki rejim, Hakkı Bey'in Sadr-ı Âzam olarak atanmasıyla ileri değil, geri bir adım atmıştır; çünkü [Hakkı Bey] kendi ağırlığını koyamayacak, Cemiyet'in maşası olacaktır", diyor (F.O. 424/222, Sir Fairfax L. Cartwright'tan Sir Edward Grey'e, Viyana, 5 Ocak 1910, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, no. 9707, s. 41).

İbrahim Hakkı Paşa (Kaynak: *İkinci Meşrutiyet'in İlânının 100. Yılı* (İstanbul: Koç Vakfı Yayını, 2008), s. 122).

kisi son derece mesafeli olduğundan, İbrahim Hakkı Bey İttihad ve Terakki Cemiyeti açısından sadr-ı âzamlık mevkii için en kabul edilebilir adaydı. Mutlakiyetçi bürokrasiye mesafeli durmasına rağmen, Bab-ı Âli'de hukuk müşavirliği ve Hariciye Nezareti'nde birçok defalar diplomatik görevle komisyonlarda çalışmış olması ve aynı zamanda Roma Büyükelçisi olması dolayısıyla da bürokrasinin yüksek kademelerini gayet iyi tanıyordu. Dolayısıyla, İttihadcıların karşısında yer alan monarşist muhaliflerce nisbeten kolay kabul görecek biri olduğu düşünülüyordu. Mekteb-i Mülkiye'deki hayli başarılı öğrencilik döneminden sonra Hukuk Mektebi'nde hocalık da yapan Hakkı Bey, bu deneyimi sayesinde önceki sadr-ı âzamlardan farklı olarak, gençlere ve yeni fikirlere açıktı; öğretme kabiliyeti ve liberal görüşleri hem öğrenciler, hem de aydınlar tarafından çokca takdir görürdü.[4] Abdülhamid döneminde siyasi ve idari meseleler hakkındaki fikirlerini açıkça söylemekten hiç kaçınmamış olması, sorunlara hep çok yönlü bakması ve adilce değerlendirmesi beğeniyle karşılanırdı.[5]

1908 yılı Aralık ayından beri Büyükelçi olarak Roma'da bulunan Hakkı Bey biraz tereddüt ve pazarlıktan sonra görevi kabul edip 9 Ocak 1910'da İstanbul'a geldi.[6] Padişah Hakkı Bey'i 9 Ocak'ta huzuruna kabul ederek kendisinden yeni hükûmeti kurmasını istedi.[7] Atamayı bildiren ferman ise resmen 12 Ocak'ta kamuoyuna duyuruldu.[8] Sadr-ı âzamların geleneksel olarak 'paşa' unvanına sahip olmaları beklendiğinden, Hakkı Bey'e resmi atamasından önce 'paşa' rütbesi verildi.[9] Hakkı Paşa, görevi monarşist bir müdahale olmaması kaydıyla kabul etmişti.[10] Sadr-ı âzamlığı kabulünden önce öne sürdü-

---

4 Hüseyin Cahid Yalçın, *Talât Paşa*, s. 36; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 2, s. 44-46; ve Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1783-1790. Ayrıca bkz., "Hakkı Bey'in Tercüme-i Hali", *İkdam*, 21 Kânun-u Evvel 1325/3 Ocak 1910, s. 2.

5 Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 699.

6 "Hakkı Bey'in Kayd-ı İhtiyatiyesi: İttihad Fırkası'yla Hasbıhal", *İkdam*, 18 Kânun-u Evvel 1325/31 Aralık 1909, s. 1; "Hakkı Bey'in Şeraiti", *İkdam*, 19 Kânun-u Evvel 1325/1 Ocak 1910, s. 1; "Hakkı Bey'in Şeraiti", *İkdam*, 20 Kânun-u Evvel 1325/2 Ocak 1910, s. 1; "The Turkish Grand Vizier", *The Times*, 3 Ocak 1910, s. 5; "Sadr-ı Cedid Hakkı Beyefendi Hazretlerinin İstikbali", *İkdam*, 28 Kânun-u Evvel 1325/10 Ocak 1910, s. 2; "Le nouveau grand-vizir à Constantinople", *Le Temps*, 11 Ocak 1910, s. 2; ve "The Turkish Grand Vizier", *The Times*, 10 Ocak 1910, s. 3.

7 "Großvezier Hakki", *Neue Freie Presse*, 10 Ocak 1910, s. 3.

8 *Yeni Tanin*, 31 Kânun-u Evvel 1325/13 Ocak 1910'dan nakleden, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 57 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 106]. 30 Zilhicce 1327/12 Ocak 1910 tarihli ferman metni Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1766'da bulunabilir.

9 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 101; ve Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1766.

10 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 68 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 124]. Hakkı Bey [Paşa], monarşistlerce hiç sevilmezdi. Sadr-ı Âzam olarak atanması monarşist ve gerici kesimlerden büyük tep-

ğü kimi koşullar sağlanamadı, ancak göreve başlamadan evvel çalışma arkadaşları ve İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi ile görüşmek istediği bazı talepleri oldu. Bunlardan en önemlisi İttihadcıların belli bir süre için kendisini ve Kabine'yi güç durumda bırakacak gensoru vermeyeceklerine dair taahhütte bulunmalarıydı.[11]

Hakkı Paşa Sadr-ı Âzam olur olmaz, ordu içindeki etkisini azaltmak ümidiyle Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak atadı.[12] Mahmud Şevket Paşa böylece kabineden bağımsız yürüttüğü İdare-i Örfiye komutanlığı ve üç ordunun müfettişliği görevlerinin yanı sıra, incelikli bir şekilde siyasetin içine de çekilmiş oldu.[13] Hakkı Paşa bu yolla özellikle liberal demokrasi ilkeleriyle *hiç* uyuşmayan ve siyasal durum normale döndüğü halde hâlâ yürürlükte olan sıkıyönetime son vermeyi umuyordu.[14] Hakkı Paşa, ne yazık ki, olağanüstü durumu bile kaldıramadı. Üstelik, Mahmud Şevket Paşa'nın Kabine'de olmasının orduyu denetim altına almak şöyle dursun, özellikle ekonomik ve mali reformlar açısından İttihadcıların elini zayıflattığı da kısa zamanda anlaşılacaktı.[15]

Yeni kabinede İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlik kadrosundan isimler bulunuyordu: Talât Bey ile Cavid Bey, Dahiliye ve Maliye nazırları olarak yerlerini yeni kabinede de korumuşlardı.[16] Maarif Nezareti için İstanbul

ki aldı. Örneğin bkz., Mehmed Salahaddin, *Bildiklerim: İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Tesis ve Suret-i Teşkili ve Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felâket ve İnkısamı*, s. 29; ve Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1766n. *Le Temps* gazetesinde ilk sayfadan verilen yorum/haberde Hakkı Paşa'nın işinin zor olacağı tahmini yapılmaktaydı ("Le nouveau cabinet turc", *Le Temps*, 14 Ocak 1910, s. 1).

11 "The Turkish Grand Vizier", *The Times*, 3 Ocak 1910, s. 5; ve "Mahmud Schefket Pascha Kriegsminister", *Osmanischer Lloyd*, 12 Ocak 1910, s. 1.

12 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 116-117. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 68 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 124]; ve "Das Ministerium Hakki-Schefket", *Neue Freie Presse*, 11 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 5. Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak atanmasıyla ilgili farklı bir yorum için bkz., Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 80.

13 "The Turkish Cabinet" *The Times*, 13 Ocak 1910, s. 5; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 116-117. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 68 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 124].

14 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 69 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 126]. İbrahim Hakkı Paşa'nın programı için bkz., "Kabinenin Programı", *Yeni Tanin*, 13 Kânun-u Sani 1325/26 Ocak 1910, s. 1.

15 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 69 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 126-127].

16 "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1910, s. 1; "Yeni Kabine", *İkdam*, 29 Kânun-u Evvel 1325/11 Ocak 1910, s. 1; "Heyet-i Vükelâ ve Teşekkül-ü Katiyesi", *İkdam*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910, s. 1; "Die Ernennung Hakki Paschas und die Verfassung", *Osmanischer Lloyd*, 13 Ocak 1910, s. 1; "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 11 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 5; ve "The Turkish Cabinet", *The*

mebusu Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Bağdad mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey düşünülmüşse de, göreve Kırk Kilise mebusu Emrullah Efendi getirildi.[17] Basına verilen listede Şeyhülislâm olarak Sahib Molla'nın ismi yer alıyordu, ancak birkaç gün sonra Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin atanması yapıldı.[18] O da 12 Temmuz'da istifa edince, yerine İttihadcı Meclis-i Âyan üyesi Musa Kâzım Efendi seçildi.[19] Meclis-i Âyan'ın saygın Arab üyelerinden Şerif Ali Haydar Bey, Evkaf Nazırı oldu.[20] Nihayet, başka bir önde gelen İttihadcı, Bedros Haladjian, Ticaret ve Nafia Nazırı yapıldı.[21] Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi başka bir ileri gelen İttihadcı, Necmeddin [Kocataş] oldu.[22] Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde Hariciye Nazırı olan Rıfat Paşa göre-

---

Times, 13 Ocak 1910, s. 5. Cavid Bey'in yeni kabinenin politikalarıyla ilgili görüşleri için bkz., "Dschavid Bey über die Politik des Kabinetts", *Osmanischer Lloyd*, 16 Ocak 1910, s. 1.

17 "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1910, s. 1; "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 12 Ocak 1910, akşam baskısı, s. 2; "Turkey: The Cabinet", *The Times*, 12 Ocak 1910, s. 5; "Heyet-i Vükelâ ve Teşekkül-ü Katiyesi", *İkdam*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9628. Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 165; *Tanin*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910'dan aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 116.

18 "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 11 Ocak 1910, akşam baskısı, s. 4; "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1910, s. 1; "Heyet-i Vükelâ ve Teşekkül-ü Katiyesi", *İkdam*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910, s. 1; "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 13 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 6; "The Turkish Cabinet", *The Times*, 13 Ocak 1910, s. 5; ve "Le nouveau Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Ocak 1910, s. 1. Çavdar, hatalı bir şekilde Meclis-i Âyan üyesi bir İttihadcı olan Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâm olarak atandığını yazıyor (Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 165).

19 "Die Demission des Scheich-ül-Islam", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 1; "The Sheikh-ul-Islam", *The Times*, 13 Temmuz 1910, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient*, *1/14* (18 Temmuz 1910), s. 4. Ayrıca bkz., Büyükelçi Oscar S. Strauss'tan Dışişleri'ne, İstanbul, 20 Temmuz 1910, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1919*, 4. Rulo.

20 "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 11 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 5; "The Turkish Cabinet", *The Times*, 13 Ocak 1910, s. 5; ve "Le nouveau Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Ocak 1910, s. 1; "Die Ernennung Hakki Paschas und die Verfassung", *Osmanischer Lloyd*, 13 Ocak 1910, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9628. Niğde mebusu İttihadcı Ürgüplü Hayri Bey, 1911 yılı Ocak ayı başında Evkaf Nazırlığı'na atandı ("The Ottoman Parliament", *The Orient*, *1/14* (1 Şubat 1911), s. 2).

21 "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1910, s. 1; "Heyet-i Vükelâ ve Teşekkül-ü Katiyesi", *İkdam*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910, s. 1; ve "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 11 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 5. Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9628. İnal, hatalı bir şekilde, İbrahim Hakkı Paşa'nın, kabinesinin oluşumundan dört ay sonra, Ticaret ve Nafia Nazır Vekili olarak işleri kendisinin üstlenmiş olduğunu yazmaktadır (Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1767).

22 "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1910, s. 1; "Heyet-i Vükelâ ve Teşekkül-ü Katiyesi", *İkdam*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910, s. 1; "Die Ernennung Hakki Paschas und die Verfassung", *Osmanischer Lloyd*, 13 Ocak 1910, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9628.

vinde kaldı.[23] Kabine'deki tek monarşist, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı olarak atanan Dimitraki Mavrocordato'ydu.[24] *Neue Freie Presse* yeni kabinede sekiz İttihadcının olduğunu yazmaktaydı.[25]

Hakkı Paşa, kabinesinin programını Meclis-i Mebusan'a 24 Ocak'ta sundu.[26] Programın temel maddeleri arasında iç barışın sağlanması, devrim öncesinden kalma mutlakiyetçi yasaların değiştirilmesi amacıyla adli reform yapılması, Kanun-u Esasi'nin meşruti monarşinin ilkeleri ile uyumlu olacak şekilde değiştirilmesi ve dengeli bir bütçenin hazırlanması vardı. Bu maddelerin pek çoğu İttihadcı önderlerin savundukları konulardı. Programın en önemli özelliklerinden biri de, sıkıyönetimle ilgili bir bölüme yer veriyor oluşuydu. Düzeni sağlamak için olağanüstü önlemlerin zaman zaman gerekli olduğunu söyleyen Hakkı Paşa, kabinesinin sıkıyönetim halini ortadan kaldıracağını, akılcı önlemlerin alınmasıyla yavaş yavaş normal koşullara geçişin sağlanacağını bildirdi.[27]

Başını Zor mebusu Hızır Lütfi Efendi, Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, Berat mebusu İsmail Kemal Bey, Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek] ve Sinob mebusu Dr. Rıza Nur'un çektiği muhalefet, hem kabineye, hem de programa ateş püskürdü.[28] Zaten nazırların isimleri açıklanır açıklanmaz İttihadcıların ağırlıkta olduğu kabineye karşı yoğun bir muhalefet başlamıştı. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın lideri Haleb mebusu Abd al-Nafi Paşa'nın yanı

---

23 "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1910, s. 1; "Heyet-i Vükelâ ve Teşekkül-ü Katiyesi", *Ikdam*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910, s. 1; "Die Ernennung Hakki Paschas und die Verfassung", *Osmanischer Lloyd*, 13 Ocak 1910, s. 1; ve "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 11 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 5. 1911 yılının sonlarına doğru Rıfat Paşa İstanbul'dan ayrılıp Paris'e gittiğinde yerine Hakkı Paşa vekâlet edecekti (Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1767).

24 "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Ocak 1910, s. 1; "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 12 Ocak 1910, akşam baskısı, s. 2; "Heyet-i Vükelâ ve Teşekkül-ü Katiyesi", *Ikdam*, 30 Kânun-u Evvel 1325/12 Ocak 1910, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9628.

25 "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 12 Ocak 1910, akşam baskısı, s. 2.

26 I/II/29, 11 Kânun-u Sani 1325/24 Ocak 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 617-620; "The Cabinet's Programme", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Ocak 1910, s. 1; "Hakkı Paşa Kabinesi'nin Programı", *Ikdam*, 12 Kânun-u Sani 1325/25 Ocak 1910, s. 1; "Das Programm des Kabinetts Hakki", *Neue Freie Presse*, 25 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 8; "The Cabinet's Programme", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Ocak 1910, s. 1; "Turkey: Statement by the Grand Vizier", *The Times*, 25 Ocak 1910, s. 5; ve "Kabinenin Programı", *Yeni Tanin*, 13 Kânun-u Sani 1325/26 Ocak 1910, s. 1.

27 I/II/29, 11 Kânun-u Sani 1325/24 Ocak 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 617-620; "Turkey: Statement by the Grand Vizier", *The Times*, 25 Ocak 1910, s. 5; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Mukayese", *Yeni Tanin*, 14 Kânun-u Sani 1325/27 Ocak 1910, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9632-9633.

28 I/II/29, 11 Kânun-u Sani 1325/24 Ocak 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 621-630; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9633-9634.

sıra, Berat mebusu Arnavut İsmail Kemal Bey ve partinin öteki ileri gelenleri 18 Ocak'ta Hakkı Paşa ile toplanıp uzun bir görüşme yaptılar.[29] Monarşist eğilimli *Yeni Gazete* 25 Ocak tarihli başyazısında yeni kabine ve programı hakkındaki kuşkuları dile getiriyordu.[30] Meclis-i Mebusan'ın 24 Ocak'taki oturumunda monarşist muhalefetin tüm çabasına rağmen, Hakkı Paşa Kabinesi otuz bir red oya karşılık yüz yetmiş sekiz kabul oyuyla güvenoyu aldı.[31]

Sadr-ı Âzam olmasına karşın, Hakkı Paşa'nın gücünün sınırlı olduğu daha Kabine'nin kurulduğu günden itibaren belliydi. Hakkı Paşa anayasal rejime ve hürriyet fikrine gerçekten bağlıydı; ancak, ortada İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ordu ve monarşistler arasında için için devam eden müthiş bir iktidar mücadelesi vardı. Hem bu iki gücü kontrol altında tutmak, hem de iktidarı korumak olağanüstü bir yetenek gerektirmekteydi.[32]

20 Şubat'ta altı 'İttihadcı' mebus partiden istifa ederek 'Ahali Fırkası' adıyla ikinci bir monarşist parti kuracaklarını ilân ettiler.[33] Muhafazakâr oldukları bilinen bu mebusların İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılmalarının esas nedeni Hakkı Paşa'nın Şeyhülislâm olarak Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'yi atamış olmasıydı. Bu görev için düşünülen ilk aday hürriyetçi ve İttihadcı olarak tanınan Sahib Molla, ikinci aday ise yine İttihadcı Musa Kâzım Efendi'ydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki muhafazakâr kesim her iki-

---

29 "Informations Parlamentaires", *The Levant Herald and Eastern Express,* 19 Ocak 1910, s. 2; ve "Die neue liberale Partei", *Osmanischer Lloyd,* 10 Ocak 1910, s. 1.

30 "La Presse Ottomane: Le programme de Hakky pacha", *The Levant Herald and Eastern Express,* 26 Ocak 1910, s. 2. Hükûmet programı hakkında *İkdam*'ın görüşü için bkz., "Hakkı Paşa Kabinesi'nin Programı ve Bundan İstinbat Ettiğimiz Mana", *İkdam,* 12 Kânun-u Sani 1325/25 Ocak 1910, s. 1-2.

31 I/II/29, 11 Kânun-u Sani 1325/24 Ocak 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1,* s. 641-643; "Das Programm des Kabinetts Hakki", *Neue Freie Presse,* 25 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 8; "The Cabinet's Programme", *The* Levant *Herald and Eastern Express,* 25 Ocak 1910, s. 1; "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express,* 25 Ocak 1910, s. 1-2; "Der Programm Hakki Paschas", *Osmanischer Lloyd,* 25 Ocak 1910, s. 1; "Turkey: Statement by the Grand Vizier", *The Times,* 25 Ocak 1910, s. 5; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17,* s. 9636. *Neue Freie Presse* gazetesi hükûmetin 34 aleyhte oya karşı 187 lehte oy almış olduğunu bildirmektedir ("Das Programın des Kabinetts Hakki", *Neue Freie Presse,* 25 Ocak 1910, sabah baskısı, s. 8).

32 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914,* s. 68 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914,* s. 123-124].

33 *Yeni Gazete,* 8 Şubat 1325/21 Şubat 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952,* s. 294n; "Yeni Fırka", *İkdam,* 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910, s. 1; "The Turkish Chamber", *The Times,* 5 Mart 1910, s. 5; ve *Yeni Gazete,* 14 Şubat 1325/27 Şubat 1910'dan nakleden, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 117. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 11: Bazı Mebuslar Demokratlar İçin İnsaf İstiyorlardı", *Tan,* 11 Kasım 1937, s. 9; ve Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele,* s. 522.

sine de muhalefet etmişti. Kendi önerdikleri diğer üç isim de Cemiyet'in liderlik kadrosu tarafından veto edilince, ılımlı görüşlere sahip Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ataması yapılmıştı. Ne var ki, bu atama bile İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki muhafazakâr muhalefeti memnun etmedi; çünkü böyle bir göreve çok daha muhafazakâr görüşlere sahip birinin getirilmesi gerektiğine inanıyorlardı.[34]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılanlar Konya mebusu Şeyhzade Zeynelabidin Efendi, Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey, Karesi mebusu İbrahim Vasfi Efendi, Trablus mebusu Farhad Efendi, Erzurum mebusu Hacı Şevket Efendi ve Burdur mebusu Ömer Lütfi Efendi'ydi.[35] İşin ilginç yanı, Hakkı Paşa Kabinesi için yapılan güven oylamasında hazır bulunmayan Konya mebusu Şeyhzade Zeynelabidin Efendi dışında istifa eden diğer beş mebus Hakkı Paşa Kabinesi lehine oy kullanmışlardı.[36] Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey, gerici eğilimlere sahip yeni partinin başına geçti.[37] Söylentilere göre, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey yeni kabinede Dahiliye Nezareti'ni almak için İttihadcı yönetimle görüşmüş, reddedilince de muhalefete katılmıştı.[38] İsmail Hakkı Bey *Sabah, İkdam* ve *Yeni Gazete*'de *Tanin* ve diğer gazetelerde iddia edilen bu doğrultudaki istifa nedenini yalanlayan mektuplar yayımladı. Ona göre, İttihadcı gazetelerin amacı yeni kurulan Ahali Fırkası'nı kötülemek ve gelişimini engellemekti.[39]

Yeni Gazete 21 Şubat tarihli sayısında Ahali Fırkası'nın kurulduğunu bildiriyor, kurucu mebusların isimlerine ve parti programına yer veriyordu.[40] Yeni partinin duyurulmasıyla birlikte Tokat mebusu Hoca Mustafa Sabri Efendi, Erzurum mebusu Hacı Şevket Efendi, Karesi mebusu İbrahim Vasfi Efen-

---

34 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 117-118.

35 *Yeni Gazete*, 8 Şubat 1325/21 Şubat 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 294n; "Yeni Fırka", *İkdam*, 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910, s. 1; "Fırkadan Ayrılanlar", *Tanin*, 14 Şubat 1325/27 Şubat 1910, s. 3; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 117. Altı mebusun istifa mektuplarının metni 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910 tarihli *Sabah*'ta yayınlandı (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 301n). İstifa mektubuyla ilgili ayrıca bkz., "Die Ereignisse in der Türkei: Die neue Volkspartei", *Pester Lloyd*, 23 Şubat 1910, s. 5.

36 *VII/29*, 11 Kânun-u Sani 1325/24 Ocak 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 641-643.

37 "The Turkish Chamber", *The Times*, 5 Mart 1910, s. 5; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 12: Ahali Fırkası bir Gün İçinde Kurulmuştu", *Tan*, 13 Kasım 1937, s. 9; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 13: Bu Yeni Teşekküle Neden Ahali Fırkası Denmişti?", *Tan* 13 Kasım 1937, s. 9.

38 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 330.

39 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Şubat 1910, s. 1.

40 *Yeni Gazete*, 8 Şubat 1325/21 Şubat 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 294n. Başka bir muhalif gazete, *İkdam* ise, yeni partinin programına 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910 tarihli sayısında yer verdi. Ayrıca bkz., "Eine neue Partei", *Pester Lloyd*, 22 Şubat 1910, s. 6; ve "Eine türkische Volkspartei", *Osmanischer Lloyd*, 22 Şubat 1910, s. 1.

di, Karahisar-ı Şarki mebusu Ömer Fevzi Efendi, Sivas mebusu Ahmed Şükrü Efendi, Burdur mebusu Ömer Lütfi Efendi, Bayezid mebusu Süleyman Sudi [Acarbay], Antalya mebusu Mehmed Hamdi [Yazır] ve Trablus mebusu Farhad Efendi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden istifa ettiler.[41] Aralarında partinin kuruluşunu ve programını duyuran *Yeni Gazete* ile *Sabah*, *Sada-yı Millet* ve *İkdam*'ın da bulunduğu muhalif gazeteler yeni partiyi coşkuyla karşıladı.[42] *Yeni Gazete*'nin başyazarı Abdullah Zühdü Bey ülkenin ve Meclis-i Mebusan'ın böyle bir partiye uzun zamandan beri ihtiyacı olduğunu yazdı.[43]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Edirne, Konya, Gelibolu, Erzurum ve öteki taşra şubeleri istifaları şiddetle kınayan telgraflar çektiler.[44] Gönderilen telgrafların çoğu günlük gazetelerde yayımlandı; Ahali Fırkası'nın ileri gelenleri de istifalarını muhafazakâr eğilimli gazetelerde savundular.[45]

---

41 "Yeni Fırka", *İkdam*, 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910, s. 1; "Die neue Volkspartei", *Osmanischer Lloyd*, 23 Şubat 1910, s. 1. Mustafa Sabri Efendi'nin istifası *Yeni Gazete*'nin 10 Şubat 1325/23 Şubat 1910 tarihli sayısında yer aldı (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 295n). Ayrıca bkz., Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 330; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9733. Süleyman Sudi [Acarbay] ile Mehmed Hamdi [Yazır]'ın isimleri, istifaları eleştiren İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Edirne şubesince çekilen telgrafta zikrediliyor (*Yeni Tasvir-i Efkâr*, 14 Şubat 1325/27 Şubat 1910 ve *Yeni İkdam*, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 301). Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 13: Bu Yeni Teşekküle Neden Ahali Fırkası Denmişti?" *Tan* 14 Kasım 1937, s. 9.

42 *Yeni Gazete*, 8 Şubat 1325/21 Şubat 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 294n; "Yeni Fırka", *İkdam*, 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910, s. 1; Dikran Kelekyan, "İntihabcılar ve Mebuslar", *Sabah*, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910; ve Rıza Tevfik [Bölükbaşı], "Meclis'te Fırkalar Teşkili Hakkında", *Sabah*, 10 Şubat 1325/23 Şubat 1910 - her ikisini de nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 295n; "Fırka-i Ahali ve *[Le] Jeune Turc, [La] Turquie, Osmanischer Lloyd* Gazetelerinin Beyanatı", *İkdam*, 12 Şubat 1325/25 Şubat 1910, s. 3-4; ve "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar", *İkdam*, 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910, s. 1. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9733; ve Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 522.

43 Abdullah Zühdü, "Ahali Fırkası", *Yeni Gazete*, 10 Şubat 1325/23 Şubat 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 298n.

44 "İttihad ve Terakki Fırkası'ndan Çıkan Mebuslar için Aldığımız Telgrafnameler", *Tanin*, 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910, s. 2; "İttihad ve Terakki Fırkası'ndan Çıkan Mebuslar Hakkında Telgraflar", *Tanin*, 16 Şubat 1325/1 Mart 1910, s. 2; ve "Fırka'dan Çıkan Mebuslar İçin Aldığımız Telgraflar", *Tanin*, 17 Şubat 1325/2 Mart 1910, s. 2-3.

45 *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 27 Şubat 1325/12 Mart 1910; 28 Şubat 1325/13 Mart 1910; 6 Mart 1326/19 Mart 1910; ve 30 Mart 1326/12 Nisan 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 296n.

İsmail Hakkı Bey'in *Le Jeune Turc, La Turquie* ve *Osmanischer Lloyd*'da çıkan makalelere verdiği yanıt gazetelerin 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910 tarihli sayılarında yer aldı (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 297n). İttihad ve Terakki Cemiyeti, Edirne Şubesi'ne verdiği yanıt ise *İkdam* ve *Yeni Gazete*'nin 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910 tarihli sayılarında çıktı (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 302). Mustafa Sabri, "Fırka Meselesi", *Yeni Gazete*, 16 Şubat 1325/1 Mart 1910 ve "Devr-i Sabıktan Müdevver Devr-i Hazır Müraileri", *Yeni Gazete*, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910'da yayımlanan mektupları ile kendini savundu. Hacı Şevket'in mektubu *Yeni Gazete*'nin 16 Şubat 1325/1 Mart 1910 tarihli sayısında

İttihadcı gazeteler genel olarak başka bir muhalif partinin ortaya çıkmış olmasını hoş karşılamıştı. *Tanin* ile *Yeni Tasvir-i Efkâr* yeni partiyi eleştirenlere İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'da hâlâ yüz altmış mebusunun olduğunu hatırlatıyordu.[46] Cemiyet'in meclis grubu lideri Halil [Menteşe] de istifalardan sonra partisinin siyasi açıdan daha tutarlı olduğunu ileri sürdü.[47]

İttihad ve Terakki Cemiyeti açısından çok da endişe edilecek vahim bir durum yoktu: Ahali Fırkası oldukça zayıf bir varlık gösterebilmişti. *The Levant Herald*, *İkdam* ve *Sada-yı Millet* her ne kadar partiye otuz mebusun katıldığını iddia etmiş olsalar da, *Sabah*, *Le Moniteur Oriental* ve *Osmanischer Lloyd* gibi diğer muhalif gazeteler en fazla yirmi ya da yirmi beş mebusun yeni partinin yanında yer aldığını söylüyordu.[48] Dr. Rıza Nur'a göre, partideki toplam mebus sayısı on yediydi.[49] İttihadcılar, kendi hesaplamalarına göre, Meclis-i Mebusan'da yüz elli dört mebusun desteğine sahiptiler.[50]

Ahali Fırkası'nın kurulması İttihadcıların Meclis-i Mebusan'daki üstünlüklerini sarsar gibi gözükmesine rağmen, bu partinin varlığı Türkiye'de tam manasıyla liberal demokratik bir rejimin sağlam temeller üzerinde yerleşmesi önündeki esas tehlike değildi. Liberal rejime karşı asıl tehdit, hem ülke içinde, hem de ülke dışında örgütlenmesini sürdüren monarşist muhalefetti. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Türkiye içinde faaliyet gösteren yasal mo-

---

yer alırken, Süleyman Sudi [Acarbay]'ın partiyle ilgili makalesi, "Fırkalar Dolayısıyla", *Yeni Gazete*'nin 23 Şubat 1325/8 Mart 1910 tarihli sayısında çıktı (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 297n).

46 "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910, s. 2 – burada rakam yüz elli dört olarak veriliyor. *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesi ise 7 Mart 1910 tarihli sayısında –doğru rakamla– İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mebusları kapsayan listeyi yayınladı (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 297n).

47 "Halil Bey'in Beyanatı", *İkdam*, 14 Şubat 1325/27 Şubat 1910, s. 2. Benzer görüşler Şehbenderzade Ahmed Hilmi tarafından da ifade ediyordu: "Ahali Fırkası Münasebetiyle: Nazariyat ve Bizdeki Tatbikatı", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 10 Şubat 1325/23 Şubat 1910 ve Velid Ebuzziya, "İttihad ve Terakki Fırkası'nın Hâl-i Hazırı", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 22 Şubat 1325/7 Mart 1910 (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 297n).

48 "Yeni Fırka", *İkdam*, 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910, s. 1; "Les partis á la Chambre", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Şubat 1910, s. 2; "Der Austritt von Mitgliedern aus der Komiteepartei", *Osmanischer Lloyd*, 24 Şubat 1910, s. 1; *İkdam*, 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910, *Sada-yı Millet*, 9 Şubat 1325/22 Şubat 1910, *Sabah*, 24 Şubat 1325/8 Mart 1910 ve *La Moniteur Oriental*, 10 Mart 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 299n.

49 Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 22.

50 "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910, s. 2 – makalede bütün mebusların ismi veriliyor. *Tanin* gazetesinin Meclis-i Mebusan'daki İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin isimlerini kamuoyuna açıkladığı haberi için ayrıca bkz., "Die Ereignisse in der Türkei: Die neue Partei", *Pester Lloyd*, 28 Şubat 1910, s. 3. *Pester Lloyd* gazetesinin kendi hesabına göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'daki gücü yüz yirmi civarında idi ("Die Ereignisse in der Türkei: Die neue Partei", *Pester Lloyd*, 28 Şubat 1910, s. 3).

narşist örgütlenmenin ana temsilcisiydi. Yurtdışında ise, Şerif Paşa ile Prens Sabahaddin'in mali destek vererek yönettikleri Paris merkezli monarşist örgütlenme, Fransızca adıyla, 'Parti radical ottoman' –yani, 'Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'– idi ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile aynı düşünceleri paylaşıyor ve aynı doğrultuda çalışıyordu.[51]

Karşı devrimci bir örgüt olan 'Parti radical ottoman' –'Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'– 1909 yılının Kasım ayında, Stockholm eski büyükelçisi ve ateşli bir monarşist olan Şerif Paşa tarafından Paris'te kurulmuştu.[52] Şerif Paşa, 1908 Devrimi'nden sonra yeni yönetimde Londra Büyükelçiliği'ne talip olmuş, hatta hükûmette yüksek bir görev alma ümidiyle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Pangaltı şubesine kayıt bile yaptırmıştı. Oysa kendisi ateşli bir İttihadcı muhalifiydi ve bunu çeşitli kereler açıkça göstermişti. İttihadcılar Şerif Paşa'nın geçmişini bildiklerinden talebini ciddiye almamışlar, Şerif Paşa da Cemiyet'ten ayrıldığını 23 Mart 1909 tarihli *İkdam* gazetesinde yayınladığı bir istifa mektubu ile kamuoyuna duyurmuştu. Şerif Paşa daha sonra, Nisan 1909'daki karşı devrimci darbe girişiminden kısa bir süre önce Fransa'ya gitmişti; ancak, yurtdışında olmasına rağmen, karşı devrimci eylemlerin içinde olduğu biliniyordu.[53] Darbeden sonra kurulan Divan-ı Harb-i Örfi tarafından gıyaben yargılanmış, fesat tertib etmekten suçlu bulunup rütbeleri geri alınmış ve müebbeden kal'abendliğe mahkûm edilmişti.[54]

Nisan 1909'daki karşı devrimci darbenin bastırılmasıyla birlikte hemen hemen tüm tanınmış monarşist gazete başyazarları Avrupa'ya kaçmıştı. Bunlar arasında *İkdam*'ın başyazarı Ali Kemal Bey ile *Serbesti*'nin yazı işleri müdürü Mevlânzade Rıfat Bey, karşı devrimci eylemlerine devam etmek üzere Paris'te Şerif Paşa'ya katıldılar.[55] Ali Kemal Bey, Şerif Paşa'nın mali desteği ile ilk sayısı 19 Ekim 1909 tarihinde yayımlanan *Yeni Yol* gazetesini, Mevlânzade Rıfat Bey ise gerici gazetesi *Serbesti*'yi Paris'te çıkarmaya başladı.[56] Şerif Paşa bir süre sonra Mevlânzade Rıfat Bey'in *Serbesti*'sinden mali desteğini çekti,

51 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 531-533.

52 "The Anti-Government Plot in Turkey: The History of the Plot", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5; ve *Tesisat*, 10 Kasım 1327/23 Kasım 1911'den nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 285.

53 "The Anti-Government Plot in Turkey: The History of the Plot", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5; ve Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 286n ile s. 287. Ayrıca bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 32-44.

54 Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909*, s. 250. Ayrıca bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 70-73.

55 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 290; ve Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 53-61. Ayrıca bkz., Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 170-180.

56 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 527; A. L. C., "Journaux ottomans á Paris", s. 507; ve Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 171-174.

ama bu sefer de Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa gazeteye parasal yardımda bulunmaya başladı.[57] Şerif Paşa ile Prens Sabahaddin 15 Ekim 1909'da çıkmaya başlayan *Mechroutiette* adlı karşı devrimci Fransızca bir gazete kurmuşlardı.[58] *Mechroutiette* "ırk ve din ayrımı yapmaksızın tüm Osmanlıların hakları ile siyasi ve ekonomik çıkarlarını savunan aylık gazete" olduğunu iddia ediyordu, ancak özünde *Serbesti*'nin Fransızca baskısıydı.[59] İttihadcıları hiçbir şekilde desteklemeyen İngiliz gazeteci Emile Joseph Dillon'un dediği gibi, *Mechroutiette* ve Fransa'daki monarşist muhalefetin durumu çok şeyi 'aydınlatan' nitelikteydi. İngiliz gazeteci 1908 Devrimi'nden önce hürriyetten yana olan muhalefetin gazetelerini Fransa'da çıkarmak zorunda kaldığını, şimdiki muhalefetin ise muhafazakâr ve gerici olduğunu, ama kaderin bir cilvesi olarak, monarşistlerin gazeteleriyle birlikte *yine* Paris'e sığındığını söylüyordu. Ona göre, ortada basın özgürlüğünü eleştiren Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası adlı bir 'parti' vardı ve gerici bir gazete yayımlamak için Fransa Cumhuriyeti'nin müsamahasına sığınmak zorunda kalmıştı. Daha da garibi, anayasal düzene düşman olan bu monarşist gazetenin adının *Mechroutiette* – 'Meşrutiyet'– olmasıydı.[60] Gazetenin yazı işleri müdürü önce İbrahim Baha Bey, ardından Ali Kemal Bey ve sonunda da Pertev Tevfik Bey olacaktı.[61]

Yeni Yol da, *Mechroutiette* de Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nın resmi yayın organıydılar.[62] Dağıtımları Hakkı Paşa Hükûmeti'nce Türkiye içinde yasaklanmış olsa da, bu monarşist gazeteler ülkeye posta yoluyla girebil-

---

57 Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 55-61; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 527; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 285.

58 *Mechroutiette* gazetesinin ilk sayısı 15 Ekim 1909 tarihlidir. 'Général Chérif Pacha' yönetiminde yayınlandığı açıklanan gazetenin idarehane adresi olarak '26, Rue du Delta,' haberleşme adresi olarak da Şerif Paşa'nın ikametgâhı verilmektedir: '199, Avenue Victor Hugo, Paris.' Parasız dağıtıldığı açıklanan gazetenin ilk sayısında "La Constitution en Turquie et les Agissements du Comité" başlığıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne saldırılıyordu. Gazetenin ikinci sayısı 15 Kasım 1909 tarihini taşımaktadır ve adı *Le Constitutionnel - Mechroutiette* olarak değiştirilmiştir. Bu yayının üçüncü sayısı 1 Ocak 1910 tarihini taşımakta olup, başlık altında 'Organe du Parti radical ottoman' ibaresi yer almaktadır. Bu üçüncü sayıda Şerif Paşa tarafından yazılmış bir 'parti' programı vardır (Chérif, "Notre Programme", *Le Constitutionnel - Mechroutiette*, 1 Ocak 1910, s. 1).

59 A. L. C., "Journaux ottomans á Paris", s. 506-507; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 527; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 149.

60 Emile Joseph Dillon, "Fate's Little Ironies in Turkey", s. 376.

61 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 531; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 292.

62 "*Tanin* Başmuharririne", *Tanin*, 16 Kânun-u Evvel 1326/29 Aralık 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 289n; ve Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 531. Adı *Le Constitutionnel - Mechroutiette* olarak değiştirilen bu aylık gazetenin üçüncü sayısı 1 Ocak 1910 tarihini taşımakta olup, başlık altında 'Organe du Parti radical ottoman' ibaresi yer almaktadır.

mekteydi.[63] İttihad ve Terakki Cemiyeti bu duruma tepki olarak 1908 Devrimi'nden önce Şerif Paşa tarafından yazılmış ve sürgündeki devrimcilerin eylemleri hakkında Abdülhamid'e bilgi veren jurnalleri kamuoyuna açıkladı. Jurnaller Şubat ayı sonunda *Servet-i Fünun* ile *Tanin*'de yayınlandı.[64] Ancak, mutlakiyetçi rejimin işbirlikçisi olduğunun kanıtları olan bu jurnallerin yayınlanması Şerif Paşa'nın anayasal düzen karşıtı görüşlerini Paris'teki muhtelif muhafazakâr siyasi gazete ve dergilerde yazmaya devam etmesine bir engel teşkil etmemişti.[65]

Ülke dışındaki monarşist muhalefetin, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, Paris merkezli bir örgütlenmeye gittiği ortadaydı.[66] Karşı devrimciler ve monarşistler Şerif Paşa'nın etrafında toplanmışlardı.[67] Ali Kemal ve Mevlânzade Rıfat gibi iki monarşist yazı işleri müdürünün yanı sıra, Ahmed Bedevi [Kuran], Bosnalı Veli ve Pertev Tevfik [Ahrar] Bey gibi Harbiye'nin ve Askeri Tıbbıye'nin eski öğrencileri de 31 Mart darbe girişiminin bastırılması sırasında Avrupa'ya kaçmışlardı. Paris'teki örgütlenmenin içinde olan öteki ünlüler arasında *Mechroutiette*'in yazı işleri müdürü İbrahim Baha Bey, Türkiye içinde monarşist muhalefeti örgütlemekte önemli roller üstlenen ve Şerif Paşa'nın en güvendiği adam olan Kemal Bey, Hoca Kadri Efendi, Yahya Kemal [Beyatlı], Hariciye Nezareti'nde diplomat olarak çalışan Fuad Bey'in kardeşi Halid Bey, Albert Fua, İzmirli Kemal Avni Bey, Köprülüzade Ressam Galib Bey, Dr. Nihad Reşad [Belger] ve Dr. Refik Nevzad Bey bulunmaktaydı. Ayrıca Basra Valiliği yapmış Mardini Arif Bey ile eski mutasarrıflardan Halil Bey gibi yeni rejime karşı olup Paris'teki monarşist harekete katılmış birkaç eski devlet memuru da vardı.[68] Mutlakiyetçi Abdülhamid rejiminin şeyhülislâmı

---

63 *Sada-yı Millet*, 19 Şubat 1325/4 Mart 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 289n; ve "The Anti-Government Plot in Turkey", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5.

64 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 149; ve *Tanin* 12 Şubat 1325/25 Şubat 1910 ve 16 Şubat 1325/29 Şubat 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 286n. *Tanin*'de yer verilen yanıt için bkz., "Şerif [Paşa]'nın Cevabı", *Tanin*, 27 Şubat 1325/12 Mart 1910, s. 2. Ayrıca bkz., "Şerif [Paşa]'nın Jurnalleri", *Tanin*, 3 Nisan 1326/16 Nisan 1910, s. 2. Şerif Paşa'nın konuyla ilgili kendi görüşleri için bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 64-66.

65 Şerif, "Les Continuateurs d'Abdul-Hamid, I", s. 305-315; Şerif, "Les Continuateurs d'Abdul-Hamid, II: Leurs Finance - Leur Administration", s. 13-30; Şerif, "Les Continuateurs d'Abdul-Hamid, III: Le Comité 'Union et Progrés' et notre Politique Extérieure", s. 569-580; ve Şerif, "La Faillite des Continuateurs d'Abdul-Hamid", s. 35-48.

66 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Harekteleri ve Milli Mücadele*, s. 529-533.

67 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 133; ve Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 529-533.

68 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 290; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 288; ve Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 529-531.

Cemaleddin Efendi'nin oğlu Gelenbevizade Muhtar Bey, Bahriye eski Nazırı Hasan Paşa'nın monarşist oğlu Rüşdü Paşa ve Esad Paşa Toptani'nin yeğeni Fazıl Paşa Toptani de Paris'teki karşı devrimci örgütü destekleyen ve faal olan öteki zengin ve tanınmış kişilerdi.[69]

1910 yılının Ocak ayında Şerif Paşa'nın adamı Kemal Bey –nam-ı diğer, Ahmed Fehmi Bey– İstanbul'a gelerek Şerif Paşa'nın eşi Prenses Emine ve kendi eşinin yardımıyla Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nın yurt içinde örgütlenmesinde önemli bir rol üstlenmişti. Bursa ile öteki bazı Anadolu kentlerinde şubeler açınakla işe başlamışlardı. Eylemleri kısa sürede tüm ülkeye yayılmaya başlayınca hükûmet bu entrikacı hareketten haberdar olmuş ve kimlerle ilişki kurdukları hakkında istihbarat toplamaya başlamıştı.[70]

Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ile Miralay Sadık Bey, Şerif Paşa'yla yakın ilişki içinde olmanın yanı sıra, ondan mali yardım da alıyorlardı.[71] Rumca yayınlanan *Anatolikos Tahidromos*'da haber verildiği üzere, Şerif Paşa'nın Türkiye'de örgütlediği karşı devrimci oluşum içinde Avlonyalı Ferid ve Kâmil paşalar da vardı.[72] 1910 yılının yaz aylarından başlayarak –özellikle de, Meclis-i Mebusan'ın tatilde olduğu 28 Haziran ile 1 Kasım tarihleri arasında– monarşist muhalefetin faaliyetleri büyük artış gösterdi. Şerif Paşa ile birlikte çalışan birçok kişi yabancı ülkelere ait sahte pasaportlarla Türkiye'ye giriş yapıp onun adına monarşist muhaliflerle görüşmeler yapmaktaydı.[73]

Karşı devrimci örgütlenmenin Türkiye içindeki eylemlerinin gösterdiği artışta 1910 yılı baharında çıkan Arnavut İsyanı'nın etkisi büyük oldu.[74] İpek'te şehrin yeniden imarında kullanılmak üzere yeni bir vergi –'oktruva,' ya da 'duhuliye resmi'– çıkarılmıştı. Önceleri sadece vilâyet merkezlerinde alınan bu verginin bu sefer her tarafa yaygınlaştırılması büyük tepki doğurdu. Arnavutluk'taki kötü koşulların düzeltilmesi için devlet tarafından bölgeye daha önce ciddi hiçbir yatırım yapılmamış olması ve öteden beri ihmâl edilmişliğe yöre halkı zaten tepkiliydi. Arnavutların ayaklanmasına katkıda bulunan başka etkenler de oldu. Yeni vergiyi hayata geçirmek için nüfus sayımı yapma girişimi, gayr-i müslimlere de askerliğin zorunlu hale geti-

69 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 530; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 288-289.

70 "The Anti-Government Plot in Turkey: The History of the Plot", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5.

71 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 133.

72 *Sabah*, 9 Temmuz 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 290n; "Die Islahataffäre", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 2; ve "Der Ereignisse in der Türkei", *Pester Lloyd*, 25 Temmuz 1910, s. 4.

73 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9715.

74 "The Albanian Outbreak: Turkish Losses", *The Times*, 9 Nisan 1910, s. 5.

rilmesi, Latin harfleri yerine Türkçe alfabe kullanılması için baskı yapılması başta gelen sorunlardı. Arnavutlar yeni vergi konulmasını protesto ederek isyan çıkardılar. İpek'teki askeri kumandan Binbaşı Rüşdü Bey katledildi; İpek Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey ise bu suikast teşebbüsünden yara alarak kurtuldu.[75]

Arnavut İsyanı Meclis-i Mebusan'da hararetli tartışmalara yol açtı. İsyancıların 1 Nisan günü Binbaşı Rüşdü Bey ile İsmail Hakkı Bey'e düzenledikleri suikast girişiminin ardından hükûmet İpek ve Priştine sancaklarında olağanüstü hâl ilân etmişti.[76] İki gün sonra Priştine, Volçetrin, Yakova ve Firzovik'te de isyanlar çıktı.[77] 9 Nisan'da Arnavut mebuslar Sadr-ı Âzam ile Dahiliye Nazırı hakkında gensoru istediler.[78] 11 Nisan'da isyan Meclis-i Mebusan'da tartışmaya açıldı. Sadr-ı Âzam Hakkı Paşa muhalif mebusların İstanbul'dan Arnavutluk'a sevkedilen elli tabur asker sebebiyle endişeye kapılmalarına gerek olmadığını, olayların geçtiği ve Bulgaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek ile Karadağ'a sınırı olan bir bölgeye elbette zorunlu olarak asker gönderilmesi gerektiğini söyledi.[79]

---

75 Selânik, Manastır, Üsküb ve Yanya vilayetlerinde gayr-ı müslimlerin de askere alınacağı 28 Şubat'ta duyurulmuştu ("Die Ereignisse in der Türkei: Einberufung der nichtmohammedanischen Rekruten", *Pester Lloyd*, 1 Mart 1910, s. 5). Ayrıca bkz., "Die Ereignisse in der Türkei: Der Streit um die albanesische Schrift", *Pester Lloyd*, 2 Mart 1910, s. 4; "Gayr-ı Müslimlerin Askerliği", *Tanin*, 13 Mart 1326/26 Mart 1910, s. 2; "Mesail-i Mühimme-yi Milliyeden: Efrad-ı Gayr-ı Müslimenin Müddet-i Hizmeti", *İkdam*, 14 Mart 1326/27 Mart 1910, s. 2; "Das Attentat von Ipek", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 3 Nisan 1910, s. 2; "Ein Attentat in Ipek", *Neue Freie Presse*, 3 Nisan 1910, s. 7; "Kritische Lage in Albanien", *Neue Freie Presse*, 6 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 4; "Arnavutluk Ahvali ve Priştine ve İpek Vekâyi", *Yeni İkdam*, 24 Mart 1326/6 Nisan 1910, s. 4; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1910, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Anarchie in Ipek", *Pester Lloyd*, 6 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 4; "İpek Hadisesi", *Yeni İkdam*, 25 Mart 1326/7 Nisan 1910, s. 3; "Der Aufstand in Nordalbanien", *Neue Freie Presse*, 7 Nisan 1910, akşam baskısı, s. 2; "İpek Vakası ve Millet-i Osmaniye'nin Mukadderatı", *Yeni İkdam*, 26 Mart 1326/8 Nisan 1910, s. 1-2; Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 701; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9642.

76 "Die Ereignisse in der Türkei", *Pester Lloyd*, 8 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 4.

77 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1910, s. 1; "Arnavutluk Vekayi ve Meclis-i Vükelâ Muharreratı", *Yeni İkdam*, 26 Mart 1326/8 Nisan 1910, s. 1; "En Albanie", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Nisan 1910, s. 1; "Der Aufstand in Nordalbanien", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 3; "Belagerungszustand in Pristina", *Neue Freie Presse*, 8 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 3; "Arnavutluk Ahvali", *Yeni İkdam*, 27 Mart 1326/9 Nisan 1910, s. 1; "En Albanie", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1910, s. 1; "Priştine Vekayi", *Yeni İkdam*, 28 Mart 1326/10 Nisan 1910, s. 1; "Arnavutluk Ahvali", *Yeni İkdam*, 28 Mart 1326/10 Nisan 1910, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9642.

78 *I/II/69*, 27 Mart 1326/9 Nisan 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 654-658; "Eine Interpellation Talaat Bejs", *Osmanischer Lloyd*, 9 Nisan 1910, s. 1; ve "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1910, s. 1.

79 *I/II/70*, 29 Mart 1326/11 Nisan 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4, s. 5-18; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü İstizah", *Tanin*, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910, s. 1; "Dünkü Sualler", *Yeni İkdam*, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910, s. 1; ve "The Albanian Outbreak: Negotiations Opened", *The Times*, 12 Nisan 1910, s. 5.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden henüz ayrılmamış olan Üsküb mebusu Mehmed Necib Draga ile diğer Arnavut mebuslar Cemiyet'ten 10 Nisan'da istifa ettiler. Meclis-i Mebusan'ın 11 Nisan'daki oturumunda söz alarak hükûmetin izlediği siyasete ve yetkililere tepkilerini dile getirdiler.[80] Hükûmete karşı konuşanlar arasında Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey, Priştine mebusları Volçetrinli Hasan Bey, Hüseyin Fuad Paşa ve Şaban Paşa, Üsküb mebusu Mehmed Necib Draga, Berat mebusları İsmail Kemal Bey ve Aziz Paşa Vrione ile Ergiri mebusu Müfid Bey bulunmaktaydı.[81] Söz alan mebusların, İpek'te ortaya çıkan son olaylardan ziyade, Arnavutluk'ta eski düzene dönüş özlemini dile getiren bir gündemle konuştukları anlaşılıyordu.[82] Yapılan tartışma sonunda hükûmet dörde karşı yüz seksen oyla güvenoyu aldı.[83]

Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan'ın Arnavut üyeleri, Arnavut sorununu ele almak ve parlamentoda nasıl bir yol izleyeceklerini tartışmak üzere 30 Nisan'da bir araya geldiler.[84] Arnavutluk'un kuzeyinde çıkmış olan isyanın nedenlerini yerinde araştırmak üzere bölgeye bir 'mebusan heyeti' gönderilmesi yönünde Meclis-i Mebusan'a bir önerge verdiler.[85] Böylece, Arnavut ve diğer muhalif mebuslar Meclis-i Mebusan'ın 4 Mayıs tarihli oturumunda yine isyanı gündeme taşımış oldular. Ancak, verilen önerge kırk dörde karşı yüz yirmi beş oyla reddedildi. Sadr-ı Âzam Hakkı Paşa yalnızca o yöreye özgü ve şiddeti giderek azalmakta olan isyanın meclis komisyonu oluşturularak cesaretlendirilmemesi gerektiğini, ama isyanın bastırılmasından sonra Kosova eyaletinin yeniden yapılandırılması ve gerekli reformlar için Meclis

---

80 "Dünkü Sualler", *Yeni İkdam*, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910, s. 1; "The Albanian Outbreak: Negotiations Opened", *The Times*, 11 Nisan 1910, s. 5; ve "Albania", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1910, s. 1.

81 I/II/70, 29 Mart 1326/11 Nisan 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4, s. 5-13; "Albania", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1910, s. 1; "Debatte in der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 12 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 4; "Der Aufstand in Nordalbanien: Die albanesischen Ereignisse in der Kammer", *Pester Lloyd*, 12 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 4; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9644-9653.

82 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9644-9653; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü İstizah", *Tanin*, 30 Mart 1326/12 Nisan 1910, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 166.

83 I/II/70, 29 Mart 1326/11 Nisan 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4, s. 45-46; "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1910, s. 1; "The Turkish Chamber", *The Times*, 12 Nisan 1910, s. 5; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, 1/2 (27 Nisan 1910), s. 1; ve "Der Aufstand in Nordalbanien: Die albanesischen Ereignisse in der Kammer", *Pester Lloyd*, 12 Nisan 1910, sabah baskısı, s. 4.

84 "Arnavut Âyan ve Mebusan Azalarının Dünkü İctiamı ve Arnavutluk Meselesi", *Yeni İkdam*, 18 Nisan 1326/1 Mayıs 1910, s. 1.

85 I/II/81, 17 Nisan 1326/30 Nisan 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4, s. 473-476; "Kammerdebatte über die Unruhen", *Neue Freie Presse*, 1 Mayıs 1910, sabah baskısı, s. 5; ve "Der Aufstand in Albanien: Die Kammer über den Aufstand in Albanien", *Pester Lloyd*, 1 Mayıs 1910, s. 5.

tarafından bölgeye bir komisyon gönderileceğini söyledi.[86]

Hakkı Paşa Kabinesi'ni zorda bırakmak için Arnavut İsyanı'nı kullanma taktiği başarılı olmayınca, muhalefet, bu sefer de, Mayıs ayı ortasında tamamen farklı bir cepheden hükûmete saldırmaya başladı: bu kez haberleşme özgürlüğü ile ilgili sorular ortaya atıldı. Posta ve Telgraf Nezareti Bütçesi'nin 18 Mayıs'taki görüşmeleri sırasında bazı muhalif mebuslar posta ve telgraflarının kendilerine ulaşmadığından ya da açılmış olarak geldiğinden şikâyet ettiler. İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetiminin karşı çabalarına rağmen birçok İttihadcı mebus da hükûmetin valilerle posta müdürlerini casusluk yapmaları için yönlendirmiş olduğunu ileri sürüp muhalefetle birlikte hükûmeti kıyasıya eleştirdi. Bunun üzerine büyük bir kargaşa çıktı ve oturuma son verildi.[87]

İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlerinden Dahiliye Nazırı Talât Bey Meclis-i Mebusan'ın 26 Mayıs'taki oturumunda muhaliflerden Bayezid mebusu Süleyman Sudi [Acarbay]'ın mektuplarına Erzurum Valisi tarafından el konulduğu gerekçesiyle verilen gensoruyu yanıtlarken, ortada herhangi bir yasadışı uygulama olmadığını söyledi ve doğrudan güven oylamasına geçilmesini istedi. Bayezid mebusunun açıklamaları dinlendikten sonra yapılan oylamada Meclis, otuz ikiye karşı yüz kırk bir oyla, Talât Bey'in açıklamalarını yeterli buldu.[88]

Haberleşme üzerindeki sansür tartışmaları Meclis-i Mebusan'ın daha önceki bir görüşmesinde de başka bir yönüyle ele alınmıştı. 9 Mayıs'ta, 31 Mart darbesinin bastırılmasından sonra, Yıldız Sarayı'nda ele geçirilen jurnallerin yayımlanıp yayımlanmaması konusunda Meclis'te heyecanlı bir tartışma yaşanmıştı.[89] Müzakere, İstanbul'da çıkan *Tanin* ve Manastır'da çıkan *Neyyir-i Hakikat* gazetelerinin kendisini Abdülhamid casusu olmakla suçladığını söyleyen Şam'ın monarşist eğilimli mebusu Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm tarafından açılmıştı. Şam mebusuna göre, Yıldız Sarayı'nda ele geçirilen jurnallerin yayımlanmaması halinde hem Meclis-i Âyan, hem de Meclis-i Mebusan üyeleri benzer suçlamalarla zan altında kalacaklardı. Bu ne-

86 I/II/82, 21 Nisan 1326/4 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4, s. 551-580, ve s. 583-584; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kabine ve Meclis", *Tanin*, 22 Nisan 1326/5 Mayıs 1910, s. 1; ve "Government Commission Promised", *The Times*, 5 Mayıs 1910, s. 5. *Pester Lloyd* ve *Neue Freie Presse* gazeteleri güvenoyunun sonucunu kırk yediye karşı yüz otuz iki olarak yazmaktadır ("Die Ereignisse in der Türkei: Türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 5 Mayıs 1910, s. 5-6; ve "Erklärung des Großveziers über die Ereignisse in Albanien", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1910, s. 6).

87 I/II/92, 5 Mayıs 1326/18 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 305-313; "Espionage in Turkey: Deputies and the Post Office", *The Times*, 19 Mayıs 1910, s. 5; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Bütçe Müzakeresi", *Tanin*, 6 Mayıs 1326/19 Mayıs 1910, s. 1; ve "Mektupların Açılması Meselesi", *Yeni İkdam*, 8 Mayıs 1326/21 Mayıs 1910, s. 1.

88 I/II/98, 13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 494-516 ve s. 524-525; "Die Ereignisse in der Türkei: Türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 27 Mayıs 1910, sabah baskısı, s. 5; ve "Turkish Deputies and the Post Office", *The Times*, 27 Mayıs 1910, s. 5.

89 I/II/85, 26 Nisan 1326/9 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 8-41.

denle hükûmetin *tüm* jurnalleri kamuoyuna duyurmak üzere gerekli adımları atması gerekiyordu. Şam mebusu, konuşmasında, genel olarak Hükûmet tarafından yönlendirildiğine inanıldığını belirttiği bazı gazetelerin tavırlarını da protesto etti.[90]

Bu iddia karşısında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden Maliye Nazırı Cavid Bey şiddetle itiraz belirtti. Bunun üzerine, 'Arabların yalan söyleme yeteneklerinin olmadığını' öne süren Arab mebuslar ayaklandılar. Kargaşa yatıştıktan sonra Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm resmi soruşturma talebinde bulundu. İttihadcı İstanbul mebusu ve *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahid [Yalçın] kürsüye gelerek Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm'in eski rejimden yana biri olarak eski ile yeni rejimi karşılaştırmaya tabi tutmasının bile, siyasi namusu hakkında şüphe duyulmasına yeteceğini söyledi. Yükselen tansiyona bakmaksızın, hem onu, hem de Bingazi mebusu Yusuf Shatwan'ı jurnalcilikle suçladı; jurnallerin Harbiye Nezareti'nin elinde bulunduğunu, başka ihbarcıların isimlerinin de ortaya çıkmak üzere olduğunu açıkladı. Ardından da Meclis'e, Yıldız Sarayı'na rapor verdiği ispat edilen mebusların vekillikten azledilmeleri için çağrı yaptı.[91]

Daha sonra İttihadcı taraftarı olarak bilinen Ermeni mebus Vartkes Serengülyan söz alıp nezaretler, Meclis-i Âyan üyeleri, mebuslar, eyalet valileri ve öteki üst düzey memurlarca hazırlanmış tüm jurnal ve belgelerin hükûmet tarafından kamuoyuna açıklanması için bir önerge verdi. Eğer Sadr-ı Âzam bu uygulamanın nazırlarla Meclis-i Âyan üyeleri için kötü sonuçlar doğuracağından endişe ediyorsa, yalnızca Arab mebusların hazırladığı raporların yayımlanmasıyla yetinilebileceğini de ekledi. Tartışma çok hararetli bir hal aldı ve yalnızca Arab mebusların jurnallerinin açıklanması talebi Suriyeli ve Yemenli üyeler arasında öyle bir infial yarattı ki, Meclis Reisi oturuma ara verip Sadr-ı Âzam'ı Meclis-i Mebusan'a davet etti. Verilen arada İttihadcılar acilen toplanıp taleplerini tüm mebusların raporlarının açıklanmasıyla sınırlamaya karar verdiler.[92]

---

90 I/II/85, 26 Nisan 1326/9 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 8-10; "Espionage in Turkey: The Yildiz Secret Reports", *The Times*, 19 Mayıs 1910, s. 5; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Skandalszenen in der Kammer", *Pester Lloyd*, 10 Mayıs 1910, sabah baskısı, s. 5. Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm aleyhine *Tanin*'deki suçlamalar için bkz., "Meclis-i Mebusan-ı Osmani Müzakeresi ve İzhar-ı Fikr-i İstibdadiyeden bir Mebus", *Tanin*, 23 Nisan 1326/6 Mayıs 1910, s. 1. Aynı tarihli *Tanin*'de Şerif Paşa'nın jurnallerine de yer veriliyordu ("Şerif (Paşa)'nın Jurnalleri", *Tanin*, 23 Nisan 1326/6 Mayıs 1910, s. 1).

91 I/II/85, 26 Nisan 1326/9 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 10-11; "Espionage in Turkey: The Yildiz Secret Reports", *The Times*, 19 Mayıs 1910, s. 5. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 149-150.

92 I/II/85, 26 Nisan 1326/9 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 11-15; "Espionage in Turkey: The Yildiz Secret Reports", *The Times*, 19 Mayıs 1910, s. 5.

Müzakere yeniden başladığında Meclis'in Yıldız Sarayı'nda bulunan jurnalleri araştırmak için atadığı komisyonun faaliyetleri hakkında sorular soruldu. Sadr-ı Âzam Hakkı Paşa Seraskerat'ta kurulan ve Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan'dan da birer üyenin çalıştığı bu komisyonun önünde üç yüz elli sandık dolusu belge bulunduğunu, bu sandıklardan ancak yüz yetmiş tanesinin açılıp tasnifinin yapılmış olduğunu, dolayısıyla komisyonun henüz görevini tamamlayamadığını açıkladı. Hakkı Paşa kamu yararı açısından Yıldız Sarayı'nda bulunmuş her türden jurnalin yayımlanmasının doğru olmadığını söyledi ve bu konuda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin desteğini almayı başardı.[93]

Bu arada, monarşist İstanbul mebusu Rum Pantoleon Cosmidis'in sahibi olduğu *Sada-yı Millet* adlı muhalif bir gazete İstanbul'da yayın hayatına başlamıştı.[94] Gazetenin genel yayın yönetmeni Ahmed Samim Bey 9 Haziran gecesi *Tanin* çalışanlarından bir arkadaşıyla beraber yolda yürürken öldürüldü.[95] *Sada-yı Millet* gazetesi hem mutlakiyetçi yönetim yanlısıydı, hem de yabancı ülkelerin çıkarlarını savunuyordu. Öldürülmesinden kısa bir süre önce yazdığı bir makalede Ahmed Samim Bey imtiyaz meselesinde ve öteki siyasi işlerde kullanılan yöntemler nedeniyle İttihadcıların politikalarını eleştirmiş, yabancıların, özellikle de İngilizlerin, desteğinin yitirildiğini iddia etmişti.[96]

Çok sayıda muhalif mebus cinayeti 21 Haziran günü Meclis gündemine taşıdı. Beyrut mebusu Arab Rida al-Sulh İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu

---

93 I/II/85, 26 Nisan 1326/9 Mayıs 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 15-41; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'da Dünkü Hadise", *Tanin*, 27 Nisan 1326/10 Mayıs 1910, s. 1; ve "Espionage in Turkey: The Yildiz Secret Reports", *The Times*, 19 Mayıs 1910, s. 5.

94 "İstanbul Mebusu ve *Sada-yı Millet* Müdürü Cosmidis Efendi'ye", *Tanin*, 1 Mart 1326/14 Mart 1910, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 180.

95 "Bir Cinayet-i Feci", *Tanin*, 28 Mayıs 1326/10 Haziran 1910, s. 3; "Die Ereignisse in der Türkei: Ermordung des Redakteurs eines oppositionellen Blattes", *Pester Lloyd*, 10 Haziran 1910, akşam baskısı, s. 2; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Evvelki Geceki Vaka", *Tanin*, 29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910, s. 1; "Cinayet Tahkikatı",*Tanin*, 29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910, s. 3; "Die Ermördung des Redakteurs Samim", *Neue Freie Presse*, 10 Haziran 1910, akşam baskısı, s. 2; "Die Ermördung des Redakteurs Samim: Demonstrationen beim Begräbnisse", *Neue Freie Presse*, 11 Haziran 1910, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Ermordung des Redakteurs Samim", *Pester Lloyd*, 11 Haziran 1910, sabah baskısı, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Ermordung des Redakteurs Samim", *Pester Lloyd*, 11 Haziran 1910, akşam baskısı, s. 2; "The Late Ahmed Samim Bey", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Haziran 1910, s. 1; "Murder of a Turkish Editor", *The Times*, 11 Haziran 1910, s. 8; "Ermordung eines Journalisten", *Osmanischer Lloyd*, 11 Haziran 1910, s. 1; "Zu Ermordung Samim Bejs", *Osmanischer Lloyd*, 12 Haziran 1910, s. 1; "Zu Ermordung Samim Bejs", *Osmanischer Lloyd*, 14 Haziran 1910, s. 1; ve "Empire News: The Capital", *The Orient*, 1/9 (15 Haziran 1910), s. 3. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 197; ve Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 311-312.

96 "Murder of a Turkish Editor", *The Times*, 11 Haziran 1910, s. 8.

işte parmağı olduğu iddialarının aydınlatılmasını istedi.[97] Muhalefet, ölümünden kısa bir süre önce Ahmed Samim Bey tarafından Kıbrıslı Şevket Bey'e yazılmış ve İttihadcıların kendisini 'ölüme mahkûm ettiğini' iddia eden bir mektuptan söz ediyordu.[98] Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey bir konuşma yaparak hükümeti cinayet faillerini henüz bulup tutuklamadıkları için eleştirdi. İstanbul mebusu ve *Sada-yı Millet*'in sahibi Cosmidis ise İttihadcıları açıkça suç ortaklığı yapmakla itham etti.[99] Her ikisi de Meclis'in önde gelen İttihadcıları olan Selanik mebusu Evranoszade Rahmi [Arslan] ile Erzurum mebusu Vartkes Serengülyan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu tür bir şiddet eylemiyle elde edeceği hiçbir şey olmadığını söyleyerek savunma yaptılar.[100] Buna rağmen, tanınmış muhaliflerden Amasya mebusu İsmail Hakkı [Mumcu] saldırıları sürdürdü. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclisteki grup başkanı Halil [Menteşe] Cemiyet adına konuşurken olayı 31 Mart'taki karşı devrimci darbeden birkaç gün önce öldürülen başka bir muhalif gazeteci olan Hasan Fehmi Efendi'nin katledilmesine benzetti. O cinayet için de önce İttihad ve Terakki Cemiyeti suçlanmış, ama sonradan Hasan Fehmi Efendi'yi bizzat karşı devrimcilerin darbe kışkırtıcılığı çabalarının bir parçası olarak öldürdükleri anlaşılmıştı. Halil [Menteşe] aynı komplonun bir kez daha sahneye konulduğunu iddia ediyordu.[101]

Temmuz ayı ortasına doğru hükümet 'Cemiyet-i Hafiye' adlı ve anayasal düzeni yıkmaya yönelik faaliyette bulunan bir gizli örgütü ortaya çıkardığını

97 I/II/119, 8 Haziran 1326/21 Haziran 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 6, s. 460; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9685.

98 "Turkey: The Murder of an Editor", *The Times*, 15 Haziran 1910, s. 5; ve "Die Ermördung des Redakteurs Samim", *Neue Freie Presse*, 21 Haziran 1910, sabah baskısı, s. 5; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ermordung des Redakteurs Samim", *Pester Lloyd*, 21 Haziran 1910, sabah baskısı, s. 4. 15 Haziran'da bütün gazeteler, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden Dr. Nâzım Bey'in Ahmed Samim Bey'in ölümünde partisinin bir rolü olduğunu kesinlikle reddeden bir mektubunu yayımladı ("The Murder of a Turkish Editor", *The Times*, 16 Haziran 1910, s. 5). *Neue Freie Presse* Temmuz ayında monarşist Berat mebusu İsmail Kemal Bey ile İstanbul'da Ahmed Samim Bey cinayeti hakkında yaptığı uzun bir mülâkatı yayınladı ("Eine Unterredung mit Ismail Kemal Bey", *Neue Freie Presse*, 21 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 3).

99 I/II/119, 8 Haziran 1326/21 Haziran 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 6, s. 460-461; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9685-9687; "Die Ereignisse in der Türkei: Türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 22 Haziran 1910, sabah baskısı, s. 3; ve "The Murder of a Turkish Editor", *The Times*, 22 Haziran 1910, s. 7.

100 I/II/119, 8 Haziran 1326/21 Haziran 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 6, s. 465-467; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9688-9689. Ayrıca Cemiyet'in liderlerinden Dahiliye Nazırı Talât Bey'in İttihadcıların cinayetle hiçbir ilgilerinin olmadığını belirten ve *The Times*'a yazılmış 28 Haziran tarihli mektubuna bakınız: "The Murder of Ahmed Samim Bey: Letter from the Turkish Minister of the Interior", *The Times*, 9 Ağustos 1910, s. 6.

101 I/II/119, 8 Haziran 1326/21 Haziran 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 6, s. 468-473; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9688-9689.

kamuoyuna açıkladı.[102] Olay Türkiye'deki kamuoyuna yansımadan yaklaşık iki hafta önce yabancı basın polisin Türkiye'de bir gizli örgütün varlığını ortaya çıkartmış olduğunu ve yapılan tutuklamaları yazmıştı.[103] Bu, Türkiye'deki yeni rejimin, on beş ay öncesine göre çok daha sağlam bir şekilde kurulmuş olmasına rağmen, kendisine yönelik yıkma emellerini engelleyecek bir düzeye henüz erişememiş olduğunu göstermekteydi.[104]

Ahmed Samim Bey'in öldürülmesine misilleme olarak önde gelen İttihadcı liderlere suikast düzenlemek üzere gizli bir örgüt oluşturulduğu söylentisi uzun bir zamandır ortalıkta dolaşmaktaydı.[105] Ayrıca, komplocuların önemli nazırları öldürmek –ki, bu plan uygun bir tetikçi bulunamadığı için terk edilmişti– veya Ramazan ayı olmasından da yararlanarak halkı galeyana getirecek eylemler planlamak şıkları arasında bocaladıkları söyleniyordu. Sonunda plan şöyle kurulmuştu: birkaç kadın bulunacak, bunlara Müslüman kıyafetler giydirilerek kutsal Ramazan ayı boyunca sokaklarda uygun olmayan şekilde dolaştırılacak, böylece dini duygular harekete geçirilip 'İşte hürriyet bizi bu hale getirdi,' yorumları yapılacaktı. Yeteri kadar kışkırtma sağ-

---

102 Türkiye'deki gazetelerde gizli örgüt ve tutuklamalarla ilgili ilk haberler 9 Temmuz'da çıkmaya başladı ("Die Entdeckung eines reaktionären Geheimbundes in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 10 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 4). Türkiye'deki basında konuyla ilgili haberler yoğun olarak ve ayrıntılı şekilde 20 Temmuz'dan başlayarak yayınlandı: "Cemiyet-i Hafiye", *Tanin*, 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910, s. 1-2; "Cemiyet-i Hafiye", *Yeni İkdam*, 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910, s. 2; "Cemiyet-i Hafiye", *Tanin*, 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910, s. 1; "Cemiyet-i Hafiye", *Yeni İkdam*, 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910, s. 3; "Die Organisation der Islahat - Verschwörung: Vorsichtsmaßregeln der Militärverwaltung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 1; "Die Verschwörung in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 21 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 4; "Die Verschwörung in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 21 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 3; "Die Ereignisse in der Türkei: Das reaktionäre Geheimkomitee", *Pester Lloyd*, 21 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Das reaktionäre Geheimkomitee", *Pester Lloyd*, 21 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 5; "Cemiyet-i Hafiye", *Tanin*, 9 Temmuz 1326/22 Temmuz 1910, s. 1; "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 26 Temmuz 1910, s. 1; ve "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 27 Temmuz 1910, s. 1.

103 "Ein türkischer Geheimbund", *Neue Freie Presse*, 5 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 5; "Komplott gegen die jungtürkische Regierung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Verschwörung gegen das jungtürkische System", *Pester Lloyd*, 7 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 2; "Die Ereignisse in der Türkei: Der reaktionäre Geheimbund", *Pester Lloyd*, 8 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 4; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Der reaktionäre Geheimbund", *Pester Lloyd*, 9 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Aufhebung des Geheimbundes 'Islahat,'" *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 9 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 4.

104 "The Anti-Government Plot in Turkey", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5.

105 "Komplott gegen die jungtürkische Regierung", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 1; "Informations: Société secrète", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Temmuz 1910, s. 2'de değinilen ve haberin *Neue Freie Presse*'den alınmış olduğunu bildiren "Gizli bir Cemiyet", *Sabah*, 25 Haziran 1326/8 Temmuz 1910. *Sabah*'taki haber için ayrıca bkz., Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 31-32. *Neue Freie Presse*'deki haber için bkz., "Ein türkischer Geheimbund", *Neue Freie Presse*, 5 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 4.

landıktan sonra da Cemiyet'in şubesi bulunan her şehirde ardı ardına karışıklık çıkartılıp hükümet düşürülmeye çalışılacaktı.[106]

Bu karşı devrimci örgüt İstanbul'da Beşiktaş, Kadıköy, Üsküdar, Fatih ve Sultanahmed başta olmak üzere çok sayıda şube açmış, seksen kadar üye kaydetmişti.[107] Cemiyet-i Hafiye aslında 1909 yılının Eylül ayında Paris'te faaliyete geçmiş olan Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nın yurt içindeki koluydu.[108] Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nın ileri gelenleri, tümü Fransa'da sürgünde olan Prens Sabahaddin, Şerif Paşa, Mevlânzade Rıfat Bey, Ali Kemal Bey, Pertev Bey, İzmirli Kemal Avni Bey, Albert Fua, Refik Nevzad Bey ve Nihad Reşad [Belger]'di.[109] 31 Mart darbesiye yakın ilişkisi olan monarşist Berat mebusu İsmail Kemal Bey'in de parti üyesi olduğu biliniyordu.[110] Çeşitli gazetelere göre Türkiye'deki üyeler arasında eski sadr-ı âzamlar Avlonyalı Ferid ile Kâmil Paşalar, Mustafa Asım Efendi, Miralay Sadık Bey, İstanbul'daki işleri yürüten Şerif Paşa'nın eşi Prenses Emine ve İstanbul şubesi başkanı Sinob mebusu Dr. Rıza Nur bulunuyordu.[111]

Miralay Sadık Bey 1908 Devrimi öncesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesiydi; emrindeki askerlerin siyasi desteği de arkasındaydı.[112] Bu nedenle 31 Mart darbesi bastırıldıktan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti onu partide

---

106 "The Anti-Government Plot in Turkey: The Committee for Fundamental Reforms", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 214.

107 "Cemiyet-i Hafiye Hakkında", *Yeni Gazete*, 15 Temmuz 1326/28 Temmuz 1910. Rıza Nur da bu kaynağı kullanıyor ve ne bu şubelerin varlığına, ne de üye sayısına itiraz ediyor (Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 139-141). Ayrıca bkz., "The Secret Committee", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Temmuz 1910, s. 1.

108 "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 29 Temmuz 1910, s. 1. Şerif Paşa, hatıralarında Cemiyet-i Hafiye'den söz etse de, kendi ilişkisinden söz etmiyor (Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 66-70).

109 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 290. Ali Kemal'in 1909 ile 1912 yılları arasında Paris'teki sürgün hayatını anlatırken bu partiyle ilişkisine *hiç* değinmemesi ilginçtir (Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 170-180). Ayrıca bkz., "Die Aufhebung des Geheimbundes 'Islahat'", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 9 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 4; ve "Die Verschwörung in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 21 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 3.

110 "Arrest of a Turkish Deputy", *The Times*, 20 Temmuz 1910, s. 5; ve *Progrès de Salonique*, 6 Ağustos 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 290n.

111 "Die Ereignisse in der Türkei: Das reaktionäre Geheimkomitee", *Pester Lloyd*, 20 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 4; *Anatolikos Tahidromos* gazetesinden nakleden, "Cemiyet-i Hafiye", *Sabah*, 9 Temmuz 1326/22 Temmuz 1910 (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 290n); "Arrest of a Turkish Deputy", *The Times*, 21 Temmuz 1910, s. 5; "Die Verschwörung in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 22 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 6; "Die Ereignisse in der Türkei: Das geheime Komitee", *Pester Lloyd*, 25 Temmuz 1910, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Das Geheimkomitee", *Pester Lloyd*, 29 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 2; ve Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 87-112.

112 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 134. Miralay Sadık Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne Devrim'den sonra katıldığına dair iddialar da var (Ali Canip Yöntem, "Hizb-i Cedid", s. 353).

tutmak için çok çabalamıştı. Ancak, Sadık Bey'in Cemiyet'le olan bağlantısı oldukça zayıflamıştı. İttihadcıları dinsiz ilân edip yobazlardan destek toplamaya çalışıyordu. Halbuki, kendi 'dindarlığı' yalnızca propaganda amaçlıydı. Miralay Sadık Bey'in gerçek kişiliğini İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dindar üyelerinden Ankara mebusu Hacı Mustafa [Beynam] ortaya çıkardı.[113]

Hükûmet ilk iş olarak Şerif Paşa tarafından Paris'te çıkarılan monarşist *Mechroutiette* gazetesinin yurt içine sokulmasını ve dağıtılmasını yasakladı.[114] Gazetenin yalnızca İstanbul'da değil, taşrada da dağıtıldığı ortaya çıkmıştı.[115] Ardından tutuklamalar geldi. 9 Temmuz tarihinden başlayarak aralarında Düyun-u Umumiye İdaresi'nde çalışan yüksek rütbeli bazı memurların ve Galata'daki Fransız Postahanesi'nde çalışan Hafız Sami ile Saim efendilerin de bulunduğu, gizli örgütle ilişkili altmışı aşkın kişi tutuklandı.[116] Bursa, İzmir, Trabzon, Şam ve Köprülü'deki şube üyelerinin çoğu da yakalanıp İstanbul'a gönderildi.[117] Gazete haberlerine göre, tüm üyeleri tutuklandıktan sonra gizli örgüte dair bütün bilgilerin açıklanacağı bir hükûmet tebliği yayınlanacaktı.[118] Nitekim, 20 Temmuz tarihli tebliğ gizli örgütün varlığını teyit ediyor, kırk sekiz kişinin tutuklandığını ve Divan-ı Harb'e çıkarılacaklarını bildiriyordu.[119] 25 Temmuz tarihli gazetelerde Divan-ı Harb'te yar-

113 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 134.

114 "The Anti-Government Plot in Turkey: The Committee for Fundamental Reforms", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5; ve "Une Association secrète?", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Temmuz 1910, s. 2. Aynca bkz., Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 36.

115 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Temmuz 1910, s. 1.

116 "Die Ereignisse in der Türkei: Der reaktionâre Geheimbund", *Pester Lloyd*, 10 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 6; "Informations: L'association secrète", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Temmuz 1910, s. 2; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Temmuz 1910, s. 1. Aynca bkz., Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 36-37

117 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Temmuz 1910, s. 1; "The Secret Committee", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Temmuz 1910, s. 1; "The Secret Committee", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Temmuz 1910, s. 1; "Cemiyet-i Hafiye Tahkikatı", *Tanin*, 16 Temmuz 1326/28 Temmuz 1910, s. 1-2; "La société secrète", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Temmuz 1910, s. 1; "Cemiyet-i Hafiye: Tahkikat Ne Merkezde?", *Tanin*, 16 Temmuz 1326/29 Temmuz 1910, s. 1-2; "Informations: Association réactionnaire", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Eylül 1910, s. 2.

118 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Temmuz 1910, s. 1.

119 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 214. 9 Temmuz tarihli *Yeni Gazete* gizli örgütün altmış üç üyesinin tutuklandığını yazıyor ("News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Temmuz 1910, s. 1). Aynca bkz., "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 27 Temmuz 1910, s. 1.

Rıza Nur'a göre, tutuklamalar Nadre Matran'ın örgütü ihbar etmesinden sonra başlamıştı: Nadre Matran Paris'te bir aralık Şerif Paşa'yı takip ve bazı bilgiler alıp İstanbul'da bir Cemiyet-i Hafiye kurulduğunu ve Fransız Postahanesi vasıtasıyla *Mechroutiette* gazetesi gönderildiğini önemli birkaç jurnal ile ihbar etmiş. Bunun üzerine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti de Fransız Postahanesi'ni gözetleme altına almıştır. Nadre'nin Şerif Paşa'yı Paris'te takip ettiği Fransa hükûmetince bilinmektedir" (Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 398).

gılanmak üzere tutuklananların toplam sayısının üç yüzü bulduğu bildirilmekteydi.[120] Örgütün lideri olarak Şerif Paşa'nın ismi verilmekteydi. Örgüt, kimi İttihadcılar ile kabine üyelerinin bazılarına suikast düzenleme planlarının yanı sıra, Arnavut isyanını bastırmak için sevkedilen birlikler içinde ihtilâf yaratmaya çalışmakla da suçlanıyordu.[121] Zanlılar bu suçların yanı sıra, 1908 Devrimi'nden sonra görevlerinden alınan sivil ve asker bürokratları eski görevlerine iade etmek, Meclis-i Mebusan'ı dağıtmak, yeni bir hükûmet kurmak ve mutlakiyetçi rejimi geri getirmek amacıyla kurulmuş bir örgüte üye olmakla da suçlanmaktaydı.[122]

Sinob mebusu Dr. Rıza Nur 18 Temmuz'da tutuklananlar arasındaydı.[123] *Yeni Gazete*'ye göre Dr. Rıza Nur'un iki aydan beri gizli örgüte üye olduğundan şüphelenilmekteydi, ama tutuklanması için hakkında yeterli delil bulunamıyordu. Gözaltına alınan bazı örgüt üyeleri onunla ilgili kesin bilgiler verince tutuklanması gerçekleşebilmişti.[124] Buna göre, Dr. Münir Bey yurtdışından gelip Dr. Rıza Nur'u ziyaret etmiş, Şerif Paşa'dan bir mektup getirmişti. Dr. Rıza Nur komplo düzenlemekle suçlanarak üç buçuk ay nezarette tutuldu.[125]

---

120 "Amnestie in der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 25 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 4.

121 "Beyanname", *Tanin*, 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 214; "Geplante Ermordung türkischer Minister", *Neue Freie Presse*, 20 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 7; "La Société secrète", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Temmuz 1910, s. 1; ve Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 97-98.

122 "Beyanname", *Tanin*, 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910, s. 2; "La Société secrète", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Temmuz 1910, s. 1; "Geplante Ermordung türkischer Minister", *Neue Freie Presse*, 20 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 7; "Die Enthüllungen über die Verschwörung in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 20 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 4; ve Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 97-98.

123 "Cemiyet-i Hafiye ve Rıza Nur Bey'in Tevkifi", *Tanin*, 6 Temmuz 1326/19 Temmuz 1910'dan nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 288n; Babanzade İsmail Hakkı, "Bir Mebusun Tevkifi", *Tanin*, 7 Temmuz 1326/20 Temmuz 1910, s. 1; "Verhaftungen in der türkischen Geheimbundaffâre", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 1-2; "Die Ereignisse in der Türkei: Das reaktionäre Geheimkomitee", *Pester Lloyd*, 20 Temmuz 1910, akşam baskısı, s. 2; "Verhaftung des Deputierten Riza Nuri", *Neue Freie Presse*, 20 Temmuz1910, akşam baskısı, s. 4; "Arrest of a Turkish Deputy", *The Times*, 20 Temmuz 1910, s. 5; "The Secret Committee: Arrest of a Turkish Deputy", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Temmuz 1910, s. 1; ve "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 27 Temmuz 1910, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 214.

124 "The Secret Committee: Arrest of a Turkish Deputy", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Temmuz 1910, s. 1; ve "The Anti-Government Plot in Turkey: The Committee for Fundamental Reforms", *The Times*, 29 Temmuz 1910, s. 5.

125 Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 79-85; "Verhaftungen in der türkischen Geheimbundaffâre", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Temmuz 1910, sabah baskısı, s. 1-2; "Empire News: The Capital", *The Orient*, 1/27 (19 Ekim 1910), s. 5; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 214; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9717

Ağustos ayı sonunda İstanbul'daki Divan-ı Harb Tahkikat Heyeti Cemiyet-i Hafiye hakkındaki iddianamesini tamamladı. Değişik nedenlerle tutuklanamayanlar hariç tutulursa, iddianamede adı geçen elli kişinin tümü Divan-ı Harb'de yargılanacaktı.[126] Ekim ayı başında Divan-ı Harb Cemiyet-i Hafiye üyesi olmakla suçlanan yirmi iki kişi hakkında takipsizlik kararı aldı; kalanların duruşması devam edecekti.[127] Komplo davası 17 Ekim'de başladı.[128] Mahkeme Dr. Rıza Nur'u, aleyhinde delil olmadığı için değil, İngiliz Büyükelçiliği Baş Tercümanı Gerald H. Fitzmaurice'in yanı sıra, önde gelen İttihadcılardan Selânik mebusu Evranoszade Rahmi [Arslan] ile İttihadcı Kastamonu mebusu ve Adliye Nazırı Necmeddin [Kocataş]'ın lehinde tanıklık etmeleri dolayısıyla 22 Ekim'de serbest bıraktı.[129] Dr. Rıza Nur'la birlikte Topal Osman ile örgütün bazı başka üyeleri de serbest kaldı.[130] Şerif Paşa ile onun ülkeyle bağlantısını sağlayan Kemal Bey ise Divan-ı Harb'in 26 Ekim tarihli oturumunda gıyaben yargılanıp ömür boyu hapse mahkûm edildiler. Cezaları yurttaşlık haklarının kaybını ve mallarına el konulmasını da kapsıyordu.[131] 14 Kasım'da kırk sekiz zanlıdan on dördü daha beraat etti. Gıyaben yargılanan Şerif Paşa'nın eşi beş yıl sürgün, Dr. Münir Bey ise on beş yıl hapis cezası aldı.[132] Temmuz ayından beri görülmekte olan Cemiyet-i Hafiye davası Kasım sonunda suçlu bulunan on dokuz kişinin daha çeşitli cezalara çarptırılmasıyla son buldu.[133]

---

126 "Cemiyet-i Hafiye", *Tanin*, 11 Ağustos 1326/24 Ağustos 1910, s. 1-2; "Turkey: Charges of Conspiracy", *The Times*, 24 Ağustos 1910, s. 3; ve "Turkey: The Anti-Government Plot", *The Times*, 25 Ağustos 1910, s. 3. Ayrıca bkz., Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 178-180.

127 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Ekim 1910, s. 1; ve "Turkey: Political Suspects Released", *The Times*, 6 Ekim 1910, s. 6.

128 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Ekim 1910, s. 1.

129 "Release of Dr. Riza Nour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Ekim 1910, s. 1; "Turkey: The 'Secret Committee'", *The Times*, 24 Ekim 1910, s. 7; "Empire News: The Capital" *The Orient 1/28* (26 Ekim 1910), s. 5; "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 29 Ekim 1910, s. 1; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, s. 338-339; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 214; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9717 Askeri Mahkeme kararı için bkz., Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 221-224.

130 "Turkey: The 'Secret Committee'", *The Times*, 24 Ekim 1910, s. 7; ve "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 29 Ekim 1910, s. 1. Ayrıca bkz., Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 221-224.

131 "The Secret Committee", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Ekim 1910, s. 1; "The Secret Association in Turkey", *The Times*, 27 Ekim 1910, s. 5; ve "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 29 Ekim 1910, s. 1. Ayrıca bkz., Şerif, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, s. 70-73.

132 "The Secret Committee", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Kasım 1910, s. 1; ve "Die geheime Gesellschaft", *Osmanischer Lloyd*, 16 Kasım 1910, s. 1.

133 "Empire News: The Capital", *The Orient 1/33* (30 Kasım 1910), s. 4.

Meclis'in yaz tatili 14 Kasım'da sona ermişti.[134] İttihad ve Terakki Cemiyeti partinin 10 Kasım'da yapılan olağanüstü toplantısında Meclis-i Mebusan Reisliği ve Reis Vekillikleri için adaylarını belirlemişti; Reislik için İstanbul mebusu Ahmed Rıza Bey, Vekillikler için de Niğde mebusu Ürgüplü Hayri Bey ile Beyrut mebusu Suleiman al-Bostani adaydılar.[135] 14 Kasım günü yapılan seçimlerde, muhalefete rağmen, Cemiyet'in adayları seçildi. Seçime katılan yüz altmış bir mebustan yüz yirmi dördü Ahmed Rıza Bey'e oy verirken, on iki Rum mebus, Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'yı desteklemişti; oylamaya katılmayan on dört mebus vardı.[136] Ürgüplü Hayri Bey ile Suleiman al-Bostani sırasıyla yüz on ve doksan dokuz oyla Reis Vekili oldular.[137]

Muhalefet, Meclis açılır açılmaz Hakkı Paşa Kabinesi'ne karşı saldırılarına başladı. Kasım sonunda *Yeni İkdam* ile *Yeni Gazete* Meclis'teki muhalefet partileri Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile Ahali Fırkası'nın, Hakkı Paşa'nın 5 Aralık'ta Meclis-i Mebusan'a sunacağı hükûmet programının ardından, Kabine hakkında gensoru vermeye hazırlandığını yazdı.[138] Muhalefe-

134 I/III/1, 1 Teşrin-i Sani 1326/14 Kasım 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 2-4; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'ın Açılması", *Tanin*, 2 Teşrin-i Sani 1326/15 Kasım 1910, s. 1; "Meclis-i Mebusan'ın Küşadı", *Tanin*, 2 Teşrin-i Sani 1326/15 Kasım 1910, s. 2; "Meclis-i Mebusan-ı Osmani: İlk Müzakere", *Yeni İkdam*, 2 Teşrin-i Sani 1326/15 Kasım 1910, s. 1; "Dünkü Resm-i Küşad", *Yeni İkdam*, 2 Teşrin-i Sani 1326/15 Kasım 1910, s. 1; "Opening of the Turkish Parliament: The Sultan's Speech", *The Times*, 15 Kasım 1910, s. 7; "Eröffnung der dritten Parlamentssession", *Osmanischer Lloyd*, 15 Kasım 1910, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9706.

135 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Kasım 1910, s. 1; "Turkey: The Presidency of the Chamber", *The Times*, 11 Kasım 1910, s. 5; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9706-9707.

136 I/III/1, 1 Teşrin-i Sani 1326/14 Kasım 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 3; "Üçüncü Devre-i İctimaiye: Birinci İctima-i Umumi", *Yeni İkdam*, 2 Teşrin-i Sani 1326/15 Kasım 1910, s. 1-2; "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Kasım 1910, s. 2; "Die Ereignisse in der Türkei", *Pester Lloyd*, 15 Kasım 1920, sabah baskısı, s. 5; "Opening of the Turkish Parliament: The Sultan's Speech", *The Times*, 15 Kasım 1910, s. 7; "Die türkische Thronrede", *Neue Freie Presse*, 15 Kasım 1910, s. 5; ve "The Opening of Parliament", *The Orient 1/31* (16 Kasım 1910), s. 1.

137 I/III/1, 1 Teşrin-i Sani 1326/14 Kasım 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 3-4; "Üçüncü Devre-i İctimaiye: Birinci İctima-i Umumi", *Yeni İkdam*, 2 Teşrin-i Sani 1326/15 Kasım 1910, s. 1-2; "Die Ereignisse in der Türkei", *Pester Lloyd*, 15 Kasım 1920, sabah baskısı, s. 5; "Die türkische Thronrede", *Neue Freie Presse*, 15 Kasım 1910, s. 5; "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Kasım 1910, s. 2.

138 "The Position of Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Kasım 1910; ve "Empire News: The Capital", *The Orient 1/33* (30 Kasım 1910), s. 5. *İkdam*'da yayınlanan makaleler için bkz., Lütfi Fikri, "Meşrutiyetin Bize Mahsus Şekillerinden", *Yeni İkdam*, 8 Teşrin-i Sani 1326/21 Kasım 1910, s. 1-2; "Kabine ve Ekseriyet Fırkası", *Yeni İkdam*, 10 Teşrin-i Sani 1326/23 Kasım 1910, s. 1; Tahir Hayreddin, "Acaba Mevki-i Siyasimiz Nedir?", *Yeni İkdam*, 10 Teşrin-i Sani 1326/23 Kasım 1910, s. 1-2; Lütfi Fikri, "Heyet-i Vükelâ Nasıl Teşekkül Etmeli?", *Yeni İkdam*, 14 Teşrin-i Sani 1326/27 Kasım 1910, s. 1; Lütfi Fikri, "Heyet-i Vükelâyı Nasıl Teşekkül Etmeli?", *Yeni İkdam*, 17 Teşrin-i Sani 1326/30 Kasım 1910, s. 1; Tahir Hayreddin, "Bi Taraf-ı Haric", *Yeni İkdam*, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 1; ve Tahir Hayreddin, "Kuvve-i Teşriiye Nazarından Kabine", *Yeni İkdam*, 20 Teşrin-i Sani 1326/3 Aralık 1910, s. 1.

tin sözcüleri Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek], Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı] ve Şam mebusu Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm'dı.[139]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubu 20 Kasım'da Kabine için güven oylamasına gerek olup olmadığını tartıştığı bir toplantı yaptı. Toplantıda çok sayıda nazıra grup içindeki muhafazakâr kesim tarafından ciddi tepki gösterildi. Sonunda mebuslar izlenecek siyaset konusunda hem Hakkı Paşa'nın görüşünü, hem de muhalefet partilerinin yapacakları eleştirileri duyana kadar bir karar almama doğrultusunda anlaştılar.[140] *Yeni İkdam*'daki habere göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubu 25 Kasım'da tekrar toplandı. Bu kez Kabine'nin genel olarak desteklenmesine, tek tek nazırların ise izledikleri siyaset dolayısıyla Meclis'te eleştiriye uğramaları halinde istifalarının istenebileceğine karar verilmişti.[141]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup muhalif mebusların ısrarlı talepleri üzerine Hakkı Paşa Meclis'e sunacağı hükümetin icraatına dair beyanatı parti grubuna sunmaya mecbur kaldı.[142] Bu, parlamenter sistemde örneği daha önce görülmemiş bir uygulamaydı. Ancak, Hakkı Paşa'nın vermiş olduğu bu ödün parti içi muhalefeti memnun etmekten uzaktı; çünkü, hükümetin iç ve dış siyasetinden hoşnut olmayan muhalif İttihadcı mebusların eleştiri yapmakta özgür bırakılmalarına karar verilmiş olmasına rağmen, sonradan Cemiyet liderlerinin birdenbire bu karardan vazgeçmiş olmaları Cemiyet içinde doğmuş olan huzursuzluğu ortadan kaldırmadı. Tam tersine, şiddetlendirdi. Sadr-ı Âzam'ın hükümetin icraatına dair beyanatı 28 Kasım'da yapılan meclis grup toplantısında okundu. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grup başkanı Halil [Menteşe] mebus arkadaşlarından Sadr-ı Âzam'ın konuşması Meclis-i Mebusan'da müzakere edilirken yorum ya da eleştiriden kaçınacaklarını, oylamaya sunulduğunda da hükümet lehinde oy kullanacaklarını taahhüt etmelerini isteyen bir önerge verdi. Önerge, azınlıkta kalmalarına rağmen sesleri güçlü çıkan muhafazakâr mebuslardan büyük tepki aldı. Cemiyet'in muhafazakâr kanat mebusları hem Halil [Menteşe], hem

---

139 "The Position of the Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Kasım 1910; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dahili Tahrikat", *Tanin*, 16 Teşrin-i Sani 1326/29 Kasım 1910, s. 1; ve "Empire News: The Capital", *The Orient 1/33* (30 Kasım 1910), s. 5.

140 "The Committee of Union and Progress", *The Times*, 21 Kasım 1910, s. 5; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Die Jungtürken und das Kabinett", *Pester Lloyd*, 22 Kasım 1910, sabah baskısı, s. 7

141 *Yeni İkdam*, 13 Teşrin-i Sani 1326/26 Kasım 1910'dan nakleden, "Turkey: The Committee and the Cabinet", *The Times*, 28 Kasım 1910, s. 5. Bu haber, "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 16 Teşrin-i Sani 1326/29 Kasım 1910, s. 3-4'te yalanlanmaktadır.

142 "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 16 Teşrin-i Sani 1326/29 Kasım 1910, s. 3-4; "Sadr-ı Âzam Paşa ve Kabinenin İzahnamesi", *Yeni İkdam*, 16 Teşrin-i Sani 1326/29 Kasım 1910, s. 1; "The Committee of the Union and Progress", *The Times*, 29 Kasım 1910, s. 5; ve "Turkey: Hakki Pasha and the Committee", *The Times*, 1 Aralık 1910, s. 5.

de toplantıda bulunan nazırları kıyasıya eleştirdiler. Bu tür engelleme yöntemlerinin parlamenter temsil kurumuna zarar verdiğini dile getirdiler. Yine de, çoğunluk Halil [Menteşe]'nin önergesi lehinde oy kullandı. Ancak, parti içindeki bu güçlü azınlığın İttihadcı yönetimi ileride ciddi şekilde zorlayacağı konusunda kimsenin şüphesi kalmamıştı.[143]

29 Kasım'da İttihad ve Terakki Cemiyeti tam yedi saat süren bir toplantı daha yaptı ve yine fırtına koptu. Basına yansıyan söylentilere göre, partinin muhafazakâr kesiminde ciddi bir görüş ayrılığı vardı. Kimi İttihadcı nazırların Kabine'deki durumu sağlam görünmüyordu.[144] 30 Kasım tarihli *Sabah* gazetesine göre, muhafazakâr İttihadcılar Kabine'nin düşürülmesi ve Said Paşa tarafından yeni bir kabine oluşturulması taraftarıydı.[145] 3 Aralık tarihli *Puzantion*'da Puzant Ketchian siyasi durumu Hakkı Paşa ile İttihad ve Terakki Cemiyeti arasındaki görüş ayrılıklarını abartılı bir şekilde vurgulayarak ele almaktaydı. *Sabah*'ın yanı sıra, monarşist *Yeni İkdam* da kabine değişikliği gereğinden bahsediyor, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olmayan bir sadr-ı âzamın başa gelmesi beklentisini dile getiriyordu.[146]

Monarşistlerin sürgündeki lideri Şerif Paşa da faal biçimde Paris'te Fransızca olarak yayınlanan *Mechroutiette*'te "açık mektuplar" yazıyor, ülkenin durumunu karanlık gördüğünü söyleyerek orduyu karşı devrim doğrultusunda galeyana getirmeye çalışıyordu. 1910 yılı Ekim ayından başlayarak aylık bir dergi görünümünde yayınlanan *Mechroutiette*'te İttihadcıları bencil amaçları için ülkeyi çökertmekle, Maliye ile Ticaret ve Nafia nezaretlerini soymakla, Cavid Bey'i Fransız bankerlerle yaptığı kredi antlaşmasından binlerce lirayı zimmetine geçirmekle ve bu parayla Dobruca'da devasa çiftlikler satın almakla itham ediyordu. Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası adına

---

143 "Ministerium und Majoritätspartei", *Osmanischer Lloyd*, 29 Kasım 1910, s. 1; ve "Turkey: Hakki Pasha and the Committee", *The Times*, 1 Aralık 1910, s. 5. Ayrıca bkz., "Die Gerüchte über die Demission des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 29 Kasım 1910, sabah baskısı, s. 5; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Falsche Gerüchte über eine Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 29 Kasım 1910, sabah baskısı, s. 7

144 "Die türkische Regierung und die Komiteepartei", *Neue Freie Presse*, 30 Kasım 1910, akşam baskısı, s. 3; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Drohende Kabinettskrise", *Pester Lloyd*, 30 Kasım 1910, sabah baskısı, s. 8.

145 "The Cabinet and the Committee", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Kasım 1910, s. 1. Ayrıca bkz., "Turkey: Ministers and Parliament", *The Times*, 2 Aralık 1910, s. 5. Toplantı sonuçlarıyla ilgili olarak İttihadcıların görüşleri için bkz., "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sani 1326/30 Kasım 1910, s. 2. "Tarafsız" bir sadr-ı âzam tarafından yeni bir kabine oluşturulması talebi iddiası *Tanin* sayfalarında reddediliyor (Hüseyin Cahid [Yalçın], "Heyet-i Vükelâ Nasıl Teşekkül Etmeli?", *Tanin*, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 1). *Neue Freie Presse* gazetesinin istihbaratına göre ise, "tarafsız" sadr-ı âzam olarak Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın atanacağı söylentileri güçlüydü ("Demission des Kabinettes", *Neue Freie Presse*, 28 Kasım 1910, s. 2).

146 Tahir Hayreddin, "Bi Taraf-ı Haric", *Yeni İkdam*, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 1; ve "The Cabinet and the Committee", *The Orient*, *1/34* (7 Aralık 1910), s. 1.

ordudan açıkça bu "şeytani rejim"e sırtını dönmesini ve Hamidiye rejimini yıktığı gibi, şimdi de bu rejimi yıkmasını istiyordu.[147]

Meclis-i Mebusan'ın 3 Aralık tarihli oturumunda Hakkı Paşa hükûmetin icraatına dair beyanatını okudu. Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı], İstanbul mebusu Rum Pantoleon Cosmidis ve Üsküb mebusu Sırb Théodore Pavloff programı, özellikle de Arnavutluk'ta izlenen siyaseti ve insan haklarının çiğnenmesini şiddetle eleştirdi.[148] Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'nın eleştirisi öfkeli ve dağınıktı. Hükûmetin siyasi muhaliflere karşı acımasız tutumuna itiraz ediyor, Dr. Rıza Nur'a yapılanların kendisine eski rejimi hatırlattığını söylüyordu. Bunun üzerine Talât Bey araya girmeye çalıştıysa da oturum başkanı tarafından susturulduğu için muhalefetin hakaretlerini dinlemek zorunda kaldı. Rıza Tevfik [Bölükbaşı] konuşmasında hükûmetin zorbalıklarının geniş kesimlerde hoşnutsuzluk yarattığı üzerinde durmuştu. Pantoleon Cosmidis ise hükûmetin Hıristiyanlara karşı haksız tutumunu eleştirerek, polis şiddetinden ve İstanbul'da bir Rum'un polislerce ölene kadar dövülmesinden söz etti. Cosmidis daha sonra Arnavutluk'ta izlenen siyaseti eleştirdi. Onun ardından kürsüye gelen Théodore Pavloff isyanın bastırılması sırasında binlerce kişinin işkence gördüğünü, işkence sonucu altmış iki kişinin sakat kaldığını ve on bir kişinin de hayatını kaybetmiş olduğunu iddia etti.[149]

5 Aralık'taki oturumda da muhalif üyelerden Amasya mebusu İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa, Konya mebusu Hoca Vehbi Efendi, Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek], Kerbela mebusu Abd al-Mahdi Efendi, İstanbul mebusu Krikor Zohrab ile Şam mebusu Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm Hükûmet aleyhinde konuşmalar yaptılar.[150] Ahmed Ferid [Tek] hükûmetin belirsiz

147 "The Cabinet and the Committee", *The Orient, 1/34* (7 Aralık 1910), s. 1-2; ve "Angriffe gegen die türkische Regierung", *Neue Freie Presse*, 29 Kasım 1910, akşam baskısı, s. 5.

148 *I/III/10*, 20 Teşrin-i Sani 1326/3 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 271-299; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Meclis", *Tanin*, 21 Teşrin-i Sani 1326/4 Aralık 1910, s. 1; "Dünkü İctima ve Kabinenin İzahatı", *Yeni İkdam*, 21 Teşrin-i Sani 1326/4 Aralık 1910, s. 1; "Das Kabinett vor der Kammer", *Osmanischer Lloyd*, 4 Aralık 1910, s. 1; "Die Erklärungen des Großveziers", *Neue Freie Presse*, 4 Aralık 1910, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Das Exposé des Großveziers", *Pester Lloyd*, 4 Aralık 1910, s. 9; "Kabinenin Siyaset-i Umumiyesi", *Yeni İkdam*, 22 Teşrin-i Sani 1326/5 Aralık 1910, s. 1; "Die Kritik des Regierungsprogramms", *Osmanischer Lloyd*, 6 Aralık 1910, s. 1; "The Position of the Cabinet", ve "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Aralık 1910, s. 1-2; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient, 1/34* (7 Aralık 1910), s. 1.

149 *I/III/10*, 20 Teşrin-i Sani 1326/3 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 285-299; "Turkish Policy: Statement by Hakki Pasha" *The Times*, 5 Aralık 1910, s. 5. Cosmidis'in iddialarının reddi için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Meclis", *Tanin*, 21 Teşrin-i Sani 1326/4 Aralık 1910, s. 1.

150 *I/III/11*, 22 Teşrin-i Sani 1326/5 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 304-347; "Die Kritik des Regierungsprogramms", *Osmanischer Lloyd*, 6 Aralık 1910, s. 1; "The Position of the Cabinet" ve "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Aralık 1910, s. 1-2; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient 1/34* (7 Aralık 1910), s. 1.

ve amaçsız bir dış siyaset izleyerek kendine düşman yarattığını, dost edinmekten uzak olduğunu söyledi. Özellikle, izlenen Yunanistan karşıtı siyaseti eleştirdi; Yunanların Bulgarların kucağına atıldığını ileri sürdü. Arnavutluk siyaseti konusunda da, isyanı bastırmak için kullanılan yöntemle aslında İmparatorluğun Avrupa'daki savunma gücünün kırıldığını, eşlerinin gözü önünde kırbaçlanan Arnavut ağaların yeni rejime bağlı kalmalarının artık mümkün olmadığını dile getirdi. Krikor Zohrab da Arnavutluk'ta yapılanlara tepki göstermekteydi. Ayrıca, hükûmetin dış siyasette tamamen başarısız olduğunu iddia eden Zohrab, Türkiye'deki monarşist emelleri destekleyen İngiltere ve Fransa gibi "dost" güçleri savunarak, hükûmetin imtiyazları yeniden pazarlık konusu etmesinden ve gümrük vergisini yüzde dört oranında yükseltmekteki ısrarından hoşnut olmadıklarını söyledi.[151] Hüseyin Cahid [Yalçın]'a göre, Hakkı Paşa Kabinesi'nin Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda attığı, ama Avrupalıları inciten her adımdan sonra, hem Ahmed Ferid [Tek]'in, hem de Krikor Zohrab'ın dış güçler Türkiye'yi nasıl eleştiriyorlarsa aynı doğrultuda eleştirmeleri ilginçti.[152]

Meclis-i Mebusan'ın 7 Aralık'taki oturumunda da muhalefetin hükûmetin izlediği siyasete duyduğu tepkiler hararetli bir şekilde dile getirilmeye devam edildi.[153] Konuşmacılar, Serfiçe'den Rum mebus Yorgos Boussios, Selânik'ten Sırb mebus Dimitri Vlachoff, Siroz'dan Bulgar mebus Haristo Daltcheff, Priştine'den Arnavut mebus Volçetrinli Hasan Bey, Erzurum'dan Ermeni mebus Vartkes Serengülyan, Priştineli Arnavut mebus Hüseyin Fuad Paşa ile Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey idi.[154] Sosyalist görüşlere sahip Vartkes Serengülyan ile Dimitri Vlachoff hükûmetin iç siyasetini eleştirdiler; Vlachoff özellikle sendikaların üzerindeki baskılardan ve hükûmetin ziraat mevzuatını bir türlü yapamamasından söz etti.[155]

151 I/III/11, 22 Teşrin-i Sani 1326/5 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 311-333; "Die Debatte über die Erklärungen des Großveziers", *Neue Freie Presse*, 6 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Debatte über das Exposé des Großveziers", *Pester Lloyd*, 6 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 5; ve "The Turkish Chamber: Criticisms of the Government", *The Times*, 6 Aralık 1910, s. 5.

152 *Tanin*'deki başyazılara bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Celse", 23 Teşrin-i Sani 1326/6 Aralık 1910, s. 1; ve "Meclis-i Mebusan'da Siyaset-i Hariciye", 24 Teşrin-i Sani 1326/7 Aralık 1910, s. 1.

153 I/III/12, 24 Teşrin-i Sani 1326/7 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 353-424. Ayrıca bkz., "Stürmische Szenen in der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 8 Aralık 1910, s. 4.

154 I/III/12, 24 Teşrin-i Sani 1326/7 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 353-409; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Celse", 23 Teşrin-i Sani 1326/6 Aralık 1910, s. 1; "Die letzte Phase der Debatte: Opposition und Regierung haben gesprochen - Das Komitee wird antworten", *Osmanischer Lloyd*, 9 Aralık 1910, s. 1; "Der offizielle Bericht über die heutige Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 8 Aralık 1910, s. 4; ve "The Ottoman Parliament" ve "Speeches in Parliament by the Opposition", *The Orient 1/35* (14 Aralık 1910), s. 1-3.

155 I/III/12, 24 Teşrin-i Sani 1326/7 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 362-373; "Turkish Policy: Critics in the Chamber", *The Times*, 8 Aralık 1910, s. 5; Hüseyin Cahid [Yal-

Muhaliflerin liderlerinden Lütfi Fikri Bey yaklaşık üç saat süreyle konuştu. Dahiliyeyle ilgili konulara değinerek hükûmetin eşitlik iddiasıyla yaptığı kuralları bile uygulamakta başarısız olduğunu söyledi. Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kurucuları arasında olan ve yurtdışında faaliyet gösteren monarşist muhalefetin önemli isimlerinden Şerif Paşa'ya yakınlığıyla tanınan Pertev Tevfik Bey'in başyazarlığını yaptığı *Muahede* gazetesinin her gün baskı gördüğünü, ama İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı gazetelerin her istediklerini yazdıklarını ileri sürdü. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin, yasalara aykırı olarak, hükûmetin elinde Dr. Rıza Nur hakkında belgeler olduğunu basına bildirdiğini iddia etti.[156]

Hakkı Paşa Kabinesi Meclis-i Mebusan'ın 8 Aralık'taki oturumunda da eleştirilmeye devam edildi.[157] Konuşmacılar, Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey, Musul mebusu Arab Muhammad Ali Fazıl Efendi, Priştine mebusu Sırb Sava Stoyanovich, Bolu mebusu Hacı Abdülvehab Efendi, İzmir mebusu Rum Pavlis Carolidis, Kozan mebusu Ermeni Hamparsoum Boyadjian, Ergiri mebusu Rum Jannakis Mammapoulos, Sivas mebusu Ermeni Nazareth Daghavarian ile Drac mebusu Arnavut Esad Paşa Toptan'dı.[158]

Hakkı Paşa eleştirilerden sonra kabinesini savunan dört saatlik bir konuşma yaptı. Hükûmetin Dr. Rıza Nur için ayrıntılı bir incelemeden sonra tutuklama emri verdiğini, yetkililerin Şerif Paşa'dan kendisine hitaben yazılmış bir kartı ele geçirdiklerini, Rıza Nur'un böyle bir not aldığını reddettiğini, ancak kart adresinin kesinlikle doğru olduğunu anlattı. Ayrıca Rıza Nur'un

---

çın], "Dünkü Celse", *Tanin*, 25 Teşrin-i Sani 1326/8 Aralık 1910, s. 1; ve "Die letzte Phase der Debatte: Opposition und Regierung haben gesprochen - Das Komitee wird antworten", *Osmanischer Lloyd*, 9 Aralık 1910, s. 1.

156 I/III/12, 24 Teşrin-i Sani 1326/7 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 378-401; "Turkish Policy: Critics in the Chamber", *The Times*, 8 Aralık 1910, s. 5; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Celse", *Tanin*, 25 Teşrin-i Sani 1326/8 Aralık 1910, s. 1; "Die letzte Phase der Debatte: Opposition und Regierung haben gesprochen - Das Komitee wird antworten", *Osmanischer Lloyd*, 9 Aralık 1910, s. 1; ve "Der offizielle Bericht über die heutige Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 8 Aralık 1910, s. 4. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 214; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9720-9728. Rıza Nur'la ilgili tartışmalar için ayrıca bkz., Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 259-278. Osmanlı Demokrat Fırkası yayın organı *Muahede* ve diğerleri ile ilgili bilgi için bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 8: Demokratların Çıkardığı Gazeteler Kapatılıyordu", *Tan*, 7 Kasım 1937, s. 9.

157 I/III/13, 25 Teşrin-i Sani 1326/8 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 427-489. Ayrıca bkz., "Die Ereignisse in der Türkei: Die Debatte über das Exposé des Großveziers", *Pester Lloyd*, 9 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 3.

158 I/III/13, 25 Teşrin-i Sani 1326/8 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 427-448; "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Aralık 1910, s. 1-2; "Die letzte Phase der Debatte: Opposition und Regierung haben gesprochen - Das Komitee wird antworten", *Osmanischer Lloyd*, 9 Aralık 1910, s. 1; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *1/35* (14 Aralık 1910), s. 1. Ayrıca bkz., "Turkish Ministerial Policy", *The Times*, 9 Aralık 1910, s. 5; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Muhalefetin İflâsı", *Tanin*, 26 Teşrin-i Sani 1326/9 Aralık 1910, s. 1.

bazı açıklayıcı bilgiler taşıyan belgeleri yaktığı da bilinmekteydi. Hakkı Paşa daha sonra Arnavutluk ve Makedonya'daki silah bıraktırma meselesine değinip bunun gerekli olduğunu, zalimce davranan memurların elbette cezalandırılacaklarını söyledi. Hamidiye rejimi sırasında bütün idari birimlerin düştüğü kötü durum göz önüne alındığında, taşradaki koşulların beklenenden daha hızlı bir gelişme gösterdiğini de sözlerine ekledi.[159]

Cemiyet'in 9 Aralık'taki hararetli meclis grubu toplantısının ardından 10 Aralık tarihinde yapılan Meclis-i Mebusan oturumunda ilk sözü Halil [Menteşe] aldı.[160] Muhalif mebusların konuşmalarındaki abartılı eleştirilere değinerek İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından yapılan gerçek hizmetleri ve Hakkı Paşa Kabinesi'nin başardığı işleri övdü; tartışmaların artık sonlandırılmasını istedi.[161] Oturum sonunda Halil [Menteşe]'nin hükûmet açıklamalarının güvenoyunu hak ettiğine dair önergesi oylandı; Hakkı Paşa Kabinesi, resmi kayıtlara göre, altmış bire karşılık yüz yirmi bir oyla Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu aldı.[162] Ne var ki, İttihadcılar için bu pek de başarı sayılmazdı; zira, Meclis'te İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi yüz altmış iki mebus vardı ve oylama sırasında bunlardan en az yüz ellisi Meclis'te hazır bulunuyordu.[163] Halil [Menteşe]'nin beklenmedik uzlaşmacı konuşması ve devlet baskısının azaltılacağına dair verdiği sözler bazı Rum ve Bulgar mebusların oylarını hükûmet yönünde vermelerini sağlamış olsa da, yirmi beş kadar muhafazakâr İttihadcı üye oylamaya katılmamıştı. Yabancı gazete mu-

---

159 I/III/13, 25 Teşrin-i Sani 1326/8 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 448-489; "Sadr-ı Âzam Paşa'nın Beyanatı", *Tanin*, 26 Teşrin-i Sani 1326/9 Aralık 1910, s. 2-3; "Kabine Reisinin Dünkü Beyanatı ve Muhalifin", *Yeni İkdam*, 26 Teşrin-i Sani 1326/9 Aralık 1910, s. 1-2; "Hakkı Paşa'nın Beyanatından", *Tanin*, 27 Teşrin-i Sani 1326/10 Aralık 1910, s. 2-3; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *1/35* (14 Aralık 1910), s. 1; "Erklärungen des Großveziers in der Kammer", *Neue Freie Presse*, 9 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 2-3; ve "Turkish Ministerial Policy: Reply by the Grand Vizier", *The Times*, 9 Aralık 1910, s. 5.

160 "Die Ereignisse in der Türkei: Vertrauensvotum der jungtürkischen Partei", *Pester Lloyd*, 10 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 8; ve I/III/14, 27 Teşrin-i Sani 1326/10 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 493-503.

161 I/III/14, 27 Teşrin-i Sani 1326/10 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 493-503; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Halil Bey'in Nutku", *Tanin*, 28 Teşrin-i Sani 1326/11 Aralık 1910, s. 1; "Chambre des Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Aralık 1910, s. 1, ve "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *1/35* (14 Aralık 1910), s. 1.

162 I/III/14, 27 Teşrin-i Sani 1326/10 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 505-507; "Der Vertrauensvotum der Kammer", *Osmanischer Lloyd*, 11 Aralık 1910, s. 1; "Vote of Confidence Adopted", *The Times*, 12 Aralık 1910, s. 5; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *1/35* (14 Aralık 1910), s. 1; ve Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 289n. *Pester Lloyd* gazetesi 10 Aralık'taki güven oylaması sonucunu yetmiş üçe karşı yüz yirmi üç olarak vermektedir ("Die Ereignisse in der Türkei: Die Debatte über das Exposé des Großveziers", *Pester Lloyd*, 11 Aralık 1910, s. 8).

163 "The Position of the Government", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Aralık 1910, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Son Müzakereden Çıkan Dersler", *Tanin*, 29 Teşrin-i Sani 1326/12 Aralık 1910, s. 1.

habirlerinin ve bazı kısa ömürlü monarşist yayın organlarının yeni rejimin kimi uygulamaları hakkındaki eleştirilerini haklı gören çok sayıda muhafazakâr İttihadcı mebusun bu çoğu asılsız iddialardan fazlasıyla etkilenmiş olduğu anlaşılmaktaydı.[164]

10 Aralık'taki güven oylaması İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis'teki konumunun zayıfladığını ortaya koymaktaydı. Bundan cesaret alan muhalefet ile muhalif Cemiyet üyeleri kabine değişikliği talep ettiler. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 22 Aralık'ta yapmayı planladığı meclis grubu toplantısında parti içi muhaliflerin kabine değişikliğini tartışmaya açması bekleniyordu.[165] Ancak, 21 Aralık'ta önde gelen İttihadcılardan Ürgüplü Hayri Bey Evkaf Nazırı olarak Şerif Ali Haydar'ın yerine geçince, İttihadcıların kabinedeki durumu güçlenmiş oldu.[166] İttihad ve Terakki Cemiyeti 25 Aralık'ta beş saat süren bir toplantı yaptı. Tartışılan konu kabineydi. Dahiliye Nazırı Talât Bey yaptığı açıklamalarla kabine lehine oy topladı. Oysa, Rum gazeteler otuz sekiz muhalif mebusun bazı kabine üyelerinin görevden alınmalarını sağlayamazlarsa İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılacaklarını ilân ettiğini yazıyordu.[167]

Meclis-i Mebusan'ın 26 Aralık'taki toplantısı yine fırtınalı geçti. Van ve Erzurum'da çıkmış olan kolera salgını dolayısıyla Dahiliye Bütçesi'ne eklenmesi istenen 450.000 kuruş tahsisat Biga mebusu Dr. Arif İsmet Bey başkanlığındaki Sıhhiye Encümeni tarafından fazla görülerek talep hükûmete iade edilmişti. Amaç muhafazakâr mebusların düşürmeye çalıştığı Dahiliye Nazırı Talât Bey'e bu konuda da saldırmaktı. Tartışma, Dahiliye Nazırı Talât Bey'e kişisel hakaret boyutlarına ulaştığında oturuma ara verildi.[168] 27 Aralık tarihli monarşist *Yeni Gazete*'nin verdiği habere göre, Biga mebusu Dr. Arif İsmet Bey bu tutumu nedeniyle Cemiyet üyeliğinden çıkarıldı.[169]

Çıkan kriz İttihad ve Terakki Cemiyeti Reisi Nâzım Bey ile Merkez-i

164 "Turkey: The Parliamentary Situation", *The Times*, 12 Aralık 1910, s. 5; ve "Turkey: The Parliamentary Situation", *The Times*, 17 Aralık 1910, s. 5.

165 "The Political Situation in Turkey", *The Times*, 21 Aralık 1910, s. 5.

166 "Kabinenin Mevkii", *Yeni Ikdam*, 8 Kânun-u Evvel 1326/21 Aralık 1910, s. 2; "Die Ereignisse in der Türkei: Demission des Vakufministers", *Pester Lloyd*, 22 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 6; "Kabinenin Mevkii", *Yeni Ikdam*, 9 Kânun-u Evvel 1326/22 Aralık 1910, s. 1; "Turkey: Minister of Pious Foundations", *The Times*, 22 Aralık 1910, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient, 1/37* (28 Aralık 1910), s. 6.

167 "Empire News: The Capital", *The Orient, 1/37* (28 Aralık 1910), s. 5. Ayrıca bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *Inkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 301.

168 I/II/18, 13 Kânun-u Evvel 1326/26 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I*, s. 635-638; "Die Ereignisse in der Türkei: Lärmszenen in der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 27 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 3; ve "Lärmszenen in der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 27 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 4.

169 "Die Ereignisse in der Türkei: Die Lärmszenen in der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 27 Aralık 1910, akşam baskısı, s. 1.

Umumi Kâtibi Hacı Âdil [Arda]'yı muhalif partililerin taleplerini tartışmak üzere 27 Aralık'ta yapılacak toplantıya katılmak üzere acilen Selânik'ten İstanbul'a getirtecek kadar önemliydi.[170] Yüz yirmi mebusun katıldığı toplantı oldukça fırtınalı geçti; muhalif üyeler taleplerinde ısrarcıydılar ve kimi nazırlar hakkında gensoru açılmasını istediler.[171] İttihadcı mebusların tümü Hakkı Paşa Kabinesi'nin akıbeti hakkında tek bir kararda birleşemedi. Bazıları, haklarında gensoru verilen nazırlar için tek tek güven oylaması yapılmasını ve durum aleyhlerine çıkarsa sadece onların Kabine'den ayrılmasını; diğer muhalif mebuslar ise Kabine'nin toplu olarak istifaya zorlanmasını istiyorlardı. Hakkı Paşa'nın ise bu yöntemlerden ilki doğrultusunda kabine değişikliğine gidilmesine muhalif olduğu, çünkü son güvenoyunun Kabine'nin tamamı için verildiğini savunduğu söyleniyordu.[172] Siyasal kriz öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi olasılığı dahi gündeme gelmişti.[173]

Lütfi Fikri Bey Meclis-i Mebusan'ın 24 Aralık'taki toplantısında Dr. Rıza Nur'un üç ay süreyle haksız yere tutuklu kalmış olduğunu iddia ederek bu konuda bir gensoru önergesi vermişti. Kendisiyle birlikte gensoru önergesini imzalayan mebuslar Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey, Siroz mebusu Haristo Dalchev, Selânik mebusu Dimitri Vlachoff, Kozan mebusu Hamparsoum Boyadjian, Karesi mebusu İbrahim Vasfi Efendi, Zor mebusu Hızır Lütfi Efendi, Musul mebusları Davud Yusfani ile Muhammad Ali Fazıl Efendi, Şam mebusu Rushdi al-Sham'a, Hama mebusu 'Abd al-Hamid az-Zahrawi, Kudüs mebusu Said al-Husseini Bey, Kerbela mebusu Abd al-Mahdi Efendi, Kerak mebusu Tewfiq Efendi al-Majali ve Karahisar-ı Şarki mebusu Ömer Fevzi Efendi idi.[174]

---

170 "Incident in Parliament", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Aralık 1910, s. 1; ve "Sitzung des Komitees", *Osmanischer Lloyd*, 28 Aralık 1910, s. 1. Kriz hakkında ayrıca bkz., "Die Vorgânge im türkischen Parlament", *Neue Freie Presse*, 28 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 6; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Die Regierung und das jungtürkische Komitee", *Pester Lloyd*, 29 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 3. Türkiye'deki siyasi kriz hakkında uzun bir değerlendirme yazısı için bkz., M. K., "Innere Konflikte und Auswârtige Politik in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 28 Aralık 1910, akşam baskısı, s. 3.

171 "Kabinenin Mevkii ve Ekseriyet Fırkasının Dünkü İctiması", *Yeni İkdam*, 15 Kânun-u Evvel 1326/28 Aralık 1910, s. 1; "The Position of the Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Aralık 1910, s. 1; "Sitzung des Komitees", *Osmanischer Lloyd*, 28 Aralık 1910, s. 1.

172 "Kabinenin Mevkii ve Ekseriyet Fırkasının Dünkü İctiması", *Yeni İkdam*, 15 Kânun-u Evvel 1326/28 Aralık 1910, s. 1; ve "Turkish Politics: The Committee and the Ministry", *The Times*, 29 Aralık 1910, s. 3. Ayrıca bkz., "Die Ereignisse in der Türkei: Die Jungtürken und das Kabinett", *Pester Lloyd*, 30 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 6; ve "Die Jungtürken und das Kabinett Hakki", *Neue Freie Presse*, 30 Aralık 1910, sabah baskısı, s. 4.

173 "Die Ereignisse in der Türkei: Bevorstehende Auflösung des Parlaments", *Pester Lloyd*, 30 Aralık 1910, akşam baskısı, s. 2.

174 I/III/17, 11 Kânun-u Evvel 1326/24 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 588. Tarık Zafer Tunaya bu önergeyi imzalayanlar arasında yanlışlıkla Şam'ın monarşist eğilimli me-

Lütfi Fikri Bey'in Dr. Rıza Nur'un tutuklanması ve siyasi mahkûmlara kötü davranılması konularının araştırılması için verdiği bu gensoru Meclis'in 31 Aralık'taki oturumunda tartışıldı.[175] Lütfi Fikri Bey Cemiyet-i Hafiye'ye karşı alınan önlemlerin özel ihbarlar neticesinde başladığını, soruşturmanın ilk olarak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti güçlerince değil, bu iş için özel olarak atanmış olağanüstü bir komisyon tarafından yürütüldüğünü açıkladı. Olayı soruşturmak için kurulan beş kişilik bu Heyet-i Tahkikiye-i Muhtelite'de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden üç kişi, Divan-ı Harb-ı Örfi'den de iki kişi çalışmaktaydı. Heyet-i Tahkikiye-i Muhtelite'den bağımsız olarak bir de subaylardan oluşan bir komisyon daha kurulmuş ve bu komisyon da ayrı bir soruşturma yürütmüştü. Lütfi Fikri Bey Dr. Rıza Nur'u ihbar eden Dr. Münir Bey'e itiraf etmesi için işkence yapıldığını, ama bu yolla alınan bilginin bir değeri olmadığını da ekledi. Ardından da Cemiyet-i Hafiye üyelerinin maruz kaldıkları işkenceleri ayrıntılarıyla anlattı.[176]

Monarşist Gümülcine mebusu İsmail Hakkı Bey hem otoriteleri, hem de Sadr-ı Âzam Hakkı Paşa'yı sorulan sorulara cevap vermemekle suçlayan uzun konuşmasında Hakkı Paşa'nın korktuğunu ve soruşturma açılması için oylamaya gidilirse kendisinin Meclis'i istifa etmekle tehdit ettiğini iddia etti. Türkiye'de siyasi zanlılara işkence uygulanmadığını söyleyen Hakkı Paşa ise böyle bir tehdit olmadığını, Meclis'in her konuyu görüşmekte serbest olduğunu, Kabine'nin de çoğunluğun güvenini alıp almamasına göre, göreve devam edip etmeyeceğinin ortaya çıkacağını açıkladı. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi Haydar Bey mebuslara seslenerek, hükümete karşı yapılan bu saldırıları ciddiye almamalarını öğütledi. Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in tekrar söz almasından sonra Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa da Meclis'te ordu mensubu subayların adlarının olur olmaz şekilde bu olayda suçlanmaması konusunda uyardı. Müzakereler Sinob mebusu Dr. Rıza Nur'un, Meclis içindeki her iki görüşten mebusların gösterdikleri ilgiden dolayı teşekkür etmesinden ve yaşadığı acı dolu deneyimin bireysel hürriyetlerin daha da gelişmesine hizmet etmesi halinde memnun olacağını açıklamasından sonra sona erdi. Önerge oya sunuldu ve birçok muhalif

---

busu Shafiq al-Mu'ayyad al-'Azm'ın adını da saymaktadır (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 295-296n).

175 I/III/20, 18 Kânun-u Evvel 1326/31 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 716-745. Muhalefetin görüşleri için bkz., "Kabinenin Mevkii ve Rıza Nur Bey Meselesi", *Yeni İkdam*, 13 Kânun-u Evvel 1326/26 Aralık 1910, s. 2; ve "Kabinenin Mevkii ve İstizahat Meselesi", *Yeni İkdam*, 16 Kânun-u Evvel 1326/29 Aralık 1910, s. 1.

176 I/III/20, 18 Kânun-u Evvel 1326/31 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 717-723; ve "The Case of Dr. Riza Nur: Debate in the Turkish Chamber", *The Times*, 2 Ocak 1911, s. 7 Ayrıca bkz., "Die Verhaftung von Abgeordneten", *Pester Lloyd*, 1 Ocak 1911, s. 5; ve "Türkische Kammerdebatte über angebliche Mißhandlung verhafteter Abgeordneter", *Neue Freie Presse*, 1 Ocak 1911, s. 8.

İttihadcı mebusun oy vermekten kaçınmasına rağmen dokuza karşılık doksan beş oyla reddedildi.[177]

Ancak, Meclis'teki bu oylama siyasi krizin bittiği anlamına gelmiyordu. Tam tersine, siyazi krizin derinleşerek büyüdüğüne dair belirtiler basında tartışılmaya devam ediyordu.[178] Bu arada, Dr. Rıza Nur'un Cemiyet-i Hafiye ile bağlantılı olarak Temmuz ayında tutuklanması ve işkence gördüğü iddiaları monarşistlerce gündemde tutulmaya çalışılıyor ve muhalif basında bu yöndeki tartışmaya devam ediliyordu. 3 Ocak 1911 tarihli *Yeni Gazete*'de tanınmış monarşist siyasetçilerden Ticaret ve Nafia eski Nazırı Gabriel Nouradunghian "*Enquête parlementaire* Reddedilmeli mi idi? Edilmemeli mi idi?" adlı yazısında Meclis'in işkence iddialarının soruşturulmasını reddetmesini protesto ediyordu. Aldığı gelişigüzel kararlarla iktidarın ifade ve düşünce hürriyetine ket vurduğunu, bunun da mutlaka isyana yol açacağını söyleyen Nouradunghian, temel insan hakları konusunda kayıtsız veya çekimser kalan mebusların da giderek halkın güvenini kaybettiklerini iddia ediyordu. Ona göre, Dr. Rıza Nur ve yandaşları meselesinde Kanun-u Esasi hükümlerinin dikkate alınıp alınmadığını araştırmak Meclis'in görevi olmalıydı.[179]

Gabriel Nouradunghian'ın *Yeni Gazete*'de dile getirdiği görüşler ile güçlenmiş olan monarşist muhalefet karşısında hükûmet, Meclis'in reddetmiş olmasına rağmen bir araştırma başlatmaya mecbur kaldı. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa 5 Ocak'ta siyasi zanlı olarak tutuklanan Cemiyet-i Hafiye üyelerine karşı uygulandığı iddia edilen işkenceleri soruşturmak üzere askeri bir soruşturma komisyonu kurulması emri verdi. Basın, genel olarak bu karardan memnuniyetini dile getiriyor, Paşa'nın Kanun-u Esasi garantisi

---

177 I/III/20, 18 Kânun-u Evvel 1326/31 Aralık 1910, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 724-747; "The Case of Dr. Riza Nur: Debate in the Turkish Chamber", *The Times*, 2 Ocak 1911, s. 7; ve "'The Ottoman Parliament", *The Orient*, *1/38*, (4 Ocak 1911), s. 1; "Die Verhaftung von Abgeordneten", *Pester Lloyd*, 1 Ocak 1911, s. 5; ve "Türkische Kammerdebatte über angebliche Mißhandlung verhafteter Abgeordneter", *Neue Freie Presse*, 1 Ocak 1911, s. 8. Ayrıca bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 300.

178 "Die Differenzen in der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 2 Ocak 1911, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Gerüchte über eine Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 4 Ocak 1911, akşam baskısı, s. 1; ve "Verbleiben der türkischen Regierung im Amte", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1911, sabah baskısı, s. 6.

179 "Rıza Nur Bey Meselesi", *Yeni İkdam*, 19 Kânun-u Evvel 1326/1 Ocak 1911, s. 2; "Gabriel Effendi Nuradungian über den Enquête - Antrag", *Osmanischer Lloyd*, 4 Ocak 1911, s. 1; "Die Differenzen im jungtürkischen Komitee", *Neue Freie Presse*, 4 Ocak 1911, akşam baskısı, s. 2; "Die Verwaltungsenquête über den Fall Risa Nur", *Osmanischer Lloyd*, 6 Ocak 1911, s. 1; ve Gabriel Nouradunghian, "*Enquête parlementaire* Reddedilmeli mi idi? Edilmemeli mi idi?", *Yeni Gazete*, 21 Kânun-u Evvel 1326/3 Ocak 1911'den nakleden, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 289n - *Yeni Gazete*'deki bu yazı ayrıca *The Orient*, *1/38* (4 Ocak 1911), s. 4'te de alıntılanmıştır.

altındaki özgürlüklerin arkasında olacağını umuyordu.[180] Lütfi Fikri Bey'in önergesinin oylama sonuçlarından ve İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde muhalif grubun ortaya çıkmasından güçlerinin giderek arttığı kanısına varan monarşistler, kabine içindeki İttihadcı etkiye karşı bir kampanya başlatma cesaretine nihayet kavuşmuşlardı.[181]

İlk hedefleri Dahiliye Nazırı Talât Bey ile Maliye Nazırı Cavid Bey idi. Bu ünlü İttihadcıları görevlerinden etmek gayesi taşıyan muhalefet, Mahmud Şevket Paşa'nın da bu ikiliye çok tepki duyduğunu, hatta Kasım ayında eğer Talât ve Cavid Beyler kabinede kalırlarsa kendisinin istifa edeceği tehdidinde bulunduğunu biliyordu.[182]

Gerçekten de Ekim ortalarında Maliye Nazırı Cavid Bey ile Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa arasında Harbiye Nezareti Bütçesi konusunda ciddi bir çatışma yaşanmıştı. Divan-ı Muhasebat Harbiye Nezareti tarafından levazımat alımı için istenmiş dört yüz bin liralık ödeme tutarını 1909 yılındaki olağanüstü askeri harcamayı göz önüne alarak reddetmişti. Red nedeni olarak da bu giderin mevcut Bütçe Kanunu gereği ödenebilmesi için, o yıl yapılan olağanüstü harcama tutarlarının belgelenmesinin gerektiğini bildirmişlerdi. Bu kalemler arasında Abdülhamid'in henüz satılamayan mücevheratından gelecek tutar ile Türk Hükûmeti'nin henüz el koyamadığı Deutsche Bank'taki Abdülhamid'in şahsi hesabında bulunan iki milyon İngiliz Sterlini tutarındaki para da vardı. Cavid Bey yasaya uygun olduğu gerekçesiyle Divan-ı Muhasebat'ın kararına sahip çıkmıştı.[183]

16 Ekim gecesi Mahmud Şevket Paşa Sadr-ı Âzam'ı ziyaret etmiş, Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin mali bağımsızlığı konusunda ısrarcı olmasını, ak-

---

180 "Alleged Torture in Turkey", *The Times*, 6 Ocak 1911, s. 5. Siyasi tutuklulara uygulanan işkence iddialarını soruşturacak komisyonda Mahmud Şevket Paşa'nın yanı sıra Harbiye Nezareti Müsteşarı Fuad Paşa ile İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi eski Reisi, tanınmış topçu subayı Ferid Bey de bulunuyordu ("The Alleged Cases of Torture", *The Times*, 11 Ocak 1911, s. 5).

181 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9729; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, 1*, s. 138-139; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 9: Heyecan İçinde Bulunan Fırka Âzası Toplanmak İstedi", *Tan*, 8 Kasım 1937, s. 9.

182 A.A., Türkei 161, #A17351, Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na #237, 18 Kasım 1910; A. La Jonquière, *Histoire de l'empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, 2, s. 271; Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 84; ve Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 6: Meşrutiyet Devrinde Bir Bulıran Hikayesi", *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1946, s. 2. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Heyet-i Vükelâ'da İhtilâf", *Tanin*, 5 Teşrin-i Evvel 1325/18 Ekim 1910, s. 1.

183 "Heyet-i Vükelâ'da İhtilâf", *Tanin*, 5 Teşrin-i Evvel 1326/18 Ekim 1910, s. 1; ve "The Turkish Cabinet: Strained Relations between Ministers", *The Times*, 18 Ekim 1910, s. 5. Abdülhamid'in Deutsche Bank'taki hesabı ile iki yüz yetmiş beş bin İngiliz Sterlini nakit parası ve tahttan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı'nda yapılan resmi arama sırasında çeşitli cüzdanlardan çıkan yüz yirmi bin İngiliz Sterlini hakkındaki bilgi için bkz., Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 301.

si halde ya kendisinin ya da Cavid Bey'in gitmek zorunda kalacağını bildirmişti. Mahmud Şevket Paşa ayrıca Cavid Bey'in Selânik eski Hazine Müdürü Emin Bey'le ve Bedros Haladjian'ın da Erkân-ı Harbiye zabitanından biriyle yer değiştireceği yeni bir kabinenin başına geçebilmek için Sadr-ı Âzam'ın istifa etmesini de önermişti. Hakkı Paşa da ona, askeri bütçe konusunda benzer fikirleri içeren yeni bir yasanın sunulacağı ve Kasım ayında yapılacak Meclis-i Mebusan toplantısına kadar beklemesini söylemişti.[184]

Mahmud Şevket Paşa aynı dönemde Talât Bey'i de ziyaret etmiş ama tatmin edici bir sonuç alamamıştı. Bu olaylardan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin fazlasıyla endişelendiği biliniyordu.[185] Neyse ki, Cavid Bey, arkadaşlarının araya girmesiyle, kamu maliyesiyle ilgili yapılması tasarlanan değişikliklerde Sadr-ı Âzam ile Maliye Nezareti Müsteşarı'nın birlikte çalışmalarını kabul etmiş ve bu kriz 18 Ekim'de, geçici de olsa, atlatılmıştı.[186]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubu 5 Ocak'ta Talât Bey ile Cavid Bey meselesini konuşmak üzere toplandı. 6 Ocak 1911 tarihli *Tanin* gazetesinde toplantıda yapılan oylama sonuçları veriliyordu: Bazı üyelerin oy kullanmadığı oylamada Dahiliye Nazırı Talât Bey on beş oya karşı seksen dokuz, Maliye Nazırı Cavid Bey ise dörde karşı doksan bir oyla güven tazelemişlerdi. Ancak kâğıt üzerinde yüz altmış üyesi bulunan partinin yalnızca yüz dört üyesinin bu önemli toplantıya katılmış olması, yine partinin giderek zayıfladığına işaret ediyordu.[187] Ayrıca, Talât ve Cavid Beylerin Cemiyet

184 "The Turkish Cabinet: Strained Relations between Ministers" *The Times*, 18 Ekim 1910, s. 5.

185 "The Turkish Cabinet: Strained Relations between Ministers", *The Times*, 18 Ekim 1910, s. 5. Ayrıca bkz., "Buhran-ı Vükelâ", *Yeni İkdam*, 5 Teşrin-i Evvel 1326/18 Ekim 1910, s. 1.

186 "Buhran Zail Oldu", *Yeni İkdam*, 6 Teşrin-i Evvel 1326/19 Ekim 1910, s. 1; "Differenzen innerhalb des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 18 Ekim 1910, sabah baskısı, s. 6; "Ministerkrise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 18 Ekim 1910, akşam baskısı, s. 3; "Die Ereignisse in der Türkei: Differenzen zwischen dem Kriegsminister und dem Finanzminister", *Pester Lloyd*, 18 Ekim 1910, sabah baskısı, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Differenzen im Kabinett", *Pester Lloyd*, 18 Ekim 1910, akşam baskısı, s. 3; "The Turkish Ministry: Differences Composed", *The Times*, 19 Ekim 1910, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 19 Ekim 1910, sabah baskısı, s. 7; "Buhran-ı Vükelâ", *Yeni İkdam*, 6 Teşrin-i Evvel 1326/19 Ekim 1910, s. 2; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Buhran-ı Vükelâ Şayiaları ve Tefsirat", *Tanin*, 11 Teşrin-i Evvel 1326/24 Ekim 1910, s. 1.

187 *Tanin*, 24 Kânun-u Evvel 1326/6 Ocak 1911'den nakleden, "Turkish Politics: The Committee Party", *The Times*, 7 Ocak 1911, s. 5; "Ein jungtürkisches Vertrauensvotum für den Minister des Innern und den Finanzminister", *Neue Freie Presse*, 6 Ocak 1911, s. 6; "Die Ereignisse in der Türkei: Vertrauensvotum für Thalaat und Djavid Bey", *Pester Lloyd*, 6 Ocak 1911, s. 5; ve "Le parti 'Union et Progrès': Succés de Djavid Bey et de Talaat Bey", *Osmanischer Lloyd*, 6 Ocak 1911, s. 4. Ayrıca bkz., "Kabine ve Ekseriyet Fırkasının Dünkü İctimaı", *Yeni İkdam*, 24 Kânun-u Evvel 1326/6 Ocak 1911, s. 1. *Pester Lloyd* ve *Neue Freie Presse* Cavid Bey'in beşe karşı doksan iki oyla güvenoyu aldığını yazmaktadır ("Die Ereignisse in der Türkei: Vertrauensvotum für Thalaat und Djavid Bey", *Pester Lloyd*, 6 Ocak 1911, s. 5; ve "Ein jungtürkisches Vertrauensvotum für den Minister des Innern und den Finanzminister", *Neue Freie Presse*, 6 Ocak 1911, s. 6).

üyesi mebusların büyük çoğunluğunun güvenini koruyor olması monarşist muhalefetin Hakkı Paşa Kabinesi'nden memnuniyetsizliğini artırarak devam ettireceği anlamına geliyordu. Nitekim, bu oylamadan hemen sonra monarşist çevrelerce dile getirilen Hakkı Paşa Kabinesi'nin istifası meselesi kamuoyunda tartışılmaya ve gündemdeki yerini korumaya devam etti.[188]

188 "Mißstimmung gegen den Großvezier im türkischen Ministerium", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1911, sabah baskısı, s. 4. Türkiye'nin siyasal durumu ile ilgili olarak *Neue Freie Presse* oldukça uzun ve ayrıntılı bir yorum yayınladı (M. K., "Die Vorgänge im türkischen Parlament", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1911, akşam baskısı, s. 3).

1911 Yılının Olayları: Anayasal Düzeni Devirmeye Çalışan Monarşistlerin Devam Eden Çabaları

İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefet oluşturma ve Cemiyet'in parlamento dışı yöntemlerle iktidardan düşürülmesini sağlama çabaları Cemiyet-i Hafiye'nin ortaya çıkarılmasına rağmen sürmekteydi. Orduda İttihadcıları şiddetle eleştiren çok sayıda subay vardı. Mahmud Şevket Paşa ile İttihadcı yönetim arasındaki uyuşmazlık bu subaylara el altından örgütlenme cesareti vermişti. Miralay Sadık Bey bu örgütlenmenin içindeydi.[1]

1910 yılı Eylül ayının sonuna doğru İttihadcı yönetim Miralay Sadık Bey'in Manastır'daki subaylara gönderdiği ve onların askeri bir darbede yer almalarını isteyen bir mektubunu ele geçirmişti.[2] Aralık ayında Edirne'deki İkinci Ordu ile Selânik'teki Üçüncü Ordu'ya bağlı genç subaylar Hakkı Paşa Kabinesi'nin orduda siyasi atamalar yapmasını protesto etmek için muhalif bir grup kurdular.[3] Bu hareketin arkasındaki kişi yine Edirne'de tutuklanıp baskılar sonucu serbest bırakılan Miralay Sadık Bey idi.[4]

1 Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 6: Meşrutiyet Devrinde Bir Buhran Hikayesi", *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1946, s. 2.

2 Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 6: Meşrutiyet Devrinde Bir Buhran Hikayesi", *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1946, s. 2.

3 F.O. 371/1242/8371, Konsolos Samson'dan Marling'e, Edirne, 2 Aralık 1910, Marling'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 3 Ocak 1911'in ekinden aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 85 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 150].

4 F.O. 371/1242/4280, Samson'dan Sir Gerard Lowther'e, Edirne, 26 Aralık 1910, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 3 Ocak 1911'in ekinden aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 85n [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 150n]; ve F.O. 195/2364, Samson'dan Sir Gerard Lowther'e, Edirne, 26 Ocak 1911'den aktaran, Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 87

Önceleri İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi iken daha sonra Cemiyet'ten ayrılan Erkân-ı Harbiye'de görevli muhafazakâr bir subay olan Yusuf Ziya Bey 1911 yılının Ocak ayında İttihadcılardan Dr. Nâzım ve Ömer Naci Beylerle buluştu ve onlara Talât Bey'le Cavid Bey'in nazırlık görevlerinden ayrılmalarını 'tavsiye' etti. Ayrıca, bu nazırların bir çeşit ceza olarak Dahiliye ve Maliye müsteşarlıklarına getirilmelerini de önerdi.[5] Talepleri elbette reddedildi; ancak baskılar durmadı. Ocak ayının son günlerinde monarşist muhalefetin önderlerinden Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı] İttihad ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleriyle görüşmek üzere Selânik'e gitti.[6]

Miralay Sadık Bey'in çevirdiği dolaplar, ordu içindeki monarşist muhalefet ve Makedonya'daki huzursuzluk kabinenin etnik azınlıklar konusundaki siyasetini değiştirmesini zorunlu kılıyordu. Monarşistleri desteleyen Makedonya'daki azınlıklar Türk yönetimine karşı isyandaydılar; dolayısıyla, İttihadcı yönetim monarşist saldırılara uğradığı bir dönemde bu taleplere duyarsız kalamazdı. Ocak başında Meclis-i Mebusan'daki Bulgar mebuslar Makedonya'daki sıkıyönetim mahkemelerinin Bulgar kökenli Osmanlılar üzerinde uyguladığını iddia ettikleri zorbalık ve işkence eylemlerini anlatan ve araştırma yapılmasını, hapiste tutulan masum insanların da salıverilmesini isteyen bir belgeyi Hakkı Paşa'ya gönderdiler.[7] Baskılar sonucunda Meclis'teki muhalif gruplardan, özellikle de Arnavut, Rum ve Arab mebuslardan büyük eleştiri alan vilâyet yönetimlerinin merkezileştirilmesi kararı Ocak ayı ortasında sessizce geri çekildi.[8]

Ne var ki, merkezileştirme kararından vazgeçilmesi monarşist muhalefeti tatmin etmekten uzaktı; monarşistler daha fazla şey talep ediyordu.[9] Şubat ortasında monarşist muhalefetin önderlerinden Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey Meclis-i Mebusan'a bir önerge sunarak, Ocak ortasında halkın Türk yönetimine karşı bir isyan başlatmış olduğu Yemen vilâyetine özerklik tanınmasını istedi. Layiha Encümeni'ne havale edilen tasarıya göre, vilâyeti Sanaa'da yerleşik ama Padişah tarafından atanmış bir genel vali ve bir adli danışman ile dahiliye, maarif, adliye, ziraat ve nafia konularında olmak üzere toplam beş yöneticiden oluşan bir konsey yönetecekti. Yasama gücü, aşiret

5 "Constantinople Letter", *The Near East*, 6 Aralık 1911, s. 127

6 "Zur Reise Dr. Risa Tewfiks nach Adrianopel", *Osmanischer Lloyd*, 29 Ocak 1911, s. 1; ve "Empire News: The Provinces", *The Orient, 1/42* (1 Şubat 1911), s. 6.

7 "Empire News: The Capital", *The Orient 1/42* (1 Şubat 1911), s. 6.

8 F.O.371/1244/7134, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 20 Ocak 1911'den aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 86-87 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 151]; "Ein Reformplan für die Wilajetsverwaltung", *Osmanischer Lloyd*, 25 Ocak 1911, s. 1, ve "Yemen Meselesi ve Kabinenin Siyaseti", *Yeni İkdam*, 15 Kânun-u Sani 1326/28 Ocak 1911, s. 1.

9 "İttihad ve Terakki Fırkası" *Yeni İkdam*, 24 Kânun-u Sani 1326/6 Şubat 1911, s. 1.

şefleri, kent temsilcileri, yüksek rütbeli subaylar ve şeriat konusunda eğitilmiş seyyidlerden oluşacak bir kurulun yetkisinde olacaktı. Lütfi Fikri Bey'in tasarısına göre, genel valinin veto yetkisi olacak ve yalnızca Sadr-ı Âzam'a karşı sorumlu olacaktı.[10]

İttihadcı yönetim Manastır, Selânik ve Edirne'de gizlice örgütlenen hoşnutsuz subayların taleplerini dikkate almamıştı ama Şubat ayında nazırların istifalarını isteyen talepler başka bir konu dolayısıyla tekrar gündeme geldi.

Sadr-ı Âzam İbrahim Hakkı Paşa ile Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ve kabinedeki İttihadcı üyeler arasında sorun teşkil eden konulardan biri de olağanüstü halin uzatılmasıydı. 4 Şubat tarihinde yapılan bir toplantıda Dahiliye Nazırı Talât Bey ile Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa olağanüstü hali uzatmanın gerekliliği üzerinde anlaşmaya vardılar. Ne var ki, muhalefetin baskısı sebebiyle Hakkı Paşa buna yanaşmıyordu. 6 Şubat tarihli kabine toplantısında İttihadcı nazırlar olağanüstü hal önlemlerinin devamından yana olunca Hakkı Paşa istifa edeceğini söyledi. 7 Şubat'ta Talât Bey ile yaptığı pazarlıktan sonra Hakkı Paşa olağanüstü halin devamını ancak kabine değişikliği yapılırsa kabul edeceğini bildirdi. Talât Bey'e muhalif baskılar sonucu Bedros Haladjian ile Emrullah Efendi'nin kabinede kalmalarının mümkün olamayacağını, ayrıca hem monarşistlerden hem de ordu içindeki monarşi yanlılarından muhalefet gören kendisinin de Dahiliye Nazırlığı'nı Halil [Menteşe]'ye bırakması gerekeceğini söyledi.[11]

Hakkı Paşa ile kabinenin İttihadcı nazırları arasında 9 Şubat'ta yapılan toplantıda görüşülen ana konu yapılması gereken hükûmet değişikliği üzerine oldu. Hakkı Paşa nazırlara kendisinin sadr-ı âzamlıktan istifa etmesi halinde Said Paşa başkanlığında bir kabine kurulacağını, bunun da İttihadcılar tarafından istenmediğini bildiğini, dolayısıyla bunun bir çözüm olamayacağını söyledi. Bu nedenle, nazırlar tek tek istifa etmeliydiler. Müzakerelerden sonra en iyi stratejinin Bedros Haladjian ile Talat Bey'in Meclis-i Mebusan'da bütçe görüşmeleri yapılırken beraberce istifa etmeleri olduğuna karar verildi. Emrullah Efendi'nin durumu hakkında ise daha iki hafta evvel öteki kabine üyeleriyle birlikte büyük bir oy toplayarak güvenoyu aldığı için istifasına bir neden bulamadığını söyledi. Ürgüplü Hayri Bey toplantıda yaptığı konuşmada, herhangi bir sebep ileri sürmeden, böylesi bir senaryoda kabineden Dimitraki Mavrocordato ile Rıfat Paşa da istifa etmezlerse kendisinin istifa niyetinde olduğunu söyledi. Bu içinden çıkılmaz duruma bir çözüm aranıyordu. Çözüm üretmek adına, eğer Hakkı Paşa Kabinesi'nin istifası söz ko-

10 I/III/43, 5 Şubat 1326/18 Şubat 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 77-78; ve "Proposed Autonomy for Yemen", *The Orient, 1/46* (1 Mart 1911), s. 5.

11 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 14", *Tanin*, 14 Eylül 1943, s. 2.

nusu olursa İttihadcı Cavid Bey'i kabineye almaları ve Mahmud Şevket Paşa'yı da Harbiye Nazırı yapmaları koşuluyla, Said Paşa'nın ya da Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeni bir kabine oluşturması önerisi bile yapıldı. Mahmud Şevket Paşa ile ancak olağanüstü koşullar gündemde olduğu için ve bizzat Hakkı Paşa'nın güvencesiyle birlikte çalışabildiğini ileri süren Cavid Bey, yine de böyle bir senaryoya karşı çıktı ve Mahmud Şevket Paşa'nın yerini koruduğu, monarşistlerin ağırlıkta olduğu bir kabinede çalışmayı hiçbir şekilde düşünmeyeceğini söyledi. Toplantı hiçbir karara varılamadan sona erdi.[12]

11 Şubat'ta Talât Bey istifasını Hakkı Paşa'ya sundu.[13] Hem parti lideri olması, hem de İttihadcıların Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu ellerinde bulundurması ve yakın bir geçmişte güvenoyu alınmış olması düşünüldüğünde, bu istifa oldukça garipti. Durum basında da genişçe bir şekilde ele alınırken, olay hakkında net bir açıklama yapılamadı. Ne var ki, Talât Bey'in istifası ne kabine içinden, ne de Meclis-i Mebusan'dan gelen muhalefetin sonucu olmaktan ziyade, liderliğini Miralay Sadık Bey'in yaptığı ordu içindeki monarşist muhalefetten gelen baskının sonucuydu.[14] Talât Bey İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubunu 12 Şubat'ta yapılan bir toplantıda içeriden ve dışarıdan gelen muhalif saldırılar konusunda uyardı. Cemiyet içinden bir grubun son zamanlarda bazı kabine üyeleri hakkında güvenoyu isteme işaretleri vermesinin kendisini görevden ayrılmaya zorladığını söyledi.

---

12 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 16", *Tanin*, 14 Eylül 1943, s. 2.

13 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 17", *Tanin*, 15 Eylül 1943, s. 2; "Die Demission des türkischen Ministers des Innern", *Neue Freie Presse*, 11 Şubat 1911, akşam baskısı, s. 5; "İstifa Hakkında", ve "Talat Bey'in İstifası ve Kabinenin Mevkii", *Yeni İkdam*, 30 Kânun-u Sani 1326/12 Şubat 1911, s. 1; "Resignation of the Minister of the Interior", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Şubat 1911, s. 1; "Die Demission Talaat Beys", *Neue Freie Presse*, 12 Şubat 1911, sabah baskısı, s. 8; "Die Ereignisse in der Türkei: Türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 12 Şubat 1911, sabah baskısı, s. 6-7; "Empire News: The Capital", *The Orient 1/44* (15 Şubat 1911), s. 6; "Resignation of Talaat Bey", *The Times*, 11 Şubat 1911, s. 5; ve "Talât Bey'in İstifası", *Tanin*, 29 Kânun-u Sani 1326/11 Şubat 1911'den aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 86 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 151].

21 Şubat tarihli İttihad ve Terakki Cemiyeti toplantısında Talât Bey Cemiyet'in meclis grubu başkanlığına getirildi. Başkan yardımcıları İzmir mebusu Seyyid Bey, Çorum mebusu Ali Münir [Çağıl], Haleb mebusu Ali Cenani Bey, Bingazi mebusu Mansur Paşa olurken, Karesi mebusu Hacı Ali Galib Bey de muhasip üyeliğe seçildi (*Tanin*, 9 Şubat 1326/22 Şubat 1911 ve *Stamboul*, 22 Şubat 1911'den aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 87n [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 152n]; ve "İttihad ve Terakki Riyaseti", *Yeni İkdam*, 9 Şubat 1326/22 Şubat 1911, s. 2).

14 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 294; Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 7: Dahiliye Nazırlığım", *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1946, s. 2; "Resignation of Talaat Bey", *The Times*, 11 Şubat 1911, s. 5; "Ministerkrise", *Osmanischer Lloyd*, 12 Şubat 1911, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dahiliye Nazırı'nın İstifası", *Tanin*, 30 Kânun-u Sani 1326/12 Şubat 1911, s. 11; ve "Zur Ministerkrise", *Osmanischer Lloyd*, 14 Şubat 1911, s. 1. Ayrıca bkz., Ahmed İzzet, *Feryadım, 1*, s. 111.

Talât Bey'in istifasının başka nezaret değişikliklerinin yalnızca başlangıcı olduğu ve Cavid Bey ile öteki İttihadcı nazırların yerlerinin eskisi gibi sağlam olmadığı artık kamuoyunda açıkça tartışılmaktaydı.[15]

Hakkı Paşa, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ve Bahriye Nazırı Miralay Mahmud Muhtar Bey'le 12 Şubat'ta yaptığı görüşmede Halil [Menteşe]'yi Dahiliye Nazırı olarak kabineye alma düşüncesinden bahsetti. Nazırlar iki şart öne sürerek bu teklifi kabul ettiler: Kabine Meclis'in feshine yönelik bir anayasa değişikliği önerisini kabul edecek ve monarşistlerin yeni rejimi yıkma planlarındaki rolü nedeniyle Bağdad valiliğine atanarak sürgüne gönderilmiş olan Nâzım Paşa derhal İstanbul'a geri alınacaktı.[16] Doğal olarak, İttihadcı yönetim zamansız bir Meclis-i Mebusan feshi ve seçim çağrısıyla sonuçlanacak Kanun-u Esasi değişikliğine karşıydı; üstelik Cemiyet böyle bir olasılığa hiç hazır değildi.[17]

Türkiye tam da ağır sorunlarla boğuşur ve hükûmetin bütün gücüyle dikkatini Makedonya, Arnavutluk ve Yemen'deki sorunların yanı sıra, Bağdad Demiryolu pazarlıklarına vermesi gerekirken, monarşistlerin alevlendirdiği Ordu ile İttihad ve Terakki Cemiyeti arasındaki güç savaşı yeni endişelere yol açmaktaydı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kabineyle ilgili alacağı tutuma dair Mahmud Şevket Paşa'nın öne sürdükleri neredeyse bir ültimatomdu. Cemiyet'in kararı merakla beklenmekteydi; ya İttihadcılar Ordu taleplerine karşı direnme gücüne sahip olduklarını gösterecekler, ya da Türkiye'de siyaset Mahmud Şevket Paşa öncülüğünde askeri bir diktatörlüğe doğru hızla yol almaya başlayacaktı.[18]

Türkiye'yi iyi tanıyan ve değerlendirmelerde bulunan çevreler ülkede askeri diktatörlük kurulmasının sadece an meselesi olduğunu, hatta böyle bir olasılığın çok kısa bir sürede gerçekleşebileceğini düşünüyordu. Gerçekten de, Ordu'nun konumu 31 Mart darbesinin bastırılmasından sonra çok güçlenmişti; bu durum ya dünyanın gözleri önüne açıkça serilecek, ya da mas-

---

15 "Resignation of Talaat Bey", *The Times*, 13 Şubat 1911, s. 5; "Dahiliye Nazırının İstifası ve Fırkanın Müzakeratı", *Yeni İkdam*, 31 Kânun-u Sani 1326/13 Şubat 1911, s. 1-2; "Zur Ministerkrise: Die Sitzung der Partei 'Einheit und Fortschritt'", *Osmanischer Lloyd*, 14 Şubat 1911, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Die türkische Kabinettskrise", *Pester Lloyd*, 13 Şubat 1911, s. 3; ve "Die türkische Kabinettskrise", *Neue Freie Presse*, 13 Şubat 1911, s. 3. Toplantı haberi için bkz., "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 30 Kânun-u Sani 1326/12 Şubat 1911, s. 1.

16 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 17", *Tanin*, 15 Eylül 1943, s. 2. Nâzım Paşa İstanbul'a 17 Mart'ta çağrıldı ("The Baghdad Railway: The Gulf Section", *The Times*, 18 Mart 1911, s. 5; ve "Empire News: The Provinces", *The Orient, 1/49* (22 Mart 1911), s. 8. Ayrıca bkz., "Disorders in Baghdad: Nazim Pasha's Recall", *The Times*, 27 Mart 1911, s. 5; ve "Turkish Policy in Baghdad: Recall of Nazim Pasha", *The Times*, 10 Nisan 1911, s. 5).

17 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 18", *Tanin*, 16 Eylül 1943, s. 2.

18 "The Situation in Turkey: Committee and Cabinet", *The Times*, 15 Şubat 1911, s. 5. *Neue Freie Presse* gazetesi de uzun başyazısında hükümet krizini benzer terimlerle çözümlemekteydi ("Krise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 14 Şubat 1911, akşam baskısı, s. 1).

kelenmeye devam edilecekti. Aslında Mahmud Şevket Paşa ile İttihadcı yönetim arasındaki mesele Ordu'nun komutanların emrinde mi olduğu, yoksa sivil siyasetçilerin, yani İttihadcıların, çıkarları doğrultusunda mı hizmet edeceği noktasında düğümleniyordu.[19]

İttihadcılar her şeye rağmen nazırları çekilmeye razı ettiler ve plana uydular. 14 Şubat'taki Cemiyet'in meclis grubu toplantısında 9 Şubat'ta Hakkı Paşa ile İttihadcı yönetim arasında varılan karar doğrultusunda verilen destek çekildi ve Nafia Nazırı Bedros Haladjian ile Maarif Nazırı Emrullah Efendi kabineden ayrılmaya zorlandılar.[20] Ateşli tartışmaların ardından yapılan oylamada Bedros Haladjian doksan altı oyun yalnızca yirmi altısını aldı.[21] Ertesi gün her iki nazır da istifalarını verdi.[22] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubunun 16 Şubat tarihli toplantısında altmış beş mebus Halil [Menteşe]'nin Dahiliye Nazırı olarak atanması, kalan kırk sekiz mebus ise parti lideri olarak kalması lehinde oy kullandı. Oylamanın sonucu yönetimin isteği doğrultusunda çıkmıştı. Ne var ki, Cemiyet içindeki ayrışmanın giderek belirginleştiği de böylece görülmüş olmaktaydı.[23]

---

19 "The Situation in Turkey: Committee and Cabinet", *The Times*, 15 Şubat 1911, s. 5. Ayrıca bkz., "La crise ministérielle en Turquie", *Le Temps*, 16 Şubat 1911, s. 1. Bu başyazı "Buhran-ı Vükelâ", *Tanin*, 5 Şubat 1326/18 Şubat 1911, s. 1-2'de Türkiye'deki okuyuculara aktarılmaktadır.

20 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 18", *Tanin*, 16 Eylül 1943, s. 2; "Zur Ministerkrise: Die heutige Komiteesitzung", *Osmanischer Lloyd*, 14 Şubat 1911, s. 1; "İttihad ve Terakki Fırkası'nın Dünkü Müzakeratı", *Tanin*, 2 Şubat 1326/15 Şubat 1911, s. 1; "Ekseriyet Fırkasının Dünkü İctimaı ve Kabinenin Vaziyeti", ve "Kabine ve Ekseriyet Fırkası", *Yeni İkdam*, 2 Şubat 1326/15 Şubat 1911, s. 1-2; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 15 Şubat 1911, sabah baskısı, s. 9; ve "The Position of the Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1911, s. 1.

21 "The Position of the Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Şubat 1911, s. 1; "İttihad ve Terakki Fırkası'nın Dünkü Müzakeratı", *Tanin*, 2 Şubat 1326/15 Şubat 1911, s. 1; ve "Die ministerkrise: Eine Sitzung des Komitees", *Osmanischer Lloyd*, 15 Şubat 1911, s. 1. *Osmanischer Lloyd* oylama sonucunu biraz farklı rakamlarla veriyor ("Die ministerkrise: Eine Sitzung des Komitees", *Osmanischer Lloyd*, 15 Şubat 1911, s. 1). *Pester Lloyd* Haladjian'ın onüç oya karşı yetmiş oyla, Emrullah Efendi'nin de otuz üç oya karşı elli altı oyla düşürüldüğünü yazıyor ("Die Ereignisse in der Türkei: Die Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 15 Şubat 1911, sabah baskısı, s. 9).

22 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 18", *Tanin*, 16 Eylül 1943, s. 2; "Haladjian Efendi'nin İstifası", *Tanin*, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s. 1; "Nafia Nazırının İstifası" ve "Maarif Nazırı Emrullah Efendi", *Yeni İkdam*, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s. 1; "Turkish Politics: The Committee and the Ministry", *The Times*, 16 Şubat 1911, s. 5; "The Ministry of Public Works", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Şubat 1911, s. 1; "Die Ministrekrise: Die Demission Haladschian Efendis", *Osmanischer Lloyd*, 16 Şubat 1911, s. 1; "The Ministry of Public Instruction", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Şubat 1911, s. 1; "The Situation in Turkey: The Cabinet", *The Times*, 18 Şubat 1911, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient, 1/45* (22 Şubat 1911), s. 6.

23 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Yeni Dahiliye Nazırı", *Tanin*, 4 Şubat 1326/17 Şubat 1911, s. 1; "Turkish Politics: The Committee and the Ministry", *The Times*, 17 Şubat 1911, s. 5; "Die Ministerkrise: Sitzung der Komitees", *Osmanischer Lloyd*, 17 Şubat 1911, s. 1; "La situation politique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Şubat 1911, s. 1; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 17 Şubat 1911, sabah baskısı, s. 8. Halil [Menteşe]'nin ismi zaten

Hükûmet Meclis'i siyasi çekim merkezi yapmaya uğraşırken, monarşist siyasetçiler ve muhalif basın, güçlerine güvenerek, bunalımın tek çözümü olarak Sadr-ı Âzam'ın istifasını talep etmekteydiler. İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlik kadrosunun büyük bir güçle desteklediği Hakkı Paşa istifa etmemekte kararlıydı ve kabinenin yalnızca Meclis'e karşı sorumlu olduğu görüşüne dayanarak ortada bir kriz olduğunu da reddediyordu.[24] Teklifi kabul eden Halil [Menteşe] 17 Şubat'ta Dahiliye Nazırı olarak atandı.[25] Yine de 19 Şubat'ta kabinenin bazı üyelerinin, özellikle de Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın istifa edeceği dedikoduları duyuldu. Ayrıca, Emrullah Efendi ile Bedros Haladjian'ın yerlerine yeni atamalar yapılmamış, görevleri geçici olarak Hakkı Paşa ile Cavid Bey tarafından üstlenilmişti.[26] 20 Şubat'ta nezaretlerde başka bir değişim olmayacağı kesinleşti; ama herkes kabinenin ömrünün kısa olacağı, sorunlarla boğuşacağı konusunda hemfikirdi.[27] Hakkı Paşa'yı istifaya zorlama amacıyla 20 Şubat tarihli *Yeni Gazete* ile diğer monarşist eğilimli gazeteler bir nazırın güvenoyu alamamış olmasının kabinenin tamamının aldığı güvenoyunu etkilemeyeceğini düşünen Hakkı Paşa'nın bu nedenle saygınlığına gölge düştüğünü iddia ediyorlardı.[28] Bütçenin görüşüleceği 22 Şubat tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda, Maliye Nazırı Cavid Bey'in hem muhalefetten, hem de Cemiyet içindeki muhalif gruptan tepki görmesi beklenmekteydi. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın konumunun da sağlam olmadığı ve resmi olarak reddettiği halde, Viyana Büyükelçisi Reşid Paşa'nın halefi olarak atanacağı dedikoduları yayılmıştı.[29]

---

basında bir süredir nazır adayı olarak geçmekteydi ("Kabinenin Mevkii ve Yeni Dahiliye Nazırı", *Yeni İkdam*, 1 Şubat 1326/14 Şubat 1911, s. 1).

24 "The Situation in Turkey: The Grand Vizier and the Crisis", *The Times*, 18 Şubat 1911, s. 5.

25 "Kabinenin Mevkii ve Yeni Dahiliye Nazırı", *Yeni İkdam*, 1 Şubat 1326/14 Şubat 1911, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 17 Şubat 1911, sabah baskısı, s. 8; "Dahiliye Nezareti", *Yeni İkdam*, 5 Şubat 1326/18 Şubat 1911, s. 1; "Der Ministerkrise", *Osmanischer Lloyd*, 18 Şubat 1911, s. 1; "The Situation in Turkey: The Cabinet", *The Times*, 18 Şubat 1911, s. 5; "Yeni Dahiliye Nazırı", *Yeni İkdam*, 8 Şubat 1326/21 Şubat 1911, s. 1-2; ve Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, 1*, s. 136. Arar, hatalı bir şekilde 19 Şubat'ta atandığını yazıyor (İsmail Arar, "Halil Menteşe'nin Hayatı ve Anıları Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler", [Halil Menteşe], *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* içinde, s. 22).

26 "Die Ministerkrise: Die Arbeitsministerium", *Osmanischer Lloyd*, 17 Şubat 1911, s. 1; "The Turkish Cabinet", *The Times*, 20 Şubat 1911, s. 5; ve "Münhal Nezaretler", *Tanin*, 13 Şubat 1326/26 Şubat 1911, s. 1.

27 "Buhranın Temadisine Sebep" ve "Kabinenin Mevkii", *Yeni İkdam*, 7 Şubat 1326/20 Şubat 1911, s. 1.

28 "The Turkish Cabinet: Criticism of Hakki Pasha", *The Times*, 21 Şubat 1911, s. 5.

29 "Die Ereignisse in der Türkei: Die türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 16 Şubat 1911, sabah baskısı, s. 5-6; "Turkish Politics: The Committee of Union and Progress", *The Times*, 22 Şubat 1911, s. 5. Ayrıca bkz., A. A., Türkei 159, no.2, kopya no.57, "Antisemitsche Strömung in der Türkei", Marschall, Beyoğlu, 3 Mart 1911.

22 Şubat'taki Meclis-i Mebusan oturumunda Cavid Bey dört saat sürecek bütçe konuşmasına başladı. '1327 Senesi Muvazene-yi Umumiye Kanunu' hakkındaki konuşması hem yapılan eleştirilere bir yanıt, hem de Devrim sonrası Türkiye'nin mali tarihinin özellikle son yılına ağırlık veren bir anlatımıydı. Uluslararası düzlemde yapılmış olan kredi görüşmelerine de kısaca değinerek borç alınamamasının Fransız Hükûmeti'nin düşmanca tavrına bağlanamayacağını söyledi. Türkiye'deki yabancı sermayenin kontrol edilmesini sağlamak üzere İttihadcılarca alınan önlemleri eleştiren yabancılarla monarşistlerin endişelerini yatıştırmak için, hiçbir zaman Türkiye'deki Avrupalı mali kuruluşlara, bu kuruluşların Türk Hükûmeti'ne karşı sorumlulukları olsa da, saldırmayı düşünmediğini ifade etti. Fransa ve Türkiye arasındaki dostluk konusunda, elbette Fransa'nın Türkiye ile iyi ilişkilerini koruma isteğinin arkasında birçok neden bulunduğunu, Fransızların Türk ticari ve sanayi sektörlerinde büyük yatırımlara sahip olduğunu belirtti. Öte yandan, Türkiye de Fransa'nın dostluğuna manevi, ahlâki ve elbette maddi nedenlerle ihtiyaç duymaktaydı; her şeyden önce de, her daim şükranla anılan ve gözlerinin açılmasını sağlayan büyük Fransız Devrimi'ne borçluydular.[30]

Cavid Bey bütçe konuşmasına 23 Şubat'ta devam etti. Önce Muvazene-i Maliye Encümeni'nin hayli eleştirel ve kötümser tutumuna tepkisini dile getirdi. Cavid Bey, hükûmetin gelecek malî yıl içinde olağanüstü borç talebinde bulunmasını gerektirecek bir durum söz konusu olmadığı için endişeye gerek olmadığını savundu. Yapılan hesaplamalar yirmi sekiz milyon altı yüz bin liralık gelire karşılık otuz dört milyon beş yüz bin liralık bir harcamanın söz konusu olduğunu gösteriyordu. Rakamlar Maliye Nezareti hariç hiçbir kalemde büyük bir artış olmadığını söylüyordu. Rüsumat Bütçesi'ne deniz yoluyla yapılan kaçakçılığı engellemek amacıyla sahil güvenlik botları alımı için elli bin lira ve ziraatın desteklenmesi için de Ziraat Nezareti Bütçesi'ne yüz bin liralık ek bütçe tahsis edilmişti – bu da Ziraat Nezareti Bütçesi için yüzde otuz üçlük bir artış demekti. Borç kaleminde ise artış iki milyon lirayı buluyordu ve bu büyük ölçüde maaş ödemelerindeki artışa bağlıydı. Harbiye ve Bahriye için yapılacak harcamalar yaklaşık on üç milyon liraya ulaşacaktı. Bahriye harcamalarında artışın ordu harcamala-

30 I/III/45, 9 Şubat 1326/22 Şubat 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 159-189; "The Ottoman Parliament" *The Orient*, *1/46* (1 Mart 1911), s. 2; "Die Kammer", *Osmanischer Lloyd*, 23 Şubat 1911, s. 1, "Die Ereignisse in der Türkei: Das türkische Budget", *Pester Lloyd*, 23 Şubat 1911, akşam baskısı, s. 4; "Das türkische Finanzexposé", *Neue Freie Presse*, 23 Şubat 1911, akşam baskısı, s. 4; ve "Turkish Financial Policy: Speech by Djavid Bey", *The Times*, 23 Şubat 1911, s. 5. Konuşma üzerine Yalçın'ın görüşleri için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Bütçe Müzakeresi", *Tanin*, 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911, s. 1. Başka bir makale için bkz., "Der Finanzminister vor der Kammer", *Osmanischer Lloyd*, 24 Şubat 1911, s. 1.

rındaki artış kadar yüksek olmasını aslında desteklemediğini söyleyen Cavid Bey, yine de, ülke sahillerinin uzunluğu düşünüldüğünde Bahriye Nezareti Bütçesi'nin gerçekte az bile olduğunu ekledi. Jandarma ve polis gücü de hem sayıca, hem de ödenek açısından artırılmalıydı. Harbiye Bütçesi'nin öteki Büyük Devletler ile karşılaştırıldığında mütevazı ölçülerde olduğunu söyleyen Cavid Bey, Harbiye Nezareti'nin ihtiyaçlarının her yıl artış gösterdiğini de teslim etti.[31]

Cavid Bey'in gelir olarak gösterdiği rakam son beş yılın ortalamasına göre hesaplanmıştı ve Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından çok iyimser bulundu. Gelir kalemi yirmi sekiz milyon altı yüz binden yirmi altı milyon dokuz yüz bin liraya çekildi. Yeni rakama göre, yedi milyon liralık bir bütçe açığı söz konusu olacaktı. Son mali yıl içindeki beklenmedik krediler ile gelir artışı sayesinde elde üç milyon lira vardı ve böylece kalan dört milyonluk açık borç alınarak kapatılabilecekti. Cavid Bey yakın bir gelecekte, varolan kalemlerde sağlanacak gelir artışıyla, denk bir bütçeye erişilebileceğine inanıyordu. Yaygın bir şekilde uygulanmakta olan yeni arazi ve emlak vergisi yüzde elli oranında artış göstermişti. Hükümet ayrıca eski temettüat vergisi yerine yeni bir gelir vergisi uygulaması için Büyük Devletler'in onayını almayı umuyordu. Gümrük vergisinde öngörülen yüzde dörtlük artıştan da bir buçuk milyon lira beklenmekteydi; ancak bu artışın olabilmesi için, sözleşme gereği gümrük gelirlerindeki fazlanın Bağdad Demiryolu inşaatı için kullanılması zorunlu olduğundan, önce bu mesele halledilmeliydi. Konuyla ilgili ön görüşmeler başlamış olduğundan sorunun Türkiye lehine sonuçlanması umulmaktaydı. Gelir fazlası hattın Ereğli'den Halif'e kadar uzatılması için yeterliydi; bu amaçla düşünülmüş yüzde dörtlük gümrük artışından elde edilecek gelirden yalnızca üç yüz bin lira kullanılacaktı. Cavid Bey mebuslara ayrıca idarecileriyle görüşme halinde olduğu Société de la Régie co-intéressée des tabacs de l'Empire Ottoman, ya da kamuoyunda bilinen adıyla Tütün Rejisi'nin 1914 itibariyle yabancı imtiyazından çıkıp ya bandrol usulüyle ya da devlet tekeli olarak işletileceği bilgisini de verdi. Bütün bu olasılıklar gözönüne alındığında, yakın bir gelecekte gelir kalemlerinin toplam otuz beş milyon liraya ulaşacağını umduğunu ve Meclis'e gayet rahatlıkla 1912 genel seçimlerinden sonra beş milyon liralık bir fazla sözü verebileceğini bildirdi. Konuşmasını hayati öneme sahip olduğunu düşündüğü ve bu yörelerdeki yaşamı büyük ölçüde değiştirecek olan dört büyük demiryolu projesinden –Basra'ya kadar gidecek olan Bağdad Demiryolu, Karadeniz

31 I/III/46, 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 193-206; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Bütçe", *Tanin*, 11 Şubat 1326/24 Şubat 1911, s. 1; "Die Kammer", *Osmanischer Lloyd*, 24 Şubat 1911, s. 1; "The Ottoman Parliament", *The Orient, I/46* (1 Mart 1911), s. 2; "The Turkish Budget: Djavid Bey's Optimism", *The Times*, 25 Şubat 1911, s. 5; ve "Das türkische Finanzprogramm", *Neue Freie Presse*, 24 Şubat 1911, akşam baskısı, s. 2.

havzasını içeren demiryolu, Tuna-Adriyatik demiryolu ve bir de Chester imtiyazı– söz ederek bitirdi.[32]

Meclis-i Mebusan'ın 1 Mart günkü oturumunda, devam eden '1327 Senesi Muvazene-yi Umumiye Kanunu' görüşmeleri sırasında Gümülcine mebusu ve monarşist Ahali Fırkası Reisi İsmail Hakkı Bey, Cavid Bey'in maliye politikasının uzun bir eleştirisini yaptı. Aslında konuşması bir bütçe eleştirisi olmaktan ziyade Yahudi düşmanlığı üzerinden Cavid Bey'i yıpratmayı hedefleyen bir saldırıydı. Konuşmasının sonunda Türkiye Yahudilerinin büyük çoğunluğunun ülkeye bağlı olduğunu bildiğini, ama Cavid Bey'in Siyonist Yahudi sermayedarlara ve onların aracılarına yakışıksız bir kayırma gösterdiğini ileri sürdü. Ayrıca Meclis'in dikkatini Türkiye'de Siyonist propagandanın artmakta olduğuna ve dış mihraklı Yahudi kurumların bu yöndeki çabalarına çekmek istediğini söyledi. Ardından da Sir Ernest Cassel'in yanı sıra hiç olmayacak bazı Yahudileri Siyonist olmakla suçladı. Hakkı Paşa ise Sir Ernest Cassel'ın Anglikan Kilisesi mensubu ve son İngiltere Kralı'nın yakın bir dostu olduğunu, dolayısıyla Tükiye'nin de gerçek ve vefalı bir dostu olduğunu açıkladı. Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in konuşmasına cevaben Talât Bey de kendisine ve Cavid Bey'e Siyonist Cemiyeti tarafından Filistin topraklarında Yahudilerin iskânı için müsaade talebinde bulunulduğunu ve bunu kabul etmediklerini açıkladı. Evet, Siyonist faaliyetler artmıştı, ancak Filistin'e Yahudi göçünü engelleyen kanunun yürürlükte olduğunu da unutmamak gerekiyordu.[33]

Önde gelen İttihadcılardan Bağdad mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey 1 Mart'ta Emrullah Efendi'nin yerine Maarif Nazırı olarak atandı.[34] Buna rağ-

---

32 I/III/46, 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 206-225; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Bütçe", *Tanin*, 11 Şubat 1326/24 Şubat 1911, s. 1; "The Ottoman Parliament", *The Orient, 1/46* (1 Mart 1911), s. 2; ve "The Turkish Budget: Djavid Bey's Optimism", *The Times*, 25 Şubat 1911, s. 5. Yalçın'ın 24 Şubat 1911 tarihli makalesi üzerine bir yorum için bkz., "Die osmanische Presse: Die türkische Presse", *Osmanischer Lloyd,* 25 Şubat 1911, s. 2.

33 I/III/49, 16 Şubat 1326/1 Mart 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 311-347; "The Ottoman Parliament", *The Orient, 1/47* (8 Mart 1911), s. 1; "The Turkish Chamber and Zionism", *The Times*, 3 Mart 1911, s. 5; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Tumultszenen in der Kammer", *Pester Lloyd*, 2 Mart 1911, sabah baskısı, s. 7. Ayrıca bkz., "Meclis-i Mebusan'ın Hali", *Tanin,* 18 Şubat 1326/3 Mart 1911, s. 1-2. Bu tartışmayla ilgili Yalçın'ın yorumu için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Siyonizm", *Tanin*, 19 Şubat 1326/4 Mart 1911, s. 1.

34 "Maarif Nezareti", *Tanin*, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 1; "Sitzung des Komitees", *Osmanischer Lloyd,* 2 Mart 1911, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kabine", *Tanin*, 18 Şubat 1326/3 Mart 1911, s. 1; "The Turkish Chamber and Zionism", *The Times*, 3 Mart 1911, s. 5; "Der neue türkische Unterrichtsminister", *Neue Freie Presse*, 3 Mart 1911, sabah baskısı, s. 8; "Die Ereignisse in der Türkei: Der neue Unterrichtsminister", *Pester Lloyd*, 3 Mart 1911, sabah baskısı, s. 9; "The New Minister of Public Instruction", *The Orient, 1/47* (8 Mart 1911), s. 2; ve Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 11. Babanzade Hakkı Bey hakkında bilgi için bkz., "Der neue Unterrichtsminister", *Osmanischer Lloyd,* 3 Mart 1911, s. 1. Basında Maarif Nezareti için ismi geçmekteydi ("İsmail Hakkı Bey", *Yeni İkdam*, 14 Şubat 1326/27 Şubat 1911, s. 2).

men İttihadcıların Meclis'teki sallantılı konumu düzelmemişti. İddialara göre, Kabine içinde ilk olarak sıkıyönetimin Meclis-i Mebusan'a getirilmeden hükümet tarafından uzatılıp uzatılmayacağı, ikinci olarak da Bedros Haladjian'ın yerine kimin nazır olarak atanacağı konusunda görüş ayrılıkları başgöstermişti. Nafia Nezareti'nin Mahmud Şevket Paşa'nın yakını Havran Mürettep Kuvvetler Kumandanı Sami Paşa'ya teklif edilmesi ve Gabriel Nouradunghian'ın Şura-yı Devlet Reisliği'ne atanması gerektiği konuşuluyordu. Bu önerilere İttihadcı yönetim tarafından şiddetle tepki gösterildi.[35] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kabinedeki etkisinin zayıflamasına rağmen, 13 Mart'ta sıkıyönetimin süresiz uzatılmasıyla birlikte Mahmud Şevket Paşa'nın durumu iyice güçlenmiş oldu.[36]

Nisan ayı ortasında İttihadcı yönetim Miralay Sadık Bey'in parti içinde siyasi entrikalar çevirmekte olduğuna dair güvenilir bilgiler elde etti.[37] Mart ayı başından itibaren Selânik'ten gelen haberlere göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde şiddetli bir uyuşmazlık yaşanmaktaydı. Zaten Selânik, Üsküb ve Manastır'daki subaylar arasında İttihadcı siyasetçilerin faaliyetleri giderek daha fazla eleştirilmekteydi. Bazı subayların büyük bir değişiklik hazırlığında oldukları görülüyordu. Daha önce İttihad ve Terakki Cemiyeti yandaşı olan subayların taraf değiştirdiği, ordunun tamamen Mahmud Şevket Paşa'nın etkisine girdiği ve Paşa askeri diktatörlük ilân ettiği takdirde onu desteklemeye hazır olduğu söylenmekteydi. Her ne kadar Mahmud Şevket Paşa hâlihazırdaki gücünü ordu dışında da kullanma niyetinde değilmiş gibi gözükse de, eğer Paşa harekete geçerse, muhtemelen anayasal düzenden geriye pek bir şey kalmayacaktı: Paşa'nın parlamenter kurumlara tahammülünün ne kadar az olduğu herkesin bildiği bir gerçekti.[38]

14 Nisan'da Talât Bey, Dr. Nâzım Bey, Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Cavid Bey bir araya gelerek Cemiyet içi meseleleri tartıştılar. İttihadcı yönetimin önündeki en acil sorun güçlü bir muhalif parti kurma girişimlerinin monarşistlerin istediği sonucu vermemesi üzerine Miralay Sadık Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde muhalif bir hizip yaratma girişimiydi. İttihadcı yönetimin aldığı bilgilere göre, Miralay Sadık Bey dinî propaganda yoluyla bazı

35 "The Turkish Cabinet", *The Times*, 14 Mart 1911, s. 5.

36 "The State of Siege", *The Times*, 7 Mart 1911, s. 5; F.O. 371/1246/10018, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e Beyoğlu, 15 Mart 1911'den aktaran Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 90 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 156]; ve "The State of Siege in Constantinople", *The Times*, 15 Mart 1911, s. 5. Ayrıca bkz., "The State of Siege in Constantinople", *The Times*, 17 Mart 1911, s. 5.

37 Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 16: Şehzade'deki Konakta Müzakereler Başlamıştı", *Tan*, 17 Kasım 1937, s. 9.

38 "Committee and Army", *The Times*, 14 Mart 1911, s. 5.

mebusların İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisini kesmeye çalışmaktaydı ve bunda da bir ölçüde başarılı olmuştu.[39] Dinî propagandadan kolay etkilenebilecek mebuslar Miralay Sadık Bey'in evinde toplantılara çağrılıyor, orada kendilerine İttihadcı yönetimin mason localarıyla ilişkileri anlatılıp bunun İslâm açısından yarattığı tehlikeler dile getiriliyordu. İttihadcıların topladığı istihbarata göre, Miralay Sadık Bey bu mebusları Cemiyet'i bu 'mason ve din karşıtı' unsurlardan temizleme iddiasıyla kazanmaya çalışacaktı.[40]

Miralay Sadık Bey'le ilişkisi olan mebuslar Çorum mebusu Ali Osman Bey, Ankara mebusu Hacı Mustafa [Beynam], Kütahya mebusu Abdullah Azmi [Torun] ve Ankara mebusu Mehmed Talât [Sönmez]'di. Bunlar İttihadcı yönetim için beklenmedik isimlerdi. Ayrıca, Karesi mebusu İbrahim Vasfi Efendi, Antalya mebusu Mehmed Hamdi [Yazır] ve Tokat mebusu Hoca Mustafa Sabri Efendi gibi Cemiyet'ten istifa edip Ahali Fırkası'na girmiş ve Bolu mebusu Habib Bey, Debre mebusu Basri Dukacı, Manisa mebusu Tokadizade Şekib Bey, Bursa mebusu Ömer Fevzi Hoca, Kayseri mebusu Ömer Mümtaz Bey ile Aydın mebusu İsmail Sıdkı Bey gibi bilindik isimler de vardı.[41]

İttihadcı yönetim bir süredir kimi Meclis-i Mebusan üyelerini kendi yanlarına çekmek için Naim Bey ile Yusuf Ziya Bey'in de birtakım subaylarla birlikte bu monarşist entrika içinde olduklarını biliyordu. Bunun yanı sıra, Miralay Sadık Bey'in İttihadcıları ordu nezdinde karalamak ve itibarlarını düşürmek amacıyla Selânik ve Manastır'a, Mahmud Şevket Paşa ile Cavid Bey arasında görüş ayrılığı olduğu konusunda oradaki subayları bilgilendirmeleri için, gizli ulaklar gönderdiği de öğrenilmişti.[42]

Monarşist komplocuların sivil bürokrasi içinde de yandaşları vardı. Ca-

---

39 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 310; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 28", *Tanin*, 26 Eylül 1943, s. 2. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 34.

40 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 28", *Tanin*, 26 Eylül 1943, s. 2; Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 7: Dahiliye Nazırlığım", *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1946, s. 2; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 22: On Maddelik Program Tereddütlere Yol Açtı", *Tan*, 23 Kasım 1937, s. 9. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 33-34. Yahudi düşmanlığı teması işlenerek Cemiyet'te bölünme yaratma stratejisi hakkında bkz., "Die Spaltung in der jungtürkischen Partei", *Reichspost*, 24 Nisan 1911, s. 2.

4 Nisan 1911'de Sadık Bey'in yandaşları tarafından Selânik'te Mason ve Siyonist karşıtı bir gösteri düzenlendi (Orhan Koloğlu, "İttihat ve Terakki'de Komite-Hizb-i Cedid Tartışması Sırasında Yunus Nadi'nin Selânik'te Tokatlanması Olayı", s. 34-35).

41 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 29", *Tanin*, 27 Eylül 1943, s. 2; ve "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 30", *Tanin*, 28 Eylül 1943, s. 2.

Bilgiyi verenlerden biri de önce Hizb-i Cedid içinde yer alıp sonra tekrar İttihadcıların yanına dönen Bolu mebusu Habib Bey idi (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 310).

42 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 29", *Tanin*, 27 Eylül 1943, s. 2.

vid Bey, Talât Bey ve Hüseyin Cahid [Yalçın] gibi tanınmış birçok İttihadcıyı şiddetle eleştiren Aydın Valisi Avlonyalı Ferid Paşa bu üst düzey bürokratlardan biriydi ve anayasal rejime aykırı yöntemlerle İttihadcıların hükümet içindeki etkisine son vermek için girişilen monarşist komploda yer alıyordu. Son günlerde İstanbul'a çok sayıda seyahat yapmış, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden beklenen istifalarla eşzamanlı olarak hem İstanbul, hem de öteki illerde ordu içinde isyan başlatmak üzere anayasal düzenden ve İttihadcılardan şikâyetçi subaylarla ilişki kurmuştu.[43]

İttihadcılar, son zamanlarda monarşist mebuslarla çeşitli nedenlerle bir araya gelip konuşurken görülmüş olan ve İttihadcı karşıtlığı da, monarşist emellere eğilimi de, hatta 31 Mart darbe girişiminde işbirliği yaptığı da kamuoyunca bilinen İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Gerald H. Fitzmaurice'ten de kuşkulanmaktaydılar.[44] Viyana'da yayınlanan Hıristiyan Sosyalist muhafazakâr *Reichspost* gazetesi Fitzmaurice'in İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı monarşist kışkırtmayı örgütlediğini ima eden İttihadcı gazeteleri yalanlasa da, İttihadcı yönetim kuşkulanmakta haklıydı; komplo İngilizler tarafından desteklenmişti.[45] Bolu mebusu Habib Bey'e, Cavid Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyeti şubelerine kendisini ve Karesi mebusu Hoca Mecdi Efendi'yi aşağılayan telgraflar çekme emri verdiği bilgisini ileten *The Times* muhabirinden başkası değildi. Cavid Bey'in Maliye Nezareti'nden alınmasının Türkiye'deki İngiliz yatırımlarında artışa yol açacağını söyleyen de aynı muhabirdi.[46] Cavid Bey Cemiyet'in edindiği bu gizli istihbarattan hemen sonra İstanbul'da bulunan iki nüfuzlu İngiliz ile ayrı ayrı görüşme yaparak İttihadcıların düşüncelerini İngiliz yetkililere aktardı. Cavid Bey görüşmelerden ilkini 28 Nisan'da National Bank of Turkey'in başkanı Sir Henry Babington Smith, diğerini de 3 Mayıs'ta Düyun-u Umumiye Meclisi Reisi Sir Adam Block'la yaptı. Sir Adam Block, Fitzmaurice'in İttihadcıların desteklediği kabineyi bozma çabalarından haberdardı ve Cavid Bey'e böyle girişimleri tasvip etmediğini ifade etti.[47]

---

43 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 30", *Tanin*, 28 Eylül 1943, s. 2.

44 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 29", *Tanin*, 27 Eylül 1943, s. 2. Gerald H. Fitzmaurice hakkındaki suçlamalar için ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Anarşiye Doğru, 1: Ecnebi Entrikaları", *Tanin*, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, s. 1. Yalçın'ın 22 Nisan tarihli başyazısı üzerine bir yorum için bkz., "Stimmen der Presse", *Osmanischer Lloyd*, 23 Nisan 1911, s. 1; ve A. A. Türkei 161/93, Marschall, 22 Nisan 1911. Kedourie'nin bir makalesinde de Gerald H. Fitzmaurice'in İttihadcı, Mason ve Yahudi karşıtı tutumuyla ilgili bolca delil bulunmaktadır (Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", s. 89-104).

45 "Die türkische Kampf gegen die Loge", *Reichspost*, 23 Nisan 1911, s. 4. Ayrıca bu haber ile ilgili olarak bkz., "Turkish Politics: Opinion in Vienna" *The Times*, 25 Nisan 1911, s. 3.

46 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 310.

47 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 34", *Tanin*, 4 Ekim 1943, s. 2; ve "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 35", *Tanin*, 5 Ekim 1943, s. 2.

Nisan ayı ortalarında İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki muhalif mebusların sayısının otuza yükseldiği söylenmeye başladı.[48] Başka tahminler rakamı yetmiş beş, hatta partinin yaklaşık yarısı olarak veriyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubunda uzun süredir var olan huzursuzluk iyiden iyiye açığa çıkmıştı ve bunun ciddi bir kabine değişikliğine yol açması bekleniyordu. Miralay Sadık Bey ile bazı ordu mensupları tarafından örgütlenen muhalif partililer Talât Bey'in liderliğine şiddetle itiraz ediyorlardı.[49] Mebusların hoşnutsuzluğunu zirveye çıkaran, National Bank of Turkey'in yönetim kurulu üyesi de olan *Tanin* gazetesinin başyazarı tanınmış İttihadcı İstanbul mebusu Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın bu göreve ek olarak Düyun-u Umumiye'ye Osmanlı delegesi olarak seçilmesiydi.[50] Selânik ve Manastır'da askerlerce yayınlanan üç ufak gazetede muhafazakâr subaylar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liberal kanadına karşı bir karalama kampanyası yürütmekteydiler. Bu gazetelerden Selânik'te yayınlanan *Silâh* Cavid Bey aleyhinde propaganda yapmaktaydı.[51] Makedonya'da, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni içten yıkmaya çalışan Miralay Sadık Bey'e katılmış bazı subayların denetimindeki bu yerel 'İttihadcı' yayın organları *Tanin*'e karşı şiddetli bir saldırı başlatarak okuyucularından gazeteyi boykot etmelerini istedi.[52]

Parti içindeki muhalif hareket, yönetimi mebuslarla resmen görüşmeye zorlayacak kadar ciddiydi.[53] 19 Nisan günü, monarşist propagandaya karşı-

48 *Le Jeune Turc* ve *La Turquie*'nin 19 Nisan 1911 tarihli nüshaları; her ikisi de, "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 7 Nisan 1327/20 Nisan 1911, s. 2'de alıntılanmış; "Die liberale Partei", *Osmanischer Lloyd*, 23 Nisan 1911, s. 1; "Gerüchte über eine Sezession in der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 19 Nisan 1911, akşam baskısı, s. 2; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 30", *Tanin*, 28 Eylül 1943, s. 2. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Sadık Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensub yüz on mebusla bizzat konuştuğunu iddia ediyor (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 34).

49 "Turkish Politics: Split in the Committee Party", *The Times*, 19 Nisan 1911, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Jungtürkische Dissidenten", *Pester Lloyd*, 20 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 16: Şehzade'deki Konakta Müzakereler Başlamıştı", *Tan*, 17 Kasım 1937, s. 9. Yalçın'ın muhalefetin iddialarını çürüttüğü yazı için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Anarşiye Doğru, 1: Ecnebi Entrikaları", *Tanin*, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, s. 1.

50 Hüseyin Cahid Yalçın bu göreve 24 Şubat 1910 tarihinde ölen Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'in yerine Mart ayı ortalarında ve bire karşı sekiz yüz altmış dört oyla seçilmişti ("Hussein Dschahid Bej türkischer Vertreter bei der Dette Publique", *Osmanischer Lloyd*, 22 Mart 1911, s. 2).

51 "Die Zwiespalt im jungtürkischen Komitee", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 3.

52 "Turkish Politics: The Split in the Committee Party", *The Times*, 21 Nisan 1911, s. 3. Ayrıca bkz., "Turkish Politics: The Committee and the Albanian Rising", *The Times*, 26 Nisan 1911, s. 5; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 17: İlk Yapılacak İş Umumi Merkezi Dağıtmaktır", *Tan*, 18 Kasım 1937, s. 9.

53 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 30", *Tanin*, 28 Eylül 1943, s. 2; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 19: Kırmızı Konak Toplantısı Mühim Neticeler Vermişti", *Tan*, 20 Kasım 1937, s. 9. Ayrıca bkz., "Die Zwi-

lık vermek üzere İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis grubu başkanı Talât Bey bir beyanname yayınlayarak Cemiyet'in dağılmakta olduğu dedikodularını kesin bir dille yalanladı.[54] 20 Nisan'da da Miralay Sadık Bey ile buluştu. Sadık Bey İttihadcı yönetimi masonlukla suçluyordu ve bunun kendileri için kabul edilemez olduğunu söyleyerek bazı nazırların kabineden, bazı mebusların da Meclis'ten istifa etmelerini talep etmekteydi. Toplantı bir uzlaşmaya varılmadan sonlandı.[55]

Kendilerini 'Hizb-i Cedid' olarak adlandıran ve Cemiyet içindeki muhafazakâr isyanı temsil bu muhalif hareket, Cemiyet içinde radikal eğilimlere sahip olduklarını düşündükleri genç azınlığın Kabine'de hakiki güçlerinden çok daha büyük oranda temsil edildiklerinden şikâyetçiydiler.[56] Hizb-i Cedid, Sadr-ı Âzam Hakkı Paşa'nın, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin ve Maliye Nazırı Cavid Bey'in istifalarını, eski Dahiliye Nazırı Talât Bey'in de İttihad ve Terakki Cemiyeti Reisliği'ni bırakarak uzak bir eyalete sürülmesini talep ediyordu. Talepler arasında *Tanin* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahid [Yalçın] ile yine Cemiyet'in önde gelen isimlerinden Selânik mebusları Rahmi [Arslan] ve Emmanuel Carasso'nun mebusluktan atılmaları da vardı.[57]

Dahası, Kabine'ye Meclis-i Mebusan dışından yeni nazırlar atanmasını, yani devrim öncesi mutlakiyetçi rejime dönülmesini istiyorlardı. Oysa bunun için İttihadcılar çok mücadele vermişler, Meclis üyelerinden seçilen ve Meclis'e karşı sorumlu olan bir kabine kurulması amacını büyük çabalar sarfederek gerçekleştirmişlerdi. Muhalifler ayrıca 1876 yılında yapılan ilk Kanun-u Esasi'ye, yani temsili hükûmetin ve liberal demokratik rejimin kurulmasını sağlayan maddelerin *olmadığı* bir düzene geri dönmeyi istiyorlardı. Hizb-i Cedid'in amacının mutlakiyetçi monarşist rejimi yeniden kurmak olduğu açıktı.[58]

---

espalt im jungtürkischen Komitee", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 3.

54 "Beyanname", *Tanin* 7 Nisan 1327/20 Nisan 1911, s. 2; "Ein Communiqué des Parteiobmannes", *Neue Freie Presse*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4; "Keine Spaltung der jungtürkischen Komiteepartei", *Reichspost*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4; "Die Komiteepartei", *Osmanischer Lloyd*, 21 Nisan 1911, s. 1. İttihad ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umumisi Hacı Âdil [Arda] da 23 Nisan 1911 tarihinde benzer bir beyanat verdi ("Die politische Lage: Eine Kundgebung der Saloniker Zentralkomitees", *Osmanischer Lloyd*, 25 Nisan 1911, s. 1).

55 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 30", *Tanin*, 28 Eylül 1943, s. 2.

56 "Constantinople Letter: The Parliamentary Crisis", *The Near East*, 10 Mayıs 1911, s. 3. Ayrıca bkz., *Stamboul*, 24 Nisan 1911'den aktaran, Korkmaz Alemdar, *İstanbul, 1875-1964: Türkiye'de Yayınlanan Fransızca bir Gazetenin Tarihi*, s. 120; ve "Die Zwiespalt im jungtürkischen Komitee", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 3.

57 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 310. Ayrıca bkz., "Der beabsichtigte Staatsstreich der türkischen Sezessionisten", *Reichspost*, 22 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 5; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Die Wünsche der Dissidenten", *Pester Lloyd*, 22 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 3.

58 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 325; "Eine Wandlung in der inneren türkischen Politik", *Neue Freie Presse*, 20

Miralay Sadık Bey'in liderliğindeki İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki muhalif mebuslar, görünüşe göre, amaçlarına ulaşmış görünüyorlardı. İttihadcı yönetimle muhalifler arasında yapılan bir toplantıda muhaliflerin taleplerinin ele alınması kabul edilmişti; bu ileride daha başka ödünler de verilebileceği anlamına gelebilirdi. Üyelerin memuriyet kabul etmeyeceklerini ve imtiyaz peşinde koşmayacaklarını öngören düzenlemeler yeniden ele alındı. Ayrıca, meclis grubunun üçte iki çoğunluğuyla anlaşmazlığa düşen azınlık parti üyelerine Meclis-i Mebusan'daki oylamalarda serbest hareket etme hakkı tanıyan önemli bir değişiklik yapıldı. Daha önce böyle durumlarda azınlığın çoğunluk doğrultusunda oy kullanması zorunluydu. Bu değişikliğin Meclis'teki İttihadcıların durumunu zayıflatacağı ve nazırların geleceklerini etkileyeceği çok açıktı.[59]

Her ne kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubunda ciddi bir muhalefet olduğunu Talât Bey resmen yalanlamış olsa da, ikna olmayan basın ve kamuoyu 21 Nisan günkü gazetelerde Cemiyet'in hükûmetteki kanadı ile muhalefet kanadı arasında açılan gediği tartışmaktaydı. Bu konuda basın da ciddi şekilde ikiye bölünmüştü. *Tanin*, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yayın organı *Azadamard* ve *La Turquie* gazeteleri, ülke içinde anarşi çıkabileceğinden, hatta 13 Nisan 1909 [31 Mart] olaylarının tekrarlanabileceğinden söz etmekteydi.[60] 21 Nisan tarihli monarşist gazetelerden özellikle *Yeni İkdam* ile *Yeni Gazete* ise İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki bu son krizden *özellikle* memnun gözüküyordu. İki yılda iç siyasette durumun değiştiğini memnuniyetle kaydeden bu monarşist gazeteler, yaptıkları yorumlar gerçekliğe *tamamen* aykırı da olsa, sırf kamuoyunu yanıltmak amacıyla, Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu teşkil eden Cemiyet içinde 'biraz daha fazla özgürlük' olmasının İmparatorluk çıkarlarına aykırı olmayacağını iddia ediyordu. Monarşist basın Miralay Sadık Bey ile Cemiyet içindeki öteki muhalif

---

Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4; "Keine Spaltung der jungtürkischen Komiteepartei", *Reichspost*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Wünsche der Dissidenten", *Pester Lloyd*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 3; "Das Programın der Dissidenten" *Neue Freie Presse*, 21 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4; "Der beabsichtigte Staatsstreich der türkischen Sezessionisten", *Reichspost*, 22 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 5; "İttihad ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, s. 2; "Die politische Krise", *Osmanischer Lloyd*, 22 Nisan 1911, s. 1; "Turkish Politics: The Split in the Committee", *The Times*, 22 Nisan 1911, s. 5. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 22: On Maddelik Program Tereddütlere Yol Açtı", *Tan*, 23 Kasım 1937, s. 9; ve Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 39-40.

59 "Turkish Politics: The Split in the Committee Party", *The Times*, 21 Nisan 1911, s. 3; "Turkish Politics: The Split in the Committee: Opposition Demands", *The Times* 22 Nisan 1911, s. 5; "Fırka Beyannamesi", *Tanin*, 10 Nisan 1327/23 Nisan 1911, s. 2; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 22: On Maddelik Program Tereddütlere Yol Açtı", *Tan*, 23 Kasım 1937, s. 9.

60 "Turkish Politics: The Split in the Committee", *The Times*, 22 Nisan 1911, s. 5.

mebusları son gelişmelerde oynadıkları rolleri nedeniyle tebrik ediyor, mevcut yönetimin Cemiyet'in idaresini muhalif İttihadcılara bırakacağının beklendiğini yazıyordu.[61] Dahası, monarşist muhalefet, İttihadcı yönetimle parti içi muhalifler arasında yapılan anlaşmanın ilk sonucunun Hakkı Paşa Kabinesi'nin düşmesi olacağını ümit etmekteydi.[62] Hizb-i Cedid'in ve monarşist muhalefetin sadaret makamı için olası adayları Said Paşa ile Londra Sefiri Tevfik Paşa idi.[63] Bu arada, İzmir'e Aydın Valisi olarak sürgüne gönderilen Kâmil Paşa ile monarşist muhalefetin liderlerinden Prens Sabahaddin'in adları da yeniden ortalıkta dolaşmaya başlamıştı.[64] *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung* gazetesinin bu son gelişmeleri verdiği haberin başlığı çok anlamlıydı: "Türkiye'de Sağa Ani Dönüş."[65]

Bu gelişmeler üzerine Hakkı Paşa ile İttihadcı yönetim hemen harekete geçti. Aynı gün yapılan toplantıda ertesi gün İttihadcı mebusları bir araya getirmeye ve ülkenin bu kritik zamanlarda her şeyden çok istikrara ihtiyacı olduğunu anlamalarını sağlamaya, muhalif mebusların Cemiyet'i yok sayma çabaları devam ederse hükûmetin bir an önce erken seçime gitme niyetinde olduğunu kesin bir dille anlatmaya, ya da muhalifleri partiden istifaya davet edip onların kendi partilerini kurmasına ve Meclis'te yeter sayıda destek bulurlarsa kendi hükûmetlerini teşkil etmelerine davet edilmelerine karar verildi.[66]

22 Nisan'da Hüseyin Cahid [Yalçın] *Tanin*'de sert bir başyazı kaleme alarak kamuoyunun dikkatini Türkiye'nin iç siyasetine dışarıdan müdahale edildiğine çekerek, bunun anarşiye ve karışıklığa yol açacağını, ama monarşist eğilimli gazetelerin bunu daha gerçekleşmeden kutladıklarını yazdı. Hüseyin Cahid [Yalçın] başyazısında doğrudan isim vermeyerek İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Gerald H. Fitzmaurice'i suçlamaktaydı. İttihad ve Te-

61 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 31", *Tanin*, 29 Eylül 1943, s. 2; "İttihad ve Terakki Fırkası'na Edilen Tekliller", *Yeni İkdam*, 8 Nisan 1327/21 Nisan 1911, s. 1; ve "Turkish Politics: The Split in the Committee", *The Times*, 22 Nisan 1911, s. 5.

62 "Turkish Politics: The Split in the Committee" *The Times*, 21 Nisan 1911, s. 3; "Der Sturz des jungtürkischen Komitees: Die Möglichkeit eines Kabinettswechsels", *Neue Freie Presse*, 22 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 2-3; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Die Wünsche der Dissidenten" *Pester Lloyd*, 22 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 3.

63 "Die Ereignisse in der Türkei: Die Wünsche der Dissidenten", *Pester Lloyd*, 22 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 3; ve "Der Sturz des jungtürkischen Komitees: Die Möglichkeit eines Kabinettswechsels", *Neue Freie Presse*, 22 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 2-3.

64 "Die Ereignisse in der Türkei: Jungtürkische Kammerpartei", *Pester Lloyd*, 25 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4.

65 "Der Ruck nach Rechts in der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Nisan 1911, akşam baskısı, s. 4.

66 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 31", *Tanin*, 29 Eylül 1943, s. 2. Ayrıca bkz., "Die neue Richtung in der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 23 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 2.

rakki Cemiyeti ile kabinenin zor anlar geçirdiği o gün, *İkdam*'ın sahibi Cevdet Bey ile Miralay Sadık Bey'in çok sayıda yandaşı Meclis-i Mebusan'a neşeli bir şekilde gelmişlerdi.[67]

Ancak, Cemiyet'in meclis grubu toplantısında İttihadcı yönetim işleri Hizb-i Cedid aleyhine çevirmeyi başardı. İttihadcılar toplantı öncesinde ancak elli, ya da elli beş mebusun desteğini alabilecek durumdaydılar.[68] Yüz yetmiş sekiz mebusun katıldığı ve dokuz saatten fazla süren şiddetli tartışmalar sırasında muhaliflerin elinde ne tutarlı bir karşı görüşün, ne de alternatif bir programın olduğu anlaşıldı.[69] Görüşmeler, yönetim ile muhalifler arasında partinin genel ilkeleri konusunda farklılıklar olduğu ve bu farkların Cemiyet'in iki ay sonra yapılması planlanan kongresinde tepeden tırnağa tartışmaya açılacağını belirten bir belgenin yüz yetmiş üye tarafından imzalanmasıyla sona erdi. Böylece İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dağılacağı endişeleri ortadan kaldırılmıştı.[70]

İttihadcı yönetim Hizb-i Cedid'in mebusların memuriyet kabul etmemeleri ve imtiyaz peşinde koşmamaları talebini kabul etti. Yönetim, ayrıca, Hizb-i Cedid'in talebi doğrultusunda, kabinelerde görev alacak mebusların Cemiyet'in meclis grubu üyeleri arasında yapılan gizli oylamada en az üçte iki çoğunluk sağlamaları kaydıyla nazır olabileceklerini karara bağladı. Buna ek olarak, devlet memurlarının nasıl atanıp, nasıl azledileceklerine dair kurallar da belirlenecekti. Cemiyet'in Hizb-i Cedid'e verdiği bu ödünler karşılığında, Hizb-i Cedid de, vereceği resmi beyanatta, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hükûmet programında önem verdiği noktalarda Cemiyet'i destekledi-

---

67 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Anarşiye Doğru, 1: Ecnebi Entrikaları", *Tanin*, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, s. 1. Yalçın'ın bu yazısı üzerine yapılan bir yorum için bkz., "Stimmen der Presse", *Osmanischer Lloyd*, 23 Nisan 1911, s. 1. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 31", *Tanin*, 29 Eylül 1943, s. 2; ve "Die neue Richtung in der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 23 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 2.

68 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 31", *Tanin*, 29 Eylül 1943, s. 2.

69 Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 14-15; "Eine wichtige Entscheidung: Die Beratung der Komiteepartie", *Osmanischer Lloyd*, 23 Nisan 1911, s. 1; ve A.A. Türkei 159, no.2/94, Marschall telgrafı, 23 Nisan 1911. Ayrıca bkz., "Die Ereignisse in der Türkei: Erfolg der Dissidenten", *Pester Lloyd*, 23 Nisan 1911, s. 5; "Die Plenarberatung der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 23 Nisan 1911, s. 5-6.

70 "Fırka Beyannamesi", *Tanin*, 10 Nisan 1327/23 Nisan 1911, s. 2; "Die Plenarberatung der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 23 Nisan 1911, s. 5-6; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 31", *Tanin*, 29 Eylül 1943, s. 2 ve "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 32", *Tanin*, 30 Eylül 1943, s. 2; ve "İttihad ve Terakki Fırkası: Dünkü İctima", *Yeni İkdam*, 10 Nisan 1327/23 Nisan 1911, s. 1-2. İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından kabul edilen muhaliflerin taleplerini içeren metin için bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 186. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 87-88 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 153]. Pears belgenin yüz elli üç mebus tarafından imzalandığını yazıyor (Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 13).

ğini ilân edecekti. Bunlar arasında tarım, ticaret ve sanayideki gelişme talepleri ile maarif harcamalarındaki artış vardı. Daha da önemlisi, Hizb-i Cedid padişahın siyasi rolünü kısıtlayacak Kanun-u Esasi değişikliklerini desteklemeyi kabul ettiğini de beyan edecekti.[71]

Yeni İkdam ile *Yeni Gazete* dahil tüm monarşist basın Cemiyet ile Hizb-i Cedid arasında yapılan bu anlaşmayı muhafazakâr muhalefetin yeni bir zaferi olarak kutladı. Karesi mebusu ve Hizb-i Cedid'in önde gelenlerinden Abdülaziz Mecdi [Tolon] *Sabah* gazetesinde milletin yüzde doksanının muhafazakâr olduğunu iddia ettiği bir makale yayınlayarak muhafazakâr ilkelerin, bu nedenle, millete daha iyi hizmet edeceğini savundu.[72] Hüseyin Cahid [Yalçın] *Tanin*'de yayınladığı uzun bir başyazıda buna yanıt verdi ve Abdülaziz Mecdi [Tolon]'u açıkça gericiliği desteklemek ve mutlakiyetçi eski rejimi yeniden ihya etmeye çalışmakla suçladı.[73]

Monarşist basın, Hizb-i Cedid'in öne sürdüğü şartlardan önemli bir bölümünü İttihadcı yönetimin kabul etmesinin ardından, Hakkı Paşa Kabinesi'nin daha ne kadar süre iktidarda kalabileceğini biraz daha cesur ve ısrarlı bir biçimde tartışmaya başladı. Cemiyet'in kamuoyundaki en büyük destekçisi olan *Tanin* gazetesi ortada dolaşan istifa haberleri ve kabine değişikliği söylentileri konusunda karşı saldırıya geçmekte gecikmedi. Gazetenin başyazarı Hüseyin Cahid [Yalçın] 24 Nisan tarihli makalesinde sert bir dille kişisel hırslarıyla hareket ettiklerini iddia ettiği muhalif liderlerin Şeyhülislâm'la birlikte Hariciye, Maliye ve Maarif nazırlarını da iktidardan düşürmek için kararlı olduklarını yazıyordu.[74] Anayasal düzeni sonuna kadar korumaya kararlı Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey de yine aynı gün İstanbul'daki *Neue Freie Presse* muhabirine özel olarak verdiği ve gazetenin baş sayfasından 28 Nisan

---

71 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 326; "İttihad ve Terakki Fırkası", *Yeni İkdam*, 11 Nisan 1326/24 Nisan 1911, s. 2; "Turkish Politics: A New Party Programme", *The Times*, 24 Nisan 1911, s. 5; "Die Plenarberatung der jungtürkischen Partei: Das neue Programm", *Neue Freie Presse*, 23 Nisan 1911, s. 6; "The Parliamentary Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1911, s. 1; ve Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 15-16. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 57.

72 "Die Krise in der jungtürkischen Kammerpartei", *Neue Freie Presse*, 29 Nisan 1911, akşam baskısı, s. 3; ve "Konservativ und liberal", *Osmanischer Lloyd*, 30 Nisan 1911, s. 1. Aynı makale *Yeni İkdam*'da da yayımlandı (Abdülaziz Mecdi [Tolon], "Tenvir-i Hakikat", *Yeni İkdam*, 16 Nisan 1327/29 Nisan 1911, s. 2). Mecdi Efendi'nin bu görüşlerini destekleyici yorumlar için bkz., "Hizb-i Cedid ve Tenvir-i Hakikat", *Yeni İkdam*, 16 Nisan 1327/29 Nisan 1911, s. 1. Ayrıca bkz., "Mecdi Efendi ile bir Mülâkat", *Yeni İkdam*, 16 Nisan 1327/29 Nisan 1911, s. 2.

73 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Muhafazakârlık, Liberallik", *Tanin*, 17 Nisan 11327/30 Nisan 1911, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 341.

74 Hüseyin Cahid [Yalçın], "İtilâf?", *Tanin*, 11 Nisan 1327/24 Nisan 1911, s. 1.

günü yayınlanan uzun mülâkatta Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın *Tanin*'deki bu başyazısına gönderme yaparak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yeni durum karşısında gücünü hâlâ koruduğunu ve Hakkı Paşa Kabinesi'nin Meclis'in güvenine mazhar olduğunu özellikle vurguladı.[75] Hizb-i Cedid'in, gerçekliği hakkında kimsenin şüphesi olmayan bu baskılarına rağmen, nazırların Maliye Nezareti Bütçesi Meclis-i Mebusan'dan geçene kadar bu yönde bir adım atmayacakları da ayrı bir gerçekti.[76] Hizb-i Cedid'e bağlı mebuslar, 26 Nisan günkü bütçe görüşmeleri sırasında, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya dış politika konusunda sert eleştirilerde bulundular.[77] Yerlerini kimlerin dolduracağı kesin olmamakla birlikte, Viyana Sefiri Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın yerine gelmesi, Rasim Paşa'nın da Mahmud Muhtar Bey'in yerine Bahriye Nazırı olması konusunda görüş birliği olduğu sanılıyordu.[78]

Her ne kadar 22 Nisan tarihli meclis grubu toplantısında Hizb-i Cedid'in aldığı göreli başarı dolayısıyla monarşistler elde ettikleri bu zaferi kutluyor olsalar da, İttihadcılar güvenilir kaynaklardan Miralay Sadık Bey'in subaylar arasındaki etkisinin aslında korktukları kadar büyük ve yaygın olmadığını öğrenmişlerdi. Bu istihbaratın doğruluğu teyit edilir edilmez Hakkı Paşa ile kabinedeki İttihadcı üyeler Miralay Sadık Bey'in vakit geçirilmeksizin etkisizleştirilmesi konusunda anlaştılar. İttihadcı nazırlar Miralay Sadık Bey'in derhal ordudan atılması konusunda hemfikirdiler.[79] Cavid Bey Hizb-i Cedid'in örgütlediği bu monarşist komployu Miralay Sadık Bey'i Divan-ı Harb'e göndererek kırmaya kararlıydı; Cemiyet'in Selânik'teki genel merkezi de Miralay Sadık Bey'in tutuklanmasında ısrar ediyordu.[80] Kabine üyelerinden yalnızca Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Sadr-ı Âzam'ın kendisine Miralay Sadık Bey'in orduda kalmasının anayasal rejimin istikrarı açısından bir tehdit oluşturduğunu söylemesine rağmen, bu tür bir önlem alınmasına pek razı değildi.[81]

75 M. K., "Die Krise in der Türkei: Ein Gesprăch mit dem türkischen Kammerprăsidenten Achmed Riza Bey", *Neue Freie Presse*, 28 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 1-2.

76 "Turkish Politics: Comment on the New Programme", *The Times*, 25 Nisan 1911, s. 3.

77 "Der Ansturm gegen Rifaat Pascha", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 26 Nisan 1911, akşam baskısı, s. 4.

78 "Turkish Politics: Comment on the New Programme", *The Times*, 25 Nisan 1911, s. 3.

79 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 32", *Tanin*, 30 Eylül 1943, s. 2; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 20: İstanbul'da Yine Epeyce Şayialar Dolaşıyordu", *Tan*, 23 Kasım 1937, s. 9; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 307

80 Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 13; ve Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 88.

81 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 32" *Tanin*, 30 Eylül 1943, s. 2; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 21: Mahmud Şevket Paşa ile Talât Bey Karşı Karşıya", *Tan*, 22 Kasım 1937, s. 9 ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 307

Mahmud Şevket Paşa'yı Miralay Sadık Bey'in ordudan ihracına ya da en azından İstanbul'dan Selânik ya da İzmir'e sürgüne gönderilmesine razı edemeyen İttihadcı nazırlar, hep beraber istifaya karar verdiler. Hakkı Paşa İttihadcı nazırlarla aynı görüşteydi; yine de, onlara Mahmud Şevket Paşa'yı bir kez daha iknaya çalışacağını söyledi.[82] Aynı gün –26 Nisan'da– Meclis-i Mebusan'da Hariciye Nezareti Bütçesi görüşmelerinin ardından Rıfat Paşa kırk dörde karşı yüz on dokuz oyla güvenoyu aldı.[83]

Arkasına aldığı Meclis çoğunluğuna güvenen Hakkı Paşa, Padişah'a Mahmud Şevket Paşa'nın Miralay Sadık Bey'i derhal ordudan ihraç etmemesi halinde kabinenin istifasını sunacağını söyledi. Bunun üzerine Padişah Mahmud Şevket Paşa'ya acil bir mesaj yollayarak Miralay Sadık Bey'i ordudan atmasını beklediğini söyledi.[84] Bu girişim üzerine arzulanan sonuç alındı; 1 Mayıs'ta Mahmud Şevket Paşa nihayet Miralay Sadık Bey'in İstanbul'dan Selânik'e sürgün edilmesini sağlayan belgeleri imzaladı.[85] Miralay Sadık Bey hemen o gün trenle Selânik'e yollandı.[86] "İyi istihbarat alan bir kaynağın" *The Times* muhabirine aktardığına göre, Miralay Sadık Bey Selânik'e varışında da kendisini coşkuyla selâmlayan ve karargâhına kadar eşlik eden çok sayıda subay tarafından karşılanmıştı.[87] Eğer verilen haber doğruysa, bu istihbarat, durumun nezaketini koruduğuna bir kanıttı. Nitekim, 5 Mayıs tarihli Viyana

82 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 34", *Tanin*, 4 Ekim 1943, s. 2; ve Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 13.

83 I/III/86, 13 Nisan 1327/26 Nisan 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 5, s. 582-584. *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung, Pester Lloyd* ve *Neue Freie Presse* gazeteleri Hariciye Nezareti Bütçesi'nin kırk beşe karşı yüz yirmi iki oyla kabul edildiğini yazmaktadır ("Vertrauensvotum für Rifaat", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 27 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 2; "Die Ereignisse in der Türkei: Vertrauenskundgebung der Kammer", *Pester Lloyd*, 27 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 4; ve "Rifaat Pascha über die auswärtige Politik der Türkei", *Neue Freie Presse*, 27 Nisan 1911, sabah baskısı, s. 5).

84 Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 13; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, 1*, s. 140-141, ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 34", *Tanin*, 4 Ekim 1943, s. 2.

85 *Pester Lloyd* muhabirinin güvenilir kaynaklardan aldığı 1 Mayıs tarihli istihbarata göre, Hakkı Paşa ile Mahmud Şevket Paşa Miralay Sadık Bey'in Selânik'e gönderilmesi konusunda anlaşmaya varmışlardı ("Die Ereignisse in der Türkei: Schwierigkeiten der Regierung", *Pester Lloyd*, 2 Mayıs 1911, s. 8). Ayrıca bkz., "Eine beigelegte Ministerkrise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 2 Mayıs 1911, s. 5; "Miralay Sadık Bey", *Yeni İkdam*, 19 Nisan 1327/2 Mayıs 1911, s. 2; A. A. Türkei 201, no. A7812, Marschall'dan Bethmann-Hollweg'e, Beyoğlu, 13 Mayıs 1911'den aktaran, Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 88; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 35", *Tanin*, 5 Ekim 1943, s. 2; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 21: Mahmud Şevket Paşa ile Talât Bey Karşı Karşıya", *Tan*, 22 Kasım 1937, s. 9. Ayrıca bkz., "Die Kabinettskrise: Sadik Bej in Salonik", *Osmanischer Lloyd*, 7 Mayıs 1911, s. 1; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 307

86 "Die Ereignisse in der Türkei: Schwierigkeiten der Regierung", *Pester Lloyd*, 2 Mayıs 1911, s. 8; ve "Abreise des Obersten Sadik", *Neue Freie Presse*, 3 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 5.

87 "Djavid Bey and the Cabinet: Grand Vizier in Difficulties", *The Times*, 8 Mayıs 1911, s. 5.

gazetesi *Neue Freie Presse*'de Miralay Sadık Bey'in bir hafta içinde Selânik'ten ayrılarak tekrar İstanbul'a döneceği haberi çıktı.[88] Aynı tarihli *Pester Lloyd* ise, Miralay Sadık Bey'in yakında İzmir'e gideceği haberini vermekteydi.[89]

Hükûmet bunalımı henüz atlatılmış değildi.[90] Mücadele tüm şiddetiyle sürüyordu ve gerçekten tehlikeli bir hal almıştı. Monarşistler ısrarlı bir biçimde baskıya devam etmekteydi.[91] İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi ile kabine arasında yapılan çok sayıda gizli görüşme ve tartışma sonunda, Cemiyet üyelerinin büyük bölümü tarafından desteklenmelerine rağmen Cavid Bey ile Babanzade İsmail Hakkı Bey'in istifalarına, fakat kabinenin iktidarda kalmasına karar verildi.[92] Daha önceleri İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde bir anlaşmazlık ve bölünme olduğunu reddeden, ya da bu anlaşmazlığı fazla önemsemeyen resmi haber ajansı Agence télégraphique ottomane, 7 Mayıs'ta Cavid Bey'in her an istifa edebileceğini, Maarif Nazırı Babanzade İsmail Hakkı Bey'in de onu izleyebileceğini doğruladı. Ajans, ayrılan nazırların yerine geçecek olanların Hakkı Paşa tarafından İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mebuslar *dışından* seçileceğini de bildiriyordu.[93] Cavid Bey'in istifa edeceği söylentileri 23 Nisan'dan beri siyaset çevrelerinde ve yabancı basında konuşulmaktaydı.[94] Birkaç haftadan beri basında çıkan söylentilere ek olarak, 7 Mayıs tarihli *Neue Freie Presse* gazetesine göre, Cemiyet'in meclis grubundaki seksen muhalif mebus Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ile Babanzade İsmail Hakkı Bey'in kabineden uzaklaştırılmaları için

---

88 "Die Krise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 3. Bu haber ertesi günkü *The Times* gazetesinde de *Neue Freie Presse*'ye dayanarak verilmektedir ("The Committee Dissensions", *The Times*, 6 Mayıs 1911, s. 7).

89 "Reise Sadik Beys nach Smyrna", *Pester Lloyd*, 5 Mayıs 1911, s. 7.

90 "Turkish Politics: The Committee Party", *The Times*, 1 Mayıs 1911, s. 5; "Kabinenin İstifası", *Yeni İkdam*, 19 Nisan 1327/2 Mayıs 1911, s. 1; ve Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 13.

91 "Tumult in der türkischen Kammer", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*", 7 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 2.

92 Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 13; "Demission der türkischen Finanzministers", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1911, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Demission des Finanzministers", *Pester Lloyd*, 5 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 2; "Turkish Politics: Position of Djavid Bey", *The Times*, 5 Mayıs 1911, s. 1; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Demission des Finanzministers", *Pester Lloyd*, 6 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 4; "The Turkish Minister of Finance: Position of the Cabinet", *The Times*, 6 Mayıs 1911, s. 7; ve "The Political Crisis", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Mayıs 1911, s. 1. Ayrıca bkz., A. A. Türkei 159, No.2/102, Marschall telgrafı, 4 Mayıs 1911; A. A. Türkei 159, No.2/104, Marschall telgrafı, 5 Mayıs 1911 ve A .A. Türkei 159, no.2/105, Marschall telgrafı, 6 Mayıs 1911; telgraflarda Büyükelçi Marschall Cavid Bey'in kendisine her an istifa edebileceğini söylediğine değiniyor.

93 "Djavid Bey and the Cabinet: Grand Vizier in Difficulties", *The Times*, 8 Mayıs 1911, s. 5. Ayrıca bkz., "Kabinenin Mevkii", *Yeni İkdam*, 25 Nisan 1327/8 Mayıs 1911, s. 1.

94 "Gerücht vom Rücktritt Dschavids Bei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Nisan 1911, s. 3.

baskı yapmaktaydı.[95] Basındaki yansımalara göre, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin istifasının da bir hafta içinde gerçekleşmesi bekleniyordu. Tanınmış bir mason olan Musa Kâzım Efendi, Miralay Sadık Bey'in mason localarına karşı yürüttüğü kışkırtmalar nedeniyle ateş altındaydı.[96] 9 Mayıs'ta, yani Hizb-i Cedid ile yapılan anlaşmanın kamuoyuna duyurulmasından *yalnızca* bir hafta sonra, birkaç gündür bu doğrultudaki söylentileri yayınlayan *Tanin*, Cavid Bey ile Babanzade İsmail Hakkı Bey'in istifa haberlerini verdi.[97]

Bu istifalardan birkaç gün önce –3 Mayıs'ta– İttihadcı yönetim Hakkı Paşa ile kabinenin durumunu görüştükleri bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda kabinenin tamamının istifası ve sınırlı sayıda İttihadcı nazır ile Hüseyin Hilmi Paşa ya da Said Paşa'nın sadr-ı âzamlığında yeni bir kabine oluşturulması üzerinde fikir alışverişi yapılmıştı. Uzun süren görüş alışverişi ve durum değerlendirmesinden sonra Hakkı Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak göreve devam etmesine karar verildi; çünkü Hüseyin Hilmi Paşa'nın pek güçlü bir kişiliği olmadığı ve, dolayısıyla, onun yönetiminde Mahmud Şevket Paşa'nın konumunun iyice güçleneceğinden endişe ediliyordu. Bu da, Padişah dahil, kimsenin istemeyeceği bir durumdu. Said Paşa'nın ise kısa bir süre sonra yılıp görevi bırakabileceği düşünülüyordu. Her iki durumda da hem Hakkı Paşa, hem de İttihadcı nazırlar, Mahmud Şevket Paşa'nın tek güçlü adam olacağından korkmuşlardı. Öte yandan, yeni oluşturulacak kabinede Mahmud Şevket Paşa'yı dışarıda bırakmak da onun bir askeri diktatör olarak göreve dönmesine davetiye çıkartmak anlamına gelecekti. Kısacası, monarşistlerin ısrarla istediği gibi, söz konusu nazırların istifalarından başka gerçekçi

---

95 "Forderungen der konservativen Offiziere", *Neue Freie Presse*, 7 Mayıs 1911, s. 6.

96 "The Political Crisis", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Mayıs 1911, s. 1; "Constantinople Letter: The Party Crisis", *The Near East*, 17 Mayıs 1911, s. 23; "The Committee Dissensions", *The Times*, 6 Mayıs 1911, s. 7; ve "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Mayıs 1911, s. 1.

97 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Cavid ve Hakkı Beylerin İstifası", *Tanin*, 26 Nisan 1327/9 Mayıs 1911, s. 1, "Die Krise: Die Demission Dschavid Bejs und Ismail Hakki Bejs", *Osmanischer Lloyd*, 9 Mayıs 1911, s. 1; "Die Demission des Finanzministers und des Unterrichtsministers", *Neue Freie Presse*, 9 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 4; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Kabinettskrise", *Pester Lloyd*, 9 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 1; "Dschavids Sturz: Der Pessimismus der jungtürkischen Radikalen", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 9 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 4; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 36", *Tanin*, 6 Ekim 1943, s. 2; "The Turkish Dissensions: Resignations of Ministers", *The Times*, 9 Mayıs 1911, s. 7; "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Mayıs 1911, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "İstemezük", *Tanin*, 27 Nisan 1327/10 Mayıs 1911, s. 1; "Maarif Nazırı" ve "Cavid Bey", *Yeni İkdam*, 27 Nisan 1327/10 Mayıs 1911, s. 1; ve "Constantinople Letter: The Party Crisis", *The Near East*, 17 Mayıs 1911, s. 23. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 342; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 57 Cavid Bey ile Babanzade İsmail Bey'in birlikte imzaladıkları istifa metni için bkz., "İstifaname Sureti", *Tanin*, 27 Nisan 1327/10 Mayıs 1911, s. 2 ile "The Turkish Cabinet: New Minister of Finance", *The Times*, 11 Mayıs 1911, s. 7 Cavid Bey'in veda mektubu için bkz., "Cavid Bey'in Vedaı", *Tanin*, 28 Nisan 1327/11 Mayıs 1911, s. 1-2.

bir seçenek görünmüyordu.[98] Bu arada, Selânik'te de Cemiyet'i destekleyen subaylar Mahmud Şevket Paşa'ya bir telgraf çekerek 'diktatörlük' konusunda kendisini sert bir dille eleştirmişlerdi.[99]

Son olaylar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuz ve itibarına ciddî bir darbe vurmuştu.[100] Selânik'teki parti merkezinden yerel şubelere 12 Mayıs tarihinde gönderilen bir telgrafla İttihadcı yönetim, durumu en hafif hasarla atlatmaya yönelik bir açıklama yapmaya çalıştı. Yapılan açıklamada Cemiyet'in meclis grubu üyeleri arasında ciddi bir anlaşmazlık olmadığı ve bölünmenin gerçek değil, söylenti olduğunun üzerinde duruldu. Yine de metnin sonunda birlik çağrısı yapılması gerekli görülmüştü.[101]

Çoğunluk Cavid Bey'in zorunlu istifasının hem ülke için önemli bir kayıp olduğunu, hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Cemiyet'in ideallerine büyük bir darbe indiğini düşünüyordu.[102] 10 Mayıs tarihli *Tanin* Maliye Nazırı Cavid Bey ile Maarif Nazırı Babanzade İsmail Hakkı Bey'in istifaya zorlanmaları nedeniyle İzmir'de büyük bir protesto gösterisi yapılmasının planlandı-

98 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 36", *Tanin*, 6 Ekim 1943, s. 2. Ayrıca bkz., "Die türkische Ministerkrise", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 8 Mayıs 1911, s. 3.

99 "Demonstration jungtürkischer Offiziere gegen Mahmud Schewket", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 12 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 3.

100 A. A. Türkei 159, no.2, Mutius'tan Bethmann Hollweg'e, Selânik, 10 Mayıs 1911. Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 327-328.

101 *Tanin*, 1 Mayıs 1327/14 Mayıs 1911'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 372-373. Ayrıca bkz., "Ein Rundschreiben des jungtürkischen Zentralkomitees", *Neue Freie Presse*, 13 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 4; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Zentralkomitee für Einheit und Fortschritt", *Pester Lloyd*, 13 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 5. 14 Mayıs'ta Selânik'teki Cemiyet Merkez-i Umumisi aynı doğrultuda bir açıklama daha yaptı ("Die Ereignisse in der Türkei: Die Krise in der Jungtürkenpartei", *Pester Lloyd*, 16 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 6).

102 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kabinenin Hal ve Mevkii", *Tanin*, 24 Nisan 1327/7 Mayıs 1911, s. 1; "Cavid ve Hakkı Beylerin İstifası", 26 Nisan 1327/9 Mayıs 1911, s. 1; "Turkish Politics: Victory of the Moderates", *The Times*, 10 Mayıs 1911, s. 10; "Die Krise: Dschavid Bej", *Osmanischer Lloyd*, 10 Mayıs 1911, s. 1 (Bu makalenin çevirisi için bkz., "Cavid Bey", *Tanin*, 28 Nisan 1327/11 Mayıs 1911 s. 1); Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 36", *Tanin*, 6 Ekim 1943, s. 2; ve "The New Minister of Finance", *The Orient*, 2/5 (17 Mayıs 1911), s. 4. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan - 17 Ekim 1936), s. 357-358; ve A. A. Türkei 159, No.2, Kopya No.112, "Parlament, Ministerkrisen und allgemeine Lage in der Türkei", Marschall, 13 Mayıs 1911.

Cavid Bey'in Hizb-i Cedid tarafından istifaya zorlanması ve çıkan siyasal bunalımla ilgili *Neue Freie Presse* ve *Pester Lloyd* gazetelerinde çıkan iki uzun yorum için bkz., M. K., "Der Sturz Dschavid Beys durch die Nationalisten", *Neue Freie Presse*, 15 Mayıs 1911, s. 1-2; ve "Die Lage in der Türkei", *Pester Lloyd*, 16 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 2. İstifalarla iyice açığa çıkmış olan siyasal bunalımla ilgili *The Times* gazetesinde de uzun bir başyazı çıktı. Başyazıda İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlerinden Talât ve Cavid Beylerin önceki sonbaharda Edirne'ye yaptıkları ziyaret sırasında oradaki subaylar tarafından son derece soğuk bir şekilde karşılanmış olmalarının Cemiyet'in ordu içindeki desteği kaybettiği anlamına geldiğinden ve Cemiyet içindeki muhafazakârların bu subaylarla ortaklaşa hareket etmelerinden bahsediliyordu ("Turkish Political Differences", *The Times*, 10 Mayıs 1911, s. 11).

ğını yazdı.[103] İzmir'deki protesto gösterisi 12 Mayıs'ta yapıldı.[104] İzmir'de yayınlanan *Köylü* gazetesinde Cavid Bey'in nezaretten ayrılmasından duyulan keder dile getiriliyordu. Cavid Bey'in istifası İzmir, Beyrut ve Selânik'te tepki ve üzüntüyle karşılandı.[105] Parlak ve keskin zekâya sahip bir konuşmacı, enerji dolu bir parlamenter ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubundaki liderlik kadrosu içinde en göze çarpan kişi oydu. Görevde kaldığı süre boyunca Maliye Nezareti'nde uzun süreden beri ihtiyaç duyulan çok sayıda ciddi reform gerçekleştirmişti.[106] Mekteb-i Mülkiye mezunları da Cavid Bey şerefine 19 Mayıs günü bir yemek verdiler. Cavid Bey yemekte kendinden emin ve dinleyicilerin mücadelenin devam edeceğine dair ipuçları yakaladıkları bir konuşma yaptı.[107]

13 Mayıs tarihli *Tanin*'deki başyazısında Hüseyin Cahid [Yalçın] monarşistlerin önce Talât Bey'i, sonra da Bedros Haladjian'ı görevden ayrılmaya zorladıklarını yazdı. Cavid Bey ile Babanzade İsmail Hakkı Bey'in zorunlu istifaları ile İttihad ve Terakki Cemiyeti Kabine'deki en seçkin üyelerini kaybetmişti.[108] 14 Mayıs'ta Cemiyet'in meclis grubunun başkanlığına Talât Bey'in yerine ılımlı İttihadcı İzmir mebusu Seyyid Bey yetmiş sekiz oyla seçildi; Talât Bey'in yeniden seçilmek için aday olmaması yolunda Hizb-i Cedid'in ağır baskısı olmuştu. Yeni başkanın seçimi kamuoyunda parti içindeki iki grubun liderlerinin uzlaştıkları şeklinde yorumlandı.[109]

İstifalardan tatmin olmayan monarşistlerin asıl amacı parti-dışı bir kabine kurulmasını zorlamaktı. İttihadcılar bu fikre kesinlikle karşıydılar, çünkü böyle bir kabine iktidara gelirse eski rejimin monarşist paşaları hükümete el koyacak ve Türkiye'de 1908 Devrimi'yle kurulmaya çalışılan yeni anayasal rejim sona erecekti.[110]

103 "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 10 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 3; ve "Ein Protestmeeting in Smyrna", *Neue Freie Presse*, 10 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 2.

104 "Protest gegen die Demission Djavid Beys", *Pester Lloyd*, 14 Mayıs 1911, s. 5.

105 "Remaniement du Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Mayıs 1911, s. 1.

106 "Constantinople Letter: The Party Crisis", *The Near East*, 17 Mayıs 1911, s. 23; ve "Turkish Politics: Victory of the Moderates", *The Times*, 10 Mayıs 1911, s. 10.

107 "The Turkish Committee Party: Breach between the Two Groups", *The Times*, 22 Mayıs 1911, s. 7

108 Hüseyin Cahid [Yalçın], "İçimizdeki İhtirasat Uyanıyor!", *Tanin*, 10 Nisan 1327/13 Mayıs 1911, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 358.

109 "Die Krise in der Türkei: Die Spaltung der Komiteepartei", *Neue Freie Presse*, 15 Mayıs 1911, s. 2; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Krise im Jungtürkenkomitee", *Pester Lloyd*, 15 Mayıs 1911, s. 5; "Turkish Committee Party: New President Elected", *The Times*, 15 Mayıs 1911, s. 7; ve "The Turkish Committee Differences: Talaat Bey and the Presidency", *The Times*, 16 Mayıs 1911, s. 5. Konuyla ilgili söylentiler 14 Mayıs'ta gazetelerde yer almıştı ("Fırka İntihabı", *Yeni İkdam*, 1 Mayıs 1327/14 Mayıs 1911, s. 2).

110 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 358; ve A. A. Türkei 159, No.2, Kopya No.112, "Parlament, Ministerkrisen und

İttihadcılar boşalan nazırlıklara Cemiyet içinden ılımlı üyeler atamayı başardılar. Abdurrahman Şeref Bey Maarif Nezareti'ne ve Hilmi Paşa Kabinesi'nde Maarif Nazırı olan İttihad ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Âyan üyesi Nail Bey de Cavid Bey'in yerine Maliye Nazırı oldu.[111] İttihadcı yönetim, Cavid Bey kadar parlak olmasa da Nail Bey'in hem görev için, hem de kendileri için en iyi aday olduğunu düşünüyordu.[112] Ancak, Temmuz ayı başında kabineye yapılan iki atama, dengeyi İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine çevirdi. Nafia Nezareti Müsteşarı Hulusi Bey 4 Temmuz'da Bedros Haladjian yerine Nafia Nazırı ve Adli Müfettiş İstanbulian Efendi de 7 Temmuz'da Posta ve Telgraf Nazırı olarak atandı.[113] Burada önemli olan ikisinin de ne Meclis-i Mebusan ne de Meclis-i Âyan üyesi oluşları, yani yürütmenin mutlakiyetçi bürokratik denetime tekrar tâbi olmasıydı.[114]

Bu arada İttihadcı karşıtı baskılar şiddetlenmeye başlamıştı. Monarşist muhalefetin yayın organı *Tanzimat* 17 Mayıs tarihli nüshasında Hüseyin Cahid [Yalçın]'a karşı ağır bir saldırı yazısı yayınladı. Hüseyin Cahid [Yalçın] da *Tanin*'de 18 Mayıs'ta her zamanki ateşli üslubuyla Lütfi Fikri Bey'in *Tanzimat*'taki yazısına cevap verince Divan-ı Harb-i Örfi her iki gazetenin de yayınını durdurdu. Divan-ı Harb-i Örfi ayrıca 'tarafsızlığını' göstermek için Rum *Neologos* gazetesi ile İslâmcı *Sırat-ı Müstakim* adlı haftalık derginin de yayınına son vermişti. Mahkeme bunlara ek olarak, Selânik'te yayınlanan ve subaylara hitap eden *Silâh*, *Süngü* ve *Kurşun* gazetelerinin İstanbul'a sokul-

---

allgemeine Lage in der Türkei", Marschall, 13 Mayıs 1911. Ayrıca bkz., A. A. Türkei 159, No.2, Kopya No.114, Marschall, 16 Mayıs 1911. Marschall bu raporunda Cavid Bey ile siyasi durum hakkında yaptıkları görüşmeye değiniyor.

111 Edwin Pears, "Developments in Turkey", s. 17; "Die Ereignisse in der Türkei: Der neue Finanzminister", *Pester Lloyd*, 10 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 10 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 3; "Die künftigen Minister für Finanzen und unterricht", *Neue Freie Presse*, 10 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 3; "Nail Bej Finanzminister", *Osmanischer Lloyd*, 10 Mayıs 1911, s. 1; "Der neue türkische Finanzminister", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 10 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 3; "The Turkish Cabinet: New Minister of Finance", *The Times*, 11 Mayıs 1911, s. 7; "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Mayıs 1911, s. 1; "Maliye Nezareti'nde", *Tanin*, 29 Nisan 1327/12 Mayıs 1911, s. 2; "Empire News: The Capital", *The Orient*, *2/7* (31 Mayıs 1911), s. 6; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 357

112 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 38", *Tanin*, 8 Ekim 1943, s. 2; "The New Minister of Finance", *The Orient*, *2/5* (17 Mayıs 1911), s. 4; ve "Constantinople Letter: The Party Crisis", *The Near East*, 17 Mayıs 1911, s. 23.

113 "Empire News: The Capital", *The Orient*, *2/12* (5 Temmuz 1911), s. 6; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Temmuz 1911, s. 1; "Policy of Conciliation", *The Times*, 5 Temmuz 1911, s. 5; "News Items", *The Levant Heraldand Eastern Express*, 7 Temmuz 1911, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 373.

114 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *6* (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 373.

masını da yasakladı.[115] *Tanin* her ne kadar 19 Mayıs ile 27 Temmuz 1911 tarihleri arasında yayın hayatına *Cenin, Senin ve Renin* gibi adlar altında devam etse de, Mahmud Şevket Paşa ile onun kontrolündeki Divan-ı Harb-i Örfi'nin faaliyetlerini denetleyemeyen İttihadcı destekli hükûmetin ordu karşısında güçsüz olduğu artık *iyice* ortaya çıkmıştı.[116]

Tanin yasaklanmıştı ama monarşist basın yayın hayatına serbestçe devam ediyordu: 21 Mayıs'ta Miralay Sadık Bey'in *Yeni İkdam*'da İttihadcı politikaları eleştiren ve İttihadcı subayların Cemiyet'ten ayrılarak siyasetle uğraşmayı bırakmalarını talep eden bir demeci yayınlandı.[117] Sadık Bey demecinde ordunun İttihadcı siyasetçileri desteklemekten vazgeçmesini, ordunun siyasetçiler –yani, İttihadcılar– elinde oyuncak olmamasını ve subayların Cemiyet içinde çalışmamaları gerektiğini söylüyordu. Ordu mensuplarının masonlukla ilgilerinin olmaması gerektiğinden de söz açan Sadık Bey, ordunun siyasal bir kurum haline gelmemesini 'istiyordu.' Sadık Bey demecinin son bölümünde kendisinin hem ordudaki görevinden, hem de Cemiyet üyeliğinden ayrıldığını söyleyerek Cemiyet içindeki subaylara da İttihad ve Terakki Cemiyeti ile olan bağlarını bir an önce koparmaları yönünde çağrı yapıyordu.[118] Muhafazakâr basın organları Miralay Sadık Bey'in demecini büyük memnuniyetle karşıladılar.[119] Yalnızca *Osmanischer Lloyd* bu bildirinin *esas* amacı üzerine şu açık ve net yorumu yaptı: Miralay Sadık Bey aslında askerin *kendi* görüşlerine uygun olduğu sürece politikaya karışmasını istemek-

115 "Suppression of Turkish Newspapers", *The Times*, 19 Mayıs 1911, s. 5; "Neuerliches Demissionsangebot des Großveziers. Verbot des *Tanin*", *Neue Freie Presse*, 19 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 4; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Verbotene Zeitungen", *Pester Lloyd*, 19 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 6. Yalçın'ın Lütfi Fikri Bey'in makalesine yanıtı için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Ahlâksızlık", *Tanin*, 5 Mayıs 1327/18 Mayıs 1911, s. 1-2.

116 "The Suspension of Turkish Newspapers: Two New Journals", *The Times*, 20 Mayıs 1911, s. 7; "Die Ereignisse in der Türkei: Suspendierte Zeitungen", *Pester Lloyd*, 20 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 6; "The Turkish Committee Party: Breach between the Two Groups", *The Times*, 22 Mayıs 1911, s. 7; "Die Ereignisse in der Türkei: Maßregelung der Journale", *Pester Lloyd*, 23 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 5; "Die Türkische Krise: Maßnahmen gegen die türkische Presse", *Neue Freie Presse*, 23 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 8; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 6 (25 Nisan-17 Ekim 1936), s. 373.

117 Sadık, "İttihad ve Terakki Umumi Kongresi", *Yeni İkdam*, 8 Mayıs 1327/21 Mayıs 1911, s. 1; "Eine Erklärung des Obersten Sadyk Bej", *Osmanischer Lloyd*, 21 Mayıs 1911, s1, "Eine Kuıdgebung des Obersten Sadik", *Neue Freie Presse*, 21 Mayıs 1911, s. 6; "Die Erklärung Sadyk Bejs", *Osmanischer Lloyd*, 23 Mayıs 1911, s. 1; "The Turkish Committee Party· Breach between the Two Groups", *The Times*, 22 Mayıs 1911, s. 7; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 41", *Tanin*, 11 Ekim 1943, s. 2. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 90-91 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 157].

118 "The Turkish Committee Party: Breach between the Two Groups", *The Times*, 22 Mayıs 1911, s. 7

119 "Die türkische Krise: Die Kundgebung Sadik Beys", *Neue Freie Presse*, 23 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 8.

teydi.[120] Monarşist *Yeni İkdam* da, bu arada, Miralay Sadık Bey'in Selânik'ten İstanbul'a dönmeyi talep ettiği bir mektubunu yayınladı.[121]

Miralay Sadık Bey'in basın organlarında yayınlanan bu demecinden sonra Mahmud Şevket Paşa da 24 Mayıs'ta bütün subaylara hitaben bir beyanname kaleme aldı. 1908 Devrimi'ne yol açan olaylar sırasında askerin siyasete girdiğini teslim ediyor, bunun gerekli olduğunu söylüyordu. Devrim başarıya ulaştığı ve meşruti rejim kurulduğu için artık askerin siyasetle ilgilenmeye devam etmesi için bir neden kalmadığını belirten Paşa, yayınladığı beyannamenin sonunda siyasetle uğraşmaya devam edecek subayları cezalandırmakla tehdit ediyordu.[122]

Miralay Sadık Bey'in Selânik'te ikamet ettiği ev 26 Mayıs'ta İttihadcılara bağlı ve Üçüncü Ordu'ya mensup subaylar tarafından kuşatıldı.[123] Miralay Sadık Bey'in re'sen emekliye sevk edildiği haberleri 29 Mayıs günü basına yansıdı.[124] *Pester Lloyd* 29 Mayıs'ta Miralay Sadık Bey'in yine askerlere hitaben kaleme aldığı ve ordu mensuplarının siyasete bulaşmaması yönündeki görüşlerini tekrarlayan bir açık mektubunu yayınladı.[125] 31 Mayıs'ta Selânik'ten İstanbul'a gelen Miralay Sadık Bey'i, aralarında Mahmud Şevket Paşa'nın yaverlerinden birinin de olduğu, Harbiye Nezareti'nden birçok yüksek rütbeli subay karşıladı.[126] Sabık Miralay Sadık Bey'in bu karşılanışı ile Talât Bey'in Selânik ziyareti sırasında Üçüncü Ordu'ya mensup yüksek rütbeli subaylar olmaksızın karşılanması arasındaki farka bakarak, ordunun, hiç olmazsa bir bölümünün, monarşist muhalifler tarafına geçtiği yorumunu yapmak pekâlâ mümkündü. Durum böyle olunca, Selânik'te ve öteki Makedon

120 *Osmanischer Lloyd,* 22 Mayıs 1911'den aktaran, Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 41", *Tanin,* 11 Ekim 1943, s. 2. Ayrıca bkz., "Eine Erklärung des Obersten Sadyk Bej", *Osmanischer Lloyd,* 21 Mayıs 1911, s. 1; ve "Die Erklärung Sadyk Bejs", *Osmanischer Lloyd,* 23 Mayıs 1911, s. 1.

121 *Yeni İkdam,* 11 Mayıs 1327/24 Mayıs 1911'den aktaran, "Informations", *The Levant Herald and Eastern Express,* 24 Mayıs 1911, s. 2.

122 Mahmud Şevket, "Harbiye Nezareti'nden", *Yeni İkdam,* 11 Mayıs 1327/24 Mayıs 1911, s. 1; "The Turkish Army and Politics", *The Times,* 25 Mayıs 1911, s. 7; "Verbot der politischen Betätigung für die türkischen Offiziere", *Neue Freie Presse,* 25 Mayıs 1911, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Erlass gegen die Teilnahme der Offiziere an der Politik", *Pester Lloyd,* 25 Mayıs 1911, s. 5; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 41", *Tanin,* 11 Ekim 1943, s. 2; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1,* s. 57-58. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Ordu ve Siyasiyat", *Senin,* 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911, s. 1.

123 "Angriff auf den Obersten Sadik", *Pester Lloyd,* 26 Mayıs 1911, akşam baskısı, s. 3.

124 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 29 Mayıs 1911, s. 1; "Pensionierung des Obersten Sadik", *Pester Lloyd,* 29 Mayıs 1911, s. 2; "Sadyk Bej", *Osmanischer Lloyd,* 7 Haziran 1911, s. 1; ve Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 89.

125 "Ein offener Brief des Obersten Sadik", *Pester Lloyd,* 29 Mayıs 1911, s. 1-2.

126 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express,* 30 Mayıs 1911, s. 1; ve "Turkish Politics: The Army and the Committee" *The Times,* 2 Haziran 1911, s. 5.

kentlerinde sert yayınlar yapmaya devam eden İttihadcı gazetelerin tehditleri ciddiye alınmaz oldu.[127]

Miralay Sadık Bey, sivil bir şahsiyet olarak siyasi faaliyetlerini İstanbul'da sürdürüyordu. Üstelik meşruti rejimin yerine monarşist bir hükümet kurma amacıyla asker içinde hoşnutsuzluk yaratmaya yönelik yıkıcı faaliyetler yürüttüğü halde sıkıyönetim yetkilileri hiçbir şey yapmıyorlardı. Kabine ise, askeri çevrelerden alacağı tepki korkusuyla onu başkentten bile çıkaramıyordu.[128]

Meclis-i Mebusan'ın son oturumu çok hararetli geçti. Meclis-i Âyan, Meclis-i Mebusan'ın 1911 yılı Bütçe Kanunu'na eklediği memur maaşlarında öngördüğü indirimle ilgili bazı maddeleri reddetmişti. Bu maddeler, memurların maaşlarındaki kesintiyi % 5'ten % 7,5'e çıkarıyor, askeri personelin maaşlarında ise kıdeme göre % 20 ilâ % 25'lik bir kesinti artışını getiriyordu. Meclis-i Âyan maaşlarla ilgili bu değişikliklerin yalnızca 'hesaplara eklenecek bir kalem' olarak görülemeyeceğini söylemişti. Harbiye Nezareti subaylar adına itiraz etti, ancak Meclis-i Mebusan kararından vazgeçmeyerek bu maddelerin alınan geniş mali önlemlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürdü. Nihayetinde, değişiklik İttihadcı çoğunluk sayesinde Meclis-i Mebusan'dan geçti. Meclis-i Âyan ise ayak diredi ve on sekiz saat boyunca iki grup arasında sonuçsuz bir mücadele yaşandı. Şafak vakti Meclis'in üçüncü yasama dönemi sona erdi; Meclis-i Âyan değişikliğe hâlâ muhalifti.[129]

Herkes maaşlar konusunun Meclis'in bir dahaki yasama dönemine kalacağını düşünüyordu. Dönemin böyle bir çözümsüzlükle kapanması hiç de iyi olmamıştı. Üstelik bütçe açığı, muhalif mebusların abarttıkları kadar olmasa da, giderek artmaktaydı. Mahmud Şevket Paşa'nın Meclis'ten istediği krediyi alamamış olması da Meclis çevrelerinde birçok yorıma neden oldu.[130] Meclis-i Mebusan ile Meclis-i Âyan'da olan bitene kamuoyunun pek ilgi göstermemiş olmasına karşın, askeri çevreler Meclis-i Mebusan'a saldırıyor, fakat muhafazakâr ve monarşist Meclis-i Ayan'dan övgüyle söz ediyorlardı.[131] Basın ise iki meclisin karşı karşıya kaldığı bu konuda ikiye ayrılmıştı: monarşist

127 "Turkish Politics: The Army and the Committee", *The Times*, 2 Haziran 1911, s. 5. 25 Mayıs'ta Selânik'e varan Talât Bey tren istasyonunda İttihad ve Terakki Cemiyeti temsilcileri ile kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılanmıştı ("Die Ereignisse in der Türkei: Ovationen für Talaat Bey in Saloniki", *Pester Lloyd*, 26 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 3; ve "Die Ankunft Talaat Beys in Salonichi", *Neue Freie Presse*, 26 Mayıs 1911, sabah baskısı, s. 3).

128 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 42", *Tanin*, 12 Ekim 1943, s. 2.

129 I/III/75, 21 Mayıs 1327/3 Haziran 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 3, s. 472-499; "Die letzte Kammersitzung", *Osmanischer Lloyd*, 4 Haziran 1911, s. 1; "Constantinople Letter", *The Near East*, 14 Haziran 1911, s. 119; ve "The Turkish Parliament: Untoward Close of the Session", *The Times*, 5 Haziran 1911, s. 5.

130 "The Turkish Parliament: Untoward Close of the Session", *The Times*, 5 Haziran 1911, s. 5.

131 "Constantinople Letter", *The Near East*, 14 Haziran 1911, s. 119.

eğilimli gazeteler Meclis-i Mebusan'ın askeri ve sivil memurların maaşlarına ilişkin maddeleri Bütçe Kanunu'na ekleyerek yanlış yaptığını söyleyen Meclis-i Ayan'ın yanında yer alırken, liberal basın mebusların çoğu gibi bu maddelerin Bütçe Kanunu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu savunmaktaydı.[132]

Haziran ayında Padişah Arnavutluk'a bir ziyaret yaptı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sivil üyeleri de bu fırsatla Eylül ayı sonunda Selânik'te yapılması planlanan parti kongresine destek toplamak amacıyla Makedonya'nın hemen her yerinde gösteri düzenlediler.[133] Bu arada, partinin muhafazakâr kesimi de Miralay Sadık Bey önderliğinde Edirne ve İstanbul'da Araplarla Arnavutların desteğini toplamak için çaba sarf etmekteydi.[134] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, Eylül ayında yapılacak parti kongresinde, Miralay Sadık Bey ile destekçilerini partiden ihraç edeceği artık kesindi.[135]

Temmuz ayı başında monarşistlerin hükûmeti ele geçirecekleri söylentisi yaygınlaştı.[136] Monarşistlerin İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine saldırıları, Cemiyet'i kamuoyuna kötülemek amacı taşıyan gazete makaleleriyle başladı. Monarşist eğilimli *Şehrah* gazetesi 4 Temmuz tarihli sayısında siyasi, dini ve felsefi meselelere eğilen Arapça bir aylık dergi olan *al-Manar*'da yakın zamanda yayımlanmış, ünlü Arab din bilgini Kahireli Şeyh Raşid Rida'nın

132 "Mebusan ve Âyan Arasındaki İhtilâf", *Yeni İkdam*, 23 Mayıs 1327/5 Haziran 1911, s. 1; ve "The Parliamentary Conflict in Turkey: An Accusation of 'Tacking'", *The Times*, 7 Haziran 1911, s. 5.

133 "Constantinople Letter", *The Near East*, 28 Haziran 1911, s. 167. Ayrıca bkz., "Padişahımızın Seyahati", *Yeni İkdam*, 24 Mayıs 1327/6 Haziran 1911, s. 1; "The Imperial Visit to Salonika: The Sultan's Departure", *The Times*, 6 Haziran 1911, s. 5; "The Sultan's Tour", *The Times*, 8 Haziran 1911, s. 5; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 8 Haziran 1911; s. 1; "The Sultan's Tour: Reception at Salonika", *The Times*, 9 Haziran 1911, s. 5; "Die Reise des Sultans: Die Beleuchtung von Salonik", *Osmanischer Lloyd*, 9 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 10 Haziran 1911, s. 2; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 11 Haziran 1922, s. 1; "The Sultan's Tour", *The Times*, 12 Haziran 1911, s. 5; "The Sultan's Tour: Loyal Welcome at Uskub", *The Times*, 13 Haziran 1911, s. 5; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 13 Haziran 1911, s. 1; "The Sultan at Uskub", *The Times*, 14 Haziran 1911, s. 7; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 14 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 15 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 16 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 17 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 18 Haziran 1911, s. 1; "The Sultan at Kossovo: An Amnesty for Rebels", *The Times*, 19 Haziran 1911, s. 29; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 20 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 21 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 22 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 23 Haziran 1911, s. 1; "Die Reise des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 24 Haziran 1911, s. 1; "Die Sultanreise", *Osmanischer Lloyd*, 25 Haziran 1911, s. 1; "The Sultan's Tour: Return from Macedonia", *The Times*, 26 Haziran 1911, s. 5; "Die Rückkehr des Sultans", *Osmanischer Lloyd*, 27 Haziran 1911, s. 1; ve "Return of the Sultan: An Enthusiastic Reception", *The Times*, 27 Haziran 1911, s. 5.

134 "Constantinople Letter", *The Near East*, 28 Haziran 1911, s. 167.

135 "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1911, s. 339.

136 "The Sins of 'Young Turkey'", *The Times*, 7 Temmuz 1911, s. 5. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 56.

uzun bir makalesinin çevirisine yer verdi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki ayrılığın nedenlerine değinen Şeyh Raşid Rida, her partiden âyan ve mebusların çoğunu, önde gelen monarşist devlet adamı, subay ve yazarların da birçoğunu tanıdığını iddia ediyordu. Cemiyet içindeki ayrımın pek çok nedeni olduğunu, ama İttihadcıların her şeyden önce devletin her kurumuna müdahale etmeleri yüzünden giderek tepki topladıklarını öne sürüyordu. Ona göre kabinede, merkezi bürokraside ve ordu içinde çokça İttihadcı vardı ve çok iyi örgütlenmişlerdi; ayrıca, parti disiplini kabinedeki nazırlar üzerinde de etkiliydi. Kışkırtıcı bir dille İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubunun tüm denetiminin Talât Bey, Cavid Bey, Halil [Menteşe] ve Evrenoszade Rahmi [Arslan]'ın, onlardan sonra da Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Babanzade İsmail Hakkı Bey'in elinde olduğunu söylüyordu. Çoğunluğun üçte ikisinin kararlarının partiyi bağladığını, yeter sayı olan altmış üyeden kırkının oyunu alarak muhalif sessiz çoğunluğa rağmen mecliste işlerin yürütüldüğünü ve İttihadcı yönetimin Selânik'in desteğini aldıklarına inanıldığı için başarılı olacağından emin olduğunu yazıyordu.[137]

Şeyh Raşid Rida'ya göre siyasi masonluk da başka bir ayrılık sebebiydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli üyelerinin mason olduğunu, henüz bir locaya üye olmamış kabine üyelerinin de üye olmaları için büyük çaba sarf edildiğini iddia ediyordu. Dinci muhafazakârların siyasi desteğini alabilmek için *Şehrah*'da yayımlanan bu makalede, masonluğun amacının Halifelik'in Saltanat'tan ayrılması ve giderek Şeriat'ın ortadan kaldırılması olduğu iddia edilmekteydi; bu amacın Siyonizm ve Osmanlı vilayetlerinden Suriye ile Filistin'i Yahudi kapitalistlerin sömürüsüne tabi kılmak için çalışan localardaki güçlü Yahudi etkisi yüzünden çok daha karmaşık olduğu da eklenmişti. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en içteki halkası imparatorluğun Türkleştirilmesini amaçlamakta, bu yolda bazı Asya eyaletlerinde ve bütün imparatorlukta dinî dilin Arapça yerine Türkçe olması hedeflenmekteydi. Makalenin sonunda İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki başkaldırının başarısı İttihadcı yönetime karşı Miralay Sadık Bey'in sergilediği kararlı muhalefete bağlanmaktaydı.[138]

Monarşist muhalefet hükûmeti düşürmeye yönelik saldırılarını basın yoluyla sürdürmeye devam etmekteydi. Artık *Matbuat* adıyla çıkmakta olan

---

137 *Şehrah*, 20 Haziran 1327/3 Temmuz 1911'den alıntılayan, "An Arab on the Internal Situation", *The Times*, 12 Temmuz 1911, s. 5.

138 *Şehrah*, 20 Haziran 1327/3 Temmuz 1911'den alıntılayan, "An Arab on the Internal Situation", *The Times*, 12 Temmuz 1911, s. 5. Bu yayınından dolayı *Şehrah* Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti tarafından süresiz kapatılmış; ancak, gazete önce *Hemrah* adıyla yeniden kapatılacağı 1 Ağustos gününe kadar, ondan sonra da *Darbe*, *Alemdar*, *Şehrah*, *Alemdar*, *Nevrah*, *Yeni Yol*, *Meslek*, *Yeni Yol*, *Bedahet*, *Mukavemet*, *Hedef* ve *Necdet* isimleriyle yayınına devam etmiştir (Zafer Toprak, Bir 'Evrak-ı Muzırra': *Şehrah* Gazetesi", s. 45-47).

Tanzimat'ın 4 Temmuz tarihli nûshasında gazetenin yazı işleri mûdûrû Lûtfi Fikri Bey'in Kâmil Paşa ile yaptığı bir mûlâkat yayımlandı. İttihadcılara ve izledikleri iç siyasete şiddetle tepki duyan Kâmil Paşa, Yemen ve Arnavutluk'taki durumla ilgili bir soruya adem-i merkeziyetçilikten yana olduğunu söyleyerek cevap veriyordu – ona göre bu milletlere özerklik ya da bağımsızlık vermek gerekiyordu.[139] Hüseyin Cahid [Yalçın] İttihadcıların izlediği siyaseti, o sırada *Renin* adıyla çıkan *Tanin*'de savundu; Kâmil Paşa, Lûtfi Fikri Bey ile yaptığı başka bir mûlâkatta görüşlerini tekrarlamayı sürdürecekti.[140]

6 Temmuz tarihli *Neue Freie Presse* teyit edilmemiş ve İstanbul kaynaklı haberinde yaşı hayli ilerlemiş olan monarşist Kâmil Paşa'nın Nisan ayında bir kez daha isyan etmiş ve hâlâ Türk ordusuna karşı direnişini sürdüren Arnavutlarla barış yapmak amacıyla Hakkı Paşa'nın yerine Sadr-ı Âzam olacağını bildiriyordu.[141] Siyasi konularda Kâmil Paşa'nın görüşlerinin izinden giden monarşist *Yeni Gazete*'nin 9 Temmuz tarihli sayısında Hükûmet'in Arnavut meselesini uzlaşma siyaseti benimseyerek kökünden halletmesi gerektiği savunuluyordu. Sürekli af çıkararak isyancılarla pazarlığa girilmesi, Türkiye'nin prestijini yaraladığı için eleştirilmekteydi.[142]

Monarşist İsmail Kemal Bey'in Arnavutluk Sorunu üzerine Büyük Güçler'e yolladığı memorandum da yine bu tarihlerde Türkiye'deki gazetelerde yayınlandı.[143] İsmail Kemal Bey'in Paris'te Prens Sabahaddin ile görüşmeleri sonunda Arnavutluk için Büyük Güçler'in aracı olmaları konusunda görüş birliğine vardıkları kamuoyuna açıklanmıştı. Prens Sabahaddin, ayrıca, Fransız Dışişleri Bakanlığı ile Arnavutluk konusunda görüşmeler yapıyordu.[144] Londra ve Paris'teki görüşmelerinden sonra Viyana'ya gelen Berat mebusu İsmail Kemal Bey burada da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yet-

139 *Matbuat*, 21 Haziran 1327/4 Temmuz 1911'den aktaran, "Déclarations de Kiamil pacha", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Temmuz 1911, s. 1, ve "Kiamil Paschas Programm", *Neue Freie Presse*, 6 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 2.

140 Bu mülâkat "An Ex-Prime Minister on Turkish Policy", *The Near East*, 9 Ağustos 1911, s. 316'da yayımlanmıştır.

141 "Meldung über die bevorstehende Demission des Kabinettes Hakki Pascha: Voraussichtliche Berufung Kiamil Paschas zur Entwirrung der albanesischen Frage", *Neue Freie Presse*, 6 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 2.; ve "Kiamil Pascha", *Neue Freie Presse*, 6 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 2. Bu haber "The Sins of 'Young Turkey'", *The Times*, 7 Temmuz 1911, s. 5'te *Neue Freie Presse* kaynak gösterilerek aktarılmaktadır. Ayrıca bkz., "Kâmil Paşa ve Nouradunghian Efendi", *Yeni İkdam*, 26 Haziran 1327/9 Temmuz 1911, s. 3.

142 *Yeni Gazete*, 26 Haziran 1327/9 Temmuz 1911'den aktaran, "A Mixed Commission to be Sent", *The Times*, 10 Temmuz 1911, s. 5.

143 "Ein Memorandum Ismail Kemals an die Großmächte", *Neue Freie Presse*, 8 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 4; ve "Albanisches Memorandum", *Pester Lloyd*, 8 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 4.

144 "Anschuldigungen gegen Ismail Kemal", *Neue Freie Presse*, 9 Temmuz 1911, s. 6.

kilileriyle Arnavutluk'un bağımsızlığı için konuşmalarını sürdürdü.[145] İsmail Kemal Bey'in Arnavutluk için 'özerklik' –bağımsızlık– taleplerini içeren propagandası ardından gazeteler Arnavutluk'tan gelen ve Padişah'a sadakat yemini içeren mektuplar yayınladılar.[146]

Temmuz'un ilk haftasında daha önce İttihadcı yönetime yanaşıp Cemiyet'in siyasi gücünü arkasına almaya çalışmış olan Nâzım Paşa da sadr-ı âzamlık ya da Harbiye Nazırlığı için pazarlıklara dahil oldu. Siyaseten fırsat düşkünü olan monarşist eğilimli Nâzım Paşa'nın aklında Mahmud Şevket Paşa ile İttihadcı yönetim arasındaki görüş ayrılığından fayda sağlamak vardı. İttihadcılar kesin bir söz vermemekle birlikte, Nâzım Paşa'ya olumsuz bakmadıklarını söylediler.[147]

Paris'teki Şerif Paşa ile Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası da İttihadcıların ağırlıkta olduğu koalisyon hükûmeti aleyhine çalışmaktaydı. *The Near East*'e gönderdiği bir mektupta Şerif Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liberal demokratik ilkelere samimi olarak inanmadığını söylüyor, orduya yaranabilmek için mevcut kötü durumu Cemiyet'in ordu üzerindeki etkisine bağlıyor, hatta bazı kumandanların doğrudan İttihad ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden emir aldıklarını iddia ediyordu. Mektubunu Kâmil Paşa Kabinesi'ni destekleyen İngiltere'nin anayasal rejimi yıkma zamanı gelince yine monarşistlerin yanında olacağını umduğunu söyleyerek bitiriyordu.[148]

10 Temmuz gecesi *Şehrah* gazetesi yazarlarından Zeki Bey Bakırköy'deki evine giderken öldürüldü. Karşı-devrimci 31 Mart darbesi ertesinde tutuklanmış, ama Divan-ı Harb-i Örfi'deki yargılanması sonucu beraat etmiş olan Zeki Bey, akıllı ve dürüst bir monarşist gazeteciydi. Düyun-u Umumiye İdaresi'nde çalışan Zeki Bey Miralay Sadık Bey'in arkadaşıydı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde Miralay Sadık Bey'in önderliğini yaptığı Hizb-i Cedid ayrışması sırasında aşırı monarşist *Şehrah* gazetesinin kurulmasına yardımcı olmuştu. *Şehrah*, Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti'nin yayın durdurma kararları üzerine değişik adlar altında çıkmış ve İttihadcı yönetime bulduğu her fırsatta en şiddetli şekilde saldırmaktan geri durmamıştı. Zeki Bey'in, Miralay Sadık Bey ile partisine katılmak amacıyla pazarlığa oturduğundan şüphelenen aşırı uçlar tarafından öldürüldüğü sanılıyordu. Bu tahminler İttihadcı Siroz me-

145 "Ankunft Ismail Kemals in Wien", *Neue Freie Presse*, 10 Temmuz 1911, s. 3; "Besprechungen Ismail Kemals in Wien", *Neue Freie Presse*, 11 Temmuz 1911, akşam baskısı, s. 2; "Ismail Kemal Bey in Wien, *Neue Freie Presse*, 14 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 5; ve "Das Wiener Auswärtige Amt und die Mission Ismail Kemals", *Neue Freie Presse*, 15Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 5.

146 "Die Agitation Ismail Kemals", *Pester Lloyd*, 10 Temmuz 1911, s. 2; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Albanier gegen die Autonomie", *Pester Lloyd*, 14 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 6.

147 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 43", *Tanin*, 13 Ekim 1943, s. 2

148 Şerif Paşa, "Turkey and Great Britain", *The Near East*, 12 Temmuz 1911, s. 221.

busu Derviş Bey'in kardeşi Nâzım Bey'in tutuklanmasıyla güçlendi.[149] Nâzım Bey'in bir akrabasının evinde yapılan aramada işlenen suçu aydınlatıcı belgeler bulunmuştu. Öyle görünüyordu ki, Zeki Bey İttihadcıların öfkesini yalnızca Miralay Sadık Bey'le pazarlığa girişerek değil, aynı zamanda Mısır kökenli *al-Manar*'da yayımlanmış Jön Türk mason localarının devrimci siyasi eylemlerine odaklanan bir makalenin çevirisini basarak da çekmişti.[150] 12 Temmuz'a kadar hepsi Siroz'dan olmak üzere Nâzım Bey, Ahmed Ağa ve Ferid Bey, Zeki Bey'in katledilmesiyle suçlanarak tutuklandı. İnandırıcı olmayan bazı açıklamalardan sonra işkenceyle itirafa zorlandılar ve ardından da katliamın görgü tanıkları tarafından teşhis edildiler.[151] 25 Ağustos'ta yapılan ilk sorgulamada Ahmed Ağa cinayet, Nâzım Bey de suç ortaklığından yargılanmak üzere cezaevine yollandı.[152]

Cinayet budalaca işlenmişti. Kurban önemli derecede etkili ve Miralay Sadık Bey'in faal bir destekçisi olmakla birlikte, zamanlaması açısından yabancıların dikkatini İttihadcı yöntemlere çektiği için ve hatta tam da İttihad ve Terakki Cemiyeti birkaç aydır örgütlenen ve giderek güçlenen monarşist güçlerle mücadele etmeye çalışırken doğuracağı sonuçlar açısından, pek akıllıca değildi. İttihadcı çabalara rağmen Cavid Bey'in Maliye Nazırlığı'ndan alınması Türkiye'de işlerin bozulduğunun ilk ciddi işareti olmuştu. Cinayetin Arnavutluk İsyanı'yla doğrudan bir bağlantısı yoktu, ancak kurban Arnavut isyanının başarıya ulaşması için çalışan monarşist Berat mebusu İsmail Kemal Bey'in arkadaşıydı ve yazarı olduğu *Şehrah* gazetesi Arnavutluk'a özerklik verilmesi taraftarıydı. Halk cinayeti lanetliyordu ve Arnavut

149 "Mystérieux assassinat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Temmuz 1911, s. 1; "Political Murder in Turkey: Two Arrests", *The Times*, 12 Temmuz 1911, s. 5; "Die Ereignisse in der Türkei: Ein politischer Mord in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 12 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 5-6; "Die Ereignisse in der Türkei: Ein politischer Mord in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 12 Temmuz 1911, akşam baskısı, s. 3; "Der politishe Mord in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 12 Temmuz 1911, akşam baskısı, s. 3; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Die Ermordung Zeki Beys", *Pester Lloyd*, 13 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 5. Zeki Bey'in katli ile ilgisi olduğu düşünülen ve yakalanıp savcı önüne çıkarılmak istenen Derviş Bey'in Bulgaristan'a kaçtığı sanılıyordu ("The Macrikeui Murder", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Temmuz 1911, s. 1; "Der politische Mord in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 14 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 5-6; ve "The Difficulties of Turkey: The Murder of Zeki Bey", *The Times*, 15 Temmuz 1911, s. 5). Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 43: İtilâfçılar Etrafa Cazip Tekliflerde Bulunuyorlar", *Tan*, 21 Aralık 1937, s. 9; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 58; ve "The Murder of Zeki Bey: Sentence on the Prisoners", *The Times*, 27 Mayıs 1912, s. 3.

150 "The Murder of Zeki Bey: Responsibility for the Crime", *The Times*, 14 Temmuz 1911, s. 5. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 43: İtilâfçılar Etrafa Cazip Tekliflerde Bulunuyorlar", *Tan*, 21 Aralık 1937, s. 9.

151 "The Murder of Zeki Bey: A Third Arrest", *The Times*, 13 Temmuz 1911, s. 5; ve "Mystérieux assassinat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Temmuz 1911, s. 2.

152 "The Murder of Zeki Bey", *The Times*, 26 Ağustos 1911, s. 3.

isyancılara bağımsızlıklarının tanınmasına varacak şekilde ödün verilmesinden yana olan Kâmil Paşa gibi monarşist siyasetçilerin elleri güçlenmişti.[153]

O günlerde *Merih* adıyla çıkan ve monarşist Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın resmi yayın organı *Tanzimat*'ın yazı işleri müdürü ve Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, 13 Temmuz tarihli yazısında Zeki Bey'in katlinden üstü kapalı olarak İttihadcıları sorumlu tutuyor, okuyucularına "silahlar tartışma aracı olmaktan çıkana kadar" sözleriyle veda ediyordu.[154]

Temmuz ayı ortalarına gelindiğinde Miralay Sadık Bey'in bazı mebusları İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden uzaklaştırarak monarşist muhalefeti yeniden canlandırma girişimleri hız kazandı. Monarşist *Yeni Gazete*'nin 18 Temmuz tarihli nüshasında meclisin gelecek yasama yılında İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üye çok sayıda mebusun Miralay Sadık Bey tarafından kurulacak Heyet-i Müttefika-i Osmaniye adlı yeni partiye katılmak üzere istifa edecekleri haberine yer verildi.[155] Ay sonunda Miralay Sadık Bey, yeni partinin resmi yayın organı olarak *Misak* adlı siyasi bir gazete kurmak için yetkililere başvurdu.[156] Ağustos ayı ortalarına doğru kurmayı düşündüğü partinin programı ile ilgili haberler gazetelerde çıkmaya başladı.[157] Eylül ayı ortasında partinin hazırlıkları neredeyse tamamlanmıştı. 14 Eylül tarihli *Alemdar*, Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin kurulmasının ardından sayfalarında parti programını yayımlayacağını duyuruyordu.[158]

Temmuz sonuna doğru Meclis'in hem kabine değişikliği yapılması, hem de Hakkı Paşa Kabinesi'nin izlediği Arnavutluk siyasetinin görüşülmesi için olağanüstü toplantıya çağrılacağı dedikoduları yayılmış, ancak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organları bu söylentileri yalanlamıştı.[159] Aslında herkes Cemiyet'in Eylül ayı sonunda Selânik'te yapacağı kongreye kadar kabinede herhangi bir değişiklik olmayacağını biliyordu. Kongrede Hizb-i Ce-

153 "The Salonika Committee and the Crime", *The Times*, 13 Temmuz 1911, s. 5.

154 "The Murder of Zeki Bey: Responsibility for the Crime", *The Times*, 14 Temmuz 1911, s. 5; ve "Lütfi Fikri Bey", *Yeni İkdam*, 2 Temmuz 1327/15 Temmuz 1911, s. 3.

155 *Yeni Gazete*, 5 Temmuz 1327/18 Temmuz 1911'den aktaran, "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Temmuz 1911, s. 1; ve "Empire News: The Capital", *The Orient 2/15* (26 Temmuz 1911), s. 6. Ayrıca bkz., "Sadık Bey'in Beyanatı", *Yeni İkdam*, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911, s. 3.

156 "Un nouveau journal", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Temmuz 1911, s. 2.

157 "Das Programm Sadik Beys", *Neue Freie Presse*, 12 Ağustos 1911, sabah baskısı, s. 4.

158 *Alemdar*, 1 Eylül 1327/14 Eylül 1911'den aktaran, "Le parti de Sadik bey", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Eylül 1911, s. 2.

159 "Kabinenin Mevkii", *Renin*, 13 Temmuz 1327/26 Temmuz 1911, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Buhran-ı Vükelâ", *Tanin*, 16 Temmuz 1327/29 Temmuz 1911, s. 1. Ayrıca bkz., "Keine vorzeitige Einberufung des türkischen Parlaments", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1911, sabah baskısı, s. 3.

did'in talepleri ele alınacak, monarşist cephe için çalışan ve kırk ila elli İttihadcı mebusun destek sözünü almış bulunan Miralay Sadık Bey'in durumu üzerinde durulacaktı.[160]

Kabinenin gidişatı hiç iyi değildi. Kurulduğundan beri eskiden devraldığı Arnavutluk, Arabistan ve Makedonya meseleleriyle uğraşıyor, monarşist muhalefetin ve Türk olmayan cemaatlerin pek de örtülü olmayan düşmanlıklarına maruz kalıyordu. Hoşnutsuz Arnavut, Arab, Rum ve Bulgar unsurlara bir de Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan Ermeniler eklenmişti. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun [Dashnaktsuthiun] yayın organı *Azadamard*, Hakkı Paşa Kabinesi'nin izlediği iç politikayı Abdülhamid rejimiyle karşılaştırıyor ve ağır eleştirilerde bulunuyordu. Chester demiryolu projesi, Muş, Bitlis ve Van'da Kürd beylerinin Ermenilere karşı saldırılarının tekrar başlaması ve Nafia Nezareti'nin Ermenilerden alınması –İstanbulian Efendi'nin Posta ve Telgraf Nezareti'ne atanması onlar için bir teselli olmamıştı– Türkiye'deki en örgütlü siyasi grup olan Ermenilerin neden tutum değiştirdiklerini açıklıyordu.[161]

Müslüman İstanbulluların hoşnutsuzluklarının da dikkate alınması gerekiyordu. Zeki Bey katliamı gibi cinayetler ile diğer kötü olaylar bazı gazeteler tarafından geçiştirilmeye çalışılmıştı, ancak özellikle son iki yılda yapılan kira artışları ile gıda maddeleri ve kömür zamları yüzünden ekonomik sıkıntı içindeki İstanbul'da huzursuzluk giderek yükselmekteydi. Son zamanlarda bir de bütün bir mahalleyi yok edip binlerce İstanbulluyu evsiz bırakan çok sayıda yangın çıkmıştı. 'Yaşlı devlet adamları'nın –yani, Kâmil ve Said paşaların– göreve dönecekleri söylentileri duyulmaya başlanmıştı. Ancak ne Kâmil Paşa'nın, ne Hüseyin Hilmi Paşa'nın, ne de Ferid Paşa'nın İttihadcılardan yönetime karışmayacaklarına dair garanti almadan görev kabul edecekleri sanılmıyordu.[162]

9 Ağustos'ta gazeteler Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın Fransa'ya Büyükelçi olarak atandığı haberini verdiler.[163] 12 Ağustos tarihli *Tanin* bu atamanın Hakkı Paşa'nın istifasının habercisi olduğunu ilân ediyordu. *Tanin*'e göre,

---

160 "The Internal Situation in Turkey: Widespread Discontent", *The Times*, 2 Ağustos 1911, s. 3. Ayrıca bkz., "Seyyid Bey'in Beyanatı", *Yeni İkdam*, 30 Temmuz 1327/12 Ağustos 1911, s. 2.

161 "Die Ereignisse in der Türkei: Entrüstung unter den Armeniern", *Pester Lloyd*, 30 Temmuz 1911, s. 5; ve "The Internal Situation in Turkey: Widespread Discontent: Armenian Grievances", *The Times*, 2 Ağustos 1911, s. 3.

162 "The Internal Situation in Turkey: Widespread Discontent: Armenian Grievances", *The Times*, 2 Ağustos 1911, s. 3.

163 "Paris Sefareti", *Tanin*, 27 Temmuz 1327/9 Ağustos 1911, s. 1, "Die Veränderungen im türkischen Kabinett", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1911, sabah baskısı, s. 4-5; "Der Wechsel im Ministeriums des Aeussern", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1911, sabah baskısı, s. 5; "Ernennung Rifaat Paschas zum Botschafter in Paris", *Neue Freie Presse*, 10 Ağustos 1911, akşam baskısı, s. 2; ve "News: Turkish Ambassador to France", *The Times*, 10 Ağustos 1911, s. 3.

Talât ve Cavid Beylerle öteki İttihadcı nazırların istifalarından sonra, Hakkı Paşa Kabinesi zaten gün saymaktaydı. *Tanin*'in tanımıyla, "İttihadcı ilk renklerinden geriye çok az şey kalmış yamalı bir bohça"ya dönmüş Hakkı Paşa Kabinesi'ne çok sayıda İttihadcı itiraz etmekteydi.[164] İngiltere'de yaşayan İttihadcı sempatizanı Halil Halid Bey *The Near East*'e verdiği mülâkatta kabineyi eleştiriyor, Hakkı Paşa ile Hariciye Nazırı Rıfat Paşa gibi adamların monarşist rejime, hem de son anına kadar, hizmet ettiklerini, bu nedenle Devrim'in ilk günlerinden itibaren yeni rejimin Avrupa kamuoyunda giderek düşen itibarından sorumlu olduklarını söylüyordu.[165]

Rıfat Paşa'nın Hariciye Nezareti'nden alındığı haberi, Cavid Bey'in Kürdistan'dan dönmek üzere oluşu ve Halil [Menteşe]'nin Bab-ı Âli'deki eksikliği kabinenin düşeceği söylentilerini artırdı. İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi Eylül ayı sonunda Selânik'te yapılacak kongreden önce Hakkı Paşa'nın istifa etmesini istiyordu. Böylece parti yönetiminin tamamen İttihadcılardan kurulu bir kabine talebinde bulunabileceği düşünülüyordu. Ancak meclisin tatilde oluşu, Sadr-ı Âzam'ın 'koltuğunu boşaltmasını' amaçlayan bu tür planlar yapmaya engeldi.[166]

Türk basını Ağustos'un sonuna kadar Hakkı Paşa'nın istifası ile Kâmil ya da Said Paşalar tarafından kurulacak kabineler üzerine spekülasyonlarda bulunmayı sürdürdü; bunlar Ekim ortasında başlayacak dördüncü Meclis döneminin ilk haftalarında gerçekleşme olasılığına sahip planlardı. Kimi İttihadcılar Said Paşa Kabinesi'nin geçici bir hükûmet olacağını, Meclis-i Âyan ile Meclis-i Mebusan arasındaki çatışmanın meclisin dağılmasına yol açacağını, yapılacak genel seçimlerde alınacak zafer sonrasında tümden İttihadcı bir kabinenin iktidara gelebileceğini düşünmekteydiler.[167]

Ağustos'un sonunda İttihadcıların bütçede kısıntı öngördükleri mali politika yüzünden Harbiye Nezareti bütçesiyle ilgili çatışma bir kez daha ortaya çıktı.[168] Kabine, 1912-1913 yılı Harbiye Nezareti Bütçesi hakkında Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ile İttihadcı Maliye Nazırı Nail Bey arasın-

---

164 "Kabinenin Rengi", *Tanin*, 30 Temmuz 1327/12 Ağustos 1911, s. 1. Bu imzasız makale üzerine yapılan yorumlar için bkz., "Constantinople Letter", *The Near East*, 30 Ağustos 1911, s. 387 ve "Turkish Politics: The Committee and the Cabinet", *The Times*, 14 Ağustos 1911, s. 3. Ayrıca, başka bir imzasız makale için bkz., "Biraz Daha İzah", *Tanin*, 1 Ağustos 1327/14 Ağustos 1911, s. 1.

165 Halil Halid Bey'in mülâkatı "Young Turkey and the English Press", *The Near East*, 23 Ağustos 1911, s. 369'da yer alıyor.

166 "The Turkish Ministry", *The Times*, 25 Ağustos 1911, s. 3.

167 "Kâmil Paşa'nın Beyanatı", *Yeni İkdam*, 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911, s. 2-3; "Kabinede Tebeddülat", *Yeni İkdam*, 31 Temmuz 1327/13 Ağustos 1911, s. 2; "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1911, s. 339; "Kabinenin Mevkii", *Yeni İkdam*, 9 Ağustos 1327/22 Ağustos 1911, s. 1; ve "Kabinenin Mevkii", *Yeni İkdam*, 13 Ağustos 1327/26 Ağustos 1911, s. 1.

168 "Die Ereignisse in der Türkei: Das türkische Budget", *Pester Lloyd*, 28 Ağustos 1911, s. 2.

daki görüş ayrılığını tartışmaktaydı. Hemen hemen her nezarette yaygın bir uygulama olarak, dönem içinde meclisten ek bütçe istenemeyeceği için, mali yılbaşlarında abartılmış harcama tahminleri yapılmasına kararlı bir şekilde karşı olan Nail Bey, bu nedenle tahmini Harbiye Bütçesi'nin dokuz milyon liradan sekiz milyon liraya indirilmesini istedi; ancak, Harbiye Nazırı bu öneriyi kabul etmedi.[169]

28 Ağustos tarihli *Tanin,* Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti hesaplarını Maliye Nezareti'nin denetimine açmamasının nedenini Nail Bey'in Mahmud Şevket Paşa'nın istediği dokuz milyon lirayı vermek istememesine bağlıyordu. Hüseyin Cahid [Yalçın] *Tanin*'deki başyazısında Harbiye Nazırı'nın dürüstlüğü ve vatanseverliğinden kuşku duyulmadığını, ancak hiçbir Maliye Nazırı'nın bu anormal keyfiyetin ilelebet sürmesini kabul etmeyeceğini, eğer bunda ısrar ederse Mahmud Şevket Paşa'nın ileride ne yeni bir kabine kurabileceğini, ne de herhangi bir kabineye girebileceğini yazıyordu.[170] *Tanin*'in Mahmud Şevket Paşa'yla ilgili sözleri ciddi yorumlara yol açtı; bu sözlerin, İttihadcı yönetimin Paşa'ya karşı düşmanlığının göstergesi olduğu düşünülmüştü. Gerçekten de yönetim, bütçe meselesi yüzünden nezaretler arasında çıkan görüş ayrılıklarından bir kabine krizi çıkmasını, dolayısıyla Mahmud Şevket Paşa'nın konumunun zayıflamasını umuyordu.[171]

Muhafazakâr *Sabah*'ın 29 Ağustos tarihli sayısında Mahmud Şevket Paşa ile başyazarın yaptığı bir mülakata yer verildi; Paşa, Nail Bey ile görüş ayrılığının Harbiye Nezareti Bütçesi'nin küçültülmek istenmesi yüzünden çıktığını söylüyordu.[172] Nail Bey ise, Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti Bütçesi'nin artırılmasında ısrar etmesi durumunda istifa etmeye kararlı olduğunu açıkladı. İddialara göre Nail Bey, Hakkı Paşa tarafından destekleniyordu.[173] Ordu'nun yönetim kadrosu Mahmud Şevket Paşa'dan yanaydı. Subaylardan oluşan bir heyet Paşa'yı ziyaret etmiş, izlediği siyasetin eleştirilmesi-

169 "Kabinenin Mevkii: Yine Buhran-ı Vükelâ Şayiaları", *Yeni İkdam*, 15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911, s. 1; "Die türkische Kabinettskrise", *Neue Freie Presse*, 28 Ağustos 1911, s. 5; "Turkish Ministerial Differences: Mahmud Sevket Pasha and Nail Bey", *The Times*, 29 Ağustos 1911, s. 3; "Ministerkrise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 29 Ağustos 1911, akşam baskısı, s. 3; ve "Die Ereignisse in der Türkei: Das Kriegsbudget", *Pester Lloyd*, 30 Ağustos 1911, sabah baskısı, s. 3.

170 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Bütçe İhtilâfı", *Tanin*, 15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911, s. 1. Bu makalenin yabancı basında yer alan bir yorumu için bkz., "Turkish Ministerial Differences: Mahmud Sevket Pasha and Nail Bey", *The Times*, 29 Ağustos 1911, s. 3.

171 "Mahmud Shevket and His Colleagues: Activity of the Left", *The Times*, 1 Eylül 1911, s. 3.

172 *Sabah*, 16 Ağustos 1327/29 Ağustos 1911'den aktaran, "Erklärungen Mahmud Schefket Paschas", *Neue Freie Presse*, 29 Ağustos 1911, akşam baskısı, s. 3 ve "The Turkish Ministerial Differences", *The Times*, 30 Ağustos 1911, s. 3.

173 "The Ministerial Crisis", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Ağustos 1911, s. 1, ve "The Crisis in the Turkish Cabinet: The Army Estimates", *The Times*, 31 Ağustos 1911, s. 3. Ayrıca bkz., "Bütçe İhtilâfı: Maliye Nazırı'nın Beyanatı", *Yeni İkdam*, 27 Ağustos 1327/9 Eylül 1911, s. 2.

ni kınamış, sadakat ve destek sözü vermişti.[174] Monarşistler yakın çevrelerine Mahmud Şevket Paşa'nın Miralay Sadık Bey'in grubuna katıldığı söylentisini yaymaktaydılar. Hüseyin Cahid [Yalçın] hiç vakit kaybetmeksizin, 2 Eylül tarihli *Tanin*'deki makalesinde bu söylentileri yalanladı.[175]

Eylül'ün ilk günlerinde İttihadcılar Mahmud Şevket Paşa'ya gidip Hacı Âdil [Arda] tarafından oluşturulacak bir kabine düşündüklerinden, kendisinin ise Harbiye Nazırı olarak konumunu koruyacağından bahsettiler. Mahmud Şevket Paşa tamamen İttihadcılardan kurulu bir kabineye karşı olduğunu, ama Sadr-ı Âzam olursa, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin nazır olacakları bir kabineye itirazı olmayacağını söyledi; Hacı Âdil [Arda]'nın ve Cavid Bey'in nazırlıklarına da karşı çıkmayacaktı. Cemiyet'in liderlik kadrosu, Miralay Sadık Bey'ın etkisinde olan parti tabanının bir kısmının tamamen İttihadcılardan kurulu bir kabineye karşı olduğu haberini aldıktan sonra, ay sonunda yapılacak parti kongresi bitene kadar, bu meseleyi bir kenara bırakmaya karar verdi.[176]

Monarşist muhalefetin askeri kanadının uzlaşmaktan uzak durduğu ve iktidar için pazarlığa girmek yerine, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni yıkma eğiliminde olduğu anlaşılmıştı. Cemiyet'in liderlik kadrosu Miralay Sadık Bey'in Hizb-i Cedid'ini dışlamamaya, muhalif sivil üyelerle konuşmaya karar verdi. Bu amaçla Prens Sabahaddin ve yandaşlarıyla ilişki kuran İttihadcılar, sivil ve askeri gruplar arasındaki bağı koparmayı, anayasal düzeni tehdit eden askeri kanadı bertaraf etmeyi umuyordu.

İttihadcılar Eylül ayında Temmuz ayından beri hükûmet sorumluluğunu paylaşmak istediklerini dile getiren monarşist muhalefetle pazarlığa oturdu. İki monarşist grup arasında yarık açmak gibi bir hesabın yanı sıra, hem iç sorunlar –özellikle Arnavutluk ve Yemen'deki asayiş sorunları– hem de Trablus nedeniyle İtalya ile Türkiye arasındaki uluslararası anlaşmazlık, İttihadcıları bir koalisyon hükûmeti kurmak için destek aramak zorunda bırakıyordu. Zaten, başını sabık Miralay Sadık Bey'in çektiği monarşist muhalefetin askeri kanadı Türkiye ile İtalya arasındaki sorunu kamuoyunda bolca istismar ederek İttihadcılara saldırılarını artırmıştı.[177]

İttihadcılar önce monarşist muhalefetin lideri Prens Sabahaddin'e yanaşarak, kendisine İttihad ve Terakki Cemiyeti önderliğinde kurulacak koalisyon hükûmetinde nazırlık önerdi; Prens'in savunduğu adem-i merkeziyet

174 "The Turkish Ministerial Differences", *The Times*, 30 Ağustos 1911, s. 3; ve "Die türkische Ministerkrise: Mahmud Schefket und das Offizierskorps", *Neue Freie Presse*, 30 Ağustos 1911, akşam baskısı, s. 4.

175 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dedikodu", *Tanin*, 20 Ağustos 1327/2 Eylül 1911, s. 1. Ayrıca bkz., "The Turkish Ministerial Differences", *The Times*, 4 Eylül 1911, s. 3.

176 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 44", *Tanin*, 14 Ekim 1943, s. 2.

177 "Turkey's African Provinces", *The Orient*, 2/23 (20 Eylül 1911), s. 1-2.

programında yer alan bazı maddeleri kabul etmeye, merkeziyetçilikten bazı ödünler vermeye hazır olduklarını da söylediler. Prens Sabahaddin'in en yakınındaki kişilerden biri olan Dr. Nihad Reşad [Belger] bu öneriyi sıcak karşılamıştı, ama Prens Sabahaddin kabinede herhangi bir koltuk almakla ilgilenmediğini söyledi. Bunun ardından, *Mizan*'ın eski başyazarı Murad Bey'le buluşuldu ve monarşist muhalefetin sivil üyeleri ile İttihad ve Terakki Cemiyeti arasında uzlaşma sağlanmasında aracı olması istendi.[178]

Talât Bey de, Miralay Sadık Bey'in yardımıyla Meclis'teki İttihadcılara karşı monarşist bir parti kurmaya çalışan muhalif liderlerden Lütfi Fikri Bey'le konuştu. Lütfi Fikri Bey ve yakında resmen kurulacak olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın öteki üyeleriyle pazarlık yapılmaya başlandı. Yeni partide Rum mebuslar önemli bir grup oluşturacaklardı. Bu nedenle Lütfi Fikri Bey Serfiçe mebusu Yorgos Boussios ile birkaç muhafazakâr gazetenin sahibi olan İstanbul mebusu Pantoleon Kosmidis'in öngörülen koalisyon hükûmetine dahil edilmesini istedi. Oysa İttihadcılar kurulacak kabinede monarşist eğilimli Rum mebusların olmasına *kesinlikle* karşıydı; bu yüzden pazarlıklar sonuçsuz kaldı.[179]

Bu sırada Maliye Nazırı Nail Bey ile Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa arasındaki anlaşmazlık yine su yüzüne çıktı.[180] 12 Eylül tarihli kabine toplantısında Nail Bey gelecek mali yıl için öngörülen hükûmet harcamalarında yapılacak ek kesintileri sundu. Buna göre, Harbiye Nezareti bütçesi bir milyon lira, Dahiliye Nezareti bütçesi iki yüz yirmi bin lira, Maarif Nezareti bütçesi yüz elli bin lira, Nafia Nezareti bütçesi yüz elli bin lira ve Maden ve Orman Nezareti bütçesi de altmış bin lira düşürülecekti. Başka mali önlemlerle birlikte düşünüldüğünde, bu kesintilerden sonra bütçe açığı iki buçuk milyon lira azaltılmış olacaktı. Nail Bey'in kabine arkadaşı öteki nazırlar tahmini bütçelerini düşürmeye razı olduklarını, ancak yine de açığın yalnızca bir milyon lira kadar düşürülebileceğini savundular. Mahmud Şevket Paşa ise askeri bütçede öngörülmüş yüz elli bin liralık kesintinin hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini söyledi. Tartışmaların sonunda nazırlar yanlarına nezaretlerindeki mali müşavirleriyle birlikte son kararları almak için Maliye Nezareti'ne davet edildiler.[181] Yapılan bu toplantıda askeri bütçe kesintileri meselе-

178 Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 8: Trablusgarp Harbi", *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1946, s. 2.

179 Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 8: Trablusgarp Harbi" *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1946, s. 2.

180 "Bütçe İhtilâfı: Maliye Nazırı'nın Beyanatı" *Yeni İkdam*, 27 Ağustos 1327/9 Eylül 1911, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 13 Eylül 1911, s. 435.

181 "Turkish Finance and the War Minister", *The Times*, 13 Eylül 1911, s. 3; "Die Ereignisse in der Türkei: Das türkische Budget", *Pester Lloyd*, 13 Eylül 1911, sabah baskısı, s. 3; "Bütçe Meselesi", *Tanin*, 1 Eylül 1327/14 Eylül 1911, s. 2; "Bütçe İhtilâfı", *Tanin*, 2 Eylül 1327/15 Eylül 1911, s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Eylül 1911, s. 463.

si çözülemedi, ama kabinenin öteki üyeleri Nail Bey'in öngördüğü kesintileri yapmayı kabul ettiler.[182]

Bu günlerde *Tanin*'de Harbiye Nazırı'nı eleştiren imzasız bir makale yayımlandı. Makale Erkân-ı Harbiye'deki subayların birçoğunun öfkesini çekti.[183] Manastır'da yayınlanan İttihadcı gazete *Nur-u Hakikat* ile Selânik'te yayınlanan *Silâh* da Mahmud Şevket Paşa aleyhine yayınlar yapıyordu. *Silâh*'ın İstanbul'da dağıtımı yasaklandı.[184] Buna rağmen, Makedonya'da yayınlanan ve *Rumeli* ve *Silâh* gibi İttihadcıların askeri kanadının görüşlerini temsil ettiği bilinen çok sayıda gazete, Mahmud Şevket Paşa'nın tutumunu eleştiren yazılara yer vermeyi sürdürdüler.[185]

İttihad ve Terakki Cemiyeti Kongresi'nin Eylül'ün son günü başlaması planlanmıştı.[186] Cavid ve Talât Beyler Selânik'e gitmek için 24 Eylül'de İstanbul'dan ayrıldılar.[187] Kongreye yerel örgütleri temsil eden elli beş üye olmak üzere, Selânik Merkez-i Umumisi'nin ve parti meclis grubunun temsilcileri, Cemiyet müfettişleri ve yerel yetkililerle birlikte, toplam altmış bir üye katılacaktı. Altı üye Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan'ı temsilen bulunacaktı. Kongrede önemli siyasi konular ele alınacaktı, ancak Âyan ve Mebusan'dan altı üyenin danışmanlıktan öte bir rolleri olup olmayacağı bilinmiyordu.[188]

Sonucu kestirilemeyen ve bu nedenle de çıkacak kararların heyecanla beklendiği böyle bir İttihad ve Terakki Cemiyeti kongresi daha önce hiç olmamıştı. Monarşist çevrelerde ayrılıkçı grup ya da parti kurmak pek yaygındı, ama buna alışık olmayan İttihadcı kesimde Miralay Sadık Bey'in Hizb-i Cedid hareketi büyük bir huzursuzluk yaratmıştı. Kongrede Cemiyet'in bütün kanatlarını bir arada tutacak bağların güçlenmesi için her türlü çabanın gösterilmesi gerekiyordu. Cavid Bey ile Ömer Naci Bey'in Doğu Anadolu'da, özellikle Van, Bitlis ve Karadeniz sahili boyunca yaptıkları ziyaret, bu bölgelerde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin saygınlığını ve etkisini artırmak ve yaklaşan 1912 genel seçimleri için destek toplamak açısından önemliydi.[189]

182 "Constantinople Letter", *The Near East*, 27 Eylül 1911, s. 491.

183 "Bütçe İhtilâfı", *Tanin*, 24 Ağustos 1327/6 Eylül 1911, s. 1; ve "Constantinople Letter" *The Near East*, 13 Eylül 1911, s. 435.

184 "Press Attacks on the Turkish War Minister", *The Times*, 14 Eylül 1911, s. 3.

185 "Constantinople Letter" *The Near East*, 27 Eylül 1911, s. 491.

186 "Einberufung eines Kongresses der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 6 Temmuz 1911, s. 2; "İttihad ve Terakki Kongresi", *Tanin*, 29 Ağustos 1327/11 Eylül 1911, s. 2; ve "The Salonika Congress", *The Times*, 15 Eylül 1911, s. 3.

187 "Le congrès Union et Progrès", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Eylül 1911, s. 2.

188 "Die Ereignisse in der Türkei: Kongreß für Einheit und Fortschritt", *Pester Lloyd*, 9 Eylül 1911, akşam baskısı, s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Eylül 1911, s. 463.

189 "The Turkish Elections", *The Times*, 8 Eylül 1911, s. 3; ve "Committee of Union and Progress to Meet", *The Orient*, 2/24 (27 Eylül 1911), s. 2. Cavid ve Ömer Naci Beylerin Doğu ille-

Seçimler iki farklı kriz yüzünden ciddi sonuçlara gebeydi. Bunlardan ilki kabine kriziydi. Harbiye Nezareti'nin bütçesi konusunda Mahmud Şevket Paşa ile Nail Bey arasındaki görüş ayrılığı muhtemelen kısa sürede uzlaşmayla sonuçlanabilecekti, ancak Hakkı Paşa Kabinesi'nin ayaklarının yere sağlam bastığını söylemek zordu. Kongreden bir hafta önce İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'teki yayın organı *Rumeli*, hükûmetin işleyişinden memnun olunmadığını dile getirmişti. Gazeteye göre, devlet adamlarının başarısızlıklarını bertaraf etmek için İttihadcıların bir an önce önlem almaları gerekiyordu. Olayları dışarıdan etkilemeye çalışmaktansa, ülkeyi yönetmek için doğrudan sorumluluk alınması isteniyordu. *Rumeli* gazetesine göre, ancak o zaman deneyimlerine göre atamaları yapılmış devlet adamlarının ne ölçüde ve ne kadar sürede başarısız olacakları anlaşılabilecekti.[190] Makalenin ısrarla üzerinde durduğu gibi, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlik kadrosu, sahne gerisinde kalıp hükûmeti denetlemektense, artık iktidar sorumluluğunu doğrudan ele almalıydı.[191]

İkinci kriz, genel seçimlerle ilgiliydi: gelecek dönem Meclis'in dördüncü ve son toplantı dönemiydi. Yeni meclisi oluşturmak için seçimler yapılacaktı ve İttihad ve Terakki Cemiyeti bu görece kısa süreyi liderlik kadrosuyla parti içindeki rahatsız kesimleri uzlaştırmak için son derece etkin bir şekilde kullanmak zorundaydı.[192]

Ne var ki, 28 Eylül'de siyasal durum temelinden sarsıldı; çünkü o gün İtalya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Türk Hükûmeti'ne, İtalyan Hükûmeti'nin Libya konusundaki talepleri karşılanmadığı için, İtalyan ordusunun Trablus ve Bingazi'yi işgal edeceğini bildiren bir ültimatom verdi. Türk Hükûmeti'nin bu şehirlerdeki askeri garnizonlara haber vermek için yalnızca yirmi dört saati vardı.[193]

rine yaptıkları ziyaretin haberleri için bkz., "Cavid ve Naci Beylerin Seyahati", *Tanin*, 10 Temmuz 1327/23 Temmuz 1911, s. 3; "Cavid ve Naci Beylerin Seyahati", *Tanin*, 20 Temmuz 1327/2 Ağustos 1911, s. 2; "Cavid Bey'in Konferansı", *Tanin*, 23 Temmuz 1327/5 Ağustos 1911, s. 2-3; "Cavid Bey'in Konferansı - Mabad", *Tanin* 24 Temmuz 1327/6 Ağustos 1911, s. 2-3, "Cavid ve Naci Beyler Bitlis'te", *Tanin*, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 1; "Cavid ve Naci Beylerin Şerefine", *Tanin*, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 2; "Cavid ve Naci Beyler", *Tanin*, 6 Ağustos 1327/19 Ağustos 1911, s. 1; ve "Cavid Bey'in Avdeti", *Tanin*, 11 Ağustos 1327/24 Ağustos 1911, s. 1. Aynı konuda bkz., Erzurum'dan verilen konsolos raporu, F.O. 424/228, Konsolos McGregor'dan Mr. Marling'e, Erzurum, 7 Ağustos 1911, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, no.9937, s. 83-84. Ayrıca bkz., Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, 2. baskı, s. 127-128. Cavid Bey'in Trabzon seyahati için bkz., Kudret Emiroğlu, "Maliye Nazırı Cavit Bey'in Trabzon Gezisi, 1911", s. 328-336.

190 "Committee and Cabinet", *The Orient, 2/23* (20 Eylül 1911), s. 3.

191 "Committee of Union and Progress to Meet", *The Orient, 2/24* (27 Eylül 1911), s. 2.

192 "Committee of Union and Progress to Meet", *The Orient, 2/24* (27 Eylül 1911), s. 2.

193 "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547; "Italy and Turkey: Grave Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Eylül 1911, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "İlânı Harb", *Tanin*, 17 Eylül 1327/30 Eylül 1911, s. 1; ve Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Re-

Ültimatom öncesinde, birkaç hafta boyunca İtalyanların Trablus'la ilgili talepleri üzerine birçok diplomatik görüşme gerçekleştirilmiş, konuyu tartışmak üzere Kabine çok kereler toplanmıştı.[194] 20 Eylül'de Cavid Bey ile görüşen Hakkı Paşa savaşın kaçınılmaz olabileceğinden söz etmişti. İtalyan Hükümeti'yle imtiyaz pazarlığına oturmak öteki seçenekti, ancak bunu ne Hakkı Paşa, ne de İttihadcılar istiyordu.[195] Zaten Paris'teki Türk Büyükelçisi de, *Le Temps* gazetesinin bir muhabirine 24 Eylül günü verdiği bir demeçte Türkiye ile İtalya arasında Trablus üzerine herhangi bir pazarlık yapılmadığını açıklamıştı: eğer İtalya Trablus konusunda ısrarcı tutumunu devam ettirirse savaş kaçınılmazdı.[196] Yani, İtalyanlar Türkiye'ye karşı savaş açarlarsa, savaşmaktan başka bir seçenek yoktu. İtalyanları yenme şansı çok azdı, ama hiç savaşmadan yenilgiyi kabul etmek, imparatorluğun parçalanmasına bile yol açabilirdi.[197]

Türk Hükûmeti Almanya ile Avusturya-Macaristan'dan müdahale talebinde bulunacaktı.[198] Cavid Bey 25 Eylül'de Türk tarafına yakın olduğu halde Türkiye'nin İtalya'ya ekonomik imtiyaz vermesinden yana tavır sergileyen Alman Büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein ile görüştü. Büyükelçi Avrupalı Güçler'in, yabancı sermayenin girişini engelleme siyasetinden dolayı, Türkiye'ye düşman olduklarını söyledi. Büyükelçi Cavid Bey'e ekonomik konularda İtalya'nın taleplerini karşılamak gerektiğini ima etti. Ayrıca, büyükelçinin sergilediği tavırdan, eğer İtalya Türkiye'ye savaş açarsa, Almanya'nın Türkiye'nin yanında olmayacağı da anlaşılmaktaydı.[199] Aynı gün Alman Büyükelçisi'yle Hakkı Paşa da konuştu ve Trablus'un Türk toprağı kalması şartıyla Türkiye'nin İtalya'ya ekonomik imtiyaz vermeye hazır olduğunu bildirdi.[200]

25 Eylül gecesi İttihadcıların Hakkı Paşa ile yaptığı toplantıda, Hakkı Paşa'nın İtalyan meselesinde monarşist muhalefetten de ağır eleştiri aldığı anlaşıldı. Monarşistler gözünü öyle korkutmuşlardı ki, Hakkı Paşa İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerine günlerinin sayılı, Kâmil Paşa Kabinesi'nin ise kaçınılmaz olduğunu söyledi.[201]

---

isi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 9: Trablusgarp Meselesinin İçyüzüne Dair Vesikalar", *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1946, s. 2. Notanın Türkçe çevirisi için bkz., "İlân-ı Harb Notası", *Tanin*, 17 Eylül 1327/30 Eylül 1911, s. 1; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 93-95.

194 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Trablus Garb ve İtalya", *Tanin*, 23 Ağustos 1327/5 Eylül 1911, s. 1; "Italy and Tripoli: Turkish Uneasiness", *The Times*, 21 Ağustos 1911, s. 3; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Trablus Garb", *Tanin*, 9 Eylül 1327/22 Eylül 1911, s. 1.

195 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 45", *Tanin*, 15 Ekim 1943, s. 2.

196 "The Tripoli Question: Benevolent Neutrality of France", *The Times*, 25 Eylül 1911, s. 3.

197 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 45", *Tanin*, 15 Ekim 1943, s. 2.

198 "Italy and Turkey", *The Levant Herald and Eastern Express,* 26 Eylül 1911, s. 1

199 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 45", *Tanin*, 15 Ekim 1943, s. 2.

200 A. A. Türkei 202, noA15215, Marschall'dan A. A.'ya, Tarabya, 25 Eylül 1911'den aktaran, Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 132.

201 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları: 45", *Tanin*, 15 Ekim 1943, s. 2.

Hem İtalyanların, hem de monarşistlerin saldırıları altında kalan Hakkı Paşa İtalyan Hükûmeti'nce verilmiş notayı tartışmak üzere nazırları toplantıya çağırdı.[202] Kabine uzlaşmacı bir yaklaşım sergileyerek İtalya'nın Trablus'taki imtiyazlarını ve mağduriyetinin nedenlerini incelemeye karar verdi. Oysa herkes bunun felâketi ancak birkaç gün önleyebilecek bir zaman kazanma manevrası olduğunu biliyordu. Bunun için bile artık çok geçti. Ertesi gün öğleden sonra İtalya Türkiye'ye savaş ilân etti.[203]

202 Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları: 9: Trablusgarp Meselesinin İçyüzüne Dair Vesikalar", *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1946, s. 2.

203 "Italy and Turkey: Declaration of War", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Eylül 1911, s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547 Türkiye'ye savaş açıldığını bildiren İtalyan Notası'nın metni için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 97-98.

YEDİNCİ BÖLÜM

Said Paşa Kabinesi

Savaş ilân edilir edilmez Hakkı Paşa istifa etti.[1] Hastalığına ve ilerlemiş yaşına rağmen sadr-ı âzamlığı kabul eden Said Paşa, eski rejimin devlet adamları arasında İttihadcılarla ilişkileri iyi olan ender paşalardan biriydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti Said Paşa'nın kuracağı hükûmeti destekleyecekti.[2] Monarşist çevrelerde sadr-ı âzamlık için Kâmil Paşa'nın adı geçmiş, ancak Paşa İttihadcılardan müdahale etmeyeceklerine dair garanti isteyince kendisinden vazgeçilmişti.[3] İttihadcıların liderlik kadrosu Said Paşa'nın yerine Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olması halinde, bunun kamuoyunun tüm kesimlerin-

1 "Resignation of the Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Eylül 1911, s. 1; "Kabinettswechsel in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 30 Eylül 1911, sabah baskısı,s. 2; "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9789; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 109.

2 "Said Pasha Grand Vizier", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Eylül 1911, s. 1; "Das Kabinett Said Pascha", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 1 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Said Paşa Kabinesi", *Tanin*, 18 Eylül 1327/1 Ekim 1911, s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547 Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 22: On Maddelik Program Tereddütlere Yol Açtı", *Tan*, 23 Kasım 1937, s. 9; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 109.

3 "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547. Ayrıca bkz., F.O. 371/1251/38318, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Istanbul, 1 Ekim 1911 ve Boppe'tan de Selves'e, Tarabya, 3 Ekim 1911, *Documents Diplomatiques Français, 1871-1914*, İkinci Dizi, 14, no. 391 ve 580, her ikisini de aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 94 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 164]. Bir söylentiye göre, Kâmil Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti sadr-ı âzamlık görevini kabul etmesi için kendisine ricada bulunduğunda, görevi teklif etme yetkisinin *yalnızca* Padişah'da olduğunu söyleyerek İttihadcıların teklifini geri çevirmişti ("Current Comments" *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 559).

ce yenilgi olarak görülmesinden ve 1910 yılından beri korumaya çalıştıkları saygınlıklarını yitireceklerinden endişe ediyorlardı.[4]

Said Paşa sadr-ı âzamlığa getirilir getirilmez monarşist muhalefet yeni kabinenin kurulmasını engelleme manevralarına başladı. Önce Hakkı Paşa Kabinesi'nin yerini alacağını düşündükleri Kâmil Paşa Kabinesi'nde Harbiye Nazırı olarak kalmasını istedikleri Mahmud Şevket Paşa'ya yanaştılar. Bu görüşmedeki arabulucuları, Meclis'teki monarşist muhalefetin önderlerinden Amasya mebusu İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa'ydı. Mahmud Şevket Paşa monarşistlerden gelen bu teklifi reddetti ve görevine eskisi gibi devam edeceğini söyledi.[5]

Said Paşa'nın kabineyi kurması bir hayli zor oldu.[6] Son anda Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığı görevini üstlenmeyi reddetmesiyle hükûmeti kurma işi yine tehlikeye girdi.[7] Monarşistlerle yapılan uzun pazarlıklardan sonra, 4 Ekim'de kabinenin kurulduğu kamuoyuna duyuruldu.[8] Tüm çabalara rağmen, Hariciye Nezareti'ne yapılacak atama meselesi çözülememişti; Said Paşa vekâleten bu işi de üstlendi. Hariciye Nazırlığı teklifi Viyana Büyükelçisi Reşid Paşa'ya tekrar götürülecekti; reddi halinde yerine Sofya'da bulunan Asım Bey düşünülmekteydi.[9] Basın 6 Ekim'de Reşid Paşa'nın görevi kabul ettiğini yazdı.[10] Oysa haber asılsızdı; görev reddedilmişti.[11] Her ne kadar Reşid

4 "Constantinople Letter", *The Near East*, 18 Ekim 1911, s. 575.

5 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 4.

6 "Die Neubildung des türkischen Kabinetts: Hilmi statt Kiamils?" *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 4 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 2; "Die Neubildung des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 4 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4; ve "Kiamil gegen Said", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 6 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 2.

7 "Constantinople Letter", *The Near East*, 18 Ekim 1911, s. 575. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 46", *Tanin*, 16 Ekim 1943, s. 2; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 109.

8 "Yeni Kabine", *Tanin*, 21 Eylül 1327/4 Ekim 1911, s. 1; "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Ekim 1911, s. 1; "Das neue türkische Kabinett", *Pester Lloyd*, 6 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 1; ve "Turkish Ministers and the Committee", *The Times*, 6 Ekim 1911, s. 6;

9 "Reşid Paşa", *Yeni İkdam*, 25 Eylül 1327/8 Ekim 1911, s. 1; "Reşid Paşa", *Yeni İkdam*, 26 Eylül 1327/9 Ekim 1911, s. 1; "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547; ve "The New Turkish Cabinet", *The Times*, 9 Ekim 1911, s. 6.

10 "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Ekim 1911, s. 1; "Uebernahme des Ministeriums des Aeußern durch Reschid Pascha", *Neue Freie Presse*, 6 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 8; ve "Italian Action and Its Possible Effects: The Turkish Foreign Minister", *The Times*, 7 Ekim 1911, s. 3.

11 "Die türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 6 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 6; ve "Botschafter Reschid Pascha", *Neue Freie Presse*, 7 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4; "Die Ministersuche in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 8 Ekim 1911, sabah baskısı, 2; "Das türkische Portefeuille des Aeußern", *Neue Freie Presse*, 8 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4; ve "Reschid Pascha bleibt Minister des Aeußern", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 9 Ekim 1911, s. 2.

Paşa'nın görevi kabule razı edilememiş olması Said Paşa Kabinesi'ne olan güveni tümden sarsmış olmasa da, Paşa'nın bu tutumu ülkedeki çalkantı siyasi durumu bir kere daha gözler önüne sermişti.[12] Said Paşa, kabinesini oluşturmasını engellemiş olan monarşistlerin baskıları neticesinde, 7 Ekim'de Babı Âli'ye davet ettiği Gabriel Nouradunghian'a Hariciye Nezareti'ni teklif etmek zorunda bırakıldı.[13] Ancak o da görevi reddetti.[14] Said Paşa kabul etmesi umuduyla bir kez daha Reşid Paşa'yla buluştu; 9 Ekim günü bütün bir öğleden sonra görüştüler. Ancak değişen bir şey olmadı.[15] Bu görüşmeden de sonuç alamayan Said Paşa Asım Bey'i kabul etti ve nihayet, İstanbul'a henüz gelmiş olan Asım Bey'in görevi almasıyla sorun çözüldü.[16] Asım Bey'in Türkiye'nin reforma ve ilerlemeye ihtiyacı olduğuna yıllardan beri inanan gerçek bir İttihadcı olduğu herkesçe bilinmekteydi.[17]

Mahmud Şevket Paşa Harbiye Nazırı olarak yeni kabinede de yerini korumuştu. Maliye Nazırı Nail Bey, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey ve Nafıa Nazırı Hulusi Bey de yerlerinde kaldı. Celâl Bey, Halil [Menteşe]'nin yerine yeni Dahiliye Nazırı oldu. Eskiden Erzurum Valisi olan Celâl Bey, o günlerde Edirne Valiliği görevini yürüten ve İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde sevilen bir kişiydi. Ürgüplü Hayri Bey, Necmeddin [Kocataş]'ın yerine yeni Adliye Nazırı oldu; ek olarak, geçici olmak kaydıyla, Evkaf Nezareti'nin işlerini de üstlendi. Meclis-i Âyan üyesi İttihadcı Musa Kâzım Efendi yeni kabinede Meşihat Makamı'na getirildi. Padişah'ın Ser Yaveri Hurşid Paşa Bahriye Nazırlığı'nı üstlendi. Krikor Sinapian zaten hukuk müşaviri olduğu Orman ve Ma'âdin Nezareti'nin başına getirildi. Suriyeli bir Katolik olan Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi İbrahim Soussa, Posta ve Telgraf Nazırı oldu.[18]

---

12 "The Internal Situation in Turkey: Reşid Pasha and the Cabinet", *The Times* 9 Ekim 1911, s. 3

13 "The Ministry for Foreign Affairs", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Ekim 1911, s. 1; ve "Das türkische Portefeuille des Aeußern", *Neue Freie Presse*, 8 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4.

14 "The New Turkish Government", *The Times*, 9 Ekim 1911, s. 6.

15 "The Turkish Cabinet", *The Times*, 10 Ekim 1911, s. 3; ve "Die türkische Kabinettsbildung", *Pester Lloyd*, 10 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 2.

16 "Asım Bey", *Yeni İkdam*, 26 Eylül 1327/9 Ekim 1911, s. 1; "Abreise Assims nach Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 9 Ekim 1911, s. 2; "Ablehnung Reschids und Ernennung Assims zum Minister des Aeußern", *Neue Freie Presse*, 9 Ekim 1911, s. 2; "Der neue Minister des Aeußern", *Neue Freie Presse*, 10 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4; "The Ministry for Foreign Affairs", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Ekim 1911, s. 1; "Die türkische Kabinettsbildung", *Pester Lloyd*, 10 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 2; ve "Auflösung der türkischen Kammer?", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 11 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 1.

17 "The Turkish Foreign Office: Assim Bey at Constantinople", *The Times*, 10 Ekim 1911, s. 3; ve "Assim Bey", *Neue Freie Presse*, 10 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4.

18 "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547; "Trablus Garb - İtalya: Yeni Kabine", *Tanin*, 22 Eylül 1327/5 Ekim 1911, s. 1; "The New Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Ekim 1911, s. 1; "Le Nouveau Cabinet", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Ekim 1911, s. 1; "The New Cabinet", *The Orient*, 2/26 (11 Ekim 1911), s. 3; ve "Turkish Ministers and the Committee", *The Times*, 6 Ekim 1911, s. 6.

Ne Hurşid Paşa, ne de Krikor Sinapian ile İbrahim Soussa bir partiyle bağlantılıydı. Kabinede hiçbir Rum'un olmaması ve Halil [Menteşe] ile Necmeddin [Kocataş]'ın görevlerinden ayrılmaları çeşitli yorumlara yol açtı. Halil [Menteşe] Cemiyet'in bazı üyelerince İstanbul eski Valisi İttihadcı Hüseyin Kâzım Bey'e arka çıkmadığı için çok eleştirilmişti. Necmeddin [Kocataş] ise madencilik ve öteki imtiyazlar konusunda Necib Melhame ile eskiye dayalı ilişkisini iki yıl aradan sonra tekrar canlandırınca *Tanin* tarafından tenkit edilmişti.[19] Öte yandan, İttihad ve Terakki Cemiyeti Talât ve Cavid Beylerin eski görevlerine yeniden atanmaları için baskı yapmış, ama başarılı olamamıştı.[20]

Yeni kabine herkes tarafından 'renksiz' olarak nitelendirildi.[21] İttihadcı olarak tanımlanması yalnızca Selânik'teki Merkez-i Umumi'den bir miktar destek alması ve her ikisi de koyu İttihadcı olan Adliye Nazırı Ürgüplü Hayri Bey ile Dahiliye Nazırı Celâl Bey'in kabinede bulunmaları sayesindeydi.[22] İttihadcıların Said Paşa'yı desteklemekten başka çareleri kalmamıştı; çünkü, aksi halde, Said Paşa'nın Padişah'tan Meclis-i Mebusan'ı dağıtmasını isteme ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne danışmaksızın seçim çalışmalarını başlatma tehlikesi vardı. İttihadcılar böyle bir gelişmeyi önlemek zorundaydılar. Ne var ki, Said Paşa'nın Sadr-ı Âzamlığa atanmasıyla Cemiyet'in etkisi oldukça azalmıştı.[23] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlik kadrosu, Said Paşa Kabinesi'nin Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu alamaması durumunda, monarşist muhalefet ile Cemiyet'in muhalif üyelerinin destekleyeceği bir Kâmil Paşa ya da Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi kurulması yerine, Padişah'a meclisi dağıtma tavsiyesinde bulunmayı tercih etmekte kararlıydı. Bu iki eski devlet adamının öç almak için taşradaki huzursuzluğun nedeni olarak gördükleri İttihad ve Terakki Cemiyeti ile şubelerinin siyasi faaliyetlerinin durdurulması garantisi almadan görev kabul etmeyecekleri biliniyordu.[24]

Ürgüplü Hayri Bey, Ekim ayı sonunda Adliye Nazırlığı görevini bırakıp vekâleten yürüttüğü Evkaf Nazırlığı'na geçti. Adliye Nezareti'nin işleri Memduh Bey'e teslim edildi ("Empire News: The Capital", *The Orient, 2/29* (1 Kasım 1911), s. 6).

19 "Turkish Ministers and the Committee", *The Times*, 6 Ekim 1911, s. 6.

20 "The Tragedy of Turkey", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 558.

21 "Constantinople Letter", *The Near East*, 18 Ekim 1911, s. 575; ve "Constantinople Letter" *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547. Ayrıca bkz., F.O. 371/1252/39063, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Tarabya, 5 Ekim 1911'den aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 94 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 164].

22 "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547; ve "Turkish Ministers and the Committee", *The Times*, 6 Ekim 1911, s. 6.

23 Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 23: Gazeteler Fırkanın Kurulduğu Haberini Veriyordu", *Tan*, 24 Kasım 1937, s. 9; ve "Italian Action and Its Possible Effects: The Salonika Congress", *The Times*, 7 Ekim 1911, s. 3.

24 "The Turkish Cabinet: Policy of the Committee Leaders", *The Times*, 10 Ekim 1911, s. 3.

Said Paşa Kabinesi İttihadcı basın organlarının desteğini almıştı. *Tanin* hükümeti şartlı da olsa destekliyor, muhalefetin tutumunu eleştiriyordu. Hüseyin Cahid [Yalçın] köşesinde Said Paşa Kabinesi'nde daha fazla sayıda deneyimli devlet adamı olmasından memnun olacağını yazdı. Yalçın'a göre, ülkenin ihtiyacı ne bir parti hükümeti, ne de bir program hükümetiydi; şu an için gerekli olan, düşmana direnç gösterebilecek bir kabine idi. Yalçın'ın başyazısında, böyle bir bunalım karşısında siyasi önderlerin birliğinin zorunlu olduğu, oysa bazı liderlerin tepki vermediği, kimilerininse önerilen görevleri bile reddettiği ifade ediliyordu. Kastettiği kişiler, kendi hâkimiyetlerinde olmayan herhangi bir kabinenin kurulmasını önlemek için ellerinden geleni yapan Kâmil Paşa ile diğer monarşist devlet adamlarıydı. Hüseyin Cahit [Yalçın] muhalefetin mecliste çoğunluk oluşturan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yapıcı ve dostane tutumunu takdir edemediğini, izlediği siyaset ve bağımsız duruşuyla Said Paşa'nın milli savunma görevi karşısında birlik ve beraberlik ruhunu sağlamak için yeterli bir şahısken, monarşist muhalefetin kendi adayları iktidar olamadığı için memnun olmadığını ifade ediyordu. Ona göre bu, muhalefetin tarafsız bir kabine değil, kendi görüşlerine paralel bir iktidar istediğinin göstergesiydi. Bu koşullarda kurulan bir hükümet elbette Meclis-i Mebusan'da zorluklarla karşılaşacaktı. Kabul edilmeliydi ki, yeni kabine bir bütün olarak düşünüldüğünde hiçbir partiyi tam anlamıyla memnun edecek nitelikte değildi; ama normal zamanlarda zayıflık işareti olan bu durum, karşı karşıya bulunulan kriz sırasında güç göstergesi bile olabilirdi.[25]

Muhafazakâr basın organları ise kabineyi soğuk karşılamıştı. Kâmil Paşa'nın görüşlerini yansıtan *Yeni Gazete*, monarşist muhalefetin önderlerinden biri olan Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'nın kaleminden İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin iç ve dış siyasetini ağır şekilde eleştiren bir yazı yayınladı. Makalenin gazetede yayınlanmasının ardından *Yeni Gazete*'ye yayın yasağı konuldu ve yazarına da Divan-ı Harb-i Örfi'de dava açıldı.[26] Böylece, hükümetin izlediği siyaseti eleştirmekten kaçınması için basın uyarılmış olurken, Said Paşa Kabinesi'nin de Asım Bey'in Hariciye Nezareti görevini kabul etmesiyle sanıldığı kadar güçlenmediği ortaya çıkmış oluyordu. Divan-ı Harb-i Örfi'nin bu kararının nedeni, *Tanin*'de Hükümet'in İtalyan vatandaşlarının ülkeden çıkarılmalarında gönülsüz davranmasının dolayısıyla suçlandığı bir başyazının yayınlanmasıydı.[27] Birkaç gün sonra İs-

25 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kabine", *Tanin*, 23 Eylül 1327/6 Ekim 1911, s. 1. Ayrıca bkz., "The New Cabinet Criticised", *The Orient*, *2/26* (11 Ekim 1911), s. 3.

26 "Turkish Ministers and the Committee: Reception by the Press", *The Times*, 6 Ekim 1911, s. 6.

27 "Position of the Turkish Cabinet", *The Times*, 11 Ekim 1911, s. 8. Yalçın'ın yazısı için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "İtalyanların Tardı", *Tanin*, 27 Eylül 1327/10 Ekim 1911, s. 1.

tanbul'da çıkan Rumca gazeteler *Ekklesiastike Aletheia, Proodos, Nea Patris* ile başka bir monarşist günlük gazete olan *La Bourse d'Orient* de 'tehlikeli' addedilen makaleler yayınlamaktan Divan-ı Harb-i Örfi tarafından yasaklandılar.[28]

La Bourse d'Orient yayın hayatına Ximenes adlı İspanyol Yahudisi birinin öncülüğünde 1911 Temmuz ayında İstanbul'da başlamıştı. Ximenes, 1894 yılında Sason'daki Ermeni kıyımından sonra Londra'ya gitmiş, orada Reuter's ajansına kendini İspanyol bir gezgin olarak tanıtarak Sason'da bulunduğunu ve kıyım hakkında hiçbir şey duymadığını ve görmediğini söylediği uzun bir rapor vermişti. Bir görgü tanığı olarak öyle bir kıyım olmadığına yemin edebileceğini iddia ediyordu. Abdülhamid'in mutlakiyetçi rejimini destekleyen gazeteler de adamın İspanyol vatandaşı olması dolayısıyla yalan söylemekten bir çıkarı olamayacağını iddia ederek raporu gerçekmiş gibi yayınlamışlardı. Ximenes mutlakiyetçi rejime sunduğu bu hizmet karşılığı Abdülhamid tarafından resmi himaye görmüştü.[29]

Bir yıl öncesinin aksine, ordu İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni, hatta Harbiye Nazırı'nı bile artık desteklemiyordu.[30] Mahmud Şevket Paşa'ya husumet artmış, Nâzım Paşa ya da Mahmud Muhtar Paşa gibi monarşistlere yakın paşalardan birinin nazır olacağı söylentileri yayılmıştı. Selânik ve Manastır garnizonları, yani Üçüncü Ordu halen İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemekteydi; ancak, İstanbul'daki Birinci Ordu ikiye bölünmüştü. İkinci Ordu ise, özellikle Kosova, Edirne, Tekirdağ ve Çanakkale'deki birlikler, açıkça İttihadcılara karşıydı.[31]

Hakkı Paşa Kabinesi'nin düşmesinin ardından çeşitli muhalif gruplar en az yüz mebusun destekleyeceğini tahmin ettikleri bir 'koalisyon' partisi kurup kuramayacaklarını tartışmaya başlamışlardı. Koalisyon Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Ahrar Fırkası mensupları ile birkaç Arnavut, yarım düzine kadar Sırb ve Bulgar, az sayıda da İttihadcı olmayan Ermeni mebus ve İttihadcı andı içmiş dört Rum mebus hariç diğer bütün Rum mebuslardan oluşacaktı.[32] 12 Ekim'de, Meclis'in dördüncü yasama yılının açılışından hemen önce, Amasya mebusu İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa liderliğinde böyle bir ko-

28 "Empire News: The Capital", *The Orient, 2/26* (11 Ekim 1911), s. 6.

29 *Jamanak* gazetesinden aktaran, "Masked Spite and Retaliation", *The Orient, 2/30* (8 Kasım 1911), s. 3.

30 "Constantinople Letter", *The Near East*, 11 Ekim 1911, s. 547.

31 "Constantinople Letter", *The Near East*, 25 Ekim 1911, s. 603.

32 "Yeni bir Fırka-i Muhtelife", *Tanin*, 12 Teşrin-i Evvel 1327/25 Ekim 1911, s. 3-4; "Constantinople Letter", *The Near East*, 25 Ekim 1911, s. 603. Bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 317. Arnavut mebusların listesi için bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 325n.

alisyonun kurulduğu resmen ilân edildi. Parti başkanlığına Rıza Tevfik [Bölükbaşı] aday olacaktı.[33] Siyasal yorumculara göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sayısal gücünün altında olmakla beraber, yeni oluşum –Hürriyet ve İtilâf Fırkası– geçen yasama yılının yetmiş beş oyu ancak toplayabilen muhalefetinden çok daha güçlü olacağa benziyordu.[34]

Aynı gün monarşist muhaliflerle İttihadcılar Meclis-i Mebusan'da ayrı ayrı toplantı yaptılar. Rıza Tevfik [Bölükbaşı] başkanlığındaki muhalefet altmış beş, İttihadcılar ise seksenin üzerinde üyeyle toplanmışlardı. İttihadcılar, içinde bulunulan milli buhrana karşı –Trablus nedeniyle çıkan İtalya Savaşı devam etmekteydi– birleşik bir cephe ve ortak program oluşturmak üzere iki grubun bir araya gelmesi önerisinde bulundu. Bunun her şeyden önce bir hükûmet meselesi olduğunu ve kendilerinin de Said Paşa Kabinesi'ne güvenmediğini söyleyen monarşist muhalefet teklifi tartışma bile yapmadan reddetti. Bunun üzerine İttihadcılar Sadr-ı Âzam'ı ziyaret ederek programıyla ilgili görüşlerini almak için ortak bir heyet kurulmasını önerdiler. Muhalefet bu kez de bunun anayasaya uygun bir süreç olmayacağını ileri sürerek karşı çıktı. Uzlaşma imkânı bulunamayınca, toplantılar ayrı ayrı yapıldı ve monarşistler Said Paşa Kabinesi'ne güvenoyu vermeme kararı aldılar.[35]

Hizb-i Cedid'in üye sayısı da hesaba katıldığında İttihadcılar *ancak* yüz otuz oy toplayabiliyorlardı. Muhalefet partisi olarak örgütlenen Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ise en fazla yüz civarında bir oyu vardı. Geriye kalan yaklaşık otuz beş mebus arasında bağlılıkları şüpheli Arablar ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyecekleri kesin olmayan Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan yedi sekiz üye vardı. Muhalif oylar neredeyse eşit dağılmıştı; dolayısıyla Hizb-i Cedid'den otuz ya da kırk muhalif İttihad ve Terakki

33 "Die türkischen Oppositionsparteien", *Pester Lloyd*, 13 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4; "The Situation in Constantinople: A Coalition Party", *The Times*, 13 Ekim 1911, s. 5; "Die politischen Parteien in der Türkei und der Krieg", *Neue Freie Presse*, 13 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 3; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 23: Gazeteler Fırkanın Kurulduğu Haberini Veriyordu", *Tan*, 24 Kasım 1937, s. 9. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'teki kongresi de bir gün önce –11 Ekim'de– sona ermişti ("Schließung des jungtürkischen Kongreßes", *Neue Frei Presse*, 12 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 5; ve "Jungtürkischer Kongreß", *Pester Lloyd*, 12 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 3).

Türkiye'deki partilerin tarihi üzerine 'otorite' kabul edilen Tarık Zafer Tunaya Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kuruluş tarihini parti ileri gelenlerinin Dahiliye Nezareti'ne verdikleri resmi dilekçeye dayanarak 8 Teşrin-i Sani 1327/21 Kasım 1911 olarak tespit etmek istemektedir (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 263). Hürriyet ve İtilâf Fırkası üzerine bir kitap yazan Ali Birinci de, Tarık Zafer Tunaya'nın izinden giderek, partinin kuruluşunu 8 Teşrin-i Sani 1327/21 Kasım 1911 tarihli dilekçe ile başlatmaktadır (Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 48).

34 "Constantinople Letter", *The Near East*, 25 Ekim 1911, s. 603.

35 "Deputies and the Said Ministry", *The Times*, 13 Ekim 1911, s. 5. Ayrıca bkz., "Mebusanın Dünkü İctimaı", *Yeni İkdam*, 30 Eylül 1327/13 Ekim 1911, s. 1.

Cemiyeti'ni bıraktığı anda monarşist muhalefet hatırı sayılır bir çoğunluğa erişecekti.[36]

Bu şartlar altında İttihadcı yönetim muhalif koalisyonun lideriyle pazarlığa oturmak istedi. Monarşist muhalefet kimi noktaların İttihadcılar tarafından kabulü koşuluyla görüşebileceklerini bildirdi. Talepleri şunlardı: Padişah'ın sadr-ı âzam ataması yetkisine dokunulmayacak; Sadr-ı âzam kabinesini kendi başına oluşturacak; kabine üyelerinin istifası ancak Meclis'te karşı oy alırlarsa, yani siyasi bir nedenle mümkün olacak, meclis dışı baskılar geçerli olmayacak; Parlamento yürütmeye müdahale etmeyecek; ve hükûmet ılımlı bir dış siyaset izleyecekti.[37]

Meclis'in dördüncü yasama yılı 15 Ekim'de açıldı.[38] Gazi Ahmed Muhtar Paşa Meclis-i Âyan Reisi, Evkaf eski Nazırı Şerif Ali Haydar Bey de Reis Vekili olarak seçildi.[39] İttihad ve Terakki Cemiyeti yöneticileri muhalif gruplarla bir toplantı yaparak muhalefetin başkan yardımcısı adayını desteklemek kaydıyla, Meclis-i Mebusan Reisi olarak Ahmed Rıza Bey'in tekrar seçilmesini teklif ettiler. Muhalefetin bu teklifi kabul etmesi imkânsızdı; zaten asıl amaçları sorun çözmek değil, Said Paşa Kabinesi'ni düşürmekti. Tartışmalar kabine meselesi üzerinde yoğunlaştı. Muhalefet Kâmil Paşa'nın sadr-ı âzamlığında ısrar ediyor, İttihadcılar ise tarafsız birinin seçilmesini öneriyorlardı. Oturum hiçbir karara varılamadan sona erdi.[40]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin öncelikle parti üyelerinden bazılarını eleştiren kendi muhafazakâr asker kanadıyla, yani Miralay Sadık Bey ön-

---

36 "Constantinople Letter", *The Near East,* 25 Ekim 1911, s. 603. Türkiye'deki siyasal gelişmeleri yakından takip eden *Neue Freie Presse* gazetesi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın gayr-i resmi olarak kurulduğu ilk günlerde yaptığı siyasal yorumda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'da en fazla elli üyesi olduğunu, Hizb-i Cedid'in yaklaşık yetmiş civarında mebustan oluştuğunu ve yeni kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da yaklaşık elli mebus tarafından desteklendiğini yazmıştı ("Die Parteien des türkischen Parlaments", *Neue Freie Presse,* 14 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 3).

37 "Constantinople Letter", *The Near East,* 25 Ekim 1911, s. 603.

38 I/IV/1, 2 Teşrin-i Evvel 1327/15 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1,* s. 2-8; "Eröffnung des türkischen Parlaments", *Neue Freie Presse,* 15 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4; "Die Eröffnung des Parlaments durch den Sultan", *Neue Freie Presse,* 16 Ekim 1911, s. 3; "Fourth Parliamentary Session Opens", *The Orient, 2/27* (18 Ekim 1911), s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'ın Küşadı", *Tanin,* 2 Teşrin-i Evvel 1327/15 Ekim 1911, s. 1; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 46", *Tanin,* 16 Ekim 1943, s. 2.

39 I/IV/1, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Âyan Ceridesi, 1,* s. 2; "Wahl Ghazi Mukhtar Paschas zum Senats-Präsidenten", *Neue Freie Presse,* 16 Ekim 1911, s. 3; "Turkish Parliamentary Situation: Election of President", *The Times,* 16 Ekim 1911, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient, 2/28* (25 Ekim 1911), s. 4.

40 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 46", *Tanin,* 16 Ekim 1943, s. 2; "Oppositionelle Koalition in der türkischen Kammer", *Pester Lloyd,* 14 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 3; "İttihad ve Terakki Fırkası", *Yeni İkdam,* 1 Teşrin-i Evvel 1327/14 Ekim 1911, s. 1; "Wiederwahl Achmed Rizas zum Präsidenten", *Neue Freie Presse,* 16 Ekim 1911, s. 3; ve "Turkish Parliamentary Situation: Election of President", *The Times,* 16 Ekim 1911, s. 5.

derliğindeki Hizb-i Cedid'le uğraşması gerekiyordu. Selânik ve İstanbul basını tarafından yayınlanmış İttihad ve Terakki Cemiyeti Kongresi kayıtlarına göre, Hizb-i Cedid'in dile getirdiği on talebin çoğu ya reddedilmiş, ya da hayli değiştirilerek kabul edilmişti. Örneğin, siyasetle uğraşan gizli derneklerin –yani, mason localarının– İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından kınanması talebi bunlardan biriydi.[41] Selânik'te yapılan kongrenin yayınlanan zabıtlarına göre, gizli siyasi dernekleri yasaklayan mevcut kanun İttihadcıların zaten böyle bir karar almasını gereksiz kıldığı için çoğunluk bu talebi reddetmişti. Ancak, Meclis-i Mebusan reisliği için yapılacak oylamadan önce Hizb-i Cedid'i 'yatıştırmak' ve partide 'birlik sağlamak' amacıyla İttihadcılar Emmanuel Carasso'yu feda ettiler. Önceden tahmin edilmeyen bir gelişme olduğu için, *Le Jeune Turc* gazetesinin 14 Ekim tarihli sayısında yer alan bu haber büyük bir sürpriz olmuştu.[42] Masonlarla ilişkisi olduğu bilinen ve faal bir İttihadcı olan Selânik mebusu Carasso, gizli derneklerin yasaklanmasını şart koşan Hizb-i Cedid tarafından istenmeyen adam ilân edilmişti.[43]

Meclis-i Mebusan Reisliği seçimi 15 Ekim'de yapıldı ve Carasso'nun feda edilmesiyle Hizb-i Cedid'den alınan söz boş çıkmadı; İttihadcıların önerdiği adaylar desteklendi.[44] İttihadcı yönetimin bütün çabalarına karşın seçimlere ancak yüz elli mebus katılmıştı. Ahmed Rıza Bey, muhalefetin adayı bağımsız Mahir Said Bey'in aldığı elli beş oya karşı, seksen altı oyla yeni-

41 Ziya Şakir [Şoko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 22: On Maddelik Program Tereddütlere Yol Açtı", *Tan*, 23 Kasım 1937, s. 9.

42 "Die Eröffnung des türkischen Parlaments", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 2; "The Salonika Congress: The Committee and Freemasonry", *The Times*, 16 Ekim 1911, s. 5; ve "The Committee of Union and Progress" *The Times*, 18 Ekim 1911, s. 5.

43 Carasso, *Le Jeune Turc* gazetesinde vicdanının sesine uyarak, masonluk ve öteki gizli derneklere karşı tavır alan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin parti grubundan ayrıldığını bildirdi. Kendisi Devrim sırasında Selânik'teki Macedonia Risorta Locası'na bağlı tanınmış bir masondu. Devrimcilere büyük yardımlarda bulunmuş, güvenlerini kazanmıştı. Abdülhamid'in mutlakiyetçi rejiminin sona ermesinden sonra da faal olarak masonluk propagandası yapmaya başlamış, Türkiye'de birçok mason locası kurulmasına yardımcı olmuştu ("Constantinople Letter", *The Near East*, 25 Ekim 1911, s. 603). Carasso'nun masonluk bağları için bkz., Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilâl: İttihad-Terakki ve Masonluk*, s. 39-43.

Monarşist muhalefet ve Hizbi-i Cedid'in liderleriyle yakın ilişki içerisinde bulunan İngiliz Büyükelçiliği Baş Tercümanı Gerald H. Fitzmaurrice'in hem Yahudi karşıtı hem de mason düşmanı olduğu bilinen bir gerçekti. Elçilikteki güçlü konumundan Büyükelçi Sir Gerard Lowther de etkilenmişti. Carasso için "alt sınıftan sahtekâr bir avukat, karanlık, arkadan iş çeviren, rüşvetçi, iflâh olmaz bir serseri", demişti. Büyükelçi Sir Gerard Lowther'in Carasso ve diğer İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle ilgili önyargılı görüşleri için bkz., Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", s. 94-103'te alıntılanan, Sir G. Lowther'den Sir C. Hardinge, İstanbul 29 Mayıs 1910.

44 "The Salonika Congress: The Committee and Freemasonry", *The Times*, 16 Ekim 1911, s. 5; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 25 Ekim 1911, s. 603.

den seçildi. Necmeddin [Kocataş] ile Halil [Menteşe] sırasıyla altı ve üç oy almışlardı.[45]

Aynı gün İttihadcılar Arab mebusların oylarını almak amacıyla tanınmış monarşist muhaliflerden Abd al-Hamid az-Zahrawi'yi Meclis-i Mebusan reis vekilliği için desteklemeye karar vermişlerdi. Bu karar, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin mevcut buhran sırasında daha uzlaşmacı bir siyaset izleyeceği, muhalefetin desteğini tam olarak kazanamasa da, aralarındaki husumeti azaltına isteğinde olduğu şeklindeki haberleri doğrulamaktaydı. Meclis-i Mebusan'ın 16 Ekim tarihli oturumunda Abd al-Hamid az-Zahrawi seksen altı oyla Birinci Reis Vekili seçildi.[46] Ne var ki, Cemiyet'in uzlaşmacı adımlarının monarşist muhalefet üzerinde pek etkisi olmadı; Abd al-Hamid az-Zahrawi görevi kabul etmeyerek bir sonraki celsede derhal istifasını sundu.[47] Bunun üzerine, her ikisi de İttihadcı olan Kudüs mebusu Ruhi al-Khalidi ile İzmir mebusu Rum Emmanuel Emmanuelidis, Birinci ve İkinci Meclis Reis Vekili oldular.[48]

O gün Cavid Bey'le Hüseyin Cahid [Yalçın] bir araya gelip bir koalisyon hükûmeti oluşturmanın mümkün olup olmayacağını tartıştılar. Kendileri bu fikre sıcak bakıyor, ancak öteki İttihadcı liderlerin böyle bir oluşuma ne tepki vereceklerini bilmiyorlardı. Hüseyin Cahid [Yalçın] bu düşüncesini kabineyi kurmaya çalışırken Said Paşa'ya söylemiş, o ise muhalefetin de katılacağı bir koalisyon hükûmeti oluşturmaya teşebbüs etmenin gerçeğe uygun olmadığını söyleyerek bu öneriyi reddetmişti.[49] Aynı günün ilerleyen saatlerinde İttihadcı liderlerden Cavid Bey, Talât Bey, Babanza-

---

45 I/IV/1, 2 Teşrin-i Evvel 1327/15 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 8; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 46", *Tanin*, 16 Ekim 1943, s. 2; "Turkish Parliamentary Situation: Election of President", *The Times*, 16 Ekim 1911, s. 5; "Wiederwahl Achmed Rizas zum Präsidenten", *Neue Freie Presse*, 16 Ekim 1911, s. 3; "The Opening of Parliament", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Ekim 1911, s. 1; ve "Fourth Parliamentary Session Opens", *The Orient 2/27* (18 Ekim 1911), s. 1.

46 I/IV/2, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 13; "Turkish Parliamentary Situation", *The Times*, 16 Ekim 1911, s. 5; "Wahl der Vizepräsidenten der Kammer", *Neue Freie Presse*, 17 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 4; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 47", *Tanin*, 17 Ekim 1943, s. 2. Ayrıca bkz., Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", s. 101.

47 I/IV/2, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 15; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 47", *Tanin*, 17 Ekim 1943, s. 2; "Fourth Parliamentary Session Opens", *The Orient, 2/27* (18 Ekim 1911), s. 1; "The Turkish Chamber and the Government", *The Times*, 17 Ekim 1911, s. 5; ve Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", s. 101. Ayrıca bkz., Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*, s. 61.

48 I/IV/2, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 15; "Fourth Parliamentary Session Opens", *The Orient, 2/27* (18 Ekim 1911), s. 1, "The Turkish Chamber and the Government", *The Times*, 17 Ekim 1911, s. 5.

49 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 47", *Tanin*, 17 Ekim 1943, s. 2.

de İsmail Hakkı Bey ve Halil [Menteşe], Krikor Zohrab, Karekin Pasturmadjian ve Vartkes Serengülyan'dan oluşan bir grup Ermeni mebusla buluştular.[50]

Pasturmadjian ile Serengülyan İttihadcılara sempati duymaktaydı. Muhalif gruptaki Zohrab ise, Lûtfi Fikri Bey, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, Mahir Said Bey, Sıdkı Bey ve Dr. Rıza Nur'la birlikte yapmış oldukları bir toplantıda üzerinde anlaştıkları talepleri gündeme getirdi. Monarşistler işlerin yürütülme şeklini eleştiriyor, mevcut durumun anayasal bir rejim olarak değerlendirilemeyeceğini, hükûmet işlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin etkisinin kaldırılması gerektiğini söylüyorlardı. Arablar, Arnavutlar ve diğer etnik ve dini azınlıklara karşı İttihadcıların *chauvin* tutumlarından şikâyetçiydiler. Bunun derhal değişmesini ve anayasal rejime hiç de uygun olmayan örfi idarenin derhal kaldırılmasını talep ediyorlardı. Ama asıl talepleri, Kâmil Paşa liderliğinde yeni bir kabine kurulmasıydı.[51]

Muhaliflerin bu taleplerinin çoğunu bazı koşullar ileri sürerek kabul eden İttihadcılar, Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak atanmasına kesinlikle karşı olduklarını dile getirdiler. İttihadcılara göre, sadr-ı âzamlık için Kâmil Paşa uygun bir seçim olmadığı gibi, dahili ve harici her meselede aşikâr biçimde İngiliz yanlısı olduğu için İtalya ile savaşılan bu kritik dönemde Türkiye'nin uluslararası konumunu tehlikeye bile sokabilirdi. Bu kadar İngilizperver bir Sadr-ı Âzam'ın Almanya'yı tamamen Türkiye'den yabancılaştıracağı kesindi. Açıktan İngiltere taraftarı olan Kâmil Paşa'nın Fransa tarafından da hoş karşılanmayacağı herkesçe biliniyordu. Kısacası, İttihadcılar Kâmil Paşa'nın sadr-ı âzamlığa getirilmesinin Türkiye'nin yararına olmayacağını, dolayısıyla liderliği altında kurulacak bir koalisyon hükûmetinin İttihad ve Terakki Cemiyeti açısından kesinlikle söz konusu bile edilmemesi gerektiğini söylediler. Toplantı, İttihadcıların üç ya da dört muhalif mebusun nazır olarak atanacağı, ama tercihan Said Paşa liderliğinde kurulacak bir koalisyon önerisine razı olacaklarını söylemeleriyle sona erdi.[52]

17 Ekim'de Meclis'te bulunan siyasi partilerin liderleriyle mebuslar Said Paşa Kabinesi için yapılacak güven oylamasında takınacakları tutumu tartıştıkları uzun toplantılar yaptılar. İttihadcılar kendi düşüncelerini monarşist muhalefet liderlerinin ortak bir karar almalarına kadar açıklamayacaklardı. Muhalif grupların bir araya geldiği toplantıda ise İtalya savaşı nedeniyle içinde bulunulan bunalımlı ortamda İttihad ve Terakki Cemiyeti ile nasıl bir anlaşma yapılabileceği tartışıldı. İttihadcılarla birlikte oluşturulacak bir koalisyon hükûmetini muhalifler, ancak meclis dışından atanacak bir sadr-ı

50 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 48", *Tanin* 18 Ekim 1943, s. 2.
51 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 48", *Tanin*, 18 Ekim 1943, s. 2.
52 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 48", *Tanin*, 18 Ekim 1943, s. 2.

âzam'ın tamamen kendi görüşleri doğrultusunda bir kabine oluşturması şartıyla kabul edebilirlerdi.[53]

Monarşistlerin aklında Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak atanması vardı. Hatta, Abdülaziz Mecdi [Tolon] bizzat Padişah'ı ziyaret ederek, Said Paşa yerine Kâmil Paşa'nın atanması ricasında bile bulunmuştu. Padişah hariç sülalenin diğer tüm üyeleri de Kâmil Paşa'nın atanmasından yanaydılar. Ancak, Padişah Kâmil Paşa'nın atanmasına kesinlikle karşıydı. Durum Abdülaziz Mecdi [Tolon]'a açıklandı. Padişah'a göre, Kâmil Paşa güvenilir bir siyasetçi değildi. Mutlakiyetçi eski rejimin adamıydı; Abdülhamid'e yazılmış jurnalleri bu bağlantıyı açıkça ortaya koymaktaydı.[54] Üstelik, Kâmil Paşa'nın adı İttihadcı liderler arasında nefretle anılıyordu.[55] Tüm bu olumsuzluklara rağmen, monarşist çevrelerde İttihad ve Terakki Cemiyeti ile muhalefetin, geçici de olsa, bir koalisyon hükûmeti kurulması konusunda anlaşmaya varacakları umudu sürmekteydi.[56]

Said Paşa 18 Ekim'de kabinesinin programını Meclis-i Mebusan'da okudu. Dahili konularla ilgili olarak, Kanun-u Esasi'de gerekli değişikliklerin yapılmasının, nazırların görevlerinin yeniden tanımlanmasının, yerel yönetim, seçimler, askerlik hizmeti ve jandarmayla ilgili düzenlemelerin acilen ele alınmasının tasarlandığını söyledi. Mali konularda ise gümrük vergilerinin artırılması, temettü vergisinin uygulamaya konması ve lüks maddelere yeni vergi getirilmesi öngörülüyor, böylelikle gelirlerin yükseltilmesi düşünülüyordu. Hükûmetin hariciye politikası, ne pahasına olursa olsun Osmanlı haklarının korunmasını, ülke çıkarları için şimdiye kadar izlenen yöntemlerde değişikliğe gidilmesini, yeni müttefikler edinilmesini içeriyordu. Elbette, ilk ve en öncelikli görev, Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda Trablus sorununa bir çözüm getirmekti. Said Paşa Türkiye'nin, başta Balkanlar olmak üzere, bütün Büyük Güçler'le karşılıklı güven ve ortak çıkar çerçevesinde dostane ilişkilerini güçlendirme arzusunda olduğunu söyledi ve herhangi bir ülke ya da devlete karşı hasmane tavırlarının söz konusu olmadığını belirtti. Kabinesinin çalışmalarının bu doğrultuda olacağını ekleyip mebusların ken-

---

53 "Fırkaların Dünkü İctimaı", *Yeni Ikdam*, 5 Teşrin-i Evvel 1327/18 Ekim 1911, s. 1; "Das türkische Kabinett und die Parteien", *Pester Lloyd*, 18 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 2; "Koalitionsplan der türkischen Opposition", *Neue Freie Presse*, 18 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 3; ve "The Turkish Parliament: Said Pasha's Intentions: Conference of the Opposition Groups", *The Times*, 19 Ekim 1911, s. 5.

54 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 52", *Tanin*, 22 Ekim 1943, s. 2.

55 "The Committee of Union and Progress: An Uncompromising Attitude", *The Times*, 18 Ekim 1911, s. 5. Ayrıca bkz., XXX. 138, Baron von Marschall'dan Alman Dışişleri'ne, İstanbul, 31 Ekim 1911 (Edgar Trevelyan Stratford Dugdale (der.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914, 4: The Descent to the Abyss, 1911-1914*, s. 64).

56 "The Turkish Parliament: Said Pasha's Intentions: Conference of the Opposition Groups", *The Times*, 19 Ekim 1911, s. 5.

disine ve kabinesine güvenoyu vermeleri durumunda, her görevi yerine getireceklerine dair söz verdi.[57]

İttihad ve Terakki Cemiyeti ile muhalefetin temsilcileri ertesi gün, 19 Ekim'de bir araya geldiler. İttihadcıları Necmeddin [Kocataş], Seyyid Bey, Talât Bey, Ali Cenani Bey, Mehmed Ali Bey, Bedros Haladjian, Emrullah Efendi ve Mecdi Efendi temsil ediyordu. Muhalif heyette ise, İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa, Lûtfi Fikri Bey, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, Ahmed Ferid [Tek], Rıza Tevfik [Bölükbaşı], Dr. Rıza Nur, Hamdi Bey, Krikor Zohrab ve Yorgos Boussios vardı. Üç saat süren müzakerelerin ardından muhalifler altı nazırın derhal istifa etmeleri halinde Said Paşa Kabinesi'ne güvenoyu vereceklerini söylediler. Bu altı nazır şunlardı: Mahmud Şevket Paşa, Ürgüplü Hayri Bey, Hulusi Bey, Nail Bey ve Hakkı Paşa Kabinesi'nde de görev almış olan Abdurrahman Şeref Bey ile Dahiliye Nazırı Celâl Bey. 20 Ekim tarihli *Le Moniteur Oriental* gazetesine göre, Said Paşa kararı prensip olarak kabul etmiş, ama uygulanması için en az iki ay gerektiğini bildirmişti. Said Paşa'nın bu önerisi üzerine partiler arasında uzlaşma sağlanamadı. İttihadcı delegeler Said Paşa'ya zaman tanırken, monarşist muhalefet süre vermeyi kabul etmiyordu. Görüşmeler bu noktada sona erdi.[58]

Kabinenin programı hakkındaki meclis görüşmesi aynı gün yapıldı. Monarşist mebuslar Pantoleon Cosmidis, Rıza Tevfik [Bölükbaşı], İsmail Sıdkı Bey ve Lûtfi Fikri Bey muhalefet adına söz aldılar. Emrullah Efendi hükûmet adına yanıt verdi. Sonra Said Paşa kürsüye gelerek yapılan atalet suçlamalarına öfkeli bir şekilde itiraz etti ve ülkenin çıkarı için hükûmete fırsat tanınmasını diledi.[59] Hava zaman zaman Sadr-ı Âzam aleyhine dönse de, Arnavut ve Ermeni mebusların çoğunlukta olduğu Hizb-i Cedid mensuplarının İttihad

---

57 I/IV/3, 5 Teşrin-i Evvel 1327/18 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 19-21; "Heyet-i Vükelâ Programı", *Tanin*, 6 Teşrin-i Evvel 1327/19 Ekim 1911, s. 2-3; "Heyet-i Cedide-i Vükelânın Hatt-ı Hareketi" *Yeni İkdam*, 6 Teşrin-i Evvel 1327/19 Ekim 1911, s. 1; "Das Exposé des Großveziers", *Neue Freie Presse*, 19 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 3; "Das Programm des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 19 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 2; "Statement by the Grand Vizier", *The Times*, 19 Ekim 1911, s. 5; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient, 2/28* (25 Ekim 1911), s. 1. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 17*, s. 9794; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 50", *Tanin*, 20 Ekim 1943, s. 2.

58 "Heyet-i Vükelânın Programı", *Tanin*, 6 Teşrin-i Evvel 1327/19 Ekim 1911, s. 2-3; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 50", *Tanin*, 20 Ekim 1943, s. 2; "The Turkish Chamber and the Cabinet: A Vote of Confidence", *The Times*, 20 Ekim 1911, s. 5; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient, 2/28* (25 Ekim 1911), s. 1.

59 I/IV/4, 6 Teşrin-i Evvel 1327/20 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 24-43; "The Ottoman Parliament", *The Orient, 2/28* (25 Ekim 1911), s. 1; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 51", *Tanin*, 21 Ekim 1943, s. 2; "Vertrauensvotum der türkischen Kammer für das Kabinett", *Neue Freie Presse*, 20 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 5-6; "Das Vertrauensvotum für Said Pascha", *Pester Lloyd*, 20 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 6; ve "The Grand Vizier's Speech" *The Times*, 20 Ekim 1911, s. 5.

ve Terakki Cemiyeti'nin yanında yer almasıyla, gecenin ilerleyen saatlerinde yapılan oylamada altmışa karşı yüz yirmi bir oyla Said Paşa güvenoyu aldı.[60] İttihadcılar güven oylamasının sonuçları hakkında o kadar kötümserdi ki, yüz on oy bile zafer kabul edilecekti. Beklentilerinin üzerinde gelen yüz yirmi bir oy, Ermeni mebusların son anda tarafsız kalmaktansa toplu olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleme kararı almalarından kaynaklanmıştı.[61]

Güven oylamasında alınan bu sonuç, yaşına ve hastalığına rağmen büyük bir beceriyle her şeyin üstesinden gelen Said Paşa'nın kişisel zaferi olarak kabul edildi. Birlikte hareket edemeyeceği düşünülen unsurları bir araya toplamış, yaptığı konuşmayla hiç şüphesiz en az yirmi kararsız ya da muhalif mebusu yanına çekmeyi başarmıştı. Elbette bastığı zemin pek sağlam değildi. Monarşist muhalefetin altı çalışma arkadaşını kabinesinden uzaklaştırması doğrultusundaki talebi bunu açıkça gösteriyordu. Yine de, Said Paşa'nın yandaşları bu başarıdan sonra, daha önce kabinesinde yer almayı kabul etmeyen bazı devlet adamlarının bundan böyle desteğini alabileceğini, ya da en azından muhalefetin istemediği bu altı nazırın yerine geçecek olanları kolaylıkla bulabileceğini umuyorlardı.[62]

Ne var ki, İttihadcılarla monarşistlerin uzlaşacaklarına dair beslenen umutların fazla iyimser olduğu çok kısa sürede ortaya çıktı. Kâmil Paşa basın aracılığıyla hükûmet aleyhine saldırılarına kısa sürede başladı.[63] Muhafazakâr *Yeni İkdam* gazetesi 26 Ekim tarihli nüshasında İttihadcı Dahiliye Nazırı Celâl Bey'in istifa mektubunu verdiğini, Sadr-ı Âzam'ın da Dahiliye Nezareti'ni eski rejimde sadr-ı âzamlık yapmış olan Avlonyalı Ferid Paşa'ya teklif ettiğini iddia ediyordu.[64] Hiçbir şekilde gerçeğe dayanmayan bu dedikoduyu Said Paşa derhal tekzip etti.[65]

---

60 "The Turkish Chamber and the Cabinet: A Vote of Confidence", *The Times*, 20 Ekim 1911, s. 5; "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 51", *Tanin*, 21 Ekim 1943, s. 2; "Cabinet Obtains Vote of Confidence", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Ekim 1911, s. 1; "Vertrauensvotum der türkischen Kammer für das Kabinett", *Neue Freie Presse*, 20 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 5-6; "Das Vertrauensvotum für Said Pascha", *Pester Lloyd*, 20 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 6; ve *MV/4*, 6 Teşrin-i Evvel 1327/20 Ekim 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 46-48.

61 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 51", *Tanin*, 21 Ekim 1943, s. 2.

62 "The Turkish Chamber and the Cabinet: Said Pasha's Position", *The Times*, 21 Ekim 1911, s. 5. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Celse", *Tanin*, 7 Teşrin-i Evvel 1327/20 Ekim 1911, s. 1.

63 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 52", *Tanin*, 22 Ekim 1943, s. 2.

64 *Yeni İkdam*, 13 Ekim 13227/26 Ekim 1911'den aktaran, "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Ekim 1911, s. 1. Ayrıca bkz., "Rekonstruktion des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 26 Ekim 1911, sabah baskısı, s. 5. *Pester Lloyd* gazetesi aynı günkü akşam baskısında bu habere ilâveten Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın yerine de Nâzım Paşa'nın atanacağını yazıyordu ("Rekonstruktion des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 26 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 2).

65 "Tekzib-i Resmi", *Yeni İkdam*, 14 Teşrin-i Evvel 1327/27 Ekim 1911, s. 4; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Ekim 1911, s. 1.

Monarşist muhalefet İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhindeki kampanyasına her türlü yola başvurarak devam ediyordu. 27 Ekim tarihli *Yeni İkdam*'da Debre mebusu ve Hizb-i Cedid'in önde gelen üyelerinden biri olan Dukacınzade Basri Bey tarafından İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grup başkanlığına yeniden seçilmiş olan Seyyid Bey'e hitaben yazılmış bir mektup yayınlandı. Basri Bey mektubunda İttihadcılarla her türlü ilişkisini koparmaya mecbur kaldığını söylüyor, neden olarak da, Selânik'teki Cemiyet kongresine davetli Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan temsilcilerinin tartışmalara katılmalarına Merkez-i Umumi'nin izin vermediğini, yapılmasına söz verilmiş olan değişikliğe rağmen hâlâ İttihadcıların kabineye müdahalesinin devam ettiğini ve son olarak da, izlenen siyaseti hâlâ kişisel düşüncelerin etkiliyor oluşunu sayıyordu.[66]

Monarşistlerin liberal demokratik düzeni yıkma çalışmalarına ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı bitmeyen saldırılarına rağmen, İttihadcılar Kasım ayı başında ordunun siyasete karışmaması ilkesini de içeren liberal prensiplere ne kadar bağlı olduklarını göstermek için iyi bir fırsat yakaladılar. Yazı işleri müdürlüğünü Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey'in yapmış olduğu ve Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılan muhalif gazete *Tanzimat*, 1 Kasım'da *Müdafaa-i Hukuk* adı altında yeniden çıkmaya başlamıştı. 29 Ekim tarihli *Tanzimat*'ta Lütfi Fikri Bey, ortada somut bir delil olmadığı halde, Zeki Bey'in öldürülmesi olayında İttihadcı yönetimi açıkça suçlu ilân etmişti. Üstelik, zanlıların yargılanmaları halen devam etmekteydi ve henüz karar aşamasına gelinmemişti.[67] Lütfi Fikri Bey, *Müdafaa-i Hukuk*'un 1 Kasım tarihli sayısında hem İttihadcılara, hem de yargı sistemine yönelttiği sert eleştirileri sürdürmeye devam etti. İdare-i Örfi gazetenin kapatılmasına ve satıştaki tüm kopyalarının toplatılmasına karar verdi.[68] Kapatılma kararına uymayıp gazetenin yayınında ısrar eden Lütfi Fikri Bey ise, 4 Kasım sabahı indiği Sirkeci Garı'nda iki polis memuru tarafından tutuklanarak Divan-ı Harb-i Örfi'ye götürülmek istendi.[69] Meclis dokunulmazlığı gerekçesiyle mahkemeye çıkmayı reddeden Lütfi Fikri Bey, kendisine telefonla gerekli talimatları alıncaya kadar beklemesini söyleyen polisi dinlemeyip doğruca Meclis'e gitti ve durumu İttihadcı Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey'e anlattı. İkinci celsede İttihad ve Terakki Fırkası, Ahali Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran Fır-

66 "Committee Methods Exposed", *The Times*, 28 Ekim 1911, s. 5. Ayrıca bkz., "İttihad ve Terakki Fırkası'nda", *Tanin*, 14 Teşrin-i Evvel 1327/27 Ekim 1911, s. 3.

67 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 54", *Tanin*, 24 Ekim 1943, s. 2.

68 "The Turkish Press", *The Times*, 2 Kasım 1911, s. 5; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 55", *Tanin*, 25 Ekim 1943, s. 2.

69 "Ein Konflikt zwischen dem türkischen Kriegsminister und der Kammer", *Neue Freie Presse*, 5 Kasım 1911, s. 7; ve "Verhaftungsbefehl gegen einen Abgeordneten", *Pester Lloyd*, 5 Kasım 1911, s. 6.

kası ile bağımsız mebusların ortak girişimiyle hazırlanan bir takrir yapılan oylamada hemen kabul edildi. Takrir'de "Meclis-i Mebusan'ın müçtemi bulunduğu bir zamanda böyle bir muamelenin, Kanun-u Esasi'yi iptal ve şekl-i hükûmeti tağyire doğru atılmış sarih ve cüretkâr bir hatve olduğu" vurgulanarak Harbiye Nazırı'nın acilen Meclis'e davet edilmesi ve gerekli açıklamaları yapması talep ediliyordu.[70]

Lütfi Fikri Bey olayının müzakere edildiği 4 Kasım'daki oturumun sonunda İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Reisi İdris Paşa Meclis'e gelerek bir saat boyunca İttihadcı liderlerle görüştü. İdris Paşa'nın açıklamasına göre, Harbiye Nazırı Divan-ı Harb-i Örfi'nin bu eyleminden doğabilecek tüm sorumluluğu üstleniyordu. Kendisi ileri bir tarihte bizzat gelerek Meclis-i Mebusan'a gerekli açıklamaları yapacaktı. Bu olay Meclis çevrelerinde büyük bir heyecan yarattı. Kanun-u Esasi'nin ayaklar altına alınmış ve mutlakiyetçi zihniyetin anayasal düzene savaş açmış olduğu iddiaları dile getirilerek böylesi teşebbüslerin ileride meydana getireceği sonuçlar üzerine birçok spekülasyon yapıldı. Mebusların büyük çoğunluğu İttihadcı liderlerin Divan-ı Harb yetkililerine karşı aldığı bu sağlam tavrı takdirle karşılarken, monarşist muhalefetin kimi üyeleri Cemiyet'in muhalif bir mebusu Divan-ı Harb-i Örfi'ye karşı ilke olarak desteklemesine hâlâ kuşkuyla yaklaşmaktaydılar.[71]

Meclis'in 6 Kasım tarihli oturumunda önceki oturumda verilen soruşturma önergesini yanıtlamak üzere Harbiye Nazırı'nın 8 Kasım'da bir heyetle ya da tek başına huzura çıkacağını bildiren bir mesajı okundu.[72] Bunun ardından yapılan konuşmalarda Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'nın "içi saman dolu umacı" olarak tanımladığı Mahmud Şevket Paşa'ya karşı mebuslar büyük bir cesaret ve kararlılıkla Kanun-u Esasi'yi ve onun getirdiği özgürlükleri savundular. Meclis, Harbiye Nazırı'nın bir an önce gelip açıklama yapmasını istiyordu.[73] Uzun tutulmuş öğle tatili sırasında Mahmud Şevket Paşa ile görü-

70 I/IV/10, 22 Teşrin-i Evvel 1327/4 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 244-245; "Ein Konflikt zwischen dem türkischen Kriegsminister und der Kammer", *Neue Freie Presse*, 5 Kasım 1911, s. 7; "Verhaftungsbefehl gegen einen Abgeordneten", *Pester Lloyd*, 5 Kasım 1911, s. 6; "The Turkish Parliament and the Court Martial: The Case of Lutfi Bey", *The Times*, 6 Kasım 1911, s. 5; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *2/30* (8 Kasım 1911), s. 1; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 55", *Tanin*, 25 Ekim 1943, s. 2.

71 I/IV/10, 22 Teşrin-i Evvel 1327/4 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 244-245; "Lütfi Fikri Bey ve Divan-ı Harb ve Meclis-i Mebusan", *Yeni Ikdam*, 23 Teşrin-i Evvel 1327/5 Kasım 1911, s. 1; "Vertagung der Kammer", *Neue Freie Presse*, 5 Kasım 1911, s. 7; "The Turkish Parliament and the Court Martial: The Case of Lutfi Bey", *The Times*, 6 Kasım 1911, s. 5.

72 I/IV/11, 24 Teşrin-i Evvel 1327/6 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 261, ve "Vertagung der Debatte auf Mittwoch", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4.

73 I/IV/11, 24 Teşrin-i Evvel 1327/6 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 261-273; "Der Konflikt zwischen Mahmud Shefket und dem Parlament", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4; "Die Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1911, sabah baskı-

şüldü. Ancak kendisi uzlaşmaktan uzaktı; yerine İstanbul Divan-ı Harb Reisi İdris Paşa'yı gönderdi. Meclis'in öğleden sonraki oturumunda İdris Paşa, Lütfi Fikri Bey'in yalnızca Divan-ı Harb'e davet edildiğini, tutuklanmasının söz konusu olmadığını, Harbiye Nazırı'nın çok meşgul olduğunu, İstanbul yakınındaki manevralar sürdüğü için Meclis'in karşısına ancak 8 Kasım günü çıkabileceğini açıkladı. Meclis bu açıklamaları yeterli görmediyse de, Paşa'nın gelmesini iki gün daha beklemeye karar verdi.[74]

İdris Paşa'nın 6 Kasım'da Meclis'te verdiği beyanat, 8 Kasım'da Harbiye Nazırı tarafından yapılacak açıklamaların önbilgisi olarak kabul edilmişti.[75] 8 Kasım'da Mahmud Şevket Paşa Meclis huzuruna çıkarak bir saat süren bir açıklama yaptı. Meclis'e neden daha önce gelemediğini ayrıntılarıyla açıklayan sözlerinin ardından Kanun-u Esasi'yi ihlâl ettiğine dair suçlamaları şiddetle reddetti. Bazı muhalif gazetelerin kendisini "bir diktatör müsveddesi" olarak suçlamasından son derece müteessir olduğunu kaydeden Paşa, 31 Mart ertesinde tüm iktidar gücünü elinde tuttuğu on, on beş gün içerisinde bile istediğini kurşuna dizdirebilecek kuvvette olduğu halde bunu yapmadığını anlattı. Mahmud Şevket Paşa yakın zamana kadar kendisinden yana tavır sergileyen muhalefetin neden birdenbire aleyhine döndüğünü anlamakta güçlük çekmekteydi. Konuşması sırasında muhalif mebuslardan İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa'nın, kendisiyle yakın zamanlarda yaptığı bir görüşme esnasında, "Bu yeni teşekkül eden kabineyi de beğenmiyoruz. Biz bu kabinenin de aleyhinde bulunacağız. Biz bu kabineyi de düşüreceğiz. Siz, Kâmil Paşa'nın riyasetinde teşekkül edecek bir kabinede Harbiye Nezareti'ni kabul eder misiniz?" dediğini aktardıktan sonra, kendisinin muhalefeti iktidar olacak bir güç olarak görmediğini ve memlekette şimdiki halde kuvveti İttihad ve Terakki Fırkası'nda bulduğunu, bir genel seçim yapıldığında da seçimi yine İttihad ve Terakki Fırkası'nın kazanacağına inandığını söyledi. Paşa, bu görüşmeden birkaç gün sonra muhalif basında kendisine yöneltilmeye başlanan hücumları da vermiş olduğu bu olumsuz yanıta bağladı. Bunun ardın-

---

sı, s. 4; "Haftbefehl gegen einen türkischen Abgeordneten", *Pester Lloyd*, 7 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 7; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient, 2/30* (8 Kasım 1911), s. 1.

74 I/IV/11, 24 Teşrin-i Evvel 1327/6 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 274-281; "Vertagung der Debatte auf Mittwoch", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4; "Die Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4; "Haftbefehl gegen einen türkischen Abgeordneten", *Pester Lloyd*, 7 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 7; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient 2/30* (8 Kasım 1911), s. 1.

75 "The Turkish Political Situation", *The Times*, 7 Kasım 1911, s. 7 Ayrıca bkz., "Dünkü Ahval", *Yeni İkdam*, 25 Teşrin-i Evvel 1327/7 Kasım 1911, s. 1; ve "Lütfi Fikri Bey'in Tevkifi Etrafında", *Yeni İkdam*, 25 Teşrin-i Evvel 1327/7 Kasım 1911, s. 2. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi Seyyid Bey ile Bedros Haladjian, Mahmud Şevket Paşa'yı ziyaret edip derhal Meclis kürsüsüne çıkmasını istemişlerdi ("İttihad ve Terakki Fırkası Reisi", *Yeni İkdam*, 25 Teşrin-i Evvel 1327/7 Kasım 1911, s. 2).

dan *Tanzimat*'ın hangi nedenden dolayı toplatıldığını açıkladı. Divan-ı Harb-i Örfi tarafından yayını durdurulmuş olan *Tanzimat* yerine gazetenin *Maşrık* adıyla yayın hayatına devam etmiş olduğunu, *Maşrık* adıyla çıkmaya devam eden gazetenin de Divan-ı Harb-i Örfi tarafından tatil edilmesinin ardından Lütfi Fikri Bey'in gazeteyi yayını yasaklanmış olan *Tanzimat* adıyla yeniden çıkartmasının suç oluşturduğunu, ayrıca bu nüshada Divan-ı Harb-i Örfi Kararnamesi'ne hücum edildiğini, bu nedenle de, ne hükûmeti ve İdare-i Örfiye'yi, ne de cihet-i askeriyeyi tanımayan bu gazetenin nüshalarının Divan-ı Harb-i Örfi'ce toplattırılmış olduğunu açıkladı. Kanuna aykırı olarak *Merih* adıyla da yayınlanan ve toplattırılan bu gazetenin müdürü Lütfi Fikri Bey'le yazı işleri müdürü Tevfik Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi'ye davet edildiğini, ama tutuklama emri verilmediğini söyledi. Öğleden sonraki oturumda Lütfi Fikri Bey, Paşa'nın konuşmasına cevaben, yapılanın bir davet değil, uyulması zorunlu bir emir olduğunu söyledi. Bunu da "Kanun-u Esasi'mizin ruhuna ve hatta metnine muhalif" bulduğunu kaydetti. 'Diktatör' olduğunu iddia ettiği Harbiye Nazırı'nın genel tavrını ve başkentte yasal düzenlemelerin ötesinde çalışan bir sıkıyönetimin sürüyor olmasını çok sert bir dille eleştirdi. Ardından Sadr-ı Âzam Said Paşa söz alarak uzun bir konuşma yaptı. Konuşmasında Lütfi Fikri Bey'in eleştirilerine cevap veren ve yapılanların anayasal çerçevede kaldığını söyleyen Paşa, Harbiye Nazırı'na da arka çıktı.[76]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin mebusların anayasal haklarıyla yakından ilgili bir sorun olan bu meselede sergilediği sağlam duruş istenilen sonuçları vermişti; ordu hatasını kabul ediyordu. Harbiye Nazırı'nın Meclis'in 8 Kasım tarihli oturumunda yaptığı açıklamalar ordunun da hata yapabileceğini ortaya koymuştu. Mahmud Şevket Paşa'nın sözleri Divan-ı Harb-i Örfi'nin bundan böyle mebuslara açıklamalı davetiyeler göndereceği şeklinde yorumlandı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubu lideri ve İzmir mebusu Seyyid Bey tarafından 9 Kasım'da verilen bir önerge ile, bundan böyle Divan-ı Harb-ı Örfi'nin bir mebusu tutuklama girişimi, Sadr-ı Âzam'ın da beyanatları doğrultusunda, anayasaya aykırı eylem sayılacaktı.[77]

---

76 I/IV/12, 26 Teşrin-i Evvel 1327/8 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 287-331; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Boşa Gitmemiş bir Celse", *Tanin*, 27 Teşrin-i Evvel 1327/9 Kasım 1911, s. 1; "Die Affäre Lutfi Fikri in der Kammer", *Pester Lloyd*, 9 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4-5; "Die Angriffe auf den türkischen Kriegsminister", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 6; "Mahmud Shefket über die Affaire Lutfi Fikri", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 6; "Eine Rede des Großveziers", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 6; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient, 2/31* (15 Kasım 1911), s. 2.

77 I/IV/13, 27 Teşrin-i Evvel 1327/9 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 336-359; "The Case of Lutfi Bey: Deputies and the Court-Martial", *The Times*, 10 Kasım 1911, s. 5; "Istizah Neticelendi", *Yeni İkdam*, 28 Teşrin-i Evvel 1327/10 Kasım 1911, s. 1; "The Ottoman Parliament", *The Orient, 2/31* (15 Kasım 1911), s. 2; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 55", *Tanin*, 25 Ekim 1943, s. 2.

Kasım ayı ortalarına gelindiğinde Said Paşa ile monarşistlerin hâkim olduğu Meclis-i Âyan arasında büyümekte olan çatlak iyice ortaya çıktı. Sadr-ı Âzam bunun Meclis-i Âyan'ın 'bağımsız' tutumundan kaynaklandığını söylüyordu.[78] Padişah'ın Başkâtibi ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en güvenilir üyelerinden biri olan Halid Ziya [Uşaklıgil], Meclis-i Âyan üyeliğine aday gösterilmişti.[79] Ne var ki, Damad Ferid Paşa, Kanun-u Esasi'nin faal olan memur ve subayların görevlerini bırakmadan Meclis-i Âyan üyesi atanamayacaklarını hükme bağlayan maddesine dayanarak, bu adaylığa karşı çıktı.[80] 2 Kasım tarihli gazetelerde Halid Ziya [Uşaklıgil]'in âyan olabilmek için görevinden ayrılacağı duyurulmasına rağmen, monarşist muhalefet karşı çıkmayı sürdürüyordu.[81] Meclis-i Âyan'da yapılan sert tartışmalardan sonra Hüseyin Hilmi Paşa önderliğindeki muhalefet harekete geçti. Konuyu Padişah'a götürecek bir heyet seçmeye karar verdiler. Said Paşa sözünün dinleneceğinden umutlu olmamasına rağmen, Meclis-i Âyan'ın hükûmeti göz ardı edip doğrudan Padişah'la görüşmesinin hak ihlâli olduğu konusunda uyarıda bulundu. Meclis-i Âyan üyelerinden Hüseyin Hilmi Paşa, Gabriel Nouradunghian ve Damad Ferid Paşa'nın yanı sıra, birtakım başka tanınmış kişiler de Kanun-u Esasi'de kendilerini engelleyecek herhangi bir madde bulunmadığını ileri sürdüler.[82] Padişah'a Halid Ziya [Uşaklıgil]'in âyan olarak atanmasını istemediklerini bildirdiler.[83] Padişah kendisine iletilen bu protesto notunu Meclis-i Âyan'ın bu eylemini yasadışı ilân eden Said Paşa'ya verdi.[84] Ne var ki, Hüseyin Hilmi Paşa'nın önderliğinde Said Paşa Kabinesi ile mücadele azmini sürdüren Meclis-i Âyan'ın Sadr-ı Âzam'ın kararlarını kabule hazır

78 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Âyan ve Hükûmet", *Tanin*, 3 Teşrin-i Sani 1327/16 Kasım 1911, s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 22 Kasım 1911, s. 63. Ayrıca bkz., "Constantinople Letter", *The Near East*, 15 Kasım 1911, s. 35.

79 I/IV/1, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 3; "Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Ekim 1911, s. 2.

80 I/IV/1, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 4-5; I/IV/2, 4 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 13-14; I/IV/6, 18 Teşrin-i Evvel 1327/31 Ekim 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 38-41; "Constantinople Letter", *The Near East*, 22 Kasım 1911, s. 63; ve "Scenes from the Senate", *The Orient, 2/31* (15 Kasım 1911), s. 4.

81 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Kasım 1911, s. 1.

82 I/IV/7, 22 Teşrin-i Evvel 1327/4 Kasım 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 56-67; "The Turkish Political Situation", *The Times*, 7 Kasım 1911, s. 7; "Die Opposition gegen das türkische Kabinett", *Pester Lloyd*, 8 Kasım 1911, akşam baskısı, s. 4; "Scenes from the Senate", *The Orient, 2/31* (15 Kasım 1911), s. 4; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 22 Kasım 1911, s. 63. Ayrıca bkz., "Constantinople Letter", *The Near East*, 15 Kasım 1911, s. 35.

83 I/IV/9, 25 Teşrin-i Evvel 1327/7 Kasım 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 81-90; "Konflikt zwischen dem türkischen Senat und dem Großvezier", *Neue Freie Presse*, 8 Kasım 1911, akşam baskısı, s. 5; ve I/IV/1, 29 Teşrin-i Evvel 1327/11 Kasım 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 94.

84 I/IV/1, 1 Teşrin-i Sani 1327/14 Kasım 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 104-108; ve "Scenes from the Senate", *The Orient, 2/31* (15 Kasım 1911), s. 4.

olduğuna dair bir işaret yoktu.[85] Halid Ziya [Uşaklıgil] bu durumda âyanlıktan istifa etti; buna rağmen, Said Paşa meseleye ilkeler açısından yaklaşmayı bırakmadığı için sorun çözülemeden kaldı.[86]

14 Kasım'da, Said Paşa Kabinesi'nin hem sevgi, hem de saygı toplayan birkaç nazırından biri olan Nail Bey'in yaklaşan bütçe görüşmelerinden sonra görevini bırakacağına dair bir söylenti çıktı. Bu karara kabineye yeni atanan bir üyenin husumeti yüzünden vardığı sanılıyordu.[87] Harbiye Nezareti bütçesi meselesinde görüş ayrılıkları vardı ve Nail Bey'in askeri harcamaların denetlenmesiyle ilgili ekonomik açıklamaları İttihadcı çevrelerde hak ettiği gibi büyük beğeni toplamıştı. Görüşleri Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nınkilerle kıyas kabul etmeyecek şekilde farklıydı ve bu da yakında yeni bir anlaşmazlığın çıkacağı spekülasyonlarına yol açmıştı. Askeri bütçe konusunda İttihadcıların tavrı oldukça cüretkârdı; ülkedeki bütün *chauvin* unsurlar Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin harcamalarında artış yapılmasını istiyor, onlarsa ekonomik dengelerin gözetilmesi gerektiğine vurgu yapıyorlardı.[88]

Üzerinde çokça konuşulan mutlakiyetçilik yanlısı, muhafazakâr muhalif parti 21 Kasım'da 'Hürriyet ve İtilâf Fırkası' adıyla kuruldu.[89] Partinin monarşist ve anti-parlamenter niteliği daha resmen kurulduğu gün siyasi gözlemcilerin kamuoyunda konuştukları bir konuydu.[90] Kendisi resmi kurucu-

85 "Scenes from the Senate", *The Orient, 2/31* (15 Kasım 1911), s. 4; ve "The Turkish Senate and the Grand Vezier", *The Times*, 16 Kasım 1911, s. 5. Ayrıca bkz., I/IV12, 5 Teşrin-i Sani 1327/18 Kasım 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 113-115.

86 I/IV/13, 8 Teşrin-i Sani 1327/21 Kasım 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 119-137; I/IV/14, 12 Teşrin-i Sani 1327/25 Kasım 1911, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 141-143; ve "Political Parties in Turkey", *The Times*, 5 Aralık 1911, s. 5.

87 "The Turkish Finance Minister", *The Times*, 15 Kasım 1911, s. 5.

88 I/IV/21, 14 Teşrin-i Sani 1327/27 Kasım 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2*, s. 71-84; "Das Exposé des türkischen Finanzministers", *Pester Lloyd*, 28 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 7; ve "Turkish Finance: A Plea for Economy", *The Times*, 29 Kasım 1911, s. 5.

89 "Kuvvetli bir Lema-ı Ümit", *Yeni İkdam*, 8 Teşrin-i Sani 1327/21 Kasım 1911, s. 1; *Tesisat*, 8 Teşrin-i Sani 1327/21 Kasım 1911, aktaran, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 316n; "Un nouveau Parti", *The Levant Herald and Eastern Express*, 21 Kasım 1911, s. 1; "Yeni bir Fırka", *Tanin*, 9 Teşrin-i Sani 1327/22 Kasım 1911, s. 3; "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Yeni İkdam*, 9 Teşrin-i Sani 1327/22 Kasım 1911, s. 1; "Turkish Politics: Formation of a New Party", *The Times*, 22 Kasım 1911, s. 5; "Die neue türkische Partei", *Neue Freie Presse*, 22 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4-5; "Die neue Partei", *Pester Lloyd*, 22 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 8; "Die neue türkische liberale Partei", *Pester Lloyd*, 22 Kasım 1911, akşam baskısı, s. 2; ve "Empire News: The Capital", *The Orient, 2/33* (29 Kasım 1911), s. 6. Partiyle ilgili İttihadcı yorumlar için bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanin*, 10 Teşrin-i Sani 1327/23 Kasım 1911, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanin*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 6. Ayrıca bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 552; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 233-234.

90 "Die neue türkische Partei", *Neue Freie Presse*, 23 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 5.

lar listesinde olmamasına rağmen, bu monarşist muhalefet partisinin arkasında en büyük ve siyaseten en kudretli kimse olarak Kâmil Paşa'nın olduğunu herkes biliyor ve bu durum daha ilk günden beri ortalıkta serbestçe telâffuz ediliyordu.[91] Prens Sabahaddin'in ismi de –Kâmil Paşa gibi ismi resmen partinin kurucuları arasında olmasa da– basında Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile birlikte anılmaktaydı.[92] Partinin resmi kurucuları tanınmış Meclis-i Âyan üyesi monarşist Damad Ferid Paşa, Hizb-i Cedid adlı muhalif grubun lideri Miralay Sadık Bey, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın lideri İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa, muhalif Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, monarşist Sinop mebusu Dr. Rıza Nur, monarşist Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı], 'Deli' lâkablı Mareşal Fuad Paşa, emekli Ferik Süleyman Paşa, Konya eski Valisi Vefik Paşa, Hama'nın tanınmış monarşist mebusu Arab Abd al-Hamid al-Zahrawi, Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi, Sivas mebusu Ermeni Nazareth Daghavarian, Üsküb mebusu Bulgar Théodore Pavloff, Priştine mebusu Arnavut Volçetrinli Hasan Bey, Debre mebusu Arnavut Basri Dukacı ve Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu, monarşist gazeteci Tahir Hayreddin Bey idi.[93]

Partinin Meclis-i İdare üyeleri şu isimlerden oluşmaktaydı: Reis Damad Ferid Paşa – daha sonra, Fuad Paşa; İkinci Reis sabık Miralay Sadık Bey; öteki üyeler ise, Sinop mebusu Dr. Rıza Nur, Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, Gümülcine mebusu ve eski Ahali Fırkası reisi Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı], Ankara mebusu Mahir Said Bey, Aydın mebusu İsmail Sıdkı Bey, Debre mebusu Arnavut Basri Dukacı, İpek mebusu Arnavut Ahmed Hamdi Efendi ve Şam mebusu Arab Shukri al-'Asa-

91 "Die neue türkische Partei", *Neue Freie Presse*, 22 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4-5.

92 "Das Programm der neuen türkischen Partei", *Pester Lloyd*, 23 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 5.

93 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 315; "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Yeni İkdam*, 9 Teşrin-i Sani 1327/22 Kasım 1911, s. 2; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Kasım 1911, s. 1; "Turkish Politics: Formation of a New Party", *The Times*, 22 Kasım 1911, s. 5; "Die neue türkische Partei", *Neue Freie Presse*, 22 Kasım 1911, akşam baskısı, s. 3; "The New Parliamentary Party", *The Orient, 2/34* (6 Aralık 1911), s. 1; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 552; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 45-48. Ayrıca bkz., Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", s. 59; ve Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", s. 100.

Üsküb mebusu Pavloff'un ismi Tarık Zafer Tunaya'nın kitaplarında –ve Yirminci Yüzyıl başı partilerin tarihlerini inceleyen ve Tunaya'nın çerçevesi dışına çıkmayan diğer araştırmacıların kitap ve makalelerinde– bulunmamaktadır.

Neue Freie Presse gazetesi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın gayr-i resmi olarak kurulduğu ilk günlerde partinin liderlik kadrosunda Damad Ferid Paşa'nın adını zikretmiş, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'da en fazla elli üyesi olduğunu, Hizb-i Cedid'in yaklaşık yetmiş civarında mebustan oluştuğunu ve yeni kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da yaklaşık elli mebus tarafından desteklendiğini yazmıştı ("Die Parteien des türkischen Parlaments", *Neue Freie Presse*, 14 Ekim 1911, akşam baskısı, s. 3).

li'ydi. Ayrıca, Prens Sabahaddin'in yakın arkadaşı gazeteci Siret Bey, Midhat Paşa ailesinin temsilcisi Kemal Midhat Bey ile Arnavutluk'un milliyetçilik tarihinde önemli bir ismi olan yazar Midhat Frashëri de partinin ilk meclis-i idare kadrosundaydı.[94]

23 Kasım tarihli toplantıda Meclis-i Mebusan'daki ilk yönetim kurulunun başkanlığına İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa, başkan yardımcılıklarına da Hoca Mustafa Sabri Efendi ile Nazareth Daghavarian seçildiler. Yönetim Kurulu'nda ise Konya mebusu Şeyhzade Zeynelabidin Efendi, Kudûs mebusu Said al-Husseini Bey, Balıkesir mebusu İbrahim Vasfi Efendi, Musul mebusu Davud Yusufani Efendi, Sivas mebusu Ahmed Şükrû Efendi ile Trabzon mebusu Haznedarzade Mahmud Mazhar Bey vardı.[95]

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile Ahali Fırkası'na mensup mebuslar Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Meclis-i Mebusan yönetim kurulu seçildikten hemen sonra yeni partiye geçtiler.[96] Rum ve Arnavut mebusların pek çoğu yeni partinin programını desteklediği halde, seçmenlerinin hoşuna gitmeyeceği için partiye katılmayı istemiyordu.[97] Yine de, yeni partinin programı yayımlandıktan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılmaların günde-

---

94 *Tesisat*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911 ve *Yeni İkdam*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911'den aktaran, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 315; "Le parti de l'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Kasım 1911, s. 2; "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1911, s. 95; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 6. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 25: Günün En Kuvvetli Siması Miralay Sadık Bey'di", *Tan*, 27 Kasım 1937, s. 9; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 49 ve s. 65. Shukri al-'Asali'nin siyasi kariyeri için bkz., Samir Seikaly, "Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist", s. 73-96; ve Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*, s. 61-62.

95 "Meclis-i Mebusan: Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Yeni İkdam*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911, s. 2-3; *Tesisat*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911, aktaran, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 315; "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanin*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911, s. 3; "The New Turkish Party", *The Times*, 24 Kasım 1911, s. 5; "Die Partei der liberalen Entente", *Pester Lloyd*, 24 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 4; ve "L'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Kasım 1911, s. 2.

96 "Türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 25 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 5; ve Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, 2: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 265.

97 "Les Grecs et le Nouveau Parti", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Kasım 1911, s. 1; "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1911, s. 95; ve "Political Parties in Turkey: The New Party", *The Times*, 5 Aralık 1911, s. 5. Ayrıca bkz., Basil Kondis, *Greece and Albania, 1908-1914*, s. 65; Diogenis Xanalatos, "The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars: A Frustrated Plan", s. 289; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 27: Gümülcinelinin İhtirası Arkadaşlarını Bıktırıyordu", *Tan*, 29 Kasım 1937, s. 9; Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", s. 415; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 50-51. Parti programı için bkz., Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye'de Siyasal Partiler Tarihine Katkı, 1: Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'nın İlk Programı ve Nizâmnamesi", s. 50-55.

me geleceği tahmin edilmekteydi. Kimi monarşistler Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın yüz kadar mebusu saflarına çekebileceğini öngörmekteydi.[98] Gerçekten de, 24 Kasım'da İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden beş mebusun ayrılarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na geçtiği duyuruldu. Bu mebuslar şu isimlerden oluşuyordu: Maraş mebusu Şükrü Bey, 'Asir mebusu Faradj Sa'id Bey, Haleb mebusu Şeyh Bashir al-Ghazzi Efendi, Divaniye mebusu Muhammad Shawkat ibn Rif'at Paşa ve Beyrut mebusu Kâmil al-As'ad Efendi.[99]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılanlarla birlikte Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın toplam mebus sayısı yetmişi geçmiyordu.[100] Bu, yeni partinin Meclis'te çoğunluğu yakalayamadığı, yani yeni bir hükümet kurulmasını sağlayamayacağı anlamına gelmekteydi. Zaten, yeni partinin lideri olarak sunulan hiçbir monarşist devlet adamının içinde bulunulan bu özel konjonktürde –İtalyan işgaline karşı yürütülen Libya Savaşı sürerken– sorumluluk üstlenmeyi kabul edeceği sanılmıyordu.[101]

Muhafazakâr monarşist basındaki başyazılarda Hürriyet ve İtilâf Fırkası çok övücü kelimelerle desteklenmekteydi.[102] 23 Kasım tarihli *Sabah*, coşkulu ifadeler kullanarak yeni partinin kuruluşunu kutlamıştı.[103] Monarşist *Levant Herald and Eastern Express*'in 27 Kasım nüshası da monarşi yanlısı bir parti kurulmasından oldukça memnundu.[104] Başka bir monarşist gazete, *Yeni İkdam*, parti programı incelendiğinde Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın tahakküm ya da baskı kurmak üzere değil, toplumsal bir ihtiyaca cevap vermek üzere kurulduğunu yazıyordu. Partinin inançları doğrultusunda hazırlanan bir programı kabul ettiğini iddia eden *Yeni İkdam*, bu siyasi bilincin de programın içeriğine tamamen yansıdığını yazmaktaydı. Meclis-i Mebusan'ın İngiliz parlamentosuna benzemesini dileyen gazete, İngiltere'deki gibi iki partili bir sistemden yanaydı. Parlamentodaki muhaliflerin tümünün İttihad ve Terakki Cemiyeti karşısında Hürriyet ve İtilâf Fırkası altında toplanmasını öneren *Yeni İkdam*, parti programının çok esnek olması dolayısıyla her gru-

98 "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1911, s. 95; ve "Turkish Politics: Formation of a New Party", *The Times*, 22 Kasım 1911, s. 5. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, s. 41.

99 "L'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Kasım 1911, s. 2.

100 "Die Partei der liberalen Entente", Pester Lloyd, 25 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "L'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Kasım 1911, s. 2. Monarşistleri destekleyen *The Levant Herald and Eastern Express* gazetesinin muhtemelen abartılı rakamının aksine, *Pester Lloyd* yeni kurulan partide altmış üç mebusun olduğunu yazmaktadır.

101 "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1911, s. 95.

102 Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 23: Gazeteler Fırkanın Kurulduğu Haberini Veriyordu", *Tan*, 234 Kasım 1937, s. 9.

103 *Sabah*, 10 Teşrin-i Sani 1327/23 Kasım 1911, aktaran, *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Kasım 1911, s. 1; ve "The New Parliamentary Party", *The Orient 2/34* (6 Aralık 1911), s. 1.

104 "Le Nouveau Parti", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Kasım 1911, s. 1.

bun partiye katılabileceğini, ülkeye tamı tamına uyan bu program gibi başka bir parti programı daha olmadığını, bu nedenle arafta bekleyen Rum ve Ermeni mebusların tutumlarını onaylamadığını belirtip, bu mebusların da bir an önce Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na girmelerini salık veriyordu.[105]

Yeni partinin kuruluşu ve programı hem *Tanin*'den hem de Selânik merkezli *Rumeli*, *Sılâh* ve öteki gazetelerden büyük tepki aldı. İttihadcı basın yeni partinin halk için tehlikeli olduğunu söylüyordu.[106] *Tanin*'deki 23 ve 24 Kasım tarihli yazılarında Hüseyin Cahid [Yalçın], söz konusu partinin tutarlı bir ülküye ya da fikre sahip olmadığını, tek derdinin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ve kurmaya çalıştığı liberal demokratik rejimi yıkmak olduğunu dile getirmekteydi. Birbirinden bu kadar farklı siyasi görüşleri içinde barındıran bir partinin üyeleri arasında er ya da geç ayrılıklar çıkacağını da belirtiyordu.[107] Serfiçe mebusu Rum Yorgos Boussios kendi gazetesi *Isopolitia*'da partinin programını şişirilmiş, üzerinde daha fazla çalışılmasını gerektiren, etkisiz ve uzun bir metin olarak değerlendiriyordu. *La Liberté* ise yeni partinin hoşnutsuzların bir araya geldiği bir girişim, programınınsa çeşitli milletlerin kopma raddesinde olduğu bu siyasal ortamda açıklık ve kesinlikten uzak olduğunu yazıyordu. İttihadcıların bakış açısını yansıtan *Le Jeune Turc* ise, önceki yıl *Yeni Gazete* sayfalarında birbirlerinin zıddı fikirleri savunan monarşist Edirne mebusu Rıza Tevfik [Bölükbaşı] ile Hoca Basri Efendi arasında yaşanan şiddet dolu tartışmanın hâlâ akıllardan silinmediğine dikkat çekmekteydi.[108]

Bu arada mutlakiyetçilik yanlıları İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerine basın yoluyla saldırılarını ara vermeksizin sürdürmekteydiler. Son hedefleri Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi olmuştu.[109] Mason olduğu için İslâm'la ilişkisini kuşkulu bulan saldırganlar karşısında Musa Kâzım Efendi kendini savunma ihtiyacı duydu.[110] *Tesisat*'taki köşesinde Lütfi Fikri Bey Şeyhülislâm'ın istifasını istemişti. Düşünce ve din özgürlüğü çağında herhangi birinin dinini

105 "Program Demek İhtiyac-ı İctimai Demektir", *Yeni İkdam*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911, s. 1; ve "The New Parliamentary Party", *The Orient, 2/34* (6 Aralık 1911), s. 1.

106 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanin*, 10 Teşrin-i Sani 1327/23 Kasım 1911, s. 1; "The New Turkish Party" *The Times*, 24 Kasım 1911, s. 5; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 6 Aralık 1911, s. 127

107 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanin*, 10 Teşrin-i Sani 1327/23 Kasım 1911, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanin*, 11 Teşrin-i Sani 1327/24 Kasım 1911, s. 1; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 6 ve s. 21. Ayrıca bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 318n.

108 "The New Parliamentary Party", *The Orient 2/34* (6 Aralık 1911), s. 1.

109 "Demission des Scheik ül Islam", *Pester Lloyd*, 28 Kasım 1911, akşam baskısı, s. 4.

110 "Demission des Scheik ül Islam", *Pester Lloyd*, 29 Kasım 1911, sabah baskısı, s. 7; Musa Kâzım, "Beyanname", *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani 1327/28 Kasım 1911, s. 1-2; ve Musa Kâzım, "Beyanname", *Yeni İkdam*, 16 Teşrin-i Sani 1327/29 Kasım 1911, s. 3. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 21.

soruşturmanın hiç de adil olmadığını, ama eğer en yüksek dini makamı işgal eden kişinin inançlarında en ufak bir kuşku duyulmuşsa, o kişinin makamını bırakıp derhal savunma yapması gerektiğini iddia ediyordu.[111]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Hakkı Paşa Kabinesi'nde Hariciye Nazırı olan Rıfat Paşa Paris'e Büyükelçi olarak atanınca boş kalan İstanbul mebusluğu için 11 Aralık'ta yapılacak ara seçime katılma kararı aldı.[112] Parti, hem birinci hem de ikinci dereceden seçmenleri etkilemek üzere yoğun bir propaganda kampanyasına başladı.[113] İttihadcıların adayı olan yeni Adliye Nazırı Memduh Bey kendine fazla güvendiği için seçim kampanyasına gerekli önemi göstermiyordu. Rakibi, eski sadr-ı âzamlardan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu ve monarşistlerin yayın organı *Alemdar*'ın sahibi, ünlü İttihadcı karşıtlarından Tahir Hayreddin'di.[114]

11 Aralık'ta yapılan ara seçimlere iki yüz doksan dört seçmen katıldı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı Tahir Hayreddin Bey yüz doksan altı, İttihadcıların adayı Adliye Nazırı Memduh Bey ise yüz doksan beş oy aldı. İttihadcılar bir oyla yarışı kaybetmişlerdi.[115] Seçimde diğer adaylardan Şefik Bey'e iki oy, eski Evkaf Nazırı Şemseddin Bey'e de tek bir oy verilmişti.[116] Tahir Hayreddin Bey, hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni hem de kendisini şaşırtan bir şekilde, Hıristiyanların ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılanların desteğini alarak seçimleri kazanmıştı.[117]

---

111 "The Sheikh-ul-Islam Under Fire", *The Orient, 2/34* (6 Aralık 1911), s. 4. Ayrıca bkz., "Franmasonluk", *Yeni İkdam*, 17 Teşrin-i Sani 1327/30 Kasım 1911, s. 1.

112 Hüseyin Cahid [Yalçın], "İstanbul İntihabı Etrafında", *Tanin*, 16 Teşrin-i Sani 1327/29 Kasım 1911, s. 1; "L'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Aralık 1911, s. 1; ve "Empire News: The Capital", *The Orient 2/34* (6 Aralık 1911), s. 6. Ayrıca bkz., "İstanbul Mebusluğu", *Yeni İkdam*, 16 Teşrin-i Sani 1327/29 Kasım 1911, s. 1; ve "Yine İstanbul Mebusluğu", *Yeni İkdam*, 18 Teşrin-i Sani 1327/1 Aralık 1911, s. 1.

113 *Yeni İkdam* sayfalarında Hürriyet ve İtilâf Fırkası lehine yapılan propaganda için bkz., "Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Beyannamesidir", 19 Teşrin-i Sani 1327/2 Aralık 1911, *Yeni İkdam*, s. 1; ve "İstanbul Müntehib-i Sanileri Hemşehrilerimize", 22 Teşrin-i Sani 1327/5 Aralık 1911, *Yeni İkdam*, s. 1. Ayrıca bkz., "Rey Sandıklarına Dikkat", *Yeni İkdam*, 28 Teşrin-i Sani 1327/11 Aralık 1911, s. 1.

114 "İstanbul Mebusluğu Namzedleri", *Yeni İkdam*, 27 Teşrin-i Sani 1327/10 Aralık 1911, s. 3; "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Aralık 1911, s. 191; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 553; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 236. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 42.

115 "Legislative Election", ve "L'Election d'hier", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Aralık 1911, s. 1; "Eine Niederlage der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 12 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 4; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 553; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 22.

116 "L'Election d'hier", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Aralık 1911, s. 1

117 "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Aralık 1911, s. 191; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 60", *Tanin*, 30 Ekim 1943, s. 2. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf*

Hürriyet ve İtilâf Fırkası destekçilerine hitap eden Damad Ferid Paşa, Tahir Hayreddin Bey'in seçilmesinin milletin yeni partiye güvendiğini gösterdiğini, bu güvenle Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın devlete önemli hizmetlerde bulunacağını söyledi. Damad Ferid Paşa'ya göre, partinin iki amacı vardı: birincisi, gerçek bir Kanun-u Esasi oluşturmak; ikincisi, farklı milletler arasında tam bir uyum sağlayarak Osmanlı birliğini güvence altına almak. Paşa, Tahir Hayreddin Bey'e verilen oylarla ilk amacın Osmanlı milleti tarafından takdir gördüğünü, ikinci amacın ise ikinci derece seçmen olan Rum ve Ermenilerin çok az eksikle tamamının Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na oy vermesiyle zaten yerine getirilmiş olduğunu söyledi.[118]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayının tek bir oyla seçimi kazanması herkesi şaşırtmıştı. Monarşist basın bunu İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hem başkentte hem de taşrada hızla taraftar kaybetmesine bağlıyordu.[119] Monarşist *Yeni Gazete*, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin zaman içinde ilk halinden uzaklaştığını, yıprandığını, ve partizanca davrandığı için her geçen gün taban kaybettiğini yazdı; milletin, özgür bir anayasal düzende yaşamak istediği, hiçbir yerden baskı görmek istemediği, güvenini sarsanları affetmediği iddia ediliyordu.[120]

Gerçekten de Anadolu'nun bazı yerlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gördüğü destek azalmıştı. Sonbaharda Cavid Bey'in yaptığı başarılı Anadolu gezisine rağmen, örneğin Erzurum'da İttihadcılar nüfuz kaybetmişti. Parti içindeki ihtilâftan Erzurum şubesi fazlasıyla rahatsızdı; kırsal kesimdeki iki şubenin kapandığı, kalanların da yeni kurulan monarşist partiye girme eğiliminde oldukları söyleniyordu. Aralık ayında kentin her yerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ve Kanun-u Esasi'yi kötüleyen afişler görülmeye, mollalarla öteki gericiler arasında gizli görüşmeler yapıldığı haberleri gelmeye başladı.[121]

İttihadcılar örgüt yapılarına fazla güvenmeyip oy toplamak için gayret göstermiş olsalardı elbette İstanbul mebusluğunu alabilirlerdi. Genel seçimle-

---

Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, s. 103-104; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 236.

118 "The Defeat of the Committee of Union and Progress", *The Orient 2/36* (20 Aralık 1911), s. 4; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 104.

119 "A Constantionple Election: Success of the New Party", *The Times*, 13 Aralık 1911, s. 6; Basil Kondis, *Greeceand Albania, 1908-1914*, s. 66; ve Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 100 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 172-173].

120 "The Defeat of the Committee of Union and Progress", *The Orient 2/36* (20 Aralık 1911), s. 4; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 60", *Tanin*, 30 Ekim 1943, s. 2.

121 F.O. 424/230, Konsolos McGregor'dan Sir Gerard Lowther'e, Erzurum, 27 Aralık 1911, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, No.10075, s. 14.

re daha beş ay vardı; İstanbul ara seçiminin sonucuna göre tahminde bulunmak hatalı olurdu.[122] Hüseyin Cahid [Yalçın] *Tanin*'deki köşesinde, iki yıl önce yapılan seçimlerde muhalif adaylardan birinin yüz yirmi, ötekinin otuz, üçüncüsünün de otuz beş oy aldığını, yani muhalefetin İstanbul'da iki yıl önce yüz seksenden fazla oy topladığını hatırlatıyordu. Bu da iki yıl içinde yalnızca yirmi altı oy artırabildiklerini, yani muhaliflerin büyük bir başarı sağlayamadıklarını gösteriyordu. İttihadcıların bu yenilgiden çıkaracakları derse gelince; İttihad ve Terakki Cemiyeti ülkeye anayasal düzeni getirme başarısı ile yetinmemeliydi. Elbette eleştirileceklerdi, ama bunun içeriden ve ihanete varacak şekilde yapılmaması gerekiyordu. Partiden kopmaların devam edeceği tahmininde bulunan Hüseyin Cahid [Yalçın], makalesinde Cemiyet'in üzerine kurulduğu temellerin sağlam olduğunu, ancak bir tasfiye hareketine girişilmesinin zorunlu hale geldiğini açıklıyordu. Başyazısında, bu tasfiyenin mümkün olduğunca radikal olması gerektiğini söylüyor ve inançları nedeniyle değil de, kişisel çıkarları için partiye katılanların bir an önce örgütten ayrılmalarının sağlanmasının iyi olacağını ekliyordu.[123] Gerçekten de, partiden ayrılanlar oldu: *Yeni İkdam* ile *The Levant Herald and Eastern Express,* 14 Aralık tarihli nüshalarında İstanbul mebusu Mustafa Asım Efendi'nin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrıldığını duyurmaktaydı.[124]

13 Aralık'ta birkaç gündür söylentisi dolaşan bir olay gerçeğe dönüştü. Said Paşa Kanun-u Esasi'nin 35. maddesinde değişiklik yapılmasını önermek için Meclis-i Mebusan'ı özel bir oturumda topladı.[125] Said Paşa'nın değişik-

122 "A Constantinople Election: Success of the New Party", *The Times*, 13 Aralık 1911, s. 6; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 48", *Tanin*, 18 Ekim 1943, s. 2.

123 Hüseyin Cahid [Yalçın], "İstanbul İntihabı", *Tanin*, 30 Teşrin-i Sani 1327/13 Aralık 1911, s. 1. Bu yazıdan yapılan alıntılar için bkz., "The Defeat of the Committee of Union and Progress", *The Orient*, *2/34* (20 Aralık 1911), s. 5. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid [Yalçın], "Tavşan ile Kaplumbağanın Hikâyesi", *Tanin*, 1 Kanun-u Evvel 1327/14 Aralık 1911, s. 1.

124 "Mustafa Asım Efendi'nin İstifanamesi Sureti", *Yeni İkdam*, 1 Kanun-u Evvel 1327/14 Aralık 1911, s. 2; "Le parti Union et Progrés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Aralık 1911, s. 2; ve "Austritt aus der jungtürkischen Partei", *Pester Lloyd*, 15 Aralık 1911, akşam baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 61", *Tanin*, 31 Ekim 1943, s. 2.

125 "Yine Kanun-u Esasi", *Yeni İkdam*, 1 Kanun-u Evvel 1327/14 Aralık 1911, s. 1; "Bestrebungen der jungtürkischen Partei auf Auflösung der Kammer", *Neue Freie Presse*, 14 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 6; "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Aralık 1911, s. 191; "The Turkish Cabinet and the Constitution: The Proposed Amendment", *The Times*, 16 Aralık 1911, s. 5; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kanun-u Esasi'nin Tadili", *Tanin*, 2 Kanun-u Evvel 1327/15 Aralık 1911, s. 1; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 22-23; ve "Yine Kanun-u Esasi", *Yeni İkdam*, 1 Kanun-u Evvel 1327/14 Aralık 1911'den aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 101n [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 175n]. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 38: Said Paşa İttihatçılara Karşı Derin bir Kin Besliyordu", *Tan*, 15 Aralık 1937, s. 9; Ahmed Bedevi

lik önerisi aslında ilk kez Ekim ayı başında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'te yapılan kongresinde tartışılmıştı.[126] 35. madde, Kabine ile Meclis-i Mebusan arasında çözülemeyen bir çatışma olduğunda Padişah'ın Meclis-i Âyan'ın onayıyla Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisini belirliyordu.[127] İttihad ve Terakki Cemiyeti adı geçen maddenin son fıkrasının değiştirilmesini önererek Meclis-i Âyan'ın veto yetkisini kaldırmak istemişti. Ne var ki, İtalya ile savaş başlayınca bu yönde bir adım atılamadı. İttihadcıların bu siyasi kartı ya gelecek seçimler yaklaşana, ya da seçim sonuçlarının lehlerinde gelişeceği belli olup yeni meclis oluşuncaya kadar ellerinde tutacakları sanılıyordu.[128]

Said Paşa'nın konuyu bu zamanda gündeme getirmesi siyasi çevrelerde spekülasyonlara neden oldu. Üç ihtimal öne sürülüyordu: Said Paşa ya bilinçli olarak iktidardan düşürülmek istiyordu; ya bir siyasi risk alarak önerisinin reddine ve kabinenin düşürülmesine, böylece yeni ve daha güçlü bir hükûmet kurmaya çalışıyordu; ya da, İttihad ve Terakki Cemiyeti bir çeşit siyasî darbe girişimi içindeydi. Bu son olasılığı savunanlar, Cemiyet'in Merkez-i Umumi'sinin İstanbul ara seçimlerinde alınan yenilgiden sonra alarma geçtiğini, Dahiliye Nezareti'nin seçimler sırasında taşra teşkilâtları üzerindeki denetim gücünü dikkate alan yönetimin daha fazla gecikmeden duruma el koymak için böyle cüretkâr bir oyun oynadığını ve genel seçimlerin yolunu açmak üzere, Meclis-i Mebusan'ın dağılmasını istediğini öne sürüyorlardı.[129]

Gerçekten de, İttihad ve Terakki Cemiyeti böyle bir gelişmeyi amaçlamıştı. İstanbul ara seçimlerinin kaybedilmesinden sonra yönetim Meclis-i Mebusan'ın dağılması suretiyle genel seçim çağrısı yapılmasına karar vermişti. Ne var ki, bunun için Cemiyet'in mutlakiyetçilik yanlılarının ağırlıkta olduğu Meclis-i Âyan'ın onayını alması gerekmekteydi. Önerilen anayasa değişikliği tasarısı bunun kolay yoldan olmasını sağlayacaktı.[130] 14 Aralık'ta yapılan meclis grubu toplantısı çok fırtınalı geçti. Birçok mebus partiyi terk etme tehditleri

---

Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 555; ve I/IV/25, 3 Kanun-u Evvel 1327/16 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 201.

126 "Constantinople Letter" *The Near East*, 20 Aralık 1911, s. 191.

127 "The Turkish Cabinet and the Constitution: Proposed Modifications" *The Times*, 14 Aralık 1911, s. 5; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Aralık 1911, s. 191. Ayrıca bkz., I/IV/25, 3 Kanun-u Evvel 1327/16 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 201. 35. Madde metni için bkz., Tarhan Erdem (der.), *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982*, s. 5-6.

128 "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Aralık 1911, s. 191.

129 "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Aralık 1911, s. 191; ve William W. Rockhill'den Dışişleri Bakanı Philander Chase Knox'a, İstanbul, 22 Aralık 1911, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 38: Sait Paşa İttihadçılara Karşı Derin bir Kin Besliyordu", *Tan*, 15 Aralık 1937, s. 9; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/1, s 237

130 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 22.

savurdu; en başta da grup başkanı Seyyid Bey ile Maarif eski Nazırı Emrullah Efendi vardı. Toplantı, yeter çoğunluk isteğiyle sona erdi. Seyyid Bey mebuslara istedikleri yönde oy vermekte özgür olduklarını söyledi. Cemiyet'in Selânik'teki Merkez-i Umumi'si henüz meclis grubu tarafından izlenecek bir talimat vermemişti. Ancak, talimatın ne olacağı *Tanin*'de yayımlanan iki makale ile önceden kamuoyuna duyurulmuştu. Makaleler, Said Paşa'nın önergesini destekleyen Babanzade İsmail Hakkı Bey ile Hüseyin Cahid [Yalçın]'a aitti.[131]

İttihadcı yönetimin 16 Aralık'ta yaptığı bir başka toplantıda 35. madde değişikliği ele alındı. Talât Bey, Selânik'teki Merkez-i Umumi'nin değişiklikte ısrarcı olduğunu söyledi. Meclis-i Mebusan'da Babanzade İsmail Hakkı Bey'in başkanı olduğu Kanun-u Esasi Encümeni önerilen değişikliği kabul edecekti; bazı üyeler zorluk çıkarsa da, ne pahasına olursa olsun bu iş yapılmalıydı. Hüseyin Kadri Bey, Hizb-i Cedid üyesi inatçı mebusların eski rejim sırasında Abdülhamid'e sundukları jurnallerin yayımlanması tehdidiyle hizaya getirebileceklerini öne sürdü. Cavid Bey bunun o gün için artık geç kalınmış bir önlem olduğunu, böyle bir şey yapılacaksa yalnızca jurnalcilerin isimlerinin açıklanmasıyla yetinilmesini tavsiye etti. Bu silahın kullanılıp kullanılmayacağı konusunda kesin bir karara varılamayan toplantıda, daha sonra Selânik'teki Merkez-i Umumi'den gelen ve Talât Bey ve arkadaşları tarafından okunup açıklanan bir beyanname tartışmaya sunuldu. Merkez-i Umumi, İstanbul Şubesi'ni aşırıya kaçan eleştiri ve tartışmaları engellemediği için sert bir dille uyardıktan sonra, ülke güvenliğinin sağlanması için Halifelik ile Saltanat'ın güçlendirilmesi gerektiğini ve halihazırdaki padişahın elinde bulundurduğu güçleri istismar edeceğinden korkulmasına gerek olmadığını ifade ediyordu.[132]

Said Paşa, Meclis-i Mebusan'ın 16 Aralık tarihli oturumunda monarşist muhalefet tarafından sık sık kesilen uzun ve ayrıntılı konuşmasıyla öngörülen değişikliği açıkladı. İtalya Savaşı'nın barış görüşmelerine evrilmesi gerektiğini, görüşmelerin başarıyla tamamlanabilmesi için güçlü ve dengeli bir hükümete ihtiyaç olduğunu söyledi. Meclis'i dağıtıp mutlakiyetçi rejimi tesis etmek istediği suçlamalarını ise kesin bir dille reddetti.[133] Mecdi Efendi söz

131 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kanun-u Esasi'nin Tadili", *Tanin*, 2 Kanun-u Evvel 1327/15 Aralık 1911, s. 1; ve Babanzade Ismail Hakkı, "Hürriyet ve Hâkimiyet-i Hakikiye Kuvvetlerin Tevazün Etmesine Mütevaffıktır", *Tanin*, 2 Kanun-u Evvel 1327/15 Aralık 1911, s. 1. Ayrıca bkz., "The Turkish Cabinet and the Constitution: The Proposed Amendment", *The Times*, 16 Aralık 1911, s. 5.

132 "The Committee and Foreign Affairs", *The Times*, 26 Aralık 1911, s. 3.

133 Said Paşa Kabinesi'nin 35. madde için hazırlayıp Meclis-i Mebusan'a sunduğu değişiklik teklifi şuydu: "Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilâf vukuunda, Vükela reyinde ısrar edip Mebusan canibinden katiyyen ve mükerreren reddedildiği halde Vükela'nın tebdili veyahut üç ay zarfında müceddeden intihab olunmak ve bir sene-i içtimaiyede birden ziyade fesh edilememek üzere Heyet-i Mebusan'ın feshi ve hal-i harbte Meclis-i Umumi'nin muvakkaten tatili, hukuk-u Hazret-i Padişahi'dendir. Meclis'in feshinde Heyet-i Âyan'ın rey ve kararına müracaat edip etmemek münhasıran yedd-i iktidar-ı Hazret-i Padişahi'dendir. Fakat Heyet-i Celile-i Mebusan, ev-

alarak bu değişikliğin yapılabilmesi için mebusların üçte ikisinin oyunun ya da iki yüz yetmiş altı oydan, yüz seksen dördünün alınması gerektiğini, ama bunun mümkün olmadığını belirtti ve bu nedenle konunun Meclis-i Mebusan Kanun-u Esasi Encümeni'ne havale edilmesini istedi. Lütfi Fikri Bey değişiklik önergesini, özellikle de acil bir konu gibi ele alınmasını, şiddetle eleştirdi. Said Paşa eleştirileri yanıtlamaya çalıştı, ancak sözleri öyle çok kesildi ki, bıkkınlıkla Meclis'i terk etti. Yarım saatlik aradan sonra değişikliğin heyete havale edilmesi ve acilen rapor hazırlanması kararı alındı.[134]

Said Paşa'nın önergesi yapılan bu tartışmaların ardından Kanun-u Esasi Encümeni'ne havale edildi. Encümenin başkanı önde gelen İttihadcılardan Bağdad mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey olduğu ve encümendeki üyelerin üçte ikisi de İttihadcı mebuslardan oluştuğu için, önergenin desteklenece ğine hiç kuşku yoktu. Ancak, Meclis-i Mebusan'ın üçte ikisinin oyunu almasının mümkün görünmediği ve Meclis-i Âyan'da daha da az destek alacağı için, Said Paşa Hükümeti açısından asıl mücadele daha sonra başlayacaktı.[135]

18 Aralık tarihli oturumda muhalif Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek], Kanun-u Esasi'nin 35. maddesinde sözü geçen 'yeni kabine' ifadesinin ne anlama geldiği konusunda yazılı bir açıklama istedi. Ayrıca, bir önceki oturumda alınan aciliyet kararı için resmi bir oylama talebinde bulundu.[136] Öğle-

---

velki Heyet'in reyinde sebat ve ısrar ederse Meclis-i Mebusan'ın rey ve kararının kabulü mecburidir" (I/IV/25, 3 Kanun-u Evvel 1327/16 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 201).

I/IV/25, 3 Kanun-u Evvel 1327/16 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 203-206; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Telâşın Hikmeti", *Tanin*, 4 Kanun-u Evvel 1327/17 Aralık 1911, s. 1; "Die Aenderung der türkischen Verfassung", *Neue Freie Presse*, 17 Aralık 1911, s. 5; "Die türkische Kammer über die Verfassungsänderung", *Pester Lloyd*, 17 Aralık 1911, s. 7-8; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *2/36* (20 Aralık 1911), s. 1; ve "The Cabinet and the Constitution", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Aralık 1911, s. 1. Said Paşa beyanatının metni için bkz., *Takvim-i Vekayi*, 7 Kanun-u Evvel 1327/20 Aralık 1911. Ayrıca bkz., F.O. 371/1263/51583, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 18 Aralık 1911'den aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 101n [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 175n]; Mustafa Ragıb Esatlı, "Meşrutiyet Devrinde: İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu?", *Akşam*, 11 Mart 1943, s. 4; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 237.

134 I/IV/25, 3 Kanun-u Evvel 1327/16 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 206-216; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Telâşın Hikmeti", *Tanin*, 4 Kanun-u Evvel 1327/17 Aralık 1911, s. 1; "Die türkische Kammer über die Verfassungsänderung", *Pester Lloyd*, 17 Aralık 1911, s. 7-8; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *2/36* (20 Aralık 1911), s. 1; "The Cabinet and the Constitution", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Aralık 1911, s. 1; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9803-9806. Ayrıca bkz., "Dünkü Müzakere", *Yeni İkdam*, 4 Kanun-u Evvel 1327/17 Aralık 1911, s. 1.

135 "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Aralık 1911, s. 223. Ayrıca bkz., "The Turkish Cabinet and the Constitution: Proposed Modifications", *The Times*, 14 Aralık 1911, s. 5; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, *17*, s. 9806.

136 I/IV/26, 5 Kanun-u Evvel 1327/18 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 224-228; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *2/36* (20 Aralık 1911), s. 2; ve "Scene in the Turkish Chamber", *The Times*, 19 Aralık 1911, s. 6.

den sonraki oturumda muhalif Debre mebusu Arnavut Basri Dukacı Kanunu Esasi'nin değişmez can düşmanı olduğunu söylediği Sadr-ı Âzam Said Paşa hakkında yazılı bir ithamda bulundu. Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey, Said Paşa salonda bulunmadan böyle bir belgeyi okumayacağını söyledi. Derken bir arbede çıktı ve kısa sürede ortalık karıştı: hükûmet üyeleri ile muhalif parti mensupları birbirlerine bağırıyor, yumruklaşıyorlardı. Meclis Reisi salonu terk etti. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grup başkanı Seyyid Bey ile Meclis Kâtibi Haydar Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ağır topları olarak bilinen Ömer Fevzi Bey ile Şeyhzade Zeynelabidin Efendi'yi sakinleştirmeye çalıştılar. Başlarında liderleri olmayınca mebuslar yavaş yavaş salondan ayrıldılar; Ahmed Rıza Bey geri geldiğinde içeride ne sakinleştirecek mebus, ne de yönetilecek bir toplantı kalmıştı.[137]

19 Aralık tarihli *Tanin*'de çıkan başyazısında Hüseyin Cahid [Yalçın], ne Türkiye ile savaşta olan İtalya'nın, ne de Makedonya'da Türk yetkililere karşı şiddet eylemleri düzenleyen devrimci Dahili Teşkilât'ın, monarşist muhaliflerin anayasal düzeni yıkmak için giriştikleri eylemler kadar zararlı oldukları yorumunu yaptı. Yargıları hırs ve nefretle şekillenen bu insanlardan artık ülke yararı ve iyiliği için bir şey beklemenin abes olduğunu belirten Yalçın, Meclis'teki manzaranın yanı sıra, Dr. Rıza Nur'un Kürd halkını devlete karşı kışkırtmak üzere yazdığı ve monarşist *Tesisat*'ta yayınladığı bir makaleden de alıntı yaptı. Dr. Rıza Nur yazısında hükûmetin Kürdlerden topraklarını alıp Ermenilere vermeye hazırlandığını söyleyerek Said Paşa'ya saldırmaktaydı. *Tanin*, topraklarının Ermenilere verileceğini duyunca doğal olarak çok öfkelenecek Kürdlere gerçeğin bu çarpıtılmış haliyle ulaşmasından endişeliydi. Yalçın başyazısında, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin bu koşullar altında ülkeye yapacakları en büyük hizmetin ya Meclis dahilinde çalışmak, ya da hep birlikte istifa edip seçimlerin yolunu açmak olduğunu savunuyordu.[138]

İttihadcılar, Hizb-i Cedid ile muhalif partinin monarşist üyelerini afişe etmek için, mutlakiyetçi yönetim sırasında Saray'a gizli rapor verenlerin isimlerini ve Abdülhamid'e yazdıkları jurnalleri tam bu sırada yeniden gündeme getirdiler. *Tanin* gazetesi jurnalleri sayfalarında yayınlama tehdidinde bulundu.[139] Raporların bir kısmı resmi talimatlar doğrultusunda devlet me-

137 I/IV/26, 5 Kanun-u Evvel 1327/18 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 229-230; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *2/36* (20 Aralık 1911), s. 2; "Stürmische Szenen in der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 19 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 5; "Der Konflikt in der türkischen Verfassungsfrage", *Neue Freie Presse*, 19 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 7; ve "Scene in the Turkish Chamber", *The Times*, 19 Aralık 1911, s. 6. Ayrıca bkz., "Dünkü Niza", *Yeni İkdam*, 6 Kanun-u Evvel 1327/19 Aralık 1911, s. 1.

138 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Fesih Değil Tefessüh", *Tanin*, 6 Kanun-u Evvel 1327/19 Aralık 1911, s. 1. Makaleden yapılan alıntılar için bkz., "Is the Chamber of Deputies a Menace?" *The Orient*, *2/37* (27 Aralık 1911), s. 5.

139 "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Aralık 1911, s. 223.

murları ve nazırlar tarafından hazırlanmıştı; bir kısmı da bireysel çıkar sağlamak amacıyla ya da şahsi husumetlerle yapılmış karalamalardan ibaretti. Mutlakiyetçi eski rejime hizmet etmiş olan aşağı yukarı seksen bin jurnalci bulunduğu tahmin ediliyordu.[140] *Tanin* gazetesi yaptığı tehdidin hemen ardından, monarşist Kâmil Paşa'nın 1886 yılında Abdülhamid'e sunduğu ve Türkiye'nin bir anayasal rejimle yönetilmemesi gerektiğini, anayasal bir rejim için Türkiye'nin bir yüz yıl daha beklemesinin uygun olacağını tavsiye ettiği bir gizli raporunu yayınladı. 1908 Devrimi'nin hemen ertesinde Abdülhamid'e sunduğu bir başka raporda Kâmil Paşa mutlakiyetçi rejime geri dönüşü kolaylaştırmak için İttihadcıların anayasal rejim taleplerine karşı esnek davranılmasını tavsiye etmişti. Bu jurnallerin açıklanmasıyla artık Kâmil Paşa'nın kamuoyunda saygınlığını tamamen yitireceği ve bir daha sadr-ı âzamlık makamına gelme olasılığının ortadan kalkacağı umulmaktaydı.[141]

20 Aralık'taki Meclis-i Mebusan oturumunda Mahmud Şevket Paşa siyasi parçalanma ve bölünme tehlikesinden söz ederek jurnallerin yayınlanmasını önlemeye çalıştı. Karşılıklı şikâyetten ne Müslümanlar, ne de Hıristiyanlar bir şey elde edebilirdi. Raporların yayınlanmasına hiç taraftar değildi. Eğer jurnaller yayınlanırsa geriye hükûmet işlerini yürütecek çok az dürüst insanın kalacağını, kendisinin de geçmişte bu nedenle suçlanan subayları işten atmadığını, onlara bir kez daha ve daha iyi şartlarda hizmet etme şansı tanıdığını söyledi.[142] Mesele çözülemeden kaldı.

Bu arada 35. madde Meclis-i Mebusan'da hararetli bir şekilde tartışılmaya devam edilmekteydi. Kanun-u Esasi Encümeni incelemelerini sürdürürken, çoğunluğu eski İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinden ve bir grup Arnavut milliyetçisinden oluşan 'bağımsızlar' bir 'orta yol' bulmak için hem Cemi-

140 "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1911, s. 95.

141 "Agitation gegen Kiamil Pascha", *Neue Freie Presse*, 21 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 7; "Die Angriffe gegen Said und Kiamil", *Neue Freie Presse*, 22 Aralık 1911, akşam baskısı, s. 1; "Die Geheimberichte Kiamil Paschas", *Pester Lloyd*, 22 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 5; ve "Die Geheimberichte Kiamil Paschas", *Pester Lloyd*, 22 Aralık 1911, akşam baskısı, s. 2.

Said Paşa Hükümeti'nin 30 Aralık'ta istifa etmesinin *hemen* ardından 18 Kanun-u Evvel/31 Aralık 1911 tarihli *Tanin*'de Kâmil Paşa'nın Abdülhamid'e sunduğu bir jurnali daha yayınlandı. *Pester Lloyd*'a göre, gazetenin amacı monarşist muhalefet tarafından sadr-ı âzamlık makamına getirilmek istenen Paşa'nın itibarının kamuoyu nezdinde düşürülmesiydi ("Die türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 2 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 5).

142 *I/IV/27*, 7 Kanun-u Evvel 1327/20 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 256-257; "Said Pascha und die Verfassung", *Pester Lloyd*, 21 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 5; "Türkische Kammer: Die Auflagen gegen den Großvezier", *Neue Freie Presse*, 21 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 9; "The Ottoman Parliament", *The Orient, 2/37* (27 Aralık 1911), s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Aralık 1911, s. 223. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 238; ve Wiliam W Rockhill'den Dışişleri Bakanı Philander Chase Knox'a, İstanbul, 22 Aralık 1911, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo.

yet'ten, hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan oluşturulmuş temsilcileri buluşturan bir toplantı düzenlediler.[143]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası heyetinin talepleri partilerinin Meclis-i Mebusan'daki sayısal gücünün çok üstündeydi. İstanbul'da sıkıyönetimin kalkmasını, karşı devrimcilik suçuyla yasaklanmış, sürgüne gönderilmiş ya da hapsedilmişler için genel af çıkarılmasını, önde gelen İttihadcıların dışarıda tutulacağı 'tarafsız' bir kabine oluşturulmasını ve subaylarla memurların herhangi bir siyasi örgüte üye olmalarının yasaklandığının İttihadcılarca açıklanmasını talep ediyorlardı.[144]

İttihadcılar büyük bir çoğunlukla Said Paşa'nın görevde kalması yönünde oy kullandılar.[145] Muhalif heyetin taleplerini önce ciddiye alıp tartışmak istemeseler de, sonradan tutum değiştirip ilk iki talep ile sonuncusunu –ki bunlar Cemiyet'in de savunduğu konulardı– kabul ettiler.[146] Hükûmet zaten ordunun etkisini azaltmak için İstanbul'daki sıkıyönetimi kaldırmaya çalışmıştı. Bunda başarılı olamamış, İttihadcıların yayın organı *Tanin* gazetesi Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılmıştı. Cemiyet yöneticilerinin hepsi siyasi affa karşı çıkmıyordu. Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın sözleriyle, Mizancı Murad Bey gibi şahıslar sürgüne yollanmışken, aynı suçu işlemiş olan monarşist *Yeni İkdam ve Yeni Gazete* gibi gazete sahiplerinin, yazı işleri müdürlerinin ve gazetecilerin ülkede kalıp eskisi gibi İttihadcı karşıtı propagandaya devam etmelerinin mantıklı bir açıklaması yoktu.[147]

İttihadcılar Said Paşa'nın sadr-ı âzamlıktan düşürülmesine kesinlikle karşıydılar. İttihadcı olmasa da, Said Paşa Cemiyet açısından baskılara karşı direnebilen yetenekli bir devlet adamıydı. Dolayısıyla, tarafsız siyaset izleyecek bir kabineye ancak Said Paşa liderliğinde kurulursa onay vereceklerdi.[148] 26 Aralık'ta partiler arasında yapılan uzun pazarlığın sonunda İttihadcılar, Said Paşa'nın sadr-ı âzam olarak kalması koşuluyla, Harbiye, Dahiliye ve Harici-

143 "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 239.

144 *Tanin*, 13 Kanun-u Evvel 1327/26 Aralık 1911, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 23 içinde; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Aralık 1911, s. 1; "Turkish Party Conflicts: Deputies and Said Pasha", *The Times*, 26 Aralık 1911, s. 3; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 239.

145 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Aralık 1911, s. 1.

146 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 36; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259.

147 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 36.

148 "İtilâf Olmuyor", *Yeni İkdam*, 13 Kanun-u Evvel 1327/26 Aralık 1911, s. 1; "İtilâf Olacak mı, Olmayacak mı[?]", *Yeni İkdam*, 14 Kanun-u Evvel 1327/27 Aralık 1911, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 36.

ye nazırlarının değiştirilmesine onay verdiler.[149] Bu, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın talepleriyle pek çakışmıyordu; çünkü, heyet üyeleri Said Paşa'nın başta kalmasına hiçbir şekilde razı olmayacaklarına dair yemin etmişlerdi. Ne var ki, İttihadcılar da kararlıydı ve artık pazarlık yapmayacaklarını bildirdiler. Nihayet uzun müzakerelerden sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası ikna oldu; ancak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden 35. madde değişikliğinden vazgeçileceğine ve değişiklik önerisinin Meclis gündeminden geri çekileceğine dair söz isteniyordu. Bu kez de İttihadcılar bunu kesin bir dille reddettiler ve pazarlıklar kesildi.[150]

İttihadcıların yeni kabineyi yine Said Paşa'nın kurması yönündeki ısrarlı taleplerinin arkasındaki esas neden Said Paşa'nın kendisiydi. Said Paşa sıkıyönetim ve genel afla ilgili olarak ödün vermeye hazır olmasına ve kabinede değişiklik yapmayı düşünmesine rağmen, rakip siyasi partilerin kendisi ve çalışma arkadaşları üzerinde pazarlığa girmelerine izin vermeyeceğini çok açık bir şekilde ortaya koymuştu. 35. maddenin değiştirilmesi için Said Paşa'nın desteği şart olduğundan, İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetiminin kabine meselesinde sadr-ı âzam değişikliğine kesinlikle karşı çıkarak Said Paşa'yı, her ne pahasına olursa olsun, desteklemesi gerekiyordu.[151]

Beklenildiği gibi, Kanun-u Esasi Encümeni birkaç eklemeyle 35. maddenin değiştirilmiş halini kabul etti.[152] 27 Aralık tarihli Meclis oturumunun açılışında Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyesi Karesi mebusu İbrahim Vasfi Efendi muhalefet adına öngörülen yasa değişikliğinin gündeme alınmasına karşı çıktı; çünkü bu karar bir önceki oturumun sonunda yeter sayı olmaksızın alınmıştı. Ardından bağımsızları temsilen kürsüye gelen Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek], iki partinin arasını bulmaya uğraşan bağımsızlara zaman kazandırmak için, 35. madde oylamasının 1 Ocak 1912'ye ertelenmesini istedi. Arnavutlar adına Preveze mebusu Hamdi Bey söz alarak, öncelikle Arnavutluk'taki krizin çözülmesini talep etti. Said Paşa kabine arkadaşlarıyla görüşmek için süre istedi; kulis faaliyeti için oturuma bir saat ara veril-

149 "The Party Struggle", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Aralık 1911, s. 1; "Die innerpolitische Krise in der Türkei: Erwartete Umbildung des Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 27 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 3; ve "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei", *Pester Lloyd*, 27 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 2-3.

150 "Turkish Parties and the Grand Vizier: The Modification of the Constitution", *The Times*, 27 Aralık 1911, s. 3; "Turkish Party Politics: End of the Conference", *The Times*, 28 Aralık 1911, s. 3; "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259; ve "Empire News: The Capital", *The Orient*, 2/37 (27 Aralık 1911), s. 6. Ayrıca bkz., "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei", *Pester Lloyd*, 28 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 3.

151 "Turkish Parties and the Grand Vizier: The Modification of the Constitution", *The Times*, 27 Aralık 1911, s. 3; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259.

152 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Aralık 1911, s. 1; "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9806.

di. Tekrar toplanıldığında, İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından müzakerelerin 30 Aralık'ta bitirilmesi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından da 1 Ocak 1912'ye ertelenmesi talebiyle iki ayrı önerge verildi. Bir müddet süren karşılıklı söz düellosundan sonra oylama yapıldı ve İttihadcıların önerisi doksan dokuza karşılık, yüz yedi oyla kabul edildi; bağımsızlar çekimser oy vermişlerdi.[153]

29 Aralık'ta parti grupları –İttihad ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve bağımsızlar– Meclis'te ayrı ayrı toplandılar. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin toplantısına yalnızca altmış üyenin katılması dikkat çekiciydi. Bağımsızlar, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na bir heyet yollayarak Said Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak kalmasını kabul etmelerini sağlamaya çalıştılar. Hürriyet ve İtilâf Fırkası yönetimi bu öneriyi ancak nazırların tümü değişirse kabul edeceğini bildirdi.[154]

Yüz yedi İttihadcı mebusa karşılık, doksan dokuz Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na bağlı mebus vardı ve zorlu bir savaş olması bekleniyordu. Yirmi dört bağımsız mebus çekimser kalmaya karar vermişti.[155] Ne var ki, müzakereler 30 Aralık'ta yapılamadı. Muhalefet oy kullanmamaya karar vermiş, yüz yirmi küsur İttihadcı mebus, İttihadcıların Kanun-u Esasi'ye bağlı kalıp kalmadıklarından emin olmak için toplantıya gelmiş olan yarım düzine kadar muhalefet mebusuyla baş başa kalmıştı.[156] Ne Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu, ne bağımsız, ne Rum, ne de Arnavut mebuslar salona girmişlerdi; İttihadcıların çoğunluğu toplamaları imkânsızdı. Yeter sayı yüz kırktı ve İttihadcılar hiçbir zaman yüz otuz birden fazla mebusla oturuma katılmamışlardı.[157] Öğleden

153 I/IV/30, 14 Kanun-u Evvel 1327/27 Aralık 1911, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 309-322; "35. Madde", *Yeni İkdam*, 15 Kanun-u Evvel 1327/28 Aralık 1911, s. 1; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *3/1* (3 Ocak 1912), s. 1; ve "Turkish Party Politics: End of the Conference", *The Times*, 28 Aralık 1911, s. 3. Ayrıca bkz., "Die innerpolitische Krise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 30 Aralık 1911, sabah baskısı, s. 7-8; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259.

154 "New Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Aralık 1911, s. 1. Ayrıca bkz., "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei", *Pester Lloyd*, 29 Aralık 1911, akşam baskısı, s. 3.

155 "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Ocak 1912, s. 259. Meclis-i Mebusan'ın mevcudu 278'di (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 37).

156 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'da Tatil-i Eşgal", *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1327/31 Aralık 1911, s. 1; "Meclis-i Mebusan'ın Dünkü Manzarası", *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1327/31 Aralık 1911, s. 1-3; "Constantinople Letter", *The Near East*, 12 Ocak 1912, s. 291. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 63", *Tanin*, 2 Kasım 1943, s. 2; Mustafa Ragıp Esatlı, "Meşrutiyet Devrinde: İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu?", *Akşam*, 11 Mart 1943, s. 4; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 113-114.

157 "Meclis-i Mebusan'ın Dünkü Manzarası", *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1327/31 Aralık 1911, s. 1-3; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 37; "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Ocak 1912, s. 1; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *3/1* (3 Ocak 1912), s. 1.

sonraki oturumda Sadr-ı Âzam, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'i selâmlayıp mevcut mebusların önünde kabinenin görüşlerini millete arz etmek istediğini söyledi. Sıkıyönetimin uzatılması artık ülkeye zarar veriyordu ve kaldırılmalıydı; cezaevinde yatan kimi şahıslar affedilmeliydi; Arnavutluk'ta reform ihtiyacı vardı; ama en önemli mesele, ülkenin ihtiyacı olan reformların yapılabilmesi için güçlü bir hükümetin olması, bunun için de öngörülen yasa değişikliğinin yapılmasıydı. "İtalya Afrika macerasında başarılı olursa bunun nedeni Türkiye'deki iç çatışmalardır," diyen bir mektubu *Le Temps*'dan okuyan Said Paşa, konuşmasını böylece bitirdi ve salondan ayrıldı. Bir süre sonra, bu kez kabine üyeleri ile birlikte içeri gelen Said Paşa, uygulanan engelleme taktikleri yüzünden istifa edeceğini ve meydanı iktidar hırsına kapılmış olanlara bırakacağını açıkladı.[158]

Said Paşa o akşam istifasını verdi.[159] Aynı gece toplanan İttihadcılar Said Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak yeniden atanması için baskı yapmaya, meclisin yasama dönemi bitene kadar kendisiyle uyumlu olmaya karar verdiler. Yönetim Said Paşa'yı desteklemeye kararlıydı, ancak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu sağlayıp sağlayamayacağı kuşkuluydu. Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile Rum müttefikleri yaklaşık yüz oy topluyorlardı. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun sekiz ya da dokuz üyesinin tutumu belli değildi. Kendi tercihleri olan adayı Ermeni Patriği olarak seçtirememişlerdi; Ermeni cemaati içinde çok güçlü muhafazakâr unsurlar mevcuttu ve Ermeni Devrimci Federasyonu'nun izlediği siyaseti beğenmediklerini bu şekilde göstermişlerdi. Ermeni mebusların son oylamada çekimser kalmaları da, şimdiye kadar her zaman destekledikleri İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olumsuz bir tutum geliştirdiklerine işaret etmekteydi.[160] Ermeni

158 "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei", *Pester Lloyd*, 30 Aralık 1911, akşam baskısı, s. 1; "Meclis-i Mebusan'ın Dünkü Manzarası", *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1327/31 Aralık 1911, s. 1-3; "Die Erklärungen des Großveziers und des Kriegsministers", *Neue Freie Presse*, 31 Aralık 1911, s. 7; "Demission des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 31 Aralık 1911, s. 4; "The Ottoman Parliament", *The Orient, 3/1* (3 Ocak 1912), s. 1; "Parliamentary Crisis in Turkey: Statement by the Grand Vizier" *The Times*, 1 Ocak 1912, s. 5; ve "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Ocak 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 64", *Tanin*, 3 Kasım 1943, s. 2.

159 "Meclis-i Mebusan Müzakere Salonu'ndaki Dünkü Konferans: Kabinenin İstifası", *Yeni İkdam*, 18 Kanun-u Evvel 1327/31 Aralık 1911, s. 1; "Heyet-i Vükelâya Dair", *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1327/31 Aralık 1911, s. 1; "Demission des türkischen Ministeriums", *Neue Freie Presse*, 31 Aralık 1911, s. 7; "Demission des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 31 Aralık 1911, s. 4; ve "Parliamentary Crisis in Turkey: Resignation of the Cabinet", *The Times*, 1 Ocak 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 63", *Tanin*, 2 Kasım 1943, s. 2; Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 102 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 175]; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 239.

160 "Parliamentary Crisis in Turkey: Resignation of the Cabinet", *The Times*, 1 Ocak 1912, s. 5.

Devrimci Federasyonu üyeleri İttihadcılardan yana olmayı tamamen bırakmamışlardı, ama Meclis'in feshine de karşıydılar ve bunu açıkça ortaya koydular.[161] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavut üyelerinin durumu ise tamamen başkaydı. Aralarında 1910 Arnavut İsyanı sırasında Kosova Valisi olan Mazhar Bey'in babası İpek mebusu Bedri Bey'in de olduğu on Arnavut mebus 30 Aralık'ta İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden istifa etti. İttihadcıların Arnavutluk'ta izlenen siyaseti tartışmak üzere bir gün saptamakta isteksiz olmaları bardağı taşıran son damla olmuştu. Şimdi de öyle görünüyordu ki, İttihadcılar zaman geçirmeden Meclis-i Mebusan'ın dağılmasını istemekteydiler. Onlar da bu durumda topluca partiden ayrılıp bağımsızlar arasına katıldılar.[162]

Padişah, oylamaya katılmayı reddederek siyasi tıkanıklığa yol açan bağımsız mebuslara 31 Aralık'ta engellemeyi bırakmalarını tavsiye eden bir not gönderdi. Bağımsız mebuslar durumu müzakere etmek üzere 1 Ocak 1912 tarihinde toplantı yaptılar. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın arasını bulmak için pazarlıkları sürdürmeye karar verdiler. Ne var ki, çabalarının başarılı olmasını beklemiyorlardı. Meclis'in feshi ve erken seçim kaçınılmaz görünüyordu.[163]

Hükûmetin istifası, Meclis'teki tıkanıklığın ve özellikle de İttihadcıların 30 Aralık'ta Meclis-i Mebusan'da yeter çoğunluğu sağlayamamalarının kaçınılmaz sonucuydu. İstifasının ardından derhal Said Paşa'ya yine yeni hükûmeti kurma görevi verildi.[164] Bu da oldukça mantıklıydı, çünkü Said Paşa güvensizlik oyu almış, ya da Padişah'ın kabul etmeyeceği bir adım atarak onun nezdinde itibarını kaybetmiş değildi. Üstelik İttihad ve Terakki Cemiyeti eğer iktidar partisiyse onun adayının yeni kabinenin başı olması çok doğaldı. Monarşist muhalefetin Meclis toplantılarına katılmayarak yaptıkları pasif direniş kamuoyunda Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na yarardan çok zarar getirmişti. Said Paşa'nın önergesi, yani Kanun-u Esasi'nin 35. maddesinde Padişah'a Meclis-i Âyan'a bile danışmadan Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetki-

---

161 "The Turkish Cabinet Crisis", *The Times*, 3 Ocak 1912, s. 3; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 12 Ocak 1912, s. 291.

162 "Parliamentary Crisis in Turkey: Resignation of the Cabinet", *The Times*, 1 Ocak 1912, s. 5; "Constantinople Letter", *The Near East*, 12 Ocak 1912, s. 291.

163 "The Political Deadlock in Turkey: A Government Proclamation", *The Times*, 2 Ocak 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Babanzade İsmail Hakkı, "Obstruction", *Tanin*, 19 Kanun-u Evvel 1327/1 Ocak 1912, s. 1.

164 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Said Paşa'nın Dokuzuncu Sadareti", *Tanin*, 19 Kanun-u Evvel 1327/1 Ocak 1912, s. 1; "Buhran-ı Vükelâ", *Tanin*, 19 Kanun-u Evvel 1327/1 Ocak 1912, s. 1; "Parliamentary Crisis in Turkey: Said Paşa Reappointed", *The Times*, 1 Ocak 1912, s. 5; ve "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Ocak 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 63", *Tanin*, 2 Kasım 1943, s. 2; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 240.

sinin verilmesini düzenleyen değişiklik, muhalefet tarafından yanlış bir şekilde yeni bir darbe ve otokratik iktidar hazırlığı olarak yorumlanmış, bu nedenle de kamuoyunun önemli bir kesimi endişeye kapılmıştı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası önerilen değişikliğin mutlakiyetçi rejime doğru atılan bir adım olmadığını bildiği halde, bunu anayasal özgürlüklerden yana gözükmek adına kaçırılmayacak bir fırsat olarak değerlendirmek istemişti.[165]

Said Paşa'nın istifasından sonra beklendiği gibi iktidar mücadelesi yaşandı. Padişah, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları sonucu Said Paşa'yı yeni hükûmeti kurması için görevlendirmişti, ama monarşistler kavgayı bırakmıyorlardı. *La Liberté,* sayfalarında monarşist çevrelerde ifade edilen Hürriyet ve İtilâf Fırkası lideri ve Meclis-i Âyan üyesi Ferid Paşa'nın sadr-ı âzam olarak atanacağı söylentilerine yer vermişti. Ne var ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti muhalifleri bile, monarşistlerin ne sadr-ı âzamlığı, ne de önemli kabine üyeliklerini üstlenebilecekleri görüşündeydiler. Zira muhalefet, iktidar partisine karşı düşmanlık beslemek dışında aralarında tek bir ortak noktanın bulunmadığı çeşitli gruplardan oluşmaktaydı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın destekçileri olan Rum, Arnavut, Ermeni ve Arab mebusların her birinin aslında kendi programları ve farklı gündemleri vardı. Bu gruplar Hürriyet ve İtilâf Fırkası iktidara gelene kadar elbette İttihadcılara muhalefet edeceklerdi.[166]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyelerinden oluşturulan bir heyet, siyasi geleneklere aykırı bir şekilde, 31 Aralık akşamı Padişah'ı ziyaret ederek kararını bir kez daha düşünmesini istediler. Heyette, Hürriyet ve İtilâf Fırkası Başkanı İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa, Bağdad mebusu Hacı Ali al-'Alusi Efendi, Serfiçe mebusu Yorgos Boussios, Üsküb mebusu Théodore Pavloff, Haleb mebusu Abd al-Nafi Paşa, Gümülcine mebusu Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, Draç mebusu Esad Paşa Toptan, Priştine mebusu Volçetrinli Hasan Bey, İstanbul mebusu Tahir Hayreddin Bey, Sivas mebusu Nazareth Daghavarian, Tokat mebusu Hoca Mustafa Sabri Efendi, İçel mebusu Hacı Bayram Efendi, İstanbul mebusu Constantin Constantinidis ile Şam mebusu Şefik al-Muayyad al-'Azm bulunuyordu.[167]

---

165 "Said Paşa His Own Successor", *The Orient, 3/1* (3 Ocak 1912), s. 1. *Neue Freie Presse* de Said Paşa'nın yine yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmesini olumlu buldu ("Großvezier Said Pascha", *Neue Freie Presse*, 2 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 1-2).

166 *La Liberté*, 1 Ocak 1912'den alıntılayan, "Political Possibilities", *The Orient, 3/1* (3 Ocak 1912), s. 2.

167 "Meclis-i Vükelâ: Muhalefetin Zat-ı Hazret-i Padişahi'ye Müracaatları", *Tanin*, 19 Kanun-u Evvel 1327/1 Ocak 1912, s. 1; "Réunion de l'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Ocak 1912, s. 2; "Wiederernennung Said Paschas zum Großvezier", *Neue Freie Presse*, 2 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 4; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 39: İtilâfçılar Fırsat Gözeterek bir Heyet Gönderdiler", *Tan*, 16 Aralık 1937, s. 9. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 240; ve Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 329.

Damad Ferid Paşa'nın sadr-ı âzam olarak atanması önerisi kabul görmeyince, monarşistler başka bir teklifte bulundular. Monarşistlere göre 'çözüm' Meclis dışından kişilerce kurulacak bir kabineydi; böylece, Hüseyin Hilmi Paşa, Mahmud Şevket Paşa, Gabriel Nouradunghian ve benzerleri gibi imparatorluğun en tanınmış monarşist ve muhafazakâr devlet adamları bir araya gelip uzlaşacaklar, sadr-ı âzamlık ise Kâmil Paşa'nın olacaktı. Onun başkanlığında kurulacak bir kabinede monarşist paşaların tümü hizmete hazırdı, ama Said Paşa'yı Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olduğu bir kabinede yer almaya ikna etmek hiçbir şekilde mümkün değildi. Said Paşa'nın dışarıda bırakılması ise söz konusu olamazdı. Dolayısıyla, bu seçenek hayata geçirilemeyecekti.[168]

Yeni kabinenin kurulduğuna ilişkin resmi tebliğ henüz yayınlanmamıştı, ama 2 Ocak'ta Said Paşa'nın Dahiliye Nazırı Celâl Bey'in yerine Talât Bey'i geçirmeye razı olduğuna dair işaretler geldi. Abdurrahman Şeref Bey yeni kabinede görev almayı reddetmişti ve Maarif Nazırı olarak yerine muhtemelen Emrullah Efendi geçecekti.[169] Said Paşa kabineyi 3 Ocak'ta açıkladı. Beklendiğinin aksine, nazırlar arasında Talât Bey yoktu.[170] Talât Bey gibi Cavid Bey'in de kabineye alınmamasında Mahmud Şevket Paşa'nın itirazları etkili olmuştu.[171]

Yeni Şeyhülislâm, eski Mısır Kadısı Abdurrahman Nesib Efendi oldu. Adliye Nazırı Memduh Bey aynı zamanda Dahiliye Nezareti'ne vekâlet edecekti. Emrullah Efendi Maarif Nazırı olarak Abdurrahman Şeref Bey'in yerini aldı. Aristidi Paşa Yorgandjioglu Maadin ve Orman Nazırı, Krikor Sinapian yeni Nafia Nazırı oldular. Kabinede başkaca bir değişiklik yoktu.[172] Bu kabinenin öncekinden en önemli farkı, monarşist Krikor Sinapian'ın Nafia Nezareti'ne atanmasıydı. Ondan önceki nazır Hulusi Bey yabancı imtiyazlarına karşı yerli girişimcilerden ve sermayedarlardan yana bir siyaset izlediğinden

168 *La Liberté*, 1 Ocak 1912'ten alıntılayan, "Political Possibilities", *The Orient, 3/1* (3 Ocak 1912), s. 2.

169 "Yeni Kabine", *Yeni Ikdam*, 21 Kanun-u Evvel 1327/3 Ocak 1912, s. 1; "Yeni Heyet-i Vükelâ", *Tanin*, 21 Kanun-u Evvel 1327/3 Ocak 1912, s. 3; "The Turkish Cabinet Crisis", *The Times*, 3 Ocak 1912, s. 3; "Das neue türkische Ministerium", *Neue Freie Presse*, 3 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "The New Cabinet", *The Orient, 3/1* (3 Ocak 1912), s. 5. Ayrıca bkz., William W. Rockhill'den Dışişleri Bakanı'na, İstanbul, 4 Ocak 1912, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo.

170 "Das neue türkische Kabinett", *Pester Lloyd*, 3 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 1; "Yeni Kabine", *Yeni Ikdam*, 22 Kanun-u Evvel 1327/4 Ocak 1912, s. 1; "New Turkish Cabinet", *The Times*, 4 Ocak 1912, s. 3; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 37; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 64", *Tanin*, 3 Kasım 1943, s. 2.

171 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 65", *Tanin*, 4 Kasım 1943, s. 2.

172 "Yeni Heyet-i Vükelâ", *Tanin*, 21 Kanun-u Evvel 1327/3 Ocak 1912, s. 3; "Yeni Kabine", *Yeni Ikdam*, 22 Kanun-u Evvel 1327/4 Aralık 1912, s. 1; "The New Cabinet", *The Orient, 3/1* (3 Ocak 1912), s. 5; "New Turkish Cabinet", *The Times*, 4 Ocak 1912, s. 3; ve "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Ocak 1912, s. 1.

yabancı yatırımcıları endişelendirmişti. Krikor Sinapian'ın göreve atanması açıkça bu endişeleri gidermek için yapılmıştı.[173] Dahiliye Nezareti şimdilik vekâleten yürütülecek, ileride İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ılımlı üyelerinden Hacı Adil [Arda] bu görevi üstlenecekti.[174] Yeni kabinede İttihadcıların ciddi bir varlığından bahsetmek mümkün değildi. İttihadcıların kelimeleriyle söylenecek olursa, bu bir 'Said Paşa Kabinesi' ya da 'İdare-yi Maslahat Kabinesi' idi.[175]

Yeni kabine kurulur kurulmaz, 3 Ocak'ta yapılan Meclis oturumunda Said Paşa Kanun-u Esasi'nin değiştirilmesi düşünülen ünlü 35. maddesini gündeme getirerek, yeni kabinenin oylama yapılmasında ısrar ettiğini belirtti.[176] Muhalefetten Aydın mebusu Sıdkı Bey bunun gerçek bir yeni kabine olmadığını, öncekinin aleyhte oy almadığını, istifasının da yasal olmadığını; hatta Meclis'in bu değişikliği şimdi müzakere etme hakkının olmadığını, çünkü bundan önce ele alınması gereken konuların –Arnavutluk meselesi– bulunduğunu söyledi. Nihayetinde de bu kabinenin yeni olup olmadığına karar vermek için Meclis-i Âyan'a danışılmasını isteyen bir önerge verdi. Muhalif Tokat mebusu Hoca Mustafa Sabri Efendi de, Sadr-ı Âzam'ın Meclis'in engellemeleri yüzünden değişiklik önergesinin reddedildiğini ileri sürerken yasal bir dayanağının olmadığını, kabinenin asıl amacının Meclis'in feshini sağlamak olduğunu söyledi. *Tanin*'in yazı işleri müdürü ve İttihadcı İstanbul mebusu Hüseyin Cahid [Yalçın] bu sözlere itiraz etti. Sadr-ı Âzam da Meclis'in feshinin istendiği iddiasını katiyen kabul etmeyerek monarşist muhalefetin engelleme taktiklerini ağır bir dille suçladı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis grubu başkanı Seyyid Bey, Hoca Mustafa Sabri Efendi'nin iddialarını bir bir çürüttükten sonra söz konusu değişikliğin derhal müzakere edilmesini talep etti. Said Paşa'nın müdahalesiyle bu önerge Sıdkı Bey'inkinin önüne alındı. Bunun üzerine Meclis'te sesler yükseldi. Birbirlerinden güçlükle uzaklaştırılan muhalif Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek] ile İttihadcı Talât Bey arasındaki kavgada Meclis'e yakışmayan tatsız sözler de sar-

173 "Constantinople Letter", *The Near East*, 12 Ocak 1912, s. 291.

174 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 52.

175 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 37; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 64", *Tanin*, 3 Kasım 1943, s. 2. Ayrıca bkz., "Die Krise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 3 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 4.

176 *I/IV/31*, 21 Kanun-u Evvel 1327/3 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 325; "Die innere Krise in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 4 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 40: Sait Paşa Yeni Kabineyi Teşkile Memur Ediliyor" *Tan*, 17 Aralık 1937, s. 9. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 241.

fedildi. Seyyid Bey'in önergesi muhalefet salondan ayrıldığı için ikiye karşılık yüz üç oyla geçti. Hürriyet ve İtilâf Fırkası mebusları Meclis-i Âyan'a danışma konusu oylanırken salona döndüler, ancak önergeleri yüze karşı doksan oyla reddedildi.[177]

4 Ocak tarihli Meclis oturumunda İttihadcı Bağdad mebusu ve Kanun-u Esasi Encümeni Reisi Babanzade İsmail Hakkı Bey, önerilen değişikliğin amacı konusunda uzun bir açıklama yaptı. 35. maddenin değiştirilmesinin Kanun-u Esasi'ye vurulmuş bir darbe olmadığını, tam tersine bu adımın rejimi daha da güçlendirdiğini söyledi. İngiltere'de Parlamento'nun feshinin mutlak bir hak olduğunu ve Parlamento'nun çoğu kez yasal süresi dolmadan feshedilerek seçimlere gidildiğini, Fransa'da da fesih hakkının cumhurbaşkanına verilmiş olup orada sık sık seçim yapıldığına değinerek, yeni seçilecek mebusların milleti daha iyi temsil edeceklerini dile getirdi. Meclis'in feshiyle ilgili olarak tahtın söz hakkının sınırlanması konusunun başka hiçbir meşruti monarşide görülmediğini, Meclis-i Âyan'a danışma konusunun ise Senato'nun seçimle oluşturulduğu Fransız Cumhuriyeti anayasasına dayandığını öne sürdü. Ayrıca, çift meclisli parlamenter rejimlerde iki meclis arasında eşitlik olması gerektiğini, eğer Meclis-i Âyan'a Meclis-i Mebusan'ı feshetme hakkı verilirse, bu eşitlik ilkesinin bozulacağını dile getirdi.[178]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası adına Aydın mebusu İsmail Sıdkı Bey söz alarak bir buçuk saat boyunca kabinenin uygulamalarının yasadışılığından ve Kanun-u Esasi değişikliğinin gündeme getirilmesiyle asıl programın açık edilmiş olduğundan yakındı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın 'hükümet darbesi' olarak nitelendirdiği bu teşebbüsün Padişah'tan geleceği gibi bir korkularının olmadığını dile getirdi. Endişeleri hükümettendi: "Biz, darbe-i hükümet, Meclis-i Mebusan'ın kürsüsüne gelerek, henüz bir sıfat-ı resmiyye iktisap etmeksizin, milletin emniyetine nail olmaksızın bu kürsüye çıkıp da, 'Efendiler; ne için tehaşi ediyorsunuz? Ben Meclis-i Mebusan'ı da-

177 I/IV/31, 21 Kanun-u Evvel 1327/3 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 326-347; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Dünkü Celse", *Tanin*, 22 Kanun-u Evvel 1327/4 Ocak 1912, s. 1, "Stürmische Sitzung in der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, akşam baskısı, s. 2; "Stürmische Sitzung der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 4 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 1; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, 3/2 (10 Ocak 1912), s. 1; "The Political Situation", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Ocak 1912, s. 1; ve "New Turkish Cabinet", *The Times*, 4 Ocak 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9807-9809; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 547-548; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 301-302.

178 I/IV/32, 22 Kanun-u Evvel 1327/4 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 352-360; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, 3/2 (10 Ocak 1912), s. 1; "Chambre de Députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Ocak 1912, s. 1-2; ve "The Turkish Chamber and the Cabinet", *The Times*, 5 Ocak 1912, s. 3. Ayrıca bkz., "Yine 35. Madde", *Yeni İkdam*, 23 Kanun-u Evvel 1327/5 Ocak 1912, s. 1.

ğıtmayacağım,' demeye cesaret gösteren bir Sadr-ı Âzam'dan geleceğini kabul ediyoruz."[179]

İttihadcı yönetimin artık Meclis'in çalışmasını engelleyen muhalif mebuslara karşı bir an önce eyleme geçmesi gerekiyordu. Devrim öncesi dönemde muhaliflerin Abdülhamid'e gönderdikleri jurnalleri yayınlama tehdidini tekrarladılar. 6 Ocak tarihli *Tanin*'de Talât Bey, tanınmış monarşistlerden birini Abdülhamid'e ülke yararına olmayacağı için meşruti monarşiye karşı gelmesini salık verdiği bir rapor yazmakla suçladı.[180] Talât Bey'in kastettiği şahıs muhtemelen yine monarşist muhalefetin arkasındaki esas isim olan Kâmil Paşa idi.

Kanun-u Esasi'de yapılacak değişikliği tartışmaya 6 Ocak'ta devam edildi. Babanzade İsmail Hakkı Bey, Sıdkı Bey'in iddialarına cevap verecekti. Müzakereleri reddetmenin değişikliği reddetmekle aynı anlama geldiğini, bu değişikliği tekrar gündeme getiren yeni kabinenin programının da belli olduğunu, derhal tartışılması için Meclis oylaması istenmesinin hükûmete güvenoyu verilmesi demek olacağını söyledi. Muhalif mebuslardan engelleme taktiklerini bir yana bırakmalarını, değişiklikle ilgili görüşlerini ortaya koymalarını rica ederek konuşmasını bitirdi.[181]

Siroz mebusu Bulgar Haristo Dalchev, 35. madde değişikliği üzerine yaptığı eleştiride, hükûmetin son zamanlarda Arnavutluk ve Makedonya'da yasadışı güç kullandığını iddia ederek, böyle bir hükûmeti bu anayasa değişikliğiyle daha da güçlendirmenin istibdada doğru gitmek olacağını iddia etti. Dalchev'e göre, hükûmete istediği zaman Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisinin yerilmesi Meclis denetiminin ortadan kalkacağı anlamına geliyordu.[182] Serfiçe'nin Rum mebusu Yorgos Boussios da ülkeyi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ellerine bırakmak istemedikleri için değişikliğe karşı çıktıklarını söyledi. İttihadcıların Meclis'te taraftar kaybettiğine işaret eden Boussios, iki yüz seksen üyeli bir mecliste ancak yüz oy toplayabilen bir partinin hiçbir ülkede çoğunluk olduğunu iddia edemeyeceğini dile getirdi. İttihad ve Te-

179 I/IV/32, 22 Kanun-u Evvel 1327/4 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 362-371 (Alıntı, s. 366); "Stürmische Sitzung der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 5 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 3; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *3/2* (10 Ocak 1912), s. 1; ve "The Turkish Chamber and the Cabinet", *The Times*, 5 Ocak 1912, s. 3. Ayrıca bkz., "Yine 35. Madde", *Yeni İkdam*, 23 Kanun-u Evvel 1327/5 Ocak 1912, s. 1.

180 *Tanin*, 24 Kanun-u Evvel 1327/6 Ocak 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 37

181 I/IV/33, 24 Kanun-u Evvel 1327/6 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 374-379; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *3/2* (10 Ocak 1912), s. 1-2; "Die Kammersitzung vom Samstag", *Neue Freie Presse*, 8 Ocak 1912, s. 3; ve "Türkische Kammer, *Pester Lloyd*, 8 Ocak 1912, s. 2.

182 I/IV/33, 24 Kanun-u Evvel 1327/6 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 379-380; ve "The Ottoman Parliament" *The Orient*, *3/2* (10 Ocak 1912), s. 2.

rakki Cemiyeti'ne iktidarı bırakma tavsiyesinde bulunarak sözlerine son verdi.[183] Konuşması muhalif basında geniş yer buldu. 7 Ocak tarihli *Yeni İkdam* Boussios'un hitabet yeteneğini övüyor, bu vesileyle İttihadcılara saldırmayı da ihmal etmiyordu.[184]

9 Ocak tarihli Meclis oturumunda Dr. Rıza Nur, Yorgos Boussious ve Ömer Fevzi Efendi'nin engelleme taktiklerine rağmen, 35. madde görüşmeleri sürdü. Hama mebusu monarşist Abd al-Hamid al-Zahrawi, halkı miskinlikle de suçlamak dahil, haksız birçok eleştiride bulunduğu uzun bir nutuk attı; İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mebusları rezillikle suçladığı konuşması ciddi itirazlara ve karşılıklı tartışmalara yol açtı. İttihadcı İstanbul mebusu Ermeni Bedros Haladjian Abd al-Hamid al-Zahrawi'nin, İzmir mebusu Rum Emmanuel Emmanuelides de Yorgos Boussios'un eleştirilerine karşı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni savundu.[185] Ertesi gün, 10 Ocak'ta, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın liderlerinden Rıza Tevfik [Bölükbaşı] söz aldı ve İttihadcı mebuslara saldırıp, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni aşağıladıktan sonra, anayasal rejimi de kötüledi. Kendi ifadesiye, "Böyle meşrutiyete lanet ediyorum," dediği konuşması anayasal düzenden yana mebuslar tarafından sıkça kesildi ve sert bir üslupla eleştirildi.[186] Dr. Rıza Nur ve Debre mebusu Basri Dukacı, Meclis'teki İttihadcıların sık sık müdahale ederek engellemeye çalıştıkları ve bu nedenle sürekli kesintiye uğrayan konuşmalarında, Cemiyet'e saldırılarını ve anayasa değişikliğine karşı şiddetli itirazlarını sürdürdüler. Dr. Rıza Nur, Sadr-ı Âzam hastayken, Şeyhülislâm yokken ve Dahiliye Nezareti'ne atama yapılmamışken, hükûmetin değişiklik konusunda baskı yapmasını eleştiriyordu. Kabinenin esas amacının Padişah'ın değil, kendi partisinin konumunu güçlendirmek olduğunu iddia eden Dr. Rıza Nur, parlamentarizmden ziyade padişahın gücünün daha da desteklenmiş olduğu bir 'meşruti monarşi'yi desteklediğini ve yasalara saygılı bir mutlakiyetçi padişahı da, yasaya uymayan meşruti bir padişaha tercih ettiğini söyledi. Bu sözler aslında Dr. Rıza Nur ve onun gibi düşünen diğer Hürriyet ve İtilâf Fırkası mebuslarının esas amaçları hakkında yeterince ipucu vermekteydi.[187] 11

183 I/IV/33, 24 Kanun-u Evvel 1327/6 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 384-393; ve "Mr. Boussios's Speech in Parliament", *The Orient*, 3/2 (10 Ocak 1912), s. 3-4.

184 "Boussios Efendi ve 35. Madde'nin Tadili", *Yeni İkdam*, 25 Kanun-u Evvel 1327/7 Ocak 1912, s. 1. *Yeni İkdam*'daki bu başyazı "An Able Greek Deputy", *The Orient*, 3/2 (10 Ocak 1912), s. 6-7'de de alıntılanmıştır.

185 I/IV/34, 27 Kanun-u Evvel 1327/9 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 396-417; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, 3/2 (10 Ocak 1912), s. 1; ve Babanzade Ismail Hakkı, "Müzakere Devam Ediyor", *Tanin*, 28 Kanun-u Evvel 1327/10 Ocak 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", s. 101.

186 I/IV/35, 28 Kanun-u Evvel 1327/10 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 426.

187 I/IV/35, 28 Kanun-u Evvel 1327/10 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 429-456; "Rıza Nur ve Basri Beyler", *Yeni İkdam*, 29 Kanun-u Evvel 1327/11 Ocak 1912, s. 1; Hüseyin

Ocak tarihli oturumda bu sefer de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın liderlerinden Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi söz aldı ve yaptığı uzun konuşmada Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın son derece muhafazakâr bir anayasa hukuku anlayışına sahip olduğunu, sarfettiği sözlerle ispatlamış oldu.[188] Artık muhalefetin amacının liberal demokrasi sınırları içerisinde kalmayacağı ortaya çıkmıştı. Liberal demokratik parlamenter rejimlerde hükümetin faaliyetleri elbette eleştirilebilirdi. Oysa muhalefetin amacı İttihad ve Terakki Cemiyeti ile liberal demokratik liberal rejimi yok etmekti.[189]

Cahid [Yalçın], "Dünkü Celse", *Tanin*, 29 Kanun-u Evvel 1327/11 Ocak 1912, s. 1; ve "The Ottoman Parliament", *The Orient*, 3/3 (17 Ocak 1912), s. 1. Ayrıca bkz., "Türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 11 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 4.

Dr. Rıza Nur'un uzun konuşmasının mutlakiyetçilik savunusu yaptığı kısımda sarfettiği sözler şunlardır: "Bu memlekette bir *parlementarisme* var; bugüne kadar da *parlementarisme*'i getirdiniz. Getiren de sizsiniz, yapan da sizsiniz. Sonra buna karşı '*monarchie constitutionelle*' yapıyorsunuz ve fakat, bana da kalırsa, bu daha iyidir. Ben de hukuk-u padişahinin tevsiini istiyorum. Fakat neden dolayı burada ayrılıyoruz? Siz istiyorsunuz ki hükümet kuvvetli olsun –daha doğrusu, Cemiyet kuvvetli olsun– ve Meclis-i Mebusan'ı daima tehdit altında bulundursun. Kanun tadil edilecek olursa, o zaman bu Meclis'te tenkit –ki vazaif-i esasiyesidir– o tenkide mecal kalmayacak. Evet efendim, ne söylerse, 'Keramet!' 'İsabet!' diyecekler: öyle değil mi? Şüphesiz bu olacak; fakat biz başka türlü istiyoruz. Başka sebepten dolayı istiyoruz. Hakkıyla bir '*monarchie constitutionelle*' tarzında olsun, padişahın hukuku pek ziyade olsun. Ben de istiyorum ki, tegallûb-ü eşhas olmasın; bir padişahın tegallübü, bir hanedanın tegallübü, her halde bazı eşhasın tegallübünden daha iyidir, daha tahammül olunur. Bu olmasın diye istiyorum. Fakat o hukuku Makam-ı Saltanat, Makam-ı Hilâfet, müstakilen kendisi istimal etmeli ve kanuni olarak tehdidini icra etmeli; onu talep ediyorum. Zat-ı Şahane'den de, bir milletvekili sıfatıyla, onu talep ediyorum ki, böyle olursa, hakikaten Padişah nâzım olur" (I/IV/35, 28 Kanun-u Evvel 1327/10 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 435).

188 I/IV/36, 29 Kanun-u Evvel 1327/11 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 475-484; "Meclis-i Mebusan'da Dünkü Rezalet", *Tanin*, 30 Kanun-u Evvel 1327/12 Ocak 1912, s. 1; [Hüseyin Cahid Yalçın], "Dünkü Müzakerat", *Tanin*, 30 Kanun-u Evvel 1327/12 Ocak 1912, s. 1; ve "Die innere Krise in der Türkei: Lärmszenen in der Kammer", *Neue Freie Presse*, 12 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 52; ve "Tokad mebusu Mustafa Sabri Efendi", *Yeni İkdam*, 30 Kanun-u Evvel 1327/12 Ocak 1912, s. 1.

189 *Tanin*, 27 Kanun-u Evvel 1327/9 Ocak 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 52.

Liberal demokrasinin geleceği ve İttihad ve Terakki Cemiyeti ile monarşist muhalefetin bu konudaki tutumları üzerine İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği'nin hazırladığı raporda şunlar yazılmaktaydı: "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin temsili hükümetin varlığını korumak için 'Kanun-u Esasi'yi korumak' adı altında ve iktidarda kalmak uğruna Meclis'i feshetme girişimde bulunmaktan bile daha usulsüz yöntemlere başvurabileceği düşünülebilir. Varolan yönetimin başarısı ve iktidarda kalma mücadelesi hakkında ne düşünürsek düşünelim, hükümetin yıkılması ve yerine muhalefetin geçmesi ülke için bir felâket olur, çünkü muhalif parti içinde Türkiye'nin siyaset dünyasının en bağnaz, en gerici ve en deneyimsiz unsurları bulunmaktadır. İttihad ve Terakki, eksiklikleri ve yönetim kusurları oldukça büyük olmasına rağmen, yine de Türkiye'nin mevcut sorunlarının üstesinden gelebilecek tek siyasal partidir" (William W. Rockhill'den Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 24 Ocak 1912, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo). Bu raporun aslından yapılan İngilizce alıntı için bkz., Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, s. 315n.

Meclis-i Mebusan'ın feshedilerek yeni seçimlere gidileceğinin kamuoyunda açıkça tartışıldığı bu kritik ortamda, Hüseyin Hilmi Paşa, 9 Ocak'ta arkasına muhafazakâr devlet adamlarının ve monarşistlerin çoğunlukta olduğu Meclis-i Âyan'ı alıp iki partinin başkanına bir uzlaşma planı sundu. Plan 35. madde değişikliğinin tek bir maddeyle sınırlandırılmasını öngörüyordu: Meclis-i Mebusan'ın 1912 yılı içinde feshedilmeyeceğine dair bir cümlenin değiştirilen maddeye eklenmesi şartı ile Meclis-i Mebusan'ın feshinde Meclis-i Âyan'a danışılmasının zorunlu hale getirilmesi. Bu iki şart da, aslında, var olan durumu esasta değiştirmeden kurtarmaya yönelik bir hamleydi. Meclis görüşmelerinin geri kalanında partililerin daha fazla tartışmaya girmemelerini rica eden Hüseyin Hilmi Paşa, ayrıca gereksiz gensoru verilmesini engellemek için, müzakerelerin üç ay boyunca askıya alınmasını da önerdi.[190]

Ne var ki, Kanun-u Esasi değişikliği üzerinde uzlaşma sağlanması için yapılan bütün girişimler başarısızlıkla sonuçlandı.[191] 12 Ocak tarihli *La Liberté*'de yayınlanan bir mülâkatta Hüseyin Hilmi Paşa, tarafları uzlaştırma önerisinin kabul görmemesinden üzüntü duyduğunu, hükümetin değişiklik önerisi için gerekli üçte iki çoğunluğu ya da yüz elli altı oyu sağlayabileceğini sanmadığını söylüyordu. Meclis-i Âyan'ın da 35. madde değişikliğine karşı olduğunu, çoğunluk oluşturmak üzere yeni atamaların yapılmasının ise partiler arasında denge sağlamak zorunda olan bir kurumun saygınlığını yitirmesine neden olacağını belirtiyordu. Eğer Meclis-i Mebusan feshedilirse genel seçimlerin zorunlu hale geleceğini, oysa içinde bulunulan zamanın kışkırtmalara yol açacak bir seçim yarışı için hiç de uygun olmadığını, parlamenter rekabet yüzünden ülkenin zaten yaşadığı huzursuzlukları iyice artıracak yeni rahatsızlıklara yol açılacağını söylüyordu. Türkiye'nin selâmeti için Müslümanlarla Hıristiyanlar, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasında bir uzlaşmanın gerekli olduğunu da ekliyordu. Her alanda kötü etkileri olduğunu söylediği polemiklere bir son vermek üzere, basit bir yöntem olarak Meclis'in üç aylığına toplantıları ertelemesi önerisini tekrarlıyordu.[192]

---

190 "Hüseyin Hilmi Paşa'nın İtilâf Teklifi Ne İmiş!", *Yeni İkdam*, 27 Kanun-u Evvel 1327/9 Ocak 1912, s. 1; "Hüseyin Hilmi Paşa Hazretleri ile Mülâkat", *Yeni İkdam*, 28 Kanun-u Evvel 1327/10 Ocak 1912, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Son İâkırdılar", *Tanin* 28 Kanun-u Evvel 1327/10 Ocak 1912, s. 1; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 63", *Tanin*, 2 Kasım 1943, s. 2; ve "The Turkish Constitutional Debates: Proposals for a Compromise", *The Times*, 10 Ocak 1912, s. 3.

191 "Die innere Krise in der Türkei: Scheitern der Verständigungsbestrebungen Hilmis", *Neue Freie Presse*, 12 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 5; "Scheitern der Verständigungsversuche Hilmi Paschas", *Pester Lloyd*, 12 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 19 Ocak 1912, s. 321.

192 *La Liberté*, 12 Ocak 1912'den alıntılayan, "The Turkish Constitution: Hilmi Pasha on the Outlook", *The Times*, 15 Ocak 1912, s. 5. Ayrıca bkz., "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Beyanatı", *Yeni İkdam*, 31 Kanun-u Evvel 1327/13 Ocak 1912, s. 2. Hilmi Paşa ile bu konu üzerinde *Pester Lloyd* muhabirinin yaptığı ve Paşa'nın içerik olarak yaklaşık aynı görüşleri tekrarladığı bir

Hükûmet her ne olursa olsun önerilen değişikliği oylamaya sunmaya karar verdi. 13 Ocak'ta yüz beşe karşılık yüz yirmi dört oyla öneri onaylandı; bu rakam üçte iki çoğunluk olmadığı için aslında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yenildiği anlamına geliyordu. Hükûmet Meclis'i feshetmeye ve seçime gitmeye karar verdi. Yeni meclis üç ay içinde toplanacaktı.[193] 15 Ocak'ta Padişah, Meclis-i Âyan'a Meclis-i Mebusan'ı feshettiğini ve Kanun-u Esasi'nin 7 maddesi gereği Meclis-i Âyan'ın yanıtının beklendiğini bildiren bir Hatt-ı Hümayun gönderdi.[194] Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile birleşen Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın eski lideri ve İtilâfcıların Meclis-i Mebusan'daki reisi Amasya mebusu İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa ile dört muhalif mebusun bir önceki günün akşamı Padişah'ı ikna etmek için yaptıkları ziyaret etkili olmamıştı.[195] Meclis-i Âyan fesih onayı için bir heyet atadı. Heyette Hüseyin Hilmi Paşa, Said Halim Paşa, Mehmed Galib Bey, Salih Hulusi [Kezrak] Paşa, Bessaraya Efendi, Şerif Cafer Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Zareh Efendi Dilber vardı. Heyetin büyük bölümü İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen kişilerden oluşturulmuştu; dolayısıyla, Meclis-i Âyan sorun çıkartmayacaktı.[196] Artılarla eksileri değerlendiren

---

başka mülâkat için bkz., "Hilmi Pascha über die Lage", *Pester Lloyd*, 12 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 1.

193 I/IV/37, 31 Kanun-u Evvel 1327/13 Ocak 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 488-510; "Dünkü Netice", *Yeni İkdam*, 1 Kanun-u Sani 1327/14 Ocak 1912, s. 1; "Rejection of the Government's Bill: The Dissolution of Parliament", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Ocak 1912, s. 1; "Rejection of the Government Measure", *The Times*, 15 Ocak 1912, s. 5; "Die türkische Verfassungskrise", *Pester Lloyd*, 15 Ocak 1912, s. 1; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, 3/3 (17 Ocak 1912), s. 1-2; "Notes of the Week", *The Near East*, 19 Ocak 1912, s. 321. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 102 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 176]; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 554; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 242. Ayrıca bkz., Willian W. Rockhill'den Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 24 Ocak 1912, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo.

Neue Freie Presse gazetesi oylama sonucunu yüz kırk bir oya karşı seksen dokuz oy olarak vermektedir ("Die enstscheidende Abstimmung der Kammer", *Neue Freie Presse*, 15 Ocak 1912, s. 3).

194 I/IV/22, 2 Kanun-u Sani 1327/15 Ocak 1912, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, 1, s. 258-260; "Meclis-i Âyan ve Fesih Meselesi", *Yeni İkdam*, 2 Kanun-u Sani 1327/15 Ocak 1912, s. 1; "Turkish Chamber to be Dissolved: Imperial Message to the Senate", *The Times*, 16 Ocak 1912, s. 8; "Die innere Krise in der Türkei: Ein Reskript des Sultans für die Kammerauflösung", *Neue Freie Presse*, 16 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 5; "Die Auflösung der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 16 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 5; ve *Tanin*, 3 Kanun-u Sani 1327/16 Ocak 1912'den aktaran, Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 102n [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 176n]. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 242.

195 "Die innere Krise in der Türkei: Ein Abgeordnetenprotest gegen das Reskript des Sultans", *Neue Freie Presse*, 16 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2.

196 "Âyan'ın Feshi Telakki ve Tezekkürü", *Yeni İkdam*, 3 Kanun-u Sani 1327/16 Ocak 1912, s. 1; "Turkish Chamber to be Dissolved: Imperial Message to the Senate", *The Times*, 16 Ocak 1912,

heyet, Âyan ile İttihad ve Terakki Cemiyeti, Sadr-ı Âzam ve Padişah'ın arasını açacak bir mücadeleye girmektense, seçime gitmenin daha akıllıca olacağına karar verdi.[197] Meclis-i Âyan 17 Ocak akşamı bir üye eksiğiyle yaptığı oylamada, beşe karşı otuz dokuz oyla Padişah'a Meclis-i Mebusan'ı feshetme tavsiyesinde bulundu. Ertesi günü Meclis-i Âyan yasama döneminin son toplantısını yaptı.[198]

s. 8; ve "The Senate: The Dissolution of Parliament", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Ocak 1912, s. 1.

197 "Die innere Krise in der Türkei: Die Senatskommission für die Kammerauflösung", *Neue Freie Presse*, 17 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 4; "Der türkische Verfassungskonflikt", *Pester Lloyd*, 17 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 7; "Der türkische Verfassungskonflikt", *Pester Lloyd*, 17 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2; "The Dissolution of the Turkish Chamber", *The Times*, 17 Ocak 1912, s. 5; "The Dissolution of Parliament", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Ocak 1912, s. 1; "The Chamber Dissolved", *The Orient*, *3/4* (24 Ocak 1912), s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 26 Ocak 1912, s. 359.

198 *MV/24*, 5 Kanun-u Sani 1327/18 Ocak 1912, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 265; "Die Auflösung der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 18 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Auflösung der türkischen Kammer: Aufnahme des Senatsbeschlusses in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 18 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2; "The Turkish Parliament: Expected Dissolution To-Day", *The Times*, 18 Ocak 1912, s. 5; "Meclis-i Âyan'ın Feshe Muvaffakiyeti", *Tanin*, 5 Kanun-u Sani 1327/18 Ocak 1912, s. 1; ve "Meclis-Âyan Müzakeratı ve Mebusan'ın Feshi", *Yeni İkdam*, 5 Kanun-u Sani 1327/18 Ocak 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 66", *Tanin*, 5 Kasım 1943, s. 2; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 554; Mustafa Ragıb Esatlı, "Meşrutiyet Devrinde: İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu?", *Akşam*, 11 Mart 1943, s. 4; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 242. Karşı oy kullananlar Avlonyalı Ferid Paşa, Damad Ferid Paşa, Mareşal Fuad Paşa, Georgiades Efendi ve Şeyh Abd-al Kadir Efendi idi ("The Dissolution of Parliament", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Ocak 1912, s. 1; ve "The Chamber Dissolved", *The Orient*, *3/4* (24 Ocak 1912), s. 1).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1912 Genel Seçimleri

Meclis-i Mebusan'ın feshine ve genel seçimlerin yapılıp üç ay içerisinde yeni Meclis'in oluşturulmasına dair 17 Ocak tarihli irade-i seniyye gazetelerin 18 Ocak tarihli nüshalarında yayınlandı.[1] Basındaki haberlere göre, seçim süreci bir ay içerisinde başlayacaktı. Gazetelerde, oluşacak Meclis'in mahiyeti ve bileşimiyle ilgili tahminler yürütülmekteydi. Tarafların beklentilerini yansıtan bu tahminlerlerin ne derece gerçeği yansıtacağını kestirmek zordu. Görünüşe göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin oy kaybedeceği belliydi, ama Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Arnavutluk ve belki Arab vilâyetleri dışında güç kazandığına dair somut bir bulgu da yoktu. Trablus sebebiyle başlamış ve halen sürmekte olan İtalya Savaşı'nın körüklediği genel kötümserlik, ülkedeki durumun vehametini daha da artırıyordu.[2]

Kabine değişikliği yapılması konusunda kesin bir karar alınmamıştı; ancak, İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetiminin Talât Bey'in Dahiliye, Cavid Bey'in de Nafia nezaretlerine atanmalarını, bu yolla kabinenin güçlendiril-

1 *Tanin*, 5 Kanun-u Sani 1327/18 Ocak 1912'den nakleden, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 52; "The Chamber Dissolved", *The Orient*, 3/4 (24 Ocak 1912), s. 1; "The Dissolution of Parliament", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Ocak 1912, s. 1; "The Turkish Chamber: Work of the Past Session", *The Times*, 19 Ocak 1912, s. 5; "Die Auflösung der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 19 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 6; "Auflösung der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 19 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Die Auflösung der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 20 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 6. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 41: İtilâfçılar Son Darbe Altında Afallamışlardı", *Tan*, 19 Aralık 1937, s. 9.

2 "The Turkish Chamber: Work of the Past Session", *The Times*, 19 Ocak 1912, s. 5. Ayrıca bkz., "Die Auflösung der türkischen Kammer: Beginn der Wahlbewegung", *Neue Freie Press*, 19 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 3.

mesini arzu ettikleri biliniyordu.[3] Zaten İttihadcı liderler Said Paşa Kabinesi'ni seçim kararından hemen sonra eleştirmeye başlamışlardı: Kalıcı işler yapılamadığını, devrimi kurumsallaştıracak yeni ve kökten girişimlerde bulunulmadığını savunmaktaydılar.[4]

Çok geçmeden eleştiriler İttihadcıların istediği sonucu verdi ve Edirne eski Valisi, İttihad ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreteri Hacı Âdil [Arda] 22 Ocak'ta Dahiliye Nazırı olarak atandı.[5] Hacı Âdil [Arda] Gümrük İdaresi'nde çalışmış, deneyimli, Cemiyet'teki arkadaşlarından daha ılımlı ve yapıcı olarak tanınan bir bürokrattı.[6] Hüseyin Cahid [Yalçın] 26 Ocak tarihli *Tanin*'de Hacı Âdil [Arda]'nın Dahiliye Nazırı olarak atanmasına sevindiğini yazdıktan sonra, gelecek üç ay içerisinde yerine getirilmesi gereken zor görevlerin altından kalkılabilmesi için hükûmette daha fazla sayıda enerjik insana ihtiyaç olacağını vurguladı.[7] İttihadcıların isteği Cavid Bey'in de Nafia Nazırı olarak hükûmette yer almasıydı.[8]

Ocak ayı sonlarında Talât ve Cavid Beylerin Said Paşa Kabinesi'ne girmelerinin önüne geçmek için siyasî manevralar olduğu yönünde dış basında haberler çıkmasına rağmen İttihadcılar bu krizi aşmayı başardılar.[9] Bundan kısa bir süre sonra Talât Bey de Posta ve Telgraf Nazırı olarak İbrahim Sousa'nın yerine kabineye katıldı.[10] Ancak atama haberi 2 Şubat'a kadar duyurulmadı.[11] Resmî açıklama ise 4 Şubat'ta yapıldı ve Talât Bey göreve 5 Şubat'ta

---

3 "The Turkish Chamber: Work of the Past Session", *The Times*, 19 Ocak 1912, s. 5.

4 [Hüseyin Cahid Yalçın], "Fesihten Sonra", *Tanin*, 7 Kanun-u Sani 1327/20 Ocak 1912, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 52.

5 "Dahiliye Nazırı", *Tanin*, 9 Kanun-u Sani 1327/22 Ocak 1912, s. 3; "Die innere Krise in der Türkei: Der neue Minister des Innern", *Neue Freie Presse*, 22 Ocak 1912, s. 3; ve "Rekonstruktion des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 22 Ocak 1912, s. 4.

6 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Ocak 1912, s. 1; "The Turkish Cabinet: The Minister of the Interior", *The Times*, 23 Ocak 1912, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient*, *3/4* (24 Ocak 1912), s. 7

7 [Hüseyin Cahid Yalçın], "Yavaş, Yavaş!" *Tanin*, 13 Kanun-u Sani 1327/26 Ocak 1912, s. 1. İmzasız olarak yayınlanan bu başyazıdan yapılan alıntı için bkz., "Yavash, Yavash!" *The Orient*, *3/5* (31 Ocak 1912), s. 6.

8 "Die innere Krise in der Türkei: Demission des Marine und des Evkafministers", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2.

9 "Die innere Krise in der Türkei: Voraussichtliche Umbildung des Ministeriums", *Neue Freie Presse*, 26 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 4.

10 "Die Rekonstruktion des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 23 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 5; "Die Rekonstruktion des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 23 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2; "The Turkish Senate: Appointment of Ahmed Riza Bey", *The Times*, 25 Ocak 1912, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient*, *3/4* (24 Ocak 1912), s. 7.

11 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Şubat 1912, s. 1; "Ein neuer Postminister", *Pester Lloyd*, 3 Şubat 1912, akşam baskısı, s. 2; "Posta ve Telgraf Nezareti", *Tanin*, 23 Kanun-u Sani 1327/5 Şubat 1912, s. 3; ve "Turkish Politics: Talat Bey's Appointment", *The Times*, 5 Şubat 1912, s. 5.

başladı.[12] Başka bir İttihadcı, Ürgüplü Hayri Bey, Evkaf Nazırı olarak zaten kabinedeydi. Cavid Bey ise henüz Nafia Nazırı olarak atanamamıştı. *Tanin*, kabinenin İttihadcı mebuslar tarafından desteklendiği için iktidarda kaldığını, bu nedenle hükûmetin faaliyetlerinde ve izlenen siyasette asıl sorumluluğun İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde olduğunu ileri sürerek baskı yapmaya devam ediyordu. Gazeteye göre, nazırların hiçbiri partinin önde gelen üyelerinden değildi, dolayısıyla sorumluluk konusu belirsizlik arz ediyordu. *Tanin* açıkça hükûmetin izlediği siyasetten mesul olanların kabine içinde olmaları gerektiğini söylüyordu.[13]

Bu çabalar sonucunda Cavid Bey nihayet kabineye girdi. Kabine değişikliği ve Cavid Bey'in kabineye girmesi ile ilgili ilk haberler Şubat ayı ortasında kamuoyuna sızdı.[14] Krikor Sinapian uzun süredir elinde tuttuğu istifa mektubunu 17 Şubat'ta verdi ve Cavid Bey Nafia Nezareti'ne atandı.[15]

İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası yaklaşan genel seçimler için hazırlıklara Ocak ayı sonunda başlamıştı. Birinci derece seçimlerin Şubat sonunda, ikinci derece seçimlerin ise Nisan ayı içinde yapılması düşünülüyordu. Seçimlerde, tüm olumsuzluklara rağmen, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin galip geleceği tahmin ediliyordu.[16]

Muhalif Hürriyet ve İtilâf Fırkası, monarşist Türkleri, Arnavutları, Suriye ve Irak Arablarını, Rumların büyük bir bölümünü, Bulgarları ve muhafazakâr Ermeni cemaatlerini bünyesinde toplamıştı.[17] Ocak ayı sonunda Makedonya'daki Rumlarla Bulgarlar, seçimlerde ortak eylem yapma kararı aldılar. İttihadcı elçilerin Rumlarla Bulgarların arasını açma girişimleri başarısız olmuştu. Bulgarların, Rumlarla işbirliğinden vazgeçtikleri tak-

---

12 "Der innere Krise in der Türkei: Der neue Postminister", *Neue Freie Presse*, 5 Şubat 1912, s. 4; "Der neue türkische Postminister", *Pester Lloyd*, 5 Şubat 1912, s. 3; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Şubat 1912, s. 1.

13 Hüseyin Cahid [Yalçın], "İttihad ve Terakki Kabinesi", *Tanin*, 15 Kanun-u Sani 1327/28 Ocak 1912, s. 1; ve "Said Pasha and the Cabinet: The Rumoured Changes", *The Times*, 31 Ocak 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 53; ve "Ekseriyete Göre Kabine", *Yeni İkdam*, 16 Kanun-u Sani 1327/ 29 Ocak 1912, s. 1.

14 "Bevorstehende Ernennung Dschavid Beys zum Arbeitsminister", *Neue Freie Presse*, 15 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 5.

15 "New Turkish Minister", *The Times*, 19 Şubat 1912, s. 5; "Nafia Nazırı: Cavid Bey", *Yeni İkdam*, 6 Şubat 1327/19 Şubat 1912, s. 1; "Der neue Minister für öffentliche Arbeiten", *Pester Lloyd*, 19 Şubat 1912, s. 7; ve "Nafia Nezareti'nde", *Tanin*, 8 Şubat 1327/21 Şubat 1912, s. 2.

16 "Constantinople Letter", *The Near East*, 9 Şubat 1912, s. 427. Ayrıca bkz., "Die Wahlbewegung", *Neue Freie Press*, 23 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 2. Mart ayı başındaki haberlerde seçimlerin Mart ayının ikinci haftasında başlayacağı söyleniyordu ("Die Wahlen in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 7 Mart 1912, akşam baskısı, s. 4).

17 "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Şubat 1912, s. 459.

dirde İttihadcıların teklif ettiği yedi sandalyeyi reddettikleri söyleniyordu.[18] İstanbul'daki Bulgar Cemaati Dinî Temsilcisi ile Rum Ortodoks Patriği'nin Ocak ayının son günlerinde birbirlerini ziyaret etmeleri siyasi çevrelerde çeşitli yorumlara yol açtı. Yorumların çoğunda Rumlarla Bulgarların ve Kiliseleri'nin arasındaki dostane ilişkilerden söz edilmekteydi.[19] Hürriyet ve İtilâf Fırkası saflarına katılan Rumlarla Bulgarlar, din adamlarının da yardımıyla, Makedonya'daki İttihadcı örgütlenmeyi bozmak için uğraşacaklardı.[20] Genel seçimlerde ortak hareket etmek için bir protokol imzalamışlardı.[21]

Makedonya'da Rumlarla Bulgarlar arasında varılan bu uzlaşma, Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki yakınlaşma da göz önüne alındığında, İttihadcıları iyiden iyiye endişelendiriyordu. 31 Ocak tarihli *Tanin*'de Yunan Veliahtı Konstantinos'un Sofya'ya yaptığı ziyareti konu eden Babanzade İsmail Hakkı Bey, Yunanistan ile Bulgaristan arasındaki bu yakınlaşmanın Türkiye'ye karşı 'küstah bir tehdit' oluşturduğu şeklindeki İttihadcı görüşü açıkça ifade etti. Türkiye'nin imparatorluğun iç işlerine müdahaleye kadar gitme olasılığı olan bu tür girişimlere karşı direnecek kadar güçlü olduğunu söyleyen Babanzade İsmail Hakkı Bey, yabancılar tarafından baskı altına alınmış unsurlara her halükârda güvendiğini de belirtiyordu. Makale, Yunanlarla Bulgarların ilişkilerinin imparatorluğun hem içinde, hem de dışında istikrarlı bir şekilde gelişiyor olmasının İttihadcı çevrelerde yarattığı endişeleri samimi bir şekilde yansıtıyordu.[22]

Öte yandan Bulgar liderlerle Arnavut aşiret reisleri arasında bir önceki bahar varılan uzlaşma da geçerliliğini korumaktaydı. 1911 baharında henüz şartlar olgunlaşmamışken başlattıkları isyanın bir hata olduğunu anlayan Arnavutlar, bu kez hazırlıklarını sakin sakin yapmaktaydılar. Arnavut reislerin bu kararı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilân ettiği bazı reformlardan önce alınmıştı; dolayısıyla bu, İttihadcıların Arnavutlara gösterdiği uzlaşma-

---

18 "Macedonia and the Young Turks", *The Times*, 31 Ocak 1912, s. 5; ve "The Elections in Macedonia" *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Şubat 1912, s. 1.

19 "Die innere Krise in der Türkei: Besuch des bulgarischen Gesandten beim ökumenischen Patriarchen", *Neue Freie Presse*, 29 Ocak 1912, s. 3-4; "Der Besuch des bulgarischen Gesandten beim ökumenischen Patriarchen", *Neue Freie Presse*, 30 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 4; "Eine offiziöse bulgarische Erklärung", *Neue Freie Presse*, 30 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 4; "Annäherung zwischen Griechen und Bulgaren", *Pester Lloyd*, 1 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Said Pasha and the Cabinet: The Rumoured Changes", *The Times*, 31 Ocak 1912, s. 5.

20 "The Election Campaign in Turkey", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 510.

21 "Ein bulgarisch-griechisches Wahlbündnis", *Neue Freie Presse*, 30 Ocak 1912, sabah baskısı, s. 4.

22 Babanzade İsmail Hakkı, "Yunanistan, Bulgaristan", *Tanin*, 18 Kanun-u Sani 1327/31 Ocak 1912, s. 1. Bu makale "Anxiety of the Young Turks", *The Times*, 1 Şubat 1912, s. 5'te de alıntılanmıştır. Ziyaretle ilgili, bkz., "Annäherung zwischen Griechen und Bulgaren", *Pester Lloyd*, 1 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 6.

cı yaklaşımın sonucu olarak ele alınamazdı. Zaten Arnavutlar da reform sözlerini seçim amaçlı kabul edip ciddiye almamışlardı.[23] Destek almak için bazı girişimlerde bulunmuş olmalarına rağmen, İttihad ve Terakki Cemiyeti Arnavutlardan oy beklemiyordu. 1911 baharındaki isyan ve hükûmetin söz verdiği reformları yerine getirememiş olması, Arnavutları en keskin muhalifler haline getirmişti.[24]

Ocak sonunda Arnavutluk'ta zaten fena olan durum iyice kötüye doğru gitti. Monarşist seçim bölgeleri Avlonya ve Ergiri'de köylüler vergi ödemeyi reddettiğinden sorunlar baş göstermişti. Vergi tahsildarlarına ısrarcı olurlarsa canlarından olacakları şeklinde tehditler bile savrulmuştu. Köylüler ellerinde hiçbir şey kalmadığını, istenen miktarı ödeyemeyeceklerini söylüyorlardı. Yerel yöneticilere göre, bütün bunlar başta monarşist Arnavut Berat mebusu İsmail Kemal Bey olmak üzere, belli çevrelerin hükûmete zorluk çıkarmak amaçlı kışkırtmaları sonucu meydana gelmekteydi. Tahsildarların ordudan yardım talepleri yerel askeri yetkililerce geri çevrilince, konu Dahiliye Nezareti'ne bildirildi.[25]

Olaylardan sonra resmi bir açıklamayla Dahiliye Nazırı Hacı Âdil [Arda]'nın beraberinde sivil ve askeri yetkililer olmak üzere Makedonya'ya tura çıkacağı ilân edildi.[26] Gerekli önlemlerin derhal alınması için tam yetkiyle donatılan Hacı Âdil [Arda], Makedonya ve Arnavutluk vilâyetlerindeki mevcut durumu araştırmak üzere çıkacağı bu tura 17 Şubat'ta İstanbul'dan Selânik'e geçerek başladı.[27] Daha sonra Langaza, Üsküb ve Priştine'de de incelemelerini sürdürdü.[28] Arnavutlar devlet yetkililerine direnmekte kararlıydılar. Mart ayı ortasında Hacı Âdil [Arda]'nın muhafızlarının İpek ile Cakova arasında Arnavut bir çete tarafından pusuya düşürüldüğü haberi geldi. Ölenlerin sayısı resmen açıklanmadı.[29] Hacı Âdil [Arda]'nın İşkodra'ya giderken bir Ar-

23 "Macedonia and the Young Turks", *The Times*, 31 Ocak 1912, s. 5.

24 "The Election Campaign in Turkey", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 510.

25 "Trouble in Albania: Peasants' Refusal to Pay Taxes", *The Times*, 10 Şubat 1912, s. 5. Meclis'in feshinden sonra dokunulmazlığının kalkacağı ve tutuklanacağı korkusuyla İsmail Kemal Bey 16 Ocak'ta İstanbul'dan 'kaçmıştı' ("Flight of a Deputy", *The Times*, 18 Ocak 1912, s. 5; ve "Die Auflösung der türkischen Kammer: Beginn der Wahlbewegung", *Neue Freie Presse*, 19 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 3).

26 "Die Reformen in Makedonien und Albanien", *Pester Lloyd*, 6 Şubat 1912, akşam baskısı, s. 2; "The Unrest in Turkey: Minister of the Interior's Proposed Tour", *The Times*, 9 Şubat 1912, s. 5; "Die Reformen in Albanien", *Pester Lloyd*, 10 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Reforms in Asia Minor", *The Times*, 14 Şubat 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Joseph Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, s. 112-113; ve Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, s. 426-427

27 "Die Reformen in Makedonien", *Pester Lloyd*, 18 Şubat 1912, s. 8; "New Turkish Minister", *The Times*, 19 Şubat 1912, s. 5; ve "Hacı Âdil Beyefendi", *Tanin*, 8 Şubat 1327/21 Şubat 1912, s. 2.

28 "Die Reformen in Makedonien", *Pester Lloyd*, 24 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 5.

29 "Ein albenesischer Attentatsversuch auf den Minister Adil", *Neue Freie Presse*, 15 Mart 1912, akşam baskısı, s. 3; "Ueberfall auf eine türkische Reformkommission", *Reichspost*, 15 Mart

Hacı Adil Arda (Kaynak: *İkinci Meşrutiyet'in İlânının 100. Yılı* (Istanbul: Koç Vakfı Yayını, 2008), s. 119).

navut çetesinin daha saldırısına uğradığı haberleri geldi.[30]

İtalya'nın savaş ilân etmesinden bu yana Arnavutluk'un durumunda hiçbir iyileşme olmamış, Makedonya ise daha da kötü bir hal almıştı. Üstelik Bulgarlar devrimci propagandayı yeniden canlandırmışlardı. Bunda, hükûmet güçlerinin isyanı bastırmasının ardından 1910-1911'de silâhsızlandırma çalışmaları sırasında zor kullanmasının ve bazı Bulgar köylülerin dağa çıkmasının etkisi vardı. Ortalama Bulgar köylüsü falaka ve işkenceye alışkındı, dayanıklıydı, ancak huzursuzluğun kökleri daha derindeydi. Makedonya'daki Bulgar devrimci propagandanın yeniden canlanmasının asıl nedenleri, yeni rejimin zirai meselelerin üzerine gerektiği kadar gidememesinde, jandarma teşkilatının bozukluğunda ve Bulgar köylülerin Müslüman çeteler tarafından sık sık katliama uğramaları ve katillerin cezalandırılamamış olmasında aranmalıydı.[31]

Durum bu kadarla da kalmıyordu. Bulgar köylüsünü öldürenler yalnızca Müslümanlar değildi. İç Makedonya Devrimci Örgütü'ne bağlı çeteler hem devlet memurlarına saldırıyor, hem de Türk yönetimine karşı girişikleri mücadelede kendilerine katılmaları için köylüleri kışkırtıyorlardı. 17 Şubat'ta Manastır'ın kuzeyindeki Kirçevo kasabasında polis karakoluna bomba atıldı; bina yerle bir oldu ve bir kişi öldü, beş kişi yaralandı. Fail İç Makedonya Devrimci Örgütü'ydü. O gün şehirde pazar kuruluydu ve Aralık ayında İştib'de yaptıkları gibi, büyük bir olay çıkarmayı ummuşlardı. Neyse ki, yetkililerin aldığı önlemlerle daha fazla bir olumsuzluk yaşanmadan düzen sağlandı.[32]

Birkaç gün sonra, Serez'daki Petritch değirmeni sakinleri Örgüt'e destek vermedikleri için saldırıya uğradılar; yetkililere göre, çetesiyle değirmene saldırıp Bulgarları öldüren, devrimci aşiret reisi Donjo idi. Köylüler silahsızdı; kendilerini savunamamış, çetecileri püskürtememişlerdi. Bulgar köylerinin İç Makedonya Devrimci Örgütü'ne boyun eğmelerini sağlamak için çetelere şiddet uygulama emri verildiği belliydi.[33]

Makedonya'da katledilenler yalnızca Bulgarlar değildi. Bölgenin tama-

---

1912, akşam baskısı, s. 2; "Turkish Minister's Tour: Escort Ambushed by Albanians", *The Times*, 16 Mart 1912, s. 5; "Attentat auf die Reformkommission", *Pester Lloyd*, 19 Mart 1912, akşam baskısı, s. 3; ve Joseph Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, s. 113. Kosova Valisi'nin hükümete Hacı Âdil [Arda]'nın Arnavutluk'a yapması planlanan ziyaretinin bölgede sakinleştirici bir etkisi olmayacağı haberini daha gezi başlamadan verdiği biliniyordu ("Turkish Home Troubles: The Albanian Unrest", *The Times*, 2 Şubat 1912, s. 5).

30 "Angriffe auf die türkische Reformkommission", *Pester Lloyd*, 20 Mart 1912, sabah baskısı, s. 6.

31 "Albanian and Macedonian Grievances: Hadji Adil Bey's Commission", *The Times*, 24 Şubat 1912, s. 7 Ayrıca bkz., "Bulgarien und die makedonischen Unruhen", *Pester Lloyd*, 25 Şubat 1912, s. 7

32 "Bomb Outrage in Macedonia", *The Times*, 19 Şubat 1912, s. 5.

33 "Terrorism in Macedonia: Villagers Killed", *The Times*, 21 Şubat 1912, s. 5.

mında durum iyiden iyiye kötüleşmiş, neredeyse genel bir kargaşa çıkmıştı. Şubat ortasına gelindiğinde Bulgar çetelerin Müslümanları katletme girişimleri sürüyor, bu da Makedonya'daki Müslüman nüfusta büyük bir huzursuzluk ve öfkeye yol açıyordu. Hükûmetin buna bir son verememesi halinde, her iki taraftan da korkunç kıyımların olmasından endişe duyulmaktaydı.[34]

Devrimci Örgüt ile Türk Yönetimi arasındaki sorunları halletmek amacıyla Dahiliye Nezareti Müsteşarı Şükrü Bey ile Maarif Nezareti müfettişlerinden Abdülkerim Bey, Örgüt yetkililerine kendilerini hangi reformların tatmin edeceğini, hangi koşullarda bombalama ve şiddet eylemlerine son vereceklerini sormak üzere Sofya'ya gittiler. Örgüt temsilcileri Türk Hükûmeti'yle pazarlığa girmeyeceklerini, amaçlarına ulaşana kadar, yani Avrupa uluslarının da müdahalesiyle özerklik kazanana kadar, şiddet eylemlerine devam edeceklerini söylediler.[35]

İç Makedonya Devrimci Örgütü'nün gerçek amacı Avrupa devletlerinin ilgisini çekebilmekti. Sofya Üniversitesi profesörlerinden Miletich ile Georgov, baskılar karşında Avrupalıları müdahale etmeleri için kışkırtmak amacıyla Mart ayı ortasında St. Petersburg'a İç Makedonya Devrimci Örgüt heyeti olarak gitmişlerdi.[36] Ancak heyet Petersburg'da Rus Hükûmeti'nden, beklediği ölçüde, açık destek görmedi.[37] Uluslararası basın bu kampanyaya dahildi. Yazılan makalelerde, yapılan görüşmelerde 1908 yılında İngiliz Kralı ile Rus Çarı arasında Reval'de çizilen reform programının yeniden uygulanması talep ediliyordu. Heyet daha sonra Londra ve öteki Avrupa başkentlerine geçti.[38] Miletich ve Georgov Londra'da 3 Nisan'da Hariciye Nazırı Sir Edward Grey ile bir görüşme yaptı.[39] Bu arada Örgüt seçim kampanyası bo-

34 "Die Unruhen in Makedonien", *Pester Lloyd*, 16 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Bulgarian Band Outrages: Moslem Resentment", *The Times*, 24 Şubat 1912, s. 7.

35 "The Revolutionary Movement in Macedonia: Turkish Overtures Repulsed", *The Times*, 19 Mart 1912, s. 5; ve "Ablehnung der Verhandlungen mit der makedonischen Organisation", *Pester Lloyd*, 19 Mart 1912, sabah baskısı, s. 4. Şükrü Bey'le Abdülkerim Bey Sofya'dan sonra gittikleri Belgrad ve Bükreş'ten Mart ayı sonunda İstanbul'a döndüler ("Bericht über die Haltung der Balkanstaaten", *Pester Lloyd*, 30 Mart 1912, akşam baskısı, s. 1).

36 "Die Reformen in Makedonien", *Pester Lloyd*, 13 Mart 1912, akşam baskısı, s. 1; "Scheitern der Mission der makedonischen Delegierten in Petersburg", *Pester Lloyd*, 20 Mart 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "The Macedonian Agitation: A Mission of Propaganda", *The Times*, 22 Mart 1912, s. 5.

37 "Verweigerter Empfang des Abgesandten der makedonischen Organisation", *Pester Lloyd*, 24 Mart 1912, s. 5.

38 "Die Reformen in Makedonien", *Pester Lloyd*, 13 Mart 1912, akşam baskısı, s. 1; "Scheitern der Mission der makedonischen Delegierten in Petersburg", *Pester Lloyd*, 20 Mart 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "The Macedonian Agitation: A Mission of Propaganda", *The Times*, 22 Mart 1912, s. 5.

39 "Die Agitation des makedonisch-bulgarischen Komitees", *Pester Lloyd*, 4 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4.

yunca terör eylemlerine devam ediyordu. 26 Mart'ta gazeteler Selânik-Manastır demiryolunun Florina yakınlarında on adet bomba bulunduğu haberini verdi.[40]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile yakın ilişkide olan başka bir grup da Rum cemaatinin seküler ve dini yönetimleriydi. Rum cemaati monarşiden yana olmakla birlikte, Hürriyet ve İtilâf Fırkası yönetiminin ısrarlarına rağmen Ocak ortasına kadar partiden uzak durmuştu. Kanun-u Esasi'nin 35. maddesinin değiştirilmesi tartışmalarının ardından gelen Meclis'in feshi ve genel seçim ilanından sonra muhafazakâr Rum mebuslar resmi olarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası saflarında hareket etmeye karar verdiler.[41] Muhafazakâr *Sabah* ile monarşist *Yeni Gazete*'nin 12 Ocak tarihli sayıları kamuoyuna iki taraf arasında imzalanan bir protokolle yirmi iki Rum mebusun Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katıldığını duyuruyordu.[42] Antlaşma gereği Hürriyet ve İtilâf Fırkası seçimlerde azınlıkların haklarını garanti ediyor, Rum Kilisesi'nin imtiyazlarını koruyacağına söz veriyordu.[43] Vaatlerden biri de yeni Meclis'e elli iki Rum mebusun seçilmesini sağlamaktı.[44]

Rum mebuslar ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasında imzalanan ve Rumları resmen monarşist muhalefet içine çeken bu protokol, İttihadcı kesimde büyük bir şaşkınlıkla karşılandı ve Anadolu'daki Rum nüfus içinde de infiale yol açtı. İttihadcılar seçimlerde Rumların desteğini alacaklarını, ya da en azından tarafsız kalacaklarını düşünüyorlardı.[45] 28 Ocak'ta Talât Bey ile Halil [Menteşe] Rum Ekümenik Patriği Joachim Efendi'yi ziyaret edip seçimleri konuştu; Rumları İttihadcıların yanına çekmek için İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Rum Cemaati arasında işbirliği yapabileceklerini söylediler. Patriğin hukuki taleplerinin tümünün karşılanacağına dair birtakım sözler verildiği gazetelere haber oldu.[46] Bunun yanı sıra, Cemiyet yeni Meclis'te Rum cemaatine otuz yedi sandalye ayırmıştı. Joachim Efendi'ye yapılan vaatler ara-

---

40 "Bombs on a Turkish Railway", *The Times*, 27 Mart 1912, s. 5.

41 [Hüseyin Cahid Yalçın], "Rum Meşrutiyet Cemiyeti'yle İtilâf", *Tanin*, 2 Kanun-u Sani 1327/15 Ocak 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 43: İtilâfçılar Etrafa Cazip Tekliflerde Bulunuyorlar", *Tan*, 23 Kasım 1937, s. 9.

42 "Les députés grecs", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Ocak 1912, s. 2.

43 "Les députés grecs et l'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Ocak 1912, s. 1.

44 Caterina Boura, "I vouleftices ecloges stin othomaniki aftocratoria I ellines vouleftes 1908-1918", s. 79.

45 "Said Pasha and the Cabinet: The Rumoured Changes" *The Times*, 31 Ocak 1012, s. 5.

46 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Ocak 1912, s. 1; "Kooperation zwischen Griechen und Jungtürken", *Pester Lloyd*, 29 Ocak 1912, s. 3; "Das Patriarchat und die Wahlbewegung", *Pester Lloyd*, 1 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 6; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 68", *Tanin*, 7 Kasım 1943, s. 2.

sında nezaretlerde önemli konumların Rumlara ayrılacağı ve Adliye Nezareti'nin Aristidi Paşa Yorgancıoğlu'na verileceği de vardı.[47]

Joachim Efendi'ye sunulan bu teklifin amacı Rum cemaati ile Cemiyet'in uzlaşmasını sağlamaktı; bu, Rum mebuslarla Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasında yapılan antlaşmanın tehlikeye girmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla, monarşist basın Rum Ekümenik Patrikliği ile İttihad ve Terakki Cemiyeti arasındaki bu uzlaşmanın gerçekleşmesini önlemek için her yolu deneyecekti. Tâlat Bey ile Halil [Menteşe], çarpıtılmış haberlerle yapılmaya başlanan ve Patrik ziyaretinin Rum mebusları Meclis'ten atmak için yapıldığını iddia eden basın saldırısına, 3 Şubat tarihli gazetelerde yayınlanacak bir açıklama ile karşılık verdiler. Açıklamada İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Rum mebusların seçilmesini desteklediği, muhafazakâr bir örgüt olan Rum Meşrutiyet Derneği adlı kuruluş ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasında varılmış olan antlaşma hakkında kötü bir niyet beslenmediği bildirildi.[48] İzmir'de Rumca yayınlanan *Amalthia* gazetesinde Rumların Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile girdikleri işbirliğini eleştiriliyor, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gelecek seçimlerde çoğunluğu elde etmesi çok muhtemel olduğu için, İttihadcıları karşılarına almanın Rum cemaatinin lehine olmayacağı savunuluyordu.[49]

İstanbul Rum cemaatinin yöneticileri ise seçimlerde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet etmeye kararlıydılar. Üstelik öteki cemaatleri de Hürriyet ve İtilâf Fırkası kampına çekmeye çalışıyorlardı. 10 Şubat'ta Rum Seçim Derneği'nin temsilcileri Solon Casanova ve Dingas'ın, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ortak eylem kararıyla Ermeni Devrimci Federasyonu'nun muhafazakâr rakibi Ermeni Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ile pazarlıklara başladığı haberi geldi.[50] Seçimlerdeki gücüne güvenen Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, aynı zamanda İttihad ve Terakki Cemiyeti ile pazarlıklar yürütüyordu; 13 Şubat'ta muhafazakâr adaylarına –asıl olarak da Krikor Zohrab'a– Cemiyet tarafından karşı çıkılınaması garantisi verilirse, İttihadcılara muhalefet etmeyecekleri kararını açıkladılar.[51]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın en büyük başarısı Şubat ortasında Selânik'te yapılan bir duyuruyla ulemanın İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni bırakıp Hür-

47 Caterina Boura, "I vouleftices ecloges stin othomaniki aftocratoria I ellines vouleftes 1908-1918", s. 78; ve "Das Patriarchat und die Wahlbewegung", *Pester Lloyd*, 1 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 6.

48 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Şubat 1912, s. 1. Ayrıca bkz., "İntihab Propagandaları: Rumlar", *Tanin*, 22 Kanun-u Sani 1327/4 Şubat 1912, s. 3.

49 "Elections législatives", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Şubat 1912, s. 2.

50 "Les élections législatives: Grecs et Arméniens", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Şubat 1912, s. 2.

51 "Elections Législatives: Les Arméniens", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1912, s. 2.

riyet ve İtilâf Fırkası saflarına katıldığı haberiyle gündeme geldi. Dini liderlerden oluşan ulemanın uzun pazarlıkların ardından Cemiyet'ten desteğini çekmesi, Müslümanlar üzerindeki tartışmasız nüfuzları nedeniyle çok ciddi bir siyasal değişimdi; bunun yapılacak seçimlerde tahmin edilemez düzeyde etkileri olacaktı. Ulema bu kararıyla Hıristiyan adaylara çok değerli bir yardımda bulunuyor, Hıristiyan kardeşleriyle birlikte çalışmanın Kur'an'da da yeri olduğunu savunuyordu. Ulemadan temsilciler, farklı milletlerin bir araya geldiği İmparatorluk'ta Türkiye'nin tek kurtuluş yolunun birliktelik olduğunu, ama birliğin İttihad ve Terakki Cemiyeti örgütü altında olamayacağını artık anladıklarını, Müslümanları Kur'an'ın Hıristiyanlarla anlaşmaya izin vermekle kalmayıp işbirliği yapılmasını da hararetle desteklediği konusunda ikna ederek bu görevi başaracaklarını söylüyorlardı.[52]

Ulemanın bu açıklamalarıyla eş zamanlı olarak, Hürriyet ve İtilâf Fırkası da Selânik Şubesi'nin kurulduğunu ilân etti. Şeyh Ömer Efendi başkan, Selânikli Hamdi Beyzade Âdil Bey de başkan yardımcısı seçildi; yerel Rum ve Bulgar örgütler oluşuma katılacaklarını bildirdiler.[53] Selânik'te Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın örgütlenme işleri ve etkinlikleri ulemaya bırakılacak, onlar da adayları Hafız Süleyman Efendi için çalışacaklardı. Vilâyetin öteki yerlerinde de Fırka'nın adayları ulema tarafından desteklenecekti. Yöneticiler seçim şansları konusunda oldukça iyimserdi. Hem Rum, hem Bulgar, hem de sofu Müslümanları ellerinde sayıyor, Selânik vilâyetinden çıkacak oyların dörtte üçünü alacaklarını, yani İttihadcı adayları büyük bir yenilgiye uğratacaklarını umuyorlardı.[54]

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Irak, Yemen ve birkaçı da Trablus'tan olmak üzere, az sayıda Arab üye dışında tamamen Türklerden oluşmaktaydı.[55] Basında çıkan haberlere göre, İmam Yahya ile varılan anlaşma gereği, geçen Meclis-i Mebusan'da on üç olan Yemenli mebus sayısı yirmi beşe çıkarılmıştı.[56] Bu, birkaç aydır süren ve askerî birliklerce bastırılamamış olan Ye-

52 "The Committee of Union and Progress: Hostility of Moslem Priests", *The Time*, 17 Şubat 1912, s. 5; ve "The Committee of Union and Progress", *The Levant Herald and Eastern Express*, 21 Şubat 1912, s. 1. Ayrıca bkz., "The Election Campaign in Turkey", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 510.

53 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 72", *Tanin*, 11 Kasım 1943, s. 2. Ayrıca bkz., "The Committee of Union and Progress: Hostility of Moslem Priests", *The Times*, 17 Şubat 1912, s. 5; ve "The Committee of Union and Progress", *The Levant Herald and Eastern Express*, 21 Şubat 1912, s. 1.

54 "The Committee of Union and Progress: Hostility of Moslem Priests", *The Times*, 17 Şubat 1912, s. 5; ve "The Committee of Union and Progress", *The Levant Herald and Eastern Express*, 21 Şubat 1912, s. 1.

55 "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Şubat 1912, s. 459.

56 "Elections législatives", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Şubat 1912, s. 2. Ayrıca bkz., "Fazla Mebus İsteriz!", *Tanin*, 23 Kanun-u Sani 1327/5 Şubat 1912, s. 1.

men isyanını yatıştırmak üzere atılmış hesaplı bir adımdı. Cemiyet, Yahudi ve Sırblardan da destek görüyordu. Meclis'in feshi konusunda ayrılığa düşmüş olsalar da, Ermeni Devrimci Federasyonu da İttihadcıları desteklemeyi sürdürüyordu.[57]

7 Ocak'ta Anadolu'daki Ermenilerin oylarını toplamak amacıyla İttihadcı Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Bey'in Doğu Anadolu'ya gideceği duyuruldu. Bu inceleme gezisinin Abdülhamid rejimi sırasında Kürdler tarafından el konulan Ermeni mallarının eski sahiplerine iadesi meselesiyle yakından ilgisi vardı.[58] Bu, liberal demokratik rejimin kurulmasından beri İttihadcıların gündeminde olan, ancak monarşist siyasetçilerce desteklenen Kürd direnişi yüzünden bir türlü ele alınamayan bir konuydu.[59] Şubat ayı başında Hükûmet Doğu vilâyetlerinde güvenliği sağlamak için aldığı yeni önlem paketini kamuoyuna duyurdu.[60] Hükûmet 12 Şubat'ta Doğu vilâyetlerindeki Ermenilerle Kürdler arasındaki toprak anlaşmazlıklarının çözümü için yüz bin liralık kredi açılmasına karar verildiğini duyurdu. Haksız bir şekilde toprakları ellerinden alınmış ve mülkiyet haklarını ispat edebilen Ermeniler eski mallarına kavuşacak, Kürd işgalcilere de tazminat ödenecekti. Ayrıca Bitlis ve Erzurum valilikleri gerekli reformları yapmaları ve düzeni sağlamaları için genişletilmiş yetkilerle donatılacaktı. Bütün bunlar Devrimci Ermeni Federasyonu'nun seçimlerde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne vereceği desteği sağlama bağlama çabasının parçasıydı.[61]

29 Şubat'ta İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Devrimci Ermeni Federasyonu'nun güçlerini birleştirme kararı aldıkları resmen duyuruldu. Seçimlerde ortak eylem yapılacağına dair belge iki tarafın heyetlerince imzalanmıştı. Protokolde ayrıca kurulacak Meclis'te mebusların da işbirliği içinde olacakları belirtiliyordu.[62] 7 Mart'ta bir duyuru daha yapılarak Ermeni azınlığı kaç mebusun temsil edeceği konusunda tarafların pazarlıkta oldukları bil-

57 "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Şubat 1912, s. 459; ve "Die Stellungnahme der Armenier", *Neue Freie Presse*, 22 Şubat 1912, akşam baskısı, s. 3.

58 "The Turkish Government and the Armenians" *The Times*, 8 Şubat 1912, s. 5. Ayrıca bkz., "Hayri Bey'in Namzetliği", *Tanin*, 22 Kanun-u Sani 1327/4 Şubat 1912, s. 3.

59 Örneğin bkz., F.O. 424/226, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 28 Şubat 1911, Ek: Yüzbaşı L. Molyneux-Seel, "Notes on Journey from Van to Erzincan", *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part I*, s. 109-111; ve F.O. 424/230, Konsolos Vekili Safrastian'dan Konsolos McGregor'a, Erzurum, 18 Aralık 1911, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part V*, s. 5. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part V*, s. 296.

60 "Reformen in den Vilayets", *Pester Lloyd*, 4 Şubat 1912, s. 4.

61 "Reforms in Asia Minor: Turkey and the Land Question", *The Times*, 14 Şubat 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Dr. [Nazareth] Daghavarian, "Ermenilerin Arazi Meselesi", *Yeni Ikdam*, 8 Şubat 1327/21 Şubat 1912, s. 1.

62 "Turkish Committee and the Armenians", *The Times*, 1 Mart 1912, s. 5. Basında bu yöndeki gelişmeler için bkz., "Die türkische Wahlbewegung", *Pester Lloyd*, 23 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 6.

dirildi. Devrimci Ermeni Federasyonu yirmi mebus talep ediyor, bunun İmparatorluk'ta yaşayan Ermeni nüfusu temsil edecek uygun bir sayı olduğunu iddia ediyordu.[63]

Protestan ve Katolik Ermeniler de genel seçimlerde ne yapacaklarını tartışmak üzere 20 Mart'ta buluştular. Toplantıya katılanların büyük çoğunluğu İttihad ve Terakki Cemiyeti ile işbirliğinden yana oldu.[64]

Muhalefetin denetiminde olan çok sayıda gazete vardı; Türkçe yayınlanan *Yeni İkdam* ile *Yeni Gazete* gibi günlük gazetelerin yanı sıra, azınlık gazetelerinin birçoğu da muhalefetin destekçisiydi.[65]

Serfiçe'nin tanınmış Rum mebusu Yorgos Boussios, *Yeni Gazete*'de yayınlanan başyazılarıyla İttihadcıların en çekindiği muhaliflerdendi. Üstelik *Yeni İkdam*'ın sahibi Ahmed Cevdet Bey'in de desteğini alıyordu; ünlü Rum monarşist, İstanbul mebusu Pantoleon Cosmidis, Rumca *Phoni*'yi kurunca gazetenin yazı işleri müdürlüğüne Boussios'u getirdi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne saldırılarıyla tanınacak olan bu gazete, Türklere karşı ırkçı ve aşağılayıcı yayınlarıyla da öne çıkacaktı.[66] *Phoni*, Şubat sayılarından birinde İngiliz *The Daily Telegraph* muhabirlerinden Emile Joseph Dillon'ın Türkiye üzerine yazmış olduğu bir makaleye yer verdi.[67] Türklere karşı ırkçı söylem ve hakaretlerle dolu olan bu makale İttihadcılar tarafından kıyasıya eleştirildi. *Phoni*'nin savunmasını Amasya mebusu, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Meclis'teki reisi ve başka bir monarşist gazete olan *Teminat*'ın sahibi İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa üstlendi; yakışıksız sözlerin baskı hatasından kaynaklandığını öne sürdü.[68] *Phoni*'nin sahibi Pantoleon Cosmidis Divan-ı Harb-i Örfi'ye çıkarıldı ve 15 Şubat'ta halkı bilerek hükümet aleyhinde kışkırttığı suçlamasıyla dört ay hapis ve otuz dört lira para cezasına çarptırıldı.[69] Hükümet ayrıca dört tanınmış

63 "Les élections: L'accord entre l'Union et Progrès et le parti arménien Dachnaktzoutioun", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Mart 1912, s. 2.

64 "Les Elections: Les Arméniens", *The Levant Herald and Eastern Express*, 21 Mart 1912, s. 2.

65 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 53.

66 "Cosmidis ve Boussios", *Tanin*, 1 Şubat 1327/14 Şubat 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 53.

67 "Cosmidis ve Boussios", *Tanin*, 1 Şubat 1327/14 Şubat 1912, s. 3; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Şubat 1912, s. 1; "The Sentence on a Turkish Deputy", *The Times*, 17 Şubat 1912, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient*, 3/8 (21 Şubat 1912), s. 7

68 *Tanin*, 3 Şubat 1327/16 Şubat 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 53. *Teminat* ile mutlakiyetçilik yanlısı başka bir gazete –*Hedef*– 30 Mart'ta Divan-ı Harb-i Örfi yetkililerince kapatıldı (*Tanin*, 18 Mart 1328/31 Mart 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 164).

69 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 53; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Şubat 1912, s.

Rum gazeteciye 'bölücülük' yaptıkları iddiasıyla sürgün cezası verdi.[70] Buna ilâveten, Divan-ı Harb-i Örfi, 4 Şubat'ta da monarşist gazeteci ve İstanbul mebusu Tahir Hayreddin Bey'i *Bedahat*'ta hükümetin itibarını zedeleyecek ve kamu düzenini bozmaya neden olacak makaleler yayınlamak suçlamasıyla iki ay on gün hapis cezasına çarptırdı. Hüküm Tahir Hayreddin Bey'in gıyabında verildi, çünkü kendisi tutuklanmamak için İstanbul'dan çoktan kaçmıştı.[71] *Bedahat*'ın sahibi ve İzmit eski Mutasarrıfı Cemal Bey ise tutuklandı.[72]

Tanin gazetesi monarşistlerin gerçek yüzünü halka göstermek umuduyla, 16 Şubat tarihli sayısında Kâmil Paşa'nın sürgünde olduğu Mısır'dan 20 Aralık 1911'de Padişah'a yazdığı bir mektubun –ya da, andıcın– tam metnini yayınladı. Mektup esas olarak İttihadcıları ve uyguladığı siyaseti haksız yere itham etmek için yazılmıştı. İtalya ile Trablus Garb konusundaki ihtilâfta İttihadcıları suçlayan Paşa, savaşı İtalyanların Türkiye'ye değil de İttihadcılara açtığını iddia edecek kadar gerçeklerden uzaklaşmaktaydı. Kâmil Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin baskıcı tutumu yüzünden Türkiye'nin parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya ve Hilâfet'in tehdit altında olduğunu iddia ediyor, ülkeye meşrutiyet ilkeleri çerçevesinde hâkim olamadıkları için, sıkıyönetime başvurduklarını söylüyordu. Ayrıca, İttihadcıların hem başkentte, hem de vilâyetlerde yetkin memurları azledip yerlerine deneyimsiz, beceriksiz yandaşlarını getirdiklerini, bunların da yönetim zaafları olduğu için hem can, hem de para kaybına yol açan Arnavutluk ve Yemen'de çıkan isyanlara sebep olduklarını ileri sürüyordu. Mektup, şayet İttihadcılar denetimi tekrar ellerine geçiremezlerse, ordu eliyle başka bir 'devrim'in gerçekleşeceği tehdidiyle son buluyordu.[73]

1; "The Turkish Court-Martial: Sentence on a Deputy", *The Times*, 16 Şubat 1912, s. 5; "The Sentence on a Turkish Deputy", *The Times*, 17 Şubat 1912, s. 5; ve "Empire News: The Capital", *The Orient*, *3/8* (21 Şubat 1912), s. 7

70 "The Greek Press in Turkey", *The Times*, 29 Şubat 1912, s. 5.

71 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 53; "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Şubat 1912, s. 1; ve "Turkish Politics", *The Times*, 5 Şubat 1912, s. 5.

72 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Şubat 1912, s. 1.

73 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kâmil Paşa'nın Arîzası", *Tanin*, 3 Şubat 1327/16 Şubat 1912, s. 1. Mektubun içeriğiyle ilgili olarak bkz., "Kâmil Paşa'nın Arîzası", *Tanin*, 3 Şubat 1327/16 Şubat 1912, s. 3. Kâmil Paşa'nın bu mektubunun içeriği *Tanin* gazetesi kaynak gösterilerek "Eine Denkschrift Kiamil Paschas gegen das jungtürkische Komitee", *Neue Freie Presse*, 17 Şubat 1912, sabah baskısı, s. 6; "Indictment of Young Turkish Policy", *The Times*, 17 Şubat 1912, s. 5; "Ein Memorandum Kiamil Pascahs", *Pester Lloyd*, 18 Şubat 1912, s. 8; ve "Kiamil Pasha Scores Union and Progress Committee", *The Orient*, *3/8* (21 Şubat 1912), s. 3'de de ayrıntılı bir şekilde yayınlanmıştır. Mektup, Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 308-312'de de yer almaktadır. Ayrıca bkz., [Kâmil Paşa], "Kâmil Paşa'nın Arîzası", *Yeni İkdam*, 4 Şubat 1327/17 Şubat 1912, s. 1; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 47: Kâmil Paşa Mısır'dan Padişah'a Uzun bir Lâyiha Gönderdi", *Tan*, 26 Aralık 1937, s. 9; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 48: Kral Beşinci George'un Hakiki Maksadı Neydi?", *Tan*, 27 Aralık 1937, s. 9.

Kâmil Paşa mektubunda İttihadcıların kötü yönetiminin Avrupalı Devletler'in Türkiye'den uzaklaşmalarına yol açtığını da iddia ediyordu. Doğrusu mektubun en ilginç yanı da Paşa'nın İttihadcıların dış politikalarıyla ilgili bu görüşleriydi. Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni eski dostları soğutmakla ve kışkırtıcı tutumuyla İtalya'nın düşmanlığına bahane yaratmakla suçluyordu. Paşa'nın görüşüne göre, İngiltere'yle kurulmuş olan dostane ilişkiler Cemiyet tarafından durdurulmuştu. Arab dünyasının, özellikle de Mısır Hidivi'nin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olduğunu, Mısır'ın son olaylar yüzünden Türkiye'den etkin bir koruma göremeyeceği sonucuna vararak, İngiltere'nin güvencesini aldıktan sonra bağımsızlık ilân edeceğini öne sürüyordu. Kısacası, Kâmil Paşa'ya göre, Türkiye'nin başındaki belâların tümünün sebebi İttihadcılardı. Paşa, sonuç olarak, Cemiyet'in dağıtılması, sıkıyönetimin kaldırılması ve uluslararası alanda daha da kötüye gitmemek için İngiltere'yle ittifak yapılmasını önermekteydi.[74]

Hüseyin Cahid [Yalçın] bu mektubu yayınlayarak anayasal düzeni devirmek için hem ülke içinde, hem de dışarıda yapılan monarşist planlardaki suç ortaklığını etkin bir şekilde ortaya koymuş oldu.[75] Kâmil Paşa'yı eleştirmeyi 18 Şubat tarihli *Tanin*'de de sürdüren yazar, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ne yaptığını bildiğini, uygulamalarının tümünün hesabını verebileceğini söylüyor, Kâmil Paşa'yı kabiliyetsizlikle suçluyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti uluslararası pazarlıklarda çok daha başarılı olmuş, Cavid Bey, Kâmil Paşa'dan çok daha iyi koşullarda kredi anlaşması yapmıştı. Hüseyin Cahid [Yalçın], Cemiyet'in iç ve dış siyasetini eleştiren Kâmil Paşa'ya neden kendi sadr-ı âzamlığı sırasında İngiltere ile ittifak antlaşmasını sonuçlandırmadığını da soruyordu. Kendi hükümetinin ne Bosna'nın ilhakını, ne de Bulgaristan'ın bağımsızlığını engelleyebildiğini hatırlatan yazar, eğer siyasi olguların izlenen siyasete göre belirlendiğini kabul edeceksek, İtalya ile Türkiye arasındaki savaşın İtalya, Fransa ve İngiltere'nin vardıkları bir antlaşmanın sonucu çıktığını da kabul etmek gerektiğini ekliyordu.[76]

---

74 "Kâmil Paşa'nın Arîzası", *Tanin*, 3 Şubat 1327/16 Şubat 1912, s. 3'ten alıntılayan "Indictment of Young Turkish Policy", *The Times*, 17 Şubat 1912, s. 5 ve "Kiamil Pasha Scores Union and Progress Committee", *The Orient*, *3/8* (21 Şubat 1912), s. 3. Mektup, Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı*, s. 308-312'de de yer alıyor.

75 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ikinci baskı, s. 222. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 72", *Tanin*, 11 Kasım 1943, s. 2; ve Carl von Sax, *Geschichte des Machverfalls der Türkei*, ikinci baskı, s. 589-590. Bu konuyla ilgili olarak İttihadcılar aleyhine yazılmış bir yorum için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 243-244.

76 *Tanin*, 5 Şubat 1327/18 Şubat 1912'den aktaran "Kiamil Pasha Scores Union and Progress Committee", *The Orient*, *3/8* (21 Şubat 1912), s. 3. *Yeni İkdam*'ın *Tanin*'deki Kâmil Paşa ile ilgili iddiaları ele alışı için bkz., "Kâmil Paşa ve İttihad ve Terakki", *Yeni İkdam*, 4 Şubat 1327/17 Şubat 1912, s. 1.

Vilâyetlerdeki seçim kampanyaları Saray'ın Meclis'i feshedip genel seçim kararı almasının hemen ertesinde, Ocak ayı sonunda, başlamıştı. Arab vilâyetlerinde, Makedonya'nın kimi yerlerinde ve Doğu Anadolu'da huzursuz azınlıkların –Rum, Bulgar, Arnavut ve Ermenilerin– 'Türkleştirme' siyaseti güttüğünü ileri sürdükleri İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ve meşruti rejimi devirmek için ellerinden geleni yapacakları beklenen bir şeydi.[77]

Indépendant de Salonique'in Ocak ayı sonlarında yayınlanan bir sayısında Cemiyet'in Kosova şubesinin bir seçim komitesi oluşturduğu ve kampanyanın başladığı duyuruluyordu. Üsküb şubesi ise iki Bulgar, iki de Türk aday göstermeye karar vermişti.[78] İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne gelen istihbarat, yönetimi Bulgarlara iki mebusluk verilmesi konusunda ikna etmişti; aksi halde o bölgede İttihadcıların pek fazla şansları olmayacaktı. 8 Şubat'ta Üsküblü Sırbları temsil eden bir heyet Talât Bey'i ziyaret ederek Sırblara mebusluk verilmemesinin kendilerine yapılmış bir haksızlık olduğunu dile getirdiler. 1908 Meclis-i Mebusanı'nda Sırbların Kosova'dan bir mebusları bulunuyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti vilâyet genelinde, Üsküb hariç, bir Sırbın seçileceği garantisini verdiği halde, Sırblar bununla yetinmiyor, bir mebusluk daha istiyorlardı.[79]

İzmir'deki seçim kampanyası Şubat başında hızını almış devam ediyordu. Yasaya göre bölgeden ikisi Türk, ikisi Rum, biri Yahudi ve biri de Ermeni olmak üzere toplam altı mebus seçilecekti. Midhat Paşa'nın torunu Muammer Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Mustafa Nuri Bey ile Seyyid Bey de İttihadcıların adayıydı. Muammer Bey'in seçilmesi beklenmiyordu.[80] *Proodos*, 6 Şubat'ta İzmir'deki Hürriyet ve İtilâf Fırkası parti binasının yakınlarında monarşi yanlılarıyla İttihadcılar arasında kanlı bir çatışma çıktığı haberini verdi. Bir kovuşturma memuru öldürülmüş, iki jandarmayla üç sivil yaralanmıştı.[81] 7 Şubat tarihli *Yeni İkdam* İzmir olaylarının Hürriyet ve İtilâf Fırkası adına seçim kampanyasına başlayan Lütfi Fikri Bey'e karşı örgütlendiğini iddia ediyordu.[82] Resmî Agence Ottoman ise bir polisin öldüğü ve iki jandar-

77 "The Election Campaign in Turkey", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 510.

78 "Elections législatives", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Şubat 1912, s. 2.

79 [Hüseyin Cahid Yalçın], "Fazla Mebus İsteriz!", *Tanin*, 23 Kanun-u Sani 1327/5 Şubat 1912, s. 1; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 72", *Tanin*, 11 Kasım 1943, s. 2.

80 "Notes from Smyrna", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 499.

81 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Şubat 1912, s. 1; ve "Bagarres à Smyrne?", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Şubat 1912, s. 2.

82 "Les élections législatives", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Şubat 1912, s. 2; ve "Lütfi Fikri Bey İzmir'de!" *Tanin*, 26 Kanun-u Sani 1327/8 Şubat 1912, s. 3. Ayrıca bkz., "Akim Kalmış bir Konferans", Anadolu, 5 Şubat 1912 ve "Lütfi Fikri Bey İzmir'de", Rumeli, 7 Şubat 1912'den nakleden Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 241.

manın yaralandığı ileri sürülen İzmir'deki çatışma haberini yalanlamaktaydı.[83] Yorgos Boussios, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın siyasi kampanyası için İzmir'e Mart ayının ilk haftası geldi.[84] Fırka'ya ait kulüpte bir konuşma yaptı.[85] Mart'ın ikinci haftasında kampanyasına İzmir civarında devam eden Boussios, Urla'ya geldiğinde büyük bir coşkuyla karşılandı.[86]

Kâmil Paşa da Mısır dönüşü Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın seçim kampanyası için İzmir'e uğrayarak İngiliz cemaatinin ileri gelenleriyle buluşmuştu. Toplantılar sırasında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin izlediği politikaları şiddetle eleştirmiş, İstanbul'a dönmesinde Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın siyasi geleceğinden duyduğu endişenin değil, ülkenin genel durumundan duyduğu üzüntünün etkili olduğunu söylemişti.[87]

Beyrut'a gelen Arab mebuslar Hürriyet ve İtilâf Fırkası lehine propagandaya Şubat ayında başladılar; aralarında İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne korkusuzca saldırmayı görev edinmiş ünlü Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey de vardı.[88] Lütfi Fikri Bey, yanında Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları Şam mebusu Shukri al-'Asali ile Hama mebusu Abdülhamid olmak üzere, şehir meydanına bakan ünlü bir kahvehanede partisinin güttüğü siyasetin belli başlı niteliklerini ortaya koymak, ilkelerini açıklamak üzere bir konferans verdi.[89] Başka birçok Arab vilâyetlerinde olduğu gibi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası Beyrut'ta da pek etkili değildi; yörede lider bulmakta güçlük çekiliyor, gerekli seçmen desteği sağlanamıyordu.[90] Seçmenler iki parti arasında eşit dağılmıştı; Hürriyet ve İtilâf Fırkası usulsüzlüklerin artmasından medet ummaktay-

---

83 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Şubat 1912, s. 1.

84 "Les Elections: Boussios effendi à Smyrne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Mart 1912, s. 1.

85 "Les Elections: A Smyrne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Şubat 1912, s. 2.

86 "Les Elections: Boussios effendi", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mart 1912, s. 2.

87 "Notes from Smyrna", *The Near East*, 29 Mart 1912, s. 676. Ayrıca bkz., "Kiamil Pasha and Conditions in Turkey", *The Times*, 15 Mart 1912, s. 5.

88 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 69; "Lütfi Fikri Bey Suriye'de", *Teminat*, 23 Şubat 1912 ve "Lütfi Fikri Bey Baalbek'te", *Teminat*, 24 Şubat 1912'den nakleden Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti' nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 241. Ayrıca bkz., Mustafa Ragıb Esatlı, "Meşrutiyet Devrinde: İntihap Mücadeleleri En Çirkin İhtiraslara Sebep Olmuştu", *Akşam*, 18 Mart 1943, s. 4.

89 "Notes from Beyrout", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 199. Ayrıca bkz., Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", s. 101; Samir Seikaly, "Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist", s. 89; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti' nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 260-261; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 135.

90 HHS. PA 32/354, Pinter'den Berchtold'a, Beyrut, 3 Nisan 1912'den nakleden, Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, s. 118n [Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık, 1908-1918*, s. 131n].

dı. İttihad ve Terakki Cemiyeti muhalefetin desteğini kırmak için Beyrut'taki seçim bölgelerini yeniden düzenlemişti.[91] İttihadcıların seçim kampanyası çerçevesinde Meclis-i Âyan üyesi Cafer Paşa, 11 Mart'ta coşkuyla karşılandığı Lübnan'a geldi. Verilen haberlere göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bölgede başarı sağlama şansı çok yüksekti.[92]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası adaylarını desteklemek için Beyrut'ta bulunan Lütfi Fikri Bey, 10 Şubat'ta Nâzım Paşa ile birlikte Şam'a geçmişti.[93] Daha sonra, 15 Şubat'ta geldiği Haleb tren istasyonunda da çok sayıda partili coşkuyla onu bekliyordu. İttihadcılar karşı gösteri düzenlemeye kalkıştılarsa da becerememediler.[94] Suriyeli seçmenler de iki parti arasında eşit bölünmüş durumdaydı. Vilâyetin her bölgesinde hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın seçim kampanyası yoğun biçimde sürdü.[95]

Suriyeli kimi mebusların monarşist muhalefet saflarına geçtiğinin farkında olan İttihadcılar, yoğun bir seçim kampanyası başlattılar. Kamuoyunun aşağı yukarı ikiye bölündüğü Suriye'de mebusların tümünü muhalefete kaptırmak ciddi sorun yaratırdı.[96] Âyan Cafer Paşa'nın önderliğindeki İttihadcı heyet Mart'ın ilk haftasında coşkuyla karşılandığı Haleb'e geldi.[97] Heyet 15 Mart'ta da Hama'ya ulaştı.[98] Cafer Paşa ise 15 Mart'ta Şam'daydı. 'Akkâ mebusu Şeyh As'ad Tawfiq Efendi Shuqair heyet adına siyasî bir demeç verdi; Suriye basını saldırmakta gecikmedi.[99] Monarşi yanlısı *Teminat*'a göre, Arapça çıkan gazeteler Şeyh As'ad Tawfiq Efendi Shuqair'in Siyonist olduğunu

---

91 HHS. PA 32/354, Pinter'den Berchtold'a, Beyrut, 3 Nisan 1912'den nakleden, Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, s. 119n [Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık, 1908-1918*, s. 133n].

92 "Les Elections: En Syrie", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Mart 1912, s. 1; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 106.

93 "Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Şubat 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 241.

94 "Lütfi Fikri Bey", *Yeni İkdam*, 3 Şubat 1327/16 Şubat 1912, s. 1; "Lütfi Fikri Bey - Haleb'de", *Yeni İkdam*, 3 Şubat 1327/16 Şubat 1912, s. 3-4; ve "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Şubat 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 241 ve s. 272.

95 Rashid Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of *bilad al-Sham*", s. 461-471.

96 HHS, PA 12/205, Pallavicini'den Aehrenthal'a, 12 Mart 1912'den nakleden Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, s. 118n [Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık, 1908-1918*, s. 132n].

97 "Les élections: la tournée de Djafer pacha", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Mart 1912, s. 2.

98 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Mart 1912, s. 2.

99 "Les Elections: La mission unioniste à Damas", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mart 1912, s. 2.

yazmışlardı.[100] Cafer Paşa 23 Mart'ta Yafa'ya geldi ve halkı İttihadcı adaylara oy vermeye çağırdı.[101]

Başkent'teki seçim kampanyaları Şubat başında başlamıştı. 5 Şubat'ta Cavid Bey Cemiyet'in Kadıköy şubesinde bir konuşma yaptı. Dinleyiciler arasında İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin yanı sıra çok sayıda Rum, Ermeni, Yahudi ve hatta Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyesi vardı. Cavid Bey'in Hürriyet ve İtilâf Fırkası programıyla ilgili eleştirileri dinleyiciler üzerinde çok etkili oldu.[102] 10 Şubat ile 14 Şubat arasında Beşiktaş, Samatya, Fatih ve Süleymaniye'de çeşitli işçi derneklerinde bir dizi konferans veren Cavid Bey'in fikirleri coşkuyla karşılandı. Gelen talep üzerine Beşiktaş'ta ikinci bir konuşma yaptı. Verdiği bütün konferanslarda İttihadcı yandaşlarının yanı sıra, sofu Müslümanlar ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası destekçilerinden oluşan karma bir kalabalık bulunuyordu. Dinleyicilere İttihadcı politikaları açıklayan Cavid Bey, hem Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın parti programını, hem de sosyalist görüşleri eleştirmekteydi.[103] Hüseyin Cahid [Yalçın] da Şubat ortasından başlayarak yürütülen İttihadcı kampanya çerçevesinde Aksaray, Davud Paşa ve Fatih'te konuşmalar yapıyordu.[104]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın İstanbul'daki kampanyası da etkin bir şekilde sürmekteydi. Rıza Tevfik [Bölükbaşı] ile Pantoleon Cosmidis, Adalar'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası mitingi düzenlediler. İstanbul hâlâ sıkıyönetimle yönetildiği için halka açık toplantılar en az kırk sekiz saat öncesinden izin alınarak yapılabiliyordu. Parti, sıkıyönetim kurallarına meydan okuyor, izin almakla uğraşmak istemiyordu. Ne var ki, Rıza Tevfik [Bölükbaşı] tutuklandı ve kurallara uymadığı için yirmi beş gün hapisle cezalandırıldı.[105]

Elbette Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın seçim kampanyası orada bitmedi. 26

100 "Les Elections: A St. Jean d'Acre", *The Levant Herald and Eastern Express,* 16 Mart 1912, s. 2.

101 *Sabah,* 10 Mart 1328/23 Mart 1912'den nakleden, "Les Elections: A Jaffa", *The Levant Herald and Eastern Express,* 23 Mart 1912, s. 2.

102 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 71" *Tanin,* 10 Kasım 1943, s. 2.

103 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 72", *Tanin,* 11 Kasım 1943, s. 2; ve "La lutte électorale", *The Levant Herald and Eastern Express,* 13 Şubat 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Tevfik Çavdar, *"Müntehib-i Sani"den Seçmene,* s. 11-12.

104 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri,* 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 133; ve "La lutte électorale" *The Levant Herald and Eastern Express,* 13 Şubat 1912, s. 1.

105 "The Turkish Court-Martial: Sentence on Riza Tewfik Bey" *The Times,* 21 Şubat 1912, s. 5; "Another Deputy Imprisoned", *The Levant Herald and Eastern Express,* 21 Şubat 1912, s. 1; ve Hüseyin Cahid [Yalçın], "Son Mahkümiyetler", *Tanin,* 9 Şubat 1327/22 Şubat 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri,* 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 69. Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'nın hapsiyle ilgili monarşist basından gelen tepkiler için bkz., Mustafa Şahin, "Rıza Tevfik'in İkinci Tutuklanışı ve Bazı Tepkiler", s. 6-8.

Şubat'ta Serfiçe mebusu Yorgos Boussios, Fındıklı'daki parti şubesinde bir konferans verdi.[106] 29 Şubat tarihli *Ameroliptos*, partinin Kocamustafapaşa şubesi başkanı Hamid Bey ile etkili üyelerden Ahmed Bey'in halka açık toplantılarla ilgili İdare-i Örfi kurallarına uymadıkları gerekçesiyle Harbiye Nezareti'nce tutuklanıp hapsedildiklerini bildirmekteydi.[107] Hürriyet ve İtilâf Fırkası yönetimi bunun üzerine sadr-ı âzamlığa seçim sürecinde yapılan bu uygulamaları protesto eden bir mektup gönderdi.[108]

Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatıldığı için *İktiham* adıyla çıkan ve o günkü ön sayfasını tamamen bu habere ayıran *Yeni İkdam* ile öteki muhalif gazetelerin 3 Mart tarihli sayılarında Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın seçim beyannamesi yayınlandı. Beyanname, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin ve Prens Sabahaddin'in görüşlerinden oluşuyor, yerel idarelerin özerk, yani merkezî hükûmetten bağımsız olmasını düzenleyen yasaların yapılacağı vaat ediliyordu. Hürriyet ve İtilâf Fırkası asıl desteğini dini ve etnik azınlıklardan aldığı için, imparatorluk sınırları içindeki azınlıkların hak ve imtiyazlarına özel bir önem verilmekteydi. Mevcut seçim sistemi azınlıkların Meclis-i Mebusan'da temsil haklarını güvence altına almış olduğu halde, Hürriyet ve İtilâf Fırkası azınlıkların oransal temsilinin temel ilkeleri olduğunu ve imparatorluğun kurucu unsurlarına saygı duyduğunu tekrarlamaktaydı.[109]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın azınlıklarla ilgili vaatleri, seçmene Türkiye içindeki azınlıkların hak ve imtiyazlarını garantiye almak için öteki Balkan devletleri ile ittifak yapacakları sözünü verecek kadar ileri gitmekteydi.[110] Uluslararası işleyiş bakımından bu vaat hem hiç gerçekçi değildi, hem de Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit ediyordu. Türkiye'nin Makedon vilâyetlerini işgal etmek amacıyla Rumlarla Bulgarların askeri ittifak kurmak için resmi görüşmeler yaptıkları herkesin malumuydu. Türkiye sınırları içinde kalan Rum ve Bulgar kökenlilerin Makedonya'daki siyasal ve sosyal düzeni bozmak için çalışmalar yaptıkları bir dönemde, Yunanistan ve Bulgaristan'la ittifak sözü vermek olağanüstü tehlikeli bir oyundu.

---

106 "Nouvelles du Jour" *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Şubat 1912, s. 2.

107 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Mart 1912, s. 1; ve "Arrestations", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Mart 1912, s. 2.

108 *Sabah*, 18 Şubat 1327/2 Mart 1912'den nakleden, "News Items" *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Mart 1912, s. 1.

109 "Die Wahlcampagne in der Türkei: Wahlmanifest der Liberalen Entente", *Neue Freie Presse*, 4 Mart 1912, s. 4; ve "Les élections: Programme électorale de l'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Mart 1912, s. 2.

110 Les élections: Programme électorale de l'Entente Libérale" *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Mart 1912, s. 2.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın dahili meselelerle ilgili vaadi ise, hem basın hem de ceza yasalarının değiştirilerek özgürlüklerin artırılması yönündeydi. İktisadi açıdan da özel girişimciliğin önündeki tüm engellerin kaldırılması düşünülüyordu. En önemlisi de, Türkiye'ye yabancı sermayenin girişini engelleyen bariyerlerin kaldırılmasında kararlı olduklarını, yabancı iktisadi girişimlere izin vereceklerini söylemeleriydi.[111] Yani Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ekonomi politikası, Türk kökenlilerce sahip olunan ve işletilen yerli sanayinin gelişmesini hedefleyen, bu nedenle imtiyazların kaldırılmasını, gümrük duvarlarının yükseltilmesini savunan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tam tersi bir politika anlamına geliyordu. İttihadcılar denetimli, güçlü ve milli bir liberal ekonominin temellerini atmaya çalışırlarken, Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından temsil edilen monarşistler mutlakiyet rejimi altında var olan iktisadi ve mali koşulların aynen sürmesi için çalışmaktaydılar.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın seçim beyannamesinin kamuoyuna duyurulmasını takip eden günlerde bu anti-parlamenter monarşist hareketin arkasındaki esas aktörler sürgünden dönmeye başladılar. 31 Mart karşı-devrimci hareketinin esas sorumlularından Prens Sabahaddin'in 14 Mart'ta İstanbul'a döndüğü haberi gazetelerde çıktı.[112] Kâmil Paşa gibi, Prens Sabahaddin de 31 Mart Olayı'nın esas tertipçisi olarak anayasal düzen yeniden kurulduktan sonra tutuklanarak yargılanmak istenmiş, ancak yabancı devletlerin müdahalesiyle yurtdışına 'kaçma' ya da sürgüne göz yumulmak zorunda kalınılmıştı. 31 Mart Olayı'ndan sonra Prens Sabahaddin gibi kaçmasına göz yumulan ve Kış aylarından beri Mısır'da ikâmet eden Kâmil Paşa da 19 Mart'ta İstanbul'a geri geldi.[113]

Şubat sonunda Türkiye'nin hemen her şehrinde belediye seçimleri yapılmaya başlandı. Yerel seçimlerin, siyasi partilerin yakında yapılacak meclis seçimlerindeki durumunu göstermesi açısından büyük bir önem taşıdığı aşikâr olduğundan belediye seçimleri herkesçe büyük bir ilgiyle izlenmekteydi.

Yerel seçimlerin ilk sonucu Selânik'ten alındı. Hem Türkiye'nin en önemli şehirlerden biri, hem de Devrim'in doğduğu şehir olan Selânik İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kalesiydi. Bu nedenle oradaki belediye seçim sonuçları, en azından psikolojik olarak, öteki şehirler için ve tabii ki meclis seçimleri için büyük önem taşıyordu.

18 Şubat'ta Selânik'ten gelen haberlere göre, Hürriyet ve İtilâf Fırkası des-

111 Les élections: Programme électorale de l'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Mart 1912, s. 2.

112 "Rückkehr des Prinzen Sabah Eddin nach Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 15 Mart 1912, akşam baskısı, s. 1.

113 "Rückkehr Kiamil Paschas", *Pester Lloyd*, 19 Mart 1912, akşam baskısı, s. 3.

teği günden güne artmaktaydı.[114] İttihadcıların şehirde güçlü ve iyi örgütlenmiş bir teşkilatları olmasına rağmen, seçimlerden zaferle çıkılacağı kesin değildi. Daha da kötüsü, Müslümanlar üzerindeki etkisi en az papazların Hıristiyanlar üzerindeki etkisi kadar güçlü olan ulema, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı desteklemeye, başka bir deyişle, Hıristiyanlarla birlikte İttihadcılara karşı çalışmaya karar vermişti.[115] Gerçekten de ulema ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasında varılan antlaşma Selânik'te Müslüman nüfusun oylarını çekmekte çok etkili oldu. 23 Şubat'ta yapılan belediye seçimlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti yenilgiye uğradı. Belediye meclisinin altı sandalyesinden yalnızca birini İttihadcı aday İsmail Bey kazandı. İki Rum, bir Yahudi, iki de Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyesi aday, öteki meclis üyeliklerini almışlardı. Rum üyelerden M. Hondrodimo en çok oyu alan kişiydi ve Selânik'e Belediye Başkanı oldu.[116]

Monarşist basın Selânik Belediye Meclisi seçimlerinde çoğunluğu alamayan İttihadcıların bu yenilgisini iyiden iyiye abartarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin seçimlerden yenilgiyle çıktığını, İsmail Bey'in bağımsız, onun dışındaki tüm meclis üyelerinin Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı olduğunu yazmaktaydı. İsmail Bey seçim sonuçlarının yorumlanmasındaki hatalara işaret ettiği bir protesto mektubunu *Tanin*'in 28 Şubat tarihli nüshasında yayınladı. Ne var ki, İttihadcıların itibarı gerçekten zedenlenmişti.[117]

Cemiyet'in, kalesi Makedonya'da yenilgiye uğraması, İttihadcıların ülkeyi bir arada tutma ve iktidarda kalma olanağının azaldığını açıkça gösteriyordu.[118] Cavid Bey 2 Mart'ta Selânik'ten gelen İttihadcı heyetle yerel seçimde alınan sonucun tartışıldığı bir toplantı yaptı. Bu yenilgide parti içi rekabet büyük rol oynamıştı.[119] Yönetim derhal harekete geçecekti; Mart'ın ilk haftasında Selânik'te düzenlenecek olağanüstü kongreye heyet gönderilmesi için yerel şubelerin tümüne davetiye çıkarıldı.[120]

---

114 "Lettre de Salonique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Şubat 1912, s. 2; ve "Selânik Muhabir-i Mahsusumuzdan", *Yeni İkdam*, 9 Şubat 1327/22 Şubat 1912, s. 4.

115 "The Election Campaign in Turkey", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 510.

116 "Committee Defeat at Salonika" *The Times*, 27 Şubat 1912, s. 5; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 77", *Tanin*, 16 Kasım 1943, s. 2.

117 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 77" *Tanin*, 16 Kasım 1943, s. 2.

118 "The Election Campaign in Turkey", *The Near East*, 23 Şubat 1912, s. 510. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'te gücünün azalmakta olduğu gerçeği nedeniyle Meclis-i Mebusan'ın feshedilip yeni seçimlere karar verildiği Ocak ayı ortalarında İttihadcı liderlerden Cavid Bey'in 1912 seçimlerinde memleketi Selânik'ten değil de İzmir'den mebus adayı olacağı söylentileri konuşulmaya başlanmıştı ("Die Wahlbewegung in der Türkei", *Pester Lloyd*, 22 Ocak 1912, akşam baskısı, s. 4).

119 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 78", *Tanin*, 17 Kasım 1943, s. 2.

120 *Sabah*, 11 Şubat 1327/24 Şubat 1912'den nakleden, "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Şubat 1912, s. 1.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin belediye seçimlerini almak için sarf ettiği onca çabaya rağmen, sonuçlar pek az yerde olumluydu. Bunlar arasında, Çankırı'da 5 Mart'ta yapılan seçim Cemiyet lehine sonuçlandı.[121] Basra vilâyetinin merkezi Basra'daki belediye seçimleri de 5 Mart'ta yapılmıştı, İttihadcı liste büyük bir çoğunlukla kazandı.[122] Aynı şekilde, Mardin'de 7 Mart'ta biten seçimlerde İttihadcılar Belediye Meclisi sandalyelerinin büyük bölümünü aldılar.[123]

Oysa Batı Anadolu'nun önde gelen şehirlerindeki belediye seçimlerinin sonuçları genellikle İttihad ve Terakki Cemiyeti lehine değildi. Örneğin Mart başında Eskişehir'de yapılan seçimlerde Belediye Meclisi üyeliklerinin çoğunu kazananlar Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayları oldu.[124] 20 Mart'ta sona eren Eskişehir seçimlerinde zafer yine Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nındı. Ancak usulsüzlük iddiaları nedeniyle sonuçlar geçersiz sayıldı.[125]

Beş sandalyeli Belediye Meclisi seçimlerini Balıkesir'de iki İttihad ve Terakki Cemiyeti adayı, bir Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı ve iki bağımsız kazandı.[126] Hürriyet ve İtilâf Fırkası için bu sonuç bir zaferdi, çünkü iki bağımsız aday da onların müttefiğiydi. Bandırma'da da Hürriyet ve İtilâf Fırkası zafer kazanmıştı.[127] Alaşehir'de 28 Mart'ta son bulan belediye seçimlerindeki zafer ise İttihadcı adayların oldu.[128]

İç Anadolu'ya gelince, İttihadcılar Ankara'da 14 Mart'ta yapılan belediye seçimlerini aldılar.[129] Kastamonu'daki seçim sonuçları da İttihad ve Terakki Cemiyeti lehineydi. İstanbul'da eczacılık yapan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Kastamonu adayı Hamdi Bey çok az oy alabilmişti.[130]

Mart ayı geldiğinde genel seçimlerin ilk aşaması, yani seçmenlerin seçildiği seçimler, ancak bir ya da iki seçim bölgesinde tamamlanabilmişti. Seçmenlerin olası kompozisyonu hakkında bir fikir edinebilmek için en az iki üç haftaya daha ihtiyaç vardı. Buna rağmen, tahminlere göre İttihadcılar çoğunluğu alacaklardı.[131]

14 Mart'ta Tekirdağ'a bağlı Malkara'da seçimlerin ilk turu tamamlandı.

121 "Elections municipales", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Mart 1912, s. 2.
122 "Elections municipales", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Mart 1912, s. 2.
123 "Les élections" *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Mart 1912, s. 1.
124 "Les élections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Mart 1912, s. 1
125 "Les Elections: A Eski Chéhir" *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Mart 1912, s. 2.
126 "Les élections" *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Mart 1912, s. 1
127 "Les Elections: Succès ententiste" *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Mart 1912, s. 2.
128 "Les Elections: A Smyrne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Mart 1912, s. 2.
129 "Les Elections" *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Mart 1912, s. 2.
130 "Les Elections: A Castamouni", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mart 1912, s. 2.
131 "Constantinople Letter", *The Near East*, 15 Mart 1912, s. 603.

Yirmi bir seçmenden on dokuzu Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan, ikisi de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndendi.[132] 22 Mart'ta sona eren Kale-i Sultaniye'nin bir seçim bölgesi olan Bayramiç'teki ilk aşama seçimlerde nüfusun tamamı İttihadcılar için oy kullanmıştı. Seçilen Mülâzım-ı Evvel Atıf [Kamçıl] Bey ile Kolağası Asım Bey, 1908 Devrimi sırasında önemli roller oynamış iki isimdi.[133]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası seçim barışını bozmak için elinden geleni ardına koymuyordu. Halk desteğini kaybettikçe oy kullananları galeyana getirmek için dini duyguları daha fazla kullanmaya başladılar. Gerici kışkırtmalar nedeniyle Eskişehir, Selânik ve İzmir'de olaylar meydana geldi.[134]

Eskişehir'deki seçimin ilk turu 24 Mart'ta yapılacaktı. Halka bakılacak olursa seçimi İttihadcı adaylar kazanırdı.[135] Ne var ki, seçim günü ciddi olaylar meydana geldi.[136] Eskişehir'deki Hürriyet ve İtilâf Fırkası lideri Hacı Veli, İttihadcıları din düşmanı olarak gösterip halkın dinî duygularını kışkırtmaktaydı.[137] Monarşist *agent provocateurler* tarafından harekete geçirilen bir grup dinci, şehir içinde dolaşıp dinsiz oldukları gerekçesiyle İttihadcılara saldırdı.[138] 31 Mart'taki karşı devrimci darbede parmağı olan Abdurrahman Hoca, Hacı Veli'yle birlikte gerici hareketi örgütleyenlerdendi.[139] Başını çektiği gruplar herkesi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na oy vermeye çağırıyordu.[140] Olaylar Eskişehir yakınlarındaki köylere de sıçrayınca Cemiyet'in seçimlerden sorumlu heyetinin başında bulunan Hamdi Bey ile Haroutioun Ohan-

132 "Les elections: A Malgara", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Mart 1912, s. 2.

133 "Les elections: Aux Dardanelles", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Mart 1912, s. 2. Atıf [Kamçıl] Bey'in Devrim sırasındaki rolü için bkz., Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 124.

134 Eskişehir'deki gerici kışkırtma için bkz., Ahmed Şerif, "Eskişehir Vaka-i İrticaiyesi", *Tanin*, 22 Mart 1328/4 Nisan 1912, s. 1-2; Ahmed Şerif, "Eskişehir Vaka-i İrticaiyesi", *Tanin*, 23 Mart 1328/5 Nisan 1912, s. 1-2; Ahmed Şerif, "Eskişehir Vaka-i İrticaiyesi", *Tanin*, 24 Mart 1328/6 Nisan 1912, s. 3; ve Ahmed Şerif, "Eskişehir Vaka-i İrticaiyesi", *Tanin*, 27 Mart 1328/9 Nisan 1912, s. 3. Ayrıca bkz., "Die Vorgânge in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 2.

135 "Les Elections: A Eski Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Mart 1912, s. 2.

136 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Mart 1912, s. 1. Olayların ayrıntılı bir anlatımı için bkz., İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 470-472.

137 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 150; İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 470; ve Fevzi Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Parlamento Seçimlerinde Din ve Siyaset: Kâbe Örtüsüne Dökülen Şarap ve Kimliği Belirsiz Sakal", s. 18.

138 "Les incidents d'Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Mart 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti' nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 250.

139 "Les incidents d'Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Mart 1912, s. 2.

140 "Les incidents d'Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Mart 1912, s. 2 ve İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 471.

nessian, araştırma yapmak üzere jandarmalar eşliğinde yola çıktılar.[141] Gericiler, Deveköy ile Kümbet'te seçim heyeti üyelerini Hürriyet ve İtilâf Fırkası lehine yaptıkları gösterilerle karşıladılar.[142] İttihadcıların buralardaki seçimde gösterdiği başarıdan sonra da Eskişehir'de "Şeriat isteriz!" nidalarıyla gösteriler düzenlediler.[143]

Eskişehir'deki seçimlerin ilk turu 4 Nisan'da bitmişti; zafer, oyların çoğunu alan Hürriyet ve İtilâf Fırkası adaylarınındı.[144] Buna rağmen Nisan sonunda on dört Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı hâlâ Eskişehir seçimlerinde usulsüzlük yapıldığını iddia etmekteydi.[145]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Selânik'te de monarşist kışkırtma siyaseti gütmüştü. 27 Mart'ta Selânik yakınlarındaki Langaza'da seçimlerin ilk turuyla ilgili olarak olaylar çıktı. Bir grup silâhlı köylü, monarşist ajanların halkı kışkırtmasıyla gösteri yapıp hürriyet değil, şeriat istediklerini dile getiren sloganlar attı ve müdahale etmek isteyen jandarmalara saldırdı. Çıkan kavgada on köylü ile bir jandarma öldü, yirmi kadar köylü ve jandarma da yaralandı. Sonunda silâhlara el konuldu ve düzen sağlanabildi.[146] Şehirdeki karşı-devrimci propagandanın elebaşı olan eski Langaza Müftüsü yargılanmak üzere İstanbul'a götürüldü.[147]

Monarşistler benzer bir dinî propagandayı İzmir'de de sürdürdükleri halde, buradaki seçimleri pek etkileyemediler.[148] İzmir'de ilk tur 27 Mart'ta yapıldı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gördüğü destek olağanüstüydü ve İttihadcıların ezici bir çoğunlukla kazanmaları bekleniyordu. Oy çuvalları sayılmak üzere coşkulu bir kalabalık tarafından Belediye'ye getirildi. İzmir'in Halil Efendi, Tuzcu Hasta Mescidi, Kalafat, Balcı ve Dayı Emir mahalleleri-

141 *Hakikat*, 12 Mart 1328/25 Mart 1912'den nakleden, "Les incidents d'Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Mart 1912, s. 1. Ayrıca bkz., İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 472-474.

142 "Les incidents d'Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Mart 1912, s. 2; ve İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 477-478.

143 "Les troubles d'Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Mart 1912, s. 1.

144 "Les Elections: A Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2.

145 "Les Elections: A Eski-Chéhir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Nisan 1912, s. 2.

146 "Troubles à Langhaza: Il y a eu des tués et des blessés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Mart 1912, s. 2; "Shooting Affray at Salonika: Eleven Killed", *The Times*, 28 Mart 1912, s. 3; "Die Unruhen in Langaza", *Pester Lloyd*, 29 Mart 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Les incidents de Langhaza", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 117-119; "İntihabatın Müessif Sahneleri", *Tanin*, 28 Mart 1912; "Bu Muhalefet Değildir; Şenaat ve Cinayettir", *Rumeli*, 28 Mart 1912'den nakleden Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti' nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 249-250; ve Fevzi Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Parlamento Seçimlerinde Din ve Siyaset: Kâbe Örtüsüne Dökülen Şarap ve Kimliği Belirsiz Sakal", s. 15-16.

147 "Le Chériat et la politique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 1.

148 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 150.

ni kapsayan dokuzuncu bölgesinde seçmenlerin tümü, yani altı yüz elli oy, İttihadcı adaylar Hurşid Bey ile Mehmed Niyazi Efendi'ye verilmişti. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na tek bir oy çıkmadı. İttihadcılar Aydın iline bağlı Salihli'de de ilk turu aldılar.[149]

Anadolu'nun birçok şehrinde seçimlerin ilk aşaması ciddi bir olay çıkmadan yapıldı. Kütahya'da 1 Nisan'da biten seçimlerde halk İttihadcı adaylara oy vermişti.[150] Buradan çoğu İttihadcılardan yana, toplam yüz yirmi seçmen seçildi.[151] Kayseri'de de seçimlerin birinci tur sonuçları İttihadcıların zafer kazandığını gösteriyordu; seçilenlerin çoğu İttihadcıydı.[152] Kastamonu seçimleri de aynı şekilde sonuçlanmıştı.[153] Kastamonu'da başka bir seçim bölgesi olan Aydıncık'ta ise ilk turu Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı kazandı.[154]

Trabzon'daki ilk aşama seçim 28 Mart'ta tamamlandı. Yirmi üç seçmenden yirmi biri İttihadcı –Ermeni Devrimci Federasyonu üyeleri de bu rakama dahildi– ikisi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı temsilen iki Rumdu. Trabzon'dan aday olmayı düşünen Prens Sabahaddin seçimlerin ilk turunun sonuçları açıklandıktan sonra adaylıktan vazgeçti.[155]

Efes, Manastır, Verria, Rodos, Aenos, Sisaniou ve Çatalca'nın Rum metropolitleri, Rum azınlığı temsil edecek seçmen sayısının belirlenmesinde yapılan usulsüzlüklere Mart sonunda itiraz ettiler.[156] Dedeağaç'ta kırk beş bin olan toplam Rum ve Bulgar nüfusa on yedi seçmen, kırk bin olan Türk nüfusa ise yirmi dokuz seçmen ayrılmıştı. Etnik ve dini gruplar için öngörülmüş bu oransız dağılımı protesto etmek için Rumlarla Bulgarlar seçimlere katılmama kararı aldılar.[157] 21 Mart'ta da Rum Ortodoks Patrikhanesi İzmir'deki usulsüzlük iddialarını yetkililere duyurdu.[158]

İstanbul'un çeşitli mahallelerinde ilk tur seçimler Nisan'ın ilk haftasından itibaren başladı.[159] Seçimlerin ilk turu Kasımpaşa, Hasköy ve Adalar'da 3 ve 4 Nisan'da, Beşiktaş'ta 3-7 Nisan'da, Anadolu Hisarı, Beylerbeyi, Arnavut-

149 "Les Elections: A Smyrne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Mart 1912, s. 2.

150 "Les Elections: A Kutahia", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Mart 1912, s. 2.

151 "Les Elections: A Kutahia", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2.

152 "Les Elections: A Césarée", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mart 1912, s. 2.

153 "Les Elections: A Castamouni", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Mart 1912, s. 2.

154 "Les Elections: Succés ententiste", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2.

155 "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Mart 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler, 1912", s. 42-43.

156 "Les Elections: Illégalités électorales", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Mart 1912, s. 2.

157 "Les Elections: A Dédéagatch", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Mart 1912, s. 2.

158 "Les Elections: Nouvelles illégalités", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Mart 1912, s. 2.

159 "Die Wahlen in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 10 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 3.

köy, Bebek ve Kuruçeşme'de 6-7 Nisan'da, Fatih'te 4-7 Nisan'da, Selimiye'de 6-7 Nisan'da ve Kadıköy, Üsküdar, Yeni Mahalle, Kireçburnu ve Tarabya'da 6-10 Nisan tarihlerinde yapılacaktı.[160]

Kartal'da ilk tur seçimler 19 Mart'ta tamamlanmıştı. İttihadcı aday Osman Bey, yedi yüz doksan dokuz oyla seçimlerin ikinci turunda Kartal'ı temsil etmek üzere seçildi.[161] Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'ni temsil eden Hacı Melcon Efendi altı yüz yetmiş bir oy, Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı da üç yüz kırk iki oy almıştı.[162] 20 Mart'ta da İttihadcı Halil Efendi yüz doksan sekiz oyla Gebze'yi temsilen seçmen oldu.[163] Aynı şekilde, Eyüp'te 3 Nisan'da biten ilk tur seçimde İttihadcı adaylar dört bin iki yüz altmış üç ile dört bin iki yüz yetmiş beş arası oy alarak, iki yüz yirmi ile dört yüz on bir oy alan monarşist muhalefet karşısında zafer kazandı.[164]

İktiham'ın 6 Nisan tarihli sayısına göre, Adalar'da varılan seçim sonuçları yüz yetmiş oy alan İttihadcı adaylar karşısında dokuz yüz yetmiş dört oy alan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın zaferine işaret ediyordu.[165]

Büyükdere'de ilk tur seçim 8 Nisan'da sona erdi. Seçmenlerin ezici çoğunluğunun seçtiği İttihadcılar, iki bin üç yüz altmış üç ile iki bin üç yüz elli iki arasında oy toplamışlardı.[166] Beylerbeyi, Anadolu Hisarı ve Bayezid'de de İttihadcı adaylar oyların çoğunu aldılar.[167] Fatih'te de seçimlerin ilk aşaması 8 Nisan'da son bulmuştu. On üç bin beş yüz doksan ile on üç bin beş yüz yetmiş dokuz arasında oy alan kırk beş İttihadcı aday, bölgeyi temsil edecek seçmenler olarak ilân edildi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Fatih şubesi, seçimde hile yapmakla suçladığı yetkililerden şikâyetçi oldu.[168] Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Üsküdar şubesi ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Kızıltoprak şubesi Sadr-ı Âzamlığa resmi bir şikâyette bulunarak seçimlerde yapılan usulsüzlükleri protesto ettiklerini, bu nedenle seçimlerin ilk turunda oy kullanmayacaklarını bildirdiler.[169]

---

160 "Les Elections: A Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; ve "Les Elections: A Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1912, s. 1.

161 "Les Elections: A Cartal", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Mart 1912, s. 2; ve "Les Elections: A Cartal", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Mart 1912, s. 2.

162 "Les Elections: A Cartal", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Mart 1912, s. 2.

163 "Les Elections: A Guebzé", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Mart 1912, s. 2.

164 "Les Elections: Victoire unioniste à Eyoub", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2.

165 "Les Elections: Aux îles des Princes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1912, s. 2.

166 "Les Elections: A Buyukdéré", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Nisan 1912, s. 2.

167 "Les Elections: Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2.

168 "Les Elections: Constantinople", ve "Les Elections: Protestations", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2.

169 "Les Elections: Protestations", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Kadıköy şubesi de yapılan usulsüzlüklere itiraz etmiş, seçimlerde oy kullanılmayacağını bildirmişti.[170] Kadıköy'ün Rum Kilisesi Metropoliti de seçimlerde usulsüzlük yapıldığı iddiasıyla yetkililere başvurdu.[171] Kadıköy'de İttihadcı liste altı bin iki yüz kırk üç oy, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ise iki yüz on dokuz oy almıştı.[172] Üsküdar'da İttihadcılar üç bin sekiz yüz elli iki ile üç bin sekiz yüz kırk dört arasında oy aldılar; Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na yalnızca elli iki oy çıkmıştı.[173]

Beşiktaş'ta İttihadcı adaylar on bir bin yüz doksan dokuz ile dokuz bin yüz doksan yedi arasında bir oy topladılar. Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayları ise dokuz yüz kırk yedi oy almışlardı. Benzer şekilde Beykoz ve Arnavutköy'de de İttihad ve Terakki Cemiyeti adayları büyük farkla seçimi aldılar.[174] Tarabya'da iki yüz kırk dört oy çokluğu ile İttihadcı adaylar seçilmişti.[175] Beyoğlu'nda, Hürriyet ve İtilâf Fırkası listesinde kırk bir Rum ile dokuz Ermeni bulunuyordu.[176] 10 Nisan'da yapılan açıklamaya göre, İstanbul'da seçimleri İttihadcı adaylar kazanmıştı.[177] 16 Nisan'da sona eren seçimlerde doksan iki İttihadcı aday, yirmi altı bin oyla seçildi.[178]

Seçimlerin ikinci turu imparatorluk genelinde ancak Mart ayı ortasından sonra başlayabildi. Bu nedenle hâlâ seçim sonuçlarını tahmin etmek için vakit çok erkendi.[179] Nisan ayı başında ikinci turu biten seçim çevrelerinden gelen sonuçlara göre, İttihad ve Terrakki Cemiyeti listesinden otuz dört civarında mebus adayının seçimleri kazanarak Meclis-i Mebusan'a girmesi kesinleşmişti.[180] 13 Nisan itibarıyla seçimi kazanan İttihadcı mebus sayısı elli altıya yükselmişti.[181] Nisan ayı sonunda Arnavutluk ile öteki uzak bölgelerde seçim hâlâ sürmekteydi.

---

170 "Les Elections: Abstentions", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2.

171 "Die Wahlbewegung in der Türkei", *Pester Lloyd*, 7 Nisan 1912, s. 8.

172 "Les Elections: Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2.

173 "Les Elections: Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2.

174 "Les Elections: Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2.

175 "Les Elections: Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2.

176 "Les Elections: A Péra", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2.

177 "Wahlsiege der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 10 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 1; "Wie in Saloniki gewählt wird", *Reichspost*, 13 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 1-2; ve "Wahlsiege des Komitees", *Pester Lloyd*, 18 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 5.

178 "Les Elections: A Péra", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; ve "The Turkish Elections: Committee Party Success", *The Times*, 18 Nisan 1912, s. 5.

179 "Die Wahlen in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 7 Mart 1912, akşam baskısı, s. 4; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 15 Mart 1912, s. 603.

180 "Die Wahlsiege der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 4 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Die Wahlsiege der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 4 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 1.

181 "Wie in Saloniki gewählt wird", *Reichspost*, 13 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 1-2.

Kosova'ya bağlı Üsküb sancağında iki yüz otuz bin erkek nüfus bulunuyordu. Beş mebus seçilmesi, bunlardan ikisinin Müslüman, ikisinin Bulgar, birinin de Sırb olması öngörülmüştü.[182]

Serfiçe'ye Mart ortasında seçim kampanyası için İttihadcı bir heyet geldi. Teftiş Dairesi'nden Hasan Tahsin Bey aday olmak istememişti. Yerine, Dahiliye Nezareti'nde hukuk müşaviri olarak çalışan Osman Bey aday gösterildi. *Tanin*'e göre, İttihadcıların Serfiçe'de seçimi kazanacakları kesindi.[183] 11 Nisan'da ikinci tur seçim çalışmalarının İttihad ve Terakki Cemiyeti ile adayları Osman Bey ve Gregorius Efendi lehinde gittiği haberi geldi. Yorgos Boussios'un seçilmesinin mümkün olmadığı ortaya çıkmıştı. Türkiye'deki mutlakiyetçi muhalefetle ittifak halinde olan ayrılıkçı Rum Meşrutiyet Derneği, Meclis-i Mebusan'da seçimlere itiraz edeceğini açıkladı.[184]

Hükûmetin tüm çabalarına karşın, Arnavut seçmenler Hürriyet ve İtilâf Fırkası adaylarına ve bağımsızlara oy verdiler.[185] Avlonyalı Ferid Paşa'nın kardeşi Süreyya Vlora, Ocak sonunda araya nüfuzlu kişileri koyarak yönetimden Berat'ta İttihad ve Terakki Cemiyeti adayı gösterilmek istemişti. Bunu, İsmail Kemal Bey'in yeniden seçilmek için aday olmayacağı belli olduktan sonra, onun yerine ve Meclis'te Arnavutluk'la ilgili meselelerin dışında tamamen İttihadcı politikaların yanında olacağı sözü vererek talep ediyordu. Yönetim onun İsmail Kemal Bey'den daha iyi bir aday olduğuna inanmadığı için teklifine pek sıcak bakmamıştı.[186] Hükûmet Avlonya'ya gelmesini engellediği ve geldiği takdirde tutuklanmasını istediği için, İsmail Kemal Bey'in Berat'ta yeniden seçilmesi mümkün değildi. Arnavut milliyetçiler iki adaylarının, Süreyya Vlora ile Sami Vrionis'in seçilmesini sağladılar.[187] Süreyya Vlora altmış bir, Sami Vrionis ise altmış oy almıştı. Seçilemeyen adaylardan Aziz Paşa Vrione kırk dokuz, İsmail Kemal Bey ise otuz yedi oy aldı.[188] İttihadcı gazete *Hak*, Süreyya Vlora'nın İttihadcıların programını kabul ettiğini

182 "Les Elections: A Uskub", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 1.

183 "Les Elections: A Serfidjé", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mart 1912, s. 2.

184 "The Elections at Serfidjé", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 1. Ayrıca bkz., "Die türkischen Parlamentswahlen", *Neue Freie Presse*, 12 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 3.

185 Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung, 1878-1912*, s. 179; Joseph Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, s. 113; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 3 Mayıs 1912, s. 851.

186 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 69", *Tanin*, 8 Kasım 1943, s. 2; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 152.

187 "Constantinople Letter", *The Near East*, 10 Mayıs 1912, s. 3; ve Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266. Ayrıca bkz., Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, s. 426.

188 "Les Elections: Ismail Kemal bey échoue à Bérat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung, 1878-1912*, s. 179.

yazıyordu.[189] Arnavut direnişi, baskılara rağmen İpek, Cakova ve Prizren'de de başarılı olmuştu. Priştineli Necib Draga, Bekir Bey ve Hasan Bey –ilki ile sonuncusu milliyetçilikleri ve Latin alfabesini savunmaları ile öne çıkmıştı– neredeyse kanla bitecek zorlu bir mücadele sonunda Priştine mebusu başka bir Arnavut milliyetçisiyle birlikte seçilmeyi başardılar.[190] Drac'ta da Arnavut Esad Paşa Toptan seçimi kazanarak Meclis-i Mebusan'daki koltuğunu korudu.[191]

İttihad ve Terakki Cemiyeti tüm çabalarına karşın, otuz oy alan adayı Ali Fethi [Okyar] sayesinde Manastır'daki beş sandalyenin ancak birini alabilmişti. İki sandalye Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan adaylara, yirmi dokuz oyla Traianos Nallis ile Arnavut Mehmed Vasıf Bey'e gitti; bir sandalyeye sosyalist aday Pancthé Doreff, bir sandalyeye de yirmi sekiz oy alan bağımsız aday Dimitrievitch Efendi sahip oldu.[192] 1908 Meclisi'nde bulunan bağımsız Arnavut mebus Ali Vasfi Bey'in yerine seçilen Ali Fethi [Okyar] dışında, bu isimlerin tümü koltuklarını koruyan eski mebuslardı.[193]

İstanbul vaizlerinden Vildan Efendi, Debre'den adaydı.[194] Eski Debre mebusu Basri Bey seçimleri boykot kararı almıştı; ancak, Basri Bey'in bu kararına rağmen Hürriyet ve İtilâf Fırkası lehine propaganda yapmaktan geri durmadığı biliniyordu.[195] İstanbul'daki Arnavut Derneği Başkanı ulemadan Hacı Ali Efendi, Elbasan'dan aday olmuştu.[196] Teftiş Kurulu eski başkanı Rasih Bey, Yanya vilâyetindeki Çamlık'ın adayıydı.[197]

---

189 *Hak*, 28 Nisan 1912'den nakleden, "Informations: Les Albanais et l'Union", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Mayıs 1912, s. 2.

190 "Constantinople Letter", *The Near East*, 24 Mayıs 1912, s. 71. *Pester Lloyd* ve *Reichspost* da 14 Nisan İstanbul çıkışlı haberinde monarşist Arnavut mebuslardan İsmail Kemal ile Hasan Beylerin Priştine'den mebus seçildiklerini yazmaktadır ("Die türkischen Parlamentswahlen", *Pester Lloyd*, 15 Nisan 1912, s. 4; ve "Ismail Kemal wiedergewählt", *Reichspost*, 15 Nisan 1912, s. 3). Ahmad ve Rustow 1912 yılında yapılan seçimler için Priştineli mebus ismi vermiyorlar (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266). Necib Draga'nın Cakova'da Arnavut milliyetçiliği güden kampanyası için bkz., Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, s. 426-428.

191 "Die Vorgänge in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 2; "Wahlsiege der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 6 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Die türkischen Wahlen", *Reichspost*, 6 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 3.

192 "Les Elections: A Monastir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2.

193 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267

194 "Elections législatives: Les candidatures", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mart 1912, s. 2.

195 "Les Elections: Boycottage électoral", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Mart, 1912, s. 2; "Constantinople Letter", *The Near East*, 10 Mayıs 1912, s. 3; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 135.

196 "Les élections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Mart 1912, s. 2.

197 "Les élections législatives", *The Levant Herald and Eastern Express*, 7 Şubat 1912, s. 2.

İstanbul'daki İttihadcı yönetim Ocak ayında Cavid Bey'in Selânik'ten adaylığına karşı duyulan rahatsızlığın arttığına dair duyumlar almıştı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ulemayı örgütleyen Selânikli Hamdi Beyzade Âdil Bey'in karşı propagandası öyle etkili olmuştu ki, Cavid Bey yeniden seçilemeyebilirdi. Ayrıca İttihadcı Selânik Valisi'nin halkı Cemiyet'ten soğutan bazı hatalı davranışları da olmuştu. Hem Selânikli Hamdi Beyzade Âdil Bey, hem de Serezli Hulusi Bey, etkin bir seçim kampanyası yürütüyorlardı; üstelik muhalif oldukları halde, kazanma şanslarının daha yüksek olacağını düşünerek İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndan aday olmaya çalışıyorlardı. Elbette başvuruları Cemiyet tarafından reddedilmişti.[198]

Cavid Bey, 7 Şubat'ta Selânik'teki seçim beklentisi konusunda Midhat Şükrü [Bleda] ile görüştü. Midhat Şükrü [Bleda], Cavid Bey'e şehrin etkili kişilerinin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni desteklediğine dair güvence verdi. Ayrıca Hulusi Bey'i Selânik'ten değil, Serez'dan aday olması konusunda da ikna etmişti.[199] Midhat Şükrü [Bleda]'nın verdiği güvencelere rağmen, İttihadcılar endişe içindeydi. Dramalı yöneticiler 7 Mart'ta ziyaret ettikleri Cavid Bey'e Selânik mebusu seçilmesinin tehlikeye girdiğini, bu nedenle adaylığını çok daha fazla sevildiği ve kesin zafer kazanacağı Kavala ya da Drama'dan koymasını tavsiye ettiler. Cavid Bey seçim bölgesini katiyen değiştirmeyeceğini söyledi; bunun üzerine Midhat Şükrü [Bleda] Drama'daki İttihadcı adaylar listesine yazıldı.[200]

Dr. Nâzım Bey tarafından yürütülen etkin bir kampanya sayesinde Selânik'te İttihadcı adaylara verilen desteğin günden güne artmakta olduğu haberi İstanbul'a Mart ortasında geldi. Raporlara göre, bütün vilâyette İttihadcılar yeniden halkın gözdesi olmaya başlamıştı.[201] 18 Mart'ta Cavid Bey ile görüşen Rahmi [Arslan], İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne verilen desteği daha da yükseltmek amacıyla Selânik'e hareket etti. Bazı Rum seçmenlerle birlikte çalışma yapılabileceği konusunda oldukça iyimserdi.[202]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilk merkezi ve, kim ne derse desin, 1908 ile 1910 arasında ülkenin siyasî başkenti olmasına rağmen, Selânik'te İttihadcıların başarılı olacakları kesin değildi; bilâkis, çok sorun vardı. Şe-

198 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 69", *Tanin*, 8 Kasım 1943, s. 2.

199 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 71", *Tanin*, 10 Kasım 1943, s. 2.

200 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 80", *Tanin*, 19 Kasım 1943, s. 2.

201 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 82", *Tanin*, 21 Kasım 1943, s. 2; ve "Die türkischen Kammerwahlen: Der Wahlkampf in Macedonien", *Neue Freie Presse*, 9 Mart 1912, akşam baskısı, s. 3; ve "Die Wahlbewegung in der Türkei", *Pester Lloyd*, 10 Mart 1912, s. 5.

202 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 83", *Tanin*, 22 Kasım 1943, s. 2.

hirdeki Yahudi sosyalist işçiler de dahil, Türk olmayanlar arasındaki huzursuzluk, bir kısım tacirin yeni rejime duyduğu güvenin yitmiş olması, savaşın ticaret üzerindeki olumsuz etkisi ve Makedonya ile Arnavutluk'taki kargaşa gibi sorunlar yüzünden daha önce belediye seçimlerini kaybeden İttihad ve Terakki Cemiyeti, bu kez de Meclis'teki sandalyelerini kaybetme tehlikesiyle yüz yüzeydi.[203]

Selânik'teki İttihadcı propaganda 6 Nisan'dan başlayarak bir hafta boyunca Cavid Bey'in halk önüne çıkmasıyla sürdü. Vali tarafından onuruna verilen bir akşam yemeğinden sonra şehrin ileri gelenleri önünde görüşlerini anlatma fırsatı bulan Cavid Bey, seçim faaliyetlerine şehirdeki monarşist muhalefeti örgütleyerek başlayanları eleştirdi. Hiçbir temele dayanmayan suçlayıcı iddialarına itiraz etti ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin elde ettiği başarıları tek tek açıkladı. Konuşmasında özellikle monarşist amaçlara hizmet etmeyi seçmiş Selânikli dinî yöneticilerin tavırlarını eleştiren sert sözler kullanmıştı. Görüşleri seçkin dinleyici kitlesi üzerinde büyük bir etki bıraktı.[204]

Cavid Bey 8 Nisan'da da İttihad ve Terakki Mektebi'nde bir konferans verdi. 1908 Devrimi'nden beri siyasi bir toplantı için Selânik'te hiç bu kadar büyük bir kalabalık toplanmamıştı. İnsan kalabalığı okul binasını doldurmakla kalmayıp bahçeye ve caddeye taşmıştı. İki saat boyunca çıt çıkmadan dinlenen konuşmasında bir kez daha İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin geçmiş başarılarına ve gelecekteki planlarına değinen Cavid Bey, Cemiyet'in son günlerini yaşadığını iddia edenleri yanıtlarken sert eleştirilerini esirgemedi.[205]

Cavid Bey 9 Nisan'da Langaza'ya gitti. Langaza, monarşistlerin seçim kampanyasına mutlakiyet rejimini ve şeriatı geri getirme talebiyle karşı-devrimci gösteriler düzenleyerek başlayan bir şehirdi. Cavid Bey gerici göstericileri ifşa etmek, monarşist *agent provocateurlerin* gerçek amaçlarını ortaya koymak istiyordu; saldırganlara karşı hürriyet rejimini korumak ve meşrutiyeti savunmak görevinin halkta olduğunu söylediği bir konuşma yaptı.[206]

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Selânik adayları Hafız Süleyman Efendi, Osman Âdil Bey, Honaios Efendi, Adamidis Efendi, Vlachoff Efendi ile Asir Salim Efendi idi.[207] Cavid Bey'in yanı sıra, Binbaşı Halil Bey, Emmanuel Caras-

203 "Constantinople Letter", *The Near East*, 12 Nisan 1912, s. 747.

204 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 90", *Tanin*, 29 Kasım 1943, s. 2.

205 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 90", *Tanin*, 29 Kasım 1943, s. 2; ve "Constantinople Elections: Government and Party Leaders", *The Times*, 12 Nisan 1912, s. 5.

206 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 90", *Tanin*, 29 Kasım 1943, s. 2.

207 "Die türkischen Kammerwahlen: Der Wahlkampf in Macedonien", *Neue Freie Presse*, 9 Mart 1912, akşam baskısı, s. 3; ve "Les Elections: A Salonique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2.

so ve Rahmi [Arslan]'ın sandalye kazanmalarıyla, İttihad ve Terakki Cemiyeti sandalyenin toplam altı dördünü kazanarak büyük bir seçim başarısı elde etti.[208] Selânik'te seksen üç seçmen vardı. 14 Nisan'da sona eren seçimlerde yukarıdaki isimleri içeren İttihadcı liste yetmiş yedi oy aldı. Geriye kalan iki sandalye bağımsız adaylara –Rum Tchikotchanov ile Bulgar Yurdan Nikolov'a– gitmişti.[209]

Selânik'te yayınlanan *Makedonia*'ya göre, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Solon Casanova ve Hoca Basri Efendi ile Kavala ve Drama'da güçlü bir desteğe sahipti.[210] Öteki adaylar Selânikli Hamdi Beyzade Âdil Bey ile Hoca Süleyman Efendi'ydi.[211]

Serez'daki seçim kampanyası da olaylı geçmişti. Hürriyet ve İtilâf Fırkası için çalışan avukat Mustafa Nuri Bey, sokakta ağır bir saldırıya uğradı.[212] Ankara eski mebusu Mahir Said Bey ile Sinob eski mebusu Rıza Nur, Mustafa Nuri Bey'e Serez'de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup kişilerce saldırılmasını hem Sadr-ı Âzamlık, hem de Dahiliye Nezareti nezdinde protesto etti. Kınama mektubunu Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reis Vekili sabık Miralay Sadık Bey de imzalamıştı.[213] Mustafa Nuri Bey 13 Şubat'ta İstanbul'a geldi. Amacı olayı ayrıntılarıyla anlatıp hükûmetin dikkatini Serez'deki duruma çekmek, Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarının korunması için gerekli önlemlerin alınmasını istemekti.[214]

Serez'deki kamu düzeni farklı siyasi görüşlere sahip subayların kavgaya tutuşmalarıyla Mart sonunda tekrar bozuldu. Subay Lokali'nde İttihadcı subaylarla İtilâfçı subayların kavgası çok sayıda İttihadcı subayın yaralanmasıyla sona erdi. Asayiş, ancak suçlu bulunan İtilâfçı subayların başka bir garnizona nakledilmesiyle sağlanabildi.[215]

Serez'de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın beş adayı, Hafız Mehmed Rıza Bey, Siirt eski Valisi Rum avukat M. Iconomo, Mustafa Bey, hâkim Hamid Bey ile Çorum Valisi Mustafa Hilmi Bey idi. Seçim kampanyası başladığında, Serez mebusu İttihadcı Derviş Bey'in adı bile geçmiyordu.[216] Mekteb-i Mülkiye mezu-

208 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267.

209 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; ve "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2.

210 "Les Elections: Candidatures", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mart 1912, s. 2

211 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 78", *Tanin*, 17 Kasım 1943, s. 2.

212 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Şubat 1912, s. 1.

213 "L'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Şubat 1912, s. 2.

214 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Şubat 1912, s. 1.

215 "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Nisan 1912, s. 711.

216 "Les Elections: A Serrès", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Mart 1912, s. 2.

nu Hafız Mehmed Rıza Bey, 20 Ekim 1909'da Siirt'e Vali atanmış, 6 Kasım 1910'da da görevden alınmıştı.[217] Mustafa Hilmi Bey de Mekteb-i Mülkiye mezunu, Serez ileri gelenlerinden Kocaağazade Hacı Ali Efendi'nin oğluydu.[218]

İttihadcılar Serez'de beş sandalyenin ancak birini kazanabildiler. Serez'in seçim bölgelerinden Nevrehop'ta İttihadcı aday Derviş Bey ile muhalefetin adayları Hulusi Bey ve Stoju Hadziev üçe karşı otuz sekiz oyla kazandılar.[219] Sonuç olarak Serez'de bağımsızlar –Bulgar adaylar Alexandre Bujnov ile Stoju Hadziev, Rum aday Dimitris Dingas ile Türk aday Hulusi Bey– ve İttihadcı Derviş Bey seçimleri aldılar.[220]

İstanbul'dan 21 Mart'ta ayrılan Cavid ve Talât Beyler coşkulu bir kalabalık tarafından karşılandıkları Edirne'ye ertesi sabah geldiler. Cavid Bey liberal demokratik rejimin kamu işlerinde elde ettiği başarılara değinen bir konuşma yaptı. Halkın devrimci rejimden elbette daha fazla beklentisi olduğunu ama bu beklentilerin gerçekçi olması gerektiğini söyledi. Aynı gün başka bir toplantıda hem Kanun-u Esasi'de yapılacak ünlü 35. madde değişikliği, hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dahili ve harici siyaseti üzerinde durdu. Toplantı sonunda Ticaret Odası temsilcileri kendilerini tanıttılar, yeni rejimi ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni desteklediklerini beyan ettiler. Ayrıca, Edirne'de konuşlanmış orduya bağlı subayların da İttihadcı seçim kampanyasını destekledikleri öğrenildi.[221]

Gümülcine'de monarşist muhalefetin en tanınmış üyelerinden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'i Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın aday listesine koymak için büyük çaba sarfedilmişti.[222] Ancak bunda başarılı olunamadı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın seçim kampanyasına karşı şiddet içeren gösteriler yapıldı. Cezaevinden 16 Mart'ta bırakılan ünlü Hürriyet ve İtilâf Fırkası siyasetçilerinden Rıza Tevfik [Bölükbaşı], 21 Mart'ta İstanbul'dan ayrılarak Gümülcine, Kırk Kilise, Edirne ve Selânik'i kapsayan bir seçim turuna çıkmıştı.[223] 22 Mart akşamı Gümülcine'ye gelen Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'yı şehrin ileri gelenleri ve Rum Kilisesi Metropoliti ertesi gün otelinde ziyaret etti. Görüşme sürerken yirmi kişilik bir grup oteli basıp topluluğa saldırdı. Yol boyunca tartaklayarak tren istasyonuna kadar sürükledikleri [Bölükbaşı]'yı po-

217 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 358.

218 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 435.

219 "Les Elections: A Sérès", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2.

220 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267

221 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 84", *Tanin*, 23 Kasım 1943, s. 2.

222 "Les Elections: A Gümüldjina", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Mart 1912, s. 2

223 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mart 1912, s. 1; ve "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Mart 1912, s. 2.

lis müdahale ederek kurtardı. [Bölükbaşı] hastaneye götürülüp yaralarına bakılmasının ardından Gümülcine eski mebusu Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in evinde dinlenmeye çekildi.[224] Daha sonra Edirne'ye bağlı kasabalarda kampanyasına devam etti ve 24 Mart'ta Dedeağaç'a geldi. 24 Mart tarihli *Tanin* saldırıyı eleştiriyor, yetkilileri suçluları cezalandırmaya çağırıyor, muhalif mebusların gelecekte böyle şeylerle karşılaşmaları riskine karşı korunmalarını istiyor, gerekli önlemlerin alınması konusunda uyarıda bulunuyordu.[225] Başka bölgelerden de siyasi propaganda yapan partililere saldırılar olduğu haberleri gelmekteydi.[226] Gümülcine'de Darıdereli seçmenler İttihadcı adaylar için oy kullanmışlardı.[227] Seçilen adaylar Dahiliye Nazırı Hacı Âdil [Arda], ulemadan Mehmed Efendi ve Mehmed Bey oldu.[228]

Emrullah Efendi'nin İttihadcıların adayı olduğu Kırk Kilise'de halk, Nafia Nezareti'nde Hukuk Muşaviri olan Ali Tevfik Bey'in de aday listesine alınmasını talep etmişti.[229]

Tekirdağ'da da şehrin Ermeni eşrafı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi'ne bir dilekçeyle başvurup Paris Hukuk Fakültesi'nden mezun olup Credit Lyonnais'de avukatlık yapan Simpat Katibian'ın aday listesine alınmasını istedi.[230] Nisan ayına gelindiğinde Tekirdağ'da partiler arasında büyük bir çekişme yaşanıyordu. Ermeniler, Tekirdağ eski mebusu Hagop Boyacıyan ile öteki iki İttihadcı aday Mazhar Paşazade Veleddin Bey ile Hayrabolu Valisi Bedri Bey'in adaylıklarını istemiyorlardı. Nisan ortasında Malkara'da yapılan ikinci tur seçimde Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı Malkara Müftüsü Emin Efendi yirmi iki oyun on dokuzunu aldı.[231]

İttihadcıların İstanbul adayları, Hariciye Nazırı Asım Bey, Adliye Nazırı Memduh Bey, Nafia eski Nazırı Hulusi Bey, *Tanin*'in yazı işleri müdürü İstanbul mebusu Hüseyin Cahid [Yalçın], Nafia eski Nazırı Bedros Haladjian, Tütün Rejisi'nde memur Vassilakis Orphanidis ile mebus Albert Vitali Farag-

224 "Gümülcine'de Rıza Tevfik Bey", *Tanin*, 12 Mart 1328/25 Mart 1912, s. 4; "Dr. Rıza Tewfik Assaulted at Gumuldjina", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Mart 1912, s. 1; ve "The Turkish Election Campaign: Assault on Dr. Riza Tewfik", *The Times*, 25 Mart 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 273; Cüneyt Okyar, "Kendi Kaleminden 1912 Seçimlerinde Rıza Tevfik'in Dövülmesi: Gümülcine'de Sopalı Seçimler", s. 18-20; ve Mustafa Ragıb Esatlı, "Meşrutiyet Devrinde: İntihap Mücadeleleri En Çirkin İhtiraslara Sebep Olmuştu", *Akşam*, 18 Mart 1943, s. 4.

225 "The Turkish Election Campaign: Assault on Dr. Riza Tewfik", *The Times*, 25 Mart 1912, s. 5. Ayrıca bkz., "Rıza Tevfik Bey: Ufak bir Kanun Dersi", *Tanin*, 14 Mart 1328/27 Mart 1912, s. 3-4.

226 "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Nisan 1912, s. 711.

227 "Les Elections: A Gumuldjina", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Mart 1912, s. 2.

228 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2.

229 "Les Elections: A Kirk-Kilissé", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Mart 1912, s. 2.

230 "Les Elections: A Rodosto", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2.

231 "Les Elections: A Rodosto", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2.

gi idi. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni cemaati arasında yapılan antlaşmayla muhalefetin tanınmış üyelerinden Krikor Zohrab da İttihadcı listeye dahil edilmişti.[232] İstanbul'dan gösterilen İttihadcı adayların nihai listesi kamuoyuna 16 Nisan'da açıklandı. Listede eski mebus Ahmed Nesimi [Sayman], Hüseyin Cahid [Yalçın], Memduh Bey, tanınmış işadamlarından Yağcı Şefik Bey, Maliye Nezareti'nden üst düzey bürokrat Hüseyin Haşim [Sanver], Selânik'ten mebus Artas Efendi, Vassilakis Orfanidis, Bedros Haladjian, Albert Vitali Faraggi ve Krikor Zohrab'ın adları bulunuyordu.[233] Hürriyet ve İtilâf Fırkası seçimlerin ilk turunda yapılan usulsüzlüklerin bu yarışı anlamsız kıldığını ileri sürerek İstanbul için bir liste çıkarmayacağını açıkladı.[234]

İttihadcılar Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın İstanbul'dan tekrar seçilebileceğinden pek emin değildi. Hatta kimilerine göre Yalçın'ın seçilebilmesi imkânsızdı. Adaylığını Serez, Drama ya da Karesi'den koymasını önerenler oldu; fakat Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın nereden aday olacağı bir karara bağlanamadı. Ancak o da Cavid Bey gibi, seçim bölgesinin değiştirilmesinin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin saygınlığına gölge düşürecek bir adım olduğu kanaatindeydi.[235]

İkinci tur seçimlerden bir gün önce, 16 Nisan'da, kırk altı kişiden oluşan İstanbullu Ermeni seçmenler, Ermeni Devrimci Federasyonu listesini de içeren İttihadcı listeye oy vereceklerini beyan ettiler.[236] 17 Nisan'daki seçimlerde İttihadcıların listesi ezici bir çoğunlukla zafer kazandı. Dört yüz yetmiş bir seçmenden dört yüz elli yedisi oy kullanmış, on dört seçmen oylamaya katılmamıştı. İttihadcıların listesindeki tüm adaylar meclise girecekti; her birinin aldığı oy dört yüz elli yedi ile dört yüz elli arasındaydı. Seçime Resmo'nun Müslüman nüfusunu temsilen Ahmed Saki Bey ile Boğazlıyan Kaymakamı İzzet Bey bağımsız adaylar olarak katılmışlardı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu siyasetçiler ile bazı bağımsız adaylara, seçimi protesto ettikleri halde bir ile altı arasında oy çıktı. Bunlar arasında Lütfi Fikri Bey, Pantoleon Cosmidis, Nazareth Daghavarian, Tahir Hayreddin Bey, Constantin Constantinidis, Rıza Tevfik [Bölükbaşı], *İktiham*'ın yazı işleri müdürü Ahmed Cevdet Bey ile Kâmil Paşa da bulunuyordu.[237]

---

232 "Elections Législatives: Candidatures", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1912, s. 2; ve "Les Elections: Les candidats unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2.

233 "Les Elections: Les candidats de Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Nisan 1912, s. 2.

234 "Les Elections: Les candidats de Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Nisan 1912, s. 2.

235 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 69", *Tanin*, 8 Kasım 1943, s. 2.

236 "Les Elections: Les candidats de Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Nisan 1912, s. 2.

237 "Les elections: Les députés de Constantinople", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 2.

Mart başında Nâzım Bey'in İzmit'ten bağımsız aday olduğu ilan edilmişti.[238] İttihadcılar İzmit ve civar kasabalar Adapazarı ile Sapanca'da adayları için etkin bir seçim kampanyası düzenlediler. İstanbul mebusu Hüseyin Cahid [Yalçın], İzmit mebusu Ahmed Müfid [Saner]'le birlikte 24 Mart'ta Adapazarı'na gelip İttihad ve Terakki Cemiyeti adına bir seçim konuşması yaptı. Ardından da Sapanca ve İzmit'te parti binalarında kamuoyu önüne çıktı.[239]

Düyun-u Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi'nde çalışan Papadopoulos, Bursa'dan aday olmuştu.[240] Mart sonunda Aydın mebusu ve *Köylü*'nün sahibi Sıdkı Bey, propaganda yapmak için Bursa'ya geldi.[241] Bursa'da ulemanın ileri gelenleri 1908 Devrimi'ni desteklemiş ama İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne katılmayıp bağımsız kalmışlardı. Devrime destek vermeyen alt kesim ulema ise Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katılmıştı.[242] Bunların Bursa civarındaki köy ve kasabalarda devrim ilkelerine ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yürüttükleri kampanya sayesinde Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı Hafız Ahmed Hamdi Efendi Meclis-i Mebusan'a girdi. Bağımsız Abdullah Sabri [Karter] ve İttihadcı adaylar Hasan Rafet [Canıtez] ile Rıza Bey öteki kazanan adaylardı.[243]

Karesi'de her ikisi de mebus olan Abdülaziz Mecdi [Tolon] ile İbrahim Vasfi Efendi, İttihadcı adaylar karşısında seçimi kaybettiler.[244] İttihadcı adaylar Hacı Ali Galib Bey ile Mehmed Vehbi [Bolak] sırasıyla yirmi yedi ile yirmi dört oy alarak seçimi kazanmışlardı. Kazanan diğer adaylar, her biri yirmi üçer oy alan Hasan Ferhad Bey, Hüseyin Kadri Bey ile Konstantinos Savapoulos idi.[245]

Azadamard'a göre Sakız Adası'nda seçim kampanyası Mart ortasında başlamıştı. Adanın Rum nüfusu yirmi yıldır ya Couvélis'in ya da Canélis'in destekçileriydiler. Couvélis taraftarları çoğunluktaydı; adayları valinin tercümanı Ladopoulos idi. Canélis taraftarlarının adayı ise Galatasaray Lisesi me-

238 "Elections législatives: Les candidatures", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mart 1912, s. 2.

239 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 133; ve "Les Elections: A Ada-Bazar", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Mart 1912, s. 2.

240 "Les élections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Şubat 1912, s. 2.

241 "Les Elections: A Brousse et à Smyrne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 21 Mart 1912, s. 2.

242 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 475-476; ve Fevzi Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Parlamento Seçimlerinde Din ve Siyaset: Kâbe Örtüsüne Dökülen Şarap ve Kimliği Belirsiz Sakal", s. 15.

243 Feroz Ahmad ve Dankwwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269.

244 "Les Elections: A Carassi", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Mart 1912, s. 2.

245 "Les Elections: A Karassi", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2.

zunu Achille Arodiago idi. Eski mebus Tchélébidis, Couvelisçilerin adayını destekliyordu.[246]

Mart ortası geldiği halde ne İttihad ve Terakki Cemiyeti, ne de Hürriyet ve İtilâf Fırkası İzmir için Müslüman adaylarını seçebilmiş değillerdi. Gerçi İttihad ve Terakki Cemiyeti önderlerinden Mehmed Seyyid Bey aday gösterilmişti ve seçilmesine kesin gözüyle bakılıyordu, ama Müslüman nüfus içinden Cemiyet'e bağlı iki aday daha belirlenmesi gerekiyordu.[247] Mart ortasında Aydın Vilâyet İdare Heyeti'nin İzmir için üç Rum aday belirlediği haberi geldi. Bunlar, *La Reforme*'nin başyazarı Nicolaki Çürükçüoğlu ve her ikisi de doktor olan Çakıroğlu ile Yuvanoviç'ti.[248] Ancak Mart sonunda, seçilecek iki Rum mebus için üç adayın olduğu ortaya çıktı: D. Dimitriadis, X. Anastassiadis ile Emmanuel Emmanuelidis. Emmanuelidis zaten İzmir mebusuydu. İzmir'in Ermeni adayı Stephen Spartali yerini Ermeni Devrimci Federasyonu mensubu Vahan Bardizbanian'a bırakmıştı.[249] Çıkarılacak tek Ermeni mebus için nihai Ermeni aday listesinde Diran Achnan, Vahan Bardizbanian ve S. Davidian bulunuyordu. Yahudi cemaati çıkaracakları tek mebus için bölünmüş durumdaydı. İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafdarı olan kesim eski İzmir mebusu Nesim Masliah'ı, geriye kalan çoğunluk ise Selim Misrahi'yi desteklemekteydi.[250]

Mart ortasında İzmir'de İttihad ve Terakki Cemiyeti adaylarının oyların çoğunu alacakları belli oldu.[251] Cemiyet'in örgütlediği muazzam kampanya da adaylarının her yerde kazanacaklarını gösteriyordu.[252] 3 Nisan'da seçimlerin ikinci turu sona erdi. Oy çuvalları İzmir Belediye binasına elli bin kişilik her kesimden coşkulu bir kalabalıkla ve "Çok Yaşa Osmanlı!", "Çok Yaşa İttihad ve Terakki Cemiyeti!" sloganları eşliğinde götürüldü.[253] İzmir seçimlerine yüz yirmi sekiz seçmenden yüz yirmi beşi katılmıştı. İttihadcı adaylar yüz sekiz oy aldılar. On yedi Rum seçmen Hürriyet ve İtilâf Fırkası adaylarına oy vermişti.[254] İttihadcılar hem Musa Kâzım Efendi ve Mehmed Seyyid Bey ile iki Türk, hem de Emmanuelidis ve Carolidis ile iki Rum için ayrılan sandalyelerin sahibi olmuştu. İttihadcı eski mebus Nesim Masliah da tek

246 "Les Elections: A Chio", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Mart 1912, s. 2.

247 "Notes from Smyrna" *The Near East*, 29 Mart 1912, s. 676.

248 "Les Elections: A Smyrna", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Mart 1912, s. 2.

249 "Les Elections: Les résultats dans les provinces", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2.

250 "Notes From Smyrna", *The Near East*, 29 Mart 1912, s. 676.

251 "Notes From Smyrna", *The Near East*, 15 Mart 1912, s. 606; ve "The Turkish Elections: Sweeping Victory of the Committee", *The Times*, 9 Nisan 1912, s. 3.

252 "Notes From Smyrna", *The Near East*, 29 Mart 1912, s. 676.

253 "Les Elections: A Smyrne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2.

254 "Les Elections: A Smyrne", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2.

Yahudi sandalyesini aldı.[255] Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan Rum aday doktor M. Conéménos ise yalnızca bir oy alabilmişti.[256] Böylece İzmir'deki tüm mebuslar parlamenter düzeni destekleyen adaylar arasından seçilmiş oldular.[257]

Aydın'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası üç sandalyenin hiçbirini alamadı. Bir sandalyeyi bağımsız Nuri [Çoriş], öteki ikisini İttihadcı adaylar *Rumeli*'nin başyazarı Yunus Nadi [Abalıoğlu] ile Ubeydullah [Hatipoğlu] kazandı.[258]

Edirne eski hâkimi Sadık Bey ile Trablus eski baş muhasibi Besim Bey, Denizli için aday olmuşlardı.[259] Seçim sonuçları Denizli'den Sadık Bey ile Gani Bey'in kazandıklarını gösteriyordu.

Manisa'da bağımsız eski mebus Mansurizade Mehmed Said Bey oyların çoğunu alarak yeniden seçildi.[260] Seçimi kazanan öteki adaylar İttihadcıydı: Selânik Valisi Kâzım Kadri Bey ile Beyoğlu Mahkeme Reisi Mustafa Feyzi Efendi.[261] Soma'da İttihadcı adaylar Hüseyin Kâzım Kadri Bey ile Mehmed Sabri [Toprak] oyların çoğunu aldılar.[262]

Mart ortasında Menteşe mebusu ve Cemiyet'in eski meclis grubu reisi Halil [Menteşe] Muğla'ya gelmiş ve coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmıştı.[263] Seçimlerde Menteşe'den tekrar mebus seçildi.[264] Öteki sandalye ise bağımsız Nazilli Valisi Ali Haydar [Yuluğ]'a gitti.[265]

255 "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Nisan 1912, s. 711; "Les Elections: Les résultats dans les provinces", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2; ve "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270-271 - bu kaynakta hatalı bir şekilde Carolidis'in bağımsız olduğu söyleniyor.

256 "Les Elections: Les résultats dans les provinces", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2; ve "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2.

257 "Die Vorgänge in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Wahlsiege der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 6 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4.

258 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270.

259 "Les élections" *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Şubat 1912, s. 2.

260 "Les Elections: Les résultats dans les provinces", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2; ve "Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2.

261 "Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2.

262 "Les Elections: Les résultats dans les provinces", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2.

263 "Les Elections: L'ancien leader unioniste", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mart 1912, s. 2.

264 "Les Elections: Les résultats dans les provinces", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2; "Les Elections: A Mentéche", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter" *The Near East*, 5 Nisan 1912, s. 711.

265 "Les Elections: Les résultats dans les provinces", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2; "Les Elections: A Mentéche", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; ve Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270. Ayrıca bkz., Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 939-941.

Konya sancağı için İttihadcı adaylar, eski mebus Mehmed Emin Efendi, Sivas Ziraat Müdürü Ali Haydar Efendi, Tekelizade Rıza Efendi ile Ömer Efendi'ydi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayları ise yine eski mebuslar Şeyhzade Zeynelabidin Efendi ile Mustafa Efendi, Mehmed Efendi, Safvet Efendi ile Konya Sivil Mahkemesi Başkanı Ali Rıza Efendi'ydi.[266]

21 Mart'ta Konya'da bir olay yaşandı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu Tokat eski mebusu Hoca Mustafa Sabri Efendi, Alaeddin Camii'nde Kur'an'dan yorumlarla bir konuşma yapıyor, İslâm maneviyatının esir Müslümana karşı özgür Hıristiyanı tercih ettiğini söylüyordu. Amacı, İmparatorluğun dağılması için çalıştıkları halde kimi Hıristiyanlarla seçim ittifakı yapmış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası lehine insanları hazırlamak, aynı zamanda Müslümanları köleleştirmekle suçladığı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni eleştirmekti.[267] Mustafa Sabri Efendi'nin kışkırtmalarla dolu konuşması büyük bir kavganın çıkmasına neden oldu. Konya Valisi olayların daha da yayılmasını önlemek için müdahale etmek zorunda kaldı. Ortalık ancak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden partililer camiden uzaklaştırıldıktan sonra yatıştı.[268]

Ardından, Nisan başında Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın şehirde ve havalisinde yaptığı propaganda yüzünden karşı-devrimci bir tahrik patlak verdi. 11 Nisan tarihli *İktiham*'a göre, mutlakiyetçi rejim lehine propaganda yapma suçundan otuz sekiz Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyesi kışkırtıcı tutuklanmıştı.[269]

Konya'da seçimi Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı muhafazakâr hoca Zeynelabidin Efendi kazandı.[270] Konya önemli bir Anadolu şehriydi ve İttihadcı adayların bir teki bile seçim kazanamamış, beş mebusluktan diğer dördünü de bağımsız adaylar Mehmed Emin Efendi, Ali Kemali Efendi, Mehmed Rıza Bey ile Ömer Vehbi [Büyükyalvaç] almıştı.[271]

Kelekian Efendi Kayseri'den adaydı.[272] Seçilen, İstanbul'da devlet memurluğu yapan Soubour Bey oldu.[273] Kayseri halkı Kelekian'ın aday listesinde

266 "Les Elections: A Konia", *The Levant Herald and Eastern Express,* 3 Nisan 1912, s. 2.

267 "Les Elections: Un incident dans une mosquée à Konia", *The Levant Herald and Eastern Express,* 22 Mart 1912, s. 2; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 135.

268 "Les Elections: Un incident dans une mosquée à Konia", *The Levant Herald and Eastern Express,* 22 Mart 1912, s. 2; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 135.

269 *İktiham*, 29 Mart 1328/11 Nisan 1912, aktaran, "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 1; ve "Les Elections: A Konia", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2.

270 "Constantinople Letter", *The Near East,* 10 Mayıs 1912, s. 3.

271 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273.

272 "Elections législatives: Les candidatures", *The Levant Herald and Eastern Express,* 4 Mart 1912, s. 2.

273 "Les Elections: A Césarée", *The Levant Herald and Eastern Express,* 16 Mart 1912, s. 2.

yer almasını istemişti.[274] Ancak Kayserili seçmenler İttihadcıları şaşırtarak kendi istedikleri adaya oy vermediler. Develi'deki ikinci tur seçimlerde eski mebus Ömer Mümtaz Bey on yedi, muhalif aday Ahmed Rıfat [Çalık'a] on üç ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayları Arsen Efendi ile Binbaşı Ali Galib Bey onar oy aldılar.[275] Kayseri'de oylar Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na verilmiş, muhalif adaylardan Ali Galib Bey yetmiş dokuz, Ahmed Rıfat [Çalık'a] ise elli oyla seçimi kazanmıştı.[276] İttihadcı adaylardan avukat Armenak Efendi ile Kayseri eski mebusu Ömer Mümtaz Bey sırasıyla kırk beş ve kırk bir oy alarak onları izliyorlardı.[277]

Kastamonu'nun Hoca Hacib köyünde Çayhanecioğlu Hüseyin Ağa'nın düzenlediği bir gösteride şeriat kurallarının uygulanmasını talep eden yüz elli kadar kişi Vali'nin ikametgâhına yürüdü. Valiye yapılan suikast girişimi başarısız oldu.[278] Kastamonu'dan dört mebus seçilecekti. Adliye eski Nazırı Necmeddin [Kocataş], Ahmed Mahir Efendi ile Hüsnü Bey İttihadcı listesinde yer alıyordu ve seçildiler.[279]

Sinob'a bağlı Boyabat ile Ayancık'ta ikinci tur seçimler Mart ayı sonlarına doğru yapıldı ve seçmenler İttihadcı adaylara oy verdiler. Eski mebus Hasan Fehmi [Tümerkan] ve Harbiye Nezareti'nde yaver olan Mülâzım-ı Evvel İsmail Hakkı Bey sırasıyla elli beş ve elli bir oy aldılar. Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı Sinob mebusu Dr. Rıza Nur'a ise on oy çıktı.[280] Sonuçta kazananlar Hasan Fehmi [Tümerkan] ile Rıza Nur'un yerini alan İsmail Hakkı Bey oldu.[281]

Mart ortasında Sinob mebusu Hasan Fehmi [Tümerkan] ile Samsun mebusu Hacı Ahmed Hamdi Efendi, İttihad ve Terakki Cemiyeti adına Trabzon'daki camilerde konuşma yapmışlardı. Trabzon havalisindeki seçim beklentileri üzerine *Tanin*'de çıkan bir makalede, ne Trabzon, ne Ordu, ne de Giresun'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın desteklendiği ileri sürülmüştü.[282]

---

274 "Les Elections: A Césarée", *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 Mart 1912, s. 2.

275 "Les Elections: A Césarée", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2.

276 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274. Ayrıca bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti' nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 287

277 "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2.

278 "Attentat auf einen Vali", *Pester Lloyd*, 28 Mart 1912, sabah baskısı, s. 5; "Les Chériat et la politique", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan, 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti' nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 276.

279 "Les Elections: A Castamouni", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Mart 1912, s. 2.

280 "Les Elections: a Sinope", *The Levant Herald and Eastern Express*, 28 Mart 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti' nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 275.

281 "Ein Wahlsieg der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 28 Mart 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2.

282 "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mart 1912, s. 2; ve Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler, 1912", s. 43.

Trabzon'dan gelen öteki haberler de İttihadcı adayların seçimlerde başarılı olacaklarına dair iyimser tahminlerle doluydu.[283]

Ne var ki, Trabzon'da da monarşist kışkırtmalar meydana geldi. Trabzon yakınındaki Arsin köyünde Küçükibrahimoğlu Mehmed Ağa ile Mehmed Efendi adındaki kışkırtmacılar, köylülerin şeriat kurallarının uygulanması ve mutlakiyetçi yönetimin geri gelmesi için slogan attıkları gerici bir ayaklanma çıkardılar. Kışkırtıcılar tutuklandıktan sonra olay bastırıldı.[284]

Saray vaizlerinden Osman Nuri Efendi Sivas'ta Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayıydı.[285] Sivas eski mebusu ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurucularından Nazareth Daghavarian, Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan Hairanian ve ünlü Ermeni gazeteci Dikran Zaven Sivas'tan seçime katılan muhalif adaylardı.[286] Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi Dr. Garabet Paşayan İttihadcıların adayıydı.[287] İttihadcıların diğer adayları eski mebus Ömer Şevki Bey, Mustafa Ziya Bey ve Hoca Emin Efendi idi.[288] Sivas'ta seçimlerin ikinci turu 4 Nisan'da bitti. Seçmenler genelde İttihadcı adaylara oy vermişlerdi.[289]

12 Mart tarihli *Tanin* daha çok dinî kimliğiyle tanınan Amasya eski mebusu Arif Fazıl Efendi'nin bir kez daha İttihadcılar adına Amasya'dan aday olmasının istendiğini yazıyordu.[290] Adaylığı Mart ayı ortasında kesinleşti.[291] Amasya'da Köprü ve Mecidözü kasabalarında seçmenlerin büyük bölümü İttihadcı aday Arif Fazıl Efendi ile bağımsız adaylar, Hacı Mustafa Efendi ve Hasan Rasim Efendi'ye oy verdiler.[292] Vezirköprü'de İttihadcı aday Mahmud Beyzade Hüseyin Efendi oyların çoğunu almasına karşın, sancak düzeyinde çoğunluğu sağlayamadığı için seçimleri kaybetti. Amasya seçimlerinde Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı eski mebus İsmail Hakkı [Mumcu] Paşa Vezirköprü'den ancak üç oy toplayabilmişti.[293] Son sayımlar itibariyle Arif Fazıl Efendi, Hacı Mustafa Efendi ve oyların büyük çoğunluğunu alan Hasan Ra-

283 "Les Elections: A Trébizonde" *The Levant Herald and Eastern Express,* 13 Nisan 1912, s. 2.

284 "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express,* 13 Nisan 1912, s. 2; ve Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler, 1912", s. 43.

285 "Les élections", *The Levant Herald and Eastern Express,* 5 Şubat 1912, s. 2.

286 "Elections législatives: Les candidatures", *The Levant Herald and Eastern Express,* 4 Mart 1912, s. 2. Zaven'le ilgili olarak bkz., "Sivas Mebus Namzedi Dikran Zaven Efendi" *Tanin,* 8 Mart 1328/21 Mart 1912, s. 3-4.

287 "Les Elections: Candidats arméniens" *The Levant Herald and Eastern Express,* 3 Nisan 1912, s. 2; ve "Les Elections: A Sivas", *The Levant Herald and Eastern Express,* 4 Nisan 1912, s. 2.

288 "Les Elections: A Sivas", *The Levant Herald and Eastern Express,* 4 Nisan 1912, s. 2.

289 "En Province" *The Levant Herald and Eastern Express,* 6 Nisan 1912, s. 2.

290 "Les Elections: A Amassia", *The Levant Herald and Eastern Express,* 12 Mart 1912, s. 1.

291 "Les Elections: A Amassia", *The Levant Herald and Eastern Express,* 16 Mart 1912, s. 2.

292 "En Province", *The Levant Herald and Eastern Express,* 6 Nisan 1912, s. 2.

293 "Les Elections: A Amassia" *The Levant Herald and Eastern Express,* 6 Nisan 1912, s. 2.

sim Efendi Amasya mebusu olarak seçildiler.[294]

Tokat'ta ikinci tur seçimler 16 Nisan'da tamamlandı. Monarşist güçler tarafından yürütülen karşı-devrimci propaganda sebebiyle Anadolu'nun öteki kasabaları gibi, Zile'de de olaylar çıktı. Neyse ki, monarşistlerin kışkırtmalarına rağmen, kamu düzeni korunabildi. Seçimler üç bağımsız adayın, Tokat'tan Kemerlizade Şakir Bey, Zile'den Topçuzade Hacı Kâmil Efendi ve Niksar'dan Tahsin Rıza Bey'in, zaferiyle sonuçlandı.[295]

Erzurum'da, Devrim'den önceki aylarda da kendini gösterdiği gibi, halkın özgürlük ruhu çok güçlüydü. Mart ayı başında Hürriyet ve İtilâf Fırkası Erzurum şubesi açıldığında şehirde olaylar çıkmış, monarşist bir parti şubesinin faaliyete geçmesi üzerine gösteriler yapılmıştı. Halk her türlü siyasî faaliyeti bölücü buluyor, çıkan olayların sebebi olarak görüyordu. Kürd aşiret reislerinin Ermeni köylerinde katliama varan şiddet uyguladıkları olaylara izin veren Hamidiye siyasetinin açmış olduğu etnik ve dinî yaralar henüz kapanmamıştı. Bu nedenle, Erzurum halkı İttihad ve Terakki Cemiyeti şubesinden de, Ermeni Devrimci Federasyonu şubesinden de endişeliydi.[296]

Ermeni mebuslar Vartkes Serengülyan ile Karekin Pasturmadjian Erzurum'dan tekrar aday olmuşlardı.[297] Vartkes Serengülyan ile Telgrafhane Müdürü İttihadcı Hüseyin Tosun Bey, 4 Mart'ta Bayburt'a geldiler. Cemiyet adına propaganda konuşmaları yapıp İttihadcılarla Ermeni Devrimci Federasyonu arasında varılan antlaşma şartlarını anlattılar.[298] Erzurum'da yayınlanan Ermeni gazetesi *Haraç*, Ermeni mallarına el koyarak zenginleşmiş yerel ailelerden Hafız Osman Efendi'nin adaylığına itiraz etmekteydi.[299]

14 Nisan'da biten seçimlerde zafer İttihadcıların oldu. Yüz on yedi oyla Hâkim Bey birinci geldi. Hüseyin Tosun Bey yüz on altı, Rezak Efendi doksan yedi ve Şaban Efendi yetmiş dokuz oyla seçildiler. İttihadcıları destekleyen Ermeni Devrimci Federasyonu'nun adayları Vartkes Serengülyan ile Karekin Pasturmadjian da sırasıyla yüz altı ve yüz dört oy alarak kazanmışlardı.[300]

Edebiyatçı Moghamez Bey Haleb'den adaydı.[301] Haleb, Maara'da 12 Nisan'da sona eren ikinci tur seçimlerde seçmenler İttihadcı adaylara oy verdiler.[302]

---

294 "En Province", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1912, s. 2.

295 "Notes de Tokat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Nisan 1912, s. 3.

296 "Manifestations à Erzeroum", *The Levant Herald and Eastern Express*, 5 Mart 1912, s. 2.

297 "Les Elections: Candidats arméniens", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2.

298 "Les Elections: A Baïbourt" *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Mart 1912, s. 2.

299 "Les Elections: A Erzeroum", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Mart 1912, s. 2.

300 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; ve "Les Elections: 141 élus" *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2.

301 "Elections Législatives: Candidatures" *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1912, s. 2.

302 "Les Elections: A Alep", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2.

Yerel yönetimde İttihadcıların hâkim olduğu Beyrut'ta seçmen bölgeleri yeniden düzenlenmişti. Bu oynamaya rağmen İttihadcılar tam bir zafer elde edemediler. Muharrem Misbah seçimi bağımsız olarak kazandı; öteki sandalye ise İttihadcı eski mebus Şii Kâmil al-As'ad'ın oldu.[303] 'Akkâ'da ise Şeyh As'ad Tawfiq Efendi Shuqair'e oy verilmişti.[304]

Şam için emekli bir zabit olan Atıf Bey aday olmuştu.[305] Şam'dan Abdülgani Paşa ile Refik Bey de adaydı.[306] İttihadcılar nihayet, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na geçmiş Meclis-i Mebusan üyeleri Shukri al-'Asali, Rushdi al-Sham'a ve Shafiq Mu'ayyad al-'Azm'ı siyaset yarışından silebilecek güce erişmişlerdi; buna rağmen kendi adaylarını seçtirecek kadar etkili olamadılar. Cemiyet Şam'da dört sandalyeden ancak birini kazandı; öteki üç sandalye bağımsızlara gitti.[307]

İşkodra Askeri Kumandanı Mirliva Hasan Rıza Paşa, Bağdad'dan aday olmuştu.[308] 12 Mart'ta sabık Miralay Sadık Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası adına Dahiliye Nezareti'ne bir mektup göndererek Bağdad'da çıkan olayları protesto etti.[309] Divaniye'den İttihad ve Terakki Cemiyeti adına mebus adayı olan Babanzade İsmail Hakkı Bey'in seçimleri kazandığı haberi 5 Nisan'da gazetelerde yayınlandı.[310]

Basra seçimleri 1 Nisan'da tamamlandı. İttihadcılar kaybettiler. Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayları Zuhayrzade Abdullah Bey ile Seyyid Talib ibn Receb iki sandalyeyi de kazandı.[311] İstanbul'daki İttihadcı yönetim Basra vilâyetindeki öteki seçim bölgelerinde de mutlakiyetçilik taraftarı adayların seçileceklerinden endişeleniyordu.[312]

303 Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", s. 59; ve Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280.

304 "Les Elections: En Palestine", *The Levant Herald and Eastern Express*, 30 Mart 1912, s. 2.

305 "Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Şubat 1912, s. 2.

306 "Les élections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Mart 1912 s. 2.

307 Samir Seikaly, "Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist", s. 89; Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", s. 101-102; Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Naitonalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*, s. 62; ve Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280.

308 "Elections Législatives: Candidatures", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Şubat 1912, s. 2.

309 "Les Elections: Une lettre de protestation du chef du l'Entente Libérale", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Mart 1912, s. 2.

310 "Die Vorgänge in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Wahlsiege der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 6 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Die türkischen Wahlen", *Reichspost*, 6 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 3.

311 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 90", *Tanin*, 29 Kasım 1943, s. 2; ve "Les Elections: 4 députés ententistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2.

312 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 90", *Tanin*, 29 Kasım 1943, s. 2.

7 Mart'ta eski Evkaf Nazırı ve Meclis-i Âyan Reis Vekili Şerif Ali Haydar Bey, sivil ve askeri yetkililerle İttihad ve Terakki Cemiyeti temsilcileri tarafından çok sıcak karşılandığı Medine'ye geldi; Medine'de toplanan büyük kalabalık kendisine çoşkulu bir karşılama töreni yaptı.[313]

Trablus Garb'da da İtalya ile savaş devam ederken yapılan seçimlerde 1908 seçimlerinde de başarılı olmuş Trablus Garb mebusları Naci ve Ferhad Beyler tekrar seçilirken üçüncü mebus yeni adaylar arasındaki Muhtar Bey oldu.[314] 1908 Devrimi'ne ilk katılan subaylardan biri ve Selânik'te Devrim'i selamlamak için topları ateşleyen subaylar arasında bulunan Topçu Yüzbaşı Abdüllâtif Bey, Fizan'da Mart ayı sonunda tamamlanan seçimde Cami [Baykut]'un yerine mebus seçildi.[315]

Nisan ayı ortasına doğru tüm imparatorluk genelinde ikinci tur seçimlerin çoğunluğu tamamlandığında ortaya çıkan tabloya göre İttihad ve Terakki Cemiyeti seçimlerde büyük başarı kazanmış ve Meclis-i Mebusan'da ezici bir çoğunluk sağlamıştı. Seçim sonuçlarına göre, Meclis-i Mebusan'ın üçte ikisinden fazlası İttihadcılardan oluşmaktaydı.[316] Bu, mutlakiyetçiliğe karşı demokrasi ve özgürlüğün zaferiydi.[317] 16 Nisan itibariyle kesin sonuçları alınan seçim çevrelerinde İttihadcılar toplam yüz yirmi sekiz sandalyeden yüz yirmi ikisini almışlardı.[318] Meclis-i Mebusan açıldığında İttihadcıların yaklaşık yüz altmış mebusları vardı.[319] Meclis-i Mebusan'ın açılışına birkaç gün kala, geçmişteki siyasal kavgalara son vererek siyasal hayatta yeni bir sayfa açmak adına tüm siyasi suçlular için bir genel af ilân edildi.[320]

313 "Les Elections: A Médine", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Mart 1912, s. 2.

314 "Die türkischen Kammerwahlen", *Pester Lloyd*, 15 Mart 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Die Wahlen in Tripolis", *Neue Freie Presse*, 16 Mart 1912, sabah baskısı, s. 4.

315 "Les Elections: Le député du Fezzan", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Mart 1912, s. 2; "Der türkische Deputierte von Benghasi", *Pester Lloyd*, 28 Mart 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2.

316 "Die Parlamentswahlen in der Türkei - Von unserem Korrespondenten", *Pester Lloyd*, 10 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Das Geheimnis der jungtürkischen Wahlsiege", *Reichspost*, 13 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 3.

317 "Die Parlamentswahlen in der Türkei - Von unserem Korrespondenten", *Pester Lloyd*, 10 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 3.

318 "Die türkischen Parlamentswahlen", *Pester Lloyd*, 17 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4.

319 "Die Eröffnung der türkischen Kammer", *Reichspost*, 18 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 2.

320 "Amnestie für politische Verbrecher", *Pester Lloyd*, 16 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4.

1912 Darbesi

Meclis-i Mebusan, daha önceden duyurulduğu gibi, 18 Nisan günü öğleden sonra açıldı. Açılış töreninde Padişah'la birlikte iki şehzade, yabancı diplomatlar ve sayısı yüz civarında mebus hazır bulundu.[1] Sadr-ı Âzam'ın okuduğu Nutk-u Hümayûn iç politika konusunda çok açık tercihler içermemesine karşın, dış politikada Bab-ı Âli'nin Trablus Garb Savaşı karşısındaki tutumu çok açıktı: İtalya'nın ısrarlı taleplerine rağmen, ne Trablus'tan, ne de Afrika'daki Türk egemenliğinden taviz verilmeyeceği kesin bir dille tüm kamuoyuna duyuruldu. Meclis-i Mebusan'ın açılış töreni sırasında Çanakkale'ye İtalyan donanmasının saldırı düzenlendiği haberi geldiğinde de salonda herhangi bir panik yaşanmadı.[2]

Seçimler tamamen sona ermediği ve mebusların çoğu henüz İstanbul'a gelmediği için Meclis-i Mebusan 18 Nisan günü açılmasına rağmen çalışmalarına Mayıs ayı başına kadar başlayamadı.[3] Nisan ayı ortasına gelindiği halde,

1 II/I/1, 5 Nisan 1328/18 Nisan 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 2-3; "Meclis-i Mebusan'ın Resm-i Küşadı", *İktiham*, 5 Nisan 1328/18 Nisan 1912, s. 1, "Die Eröffnung der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 18 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 3; "Die Eröffnung des türkischen Parlaments", *Neue Freie Presse*, 19 Nisan 1912, sabah baskısı, s. 4-5; "Opening of the Turkish Parliament", *The Times*, 19 Nisan 1912, s. 8; "Die türkische Thronrede", *Pester Lloyd*, 19 Nisan 1912, s. 5-6; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Meclis-i Mebusan'ın Küşadı", *Tanin*, 6 Nisan 1328/19 Nisan 1912, s. 1; "Yeni Meclis-i Mebusan'ın Küşadı Münasebetiyle", *İktiham*, 6 Nisan 1328/19 Nisan 1912, s. 1; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 165; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 244.

2 "Meclis-i Mebusan'ın Resm-i Küşadı: Nutk-u İftitahi" *Tanin*, 6 Nisan 1328/19 Nisan 1912, s. 1; "Nutk-u İftitahi" *İktiham*, 6 Nisan 1328/19 Nisan 1912, s. 2; "Opening of the Turkish Parliament", *The Times*, 19 Nisan 1912, s. 8; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 26 Nisan 1912, s. 815.

3 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 165.

ancak yüz altmış yedi mebusun seçimi kazandığı kesinleşmişti.[4] Mayıs ayı başında iki yüz yirmi iki mebusun seçim işlemleri bitmişti. Bu mebusların ezici çoğunluğu İttihad ve Terakki Cemiyeti listesinden seçilmişlerdi.[5] Mayıs ayı ortasında yüz seksen kadar mebus seçim çevrelerinden İstanbul'a ulaştı.[6]

Meclis-i Mebusan geçici başkanlık seçimleri için 4 Mayıs günü toplandı. Yüz elli mebusun katıldığı bu oturumda Kastamonu mebusu Ahmed Mahir Efendi yüz kırk iki oy alarak geçici Meclis Reisi seçildi. Geçici Meclis Reisi vekilliği için yapılan oylamada ise her ikisi de İstanbul mebusu olan Yorgaki Artas seksen, İttihadcıların tercih ettiği Bedros Haladjian da elli dört oy aldı ve oylama sonucuna göre Yorgaki Artas Reis Vekilliği'ne seçilmiş oldu.[7] İttihad ve Terakki Cemiyeti yeni seçimlerden sonra çalışmalarına başlayan Meclis-i Mebusan için başkanlık makamına Talât Bey'i seçmek istiyordu. Nisan ayı sonlarına doğru bu konudaki haberler basına sızmıştı.[8] Talât Bey'in Meclis Reisliği'ne aday olmasına ciddi itirazlar olması sonucu İttihad ve Terakki Cemiyeti liderleri Talât Bey'i aday göstermekten vazgeçti. İttihadcılar Meclis Reisliği için onay alacak bir aday seçmekte epey zorlanmaktaydı. Talât Bey'den sonraki tercih o sırada Makedonya'da inceleme gezisinde olan Dahiliye Nazırı Hacı Âdil [Arda]'ydı. Ancak o da Meclis'in muhalefetiyle karşılaşınca adaylığından vazgeçildi. Nihayet eski Dahiliye Nazırı ve Cemiyet'in parlamento grubunun lideri Halil [Menteşe] Meclis Reisliği'ne aday gösterildi.[9]

Yeni Meclis-i Mebusan için Meclis Reisi ve Reis Vekilleri seçimleri 15 Mayıs'ta yapıldı. Başkanlık seçimi için yapılan oylamaya katılan yüz yetmiş beş mebustan yüz altmış üçünün oyuyla tek aday olan Menteşe mebusu Halil [Menteşe] Meclis Reisi seçildi. Hemen ardından yapılan Birinci Reis Vekilliği seçiminde yine yüz yetmiş beş mebustan yüz elli altısının oyuyla Şam mebusu Muhammad Fawzi Paşa al-'Azm ve İkinci Reis Vekilliği seçiminde de yüz altmış dokuz mebustan yüz kırk birinin oyuyla İstanbul mebusu ve Nafia eski Nazırı Bedros Haladjian İkinci Reis Vekili seçildi. Her üçü de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin adayıydı.[10] Yeni Meclis, siyasi durum açısından, Türki-

4 "Constantinople Letter", *The Near East*, 26 Nisan 1912, s. 815.

5 "Türkische Kammer", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1912, s. 6; ve "Die türkischen Parlamentswahlen", *Pester Lloyd*, 5 Mayıs 1912, s. 7. Mayıs ayı başı itibarıyla daha seksen mebusun seçim işleri bitmemişti ("Die türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 4 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 2).

6 "Constantinople Letter", *The Near East*, 17 Mayıs 1912, s. 39.

7 II/1/2, 21 Nisan 1328/4 Mayıs 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 7-8; "Türkische Kammer", *Neue Freie Presse*, 4 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 5; "Die türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 4 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 2; "Türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 5 Mayıs 1912, s. 7; ve "Türkische Kammer", *Neue Freie Presse*, 5 Mayıs 1912, s. 6.

8 "Der neue türkische Kammerpräsident", *Pester Lloyd*, 23 Nisan 1912, akşam baskısı, s. 2.

9 "Constantinople Letter", *The Near East*, 17 Mayıs 1912, s. 39.

10 II/1/5, 2 Mayıs 1328/15 Mayıs 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 43; "Presidency of the Turkish Chamber", *The Times*, 16 Mayıs 1912, s. 5; "Wahl des Kammerpräsidiums", *Neue Fre-*

ye'nin oldukça karamsar bir geleceğe baktığı zamanda çalışmalarına başlayacaktı. İçeride Arnavut İsyanı ve bu isyana destek veren monarşistlerin darbe hazırlıkları içinde oluşu, dışarıda ise İtalya ile yapılan Libya Savaşı nedeniyle Türkiye'deki siyasi durumun nezaketinin farkında olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, yeni seçilen Meclis Reisi Halil [Menteşe]'nin ağzından kamuoyuna yaptığı açıklamada, bu kritik durumda monarşist düzene geri dönüş çabası amaçlayan karşı-devrimci bir darbenin yalnızca liberal demokrasinin sonunu değil, aynı zamanda memleketin ve devletin yokoluşunu da beraberinde getirebileceği uyarısında bulundu.[11]

Seçimler tamamlanmamıştı, ama İttihadcı yönetim Kanun-u Esasi'nin 35. Maddesi ile ilgili değişiklik konusunu gündeme getirmekte acele ediyordu. Değişiklik önerisi Mayıs ayı başında Meclis-i Mebusan'a sunulmak üzere Kabine'de kabul edildi. İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi yeni meclisin üçte iki çoğunluğunun kendi üyelerinden oluşacağından emin görünüyordu.[12] Bu durumda, Cemiyet'in beklentisi, anayasal değişikliklerin Meclis'ten geçmesinin sorun yaratmayacağı yönündeydi. 35. madde geçtikten, Bütçe tasarısı kanunlaştıktan ve İtalya ile yapılan savaş dolayısıyla gündeme gelen borçlanma gereği konulması önerilen ek vergiler tartışılıp onaylandıktan sonra Meclis tatile girecekti.[13] 5 Haziran günü öğleden önce İttihad ve Terakki Cemiyeti mebusları Kanun-u Esasi'de yapılması düşünülen değişiklik teklifini görüştükleri bir toplantı yaptılar. Mebusların çoğunluğu değişikliğin aleyhinde idi.[14] Daha sonra, Cavid Bey'in evinde Sadr-ı Âzam ile Cemiyet'in ileri gelenleri Kanun-u Esasi değişikliğini konuşmak üzere bir araya

---

ie Presse, 16 Mayıs 1912, s. 5; "Prâsidentenwahl in der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 16 Mayıs 1912, s. 5; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 24 Mayıs 1912, s. 71. Ayrıca bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 555; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 244.

11 II/I/5, 2 Mayıs 1328/15 Mayıs 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 44-45; "Antrittsrede des Kammerprâsidenten Halil Bey", *Pester Lloyd*, 16 Mayıs 1912, s. 5-6; ve "Türkische Kammer: Kammerprâsident Halil Bey über die Wahlen", *Neue Freie Presse*, 16 Mayıs 1912, s. 5. Halil [Menteşe] konuşmasında bu kritik durumu aynen şu sözlerle dile getirmişti: "Tesis-i meşrutiyet ile uğraşılan bir memlekette irticaî efkârın galebesinde inzibat-ı dahilisini muhafaza edemeyerek ağraz ve ihtirasata cevelangâh olan meclis-i mebusanlar en müessir avamilden olmuştur. Bizde ise, meşrutiyet yolundan, maazallah, mutlakiyete dönmek, yalnız devletin şekl-i idaresini tebdile değil, hiç şüphesiz mevcudiyetini taht-ı tehlikeye vaz edecektir" (II/I/5, 2 Mayıs 1328/15 Mayıs 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 45).

12 "Neue Gesetzentwürfe", *Pester Lloyd*, 20 Mayıs 1912, s. 5; "Kanun-u Esasi'nin Tadili", *Tanin*, 9 Mayıs 1328/22 Mayıs 1912, s. 1-2; ve "Esbab-ı Mucibe Mazbatası", *Tanin*, 9 Mayıs 1328/22 Mayıs 1912, s. 2.

13 "Constantinople Letter", *The Near East*, 17 Mayıs 1912, s. 39.

14 "Die Zustände in der Türkei: Verfassungsänderungen", *Pester Lloyd*, 5 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 4; "Die Zustände in der Türkei", *Pester Lloyd*, 11 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 7; ve "Die Zustände in der Türkei: Die Verfassungsänderung", *Pester Lloyd*, 12 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 2.

geldiler. Toplantıya Said Paşa ile İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlerinden oluşan bir grup –Talât Bey, Emrullah Bey, Midhat Şükrü [Bleda], Ahmed Nesimi [Sayman], Ziya Bey, Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi ve Dr. Nâzım Bey– katıldı. Meclis'in kabineyle işbirliği yapacağı konusunda hem Said Paşa'nın, hem de Talât Bey'in kuşkuları vardı. Buna rağmen değişikliğin geçmesi için baskı yapılmasına karar verildi.[15]

Said Paşa ile Talât Bey'in kuşkuları yersiz değildi: Meclis-i Mebusan işbirliğini reddetti. Mebusların büyük bölümü 35. maddenin, kabinenin bir önerisi Meclis tarafından ısrarla geri çevrildiği vakit, hükûmetin de tavsiyesi ile, Padişah'a Meclis'i dağıtma ve genel seçimlere gitme karar yetkisi tanınması doğrultusunda değiştirilmesinden yanaydı. Seçimlerden sonra oluşacak yeni Meclis'in aynı tutumda ısrar etmesi halinde hükûmetin önerisinden vazgeçmesi de öngörülüyordu. Bunun üzerine maddede bir değişiklik daha yapılması ve hükûmete yeni seçilmiş parlamentonun kararlarına uymama özgürlüğü tanınmak istendi. Ancak bu 'karşı saldırı' öyle bir muhalefetle karşılaştı ki, öneri derhal geri çekildi.[16]

22 Haziran'da, uzun tartışmaların ardından on beşe karşı iki yüz beş oyla Kanun-u Esasi'nin 7. maddesi değiştirildi.[17] Bu madde Padişah'ın Meclis'i feshi ve yeni seçim isteme hakkını düzenlemekteydi.[18] 24 Haziran'da da on beşe karşı yüz doksan dokuz oyla Hükûmet'in teklifinden pek de farklı olmayan Kanun-u Esasi Encümeni'nin önerileri doğrultusunda 35. madde değişiklikleri kabul edildi.[19] Bu madde ile de Hükûmet ile Meclis-i Mebusan arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde Hükûmet tarafından

15 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 121", *Tanin*, 2 Ocak 1944, s. 2.

16 "Kanun-u Esasi Tadilâtı", *Tanin*, 30 Mayıs 1328/12 Haziran 1912, s. 1; "Kanun-u Esasi: Tadilâtın Esbab-ı Mucibesi", *Tanin*, 5 Haziran 1328/18 Haziran 1912, s. 3-4; "Kanun-u Esasi: Tadilâtın Esbab-ı Mucibesi", *Tanin*, 6 Haziran 1328/19 Haziran 1912, s. 3-4; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 21 Haziran 1912, s. 199.

17 II/I/18, 9 Haziran 1328/22 Haziran 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 435-465; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 244. *Neue Freie Presse* ve *Pester Lloyd* oylama sonucunu iki yüz ona karşı on beş olarak vermektedir ("Die Aenderung der türkischen Verfassung", *Neue Freie Presse*, 23 Haziran 1912, s. 6; ve "Die Zustände in der Türkei: Verfassungsänderung in der Türkei", *Pester Lloyd*, 23 Haziran 1912, s. 8).

18 Hükûmet teklifi şu idi: "Madde 7 - Led el-iktiza Meclis-i Mebusan'ın feshi ve müddet-i ictimaiyyenin tecili hukuk-u mukaddese-i Padişahidendir." Kanun-u Esasi Encümeni tarafından yapılan değişiklik ile teklif şu hale gelmişti: "Madde 7 - 35. Madde mucibince Heyet-i Mebusan'ın led el-iktiza feshi ve müddet-i teciliyye ve tatiliyyenin mecmuu müddet-i ictimaiyye-i seneviyyenin nısfını tecavüz etmemek ve o sene-i ictimaiyye zarfında müddetini ikmâl eylemek üzere tecil ve tadili hukuk-u mukaddese-i Padişahidendir" (II/I/18, 9 Haziran 1328/22 Haziran 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 435).

19 II/I/19, 11 Haziran 1328/24 Haziran 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 469-494; "Turkish Constitution: The Chamber and Article 35", *The Times*, 24 Haziran 1912, s. 5; "Die Aenderung der türkischen Verfassung", *Neue Freie Presse*, 25 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 6-7; "Die Zustände in der Türkei: Aenderung der Verfassung", *Pester Lloyd*, 25 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Temmuz 1912, s. 263.

ısrar olunup da Meclis-i Mebusan tarafından oy çokluğu ile reddedilmesi durumunda ya Hükûmet'in değişmesi, ya da dört ay içinde yapılacak yeni seçimlerle Meclis-i Mebusan'ın yenilenmesi öngörülüyordu.[20]

Hükûmetin sallantıda olduğu söylentisi yine gündemdeydi; ancak, yakın gelecekte bir değişiklik beklenmiyordu. İttihadcıların ihtiyaç duydukları sürece Said Paşa'yı tutacakları, yaşlılık, sağlık ya da siyasal baskılar nedeniyle görevden ayrılması durumunda yerine başka bir 'kıdemli devlet adamı'nın –yani, İttihadcı olmayan bir paşanın– getirilmesi düşünülüyordu.[21]

1911 yılının Mayıs ayında monarşistlerin baskısı sonucu istifaya zorlanan Cavid Bey'in yerine atanmış olan Maliye Nazırı Nail Bey, yaklaşık bir yıldır sürdürdüğü bu görevden 21 Mayıs günü istifa etti. Güçlü bir ekonomiden yana olan Nail Bey, Cavid Bey'in izlediği iktisat politikasını devam ettirmiş, gelirlerde önemli bir artış sağlamış, giderleri düşürme çabaları pek başarılı olamamışsa da Hükûmet'in mali konumunu güçlendirmişti. Sonradan asaleten göreve gelmesi beklenen Cavid Bey vekâleten Nail Bey'in yerine atandı. Bu durumda Bedros Haladjian da Cavid Bey'in yerine Nafia Nazırı olacaktı. Hariciye Nazırı Asım Bey'in de kısa zaman sonra istifa edeceği söylentisi dolaşıyordu. Said Paşa'yla ve kimi İttihadcılarla pek iyi geçinemediği için bu kararın pek de isteyerek verilmediği ortadaydı.[22] Mayıs ayı sonlarında Evkaf Nazırı ve Cemiyet'in önde gelen isimlerinden Ürgüplü Hayri Efendi'nin de istifaya zorlandığı haberleri kulislerde konuşulur olmuştu. Said Paşa'nın istifasının ise bizzat Padişah tarafından önlendiğine dair haberler duyuluyordu.[23]

---

20 Hükûmet 35. madde ile ilgili olarak şu değişiklik teklifini önermişti: "Vükelâ ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde Vükelâ tarafından ısrar olunup da Mebusan cânibinde ekseriyyet-i ârâ ile ve mükerreren reddedildiği halde, Vükelâ'nın tebdili veyahut müceddeden ve dört ay zarfında intihab ve ictima olunmak üzere Heyet-i Mebusan'ın feshi, hukuk-u Padişahi cümlesindendir. Fakat, Heyet-i Cedide-i Mebusan evvelki Heyet'in reyinde sebat ve ısrar ederse, Meclis-i Mebusan'ın rey ve kararının kabulü mecburi olacaktır" (II/I/19, 11 Haziran 1328/24 Haziran 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 469).

21 "Constantinople Letter", *The Near East*, 17 Mayıs 1912, s. 39.

22 "Bevorstehende Demission des türkischer Finanzministers", *Pester Lloyd*, 21 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 3; "Gerücht vom Rücktritt des türkischen Finanzministers", *Neue Freie Presse*, 22 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 6; "The Turkish Cabinet: Resignation of the Minister of Finance", *The Times*, 23 Mayıs 1912, s. 5; "Demission des Finanzministers Nail", *Neue Freie Presse*, 23 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 4; "Demission des türkischen Finanzministers", *Pester Lloyd*, 24 Mayıs 1912, s. 8; "Der Rücktritt des türkischen Finanzministers", *Pester Lloyd*, 25 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 8; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 31 Mayıs 1912, s. 103. İstifanın sebebiyle ilgili olarak bkz., "The Turkish Cabinet: Cause of the Finance Minister's Resignation", *The Times*, 25 Mayıs 1912, s. 5. Kabinedeki öteki değişiklik söylentileri için bkz., "The Turkish Ministry", *The Times*, 29 Mayıs 1912, s. 5; ve "The Turkish Cabinet: Reported Differences", *The Times*, 31 Mayıs 1912, s. 3.

23 "Gerüchte über eine neue türkische Kabinettskrise", *Neue Freie Presse*, 29 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 6.

Anayasal araçları kullanarak siyasi iktidarı ele geçiremeyeceğini anlayan monarşist muhalefet, Makedonya'daki hoşnutsuz Arnavut unsurları kullanarak bir darbe yapmaya karar vermişti.[24] Hürriyet ve İtilâf Fırkası önderlerinden Dr. Rıza Nur, Nisan 1909'daki 31 Mart karşı-devrimci darbe girişiminde parmağı olduğu gerekçesiyle Sinob'a sürülmüş olan Miralay Yakovalı Rıza Bey ile görüşmekteydi. İttihadcı hükümeti sarsacak ve sonunda düşürecek bir Arnavut isyanı çıkarmak üzere anlaştılar. Dr. Rıza Nur'u Sinob'dan kaçırma hazırlıkları yaptığı sırada Yakovalı Rıza Bey affedildi. Arnavutluk'a dönen Yakovalı Rıza Bey, hiç vakit kaybetmeden, planlandığı gibi isyanı örgütleme hazırlıklarına başladı.[25]

Dr. Rıza Nur, Arnavut isyancılarla II. Abdülhamid'in tüfekçilerinden Celâl Paşazade Emin Bey gibi kişiler aracılığıyla bağlantı kurmaktaydı. Kurye olarak çalışan Emin Bey her hafta İstanbul ile Üsküb arasında gidip gelmekteydi. İlişki ağında bizzat Dr. Rıza Nur tarafından Yakovalı Rıza Bey ile tanıştırılan ve gizli operasyonlara mali destek sağlayan Prens Sabahaddin de vardı.[26] Üsküb eski mebusları Hoca Said Efendi ile Necib Draga, Priştine eski mebusu Volçetrinli Hasan Bey, Mehmed Paşa Dralla, Receb Mitrovitza, İpek'ten Bedri Bey, Salih Yuka, İdris Sefer ve Issa Bolatinatz darbe hazırlığında bulunan öteki kişilerdi.[27] Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın liderleri Arnavutluk'taki

24 "Discontent in Albania: Hostile Attitude of the Tribes", *The Times*, 9 Mayıs 1912, s. 5; ve "Neue Gärungen in Albanien", *Neue Freie Presse*, 10 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 1. 10 Mayıs tarihli *Neue Freie Presse* ön sayfasında büyük bir olasılıkla Arnavut İsyanı'nın önde gelen isimlerinden Berat eski mebusu monarşist İsmail Kemal Bey'in dile getirdiği Arnavutluk'taki huzursuzluğun kaynakları ve olayların gelişmesi hakkındaki görüşlere yer verdi ("Ursache und Verlauf der Bewegung in Albanien - Von einem albanischen Führer", *Neue Freie Presse*, 10 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 1-2). İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasına önayak olduğu parlamenter rejimi yıkmak için Paris'te çalışan Şerif Paşa'nın yazdığı ve Arnavutları destekleyen 5 Temmuz 1912 tarihli mektup için bkz., William W. Rockhill'den Dışişleri'ne, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo. Ayrıca bkz., Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, s. 430.

25 Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 63; Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkaetsbewegung, 1878-1912*, s. 180; Joseph Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, s. 120; ve Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 125. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 50: 'Israr Ediyoruz: Hesaplar Lâyikiyle Tetkik Edilmeli'", *Tan*, 29 Aralık 1937, s. 9; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/1, s 262.

26 Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 63; Stefanaq Pollo ve Arben Puto, *The History of Albania from its Origins to the Present Day*, s. 144; ve Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 46-47

27 Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 64; Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung, 1878-1912*, s. 180; Joseph Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, s. 120; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 46-47; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 500. Priştine eski mebusu Hasan Bey ile Issa Bolatinatz *The Times* muhabiri tarafından isyan liderlerinden iki önemli isim olarak tanımlanmaktaydı ("The Albanian Outbreaks: A Serious Situation", *The Times*, 13 Mayıs 1912, s. 5; ve "The Albanian Rebels", *The Times*, 11 Haziran 1912, s. 5. Ayrıca bkz., "Die Gärung in Albanien: Die Unruhen in Ipek", *Neue Freie Presse*, 14 Mayıs 1912, sabah baskısı, s.

isyanı koordine eder ve mali açıdan desteklerken, ordu içindeki monarşistler de 6 Mayıs günü Manastır bölgesinde bir isyan başlattılar. Bazı subaylar garnizonlarını terk edip dağa çıktı; yakalananlar ise İstanbul'a getirildi.[28] Bu isyanın haberi Türk basınında neredeyse altı hafta kadar yer almayacaktı. 21 Mayıs'ta Üsküb'den gelen haberlerde de Volçetrinli Hasan Bey ile Issa Bolatinatz'ın örgütlediği Arnavutların şehrin dışında konuşlanarak ordu birlikleriyle jandarmalara saldırılar düzenledikleri bildirilmekteydi.[29] Bu haberlerin duyulduğu günlerde, Hükûmet içinde de Arnavutluk'taki isyana karşı alınması gereken önlemler konusunda şiddetli görüş ayrılıkları olduğu haberleri dış basında gözükmeye başladı.[30] Haziran ayı başlarında İpek civarında hükûmet kuvvetleri ile Arnavut isyancılar arasında çarpışmalar olduğu haberleri yabancı basında yer aldı.[31] Hemen hemen aynı günlerde Konya'daki rediflere ek olarak Uşak, Aydın, İzmir ve Denizli'deki rediflere de Arnavutluk'ta çıkan isyan nedeniyle seferberlik emri verildiği duyuldu.[32]

4; "Beratungen des Ministerrates", *Neue Freie Presse*, 20 Mayıs 1912, s. 4; "Die Agitation in Albanien", *Pester Lloyd*, 20 Mayıs 1912, s. 4; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 173-175).

28 "Plot Against the Turkish Commission", *The Times*, 9 Mayıs 1912, s. 5; Joseph Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, s. 119; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 175; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 563-565; ve Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler'*, s. 302-303. İsyancı subaylardan Hasan Tahsin Bey, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra monarşist/işbirlikçi Damad Ferid Paşa Hükûmeti tarafından İstanbul Polis Müdürü olarak atandı. Yetkililer tarafından yakalanan subaylardan Nafiz Bey ise Temmuz 1912 darbesinden sonra Harbiye Nazırı olarak atanan Nâzım Paşa'nın yaveri oldu; Ocak 1913'te 'Bab-ı Âli Baskını' sırasında da öldürüldü (Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 499).

29 "Unterhandlungen mit den Arnauten", *Pester Lloyd*, 22 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Bewegung unter den Albaniern: Die Unterhandlungen mit den Albaniern", *Pester Lloyd*, 23 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 8.

30 "Bewegung unter den Albaniern: Differenzen im türkischen Ministerrat", *Pester Lloyd*, 23 Mayıs 1912, s. 8. 30 Mayıs tarihli *Neue Freie Presse* ile *Pester Lloyd* gazeteleri 29 Mayıs günü yapılan kabine toplantısının olaylı geçtiğini yazdılar. Ciddi görüş ayrılıklarının yaşandığı bu fırtınalı toplantının ortasında İttihadcı nazırların salonu topluca terk ettikleri, geriye salonda yalnızca Sadr-ı Âzam Said Paşa ile Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Bey ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın kaldığı haberinin ise sıkıyönetim denetiminde olan basın tarafından kamuoyuna duyurulmasına yasak getirildiği için Türkiye'deki gazetelerde yayınlanmadığı söylendi ("Stürmische Sitzung des türkischen Ministerrates", *Neue Freie Presse*, 30 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 3; ve "Die türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 30 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 2). Ancak, bir gün sonraki *Pester Lloyd* gazetesinde, verilmiş olan bu haberin asılsız olduğu yazıldı ("Die Zustände in der Türkei: Falsche Gerüchte über eine Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 31 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 5).

31 "Ein Zusammenstoß zwischen Arnauten und Regierungstruppen", *Neue Freie Presse*, 7 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 3; "Bewegung unter den Albaniern", *Pester Lloyd*, 8 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 6; "Bewegung unter den Albaniern: Besetzung von Djakova", *Pester Lloyd*, 10 Haziran 1912, s. 5; ve "Bewegung unter den Albaniern: Die Lage bei Ipek", *Pester Lloyd*, 11 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 7; "Bewegung unter den Albaniern: Plündernde Arnautenbanden", *Pester Lloyd*, 13 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Gärung in Albanien", *Neue Freie Presse*, 14 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Die Vorgänge in Albanien", *Neue Freie Presse*, 14 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 5.

32 "Truppenkonzentrationen", *Pester Lloyd*, 8 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 4; ve "Türkische militarische Maßregeln", *Neue Freie Presse*, 9 Haziran 1912, s. 6.

Hükümet'in isyana karşı aldığı önlemler etkili olmaktan uzaktı. Manastır'daki anayasal düzene bağlı birliklerin kaçakların üzerine gideceği ilân edilmiş, ancak garnizonun kendi adamlarına karşı eyleme geçmeyeceği haberi gelmişti. Bunun üzerine İzmir Ordu Kumandanı Abdullah Paşa'ya bölgeye kendisine bağlı birliklerden asker göndermesi emredildi. Oysa Abdullah Paşa da monarşistlerle ve Arnavut isyancılarla birlikte hareket ediyordu ve Paşa kesin bir dille hiçbir Türk subayının kendi kardeşine karşı güç kullanmayacağı cevabını verdi. Bununla birlikte, askeri birlikler Manastır'a hareket etti. Hükümet artık karşı karşıya olduğu muhalefetin gücü ve boyutunun farkına varmıştı; iç savaş tehlikesi bile söz konusuydu. Kabinede kimileri sert askerî önlemler alınmasından yanaydı; kimileri de Manastır ve Selânik garnizonlarından bazı subayların Yüzbaşı Tayyar Bey Tetova ile Hükümet adına sürdürdükleri pazarlıkların sonucunu beklemek taraftarıydı.[33] Makedonya'ya gönderilen Abdullah Paşa kısa bir süre sonra İzmir'deki görevine iade edildi.[34]

Monarşistlerin darbe planlarında kilit öneme sahip 'Halâskâr Zabitan Grubu' adlı gizli bir askerî örgüt vardı.[35] Grubun önde gelen üyelerinden Erkân-ı Harb Binbaşısı Gelibolulu Kemal [Şenkıl] Bey, Rum banker ve 'siyasetçi' Georges Cleanthe Scalieri aracılığıyla Prens Sabahaddin ile ilişki kurmuştu.[36] Prens Sabahaddin Arnavut isyanıyla ilgili gelişmeleri görüşmek üzere Dr. Rıza Nur ile birkaç muhalif siyasetçiyi davet etti. Yaptıkları toplantıda Said Paşa Kabinesi'nin düşmesini sağlamak amacıyla bu kritik dönemeçte ordu içinde başlatılacak bir ayaklanmanın faydalı olacağı konusunda görüş birliğine vardılar. Toplantı sonrasında Prens Sabahaddin Halâskâr Zabitan Grubu'nun hazırladığı bildiriye kendi görüşlerini de ekleyerek yeni bir belge oluşturdu ve bu belge Beyoğlu'ndaki bir matbaada büyük miktarlarda çoğaltıldı. Mali destek yine Prens Sabahaddin tarafından sağlanmıştı.[37]

Bundan sonra monarşistler büyük bir sebatla subay devşirmeye giriştiler.[38]

33 "Türkischer Ministerrat", *Pester Lloyd*, 21 Mayıs 1912, akşam baskısı, s. 3; "Ernennung Abdullah Paschas zum Kommandanten in Prizrend und Ipek", *Neue Freie Presse*, 22 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 6; "Die Gârung in Albanien: Die Truppensendungen nach Oberalbanien", *Neue Freie Presse*, 22 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 6; "Bewegung unter den Albaniern: Truppensendungen nach Albanien", *Pester Lloyd*, 22 Mayıs 1912, sabah baskısı, s. 6.

34 "Das Oberkommando in Albanien", *Pester Lloyd*, 26 Mayıs 1912, s. 7

35 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı Imparatorluğunda Inkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 565-566. Ayrıca bkz., Bülent Dâver, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", s. 97

36 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 346; ve Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, ikinci baskı, s. 138.

37 Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 63-65. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 51: Prens Sabahattin Bey'in Yalısındaki Toplantılar", *Tan*, 30 Aralık 1937, s. 9.

38 Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 65-66; ve Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 166-168. İlk katı-

Askerle Prens Sabahaddin, Kâmil Paşa ve Nâzım Paşa arasında irtibat subayı gibi çalışan Dr. Rıza Nur, kendi anlatımıyla, evini karşı-devrimci propaganda metinlerinin yazılması ve öteki hazırlıklar için bir karargâh gibi kullanıma açmıştı.[39] Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile gizli askerî teşkilât arasındaki iletişimi ise Şura-yı Askerî Reisi Nâzım Paşa sağlıyor, iki grup arasındaki görüşmeler gizlice sürdürülüyor ve tüm siyasi entrikalar kamuoyuna ordu içindeki rahatsızlık şeklinde sunuluyordu.[40]

Haziran ayı sonunda Türkiye'deki gazeteler nihayet Manastır'daki isyandan kamuoyunu haberdar etmeye başladılar. Ancak basın olayın önemini küçümsemiş, birkaç hoşnutsuz subay ve askerin üstlerine karşı isyanı gibi haber vermişlerdi.[41] Oysa, Manastır birliklerinde ortaya çıkan ayaklanma gerçekte çok daha ciddiydi.[42] Hükümet kısa zamanda bunun askerin görüşlerini temsil eden Halâskâr Zabitan Grubu'nun da içinde bulunduğu, doğrudan kabineye karşı çıkarılmış bir isyan olduğunu anlayacaktı. Manastır'daki isyan yerel unsurların devreye girmesiyle vaktinden önce patlamıştı. Zaten bu gizli askerî örgütün uzun süredir İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı düşmanlık beslediği, ama Trablus Savaşı dolayısıyla geri durduğu herkesin malumuydu. Bunalım belki şimdilik atlatılmıştı, ama Arnavutluk'taki huzursuzluk ve monarşistlerin faaliyetleri bir arada düşünüldüğünde, Manastır'daki isyancıların ellerinin giderek güçlendiği görülüyordu.[43]

---

lanlar Gelibolulu Kemal, Kastamonulu Hilmi, Receb, İbrahim Aşkî, Kudret, 'Rossignol' Hüsnü, Hasan Âli ve Tevfik Bey idi (Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, ikinci baskı, s. 137-138).

39 Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 65-66. Bu fitneci propaganda metni için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 252-254.

40 Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 9-13; ve Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?* s. 65-66. Ayrıca bkz., Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, s. 169.

41 "Beyanname-i Resmi", *İktiham*, 15 Haziran 1328/28 Haziran 1912, s. 3; "Arnavutluk", *Tanin*, 15 Haziran 1328/28 Haziran 1912, s. 2; "Manastır Firarileri", *İktiham*, 15 Haziran 1328/28 Haziran 1912, s. 3; "Arnavutluk", *Tanin*, 16 Haziran 1328/29 Haziran 1912, s. 2-3; "Arnavutluk", *Tanin*, 18 Haziran 1328/1 Temmuz 1912, s. 2-3; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 166. Dahiliye Nazırı Hacı Âdil [Arda], Meclis-i Mebusan'da Arnavutluk'taki durum hakkında yaptığı açıklamada Arnavutların isyan hazırlığında olduklarını hâlâ inkâr etmekteydi ("Ministerial Statement", *The Times*, 6 Haziran 1912, s. 5).

42 "Mutiny of Turkish Troops: Albanian Disaffection", *The Times*, 25 Haziran 1912, s. 5; "Meuterei albanesischer Soldaten in Monastir", *Neue Freie Presse*, 25 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 1; "Die Meuterei in Albanien", *Neue Freie Presse*, 25 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 1; "Militärrevolte in Albanien", *Pester Lloyd*, 25 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 2; "Mutiny of Turkish Troops", *The Times*, 26 Haziran 1912, s. 5; "Monastir Mutiny: Political and Military Movement - Fighting with the Insurgents", *The Times*, 27 Haziran 1912, s. 8; ve "The Revolt of Troops at Monastir: Spread of the Disaffection", *The Times*, 28 Haziran 1912, s. 5. Arnavutluk'taki isyanla ilgili uzun bir değerlendirme yazısı için bkz., "Die Militärrevolte in Albanien", *Neue Freie Presse*, 28 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 1-2.

43 "Monastir Mutiny: Political and Military Movement - Fighting with the Insurgents", *The Times*, 27 Haziran 1912, s. 8; "Notes of the Week", *The Near East*, 5 Temmuz 1912, s. 261; ve Aram

22 Haziran'ı 23 Haziran'a bağlayan gece Halâskâr Zabitan Grubu üyesi Debreli Arnavut Yüzbaşı Tayyar Bey Tetova ile birkaç subay, beraberlerinde altmış kadar asker, çokça askeri mühimmat ve 1000 lira kadar para ile Manastır'ın yaklaşık on kilometre güneyindeki Bistrica Kışlası'nı terk ettiler. Daha sonra Debreli ve Pirlepeli birkaç Türk ve Hıristiyan subay ile emirlerindeki askerler de onlara katıldı.[44] Manastır Valisi ile Altıncı Ordu Kumandanı Fethi Paşa'nın isyancılar tarafından ev hapsine alındığı da İstanbul'a ulaşan haberler arasındaydı.[45] Tayyar Bey'in başında olduğu isyancılar Hükümet'e 'Hıfz-ı Vatan' –ya da 'Muhafaza-i Vatan'– adı altında örgütlendiklerini, Arnavut İsyanı'nı desteklediklerini, mevcut kabinenin istifa etmesini, Trablus'ta gerektiği kadar askerî hazırlık yapmadığı için sabık Hakkı Paşa Kabinesi'nin ihanetle yargılanmasını, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi Talât Bey, Cavid Bey, Hüseyin Cahid [Yalçın], Ömer Naci Bey, Dr. Nâzım Bey, Babanzade İsmail Hakkı Bey ile Rahmi [Arslan]'ın da mahkemeye çıkarılmalarını istediklerini beyan ettikleri bir telgraf yolladılar. Ayrıca, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi faaliyetlerinin yasaklanmasını, subayların şikâyetlerinin dinlenmesini ve genel seçimlerin yenilenmesini talep ediyorlardı.[46] Tayyar Bey

---

Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 176. Halâskâr Zabitan Grubu'nun hazırladığı ve yakalanan isyancıların üzerinde bulunan kışkırtıcı propaganda malzemesi için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 255-256.

44 "Meldungen aus Monastir", *Neue Freie Presse*, 25 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 1; "Militärrevolte in Albanien", *Pester Lloyd*, 25 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Gärung in Albanien", *Neue Freie Presse*, 26 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 3; "Militärrevolte in Albanien", *Pester Lloyd*, 26 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 5; "Monastir Mutiny: Political and Military Movement-Fighting with the Insurgents", *The Times*, 27 Haziran 1912, s. 8; "Bir Mülâzım-ı Saninin Gaybubeti", *İktiham*, 15 Haziran 1328/28 Haziran 1912, s. 3; "Pirlepe'den Firar Edenler", *İktiham*, 15 Haziran 1328/28 Haziran 1912, s. 3; "Firarilerin Mikdarı", *İktiham*, 15 Haziran 1328/28 Haziran 1912, s. 3; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Temmuz 1912, s. 263. Ayrıca bkz., Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung, 1878-1912*, s. 181; Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, s. 410; Basil Kondis, *Greece and Albania, 1908-1914*, s. 69; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, s. 430; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 125; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 325; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 257.

45 "Die Meuterei in Monastir", *Pester Lloyd*, 27 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 2. Bu haberler ertesi gün Türkiye'de çıkan gazetelerde yalanlandı ("Falsche Gerüchte", *Pester Lloyd*, 28 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 5).

46 "Die Forderungen der Meuternden", *Neue Freie Presse*, 25 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 2; "Militärrevolte in Albanien", *Pester Lloyd*, 26 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 5; "Militärrevolte in Albanien: Die Bewegung gegen die Jungtürken", *Pester Lloyd*, 27 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 5; "The Revolt of Troops at Monastir: Demand of the Mutineers", *The Times*, 28 Haziran 1912; "Die Militärrevolte in Albanien: Die Forderungen der Deserteure", *Pester Lloyd*, 28 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 5; "Ausbreitung der aufständischen Bewegung", *Pester Lloyd*, 28 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 1; "Die Militärrevolte in Albanien: Eine Versammlung in den Bergen", *Pester Lloyd*, 29 Haziran 1912, s. 5; "Die Verhandlungen mit den Meuteren", *Neue Freie Presse*, 1 Temmuz 1912, s. 2; "Die Militärrevolte in Albanien: Die Forderungen der Meuterer", *Pester Lloyd*, 1 Temmuz 1912, s. 4; "Die Militärrevolte in Albanien: Das Memorandum der Meuterer",

Neue Freie Presse gazetesine verdiği demeçte isyanı kendince 1908 Devrimi başlangıcındaki olaylara benzetiyor ve "Bundan dört sene önce hükûmetimizi varta-i felâkete yuvarlanmaktan men için kıyam ettiğimiz gibi, bu sefer dahi memleketimizin başına pek büyük felâketler davet etmiş ve dahili [ve] harici muharebeler vukuuna sebebiyet vermiş olan bir heyet-i inhisariyenin pençesinden vatanımızı tahlis için ayaklandık," diyordu.[47]

Ordu içinde Arnavutluk'taki isyana kendi monarşist emelleri için destek veren ciddi sayıda üst düzey paşanın olduğu Tayyar Bey'in Manastır'da isyanı resmen başlatmasının hemen ardından su üstüne çıktı. Rengini açıkça belli edenlerden ilki olan Abdullah Paşa, 28 Haziran'da İstanbul'a çektiği telgrafta Makedonya'daki 'silâh arkadaşları'na karşı emrindeki askerleri kullanmayacağını bildirdi.[48] *Hak* gazetesi aynı günkü sayısında Abdullah Paşa'nın görevden alınarak yerine eski Zabtiye Nazırı Çerkes Ali Paşa'nın atandığı haberini verdi.[49]

İzmir, Edirne ve bir ölçüde de Erzurum ve Erzincan'daki ordu birliklerinde isyan belirtileri vardı.[50] İzmir'deki altı fırka gücündeki ordu zaten isyancılarla birlikte hareket eden Abdullah Paşa komutasındaydı.[51] İzmir'deki Amerikan Konsolosu George Horton aldığı istihbarata dayanarak yazdığı bir raporda Abdullah Paşa'nın emrindeki subaylarla birlikte bir komplonun parça-

---

Pester Lloyd, 3 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2; "Notes of the Week", *The Near East*, 5 Temmuz 1912, s. 261; "Constantinople Letter", *The Near East*, 5 Temmuz 1912, s. 263; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 176; Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung, 1878-1912*, s. 181; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, s. 430-431; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 126; ve Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, s. 406.

47 "Mitteilungen eines albanesischen Beys über die Meuterei in Monastir", *Neue Freie Presse*, 28 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 4. Tayyar Bey'in adı verilmeden *Neue Freie Presse* gazetesinin yayınladığı bu demeç *İfham* gazetesinin 22 Haziran 1328/5 Temmuz 1912 tarihli sayısında *Neue Freie Presse* gazetesine atıfla *aynen* yayınlandı (Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 127).

48 "Wiederstand türkischer Offiziere gegen die Entsendung nach Monastir", *Neue Freie Presse*, 28 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., "The Turkish Military Revolt: Official Statements", *The Times*, 29 Haziran 1912, s. 5; "The Monastir Mutiny: Situation at Monastir" *The Times*, 1 Temmuz 1912, s. 5; "The Monastir Mutiny: Hopes of a Compromise", *The Times*, 3 Temmuz 1912, s. 5; "Notes of the Week", *The Near East*, 5 Temmuz 1912, s. 261; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 176.

49 "Wechsel im Smyrnaer Militärkommando", *Neue Freie Presse*, 28 Haziran 1912, akşam baskısı, s. 3; "Die Zustände in der Türkei: Der Militärkommandant von Smyrna", *Pester Lloyd*, 29 Haziran 1912, s. 5; "Die Bewegung der Truppen in Smyrna", *Neue Freie Presse*, 1 Temmuz 1912, s. 3; ve "Die Militärrevolte in Albanien: Bewegung unter den Truppen in Smyrna", *Pester Lloyd*, 1 Temmuz 1912, s. 4.

50 "The Monastir Mutiny: The Committee and the Movement", *The Times*, 1 Temmuz 1912, s. 5; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 12 Temmuz 1912, s. 295.

51 "Constantinople Letter", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 323; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 176. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 52: Sait Paşa Adeta Tehditkâr bir Vaziyet Almıştı", *Tan*, 31 Aralık 1937, s. 9.

sı olarak isyanı destekler mahiyette hareket ettiklerini kuvvetle tahmin ettiğini Washington'a bildirmişti.[52] Şam'daki Beşinci Ordu'da da komplocuların varlığı söz konusuydu. Şam'daki Ordu Kumandanı 6 Temmuz'da iki subayı isyanı destekleyen siyasi gösterilere katıldıkları gerekçesiye tutuklattı. Ancak, garnizondaki subaylar arkadaşlarının bırakılmalarını talep edince kumandan önce reddettiği bu talebi, bütün bir garnizon kararlılıkla direnince kabul etmek zorunda kaldı. Anadolu sahillerinde bulunan bir iki kışlada da subayların Manastır isyancılarıyla benzer talepleri olduğu haberleri gelmekteydi.[53]

Halâskâr Zabitan Grubu bu talepleri zaten kendileriyle birlikte aynı komplonun içinde olan Şura-yı Askerî Reisi Nâzım Paşa'ya da iletmişlerdi.[54] Nâzım Paşa da Halâskâr Zabitan Grubu'nun Kabine'nin istifasını isteme raddesine geldiğini, bu nedenle Hükûmet'in derhal konuya eğilmesi gerektiğini bildirdi.[55] Halâskâr Zabitan Grubu'nca ileri sürülen, ordudaki terfilerle ilgili 'düzensizlikler'in giderilmesi maksadıyla Padişah'ın bizzat Erkân-ı Harbiye'ye başkanlık etmesi talebi, düpedüz siyasi amaçlıydı.[56] Talepler arasında, Kabine'de bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen iki lideri, Cavid ve Talât Beylerin yanı sıra, *özellikle* Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın da adı zikredilerek, Cemiyet'in ve genel seçimler sonunda toplanan yeni Meclis'in kapatılması da vardı.[57]

Makedonya'daki birliklere güvenemeyen Hükûmet, Çanakkale'den bir fırka askeri isyan bölgesine sevketti. İçlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne

52 İzmir'deki Amerikan Konsolosu George Horton, Abdullah Paşa'nın hareketlerinin anayasal rejimi devirme girişimi olarak nitelenebileceğini kaydettiği raporunda şunları yazmıştı: "Abdullah'ın, emrindeki subaylarla birlikte İzmir yakınlarında Seydiköy'de bir evde toplandıkları ve her gün İmparatorluğun çeşitli kışlalarından kırk ila elli şifreli telgraf aldıkları konusunda emin ellerden bilgi aldım. Dikkat çekmek isterim ki, ordunun önde gelen subaylarının çoğu Arnavut ya da Arab'dır ve Cemiyet'in bu iki vilâyette uyguladığı siyasetten hiç memnun değildirler. Arnavutluk'taki son olayların oradaki ve başka yerlerdeki subaylar tarafından doğrudan örgütlenmiş olmasa da, destekleniyor olması neredeyse kesindir" (Konsolos George Horton'dan Dışişleri'ne, İzmir, 25 Temmuz 1912, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo). Raporun İngilizce aslı için bkz., Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, s. 387n.

53 "Constantinople Letter", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 323.

54 Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 52: Sait Paşa Adeta Tehditkâr bir Vaziyet Almıştı", *Tan*, 31 Aralık 1937, s. 9; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 134; ve Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 67

55 "Hurşid Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, 23 Ocak 1964, s. 5. Ayrıca bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 530; ve Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 67

56 "Salonika Letter", *The Near East*, 12 Temmuz 1912, s. 295.

57 "The Turkish Military Revolt: Divided Government Counsels", *The Times*, 29 Haziran 1912, s. 5; "Albanesische Offiziere als Führer der Bewegung", *Neue Freie Presse*, 29 Haziran 1912, s. 4-5; "The Turkish Revolt: Pessimism in Vienna", *The Times*, 4 Temmuz 1912, s. 5; "Salonika Letter", *The Near East*, 12 Haziran 1912, s. 295. Ayrıca bkz., Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 21: Prens Sabahattin Bey'in Yalısındaki Toplantılar", *Tan*, 30 Aralık 1937, s. 9.

düşman unsurlar olsa da, ordunun tamamen İttihadcılara karşı olduğu söylenemezdi. Subayların çoğu her ne pahasına olursa olsun ordu içindeki yangını söndürmek arzusunda olup, isyankârlara göz yumulması ve onların fazla ceza almadan salıverilmelerinden yanaydı. Mahmud Şevket Paşa ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlik kadrosu ise, belirlenen bir süre içinde teslim olacak kaçaklara sert davranılmayacağı, ama teslim olmayı reddedenlerin şiddetle cezalandırılacakları doğrultusunda bir açıklama yaptı. Buna rağmen, ne Harbiye Nezareti, ne de İttihadcılar durumun tamamen kontrol altına alınmış olduğundan emin değillerdi; ordu içindeki isyan hareketinin yayılmasını önlemek için vatansever subaylara güvenmekten başka çareleri yoktu.[58] İstanbul'dan trenle sevk edilen yedi yüz asker 30 Haziran'da Selânik'e inmiş ve hemen isyan bölgesine gönderilmişti. İstanbul'dan trenle Selânik'e yapılan sevkiyat devam edecekti.[59] Manastır, Debre, Pirlepe, Ohrida ve civarından Selânik'te toplanan istihbarata göre, bölgedeki Arnavut subayların örgütlediği bu isyan içeriği itibariyle anayasal düzene karşı bir hareketti.[60] Durumun ciddiyeti, bu isyan sırasında Selânik ile İstanbul arasındaki telgraf bağlantısının kesilmiş olmasından da somut bir şekilde anlaşılmaktaydı.[61]

Manastır'daki isyan haberi gelir gelmez Hükümet, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın önerisiyle, subay ve askerlere siyasi faaliyet yasağı getiren bir yasayı geçirmek üzere Meclis-i Mebusan'ı özel bir oturum için toplantıya çağırdı.[62] 30 Haziran'da İttihad ve Terakki Cemiyeti Meclis Gru-

---

58 "Die Militärrevolte in Albanien: Truppensendungen nach Monastir", *Pester Lloyd*, 1 Temmuz 1912, s. 4; "Truppentransport nach Monastir", *Neue Freie Presse*, 1 Temmuz 1912, s. 2; "The Monastir Mutiny: The Committee and the Movement", *The Times*, 1 Temmuz 1912, s. 5; "Troops Sent to Monastir: Officers and Politics", *The Times*, 2 Temmuz 1912, s. 5; "The Monastir Mutiny: The Movement of Turkish Troops", *The Times*, 3 Temmuz 1912, s. 5; "Constantinople Letter", *The Near East*, 12 Temmuz 1912, s. 295; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 176.

59 "Die Militärrevolte in Albanien: Truppensendungen nach Monastir", *Pester Lloyd*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

60 "Albanesische Offiziere als Führer der Bewegung", *Neue Freie Presse*, 29 Haziran 1912, s. 4-5.

61 "Unterbrechung der telegraphischen Verbindung zwischen Saloniki und Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 29 Haziran 1912, s. 4.

62 I/VI/22, 16 Haziran 1328/29 Haziran 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 537-539; "Die Militärrevolte in Albanien: Eine Versammlung in den Bergen", *Pester Lloyd*, 29 Haziran 1912, s. 5; "Mahmud Şevket Paşa'nın Beyanatı", *İktiham*, 17 Haziran 1328/30 Haziran 1912, s. 2; Babanzade İsmail Hakkı, "Asker ve Siyaset", *Tanin*, 17 Haziran 1328/30 Haziran 1912, s. 1; "Asker ve Siyaset", *Tanin*, 17 Haziran 1328/30 Haziran 1912, s. 1; "Ein Gesetzentwurf gegen die Einmischung der Armee in die Politik", *Neue Freie Presse*, 1 Temmuz 1912, s. 2; "Mahmud Schefket über die politische Betätigung der Offiziere", *Neue Freie Presse*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 6; "Notes of the Week", *The Near East*, 5 Temmuz 1912, s. 261; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 166; ve Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 133.

Manastır'daki isyanın hemen ardından *Neue Freie Presse* gazetesi Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ile yaptığı uzun bir mülâkatı yayınladı ("Mahmud Schefket über die Meuterei in Albanien und über die Friedensfrage", *Neue Freie Presse*, 27 Haziran 1912, sabah baskısı, s. 4-5).

bu'nun yaptığı gizli toplantıda Dahiliye Nazırı Talât Bey Makedonya'daki son durum ve subayların talepleri hakkında mebuslara açıklamalarda bulunarak alınacak önlemler hakkında bilgi verdi.[63] 26 Haziran günü Kabine'nin yapmış olduğu toplantıda alınan karar doğrultusunda, Mahmud Şevket Paşa acilen toplantıya çağrılan Meclis'te 1 Temmuz'da yaptığı konuşmada 1908 Devrimi öncesi ve sırasında subaylarla İttihadcılar arasındaki işbirliğinin önemine işaret ettikten sonra, aslında kendisinin ordunun siyasete karışmasına karşı olduğunu ve bu doğrultuda Askerî Ceza Kanunname-i Hümayunu'na zeyl olarak bir yasal düzenleme hazırladığını belirtti.[64] Hükümetin hazırladığı ve Meclis'e sunduğu tasarıya göre, siyasi toplantı ve gösterilere katılan veya siyasetle uğraşan tüm ordu mensuplarına iki aydan dört aya kadar hapis cezası verilmesi ve görev yerinin değiştirilmesi, durumun tekrarlanması halinde de yine iki aydan altı aya kadar hapis cezası uygulanması isteniyordu. Devletçe resmen tanınmış olsun olmasın, herhangi bir siyasal partiye giren tüm ordu mensuplarının ise ordudan ihracı ve iki aydan altı aya kadar hapsi de tasarıda yer almaktaydı.[65] Arnavut mebuslar ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyeleri dışında, mebusların büyük bölümü yasa teklifini desteklemekteydi.[66] Muhalif Kayseri mebusu Ali Galib Bey yasa tasarısının Kanun-u Esasi'ye uygun olmadığını, eğer Meclis'ten geçer de Manastır'daki subay ve askerler suçlu duruma düşerse, bunun askeri daha da fazla kışkırtacağını ileri sürdü. Manastır'da isyan eden subayların isteklerinin meşru olduğu yönünde sarfettiği sözler Meclis'te çok sert tepki aldı.[67] Sosyalist Erzu-

63 "Geheimsitzung der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 1 Temmuz 1912, s. 2-3.

64 II/I/23, 18 Haziran 1328/1 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 543-546; "Das Verbot politischer Betätigung für die türkischen Offiziere: Eine Rede des Kriegsministers", *Neue Freie Presse*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 6; ve Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetiminde Tesiri", s. 87-88. Ayrıca bkz., Babanzade İsmail Hakkı, "Harbiye Nazırının Nutku", *Tanin*, 19 Haziran 1328/2 Temmuz 1912, s. 1; "Die Offiziersverschwörung in Albanien", *Neue Freie Presse*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 5-6; ve Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 144-145.

65 "Mensubin-i Askeriyye'nin Siyasiyat ile Men'i İştigali hakkında Askerî Ceza Kanunnamesi'ne Zeyl Kanun Layihası", II/I/22, 16 Haziran 1328/29 Haziran 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 538.

66 II/I/23, 18 Haziran 1328/1 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 546-549; "Das Verbot politischer Betätigung für die türkischen Offiziere: Die Debatte", *Neue Freie Presse*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 6. Ayrıca bkz., Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetiminde Tesiri", s. 88-89; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 258.

67 II/I/23, 18 Haziran 1328/1 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1*, s. 550-554; ve Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetiminde Tesiri", s. 88-89. Ayrıca bkz., "Das Verbot politischer Betätigung für die türkischen Offiziere: Die Debatte", *Neue Freie Presse*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 6; "Ausschließung der Offiziere von der Politik", *Pester Lloyd*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4-5; ve "Die Militärrevolte in Albanien: Ausschließung der Of-

rum mebusu Vartkes Serengülyan, Ali Galib Bey'in Manastır'da çıkmış olan isyanı meşru gösterme çabasında olan bu monarşist nutkuna cevaben, "kendi prensiplerinin kuvvetine değil, askerin kuvvetine müracaat" eden hangi parti olursa olsun yanlış yaptığını ve bunun herkes tarafından eleştirilmesi gerektiğini söyledi.[68] Ordu mensuplarına her türlü siyasi toplantı ile gösteriyi ve herhangi bir siyasi mücadele içinde yer almayı yasaklayan bu yasa tasarısı hararetli tartışmaların ardından aynı gün Meclis'ten geçti.[69]

Ancak, bu tasarının Meclis'ten geçmesi Kabine'yi içine düşürülmüş olduğu siyasal bunalımdan kurtarmadı. Kabine istifaya zorlanıyordu.[70] 3 Temmuz'da komplonun içinde olan yüksek rütbeli subaylardan İzmir Kumandanı Müşir Abdullah Paşa'nın Erzincan'daki Üçüncü Ordu'ya mensup kırk iki subaydan oluşan bir grupla eşzamanlı olarak İstanbul'a geldiği ve onlardan aldığı destekle hükûmetin istifasını istediği rivayet ediliyordu.[71] Alınan istihbarata göre, Trabzon ve Erzurum garnizonlarındaki subaylardan bir grup da hükûmetin istifasını istemekteydi.[72] Edirne'deki Dördüncü Kolordu'da da 'Halk' adıyla örgütlenmiş bir gizli askeri cemiyetin varlığından bahsedilmekteydi. Bu örgüte bağlı subaylar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarına şiddetle muhaliftiler.[73] 'Hıfz-ı Vatan' adıyla kurulmuş olan gizli örgüte de Manas-

---

fiziere von der Politik", *Pester Lloyd*, 2 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2.

68 II/I/23, 18 Haziran 1328/1 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 555-557

69 II/I/23, 18 Haziran 1328/1 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 570-578; "Troops Sent to Monastir: Officers and Politics", *The Times*, 2 Temmuz 1912, s. 5; "Ausschließung der Offiziere von der Politik", *Pester Lloyd*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4-5; "Das Verbot politischer Betätigung für die türkischen Offiziere", *Neue Freie Presse*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Salonika Letter", *The Near East*, 12 Temmuz 1912, s. 295. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., "Die Offiziersverschwörung in Albanien", *Neue Freie Presse*, 2 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 5-6. Meclis'in kabul ettiği tasarının yasalaşarak yürürlüğe girmesi kısa vadede mümkün olmadı. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa kısa bir sure sonra istifaya zorlandı. Temmuz ayındaki askerî darbe sonucu Harbiye Nazırı olan Nâzım Paşa, monarşist mebusların isteği doğrultusunda, tasarıyı üç ay boyunca sürüncemede bıraktı. Yasa ancak 1912 yılı Ekim ayı ortalarına doğru *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi (*Takvim-i Vekayi*, 27 Eylül 1328/10 Ekim 1912'den aktaran Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 516). Ayrıca bkz., Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 146.

70 "Wahrscheinlicher Kabinettswechsel in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 1 Temmuz 1912, s. 3; ve "Forderung nach dem Rücktritt des jungtürkischen Komitees", *Neue Freie Presse*, 6 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1-2.

71 "Gerücht von dem Eintreffen einer oppositionellen Offiziersdeputation in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 4 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 148.

72 "Die Militärrevolte in der Türkei: Umsichgreifen der Revolte", *Pester Lloyd*, 4 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

73 "Ein geheimer Offiziersverein in Adrianopel", *Neue Freie Presse*, 4 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4. Ayrıca bkz., Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire: A Study of War and Revolution during the Young Turk Period, s. 145.

tır'daki Altıncı Ordu'da görev yapan subayların yüzde sekseninin destek verdiği gelen haberler arasındaydı.[74] 8 Temmuz'a gelindiğinde, Said Paşa Kabinesi'nin düşürülerek yerine monarşist Kâmil Paşa'nın kuracağı yeni bir hükûmet formülü üzerinde tartışmalar yapıldığı basında yer almaya başlamıştı.[75] Ordu içinden gelen baskılara dayanamayan Mahmud Şevket Paşa, 9 Temmuz gecesi ordu mensuplarına siyasi faaliyetleri yasaklayan yeni yasanın uygulamasını başka birinin yapmasının daha doğru olacağını gerekçe göstererek Harbiye Nazırlığı görevinden istifa etmek zorunda kaldı.[76] İstifası aslında Ordu içinde hatırı sayılır bir desteği olan Halâskâr Zabitan Grubu'nun dayatmaları sonucuydu; böylelikle Arnavutluk'taki isyancılarla birlikte hareket eden monarşistlere ilk kurban verilmiş oldu.[77] Ortalıkta ciddi bir siyasal bunalımın olduğu ve İttihadcıların prestij kaybettiği konuşulmaktaydı.[78]

Mahmud Şevket Paşa'nın istifasını, Yemen'e giden Ahmed İzzet Paşa'dan boşalan Erkân-ı Harb Reisliği'ne atanmış olan Bağdadlı Hadi Paşa'nın istifası

74 "Ursprung und Ausbreitung der Bewegung", *Neue Freie Presse*, 5 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

75 "Die Militârrevolte in der Türkei: Das neue Kabinett", *Pester Lloyd*, 9 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

76 "Mahmud Şevket Paşa'nın İstifası", *Tanin*, 27 Haziran 1328/10 Temmuz 1912, s. 2; "Harbiye Nazırı'nın İstifası", *İktiham*, 27 Haziran 1328/10 Temmuz 1912, s. 1; "The Turkish Cabinet: Committee and War Minister", *The Times*, 10 Temmuz 1912, s. 5; "Der Rücktritt des Kriegsministers Mahmud Schefket Pascha", *Neue Freie Presse*, 10 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; "Die Demission des türkischen Kriegsministers", *Pester Lloyd*, 10 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; "The Turkish Mutiny: Resignation of the War Minister", *The Times*, 11 Temmuz 1912, s. 6; "Constantinople Letter", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 323; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 134", *Tanin*, 15 Ocak 1944, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936 - 17 Nisan 1937), s. 180. Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 325; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 258; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 147; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 176. Mahmud Şevket Paşa'nın istifasına yol açan süreci Swanson, olayların yüzeysel görünüşünü nihai gerçeklik olarak kabul ederek, son derece ters bir açıdan ve *yanlış* şekilde yorumlamaktadır. Ona göre, Mahmud Şevket Paşa İttihadcıların önayak oldukları bir siyasi manevra sonucu istifa ettirilmiştir (Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire: A Study of War and Revolution during the Young Turk Period, s. 146-149).

77 "The Army and the Government", *The Times*, 11 Temmuz 1912, s. 6; "The Situation in Turkey", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 334; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 51: Prens Sabahattin Bey'in Yalısındaki Toplantılar", *Tan*, 30 Aralık 1937, s. 9; ve Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 147 Ayrıca bkz., Babanzade İsmail Hakkı, "Mahmud Şevket Paşa", *Tanin*, 28 Haziran 1328/11 Temmuz 1912, s. 1; ve "Mahmud Shevket's Fall: England and Turkey", *The Times*, 12 Temmuz 1912, s. 5. Halâskâr Zabitan Grubu mensubu Hasan Amca'nın tamamen farklı ve gerçekleri çarpıtan bir yorumu için bkz., Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 101. Bayur'un istifayla ilgili yorumu için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 259-260.

78 "Die Demission des türkischen Kriegsministers", *Pester Lloyd*, 10 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Der Rücktritt des Kriegsministers Mahmud Schefket Pascha", *Neue Freie Presse*, 10 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

izledi.[79] Monarşistler Mahmud Şevket Paşa'nın yakın akrabası olan Hadi Paşa'nın bu göreve atanmasına o zaman da itiraz etmişlerdi.[80] Aralarında Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın da olduğu bazı yüksek rütbeli subayların da istifaları beklenmekteydi.[81]

Bu arada, karşı-devrimciler İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlerine tehdit mektupları göndererek bazı İttihadcı nazırlarla partinin önde gelen yöneticilerinin katledileceğini bildirmekteydiler. Hükûmet'in istikrarını bozacak söylentiler de yayılmaya devam ediyordu. Örneğin, Halâskâr Zabitan Grubu İzmir'de bastırdığı ve Cemiyet aleyhtarı propaganda içeren el ilânlarını hem askerlere, hem de sivil halka dağıtmıştı. Yine İzmir'de yayınlanan *Müsavat* adlı monarşist gazete, aralarında Mahmud Şevket Paşa'nın da olduğu bazı Kabine üyelerinin katledildiklerine dair asılsız haberler vermişti.[82]

Said Paşa, Bahriye Nazırı Hurşid Paşa'dan Harbiye Nazırlığını vekâleten üstlenmesini istedi. Hurşid Paşa ise kabinenin tümden istifa etmesinden yanaydı; Said Paşa'nın ısrarları üzerine yerine birisi atanana kadar görevi geçici olarak kabul etti.[83] Monarşist muhalefetten gelen baskı ve tehdit o kadar ciddi boyutlardaydı ki, Said Paşa bu kez Arnavutluk'taki isyana çeşitli şekillerde destek vermiş olan İzmir Ordu Kumandanı Abdullah Paşa'ya bile teklif götürmek zorunda kaldı. Ancak, monarşistlerin esas amacı hükûmeti düşürmek olduğundan, o da 'görev ehliyeti açısından yetersiz' olduğu gerekçesiyle Said Paşa'nın teklifini reddetti.[84] Nâzım, Turgut Şevket, Abdullah, İbrahim ve Tatar Osman paşaların tümü nazır olabilecek nitelikte yüksek rüt-

79 "The Turkish Mutiny: Resignation of the War Minister", *The Times*, 11 Temmuz 1912, s. 6; "Rücktritt des türkischen Kriegsministers: Die Folgen der Demission", *Pester Lloyd*, 11 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 323.

80 "Mahmud Shevket's Fall: Feeling in the Army", *The Times*, 13 Temmuz 1912, s. 5.

81 *Tanin*, 2 Temmuz 1328/15 Temmuz 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 181; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 176-177. Ayrıca bkz., Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 101; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 259-260.

82 Şerafettin Turan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu-Yönetim İlişkileri", s. 74; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 181. Ayrıca bkz., Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetimine Tesiri", s. 90-91.

83 Hurşid, "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, 3: Harbe Devam mı Edecektik, Yoksa Sulh Çaresi mi Arıyacaktık?", *Hayat*, 9 Ocak 1964, s. 11; "Mahmud Şevket Paşa'nın İstifası", *Tanin*, 27 Haziran 1328/10 Temmuz 1912, s. 2; "The Turkish Mutiny: Resignation of the War Minister", *The Times*, 11 Temmuz 1912, s. 6; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 2*, s. 519; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 181; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 272.

84 "Mahmud Shevket's Fall: Feeling in the Army", *The Times*, 13 Temmuz 1912, s. 5; "Harbiye Nazırlığı", *İktiham*, 29 Haziran 1328/12 Temmuz 1912, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 181-182. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 215; ve Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 332-333.

beli subaylardı. Turgut Paşa ile Nâzım Paşa teklifi kabul etmediler. Monarşist basın, Kabine ile uzun görüşmeler yapmakta olan Nâzım Paşa'nın öneriyi bir kez daha düşünebileceğini yazdı.[85] Hükûmet, yaşanmakta olan siyasal bunalımı daha fazla uzatmadan, bu meseleyi mümkün olduğunca çabuk halletmek arzusundaydı. İş öyle bir noktaya gelmişti ki, ancak ve ancak şikâyetleri Mahmud Şevket Paşa'nın izlediği politikayla sınırlı olan ve yalnızca bu nedenle paşanın istifasını isteyen subaylarla, Kabine'nin toptan istifasını, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lağvedilmesini ve Meclis-i Mebusan'ın feshini talep eden monarşist eğilimli subaylar bir uzlaşma zemininde buluşturulabilirse ülkenin bir askerî darbeden kurtulma umudu vardı.[86]

Harbiye Nazırı olması istendiğinde Nâzım Paşa bazı şartlar öne sürerek görevi kabul edeceğini söylemişti. Türkiye'deki basında kamuoyuna yansıdığı şekliyle, öncelikle, Manastır'da isyan eden askerle onların başlarındaki subayların peşlerine düşülmeyecekti; ikincisi, sıkıyönetim kaldırılacak ve genel af ilân edilecekti; üçüncüsü, sorumluluğu Harbiye Nazırı'na verilmek üzere 'Kumandan-ı Âzam' adlı yeni bir makam yaratılacaktı. Monarşist dayatma karşısında çaresiz kalan İttihadcılar Nâzım Paşa'nın ilk iki talebini kabul edebileceklerini, ancak Kanun-u Esasi'de de yazıldığı şekliyle yalnızca Padişah'ın 'Kumandan-ı Âzam' olabileceğini, bu nedenle de Paşa'nın son şartını kabul etmelerinin mümkün olmadığını söylediler. Nâzım Paşa taleplerinde ısrarcı olunca Harbiye Nazırlığı adaylığı ortadan kalktı.[87] Yabancı basında çıkan haberlere bakılırsa aslında Nâzım Paşa'nın ileri sürdüğü şartlar arasında çok daha vahim olanları da vardı. Nâzım Paşa'nın, sayılan bu şartlara ek olarak, Meclis-i Mebusan'ın feshini, Said Paşa'nın sadr-ı âzamlık maka-

---

85 "The Turkish Mutiny: Resignation of the War Minister", *The Times*, 11 Temmuz 1912, s. 6; "Harbiye Nezareti", *Tanin*, 29 Haziran 1328/12 Temmuz 1912, s. 2; "Harbiye Nazırlığı", "Nâzım Paşa", ve "Osman Paşa", *İktiham*, 29 Haziran 1328/12 Temmuz 1912, s. 1; "Der Rücktritt Mahmud Schefket Paschas: Ministerberatung", *Neue Freie Presse*, 13 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Mahmud Shevket's Fall: The Vacant Ministry of War", *The Times*, 16 Temmuz 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 272. Erzincan'daki Ordu Kumandanı Müşir Tatar Osman Paşa'ya yapılmış olan nazırlık teklifi ile ilgili bkz., "Meldung über Ernennung eines Kriegsministers" ve "Tatar Osman Pascha", *Neue Freie Presse*, 15 Temmuz 1912, s. 2.

86 "Constantinople Letter", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 323. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 47-48.

87 "Nâzım Paşa", *İktiham*, 29 Haziran 1328/12 Temmuz 1912, s. 1; "Mahmud Shevket's Fall: The Difficulties of the Cabinet", *The Times*, 13 Temmuz 1912, s. 5; "Harbiye Nezareti", *Tanin*, 30 Haziran 1328/13 Temmuz 1912, s. 2; "Harbiye Nazırlığı ve Nâzım Paşa", *İktiham*, 30 Haziran 1328/13 Temmuz 1912, s. 1; "Nâzım Paşa - Harbiye Nazırlığı", *İktiham*, 1 Temmuz 1328/14 Temmuz 1912, s. 1; "Turkish Politicians and the War: The Cabinet Crisis", *The Times*, 15 Temmuz 1912, s. 5; "Nâzım Paşa'nın Şeraiti", *İktiham*, 4 Temmuz 1328/17 Temmuz 1912, s. 1; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 135", *Tanin*, 16 Ocak 1944, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 181; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 177

mından azlini ve İttihadcıların önemli şahsiyetlerinden Talât ve Cavid Beylerin nazırlıktan düşürülmesini istediği ileri sürülmekteydi.[88]

Said Paşa bu vahim dayatmalar karşısında son bir çare olarak Harbiye Nezareti görevini Mahmud Muhtar Paşa'ya teklif etti. 15 Temmuz'da yapılan bu teklif Kabine'nin son şansıydı.[89] Mahmud Muhtar Paşa her ne kadar başta Nâzım Paşa'nın ilk iki koşuluna benzer şartlar kabul edildiği takdirde görevi kabul edeceğini söylemesine ve İttihadcıların da bu şartlara razı olmasına rağmen sonunda o da kendisine yapılmış olan teklifi reddetti.[90] Buna rağmen o günkü basın Mahmud Muhtar Paşa'nın göreve atandığını yazıyordu. Oysa atamayı onaylayacak İrade-i Seniyye hiçbir zaman çıkmayacaktı.[91]

Kendilerine nezaret teklifi götürülen Paşalar aralarında anlaşmış gibi davranıyor, hepsi tek tek görev almayı reddediyor, bu da İttihadcılar tarafından desteklenen Said Paşa Kabinesi'ni çok zor durumda bırakıyordu.[92] Tam da bu kritik dönemeçte, Halâskâr Zabitan Grubu'yla ilgisi bulunan Bahriye Nazırı Hurşid Paşa, görevin Mahmud Muhtar Paşa'ya zorla kabul ettirilerek Kabine'nin bu siyasal bunalımı atlatacağı ve böylece darbenin engellenmiş olacağı endişesiyle durumu daha da çıkmaza sokmak üzere istifa etti.[93] Hurşid

---

88 "Die Bedingungen Nazim Paschas", *Neue Freie Presse*, 16 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Die Bedingungen Nazim Paschas", *Pester Lloyd*, 16 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4. Ayrıca bkz., "Die Bedingungen Nazim Paschas", *Neue Freie Presse*, 19 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

89 "Die Schwierigkeiten in der Türkei: Bevorstehende Ernennung Mahmud Muhtar Paschas zum Kriegsminister", *Neue Freie Presse*, 16 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; "Harbiye Nezareti", *İktiham*, 4 Temmuz 1328/17 Temmuz 1912, s. 1; "The Situation in Turkey", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 334; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 136", *Tanin*, 17 Ocak 1944, s. 2.

90 "New Turkish War Minister: Mahmud Mukhtar's Career", *The Times*, 17 Temmuz 1912, s. 5; "The Sultan and the Crisis: Said Pasha's Resignation", *The Times*, 19 Temmuz 1912, s. 5; "Die Gründe der Demission", *Neue Freie Presse*, 18 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 182; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* s. 100; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 135", *Tanin*, 16 Ocak 1944, s. 2; Mahmud Muhtar [Katırcıoğlu], *Maziye Bir Nazar*, s. 157; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 215-217; ve Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 333.

91 "Der neue Kriegsminister", *Pester Lloyd*, 16 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Krise in der Türkei: Der neue Kriegsminister", *Pester Lloyd*, 17 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; "New Turkish War Minister: Mahmud Mukhtar's Career", *The Times*, 17 Temmuz 1912, s. 5; ve "The Situation in Turkey", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 334.

92 Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 52: Sait Paşa Adeta Tehditkâr bir Vaziyet Almıştı", *Tan*, 31 Aralık 1937, s. 9. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 272.

93 "Der Hergang der Krise", *Neue Freie Presse*, 18 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; Mahmud Muhtar [Katırcıoğlu], *Maziye Bir Nazar*, s. 157; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 182. İstifa haberi için

Paşa'nın bu hareketi monarşistlerin baştan beri amaçladığı etkiyi gösterdi: Cavid ve Talât Beylerin monarşistlerin tehditlerine boyun eğmemesi ve Kabine'yi yıldırma ve yıpratma politikasına karşı dirayetle direnmesi için yaptıkları uyarılara rağmen, Said Paşa'nın istifa etmekten başka yapabileceği bir şey kalmamıştı.[94]

Said Paşa Kabinesi 17 Temmuz'da, yani Meclis-i Mebusan'da dörde karşılık yüz doksan dört oyla güvenoyu almasından iki gün sonra istifa etmiş oldu. 15 Temmuz günü hem Said Paşa, hem de Hariciye Nazırı Asım Bey, Meclis-i Mebusan'da ülke içindeki rahatsızlıklara ve bunun uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerine değindikleri, çok olumlu karşılanan birer konuşma yapmışlardı.[95]

Asım Bey bu siyasi bunalım sırasında tam dört kez istifaya kalkışmış, ama her seferinde Talât Bey tarafından önlenmişti. Hurşid Paşa, Bahriye ve Harbiye nezaretleri görevlerini bırakınca, Said Paşa İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimine bu koşullarda artık sadr-ı âzamlık görevine devam etmesinin

bkz., "Unbestätigtes Gerücht über die Demission Churschid Paschas", *Neue Freie Presse*, 17 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Demission des türkischen Gesamtkabinetts", *Neue Freie Presse*, 18 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2.

94 "Das Demissionsschreiben Said Paschas", *Neue Freie Presse*, 18 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; "Salonika Letter", *The Near East*, 26 Temmuz 1912, s. 351; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 136", *Tanin*, 17 Ocak 1944, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 182. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s. 277

95 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 137", *Tanin*, 18 Ocak 1944, s. 2; Babanzade İsmail Hakkı, "Buhrandan Buhrana", *Tanin*, 5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, s. 1; "Buhran-ı Vükelâ: Said Paşa'nın İstifası - Esbab-ı İstifa", *Tanin*, 5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, s. 1-2; "İstifa", *Tanin*, 5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, s. 2; "Buhran-ı Vükelâ", "Said Paşa'nın Konağında", ve "Kabul-ü İstifa Tebliği", *İktiham*, 5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, s. 1, "Resignation of the Cabinet: Growing Difficulties in Albania", *The Times*, 18 Temmuz 1912, s. 6; Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 107 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 183]; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 325; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 275; ve Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 567 Ayrıca bkz., Ahmed İzzet, *Feryadım*, *1*, s. 116. İstifa mektubunun tarihi 15 Temmuz 1912 idi. Kamuoyuna 18 Temmuz 1912 tarihli *Takvim-i Vekayi* ile duyuruldu. İstifa mektubunun tam metni için bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, *2*, s. 536-537 İstifa mektubu metni için ayrıca bkz., "Das Demissionsschreiben Said Paschas", *Neue Freie Presse*, 18 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

İl/1/33, 2 Temmuz 1328/15 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *2*, s. 315-336; "Hükûmetin İzahatı: Üç Nutk-u Mühim - Bir Kitle-i İttihad", *Tanin*, 3 Temmuz 1328/16 Temmuz 1912, s. 1-4; "Das Expose Said Paschas: Der Großvezier über den Krieg", *Neue Freie Presse*, 16 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1-2; "Die Krise in der Türkei: Ein Exposé Assim Beys", *Pester Lloyd*, 16 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die türkische Kammer", *Pester Lloyd*, 16 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1-2; "The Situation in Turkey", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 334; ve Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1089. Yalçın'a göre, kabine güven oylamasında 196 oy almıştı (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 182).

mümkün olmadığını söyledi. Talât Bey zaman kazanmak için Said Paşa'ya istifasını ertelemesini rica etti. Said Paşa kabinenin görevi bıraktığını Padişah'a bildirmek için bir gün daha bekledi.[96]

Bundan önceki Hakkı Paşa Kabinesi İtalya ile Trablus Garb Savaşı başladığında savaşı engelleyemediği ya da önceden yeterli hazırlık yapmadığı için suçlanmış ve istifaya zorlanmıştı. Bunun üzerine Said Paşa, dış görünüşte 'partisiz' ve 'tarafsız' bir kabine kurmuş, ancak kısa bir süre içinde İttihad ve Terakki Cemiyeti, liderlerinden bazılarını kabineye sokmayı başararak, Cemiyet'in konumunu güçlendirmişti. Aynı siyasal güç takviyesi Meclis'te de uygulanmış, seçimler İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyecek ve parlamentoya taşıyacak şekilde dikkatle tasarlanmıştı. Bu da, doğal olarak, Said Paşa Kabinesi'ne muhalefetin duyduğu hoşnutsuzluğu arttırmıştı. Kabine'ye girmeyi başaran İttihadcılar dolayısıyla kabine içi çekişmeler keskinleşmiş, monarşist muhalefetin eline paha biçilmez bir koz geçmiş, ordu içindeki hoşnutsuzluk İttihadcıların iktidarlarını pekiştirme politikalarına paralel bir şekilde büyümeye başlamıştı.[97]

Said Paşa Kabinesi'nin istifası sonrasında yeni hükümetin kimin başkanlığında kurulacağı sıcak bir tartışma konusuydu. Monarşistlerin esas amacı Kâmil Paşa'nın Sadaret makamına getirilmesiydi; ancak İttihad ve Terakki Cemiyeti bu öneriye şiddetle muhalefet etmekteydi.[98] İttihadcıların, haklı sebeplerle, reddettiği Kâmil Paşa yerine kimin sadr-ı âzam olarak atanması konusunda pek fazla tercihte bulunacakları bir durum yoktu. Bu ciddi siyasal kriz ortamında o esnada Londra Sefiri olarak görev yapan Tevfik Paşa'nın adı kamuoyunda muhtemel adaylar arasında dolaştırılmaktaydı. 17 Temmuz'da Padişah'ın görev teklif etmek amacıyla, 31 Mart darbesi sırasında hükümeti idare etmesi için Sadr-ı Âzam olarak atanmış olan monarşist Tevfik Paşa'yı İstanbul'a davet ettiği kamuoyuna duyuruldu.[99]

---

96 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 136", *Tanin*, 17 Ocak 1944, s. 2; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 2*, s. 523-526'da tamamı alıntılanan İttihadcı Bursa mebusu Hakkı Baha [Pars]'ın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa'daki temsilcisi Celâl [Bayar]'a İstanbul'dan gönderdiği 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912 tarihli mektup. Bu konuyla ilgi ayrıca bkz., "La situation du cabinet: Les déclarations du ministre de affaires étrangères à la Chambre", *L'Écho de Paris*, 16 Temmuz 1912, s. 3; "Der Eindruck der Demission auf die jungtürkische Partei", *Neue Freie Presse*, 18 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

97 "The Situation in Turkey", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 334. Ayrıca bkz., F.O. 424/232, Binbaşı Tyrrell'den Mr. Marling'e, İstanbul, 29 Temmuz 1912, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part VII*, no.101164, s. 99-100.

98 "Die Jungtürken gegen ein Kabinett Kiamil", *Neue Freie Presse*, 19 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

99 "Resignation of the Cabinet: Growing Difficulties in Albania", *The Times*, 18 Temmuz 1912, s. 6; "Meclis Koridorlarında", *İktiham*, 5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, s. 2; "Tevfik Paşa'ya Teklif", *Tanin*, 5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, s. 2; "Tewfik Pascha", *Neue Freie Presse*, 18 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Krise in der Türkei: Versuche der Kabinettsbildung",

Monarşistlerin baskısı tüm bu kriz sırasında şiddetlenerek devam etmekteydi. 18 Temmuz günü Şura-yı Askerî Reisi Nâzım Paşa başkanlığında Harbiye Nezareti'nde yapılan bir toplantı sırasında Halâskâr Zabitan Grubu'nun ültimatom niteliğindeki bildirisi Nezaret'teki yüksek rütbeli subaylar aracılığıyla diğer Şura-yı Askerî üyelerine ulaştırıldı. Daha önce Nâzım Paşa'ya verilmiş olan ve dolayısıyla içeriğinden Paşa'nın zaten haberdar olduğu bu bildiride Said Paşa Kabinesi çok sert bir dille eleştiriliyor, Meclis'in feshiyle birlikte yeniden yapılacak seçimler sonucunda 'gayr-i mesul cemiyetlerin tesir ve müdahalelerinin' önleneceği bir siyasal ortamın yaratılması ve Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak atanması talep ediliyordu.[100] Hurşid Paşa Halâskâr Zabitan Grubu'nun Şura-yı Askerî üyelerine ulaştırdığı bu talepleri hemen telefonla Said Paşa'ya iletti. Bunun üzerine hemen Bab-ı Âli'de yapılan ve Kabine üyelerinden Sadr-ı Âzam Said Paşa, Dahiliye Nazırı Hacı Âdil [Arda], Posta ve Telgraf Nazırı Talât Bey, Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi ve Hariciye Nazırı Asım Bey'in hazır bulundukları toplantıda Hacı Âdil [Arda] ile Talât Bey, Hurşid Paşa'dan isyancı subaylara karşı kuvvet kullanmasını istediler. Hurşid Paşa böyle bir şeyi kesinlikle yapmayacağını söyledi. Kabine tam bir çıkmazdaydı. Said Paşa, Şura-yı Askerî Reisi Nâzım Paşa'yı Bab-ı Âli'ye çağırdı, ancak Nâzım Paşa Bab-ı Âli'ye gelmeyi reddetti. Hem Nâzım, hem de Hurşid Paşa ellerindeki ültimatomun derhal Padişah'a sunulmasının gerekliliği üzerinde ısrarcıydılar. Özellikle Nâzım Paşa bir saat bile beklemekten yana değildi. Toplantıda konunun Said Paşa tarafından Padişah'a iletilmesi karara bağlanmış olmasına rağmen toplantıyı terk eden Hurşid Paşa vakit kaybetmeden doğrudan Saray'a gitti.[101]

Pester Lloyd, 18 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 7; "Die Krise in der Türkei: Ernennung Tewfik Paschas", *Pester Lloyd*, 18 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; "Tewfik pacha appelé à Constantinople", *L'Écho de Paris*, 18 Temmuz 1912, s. 3; "The Sultan and the Crisis: Said Pasha's Resignation", *The Times*, 19 Temmuz 1912, s. 5; "La Crise Turque: Tewfik pacha et le grand-vizirat", ve "Tewfik pacha accepte de former le ministère", *L'Écho de Paris*, 20 Temmuz 1912, s. 3; Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 52: Sait Paşa Adeta Tehditkâr bir Vaziyet Almıştı", *Tan*, 31 Aralık 1937, s. 9; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 277 Bu sırada Tevfik Paşa Londra Büyükelçisiydi ("The Situation in Turkey", *The Near East*, 19 Temmuz 1912, s. 334). Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936 - 17 Nisan 1937), s. 197

100 Hurşid, "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, 5: Halâskâr Zabitan Grupunun Beyannamesi", *Hayat*, 23 Ocak 1964, s. 10-11; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 523-526'da tamamı alıntılanan İttihadcı Bursa mebusu Hakkı Baha [Pars]'ın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa'daki temsilcisi Celâl [Bayar]'a İstanbul'dan gönderdiği 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912 tarihli mektup. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 47. Monarşistlerin Paris'te sürgündeki liderlerinden Şerif Paşa'nın yayınladığı aylık *Mècheroutiette* gazetesinin Ağustos ayı sayısında da bu bildirinin tam metni Fransızca olarak yayınlandı ("Un manifeste de la Ligue militaire", *Mècheroutiette*, No.33 (Ağustos 1912), s. 30-32).

101 Hurşid, "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, 6: Sultan Reşad'ın Askere Gönderdiği Beyanname", *Hayat*, 30 Ocak 1964, s. 18; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2, s. 73-74; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 523-526'da tamamı alıntılanan İt-

Nâzım Paşa, yanında diğer Şura-yı Askerî üyeleri ile Hurşid Paşa'dan önce Saray'a varmıştı. Önce Kabine adına Hurşid Paşa, hemen sonra da toplu olarak huzura kabul edilen Şura-yı Askerî üyeleri Padişah'a Halâskâr Zabitan Grubu'nun bildirisini sunarak Saray'ı askere hitaben bir beyanname yayınlamaya ikna ettiler. Durumu kabullenmek zorunda kalan Padişah telefonla Said Paşa'ya Kabine'den ordunun şikâyetlerini dikkate alan bir bildiri hazırlamasını rica etti. Hurşid Paşa'nın da tekrar Bab-ı Âli'ye dönmesinin ardından kabinenin Said Paşa başkanlığında hazırladığı bildiri Padişah'ın onayına sunuldu. Ne var ki, o gece Nâzım, Hurşid ve Hadi Paşalar bildiriyi isyancı subayların cezalandırılmalarını ima eden her türlü ifadeyi metinden çıkarttılar.[102]

Kabinenin hazırladığı, ancak haberi ve izni olmadan üzerinde değişiklik yapılmış olan 'Beyanname-i Padişahi' hemen o gün, yani 19 Temmuz Cuma Selamlığı'nda, bizzat Hurşid Paşa tarafından Yıldız'da Hamidiye Camii'nde okundu. Beyanname aynı gün Harbiye Nezareti'nde, Selimiye ve Davud Paşa kışlalarında, Bebek üzerindeki ve Karadeniz Boğazı'ndaki kıtalarda okundu. Beyannamede Padişah, Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan başkanlarının fikirlerini de aldıktan sonra Londra Sefiri Tevfik Paşa'yı 'her türlü tesirden uzak kimseler'den oluşacak bir hükûmet kurması için görevlendirdiğini söylüyor, sonra da "bazı zabitan namına olarak Kanun-u Esasi ahkâmına ve herkesin riayetle mükellef olduğu hukuk-u mukaddese-i Hilâfet ve Saltanat'a karşı" bazı talepler yapıldığından bahisle, "adedinin bi şüphe pek kalil olması lâzım gelen bir zümre namına vukua gelmiş müracaata iştirak edenlerin bazı su-i tefehhümat saikasiyle vazife-i askeriyelerini bir an için unutmuş bulunanlardan olacağını tahmin" ediyordu. Askerlerin siyaseti bir tarafa bırakarak yalnız üstlerinden alacakları emirleri yerine getirmeleri gerektiğini vurgulayan Padişah, bunun aksine hareket edenlerin 'vatan haini' olacağını söylüyordu.[103] Bu, çoğu eski rejim paşalarından oluşacak muhafazakâr

---

tihadcı Bursa mebusu Hakkı Baha [Pars]'ın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa'daki temsilcisi Celâl [Bayar]'a İstanbul'dan gönderdiği 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912 tarihli mektup.

102 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 137", *Tanin*, 18 Ocak 1944, s. 2; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 523-526'da tamamı alıntılanan İttihadcı Bursa mebusu Hakkı Baha [Pars]'ın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa'daki temsilcisi Celâl [Bayar]'a İstanbul'dan gönderdiği 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912 tarihli mektup. Hurşid Paşa'nın bu konudaki savunması için bkz., Hurşid, "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, 6: Sultan Reşad'ın Askere Gönderdiği Beyanname", *Hayat*, 30 Ocak 1964, s. 18-19. Padişahın beyannamesinin gazetelerde yayınlanan tam metni için bkz., "Beyanname-i Padişahi", *Tanin*, 7 Temmuz 1328/20 Temmuz 1912, s. 1. Nâzım ve Hurşid Paşaların Padişah'ı ziyareti hakkında bkz., "Churschid und Nazim Pascha beim Sultan", *Neue Freie Presse*, 20 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "La Ligue militaire contre le comité Union et Progrès", *L'Écho de Paris*, 21 Temmuz 1912, s. 3.

103 "Eine Proklamation des Sultans", *Pester Lloyd*, 20 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Proklamation des Sultans an die Armee", *Pester Lloyd*, 20 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; "Eine Botschaft des Sultans an die Armee", *Neue Freie Presse*, 20 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1-2;

bir hükûmetin kurulması ve İttihadcıların iktidardan uzaklaştırılması anlamına geliyordu.[104] Ertesi gün değiştirilmiş metin gazetelerde yayınlandı. Kabine toplanıp yapılan şeyin anayasa ihlâli olduğunu ilân etti.[105]

Kamuoyuna da resmen yansıtıldığı gibi yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilmiş olan Tevfik Paşa'nın, sadr-ı âzamlığı kabul etmek için, bazı şartlar ileri sürdüğü konuşulmaktaydı. Paşa, hem İtalya ile savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği, hem de Arnavutluk'taki ayaklanma dolayısıyla yürürlükte olan sıkıyönetimin kaldırılmasını, ayaklanan ordu mensupları için genel af ilân edilmesini, Meclis-i Mebusan'ın feshini ve 'gizli' dernek ve siyasi örgütlerin –yani İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin– kapatılmasını istiyordu. İttihadcılar bu talepleri elbette reddettiler ve Tevfik Paşa seçeneği ortadan kalktı.[106]

Durum yine çıkmazdaydı. Parlamenter kurallar dışında hareket eden güçler Said Paşa Kabinesi'ni istifaya zorlamıştı. Monarşist muhalefet İttihadcı karşıtı bir sadr-ı âzam ve kabine arzu ediyordu. Basında çıkan haber ve yorumlarda da vurgulandığı üzere, esas amaç Kâmil Paşa'nın sadarete getiril-

---

"Notes of the Week", *The Near East*, 26 Temmuz 1912, s. 349. 6 Temmuz 1328/19 Temmuz 1912 tarihli bildirinin tam metni için bkz., "Beyanname-i Padişahi", *Tanin*, 7 Temmuz 1328/20 Temmuz 1912, s. 1; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2, s. 74-75; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 197; Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1713-1714; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 278-279. Ayrıca bkz., Hurşid, "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, 6: Sultan Reşad'ın Askere Gönderdiği Beyanname", *Hayat*, 30 Ocak 1964, s. 19.

104 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 279. Konu ile doğrudan ilgili bir başyazı için bkz., "Eine Botschaft des Sultans an die Armee", *Neue Freie Presse*, 20 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1-2.

105 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 137", *Tanin*, 18 Ocak 1944, s. 2; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 523-526'da tamamı alıntılanan İttihadcı Bursa mebusu Hakkı Baha [Pars]'ın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa'daki temsilcisi Celâl [Bayar]'a İstanbul'dan gönderdiği 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912 tarihli mektup. Padişahın beyannamesinin gazetelerde yayınlanan tam metni için bkz., "Beyanname-i Padişahi", *Tanin*, 7 Temmuz 1328/20 Temmuz 1912, s. 1.

106 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 138", *Tanin*, 19 Ocak 1944, s. 2; "The Sultan and the Crisis: Tewfik Pasha's Plans", *The Times*, 19 Temmuz 1912, s. 5; "The Turkish Crisis: Tewfik Pasha to Form a Cabinet", *The Times*, 20 Temmuz 1912, s. 8; "Buhranı Vükelâ: Tevfik Paşa", ve "Tevfik Paşa'nın Sadareti Hakkında", *İktiham*, 7 Temmuz 1328/20 Temmuz 1912, s. 2; "La Crise Turque: Tewfik pacha et le grand-vizirat", *L'Écho de Paris*, 20 Temmuz 1912, s. 3; "Das Programm Tewfik Pascahs", *Pester Lloyd*, 20 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; "Kiamil pacha n'entrera dans un cabinet Tewfik qu'après rupture avec le comité", *L'Écho de Paris*, 21 Temmuz 1912, s. 3; "Die Bedingungen Tewfiks für die Kabinettsbildung", ve "Neue Bedingungen Tewfik Paschas", *Neue Freie Presse*, 21 Temmuz 1912, s. 5; "Die Krise in der Türkei: Die Schwierigkeiten der Kabinettsbildung", *Pester Lloyd*, 21 Temmuz 1912, s. 5; "Tewfik pacha est écarté", *L'Écho de Paris*, 22 Temmuz 1912, s. 3; "Notes of the Week", *The Near East*, 26 Temmuz 1912, s. 349; ve Ziya Şakir [Soko], "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı? 52: Sait Paşa Adeta Tehditkâr bir Vaziyet Almıştı", *Tan*, 31 Aralık 1937, s. 9. Ayrıca bkz., Hurşid, "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, 9: Meşrutiyetin Başında Kapıldığımız Masum Hayaller", *Hayat*, 20 Şubat 1964, s. 25; ve Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 337

mesiydi. Oysa bu ne İttihad ve Terakki Cemiyeti, ne de ağırlıklı olarak antiparlamenter muhalefetin karşısında olan Meclis-i Mebusan üyeleri tarafından kabul edilebilirdi.[107] Monarşistler Ferid Paşa ile Kâmil Paşa'nın adlarını telâffuz etmeye başladıklarında İttihad ve Terakki Cemiyeti kararlı bir direniş gösterdi.[108] 19 Temmuz gecesi Şura-yı Askerî Reisi Nâzım ve Şura üyeleri Hurşid ile Hadi Paşaların Saray'da Padişah ile görüşüp sadarete Kâmil Paşa'nın getirilmesi konusunda ısrarcı davranmaları üzerine Talât Bey, Mabeyn Başkâtibi Halid Ziya [Uşaklıgil]'i iç savaşa yol açacağı endişesiyle bu adaylığı engellemek için elinden geleni yapması için uyardı.[109]

Tevfik Paşa seçeneğinin de ortadan kalkmış olduğu bu olağanüstü şartlarda görev Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya verildi.[110] Tarafdarlarının 'Büyük Kabine' olarak tanımladığı yeni kabine, 21 Temmuz'da Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında kuruldu.[111] *Neue Freie Presse* gazetesinin konu ile ilgili baş-

107 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 197; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 138", *Tanin*, 19 Ocak 1944, s. 2. Ayrıca bkz., "Yeni Kabine Hakkında", *Iktiham*, 7 Temmuz 1328/20 Temmuz 1912, s. 2'de aktarılan 19 Temmuz 1912 tarihli *Osmanischer Lloyd*. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 52-55.

108 "Die Jungtürken gegen ein Kabinett Kiamil", *Neue Freie Presse*, 19 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; "Tevfik Paşa Kabinesi", *Iktiham*, 8 Temmuz 1328/21 Temmuz 1912, s. 1; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 3, s. 47; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 49; ve Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 338.

109 "Die Forderungen der Offiziersdeputation", *Neue Freie Presse*, 21 Temmuz 1912, s. 5; "Die Forderungen der Armee", *Pester Lloyd*, 21 Temmuz 1912, s. 5; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 3, s. 47; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 49; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* s. 106; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/1, s. 279-280. Ayrıca bkz., "Kiamil Pasha's Position", *The Times*, 8 Temmuz 1912, s. 1.

110 Her ne kadar esas soruna *hiç* değinmeyen ve Kâmil Paşa'yı kayıran bir ifade kullanmış olsa da, Hurşid Paşa'nın gözlemleri konuyu özetlemektedir: "Tevfik Paşa Sadareti kabul etmek için peşin olarak Mebusan Meclisi'nin dağıtılmasını şart koşmuştu. Halbuki o zaman bu mümkün değildi. Tevfik Paşa'dan başka kim Sadrazam olabilir diye düşünüldü. Kâmil Paşa olamazdı. Çünkü İtilâf ve Hürriyet Partisi'ne dayandığından ortadaki fitne ve fesadı kaldıramazdı. Kâmil Paşa'dan sonra bir, iki zat daha düşünüldü ise de onlar da matlup vasıfları haiz değildi. Nihayet Âyan Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya sıra gelmişti. Muhtar Paşa rütbesi büyük, müteaddit muharebelerde hizmet ve ehliyetini ispat etmiş, memlekete kendisini tanıtmış bir zattı, fırkalardan birisine de mensup değildi" (Hurşid, "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, 9: Meşrutiyetin Başında Kapıldığımız Masum Hayaller", *Hayat*, 20 Şubat 1964, s. 25).

111 "Muhtar Paşa - Kâmil Paşa Kabinesi", *Iktiham*, 9 Temmuz 1328/22 Temmuz 1912, s. 1, "New Turkish Cabinet: Mukhtar Paşa Grand Vizier", *The Times*, 22 Temmuz 1912, s. 5; "Buhranın Nihayeti", *Tanin*, 9 Temmuz 1328/22 Temmuz 1912, s. 1; ve "Yeni Sadr-ı Âzam", *Tanin*, 9 Temmuz 1328/22 Temmuz 1912, s. 1; "Wichtige Nachrichten aus Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 22 Temmuz 1912, s. 1; "Le Nouveau Ministère", *L'Écho de Paris*, 22 Temmuz 1912, s. 3; ve "Großvezier Achmed Mukhtar Pascha", *Pester Lloyd*, 22 Temmuz 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 139", *Tanin*, 20 Ocak 1944, s. 2; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2, s. 78-79; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 105; Ahmed Bedevi Kuran, *Os-*

Gazi Ahmed Muhtar Paşa (Kaynak: *İkinci Meşrutiyet'in İlânının 100. Yılı* (İstanbul: Koç Vakfı Yayını, 2008), s. 124).

yazısında ise kabine dünyaya, alaycı bir ifadeyle, "Genç Türkler'e karşı bir seksenliğin Sadareti" olarak tanıtıldı.[112] Monarşist muhalefetin sürgündeki liderlerinden ve aylık yayınlanan *Mècheroutiette* gazetesinin başyazarı Şerif Paşa yeni kabine kurulur kurulmaz Paris'te verdiği demeçte artık İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gücünün tamamen kırılmış olduğunu iddia etmekteydi.[113] Hükûmette Meclis-i Âyan'ın Kâmil Paşa'ya yakın monarşist üyelerinden Gabriel Nouradunghian Hariciye Nazırı, Abdülhamid'in mutlakiyetçi rejimi sırasında sadr-ı âzamlık yapmış olan Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa Dahiliye Nazırı, eski Sadr-ı Âzam Hüseyin Hilmi Paşa Adliye Nazırı, Şura-yı Askerî Reisi Nâzım Paşa Harbiye Nazırı, Mahmud Muhtar Paşa Bahriye Nazırı, Maarif Nezareti Müşaviri Said Bey Maarif Nazırı, Ziya Paşa Maliye Nazırı, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Reisi Damad Şerif Paşa Nafia Nazırı, Viyana eski Büyükelçisi Reşid Paşa Ticaret ve Ziraat Nazırı, Maliye eski Nazırı Sabri Bey Posta ve Telgraf Nazırı ve Şam mebusu ve Meclis-i Mebusan Reisi Muhammad Fawzi Paşa al-'Azm Evkaf Nazırı olarak görev alıyorlardı. Kâmil Paşa Şura-yı Devlet Reisi, Mehmed Cemaleddin Efendi de Şeyhülislâm olarak atanmıştı.[114] Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyesi Cemaleddin Efendi eski rejimde bu görevi yıllar boyu yapmış bir din adamıydı.[115] Kâmil Paşa'nın ismi her ne kadar basında çıkan söylentilerde ve yapılan ilk açıklamalarda 'Hariciye Nazırı' olarak takdim edilmiş olsa da, son anda kendisinin Şura-yı Devlet Reisi olarak atandığı duyuruldu.[116] Ancak, bu şekilde görevinin kaydırılmış

---

manlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 566; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 279-280; ve Ahmed İzzet [Furgaç], *Feryadım, 1*, s. 116.

112 "Ein Ministerium der Achtzigjährigen gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 22 Temmuz 1912, s. 1-2.

113 "Die Erwartungen der Gegner des Komitees: Unterredung mit einem Führer der türkischen Liberalen", *Neue Freie Presse*, 23 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2.

114 *Takvim-i Vekayi*, 10 Temmuz 1328/23 Temmuz 1912'den aktaran, Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 564-565; "The Turkish Cabinet: A Blow to the Extremists", *The Times*, 23 Temmuz 1912, s. 5; "Die Krise in der Türkei", *Pester Lloyd*, 24 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; "Das Kabinett Vollständig", *Pester Lloyd*, 24 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379; ve William W Rockhill'den Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 26 Temmuz 1912, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 198. İlk açıklamalarda kabinede Hariciye Nazırı'nın Kâmil Paşa, Dahiliye Nazırı'nın da Hüseyin Hilmi Paşa olduğu bilgileri yer almaktaydı ("Das neue Kabinett", *Neue Freie Presse*, 23 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3).

115 "The Turkish Cabinet: A Blow to the Extremists", *The Times*, 23 Temmuz 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 139", *Tanin*, 20 Ocak 1944, s. 2.

116 "Le Nouveau Ministère", *L'Écho de Paris*, 22 Temmuz 1912, s. 3; "Das neue türkische Ministerium", ve "Das neue türkische Kabinett", *Neue Freie Presse*, 22 Temmuz 1912, s. 2; "Großvezier Achmed Mukhtar Pascha", *Pester Lloyd*, 22 Temmuz 1912, s. 2; "Das neue Kabinett", *Neue Freie Presse*, 23 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; "Le Nouveau Ministère Turc", *L'Écho de Paris*, 23 Temmuz 1912, s. 3; "Die neue Ministerliste: Kiamil Pascha Prâsident des Staatsrates;

olması onun kabinenin 'manevi reisi' olduğu gerçeğini değiştirmiyordu.[117]

Kabine listesi açıklanmıştı; ancak bu, siyasal istikrarın oluştuğu anlamına gelmiyordu. Bir taraftan yurtiçi ve yurtdışındaki monarşistlerin desteğiyle hareket eden Halâskâr Zabitan Grubu'nun hoşnutsuzluklarını dile getirmeleri ve parlamenter düzene karşı tehdit savurmaları, diğer taraftan da esasında Kâmil Paşa liderliğinde bir kabine oluşturmak niyetinde olan monarşist politikacıların Sadr-ı Âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı daha işe başlamadan devirme amacıyla girişimlerde bulunmaları yeni kurulan hükümetin işini çıkınaza sokuyordu.[118] Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa'nın Bahriye Nazırı olarak kabine listesinde gözükmesi kendilerini bazen 'Hıfz-ı Vatan,' bazen de 'Muhafaza-i Vatan' olarak adlandıran Halâskâr Zabitan Grubu'nun sert tepki vermesine neden olmuştu.[119] 23 Temmuz'da, önceden her üçünün de isimleri açıklanmış olmasına rağmen, Nafia, Ticaret ve Ziraat ile Posta ve Telgraf Nezaretleri koltuklarının henüz doldurulmadığı bildirildi.[120] 24 Temmuz'daki haberlere göre ise, Viyana Sefiri Mustafa Reşid Paşa Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne, Damad Şerif Paşa da Nafia Nezareti'ne atanmışlardı.[121] Posta ve Telgraf Nezareti ise Saba Paşa'ya teklif edilmişti.[122] Kabine'ye Dahiliye Nazırı olarak atandığı açıklanan Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa Dahiliye Nezareti'ne ne bilgisi, ne de onayı dahilinde getirilmişti ve 24 Temmuz'da sağlık nedenlerini gerekçe göstererek görevi kabul etmediğini açıkladı.[123] Yerine Suriye eski Valisi Hüseyin Nâzım Paşa'nın geçe-

---

Nouradunghian Minister der Aeußern", ve "Der neue Minister des Aeußern", *Neue Freie Press*, 23 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2.

117 Bayur haklı olarak Kâmil Paşa'nın kabinenin 'manevi lider'i olduğunu yazıyor (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 289).

118 "Le Nouveau Ministère Turc à Constantinople", *L'Écho de Paris*, 24 Temmuz 1912, s. 3; "Das neue Ministerium ein Uebergangskabinett", *Neue Freie Presse*, 24 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Die Krise in der Türkei: Ein Uebergangskabinett?", *Pester Lloyd*, 24 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

119 "Die Offiziersliga gegen Mahmud Mukhtar", *Neue Freie Presse*, 23 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

120 "Die Krise in der Türkei", *Pester Lloyd*, 23 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2.

121 "Der erste Ministersrat", *Neue Freie Presse*, 24 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Das Kabinett vollständig", *Pester Lloyd*, 24 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

122 "Die Ergänzung des neuen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 24 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Das Kabinett vollständig", *Pester Lloyd*, 24 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

123 "Ghazi Mukhtar's Cabinet: The Committee and the Government", *The Times*, 25 Temmuz 1912, s. 5; "Das Ministerium des Innern und Ferid Pascha", *Neue Freie Presse*, 25 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; "Ferid Pascha", *Neue Freie Presse*, 25 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; "Der neue Kurs in der Türkei: Schwierigkeiten bei der Kabinettsbildung", *Pester Lloyd*, 25 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; "Notes of the Week", *The Near East*, 26 Temmuz 1912, s. 349; "Ferid Paşa", *İktiham*, 13 Temmuz 1328/26 Temmuz 1912, s. 1; "The Turkish Cabinet and the Committee: Withdrawal of Ferid Pasha", *The Times*, 27 Temmuz 1912, s. 5; "The Turkish Crisis: Cabinet Changes and Appointments", *The Times*, 29 Temmuz 1912, s. 5; "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perde-*

ceği söylenmekteydi.[124] Daha sonra, 1908 Devrimi'nin hemen ertesinde kurulan Kâmil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırı olan Akif Reşid Paşa'nın adı ortaya atıldı.[125] Dahiliye Nezareti'ne atanacak isimler arasında Hüseyin Hilmi Paşa'nın da adı geçmekteydi.[126] 28 Temmuz tarihli haberlere göre, Dahiliye Nezareti'ne yeni kabinedeki Maliye Nazırı Ziya Paşa, Ziya Paşa'nın yerine de Mali Islahat Encümeni üyelerinden Abdurrahman Bey getirildi.[127] Ancak, Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile 'uzlaşma' olanağı bulamadığını söyleyen Ziya Paşa 13 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti görevinden ayrıldı. Her ne kadar resmi istifa mektubunda sağlık sorunları neden olarak gösterilmişse de, istifanın esas nedeni Ziya Paşa'nın Kâmil Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki çatışmanın ortasında kalmış olmasıydı.[128] Ziya Paşa'nın yerine atanması ihtimal dahilinde olanlar arasında Ahmed Reşid [Rey] ile Ali Daniş Bey'in adları geçiyordu.[129] Arnavut asıllı Ali Daniş Bey 1908 Devrimi'nden hemen sonra atandığı ve vali olarak görev yaptığı Selânik'teki kötü ve beceriksiz yöneticiliği neden gösterilerek 1909 yılında işten uzaklaştırılmıştı. İstanbul'da Şura-yı Devlet'te İstinaf Mahkemesi Reisi olarak görev yapmaktaydı.[130] Ahmed

---

si: *Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 110; ve Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, s. 1621. Ayrıca bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 565-567.

124 "Aenderungen im neuen Kabinett", *Neue Frei Presse*, 25 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Der neue Kurs in der Türkei: Das Ministerium des Innern", *Pester Lloyd*, 25 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

125 "Das Portefeuille des Innern", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Reşid Bey - Dahiliye Nezareti", *İktiham*, 14 Temmuz 1328/27 Temmuz 1912, s. 1.

126 "Das Portefeuille des Innern", *Neue Freie Presse*, 27 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Der neue Kurs in der Türkei: Schwierigkeiten bei der Kabinettsbildung", *Pester Lloyd*, 27 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

127 "Die Ergänzung des Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 29 Temmuz 1912, s. 2; "Ernennung des Senatspräsidenten und Erzängung des Kabinetts", *Pester Lloyd*, 29 Temmuz 1912, s. 2; "The Turkish Crisis: Cabinet Changes and Appointments", *The Times*, 29 Temmuz 1912, s. 5; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 140", *Tanin*, 21 Ocak 1944, s. 2; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 110; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 565.

128 "Die Demission Zia Paschas", *Neue Freie Presse*, 14 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Krise in der Türkei: Demission Zia Paschas", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Die Demission Zia Paschas", ve "Meinungsverschiedenheiten im türkischen Kabinett", *Neue Freie Presse*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Krise in der Türkei: Demission Zia Paschas", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 63; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* s. 114; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 565; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/4, s. 225.

129 "Die Krise in der Türkei: Die Demission Zia Paschas", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; "Die Krise in der Türkei: Unveränderte Situation des Kabinetts", *Pester Lloyd*, 15 Ağustos 1912, s. 4; ve "Die Demission Zia Paschas", *Neue Freie Presse*, 15 Ağustos 1912, s. 4. *Neue Freie Presse* gazetesinde Ali Daniş Bey'in yine Selânik Valisi olarak atanacağı söylentilerine yer verilmişti ("Der neue Vali von Salonichi", *Neue Freie Presse*, 15 Ağustos 1912, s. 4).

130 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 565-566.

Reşid [Rey] ise Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucu ve yöneticileri arasındaydı.[131] Ahmed Reşid [Rey]'in nazır olarak atanmasını *özellikle* Kâmil Paşa istemekte, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi de bu atamayı desteklemekteydi. Bu atamaya ise Hüseyin Hilmi Paşa şiddetle karşı çıkmaktaydı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın müdahalesiyle görev önce Avlonyalı Ferid Paşa'ya önerilmiş, o bu görevi kabul etmeyince de bu sefer görev 15 Ağustos'ta Nafia Nazırı Damad Şerif Paşa'ya verilmişti.[132] Ancak, Damad Şerif Paşa 19 Ağustos'ta görevden çekildi.[133] 19 Ağustos'taki haberlere göre, Ahmed Reşid [Rey]'in adı yine Dahiliye Nezareti için geçse de, Nezaret'e getirildiği haberleri bir gün sonraki gazetelerde yalanlandı.[134] Damad Şerif Paşa'dan boşalan Nafia Nezareti'ne 20 Ağustos'ta Meclis-i Âyan üyesi Salih Hulusi [Kezrak] Paşa'nın atandığı duyuruldu.[135] 21 Ağustos'ta kabine içinde Kâmil Paşa ile iç politika konularında aralarında şiddetli tartışmalar geçen Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa haberi duyuldu.[136] Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Adliye Nazırı olarak Meclis-i Âyan üyelerinden Halim Bey'in getirildiği açıklandı.[137] Dahiliye Nezareti ise nihayet 22 Ağustos'ta adı

---

131 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 315.

132 "Ernennung Damad Scherifs zum Minister des Innern", *Neue Freie Presse*, 16 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 6; "Die Krise in der Türkei: Ministerwechsel", *Pester Lloyd*, 16 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 7; ve Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 137-139.

133 "Die Schwierigkeiten in der Türkei: Demission des neuen Ministers des Inneren", *Neue Freie Presse*, 19 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Krise in der Türkei: Demission des Ministers des Innern", *Pester Lloyd*, 19 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Dahiliye Nezareti", *Tanin*, 8 Ağustos 1328/21 Ağustos 1912, s. 3; "Starke Differenzen im Ministerium", *Neue Freie Presse*, 21 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Der Krise in der Türkei: Der Ministerwechsel", *Pester Lloyd*, 21 Ağustos 1912, s. 3; "Şerif Paşa'nın Sebeb-i İstifası", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 3; "Boş Nezaretler", *Tanin*, 10 Ağustos 1328/23 Ağustos 1912, s. 2; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, 2*, s. 565.

134 "Die Frage der Besetzung des Ministeriums des Innern", *Neue Freie Presse*, 20 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Der Ministerwechsel", *Neue Freie Presse*, 20 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Der Krise in der Türkei: Der Wechsel im Ministerium des Innern", *Pester Lloyd*, 20 Ağustos 1912, s. 4; ve "Die Krise in der Türkei: Türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 22 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

135 "Der Ministerwechsel", *Neue Freie Presse*, 20 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Der Krise in der Türkei: Der Ministerwechsel", *Pester Lloyd*, 21 Ağustos 1912, s. 3.

136 "Starke Differenzen im Ministerium", *Neue Freie Presse*, 21 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Annahme der Demission Hilmis", *Neue Freie Presse*, 22 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Krise in der Türkei: Demission Hussein Hilmi Paschas", *Pester Lloyd*, 22 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Die Krise in der Türkei: Türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 22 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1. İstifa haberi ile ilgili ilk söylentiler 19 Ağustos'ta basına sızmıştı ("Die Schwierigkeiten in der Türkei: Demission des neuen Ministers des Inneren", *Neue Freie Presse*, 19 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2).

137 "Der Ministerwechsel", *Neue Freie Presse*, 22 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Krise in der Türkei: Türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 22 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1. Konu ile ilgili bir yorum için bkz., "Die türkische Ministerkrise", *Neue Freie Presse*, 23 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4.

یکی قاینه‌نك ارکان مهمه‌سی

1912 Darbesi, yeni kabine (Kaynak: *Şehbal*, No. 57, 15 Temmuz 1328, s. 164).

bir haftadır ortalıkta dolaşan Ali Daniş Bey'e teslim edildi.[138]

Nazırların bu şekilde sürekli birbirlerinin yerine getirilmelerinin, aslında monarşistlerin Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı görevi bırakmaya zorlamak ve yerine Kâmil Paşa'yı geçirmek arzularının bir sonucu olduğu tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmişti. Ferid Paşa daha kabine kurulduktan birkaç gün sonra Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile görüşürken bunu zaten açıkça dile getirmişti.[139] Temmuz ayının son haftası ile Ağustos ayı boyunca sürekli istifalar ile yaşanan bu kabine krizinin nihai amacı daha baştan geçici olduğunu hemen hemen herkesin bildiği ve Kâmil Paşa ile diğer monarşistlerin sürekli zorluk çıkarttığı Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'nin düşürülerek yerine doğrudan Kâmil Paşa'nın sadaretinde tam teşekküllü bir karşı-devrimci hükûmetin kurulmasıydı.

Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesiyle kurulmuş olacak karşı-devrimci hükûmet lehine yapılacak propaganda faaliyeti vakit geçirilmeksizin uygulamaya konuldu. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan Üsküb eski mebusu Hoca Said Efendi ile kimi Arnavut siyasetçiler birlikte ve açıkça Saray'dan bu yönde taleplerde bulunmaya başladılar.[140] 23 Temmuz günü Kâmil Paşa ile görüşen Arnavut kökenli isyancı subaylar Meclis-i Mebusan'ın feshini ve Kâmil Paşa'nın sadr-ı âzamlığa getirilmesini kamuoyuna duyurdular.[141]

Yeni kabinedeki istikrarsızlık İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni endişelendiriyordu. Monarşistlerin 'Büyük Kabine' demelerine karşın, *Tanin* hükûmeti 'İntikam Kabinesi' olarak tanımlamış, *Hak* ve bir ölçüde de *Le Jeune Turc* karşı kampanyaya başlamıştı.[142]

Monarşistler meclis çoğunluğunun ya da İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin

---

138 "Dahiliye Nezareti", *Tanin*, 10 Ağustos 1328/23 Ağustos 1912, s. 2; "Die Ministerernennungen", *Neue Freie Presse*, 23 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Ministerkrise in der Türkei", *Pester Lloyd*, 23 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Ministerkrise in der Türkei: Der neue Minister des Innern", *Pester Lloyd*, 23 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* s. 115; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 565. Ayrıca bkz., Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 138-139. Ahmed Reşid [Rey] de aynı gün Aydın Valisi olarak atandı ("Die Ministerernennungen", *Neue Freie Presse*, 23 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4).

139 "Der neue Kurs in der Türkei: Bevorstehende Ernennung Kiamil Paschas zum Großvezier", *Pester Lloyd*, 26 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; "Der neue Kurs in der Türkei: Ein Situationsbild", *Pester Lloyd*, 27 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 566-567. Ayrıca bkz., Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 55-56.

140 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 69-70.

141 "Der Aufstand in Albanien: Die Forderungen der Aufständischen", *Pester Lloyd*, 24 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

142 "Meclis ve Hükûmet", *Tanin*, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912, s. 4; "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379. Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 347

desteği olmaksızın iktidar olmuş bir kabinenin, bir de Meclis'in feshini gerçekleştiremezse, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın sonunu getirebileceğinden korkuyorlardı.[143] Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan isyan eden Arnavutlar adına demeç veren Priştine eski mebusu Volçetrinli Hasan Bey Meclis-i Mebusan'ın feshini istemekteydi.[144] Halâskâr Zabitan Grubu da 24 Temmuz günü bir İstanbul gazetesinde yayınlanan beyannamesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenmiş olan Said Paşa Kabinesi'ni suçluyor ve acilen Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesini istiyordu.[145] Halâskâr Zabitan Grubu'nun İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyasetten uzaklaştırılması ve Meclis'in feshini istediği bu uzun ve kapsamlı beyannamesi aynı gün Almanya'da çıkan *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* gazetesinde de yayınlanmıştı.[146] Aynı günün akşamı isyancı subayların Manastır'dan Sadr-ı Âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya çektikleri telgrafta da yirmi dört saat içinde Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi 'emrediliyordu.'[147]

Halâskâr Zabitan Grubu 1911 yılında kurulmuş gizli karşı-devrimci bir askerî örgüttü.[148] Amacı yalnızca Said Paşa Kabinesi'ni düşürmek değil, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni siyasi hayattan tamamen silmekti. Örgüt bu amaca doğrudan şiddet kullanarak ve İttihadcı liderleri öldürerek ulaşmayı düşünüyordu. Öyle ki, Padişah'ın Mabeyn Başkâtibi Halid Ziya [Uşaklıgil]'e gönderilen 24 Temmuz tarihli bir mektupta, yirmi dört saat içinde istifa edip sivil hayata dönmesi, yoksa hayatını kaybedeceği tehdidi savrulmaktaydı.[149] Bu tehdit ve baskı sonucu 29 Temmuz gecesi Mabeyn Başkâtibi Halid Ziya [Uşaklıgil] ile Baş Mabeyinci Lütfi Simavi görevlerinden alındı ve yerlerine Paris Büyükelçiliği'nde Müsteşar olarak görev yapan Halid Hurşid Bey ile Bab-ı Âli ricalinden Rıfat Bey atandılar.[150]

---

143 "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379; ve Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 52-54.

144 "Die Regierung und die Frage der Kammerauflösung", *Neue Freie Presse*, 25 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2.

145 "Die Proklamation der ottomanischen Militärliga", *Pester Lloyd*, 25 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4.

146 "Die Proklamation der Offiziersliga", *Neue Freie Presse*, 25 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

147 "Die Forderungen der Liga von Monastir", *Neue Freie Presse*, 25 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

148 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 104; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler,'* s. 302-303; ve Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 3, s. 40-41. Ayrıca bkz., Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, ikinci baskı, s. 137-138.

149 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 3, s. 40-41. "La Crise turque: La Ligue el le Comité", *Le Figaro*, 22 Temmuz 1912, s. 1-2.

150 "Ersetzung komiteetreuer Palastbeamten durch andere", *Neue Freie Presse*, 30 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; "Der neue Kurs in der Türkei: Wechsel in den hohen Poststellen", *Pester Lloyd*, 30 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; "The Turkish Crisis: The Cabinet and the

İttihadcı Meclis-i Mebusan Reisi Halil [Menteşe] de 24 Temmuz tarihinde yazılmış benzer bir mektup almıştı.[151] Halâskâr Zabitan Grubu bu mektupta da Meclis'in feshini istiyor ve eğer talepleri kırk sekiz saat içinde yerine getirilmezse Kâmil Paşa'nın sadr-ı âzam olarak atanmasını engellediği için okları üzerine çeken Halil [Menteşe]'nin katledileceğini bildiriyordu.[152] Halil [Menteşe], İttihad ve Terakki Cemiyeti lideri Talât Bey'le görüştükten sonra, ikisi konuyu Meclis-i Mebusan'a götürmeye karar verdiler.[153]

Ertesi gün, *Pester Lloyd* gazetesinin 'Meclis'e karşı askeri terör' olarak nitelediği bu tehdit mektubu Meclis'te okunduğunda mebuslardan büyük tepki aldı.[154] Meclis-i Mebusan Reisi Halil [Menteşe]'ye hitaben son derece kaba ve müstehzi bir ifadeyle kaleme alınan ve parlamenter düzeni alaya alan bu tehdit mektubu şöyleydi:

> "Gerek İttihad ve Terakki muhitinde ve gerek Meclis-i Mebusan sahasında vatan için hiç de hayırlı olmaksızın vukua gelen bunca harekât-ı sakîmenize zamîmeten bu defa da nezd-i Şahane'de şebkeden teşebbüsat ve entrikalarınız Grubumuzca malûm olmakla ve bu da mûcib-i cezâ-yı azîm görülmekle beraber, pis kanlarla lekelenmek arzu etmediğimiz için ihtara lüzum görüyoruz ki, milletle beraber Ordu'nun mutâlebât-ı muhikkasının en mühimmini teşkil eden Meclis-i Hâzır-ı Mebusan'ın –ve daha doğrusu, Fındıklı Kulûb ve Tiyatrosu'nun– feshi hususunda bir engel olmadığınızı ve hattâ ter-

---

Chamber", *The Times*, 31 Temmuz 1912, s. 5; "Der erste Kammerherr des Sultans", *Neue Freie Presse*, 1 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2, s. 84. Lütfi Simavi ile Halid Ziya [Uşaklıgil]'in görevlerinden alınmaları ile ilk söylentiler Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'nin açıklandığı 21 Temmuz günü dile getirilmeye başlanmıştı ("Meldung über den Rücktritt aller jungtürkischen Abgeordneten", *Neue Freie Presse*, 22 Temmuz 1912, s. 2).

151 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 540; ve II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 444-449.

152 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 198. 11 Temmuz 1328/24 Temmuz 1912 tarihli bu mektubun tam metni için bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 540-541.

153 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 540.

154 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 444-449; "Das Ultimatum der Militärliga an die Kammer", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2; "Der neue Kurs in der Türkei: Militärischer Terrorismus gegen die Kammer", *Pester Lloyd*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; "The Turkish Chamber: Threatening Letter from the Military League", *The Times*, 26 Temmuz 1912, s. 5; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 140", *Tanin*, 21 Ocak 1944, s. 2; ve Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 109. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 293-294. *İktiham* 25 Temmuz 1912 tarihli nüshasında Halâskâr Zabitan Grubu'na ait bir bildiri yayınladı ("Halâskâr Zabitan Grubu Beyannamesi", *İktiham*, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, s. 4). Aynı bildiri "Halâskâr Zabitan Grubu'nun Beyannamesi", *Yeni Gazete*, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912 ve "Halâskâr Zabitan Grubu'nun Programı", *Teminat*, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912'den aktaran Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 358n).

vîc-i matlabımız yolunda bilfiil çalıştığınızı kırk sekiz saatta ızhar ve ispat etmezseniz, üzerimize terettüb eden vazife-i vataniyeyi tamamen icra edeceğimizi ihbar ediyoruz."

Bu tehdit mektubunun okunmasından sonra, Talât Bey, Seyyid Bey ve Halil [Menteşe], yaptıkları konuşmalarda, Kanun-u Esasi için canlarını vermeye hazır olduklarını ilân ettiler.[155] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden Kırk Kilise mebusu Ömer Naci Bey etkili bir konuşma yaparak Halâskâr Zabitan Grubu'nun izlediği yolu ve amaçlarını tek tek ifşa etti; kendisinin ve partisinin Devrim'i ve parlamenter düzeni herhangi bir ordu müdahalesine karşı korumak için kararlı olduğunu yineledi.[156]

Sosyalist Erzurum mebusu Ermeni Ohannes Vartkes Serengülyan da çok etkili bir konuşma yaparak benzer görüşleri dile getirdi ve Devrim öncesi günlerde bu şarlatanları bertaraf ettiklerini, aynı şeyi tekrar yapmaya hazır olduklarını söyledi:

> "İlk defa Erzurum'dan çıktığımda söylediğim vechile ya hürriyet bayrağını elimde götüreceğim, veyahut hürriyet bayrağı kefenim olacak. ['Yaşa', 'Bravo' sedaları, alkışlar] Ben öyle zannediyorum ki, benim gibi umum arkadaşlarım, ya hürriyet bayrağı ile kendileri ölecekler veya hürriyet bayrağını kefen edeceklerdir. Biz eğer hakiki vatanperver isek, bir hâkimiyet-i milliyeyi hakiki surette muhafaza etmeye lâyık zatlar isek, hâkimiyet-i askeriyeyi hiçbir vakit Osmanlı milleti, Osmanlı memleketi görmeyecek. Bu zabitler, güya kendilerinin kuvvetiyle bir kabine tesis ettikten sonra, bu kabine vasıtasıyla iş görmeyip, Meclis-i Mebusan'ı tehdit ederek feshetmek ve bizi, hatta kadın gibi korkutmak istemeleri, kendilerinin hain olduklarını isbat ediyor. [Ömer] Naci Bey'in dediği gibi, bu tehditnameye imza atmaya cesaret etmeyip bir adi ihtilâlciler gibi kırmızı mühürlerle bizi korkutmaya teşebbüs etmek buradaki ihtilâlcileri hiçbir vakit korkutamaz. [alkışlar] Efendiler, biz, ihtilâlci olduğumuz vakit, öyle sahtekârlığı kullananları katlettirmişizdir. Ve bugün Millet Meclisi, bu sahte mühürlere asla tenezzül etmeyip kendilerinin asıl Osmanlı mebusu olduklarını ispat edeceklerdir. [alkışlar] Hiçbir vakit Meclis-i Mebusan, haricî bir kuvvet tesiri altında fesholunmaz, korkmaz."[157]

---

155 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 444-449; "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 109; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 198.

156 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 445-446; "Die Aufnahme des Ultimatums in der Kammer", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 542; ve Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, ikinci baskı, s. 139-141.

157 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 446-447

Meclis'in dış baskılarla feshedilemeyeceğini vurguladıktan sonra da Hükûmet'ten bir açıklama yapmasını, kabine üyelerinin eğer Halâskâr Zabitan Grubu'nun desteği ile iktidara geldilerse bunu itiraf etmelerini, yok eğer onların gücüyle iktidara geçmemişlerse, o zaman Halâskâr Zabitan Grubu'nu zaptetmeye ve onların bu teşebbüsünün önüne geçmeye Meclis huzurunda söz vermelerini istedi. Vartkes Serengülyan konuşmasını, parlamenter rejimi savunanlar var olduğu sürece ülkenin askerî diktatörlükle idare edilemeyeceğini söyleyerek sonlandırdı.[158]

Said Paşa Kabinesi'nin istifaya zorlanma şeklinden çok rahatsız olan İttihadcıların görüşlerini dile getirmeleri ve kurulan ordu destekli hükûmetin meşruiyetini kamuoyu önünde sorgulamaları açısından yapılan konuşmalar büyük önem taşıyordu. Tanınmış İttihadcılardan İzmir mebusu Nesim Masliah ile kimi Yahudi ve Ermeni İttihadcı mebuslar ültimatomu kınadılar, Hükûmet'in parlamenter rejimden yana olmasını istediler.[159]

Bütün bunlar olurken monarşist gazeteler pervasızca 'bayram yapmaktaydılar.' Ültimatom metninin tümünü yayınlamakla kalmayıp Halâskâr Zabitan Grubu'nu ve taleplerini yürekten desteklediklerini açıkça ilân ediyor, Hükûmet'in isyancı subayların söylediklerini yaparak Meclis'i feshetmesini istiyorlardı.[160] Halâskâr Zabitan Grubu ile aynı görüşleri paylaşan 'Hıfz-ı Vatan' –ya da 'Muhafaza-i Vatan'– ve 'Ordu ve Vatan' gibi adlar altında örgütlenen anti-parlamenter subaylar Selânik'te tam da bu günlerde bir kongre düzenlemişler ve Meclis-i Mebusan'ın feshi ile Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesini içeren talepleri kamuoyuna duyurduktan sonra dağılmışlardı.[161] Viyana'da yayınlanan liberal eğilimli *Neue Freie Presse* gazetesi 'Cemiyet ile Halâskâr Zabitan Grubu arasındaki Savaş' başlığıyla verdiği yorum-haberde ortada bir karşı-devrimci örgüt bulunduğunu ve savaşın Meclis'in olması ya da olmaması –yani, parlamenter düzenin devam etmesi ya da mutlakiyetçi-

158 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 447 Ayrıca bkz., "The Turkish Cabinet and the Committee: Another Military Threat", *The Times*, 25 Temmuz 1912, s. 5; ve "The Turkish Crisis: Cabinet Changes and Appointments", *The Times*, 29 Temmuz 1912, s. 5.

159 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 446-448; "The Turkish Cabinet and the Committee: Another Military Threat", *The Times*, 25 Temmuz 1912, s. 5; "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 544; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 198.

160 "Halâskâr Zabitan Grubu Beyannamesi", *İktiham*, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, s. 3; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 213. Hüseyin Cahid Yalçın, "Hüseyin Cahid Yalçın'ın 50 Yıllık Siyasi Hatıraları: Meşrutiyet Devri ve Sonrası", no. 129, *Halkçı (Yeni Ulus)*, 23 Ekim 1954'ten aktaran, Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 547 Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/1, s. 249-252.

161 "Ein Kongreß der Liga", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2.

liğe dönüş– üzerine olduğunu yazmaktaydı.[162] Meclis-i Mebusan'da bu konuşmalar ve tartışmalar yapılırken aynı saatlerde Bab-ı Âli önünde de Halâskâr Zabitan Grubu'nun düzenlediği ve Meclis-i Mebusan'ın feshini isteyen bir gösteri yapılmaktaydı.[163]

Monarşist Harbiye Nazırı Nâzım Paşa nihayet Meclis kürsüsüne çıkarak tehdit mektubunun büyük ihtimalle blöf olduğunu, bununla birlikte, suçluların bulunup cezalandırılacaklarını söyledi.[164] İzmir mebusu ve İttihad ve Terakki Cemiyeti meclis grubu başkanı Seyyid Bey, Nâzım Paşa'ya örgütün tehditlerini destekleyip kamuoyuna sunan gazetelere karşı ne gibi yaptırımlar uygulanacağını sordu. Nâzım Paşa basının sansasyonel haberlerle halkı etkilemeye çalıştığını söyleyerek konuyu geçiştirmekle yetindi.[165]

Nâzım Paşa'nın yanıtı İttihadcı basını elbette tatmin etmemişti; monarşist gazeteleri eleştirmek ve Halâskâr Zabitan Grubu'nu ifşa etmek onlara düştü.[166] İttihadcı gazetecilere de tehditler yağmaktaydı. Buna rağmen *Hak*, Süleyman Nazif'in kaleme aldığı "Kılıçlı Siyaset" adlı "Ordu Meşrutiyet'in Savunucusudur" şiarını hicveden bir başyazıyla çıktı. Yazıda ordunun tek işlevinin ülkeyi dış saldırılara karşı korumak olduğu, iç politikada yeri olmadığı ve anayasal rejimi sürdürmenin kılıçlara değil, yurttaşlara bağlı olduğu söyleniyordu.[167] İttihadcı basın ayrıca Selânik, İpek ve Seniçe gibi Makedonya'daki kentlerden sadık subaylar tarafından yollanmış, Halâskâr Zabitan Grubu'nu protesto eden ve parlamenter rejimi desteklediklerini bildiren telgrafları yayınlamaya başladı.[168] 27 Temmuz'da da Kanun-u Esasi'yi koru-

---

162 "Der Kampf zwischen Komitee und Militärliga", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2.

163 "Eine Demonstration der Militärliga", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2.

164 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 449; "Meclis-i Mebusan'da", *İktiham*, 13 Temmuz 1328/26 Temmuz 1912, s. 1; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 544-545; "The Turkish Chamber: Threatening Letter from Military League", *The Times*, 26 Temmuz 1912, s. 5; "Der neue Kurs in der Türkei: Militärischer Terrorismus gegen die Kammer", *Pester Lloyd*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4; "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 198; ve Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?* s. 87-88.

165 II/I/40, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 449; "Die Aufnahme des Ultimatums in der Kammer", *Neue Freie Presse*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3; "Der neue Kurs in der Türkei: Militärischer Terrorismus gegen die Kammer", *Pester Lloyd*, 26 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 4. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 294.

166 "Constantinople Letter", *The Near East*, 2 Ağustos 1912, s. 379.

167 Süleyman Nazif, "Kılıçlı Siyaset", *Hak*, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912'den aktaran, Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 554-556. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerine karşı yapılan tehditler için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s 241.

168 "Ordunun Beyan-ı Hissiyatı", *Hak*, 14 Temmuz 1328/27 Temmuz 1912'den aktaran, Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 549-551.

maya yeminli dört subay kurmuş oldukları 'örgüt' adına Meclis-i Mebusan Reisi'ne destek telgrafı çektiler.[169]

İttihad ve Terakki Cemiyeti monarşist yeni Kabine'ye ve Meclis'in feshi amacına direnmek üzere Meclis içinde elinden geleni yapmaktaydı.[170] Monarşistler ise Meclis'i feshetmenin 'yasal' yollarını aramakta kararlıydılar.[171] Bağımsız düşünceleriyle tanınan eski Dersim mebusu muhalif Lütfi Fikri Bey'in bulduğu yol şöyleydi: "Tek tek tüm mebuslar istifa etmeye 'ikna' edilirse Meclis kendiliğinden fesholur."[172] Bu elbette imkânsızdı. Komplonun bizzat içinde olan Dr. Rıza Nur da genel seçimleri, dolayısıyla Meclis-i Mebusan'ı karalamak, itibardan düşürmekle uğraşıyordu.[173] Monarşistlerin Meclis-i Mebusan'ı feshetme çabaları yalnızca bu girişimlerle sınırlı değildi. Arkalarında Kâmil Paşa ve Prens Sabahaddin gibi monarşist siyasetçilerin malî ve manevî desteğiyle örgütlenmiş olan Halâskâr Zabitan Grubu'nun emrindeki askerler Meclis-i Mebusan binasını abluka altına alarak İttihadcılar başta olmak üzere tüm mebuslara terör estirmekteydi.[174] Halâskâr Zabitan Grubu'nun Meclis'i feshetme isteklerine karşı koyan İttihadcı mebuslar tehdit mektupları almaktaydı.[175] Halâskâr Zabitan Grubu'na açıktan muhalif İstanbul'daki subaylardan bazıları da hükûmetin emriyle tutuklanıyordu.[176] İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen iki subayın daha önce tutuklanmış olması anayasal düzene bağlı subaylar arasında Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'ya duyulan öfke ve nefreti günden güne arttırmaktaydı.[177]

---

169 "Ein neues Manifest der Kammerfreundlichen Offiziere", *Pester Lloyd*, 29 Temmuz 1912, s. 2.

170 "Die neue Kurs in der Türkei: Die jungtürkische Partei gegen die Auflösung der Kammer", *Pester Lloyd*, 27 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1; Babanzade İsmail Hakkı, "Feshe Doğru İlk Teşebbüs", *Tanin*, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912, s. 1; Babanzade İsmail Hakkı, "Fesih Gayr-ı Meşru", *Tanin*, 21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912, s. 1; "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1912, s. 435.

171 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 140", *Tanin*, 21 Ocak 1944, s. 2. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın feshin gerekliliği ile ilgili görüşleri için bkz., Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 361-362.

172 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 214.

173 Rıza Nur, "Yeni Kabinenin Heyet-i Muhteremesine: Hükümetin İntihabata Müdahalesine ve Binaenaleyh İntihabın Gayr-ı Meşru Olduğuna dair Vesaik-i Resmiye", *İktiham*, 15 Temmuz 1328/28 Temmuz 1912, s. 1-2.

174 "Der neue Kurs in der Türkei: Die Militärliga Herrin der Lage", *Pester Lloyd*, 28 Temmuz 1912, s. 4.

175 "Der neue Kurs in der Türkei: Der Terrorismus der Militärliga", *Pester Lloyd*, 28 Temmuz 1912, s. 4.

176 "Verhaftung eines Gegners der Liga", *Neue Freie Presse*, 29 Temmuz 1912, s. 3; ve "Verhaftung des Majors Mehemed Ali", *Pester Lloyd*, 29 Temmuz 1912, s. 3.

177 "Der Bund der Verfassungsschützer", *Pester Lloyd*, 29 Temmuz 1912, s. 3.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmet programını 30 Temmuz'da sundu.[178] Ancak, ortada son derece garip bir durum vardı: Daha bu hükûmet programı hazırlanırken basında Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadaret koltuğunu Kâmil Paşa'ya bırakacağı ve gündemde Meclis-i Mebusan'ın feshi meselesinin olduğu serbestçe konuşuluyordu.[179] Ortalıkta Sultan Mehmed Reşad'ın tahttan indirilebileceği dedikoduları bile dolaşmaktaydı.[180] Meclis-i Mebusan'ın 30 Temmuz günkü oturumunda Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi adına söz alan Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa memleketin olağanüstü bir siyasal bunalım içinde olduğundan bahisle, Meclis'ten yeni kurulan hükûmet için koşulsuz destek istedi. Bu baskı altında mebuslar aynı gün kırk dörde karşılık yüz on iki oyla içeriğini, Erzurum mebusu Ohannes Vartkes Serengülyan'ın deyimiyle, anlamakta zorluk çektikleri hükûmet programını onaylamak zorunda kaldılar.[181] Tehdit altında yapılan oylama esnasında Meclis-i Mebusan binası iki bölüğe yakın yaklaşık yüz elli asker tarafından kuşatılmış durumdaydı.[182] *Neue Freie Presse* konu ile ilgili yaptığı yoruma 'Genç Türklerin Çöküşü' başlığını koymayı uygun gördü.[183] İstanbul'daki diplomatik çevrelerin yorumu ise İttihadcıların intihar etmeyi seçtiği yönündeydi.[184]

178 II/I/43, 17 Temmuz 1328/30 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2*, s. 533-558.

179 "Der neue Kurs in der Türkei: Bevorstehende Ernennung Kiamil Paschas zum Großvezier", *Pester Lloyd*, 26 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die jungtürkische Partei und die Kammerauflösung", *Neue Freie Presse*, 27 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; "Der neue Kurs in der Türkei: Bevorstehende Auflösung der Kammer", *Pester Lloyd*, 29 Temmuz 1912, s. 2; "Die nahe Auflösung der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 30 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Auflösung der Kammer" ve "Plâne zur Auflösung der Kammer", *Pester Lloyd*, 30 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

180 "Der neue Kurs in der Türkei: Ein Thronwechsel?", *Pester Lloyd*, 27 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

181 II/I/43, 17 Temmuz 1328/30 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2*, s. 533-558; "The Turkish Crisis: The Cabinet and the Chamber", *The Times*, 31 Temmuz 1912, s. 5; "Kabine Meclis-i Mebusan Huzurunda", *İktiham*, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912, s. 1; "Das Vertrauensvotum", *Neue Freie Presse*, 31 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 5; *Tanin*, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912'den aktaran Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 214; "Yeni Kabine: İtimad Reyi Hakkında", *İktiham*, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912, s. 1; ve William W. Rockhill'den Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 31 Temmuz 1912, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 140", *Tanin*, 21 Ocak 1944, s. 2; Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 352-354; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* s. 110-111; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 293. Hükûmet programının İngilizce çevirisi için bkz., William W. Rockhill'den Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 2 Ağustos 1912, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, 4. Rulo.

182 "Der neue Kurs in der Türkei: Militär vor dem Parlament", *Pester Lloyd*, 31 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 2.

183 "Der Zusammenbruch der Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 31 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

184 "Die Eindruck des Vertrauensvotums in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 31 Temmuz 1912, akşam baskısı, s. 1.

Hükûmet, daha güvenoyu almadan, Emniyet-i Umumiye Müdürü ile İstanbul'daki ordu kumandanını değiştirmiş ve bir süredir devam etmekte olan sıkıyönetimi derhal kaldırmıştı. Bu değişikliklerin hemen ertesinde de Makedonya'daki askeri ve sivil yetkililere, siyasi faaliyetlerini sürdüren Arnavutlara ve diğer isyancılara yumuşak davranılması emri verilmişti.[185] Emniyet teşkilâtında sivil polislerin kullanılacağının kamuoyuna duyurulması da bu günlerde oldu.[186] Yeni kabineyi oluşturan monarşist siyasetçiler Said Paşa Kabinesi istifa eder etmez Arnavut isyancılarla ilişkiye geçmişlerdi.[187] Son olarak da ilân edilen genel af ile tutuklu bulunan tüm isyancıların ve karşı-devrimcilerin serbest bırakılmaları sağlandı.[188] Af monarşist hareketin içinde olup da yurtdışına kaçmış ve anayasal düzeni yurtdışındaki faaliyetleri ile devirme çabasında olanları da kapsamaktaydı.[189]

Genel af, bağımsız İstanbul basınından büyük eleştiri aldı. Ermeni gazeteler *Arevelk* ile *Jamanak* asker destekli Hükûmet'e çatıyor, bir ikisi hariç kabinenin tamamının eski mutlakiyetçi rejimin önde gelenleri olduğunu yazıyordu. *Jamanak*, eğer hükûmetin siyasal bunalımı Abdülhamid devrinin mutlakiyetçi paşalarını yeniden iktidara getirerek çözmeyi planlıyorsa son derece vahim bir hata yaptığını söylemekteydi.[190] *Puzantion* adlı Ermeni gazete ise genel affı, yalnızca bu son isyanda parmağı olan Abdülhamid devri hafiyelerini, komploculları ve karşı-devrimcileri kapsadığı için değil, aynı zamanda 1908 Devrimi sonrasında eski mutlakiyetçi dönemde işledikleri suçlardan ötürü sürgüne gönderilmiş ya da cezaevine konmuş olan Abdülhamid devri yüksek bürokratlarıyla nazırlarını da içerdiği için eleştiriyordu.[191]

---

185 "The Turkish Cabinet: Martial Law Suppressed", *The Times*, 23 Temmuz 1912, s. 5; "The Grand Vizier and Public Order: Police Under Military Officers", *The Times*, 24 Temmuz 1912, s. 5; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 198; "Der neue Polizeichef von Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 31 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 5; ve Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 356. Ayrıca bkz., Basil Kondis, *Greece and Albania, 1908-1914*, s. 74.

Daha önce Manisa'da mutasarrıf olarak görev yapan Galib Bey de görevden alınan Muhiddin Bey'in yerine Beyoğlu Mutasarrıfı olarak atandı ("Ein neuer Gouverneur von Pera", *Neue Freie Presse*, 29 Temmuz 1912, s. 3).

186 "Der neue Kurs in der Türkei: Zivilpolizei", *Pester Lloyd*, 27 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 3.

187 Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung, 1878-1912*, s. 181.

188 "Aff-ı Umumi", *İktiham*, 14 Temmuz 1328/27 Temmuz 1912, s. 1; "Aff-ı Umumi", *İktiham*, 16 Temmuz 1328/29 Temmuz 1912, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 214 ve 230.

189 "The Political Amnesty", *The Times*, 2 Ağustos 1912, s. 3.

190 "Neden Af Olundular?", *Tanin*, 21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912, s. 1-2. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 214; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 193.

191 "Af Etrafında", *Tanin*, 22 Temmuz 1328/4 Ağustos 1912, s. 1; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 229. Ay-

Meşrutiyet rejimini devirmeye uğraşan komploculardan Dr. Rıza Nur'un Arnavut milliyetçi/ayrılıkçı liderlerle yakın ilişkisi vardı. Dr. Rıza Nur'un Priştine'deki Arnavut isyanını örgütlemiş olan Üsküb eski mebusu monarşist Hoca Said Efendi'ye Temmuz ayı sonuna doğru çektiği bir telgraf İttihadcılar tarafından ele geçirildi. Hocaya Meclis'in feshinin an meselesi olduğunu bildirdiği telgraf metni *Tanin*'de yayınlandı.[192]

İttihadcılar Meclis'in feshini engellemek için umutsuz bir şekilde her çareye başvurmaktaydı. İstanbul'da yayınlanan İttihadcı *Hak* gazetesi 27 Temmuz günkü sayısında Makedonya'daki subayların tümünün Arnavut isyancıları destekleyen Halâskâr Zabitan Grubu'na mensup olmadıklarını kanıtlamak üzere, Selânik'te konuşlanmış olan yüz on altı subayın imzaladığı bir telgrafı okuyucularla paylaştı. Telgrafta Said Paşa Kabinesi'nin düşürülmüş olması kınanıyor ve Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi çabalarına karşı her imkân zorlanarak direnileceği vurgulanıyordu.[193] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin taşra teşkilatından partililer Sadr-ı Âzam'a telgraf üzerine telgraf çekerek, Meclis'i feshetmemesini istediler; eğer bu doğrultuda bir adım atılırsa on bin gönüllüden oluşacak bir güç toplayacakları tehdidinde bulunmaktaydılar.[194] Ülke çapında her türlü siyasi görüşten endişeli yurttaş Meclis'e sayısız mektup ve telgraf yağdırıyor, parlamenter düzeni desteklediklerini ve gizli örgütün beyan ve tehditlerini kınadıklarını bildiriyordu.[195] Viyana'da yayınlanan *Politische Korrespondenz* gazetesindeki demecinde Cavid Bey Meclis'in feshedilmesi için ortada hiçbir yasal neden olmadığını vurguluyor ve Kanun-u Esasi'ye ve anayasal düzene yapılan saldırıyı kınıyordu.[196]

Bu arada, asker destekli Hükûmet Meclis'i nasıl feshedeceğine dair 'yasal' bir yol nihayet bulmuştu: Kanun-u Esasi'nin Padişah'ın yetkilerini tanımlayan 7 maddesini değiştireceklerdi. Öneri, maddenin 'olağanüstü koşullarda

---

rıca bkz., "The Political Amnesty", *The Times*, 2 Ağustos 1912, s. 3; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 193.

192 *Tanin*, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 230.

193 "Ordunun Beyan-ı Hissiyatı", *Hak*, 14 Temmuz 1328/27 Temmuz 1912'den aktaranlar, "Offiziere gegen die Militärligen", *Pester Lloyd*, 28 Temmuz 1912, s. 4 ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 549-551.

194 F.O. 424/232, Mr. Marling'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 1 Ağustos 1912, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part VII*, no. 10164, s. 86; ve "The Turkish Cabinet and the Committee: Another Military Threat", *The Times*, 27 Temmuz 1912, s. 5.

195 "The Turkish Cabinet and the Committee: Another Military Threat", *The Times*, 27 Temmuz 1912, s. 5; II/I/42, 16 Temmuz 1328/29 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 487-492; "Sitzung der türkischen Kammer: Jungtürkische Rundgebungen", *Neue Freie Presse*, 30 Temmuz 1912, sabah baskısı, s. 5; II/I/44, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 561-564; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 548.

196 "Die Taktik des Komitees", *Neue Freie Presse*, 29 Temmuz 1912, s. 2.

Meclis-i Âyan'a danıştıktan sonra Padişah'ın Meclis'i feshedebileceği' şeklinde değiştirilmesini içeriyordu.[197] Kanun-u Esasi'de Hükümet'in yapmak istediği değişiklik önerisini içeren Sadr-ı Âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa imzalı 31 Temmuz tarihli tezkere Meclis-i Mebusan'ın aynı günkü oturumunda okundu. Hükümet daha önceki kabinenin müzakereye açtığı 35. ve 43. maddelerde değişiklik yapılması teklifinin tasdik edilmesini ve değiştirilmesi istenen 7. maddenin de acil olarak görüşülmesini talep ediyordu.[198] Hükümet, Said Paşa Kabinesi'nin teklif ettiği 'selâmet ve saadet-i memleket' gerekçe gösterilerek iktidarın Meclis'i feshetme yetkisinin sözde her durumda kullanılabilmesi olasılığını sınırlamak amacıyla, feshin yalnızca 'olağanüstü' koşullarda gündeme getirilmesini istiyordu. Geçmişte hem Kanun-u Esasi Encümeni'nin, hem de Meclis-i Mebusan'ın bu konu üzerinde yeteri kadar tartışma yapmış olduğunu iddia eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi, fesih konusunun yeniden tartışılmasının lüzumsuz olduğunu savunuyor ve değişiklik önerisinin, Hükümet'in de kendi içinde zaten karara bağladığı şekilde, *acilen* ve *hiçbir tartışma yapılmadan* Meclis-i Mebusan tarafından *hemen* tasdik edilmesini istiyordu.[199] Ültimatom niteliğindeki bu değişiklik teklifi aynen şöyleydi:

> "Ahval-i fevkalâdeden Heyet-i Âyan ile bilistişare Heyet-i Mebusan'ın ledeliktiza feshi ve müddet-i teciliyye ve tatiliyyesinin mecmu-u müddet-i içtimaiyye-yi seneviyyenin nısfını tecavüz etmemek ve o sene-i içtimaiyye zarfında müddetini ikmal eylemek üzere tecil ve tatili hukuk-u mukaddese-i Padişahidendir."[200]

Padişahın kutsal bir hakkıymış gibi sunulan bu madde, Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetimde Meclis-i Mebusan'ı tatil ettiği yetkiye benzer bir yetkiydi ve parlamenter düzende hiçbir şekilde yeri olamazdı. Divaniye mebusu ve İttihadcıların önemli siyasetçilerinden biri olan Babanzade İsmail Hakkı Bey "Süngülerle gelsinler, daha iyi," diyerek tepkisini dile getirdi. Bir diğer önemli İttihadcı siyasetçi olan Drama mebusu Midhat Şükrü [Ble-

197 "Meclis'in Feshi", "Fesih Hakkında" ve "Tadil Etrafında", *İktiham*, 22 Temmuz 1328/4 Ağustos 1912, s. 1; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 140", *Tanin*, 21 Ocak 1944, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936 - 17 Nisan 1937), s. 230; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/1*, s 295.

198 "Kanun-u Esasi'nin 35 ve 43'üncü Maddelerinin Meclis'çe kabul ve tasdik olunduğu vechile kabulüne ve 7'nci maddenin yeniden tetkik ve tadili lüzumuna dair layiha-yi kanuniye", II/I/44, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *2*, s. 573. Ayrıca bkz., "Die heutige Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 1 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2.

199 "Esbab-ı Mucibe", II/I/44, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *2*, s. 574.

200 "Kanun-u Esasi'nin Yedinci Maddesinden Tadilen Kaleme Alınan Fıkra-i Kanuniyye Lâyihası", II/I/44, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, *2*, s. 574.

da] da "Meclis'i kapatsınlar, üzerine 'Kiralıkhane' yazsınlar," dedi.[201] İttihadcı siyasetçilerden İzmir mebusu Seyyid Bey Meclis Nizamname-i Dahilisi'nin 28. maddesindeki "Tanzim veya tadil-i kanuna dair olan teklifin, heyet-i umumiyyede ekseriyet âra ile reddi takdirinde tarih-i reddinden itibaren la ekal iki mah mürur etmedikçe tekrar dermeyan olunamaz," hükmüne işaret ederek, bu teklifin daha önceki Meclis görüşmelerinde reddedildiğini hatırlatarak Hükûmet'in iki ayı henüz geçmediği için bu teklifi görüşülmek üzere Meclis'e indiremeyeceğini söyledi. Gerekçeli açıklamasını da etraflı bir şekilde Meclis'e sundu.[202] 31 Temmuz'daki bu fırtınalı oturumun üçüncü birleşiminde yeterli çoğunluk sağlanamadığı için tartışmalara bir gün sonra devam etmek üzere ara verildi. Görüşmelere ara verildiği esnada Sadr-ı Âzam ile Meclis-i Mebusan Reisi arasında çıkan tartışmada Meclis-i Mebusan Reisi Meclis'in feshi konusunda Sadr-ı Âzam'a, "Eğer fesih kararı almamızı istiyorsanız, o zaman süngülerinizle gelin!" diyerek anayasal düzeni savunan mebuslarla birlikte bu zorlamaya karşı duyduğu tepkiyi dile getirdi.[203]

1 Ağustos'taki Meclis oturumu Meclis-i Mebusan binasını koruma amacıyla konuşlanmış olan polis güçlerinin niçin askeri güçlerle değiştirildiği ve eğer sevkedilen bölük, bölük askerle mebuslara gözdağı verilmek isteniyorsa bunun mümkün olmadığı tartışmasıyla başladı.[204] Hükûmet adına konuşan Hariciye Nazırı Gabriel Nouradunghian Kanun-u Esasi'de yapılmış olan değişikliklerle artık bu sürenin beklenmesine gerek olmadığı görüşünde olduklarını söyledi.[205] Babanzade İsmail Hakkı Bey'in "bu suret-i teklif, Kanun-u Esasi'ye muhaliftir. Kanun-u Esasi'ye muhalif her teklif ise, Meşrutiyet'e darbedir," sözü Hükûmet'in aslında anayasa değişikliği görüntüsü altında darbe yapmasının öz bir ifadesiydi ve Gabriel Nouradunghian'ın tepki göstermesine neden oldu: "İsmail Hakkı Bey, 'Kabine bunu Meşrutiyet'e darbe vurmak için getirmiştir; bu mesaili de Encümen'de o suretle tetkik edece-

201 II/I/44, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 575.

202 II/I/44, 18 Temmuz 1328/31 Temmuz 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 577-578.

203 "Die heutige Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 1 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Der neue Kurs in der Türkei: Zurückstellung aller militärischen Vorlagen", *Pester Lloyd*, 1 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

204 II/I/45, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 593; "Die heutige Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 2 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Der neue Kurs in der Türkei: Die heutige Kammersitzung", *Pester Lloyd*, 2 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

205 II/I/45, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 595; "Die gestrige Kammersitzung", *Neue Freie Presse*, 1 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1-2; "Der neue Kurs in der Türkei: Die Debatte über den Konfliktsentwurf", *Pester Lloyd*, 1 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1, "Der neue Kurs in der Türkei: Die heutige Kammersitzung", *Pester Lloyd*, 2 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Erregte Debatten über die Auflösungsfrage", *Neue Freie Presse*, 2 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4.

ğiz,' dediler. Bunu kat'iyyen reddediyoruz ve meselenin 'mesail-i musta'hare' namıyla Meşrutiyet'e darbe suretiyle müzakeresini asla kabul etmiyoruz."[206] Şiddetli tartışmaların ardından Meclis Hükûmet'in değişiklik önergesini Kanun-u Esasi Encümeni'ne gönderdi.[207] Hükûmet, Kanun-u Esasi Encümeni'nin, önergeyi mümkün olduğunca beklettikten sonra yapılması istenen değişikliği reddedeceğini bildiği için, hızlı sonuç elde edebilmek amacıyla meseleyi monarşistlerin ağırlıklı olduğu Meclis-i Âyan'a taşımaya ve burada 4 Ağustos günü Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi ile ilgili gizli bir oturum yapmaya karar verdi.[208]

İstanbul mebusu İttihadcı Bedros Haladjian ve yedi arkadaşı –Lazistan [Rize] mebusu Ziya Bey, Sinob mebusu Hasan Fehmi [Tümerkan], Serfiçe mebusu Osman Bey, Çorum mebusu Mehmed Münir [Çağıl], Kerbela mebusu Nuri Bey, Musul mebusu İbrahim Fevzi Efendi ile Edirne mebusu Talât Bey– son gelişmeler karşısında tepkilerini göstermek ve Meclis'teki güçlerini sınamak için 3 Ağustos'ta Meclis-i Mebusan'a bir gensoru önergesi verdi.[209] Gensoru önergesi hem Halâskâr Zabitan Grubu'nun eylemlerini, hem de Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile Hükûmet'in isyancı subaylar karşısındaki yumuşak tutumunu eleştiriyordu. Nâzım Paşa'nın subayların karşı-devrimci eylemleri hakkında soruşturma açtıracağı yerde, Halâskâr Zabitan Grubu'na mensup bu subayları Bab-ı Âli'ye davet edip bizzat tebrik ettiği iddia ediliyordu. Gensoru önergesinde "Polis Müdür-ü Umumiliği Vekâletine tayin olunan zabit tarafından gece Meclis'e gönderilen polisler marifetiyle yine 'Halâskâr Grubu' zabitanından birtakımlarının Meclis-i Mebusan Heyet-i İdaresi'nin malumat ve müsaadesi olmaksızın Meclis dahiline alınmaları ve Manastır'dan firar ettikten sonra dağlarda derdest olunup mahfuzan İstanbul'a gönderilen zabitanın gazetelerle vaki olan tekzibine rağmen, ötede beride ve hatta Meclis-i Mebusan dahilinde gezmelerine müsaade edilmesi" sert bir dille eleştirilmekteydi. Harbiye Nezareti'nin bütün bunların tek sorumlusu olduğu *özellikle* vurgulanıyordu.[210] Önerge Meclis'teki mebusların

206 II/I/45, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 602-604.

207 II/I/45, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 607; "Der neue Kurs in der Türkei: Die Debatte über den Konfliktsentwurf", *Pester Lloyd*, 1 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Der neue Kurs in der Türkei: Die heutige Kammersitzung", *Pester Lloyd*, 2 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

208 "Die Taktik der Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 1 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1912, s. 435. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 141", *Tanin*, 22 Ocak 1944, s. 2.

209 II/I/46, 21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 616; "Die Krise in der Türkei: Eine Sturmszene in der Kammer", *Pester Lloyd*, 4 Ağustos 1912, s. 4; ve "The Turkish Crisis", *The Times*, 5 Ağustos 1912, s. 5.

210 "İstanbul mebusu Bedros Hallaçyan Efendi ve rüfekasının, 'Halâskâr Zabitan Grubu' namı altında neşr edilen nizamname ve beyannameler hakkında Harbiye Nezareti'nden istizah takriri",

çoğunluğu tarafından kabul olundu.[211]

Aynı gün Halâskâr Zabitan Grubu karşıtı subaylar Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde toplandılar. Sayıları sekseni geçen İttihad ve Terakki Cemiyeti sempatizanı subaylar Hürriyet-i Ebediye Âbidesi önünde anayasal düzenin savunucusu olduklarını ve Meclis'in feshine şiddetle karşı çıktıklarını kamuoyuna duyurdular.[212]

4 Ağustos günü Meclis-i Mebusan'ın Teşrifatçısı Abdullah Efendi ile diğer iki görevli İttihadcıların liderleri olan Talât, Cavid, Rahmi [Arslan], Âsaf Derviş, Hacı Âdil [Arda] ve Eyüb Sabri beylerle Immanuel Carasso'ya suikast düzenleme suçuyla tutuklandılar. Suikastçilerin her biri yapacakları iş için üç yüzer lira almışlardı. Abdullah Efendi Arnavut İsyanı liderlerinden Basri Bey ile münasebet halindeydi.[213]

Suikastçilerin tutuklanması 4 Ağustos'taki esas gündemi değiştirecek bir etki yaratmadı. O gün için yapılması planlanan Meclis-i Âyan'ın gizli oturumunda Hükûmet, Makedonya olaylarına nasıl baktığını ortaya koydu. On saat süren gizli oturum sırasında Arnavutluk'taki altmış garnizondan yirmisinin ayaklanıp isyan ettiği, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ordu içinde desteğinin kalmadığı, bu nedenle de Arnavutluk krizinin çözümü için Meclis-i Mebusan'ın feshinin zorunlu olduğu iddia edildi.[214] İstifaya zorlanmasının hemen ardından Said Paşa Kabinesi tarafından Meclis-i Âyan üyeliğine atanan eski Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa bu iddiaların doğru olup olmadığına ve hükûmetin tavrına dair bir soru önergesi verdi. Makedonya'daki garnizonların büyük bölümünün sadakatini koruduğuna, hem Bab-ı Âli'ye, hem de Meclis'e meşrutiyeti destekleyen telgraflar yolladıklarına işaret et-

---

lI/I/46, 21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 616-617; "Meclis-i Mebusan'da: İstizah Etrafında", *İktiham*, 22 Temmuz 1328/4 Ağustos 1912, s. 1; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 231 ve s. 245; "Die heutige Kammersitzung: Ein jungtürkischer Vorstoß gegen der Kriegsminister", *Neue Freie Presse*, 4 Ağustos 1912, s. 4; "Die Krise in der Türkei: Eine Sturmszene in der Kammer", *Pester Lloyd*, 4 Ağustos 1912, s. 4; ve "The Turkish Crisis", *The Times*, 5 Ağustos 1912, s. 5.

211 lI/I/46, 21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 619; ve "Die Interpellation an den Kriegsminister", *Neue Freie Presse*, 5 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2.

212 "Eine Demonstration Komiteetreuer Offiziere", *Neue Freie Presse*, 4 Ağustos 1912, s. 4; ve "Eine Offiziersdemonstration für die Kammer", *Pester Lloyd*, 4 Ağustos 1912, s. 4.

213 "Ein Komplott zur Ermordung jungtürkischer Führer", *Neue Freie Presse*, 5 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2.

214 "Âyan'da: Celse-i Tarihiye", *Tanin*, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, s. 1-2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 245; "Beschlossene Auflösung der türkischen Kammer", *Neue Freie Presse*, 5 Ağustos 1912, s. 2; ve "Schließung der Kammer" ve "Die geheime Sitzung des Senats", *Pester Lloyd*, 5 Ağustos 1912, s. 1. Meclis-i Âyan'da 4 Ağustos günü yapılan oturum 'gizli' yapıldığı için görüşmeler *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*'nde bulunmamaktadır (lI/I/32, 22 Temmuz 1328/4 Ağustos 1912, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, 1, s. 383).

ti. Bu birliklerin düzeni sağlama gücüne sahip oldukları, isyancı birkaç garnizonun faaliyetleri dolayısıyla Meclis'in feshinin abes kaçacağını söyledi.[215] Oturumda Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularından Müşir Fuad Paşa ile Ulah ileri gelenlerinden Bessaraya Efendi arasında sert tartışmalar geçti. İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarı Bessaraya Efendi monarşistlerin fesih kararı aleyhinde çok şiddetli bir konuşma yaptı.[216] Anayasal düzenin korunması ve fesih kararından vazgeçilmesi için İttihad ve Terakki Cemiyeti adına Bessaraya Efendi'ye ek olarak eski Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey, eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ve Tilkof Efendi de konuştular.[217] Ne var ki, monarşistlerin çoğunlukta olduğu Meclis-i Âyan'da bu sözler yeteri kadar dikkate alınmadı. Meclis'in feshi için gerekli yasal düzenlemeler yapılmaya başlandı.[218]

Meclis-i Âyan'da yaklaşık on saat süren uzun müzakerelerden sonra gece saat on bire doğru oylama yapıldı. Meclis-i Âyan bir çekimser, beş aleyhte ve yirmi sekiz lehte oyla 35. madde değişikliğini onayladı. Karşı oy verenler Hüseyin Hüsnü Paşa, Bessaraya Efendi, Musa Kâzım Efendi, Tilkof Efendi ve Ahmed Rıza Bey idi. Mahmud Şevket Paşa kararsız kalmıştı. Bazı üyeler de Meclis-i Âyan'ı protesto etmek için gizli oturuma hiç katılmamıştı.[219] Ardından da, Meclis'in yıllık toplantı süresinin, ek süreler verilmesi kaydıyla, toplam altı aya indirilmesi yönündeki 43. madde değişikliğini kabul etti. Yeni yapılmış olan son genel seçimleri geçersiz sayarak yeni Meclis'in 1908 Meclisi'nin devamı olduğu yönünde karar veren Meclis-i Âyan, bu durumda belirlenenden daha uzun süre çalıştığı için, Hükûmet'e Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisi vermiş oldu.[220]

---

215 "Âyan'da: Celse-i Tarihiye", *Tanin*, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, s. 1-2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 246.

216 "Bewegter Verlauf der Senatsitzung", ve "Die geheime Sitzung des Senats", *Pester Lloyd*, 5 Ağustos 1912, s. 1.

217 "Die Abstimmung im Senat", *Neue Freie Presse*, 5 Ağustos 1912, s. 2.

218 "Âyan'da: Celse-i Tarihiye", *Tanin*, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, s. 1-2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 246.

219 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 246; ve Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 112. Ayrıca bkz., Ahmed İzzet, *Feryadım, 1*, s. 117

220 İl/I/32, 22 Temmuz 1328/4 Ağustos 1912, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, *1*, s. 383; "Âyan'da: Celse-i Tarihiye", *Tanin*, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, s. 1-2; "Meclis-i Mebusan'ın Feshi" ve "Meclis'in Feshi: İctima-i Fevkalâde", *İktiham*, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, s. 1-2; "The Turkish Crisis: Senate's Support for the Cabinet", *The Times*, 5 Ağustos 1912, s. 5; "Fesih Hakkında", *İktiham*, 25 Temmuz 1328/7 Ağustos 1912, s. 2; "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1912, s. 435; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 141", *Tanin*, 22 Ocak 1944, s. 2; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 112; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 295.

Meclis-i Âyan'da alınan bu karardan sonra gecenin ilerleyen saatlerinde Kabine üyeleri bir toplantı yaptı. Vakit geçirmeden kararın yürürlüğe konulması için Saray'a gidilmesi kararı alındı. Aynı gece her ne kadar Meclis-i Mebusan Reisi Halil [Menteşe] Saray'a gidip Padişah'ın fesih emrini çıkarmaması yönünde özel çaba sarfettiyse de bu girişiminde başarılı olamadı. Hükûmet Meclis-i Mebusan'ı kapatma konusunda Sultan Mehmed Reşad üzerinde her türlü baskıyı yapmaktan çekinmemişti. Meclis-i Mebusan'ın feshi kararını içeren İrade-i Seniye o gece çıktı.[221]

İttihad ve Terakki Cemiyeti liderleri Meclis-i Mebusan'ın feshinin önlenebilmesi için son bir ümitle İrade-i Seniye'nin resmen ilânından önce Meclis'i toplamaya karar verdi. 5 Ağustos sabahı saat onda başlayan oturumda Meclis-i Mebusan Reisi Halil [Menteşe] İrade-i Seniye'yi Meclis'e iletmedi; fesih kararının çıktığını söylemekle yetindi ve oturumun hiçbir şey olmamış gibi devam etmesini sağladı.[222] Birkaç Arnavut mebus oturumu engelleme girişiminde bulunduysa da, Cavid Bey kürsüye çıktı ve yalnızca Meclis-i Mebusan'ın varlığının değil, bütün bir ulusun haklarının kuşatma altında olduğunu söylediği heyecanlı bir konuşma yaptı.[223]

Cavid Bey'in konuşması 1908 Devrimi'ni yapanların anayasal düzeni her ne pahasına olursa olsun korumaya ve kollamaya kararlı olduğunu vurgulayan kapsamlı ve son derece heyecanlı bir nutuktu. Cavid Bey nutkunda şunları diyordu:

> "Bugün tehdit edilen yalnız Meclis-i Mebusan Reisi'nin şahsı değil, Mebusan'ın Heyet-i Umumiyyesi ve milletin hakk-ı hâkimiyyet-i muazzamasıdır. Milletin hukuk-u hâkimiyyet-i muazzama ve mukaddesesi, muhterem arka-

---

221 "Sanktionierung des Auflösungsbeschlusses durch den Sultan", *Neue Freie Presse*, 5 Ağustos 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1912, s. 435.

222 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 246; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 141", *Tanin*, 22 Ocak 1944, s. 2; "Meclis-i Mebusan Riyaseti'nin Telgrafı", *Tanin*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 3; "Die türkische Kammer - Aufgelöst", *Reichspost*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Turkish Parliament Dissolved: Defeat of Committee Tactics", *The Times*, 6 Ağustos 1912, s. 5; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 296.

223 II/I/47, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2, s. 647-654; "Bir Celse-i Tarihiye: Şeciyane bir Müdafaa-i Kanun ve Meşrutiyet - Bir Nutk-u Mühim", *Tanin*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 1-2; "Turkish Parliament Dissolved: Defeat of Committee Tactics", *The Times*, 6 Ağustos 1912, s. 5; "Die türkische Kammer - Aufgelöst", *Reichspost*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 141", *Tanin*, 22 Ocak 1944, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 246; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 178.

Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 296-298. Bayur, Cavid Bey'in konuşmasını eleştiriyor (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 299-300). Şefik Esad da Cavid Bey ile Bedros Hallaçyan'ın Meclis'te yaptıkları konuşmaları alaya alıyor (Şefik Esad, "İttihad ve Terakki Komedyası: Gülünçlü Piyes, İki Perde", *İktiham*, 25 Temmuz 1328/7 Ağustos 1912, s. 1).

daşlar, ikinci defadır ki büyük bir tehdit altında bulunuyor ve ne garip şeamet-i tali'dir ki Birinci Meclis-i Mebusan içtimaından dört ay sonra tehdit edilen hakk-ı hâkimiyyet-i millet, İkinci Meclis-i Mebusan'ın içtimaından dört ay sonra, bir ikinci kere tehdit ediliyor. 1324 [1908] senesinde içtima eden Millet Meclisi, 31 Mart hainlerinin kurşunlarına hedef olmuş ve o kurşunlar bizim arkadaşlarımızı da feda etmişti.

Millet Meclisi cebr-ü-tazyik, ikrah altında bulunduğu sırada vükelâ-yı milletin kendi iradeleri ile tayin ettikleri muazzez Reisleri, yine mütecaviz ve mutaarrızların cebr-ü-ikrahı ile Makam-ı Riyaset'ten indirilmişti. Dünyada hakkın, hakikatin ve hâkimiyet-i milletin fevkinde hiçbir kuvvet mutasavver olmadığı için aradan on, on beş gün geçmeden millet hakk-ı mukaddesini istirdat etmiş ve mütecaviz ve mutaarrızları darağacına çekmişti. Sonra, burada içtima eden Vükelâ-yı Millet cebr-ü-ikrah ile kürsüden inen Reis-i muazzezini yine yeni bir intihaba hacet kalmaksızın mevki-i mualla-yı Riyasete is'ad etmişti.

Bugün vakayi, başka şekillerde, başka maskeler altında, fakat netice itibariyle yine aynı suretle tecelli ediyor; ve bizler, birinci vakanın şahitleri, hazır şahitleri olanlar, bugün ikinci vakanın da hazır şahitleri oluyoruz.

Burada birkaç gün evvel, gelen ve itimatnamesini almak için bir beyanname yerine bir tehditname kıraat eyleyen Heyet-i Hükümetin bazı âzası içinizden pek çoğunun daha gece ile gündüzü, ay ile güneşi tefrik ve temyiz etmediği zamanlarda, devletin muamelât-ı resmiyyesine dahil olmuş kimselerdir.

Sırf bundan dolayı 'Büyük Kabine' unvanına ihraz-ı liyakat etmiş ve geldiği günden bugüne kadar büyüklüğünü icraatıyla ve fakat kendisine 'büyük' değil, 'küçük' ve 'pek küçük' dedirtecek olan icraatıyla millet nazarında ispat etmeye çalışmıştır. ['Bravo' sedaları]

Heyet-i Vükelâ'nın kendisi için çizdiği tarik-i hareketin, nasıl bir tarik olduğunu zannederim ki bir haftalık icraat, en görmek istemeyen gözler önünde maaziyadetin izhar ve ispat etmeye kifayet eder.

Memlekette, hizmetinden istifade edilmek mümkün olanlara, erbab-ı namus ve haysiyete, sırf İttihad ve Terakki'ye mensubiyyetlerinden dolayı tecavüz ve taarruz etmek bu hükümetin esas icraatından birini teşkil etmeye başlamıştır. Ve yarın, kendi karşılarında bir sedd-i ahenin-i mukavemet ve metanet olan şu Meclis'i fesh veyahut tatil ettikten sonra maksatlarına daha vasi geniş bir cereyan verecekleri inkâr edilemez bir hakikattir.

Aldıkları emirlere itaat ve inkiyad eylemekten başka bir şey yapmayan ve her biri vekayii yalnız Harbiye Nazırı'nın beyanatından tahlil ve teşrih eylemekle kalan Heyet-i Vükelâ sıkı bir cebr-ü-tazyik ve tehdit altında bulunmaktadır. Memleketten bu suretle kaldırıldığından dolayı iftihar edilen İda-

re-i Örfiyye, zannederim ki kaldırılmış addedilmez ve yarın, öbür gün, emin olunuz ki, 'kaldırdım' dedikleri İdare-i Örfiyye'yi daha ziyade şiddetle hükümran olmak üzere yine kendileri vaz ve tesis eyleyeceklerdir.

Memlekette sulh ve sükûn, adalet, müsavat, asayiş vücuda getireceğini iddia eden bu hükümet, daha bugünden, bütün bu anasırı ihlâl edecek teşebbüsatına, pek ziyade germi veriyor. ... Bugün hangi sokaktan geçseniz jandarmaların müsellah olarak dolaştıklarını, piyade yahut süvari askerinin etrafı tavaf eylediklerini ve sonra İttihad ve Terakki'nin erbab-ı namustan olan efradının içtima ettikleri yerlerin ablukalar altına alındığını görüyorsunuz. Bu mudur adalet? Bu mudur müsavat? Bu mudur memlekette temin-i asayiş için yapılacak teşebbüsat ve icraat? O İttihad ve Terakki ki, bu Heyet-i Hükümeti teşkil eden zevattan birçokları hayatlarını, bugünkü mevki-i içtimailerini hep onun muavenet ve müzahereti sayesinde muhafaza eylemişlerdir. O İttihad ve Terakki ki, en büyük kabahati, bu memlekete en büyük cürmü ve en büyük cinayeti, eshab-ı cürm ve cinayeti cezalandırmaması olmuştur. ['Bravo' sedaları, alkışlar]

O İttihad ve Terakki ki, otuz üç sene bu zavallı vatanı türlü türlü işkenceler, türlü türlü azap ve ıztıraplar içinde inlettikleri, otuz üç sene mütemadiyen bu vatanın cesur, yiğit, genç evlâdından binlercesini menfalarda, mahbeslerde, zindanlarda inlettikleri, denizlerin dibinde gark eyledikleri halde, memlekette tesis-i Meşrutiyyet ettikten sonra, onlar hakkında yaptığı en büyük ceza, bütün servetlerini, bütün mevcudiyetlerini, bütün mal ve mülklerini kendi ellerinde terk ederek şuradan nihayet bir adada ikamet etmek üzere göndermesi olmuştur. İşte, bu hareketin mukabili, bugün gördüğümüz şeylerdir ve İttihad ve Terakki buna müstehaktır. ['Bravo' sedaları, alkışlar]

Fakat, o Heyet-i Hükümet emin olsun ki İttihad ve Terakki'nin namuskâr olan evlâtları, öyle tarassutlardan ve teftişlerden, değil ki korkacaktır. Bu Heyet-i Hükümet, biraz nazarlarını maziye irca edecek olursa, İttihad ve Terakki'nin, onların pek çoğunun korktukları, onların bir çoğunun bugün mazhar-ı affettikleri efendilerinin önünde taabbüd eyledikleri zamanlarda bu İttihad ve Terakki'nin namuskâr evlâtları, mahbeslerde çalışmışlar, vatanın en ücra köşelerinde çalışmışlar ve bu zavallı millete parlak, şaşaadar günler göstermeye muvaffak olmuşlardı. Onları o zaman elbette bu Heyet-i Hükümet'ten daha kavi olan Hakan-ı sabığın bütün ateşleri, bütün yıldırımları korkutamamıştır. Ateşler ve yıldırımlarla korkmayan İttihad ve Terakki evlâtlarının, bu Heyet-i Hükümet emin olsun ki, korkacak hiçbir şeyleri yoktur. İttihad ve Terakki ölümden hiçbir vakit korkmadığı gibi, bugün de korkmuyor. İttihad ve Terakki'nin bütün namuslu ve haysiyetli evlâdının göğüsleri kurşunlara, silâhlara açıktır. İttihad ve Terakki tehlike zamanında vatanı terk

eden hainlerden, kendi şahıslarını muhafaza için milleti inkıraz ve izmihlale götüren alçaklardan değildir. ['Bravo' sedaları]

Onlar tarassutlarını ve teftişlerini ne kadar tezyid ederlerse etsinler, biz İttihad ve Terakki nam-ı muazzezine ve kürsü-yü mualla-yı milletten ilân etmekle iftihar ediyoruz ki, onlar şiddetlerini ne kadar tezyid ederlerse etsinler, biz korkmayacağız. Ve bu memlekette meşrutiyet-i hakikiyeyi tesis etmek, bu memlekette Kanun-u Esasi'yi istirdat eylemek için bütün kuvvetiyle çalışan, dünyada kaybedilecek ne varsa hepsini kaybetmek tehlikesiyle çalışan İttihad ve Terakki evlâtları, dört senelik zaferle değildir ki mağdur olacaklardır.

Bu neşe-i zafer onların, bilakis, mesailerini daha ziyade ileri götürmeye sâik olacak ve İttihad ve Terakki, mazide ne kadar çalışmış ise, ondan kat kat fazla bir kuvvetle etrafında kendisine tedarik ettiği yüzbinlerce ve belki milyonlarca taraftaran ile çalışacak, meşrutiyet-i hakikiyeyi ihlâl etmeye çalışanların, Kanun-u Esasi'yi pâmâl-ı hakaret edenlerin cezalarını vermeye elbette muvaffak olacaktır.

İttihad ve Terakki, yalnız mazide yaptıklarıyla değil, şu dört sene zarfında bu memlekette yaptığı bütün icraatıyla müftehirdir. İttihad ve Terakki'nin şeref ve namus ve haysiyetini taklil, tezlil etmek isteyenler zannettiler ki, İttihad ve Terakki bunların elinde ezilecek, bükülecek, kudretten düşecek ve bir acz-ü zaaf-ı mutlak içinde intihar edip gidecektir. Bu zavallılar düşünmediler ki, onların her bir siham-ı tahkir ve istihzası, tasavvur edemediler ki, onların her bir hücum-u gayr-ı müstehakı İttihad ve Terakki için fazla bir kuvvet, fazla bir küşayiş demekti ve bunu dört seneden beri İttihad ve Terakki bütün kuvvetiyle gösterdi.

Onlar 31 Mart'ı alkışlamışlardı. Onlar İttihad ve Terakki Fırkası'nı inkısama uğratan hizip meselesini de alkışlamışlardı. Onlar İttihad ve Terakki'de ne zaman bir zaaf, bir acz görmüşlerse, görür gibi olmuşlarsa, onları alkışlamışlar, ellerinin bütün kuvvetiyle, vücutlarının bütün titremesi ile alkışlamışlardır; çünkü onların nazarında İttihad ve Terakki bir heyuladır. Onların nazarında İttihad ve Terakki, kendilerini, istedikleri gibi hareket etmekten men eden bir heyuladır. O heyulayı yıkmak, o heyulanın üstünde tesis-i kudret ve azamet ederek yaşamak – işte onların bekledikleri şey budur. Fakat beyhude beklemesinler, beyhude intizar etmesinler; İttihad ve Terakki ölmeyecektir. Onun en ölü zannedildiği zamanlar en zinde zamanlarıdır, en faal zamanlarıdır. [Alkışlar]

İttihad ve Terakki hükümetini istihlaf eden bu hükümet, mali minhal buldum iddiasıyla istihlaf eden bu hükûmet, iptida Meclis-i Mebusan'ı feshet-

mek için tedabire teşebbüs etti. 'Kanundan hiçbir zaman feragat etmeyeceğim ve her teşebbüsümde ve her icraatımda kanunu kendime rehber-i selâmet ittihaz edeceğim,' diyen bu hükümet, kendisine daima tenakuz mukadder imiş gibi, Meclis kapısından çıkar çıkmaz kanunu parçalamaya başladı.

Burada muvâcehe-i millete kıraat eylediği itimatnamede her bir millet için en muazzez olan Kanun-u Esasi tadilatına dair harf-i vahit zikreylemediği halde, ertesi günü yalnız bu Meclis'i feshetmek maksadı ile Kanun-u Esasi tadilini teklif eyledi; ve zavallılar ne mahcubiyetlere, ne elim vaziyetlere uğrayarak tekliflerini müdafaa ettiler.

Osmanlı milleti için o gün hakikaten o Heyet-i Vükelâ'nın vekil-i müdafiliği vazifesini ifa edenlerin burada aldıkları vaziyet pek acınacak bir vaziyetti. Kanun-u Esasi gibi bir emr-i mühim ve mübremi hiç okumaksızın, hiç tedkik etmeksizin, hiç teşrih ve tahlil eylemeksizin, hatta bundan altı ay evvel geçen bütün müzakerata bir kere olsun atf-ı nazar eylemeksizin muvacehe-i millete gelen adamların mevkii, hakikaten ne kadar ağlanacak, ne kadar merhamet edilecek bir mevki idi.

Zannederim ki o hicabın, o arın altında ezilmiş gitmiş olacaklar ki, buraya teklif ettikleri şeyi takipten sarf-ı nazar ederek şu Meclis-i Mebusan'ın feshine ne suretle olursa olsun vâsıl olmak için başka bir tarik aradılar. O tariki hâkimiyet-i milliyenin emangâh-ı mukaddesi olan bu Meclis'te bulamayarak gittiler.

Heyet-i Âyan'ın şerik-i cürmlüğünü talep ettiler. Evet, tekrar ediyorum, gittiler, Âyan'ı kendilerine şerik-i cürm olarak aradılar ve orada bu Meclis'te bir celse-i hafiyye ile söylemek istemedikleri her şeyin hepsini söylediler. Onlar, burada, her biri bütün Osmanlı milletinin vekili olan iki yüz yetmiş kişiye tevdi edemedikleri emanetleri, gittiler, şu karşı salonda bulunan ve hiç kimsenin vekilleri olmayan adamlara tevdi ettiler. [Şiddetli alkışlar]

Bizden şuyû bulacak olan esrar ve emanet, acaba zannettiler mi ki, o salonların kapılarından dışarı çıkmayacak? Bu duvarlardan tereşşuh edecek esrar, acaba zannedecekler mi ki dün bütün kapılarını kapatmış olan o Heyet-i Âyan'ın tavanlarından ve duvarlarından dışarıya çıkmayacaktır? Düşünmediler mi ki casusluğa orada, buradan ziyade ehil olanlar vardır. [Alkışlar]

Evet, gittiler esrar ve emanetleri oraya tevdi ettiler ve o esrar ve emanetleri tevdi ettikleri Meclis'te pek az kimseler hakikate vakıf bulundukları için, adamlar, elbette onların içinde de erbab-ı namus, erbab-ı haysiyet, vatanın menfaatini her şeye tercih eden büyük kalpli adamlar mevcuttur, fakat o adamları söyledikleri sözlerle iğfal ettiler. Onların içinde yalnız bir adam çıktı; hakayık-ı ahvale vakıf olan Mahmud Şevket Paşa ['Yaşasın' sadaları] demir gibi karşılarına dikilerek söyledikleri şeylerin ekserisinin ifrat ve mübalağa olduğunu onların yüzlerine çarptı, ve onunla da iktifa etmeyerek, siyasiya-

ta iştirak eden askerlere karşı ne yapmış olduğunu karşısındaki Harbiye Nazırı'ndan sordu ve onu bu sualin karşısında biraz ezdi.

Evet gittiler esrar ve emanetleri Heyet-i Âyan'a tevdi ettiler ve bu sayede dünyanın bugüne kadar hiçbir Meclis-i Âyan'ının vermemiş olduğu karar tefsirini ve büyün hukukşinasan-ı âlemi kahkahalarla güldürecek bir karar-ı tefsiriyi aldılar – ve zanlarınca Kanun-u Esasi'nin vermiş olduğu selahiyete binaen bu karar-ı tefsiriyi aldılar; fakat bu karar, bir karar-ı tefsiri değildir. Hayır efendiler, bu karar, bir karar-ı tefsiri değil, bu, Kanun-u Esasi'nin ruhunu, mahiyetini, mevcudiyetini pamal-i istihkar eden, ayaklarının çamurları altında ezen bir karar-ı tağyirdir.

Âyan'ın Heyet-i Umumiyyesinden değilse de, orada hükümran olan bazı âzadan, bundan başka bir şey beklenmezdi. Mazinin bütün seyyiat ve mezaliminin bazı âmilleri onların içlerinde bulunduğundan, onlar bu memleket için hayat-ı tabiî şu dört senelik hayatı değil, 1324 senesinden evvelki hayatın olduğu iddiasında bulunduklarından, tabiîdir ki karşılarına gelen ve bütün arkadaşlarını bir aff-ı kerime mazhar eden adamları memnun etmek isterlerdi. [Alkışlar] Buna şaşılmaz; teessüf edilen bir şey varsa, Âyan'ın bazı temiz vicdanlarının da onlara iltihakıdır.

Efendiler, hanginiz iddia edebilirsiniz ki, müsavat namına, adalet namına, kanun devri namına mazhar-ı af olan adamları kim iddia edebilir ki yarın buraya gelmeyecekler? Kim iddia edebilir ki onların birkaçı sizin namuslu vücutlarınız arasında oturmayacaklar? Kim iddia edebilir ki onların bazıları yarın orada bu Heyet-i Âyan sandalyelerinde, hatta kim iddia edebilir ki yarın muvacehe-i millete çıkacak olan bir Heyet-i Vükelâ arasında bulunmayacaklardır?

İşte bunlar, muazzez, muhterem arkadaşlar, kanun namına yapılan kanunsuzluklardır. Bunlar, muhterem arkadaşlar, adalet ve müsavat namına yapılan ve erbab-ı namus ve haysiyete karşı tükürülen zulümlerdir. Bu memleketin erbab-ı namus ve haysiyeti, elbette buna tahammül edemeyeceklerdir. Otuz üç seneden beri bu memleketi, bu zavallı milleti çâlı-ı helâk-ı hüsrana getiren adamların hepsi gelsinler, burada erbab-ı namus arasında dolaşanlar, burada kalplerinden taşan sürûr ve neşât ile bütün kahkahaları ile vatanda vücuda getirdikleri ve getirecekleri felâkete gülsünler, oynasınlar.

İşte bu kabinenin geldiği günden beri başlıca icraatı bunlar. Size 1324'e doğru rücû ettiğimizi göstermiyor mu? 1324'e tamamiyle rücû etmek için yalnız bir eksiklikleri vardı ki, onu hepinizin iz'anı idrak edeceği için, ben tekrar etmek istemem; fakat ne mâni vardı? Hâkan-ı sâbığın bütün bu vesait-i şenîa-i icraiyyesi affedildikten, Hâkan-ı sâbığın otuz üç sene bu milletin mukadderatını teslim ettiği bu siyah korkunç eller, gelip de bu vatanın üstünde kargalar, kartallar gibi dolaştıktan sonra ne mâni vardı ki, onların fevk-i reis-

lerinde tayaran eden bir vücut gelip burada bulunmasın? Evet, bunlar yaptıkları icraat ve adaleti itmam etmek için kalkmalı ve gitmeliydiler, Osmanlı ve hürriyet ve meşrutiyetin mehd ve mehbat-ı mevâri olan o güzel şehirde, o güzel şehrin mutenâ tepelerinden birinde bulunan müsâfir-i mahsur ve mahbusu beraberlerinde getirip öyle icra-yı hükûmet etmeliydiler.

İşte böyle teşekkül eden ve böyle icraatta bulunan Hükûmet'e yakışacak tarz-ı hareket bu idi. O vakit İttihad ve Terakki'yi bihakkın istihlâf ederlerdi. O vakit İttihad ve Terakki'yi bihakkın öldürür ve kendi ananeleriyle, kendi ruhlarıyla, kendi vücutlarıyla, kendi levsleriyle, kendi seyyiatı ve zulümleriyle milleti idare ederler ve nereye götürürlerse götürürlerdi. Bugün için cesaretleri oraya kadar gitmedi; fakat kim iddia edebilir ki...

Hiçbir kimse, birkaç gün için olsun, onlardan bazılarının vicdanlarında taşıdıklarında şüphe olmayan mazinin musibet ve felâketleri alımâl ve eskaalini birkaç gün olsun görmek istemeyeceklerdi.

Fakat bugün onlar kendilerini gösterdiler ve milletin en büyük bir hakkı olan bazılarının iddia ettikleri gibi kan dökülmeksizin istirdat olunan bir Meşrutiyet'in değil, otuz üç sene mütemadiyen yalnız İslâm değil, anâsır-ı Osmaniyyeden İslâm ve bilhassa Ermeni ve diğer anâsır evlâdından binlerce, yüzbinlercesinin mahv-ı helak olmasiyle istirdat edilen dünyanın en büyük ihtilalat-ı fedasının en kanlı ve ateşli inkılâplarının vücuda getirmediği kadar kurbanlar verilerek istirdat edilen Meşrutiyet'in ve Kanun-u Esasi'nin pamal edilmesine gittiler ve bunu zehabı batıllarınca Ordu'ya istinat ederek yaptılar.

Neredesin ey muazzez Osmanlı Ordusu! Neredesin? 1324 senesi 10 Temmuz'undan evvel Hakan-ı Müstebid'e karşı kükreyen Rumeli'nin bütün dağlarını birer kıtalgâh, bütün ovalarını birer kan deryası haline getiren seyyiat ve mezalime karşı titreyen ve kükreyen amal ve mutalebat-ı müstahsenesini tarihin nadir gördüğü bir hükümdar-ı müstebide telgraf tellerinin ihtizazatı elektrikivyesiyle kabul ettiren ey mukaddes Osmanlı Ordusu! Gel, gör; gel de senin nam-ı celâdet ve asaletine ne cinayetler icra edildiğini gör. Gel, gör; çünkü bütün bu cürümleri, bütün bu cinayetleri yapanlar, sana istinat ediyoruz zannediyorlar. Gel, gör; Osmanlı Ordusu'nun şanlı, aslan yürekli evlâtları, geliniz, görünüz. Sizin himayeniz altında, sizin müzaharet ve muavenetinizle mevki-i iktidara geldiklerini iddia eden bu adamlar, iptida sizin muhterem binlerce kardeşlerinizi denizlerde boğanları, belki, sizin başınıza getirmekle işe başlıyorlar.

10 Temmuz'dan evvel beslediğiniz gaye-i emel bu muydu? Bütün milletin sizden bütün muntazaratı bu muydu? Mukadderat-ı Meşrutiyet'i daima müstahkem bir kale gibi kendisine istinat eden Ordu'ya atfedilecek bühtan ve iftiralar bu mu olmalıydı?

Evet, evet, bu yalancılık elbette ispat edilecek ve elbette bir gün, bir isyan ve tuğyan-ı umûmî serabiyle feshine teşebbüs edilen Meclis-i Mebusan'ın feshedilemeyeceği görülecektir.

Arkadaşlar! Bugün Hükûmet'in iddia ettiği gibi, âsiler Arnavutluk'ta değildir. Bugün usat ve buğat-ı hakikiye Bab-ı Âli'dedir. [Şiddetli alkışlar] Memlekette kanun devri vücuda getirmek isteyenler, memlekette adalet, müsavat tesis etmek isteyenler, nur-u hürriyet avlayan bütün ihtilallerde en muazzez ve en mutena bayrakların üstünde yazılan bu büyük, muhteşem ve muazzam ve müdebdep kelimeleri istimal eylemek isteyen adamlar bilsinler ki, bu kelimeler, onların ağızlarına lâyık değildir.

Biz burada her birerlerimiz hafız ve kâfilimiz olan Kanun-u Esasi'nin muhafazasına yemin etmişizdir. İçimizde hiçbir ferd-i namuskâr tasavvur edemem ki, bugün pamali istihkâr edilen Kanun-u Esasi'ye karşı lakayt, sa'kit ve samit kalsın. İçinizde hiçbir ferd-i haysiyet tasavvur edemem ki, Hükûmet'in bugünkü icraatını kemal-i mutavaat ve inkıyad ile kabul etsin.

İçinizde hiçbir şerefli Osmanlı, şu 1324 senesi 10 Temmuz'unun büyük, parlak ve mutena günlerinin şanlarını, şadmanlarını, sürurlarını kalplerinde, ruhlarında muhafaza eden hiçbir hamiyetli ve vatanperver Osmanlı tasavvur edemem ki, Meşrutiyet'in takdiri ruhundan, Kanun-u Esasi'nin mahiyetinden âciz olan birkaç adamın bugün memlekette vücuda getirmek istedikleri hal-i gayr-i kanuninin idamesine değil, hatta vücuda gelmesine müsaade etsin. ["Müsaade etmezler," sadaları]

Evet; hal-i gayr-i kanuni diyorum; çünkü Hükûmet cebr-ü ikrah ve tazyik altında. Hükûmet, Harbiye Nazırı'nın cebr-ü ikrahı altında, Harbiye Nazırı, bir avuç zabitin cebr-ü ikrahı altında, hatta Osmanlıların büyük ve muhterem Padişahları cebr-ü ikrah ve tazyik altındadır. Evet arkadaşlar, Padişah bile cebr-ü ikrah ve tazyik altındadır. Heyet-i Hükûmet ilk icraatından olmak üzere gidiyor, Padişah'ın müsaadesine iktiran etmeden Başkâtibi, Başmabeyncisini yanından kaldırıyorlar ve "Eğer burada bırakacak olursak zabitler gelip, öldüreceklerdir," bühtan ve iftirasiyle hem Ordu'ya bühtan ve iftira ederek, hem Saray-ı Muallâ-yı Hümayun'a karşı bühtan ve iftira ederek onları kaldırıyorlar.

İşte bunun için yalnız Heyet-i Hükûmet değil, Meclis-i Âyan, hatta Saray ve Taht-ı Saltanat bile cebr-i ikrah ve tazyik altındadır. Bugün ikrah ile hareket etmeyen bir mahfil varsa, o da, bu mahfil-i mukaddes-i millettir. [Şiddetli ve sürekli alkışlar] Sizler, cebr-ü ikrah ve tazyikin mevcut olmadığını göstereceksiniz ve vazife-i vataniyeniz ve vazife-i hamiyetiniz ne ise onu ifâ etmekle iktifa edeceksiniz.

Bizce Hükûmet'in dün Heyet-i Âyan'ı sıkboğaz ederek, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş bir tarzda almış olduğu Kanun-u Esasi tefsiri, mutâ olmak

lâzım gelmeyen bir Kanun-u Esasi tefsiridir. Erbab-ı hukukun her zaman edille ve berahini ile ispat edecekleri vechile mutâ olması lâzım gelmeyecek bir tarzda yapılmış bir Kanun-u Esasi tefsiridir.

Mutâ olmayan Kanun-u Esasi tefsiri mucibince Heyet-i Hükûmet Meclis'i feshedecek olursa, elbette bu Meclis-i Mebusan mefsuh olmayacaktır; ve elbette kanunu parçalamış, kanunların en büyüğü, kanunların en muallası ve en muazzez ve mukaddes ve muhteşemi olan Kanun-u Esasi'yi ayaklar altında parçalamış olan bir hükûmetin hiçbir emri mutâ ve münkaad olmayacaktır. Ve kendi hesabıma, muhterem arkadaşlarım, sözümü ikmal etmek ve sizin sabrınızı daha ziyade tüketmemek için söyleyeceğim ki, Kanun-u Esasi'yi parçalayan, memlekette kanun namına kanunsuzluk, adalet namına zulüm, müsavat namına hakiki müsavatsızlık vücuda getiren, memlekette sekiz - on gün zarfındaki icraatiyle teşevvüşten, iğtişaştan başka hiçbir şeyi tevlid etmeyen ve efkârı teşevvüşte, iradeleri dalâlette bırakan bu Hükûmet'e adem-i itimat kararı verilerek Meclis'in bila müddet tatil edilmesini teklif ederim. ["Hay hay," sadaları; "Reye," sadaları]"[224]

Arada tabancaların çekildiği şiddetli münakaşalardan sonra Meclis Hükûmet'e güvensizlik oyu verdi ve "Meclis Reisi toplayana kadar" oturum ertelendi.[225]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa Meclis'e öğleden sonra saat birde geldi ve fesih kararını bir avuç Meclis-i Âyan üyesine, bir düzine monarşist Arnavut mebusa ve Basra mebusu Seyyid Talib ibn Receb Bey ile Konya mebusu Şeyhzade Zeynelabidin Efendi'ye okudu. Ayrıca mebuslara sabahki gelişmeleri Hükûmet'in tanımadığını da bildirdi.[226] Meclis Reisi'nin odasında Esad Paşa Top-

224 II/I/47, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2*, s. 648-654. Cavid Bey'in bu cesur ve önemli nutku için verilen haber için bkz., "Die Rede Dschawids", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3-4.

225 II/I/47, 23 Temmuz 1328/5 Ağustos 1912, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2*, s. 655; "Bir Celse-i Tarihiye: Şeciyane bir Müdafaa-i Kanun ve Meşrutiyet - Bir Nutk-u Mühim", *Tanin*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 1-2; "Meclis-i Mebusan'da Sabık Mebusların Hasbıhali", *İktiham*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 3-4; "Tumultszene nach der Abstimmung", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Ein Misstrauensvotum gegen die Regierungs Tumultszenen", *Reichspost*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1912, s. 435; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 247; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 178; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 298. Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesiyle ilgili uzun bir değerlendirme ve yorum için bkz., "Die Auflösung der türkischen Kammerund die Verhängung des Belagerungszustandes", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2.

226 "Meclis-i Âyan'da", *Tanin*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 3; "Hatt-ı Hümayun Kıraatı", *Tanin*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 3; "Turkish Parliament Dissolved: Defeat of Committee Tactics", *The Times*, 6 Ağustos 1912, s. 5; "Das Auflösungsdekret vor Kammer und Senat", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Verselung des Sultansdekrets vor leeren Bänken", *Reichspost*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet

tan'ın şiddet göstermesi üzerine Halil [Menteşe]'nin polis çağırmasıyla sonlanan bir olaydan sonra, Ferid Paşa'nın emriyle Meclis-i Mebusan kapatıldı. Kabine alınacak tedbirleri konuşmak üzere toplandı.[227]

O gün üç yüz kadar anayasal düzene bağlı subay Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki şehitlikte gösteri yaptı. Ali Fuad Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşa burada bir konuşma yaptı. Yayınladıkları bildiriyle anayasal rejime bağlı olduklarını, Halâskâr Zabitan Grubu'na üye isyancı subayları kınadıklarını ve derhal tutuklanmalarını, yargılanıp cezalandırılmalarını istediklerini beyan ettiler. Göstericilerden on kadar subay tutuklandı.[228] Ertesi günkü *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahid [Yalçın] "Bu yalnızca bir darbe değil, aynı zamanda Kanun-u Esasi'ye de atılmış bir tekmedir," diyordu.[229]

Selânik'te konuşlanmış Üçüncü Ordu'ya bağlı yüz on altı genç subay ortak bir bildiriyle 31 Mart Olayı'ndan sonra meşruti rejimi tesis etmede önemli bir rol üstlenmiş olan Üçüncü Ordu'nun bu olayda da sessiz kalmayacağını duyurdu. Özellikle de, Türkiye'nin Trablus'ta İtalya ile savaşta olduğu bir dönemde Arnavut bozguncuların bağımsızlık taleplerine katılıp anayasal düzene karşı isyan eden subaylar esefle karşılanıyor ve sert bir dille kınanıyordu. Genç subaylar bildirinin sonunda liberal demokratik ilkelere ve parlamenter rejimin üstünlüğüne bağlı olduklarını dile getirmişlerdi.[230]

5 Ağustos gecesi Beyoğlu'ndaki Mason Locası'nda bazı İttihadcılar bir top-

---

Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 141", *Tanin*, 22 Ocak 1944, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 247; "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1912, s. 435; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 112; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 367-368; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 300.

227 "Bir Hadise", *Tanin*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 3; "Riyaset Odasında bir Hadise", *İktiham*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 1; "Der Konflikt zwischen Kammer und Regierung", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Der Wortlaut des Auflösungsdekrets", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2-3; "Der heutige Ministerrat", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Eine Erklärung des Kammerpräsidenten", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4 "Constantinople Letter", *The Near East*, 16 Ağustos 1912, s. 345; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 301.

228 "Die zweite Versammlung auf dem Freiheitshügel", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; *Hak*, 24 Temmuz 1328/6 Ağustos 1912, s. 4'den aktaran, Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetimine Tesiri", s. 91; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 231; ve Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 2, s. 548-549. Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 334; ve Mustafa Ragıb Esatlı, "İntihabatta Parti İhtirası: İntihabatta Muhaliflerin Karşılıklı İhtirasları Felâketler Doğurmuştu", *Akşam*, 25 Mart 1943, s. 3.

229 "Der erste Eindruck der Auflösung in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

230 *Hak*, 27 Temmuz 1328/9 Ağustos 1912, s. 1'den aktaran, Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetimine Tesiri", s. 91-92.

lantı yaptı. Daha sonra Nur-u Osmaniye'de toplantılarına devam eden İttihadcılar burada Mahmud Şevket Paşa'yla görüştüler. Toplantıda alınan karar doğrultusunda ertesi gün Talât ve Cavid beyler Selânik'e hareket ettiler. *The Times* muhabirinin istihbaratına göre, "Rus Duması'nın yaptığını tekrarlamak niyetinde olan İttihadcılar Siroz veya Selânik'i Türkiye'nin Vyborg'u ilân etmeyi planlıyorlardı."[231] *Neue Freie Presse* de toplanması düşünülen 'sürgün meclisi'nin Edirne'de faaliyete geçmesinin planlandığıyla ilgili 6 Ağustos günkü akşam baskısının ilk sayfasında uzun bir haber ve yorum yayınladı.[232] *Reichspost* 'sürgün meclisi'nin İzmir, Selânik veya Edirne'de toplanabileceğinin tartışıldığını yazıyordu.[233]

231 "Gerücht über die Bildung eines Rumpfparlaments", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "The Turkish Government Coup: Activity of the Committee", *The Times*, 7 Ağustos 1912, s. 5. Rus Çarı Duma'yı kapattığında feshedilen Duma'nın mebusları St. Petersburg'dan Vyborg'a gelmişler ve yaptıkları toplantı sonrasında Duma üyelerinden yüz seksen biri 22 Temmuz 1906'da 'Vyborg Manifestosu' olarak tarihe geçen ortak bir bildiri imzalayarak parlamenter düzenin yeniden tesis edileceği zamana kadar barışçıl direniş yapılmasını ve devlete vergi ödenmemesini istemişlerdi.

232 "Ein jungtürkisches Gegenparlament in Adrianopel", *Neue Freie Presse*, 6 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

233 "Ein jungtürkenparlament in der Provinz? Die Drohung mit dem Marsche auf Konstantinopel", *Reichspost*, 6 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3-4.

ONUNCU BÖLÜM

Balkan Savaşı ve Monarşist Hükûmetin Düşmesine Giden Yol

Hükûmet, Meclis-i Mebusan'ın feshinden hemen sonra olağanüstü hal düzenine geçti. İstanbul'da kırk gün süreyle ilân edilen sıkıyönetim süresince gösteri düzenlemek, kamuya açık yerlerde konuşma yapmak, siyasi partiler adına propaganda faaliyeti yürütmek, siyasi derneklerde toplanmak, siyasi makale ya da eleştiri yayınlamak yasaklandı.[1] Kamu görevlilerinin siyasetle uğraşması da yasaklanan fiiller arasındaydı. Tüm kamu görevlilerinden hiçbir siyasal partiye üye olmadıklarına dair resmi evrak imzalamaları istenmekteydi. Ancak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen çoğu devlet memurunun bu emre uymadıkları görülmekteydi.[2] 4 Ağustos günü Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde İttihad ve Terakki taraftarı subayların yapmış olduğu gösteri dolayısıyla İdare-i Örfiye kırk iki subayı tutukladı.[3] Hükümet İtti-

1 "Martial Law Reimposed", *The Manchester Guardian*, 6 Ağustos 1912, s. 6; "Martial Law Proclaimed", *The Times*, 6 Ağustos 1912, s. 5; "İdare-i Örfiye", *Tanin*, 25 Temmuz 1328/7 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Tebliğ", *Tanin*, 25 Temmuz 1328/7 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 4; "Divan-ı Harb-ı Örfi Heyeti", *Iktiham*, 25 Temmuz 1328/7 Ağustos 1912, s. 1; "A Remarkable Decree: Political Activity To Be Suppressed", *The Manchester Guardian*, 8 Ağustos 1912, s. 6; "Fesih ve İdare-i Örfiye", *Tanin*, 27 Temmuz 1328/9 Ağustos 1912, s. 2; "İdare-i Örfiye", *Tanin*, 27 Temmuz 1328/9 Ağustos 1912, s. 2; "Selânik'te İdare-i Örfiye", *Iktiham*, 27 Temmuz 1328/9 Ağustos 1912, s. 1; "İdare-i Örfiye Beyannamesinde Tadilât", *Ikdam*, 29 Temmuz 1328/11 Ağustos 1912, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 247 Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 371.

2 "Verbot politischer Betätigung für die Beamten", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Constantinople under Martial Law: Government's Rigorous Measures", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1912, s. 7.

3 "Kriegsrechtliches Vorgehen gegen die demonstrierenden Offiziere", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1-2; ve "Revolutionâre Aktion der Jungtürken: Verfolgung der jungtürkischen Führer", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

hadcıların güçlü oldukları İzmir, Selânik ve Edirne gibi şehirlerde de hemen sıkıyönetim ilân etti.[4] *Tanin* gazetesindeki haberlere göre, tüm İttihad ve Terakki Cemiyeti kulüpleri polis tarafından sıkı takibe alınmıştı. Matbaalara da baskınlar düzenleniyor ve İttihadcılara ait basılı her türlü malzemeye el konuluyordu. Divan-ı Harb-i Örfi *Tanin* gazetesi aleyhine hukuki süreç başlatmaya hazırlanmaktaydı.[5] Bu baskılar sonucu, Prens Said Halim Paşa ile birlikte İsviçre'de İtalyan yetkililerle barış görüşmeleri yapan Hüseyin Cahid [Yalçın], İstanbul'a döndüğünün ikinci gününde, başkentin en fazla okunan İttihadcı gazetesi *Tanin*'i 10 Ağustos'ta, gerekçelerini başyazısında sıraladıktan sonra, 'geçici olarak' tatil etmek zorunda kaldı.[6] İttihadcıların bir başka yayın organı olan *Hak* gazetesi de baskılar sonucu kapandı.[7] Hüseyin Cahid [Yalçın] *Tanin*'in yayınına ara vermesinin ardından da İstanbul'dan Selânik'e geçerek daha önce şehre gitmiş İttihadcı yöneticilerle buluştu.[8] Polis İstanbul'da kuş uçurtmuyordu.[9] Matbaalara yapılan baskınlar, özellikle 6 Ağustos gecesi İstanbul'un birçok mahallesinde İttihadcıların dağıttıkları ve halkı darbe ile kurulmuş olan hükûmete karşı koymaya çağırdıkları el ilânları yüzündendi. Polis tüm aramalara rağmen bu el ilânlarını ele geçirememişti.[10]

---

4 "Belagungszustand in den großen Städten", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Fesih ve İdare-i Örfiye", *Tanin*, 27 Temmuz 1328/9 Ağustos 1912, s. 2; "İdare-i Örfiye", *Tanin*, 27 Temmuz 1328/9 Ağustos 1912, s. 2; ve "Selânik'te İdare-i Örfiye", *İktiham*, 27 Temmuz 1328/9 Ağustos 1912, s. 1.

5 "Strenge Ueberwachung des Komitees", *Neue Frei Presse*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Maßnahmen gegen den *Tanin*", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Krise in der Türkei: Der Ausnahmezustand", *Pester Lloyd*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2.

6 "Die Friedensfrage: Die Vorbesprechungen in der Schweiz", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 4; "Die Friedensfrage: Vorverhandlungen", *Pester Lloyd*, 9 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Zâde-i Meşrutiyet olan *Tanin* İhtiyar-ı Tatil Ediliyor: Vatanın Mücahede-i Kalemiyeye İhtiyacı Olduğunu Görerek Tatilimi Yarım Bıraktım, Memleketime Koştum. Halbuki İstanbul'a Geldim, Anladım ve *Tanin*'i Muvakkaten Kapamaya Karar Verdim", *Tanin*, 28 Temmuz 1328/10 Ağustos 1912, s. 1; "The Turkish Crisis: Newspapers Suspend Publication", *The Manchester Guardian*, 11 Ağustos 1912, s. 7; "Einstellung jungtürkischer Blätter", *Neue Freie Presse*, 11 Ağustos 1912, s. 5; "Das Ende zweier jungtürkischer Blätter", *Pester Lloyd*, 11 Ağustos 1912, s. 4; ve "Constantinople under Martial Law: Government's Rigorous Measures", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1912, s. 7. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 260; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 142", *Tanin*, 23 Ocak 1944, s. 2.

7 "The Turkish Crisis: Newspapers Suspend Publication", *The Manchester Guardian*, 11 Ağustos 1912, s. 7.

8 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 247, 260 ve 277; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 142", *Tanin*, 23 Ocak 1944, s. 2.

9 "Die Krise in der Türkei: Der Ausnahmezustand", *Pester Lloyd*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Constantinople under Martial Law: Government's Rigorous Measures", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1912, s. 7.

10 "The Turkish Government Coup: Activity of the Committee", *The Times*, 7 Ağustos 1912, s. 5; ve "Revolutionäre Aktion der Jungtürken: Der Belagerungszustand", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

Cemiyet'in ileri gelenlerinden Midhat Şükrü [Bleda] ile İsmail Canbolat'ın tutuklandıkları duyulmuş, ancak sonra Edirne'ye gittikleri haberi gelmişti.[11] Nâzım Bey ise 6 ya da 7 Ağustos'ta Selânik'e varmıştı.[12] İttihadcı liderlerden Talât ile Cavid beyler Edirne ve Selânik'e yapacakları seyahatten önce tutuklanmışlar, Sadr-ı Âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın şahsi müdahaleleriyle serbest bırakılmışlardı.[13] Cavid Bey'in tutuklanma nedeni Meclis-i Mebusan'ın son oturumunda yapmış olduğu konuşmaydı. İdare-i Örfiye Cavid Bey'in yapmış olduğu konuşmanın halkı ayaklanmaya teşvik ettiği iddiasındaydı.[14] Yeni hükûmet hiç vakit kaybetmeden İtalya ile yapılan Trablusgarb Savaşı'nı önleyememekle suçladığı Hakkı Paşa Kabinesi üyelerinden başta Mahmud Şevket Paşa ile Cavid, Talât ve Halil [Menteşe] beyler için de soruşturma başlatmıştı.[15] Mahmud Şevket Paşa da, diğer İttihadcı liderler gibi, Selânik'e gitmişti. Direniş hareketi için yurtdışından destek toplamak amacıyla Paris'e gitmeye hazırlanan Ahmed Rıza Bey ise İttihadcıların Türkiye sınırları içinde kalmalarının daha iyi olacağı kararı üzerine İstanbul'da kaldı.[16]

8 Ağustos günü trenle vardıkları Selânik'te Talât ve Cavid beyler içlerinde Midhat Şükrü [Bleda] ve Nâzım Bey'in de hazır bulunduğu İttihadcılar ve şehir halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı.[17] Selânik'te toplanan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlik kadrosu monarşistlerin gerçekleştirmiş olduğu bu darbeye direnmek ve bir karşı hamle ile parlamenter düzeni yeniden tesis etmek için çalışmalara başlamışlardı. Cavid ile Talât beylerin başkanlığında İttihadcıların tartıştıkları şeylerden biri de bir 'sürgün meclisi'nin Selânik'te toplanmasıydı. Darbeye karşı çıkan mebusların oluşturduğu bu 'sürgün meclisi'ne dayanan bir 'sürgün hükûmeti' kurulması İttihadcı lider-

11 "Keine Verhaftung der jungtürkischen Führer", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

12 "Young Turk Leaders at Salonika", *The Times*, 9 Ağustos 1912, s. 3.

13 "Die Regierung und die jungtürkischen Führer", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Die Absichten der Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 10 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "The Plans of the Committee", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1912, s. 7.

14 "Bevorstehende Verhaftung Dschawid Beys", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Revolutionäre Aktion der Jungtürken: Verfolgung der jungtürkischen Führer", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

15 "Revolutionäre Aktion der Jungtürken: Anklage gegen Mitglieder des Kabinetts Hakki Pascha", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Auflagen gegen die Mitglieder des Kabinetts Hakki", *Neue Freie Presse*, 10 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

16 "Constantinople under Martial Law: Government's Rigorous Measures", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1912, s. 7

17 "Montenegro and Turkey - Severe Border Fighting - A Rumoured Ultimatum from the Porte", *The Manchester Guardian*, 7 Ağustos 1912, s. 6; "Young Turk Leaders at Salonika", *The Times*, 9 Ağustos 1912, s. 3; "Turkey's Dispute with Montenegro: Commission of Inquiry Appointed", *The Manchester Guardian*, 9 Ağustos 1912, s. 7; ve "Die jungtürkischen Führer in Salonichi", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 215.

lerin ciddi olarak tartıştığı bir konuydu. Selânik'te toplanacak olan bu sürgün meclisinin vereceği güvensizlik oyu ile Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'nin düşürülmesi sağlanabilirdi. Sonrasında kurulacak olan yeni sürgün hükûmetinin olası kompozisyonu bile hemen hemen kararlaştırılmıştı: Said Paşa Kabinesi'nde Hariciye Nazırlığı yapmış olan Asım Bey'in sadr-ı âzamlığı altında kurulması düşünülen bu kabinede Talât Bey Dahiliye, Babanzade İsmail Hakkı Bey Hariciye, Cavid Bey Maliye, Bedros Haladjian Posta ve Telgraf, Evranoszade Rahmi [Arslan] Bey de Nafia Nazırı olarak görev alacaklardı. Kabinede Hüseyin Cahid [Yalçın] da olacaktı. Musa Kâzım Efendi'nin de Meşihat Makamı'na getirilmesi planlanmıştı.[18]

Tabii İstanbul'daki hükûmet bu haberi duyar duymaz önlem olarak bu işe kalkışacak olanların suçlu olacağını ve hemen tutuklanacağını açıkladı. Hükûmet ayrıca 8 Ağustos gününden başlamak üzere Selânik'te de sıkıyönetim ilân etti.[19] 7 Ağustos akşamı İstanbul'dan Selânik'e çekilen uzun telgrafta Hükûmet'in süresiz olarak Selânik'te sıkıyönetim ilân edilmesine karar verdiği bildiriliyor ve sıkıyönetimin en az İstanbul'daki kadar kararlılıkla uygulanması emrediliyordu.[20] Selânik'te sıkıyönetim ilân edilmesine ve aşırı tedbirlere karşı çıkan Selânik Valisi Hüseyin Kâzım Kadri Bey de hemen görevden alınarak İstanbul'a çağrıldı.[21] Hükûmet yeni vali olarak koyu İttihadcı aleyhtarı ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası liderlerinden Ahmed Reşid [Rey]'in görevlendirilmesinden yanaydı. Ancak Hükûmet kanadından Hüseyin Hilmi Paşa, İttihadcılardan Eyüb Sabri Bey ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan da bir temsilcinin yaptıkları görüşmeler neticesinde Ahmed Reşid [Rey] yerine tarafsız biri olarak Asım Bey'in yeni Selânik Valisi olarak atanması üzerinde uzlaşma sağlandı. Sıkıyönetim de, şartlar biraz hafifletilerek uygulanacaktı.[22]

Sürgün hükûmetine işlerlik kazandırabilmek için, İttihadcıların kendi saf-

18 *Frankfurter Zeitung*, 7 Ağustos 1912'den aktaranlar, "Türkisches Rumpfparlament und Gegenkabinett: Revolutionâre Aktion des Komitees 'Einheit und Fortschritt'", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Angebliche Absicht der Jungtürken auf Bildung eines Gegenkabinetts", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Young Turk Leaders at Salonika", *The Times*, 9 Ağustos 1912, s. 3; ve "Committee's Startling Project: A Counter-Government at Salonika", *The Manchester Guardian*, 9 Ağustos 1912, s. 8.

19 "Martial Law at Salonika", *The Manchester Guardian*, 9 Ağustos 1912, s. 8; ve "The Committee at Salonika", *The Manchester Guardian*, 10 Ağustos 1912, s. 9.

20 "Martial Law at Salonika", *The Manchester Guardian*, 15 Ağustos 1912, s. 8.

21 "Important Vali Recalled", *The Manchester Guardian*, 11 Ağustos 1912, s. 7; ve "Constantinople under Martial Law: A Modification", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1912, s. 7; ve "The Plans of the Committee" *The Times*, 13 Ağustos 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 215; ve Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 130-131.

22 "The Young Turks and the 'Liberals'" *The Manchester Guardian*, 16 Ağustos 1912, s. 7; ve "Committee's Negotiations with Its Opponents", *The Manchester Guardian*, 19 Ağustos 1912, s. 7. Ahmed Reşid Rey anılarında bu müzakerelerden habersiz görünmeyi tercih etmektedir (Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 136-137).

larında olacak ve gerektiğinde çarpışacak askerlere ihtiyaçları vardı. Bu iş ise göründüğü kadar kolay değildi; çünkü Selânik'teki subaylar Halâskâr Zabitan Grubu ile İttihadcıları destekleyenler arasında olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu açıdan bakıldığında, Selânik ile Manastır'daki subayların ağırlıklı olarak hangi tarafı destekleyecekleri son derece önemliydi.[23] *Neue Freie Presse* gazetesine göre, Selânik'te bulunan sekiz yüz yetmiş beş subaydan ancak yüz doksanı açıktan iktidar aleyhindeydi. Bu da İttihadcıların işini zorlaştırmaktaydı.[24] İttihadcılar doğrudan Halâskâr Zabitan Grubu'na bağlı olmayan subayların hiç olmazsa tarafsız kalmalarının sağlanması için büyük çaba göstermekteydi.[25] Ancak, tüm elverişsiz koşullara rağmen, şurası da bir gerçekti ki, aralarında Selânik'teki askeri kumandanın da bulunduğu ve anayasal düzeni destekleyen bu subaylar kamuoyuna yaptıkları açıklama ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin oluşturmayı düşündüğü bu sürgün meclisi ile ona dayanan sürgün hükûmetini destekleyeceklerini söylemişlerdi.[26] Ohrida Jandarma Komutanı Cemal Bey'in emrindeki on beş jandarma ile dağa çıktığı bu günlerde Niyazi ve Eyüb Sabri beyler de Üsküb civarında İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne destek sağlamak amacıyla propaganda faaliyetinde bulunmaktaydılar.[27] Selânik'teki garnizon kumandanının ülkedeki diğer askeri birimlere yaptığı dayanışma çağrısına kısa sürede Manastır, Yanya, Üsküb, Edirne ve İzmir'den de olumlu yanıt geldi.[28] Manastır'daki Altıncı Ordu Kumandanı Cavid Paşa ayrıca Harbiye Nazırı'na emri altındaki ordunun anayasal düzenden yana olduğunu bildiren bir telgraf gönderdi.[29]

Hükûmet İstanbul'a geri çektiği Selânik Valisi Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in yanı sıra, Selânik Jandarma Komutanı Naki Bey'i de görevden aldı.[30] Selânik'te

23 "Die Gerüchte über den Versuch einer jungtürkischen Gegenrevolution", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Die jungtürkischen Absichten in Salonichi", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 215-216.

24 "Die Stimmung im Offizierskorps von Salonichi", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2.

25 "Der Kampf zwischen Jungtürken und Liga", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2-3.

26 "Jungtürkische Agitation im Offizierskorps", *Pester Lloyd*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Eine Protestkundgebung von Salonichier Offizieren an den Sultan", *Neue Freie Presse*, 8 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Der Kampf zwischen Jungtürken und Liga", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2-3.

27 "Türkische Gegenrevolution in Albanien", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 4.

28 "Ablehnung der Vorschläge der jungtürkischen Offiziere von Salonichi", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2-3; ve "Die Krise in der Türkei: Entlassung von Reservisten" *Pester Lloyd*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2.

29 "Der Aufstand in Albanien: Die Haltung der Offiziere", *Pester Lloyd*, 9 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "The Plans of the Committee", *The Manchester Guardian*, 12 Ağustos 1912, s. 7

30 "Die Krise in der Türkei: Maßnahmen gegen die jungtürkische Agitation", *Pester Lloyd*, 9 Ağus-

örgütlenmekte olan direnişe destek veren Aydın Valisi Celâl Bey'e de görevden el çektirildi.[31] Konya ve Trabzon valileri de görevden alınanlar arasındaydı. Görevden alma gerekçeleri Aydın, Konya ve Trabzon valilerinin genel seçimler sırasında İttihad ve Terakki Cemiyeti lehine seçimlere hile karıştırmalarıydı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na bağlı siyasetçiler valilerin bu suçlamayla görevden alınmasından son derece memnun olmuşlardı.[32] Hükûmet Ege'de Aydın, Makedonya'da da Selânik başta olmak üzere, Edirne, Manastır, Kosova, Yanya ve İşkodra vilâyetlerini sarmış olan direniş hareketini engelleyebilmek için de sıkı tedbirler almaktaydı.[33] Selânik'te bulunan İttihadcı liderler ise, tüm engelleme çabalarına rağmen, var güçleriyle çalışmaktaydı.[34]

Eski Dahiliye Nazırı ve İttihadcı liderlerden Talât Bey 12 Ağustos'ta Dimetoka'da 'tutuklandı.'[35] Güvenilir haberleriyle tanınan *Frankfurter Zeitung* gazetesine göre, Selânik'ten Edirne'deki Ordu mensuplarıyla görüşmeye giden Talât ve Cavid beyler monarşist hükûmet yanlısı subaylar tarafından yolları Dimetoka'da kesilerek şehre girmekten alıkonulmuşlardı.[36] 14 Ağustos'ta da 'tutuklama' haberinin 'yanlış' olduğu bilgisi kamuoyuna duyuruldu.[37] Talât Bey 15 Ağustos itibariyle Cavid Bey ile birlikte Selânik'e geri dönmüştü.[38] Sürgünde bir hükûmet oluşturmanın imkânsızlığı kısa sürede belli olmuştu. Bu durumda İttihad ve Terakki Cemiyeti değişik stratejiler üzerinde çalışmaya başladı. Cemiyet'e yakınlığı ile tanınan İstanbul'un saygın gazetelerinden *Tercüman-ı Hakikat* 13 Ağustos tarihli sayısındaki uzun başmakalesinde Cemiyet'in 'sürgün hükûmeti' formülünden vazgeçmiş olduğunu kamuoyuna duyurdu.[39] İt-

---

tos 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Verfolgung Komiteefreundlicher Männer", *Pester Lloyd*, 11 Ağustos 1912, s. 4.

31 "Die Krise in der Türkei", *Pester Lloyd*, 9 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., "The Dismissals of Young Turk Officials: Effect on Public Opinion", *The Manchester Guardian*, 7 Eylûl 1912, s. 9.

32 "Better Outlook in Turkey", *The Times*, 13 Ağustos 1912, s. 3.

33 "Der Belagerungszustand in der Türkei" ve "Der Belagerungszustand", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 3.

34 "Die jungtürkischen Führer in Salonichi", *Neue Freie Presse*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Der Aufstand in Albanien: Besserung der Situation", *Pester Lloyd*, 9 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

35 "Verhaftung Talaat Beys", *Neue Freie Presse*, 13 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Rumoured Arrest of Talaat Bey", *The Manchester Guardian*, 13 Ağustos 1912, s. 7; ve "Talaat Bey", *The Manchester Guardian*, 14 Ağustos 1912, s. 7.

36 "Turkish Cabinet's Mistakes: The Opportunity of the Committee", *The Manchester Guardian*, 15 Ağustos 1912, s. 7

37 "Falsche Meldung über eine Verhaftung Talaat Beys", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

38 "Die Krise in der Türkei: Talaat Bey in Saloniki", *Pester Lloyd*, 17 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4.

39 "Das Verhalten des jungtürkischen Komitees", *Neue Freie Presse*, 14 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Das jungtürkische Aktionsprogramm", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3.

tihadcıların bu karara varmış olmasında Hükûmet'in aynı gün İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları sonucu seçim takvimini açıklamış olmasının da çok büyük rolü olduğu kesindi. Hükûmetin vilâyetlere gönderdiği genelge ile ilân ettiği takvime göre, yeniden yapılacak olan genel seçimler için hazırlıklar 14 Ağustos'ta başlayacaktı. Seçimlerin 14 Ekim'de yapılması ve Meclis-i Mebusan'ın yeni seçilen mebuslarla 14 Kasım'da açılması planlanmıştı. Hükûmetin valiliklere gönderdiği genelgede mülki idare amirlerinin seçimi 'serbestlik' ve 'tarafsızlık' ilkesine bağlı olarak yürütmesi isteniyordu.[40] Ancak, aynı gün yayınlanan bir diğer kararla da Hükûmet tüm kamu çalışanlarının hiçbir partiye bağlı olamayacaklarını duyurdu. Partilerle ilişkisi olanlar devlet memuriyetinden çıkartılacaktı. Bu karar, Hükûmet'e, İttihadcı olduğundan şüphelendiği tüm kamu personeline görevden el çektirme yetkisi sağlamaktaydı.[41] Hükûmet'in 17 Ağustos'ta yaptığı bir açıklama monarşistlerin parlamenter düzenden anladıklarını ortaya koymaları bakımından ibret vericiydi: İktidar, yeni Meclis-i Mebusan açılır açılmaz, mebusların nazır olmalarını *engelleyen* bir yasa tasarısını gündeme getirecekti.[42] Bu açıklama, monarşist siyasetçilerin seçimleri *tamamen* değersizleştirmeye ve anlamsızlaştırmaya kararlı olduklarının bir kanıtıydı.

Bu olumsuz duruma rağmen, Cemiyet'in önde gelen liderlerinden Cavid Bey aynı gün verdiği bir demeçle Meclis-i Mebusan'ın feshini kabul ettiklerini ve yeni seçime hazır olduklarını kamuoyuna duyurdu.[43] *Neue Freie Presse* gazetesine de Selânik'te özel bir demeç veren Cavid Bey 'sürgün meclisi' ve ona dayanan bir 'sürgün hükûmeti' kurmalarının söz konusu olmadığını, mebusların ifade özgürlüklerinin olduğu ve bu nedenle de kendisinin Meclis-i Mebusan'daki nutkundan dolayı ortada tutuklanmasını gerektirecek bir suç unsuru bulunmadığını söyledi. Ülkenin tehlikede olduğunu ve siyasal durumun hâlâ açıklığa kavuşmadığını sözlerine ekleyen Cavid Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hâlihazırdaki durumunun şartlar elverdiğinde daha iyiye gideceğini savundu. Kendilerinin mücadeleyi sürdürürken yasal yolları kullanacaklarına vurgu yaparak demecine son verdi.[44] Beş mebustan oluşan bir İttihad ve Terakki Cemiyeti heyeti de seçim çalışmalarına başlamak

40 "Better Outlook in Turkey", *The Times*, 13 Ağustos 1912, s. 3; "Vorbereitungen für die Wahlen", *Neue Freie Presse*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Instruktionen für die Neuwahlen", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

41 "Die politische Parteilosigkeit der Beamten", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

42 "Die Krise in der Türkei: Ein Inkompatibilitätsgesetz", *Pester Lloyd*, 17 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Ein Inkompatibilitätsgesetz", *Neue Freie Presse*, 18 Ağustos 1912, s. 4.

43 "Eine Proklamation der Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 15 Ağustos 1912, s. 4; ve "Anerkennung der Kammerauflösung durch das jungtürkische Komitee", *Pester Lloyd*, a5 Ağustos 1912, s. 4.

44 "Der ehemalige Finanzminister Dschawid Bey über die Haltung der Jungtürken: Mitteilungen Dschawids an den Salonichier Korrespondenten der *Neuen Freie Presse*", *Neue Freie Presse*, 16 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2.

üzere hemen İstanbul'dan Selânik'e hareket etti.[45] Siyasal krizin bu hâle evrilmesi üzerine, *Tanin* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid [Yalçın] da İttihadcıların ülkeye kötülüğü dokunacak her türlü olaya karşı olduklarını yumuşak ama kararlı bir dille ifade eden bir makaleyle 21 Ağustos'ta yayın hayatına tekrar döndü.[46] Eşzamanlı olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti de taşra teşkilâtına gönderdiği bir beyanname ile zayıf olmakla eleştirdiği iktidarın iç ve dış politika tercihlerinin vatanseverleri ciddi olarak kaygılandırdığını söyledi. Beyannamede Cemiyet, elindeki tüm hukuki yolları kullanarak mücadeleye devam edeceğini vurgulamakta, geleceğe güvenle baktıkları için de şu anda sessiz kalmayı tercih ettiklerini, birkaç ay içinde yapılması planlanan genel seçimler konusundaki tavırlarının da yakında toplanacak olan kongrede ele alınacağını kamuoyuna duyurmaktaydı.[47]

Kabinenin sanıldığı kadar uyumlu çalışmadığını gösteren işaretler belirmişti.[48] Hüseyin Hilmi Paşa'ya yakınlığı ile tanınan Dahiliye Nazırı Ziya Paşa, bir taraftan sağlık nedenlerini öne sürerek, diğer taraftan da Arnavut İsyanı karşısında ülkeyi sakinleştirmenin çok zor olduğunu söyleyerek Ağustos ayı ortasında istifa etti. Ayrıca, yenilenecek olan seçimler konusunda da Kabine'nin bazı üyeleri ile aynı fikirleri paylaşmıyordu. Özellikle kendisine karşı olan Kâmil Paşa ile Nâzım Paşa'nın Ziya Paşa'yı istifaya zorladıkları söylenmekteydi.[49] Hükûmet içinde Sadr-ı Âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile Gab-

---

45 "Das Vorgehen der Regierung gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 16 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Die Krise in der Türkei: Jungtürkische Beratungen in Saloniki", *Pester Lloyd*, 16 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 7

46 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Hal ve Mevki", *Tanin*, 8 Ağustos 1328/21 Ağustos 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 247, 260 ve 277; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 142", *Tanin*, 23 Ocak 1944, s. 2. Eşzamanlı olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayınladığı beyanname ile ilgili olarak bkz., "The Plans of the Committee", *The Manchester Guardian*, 23 Ağustos 1912, s. 7. *Tanin* gazetesinin yeniden yayınlanma kararı ile ilgili olarak Hüseyin Cahid Yalçın hakkında haksız ve hatalı bir eleştiri için bkz., Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 216-217

47 "The Plans of the Committee", *The Manchester Guardian*, 23 Ağustos 1912, s. 7

48 "Buhran-ı Vükelâ Şayiaları", *İkdam*, 2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, s. 1; "Heyet-i Vükelâda İhtilâf", *Tanin*, 8 Ağustos 1328/21 Ağustos 1912, s. 1; "Kabinenin İstifası?", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 2; ve "Buhran-ı Vükelâ Etrafında", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 114-115; ve Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 53-54.

49 "The Turkish Internal Troubles: Resignation of a Minister", *The Times*, 14 Ağustos 1912, s. 3; "Die Demission Zia Paschas", *Neue Freie Presse*, 14 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Krise in der Türkei: Demission Zia Paschas", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Die Demission Zia Paschas: Meinungsverschiedenheiten im türkischen Kabinett", *Neue Freie Presse*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Krise in der Türkei: Die Demission Zia Paschas", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1, "Dahiliye Nazırının İstifası", *İkdam*, 1

riel Nouradunghian İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı alınacak tedbirlerin ve kısıtlamaların tedricen yapılmasına tarafdardı. Buna mukabil, Kâmil Paşa ile Nâzım Paşa Cemiyet'in bir an önce 'icabına bakılmasından' yanaydı.[50]

Kâmil Paşa Dahiliye Nazırı olarak Arnavut kökenli Ali Daniş Bey'in atanmasını istemekteydi.[51] Ali Daniş Bey beceriksizliği ve daha da önemlisi, 1908 ile başlayan yeni düzene karşıtlığı nedeniyle geçmişte Selânik valiliği görevinden alınmış olan yüksek düzey bir bürokrattı. Ancak, Kâmil Paşa'nın istediği olmadı. Kâmil Paşa bu sefer nazır olarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın önde gelen siyasetçilerinden Ahmed Reşid [Rey]'i istediyse de, Kabine içinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın itirazı ile karşılaştı.[52] Hüseyin Hilmi Paşa ayrıca Hükûmet'i oluşturan üyelerin çoğunluğu tarafından görevden alınmak istenen valiler konusunda da itirazlarını dile getirmekteydi.[53] Ziya Paşa'nın yerine gelen Damad Şerif Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın adamı olarak tanınan önemsiz bir şahıstı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihadcı liderlerle iletişim halinde olduğu tahmin ediliyordu. Bu kuşkularda doğruluk payı olduğu, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tekrar iktidara gelmesi durumunda Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadr-ı Âzam olacağını yazan *Indépendant de Salonique* tarafından da doğrulandı.[54]

Ziya Paşa'nın aksine, Damad Şerif Paşa, valilerin, kaymakamların ve öteki önemli yerel yöneticilerin atanma ve görevden alınmaları konusunda elinin serbest bırakılmasını talep etti. Amacı İttihadcı yönetimin atadığı valilerin tümünü görevden almaktı.[55] Hüseyin Hilmi Paşa, resmi yayın organları-

---

Ağustos 1328/14 Ağustos 1912, s. 1; "Resignation of a Minister", *The Manchester Guardian*, 15 Ağustos 1912, s. 8; "Ziya Paşa", *İkdam*, 2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, s. 1; Hüseyin Cahid [Yalçın], "Kabine", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 1; "Kabinede İtilâf-ı Efkâr Mevcut!: Fakat Nâzırlar bir bir Gidiyor", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 23 Ağustos 1912, s. 463. Ayrıca bkz., Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 384.

50 "Die Krise in der Türkei: Die Demission Zia Paschas", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

51 "Die Krise in der Türkei: Die Demission Zia Paschas", *Pester Lloyd*, 14 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1.

52 Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 137-138; "Turkish Cabinet Dissensions: The Ministry of the Interior", *The Times*, 15 Ağustos 1912, s. 3; ve "Die Demission Zia Paschas", *Neue Freie Presse*, 15 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4.

53 "Turkish Cabinet Dissensions: The Ministry of the Interior", *The Times*, 15 Ağustos 1912, s. 3.

54 "Turkish Cabinet's Policy: Appointment to the Ministry of the Interior", *The Times*, 16 Ağustos 1912, s. 3; "Dahiliye Nezareti", *İkdam*, 3 Ağustos 1328/16 Ağustos 1912, s. 1; "Ernennung Damad Scherifs zum Minister des Innern", *Neue Freie Presse*, 16 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 6; "Die Krise in der Türkei: Ministerwechsel", *Pester Lloyd*, 16 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 7; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 23 Ağustos 1912, s. 463.

55 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 278. Görevden alınacakları iddia edilenlerin isimleri için bkz., "Valilerde Tebeddül", *İkdam*, 30 Temmuz 1328/12 Ağustos 1912, s. 2.

na veya monarşist basına değil de, İttihadcıların yayınladığı *Le Jeune Turc* gazetesinin 15 Ağustos tarihli sayısına bir mülâkat vererek, Kabine'nin büyük değişiklikler yapma niyetinde olmadığını, yalnızca emirlere uymayı reddeden bazı valilerin istifalarının kabul edildiğini açıkladı. Ayrıca, Hüseyin Hilmi Paşa verdiği mülâkatta genel seçimlerin özgür bir ortam içinde yapılmasının önemine vurgu yaparak kamuoyuna bu konuda teminat vermeye de çalışıyordu. Monarşist basın ise Damad Şerif Paşa'dan yana çıkıyor, yakında yapılması planlanan genel seçimleri son seçimlerde usulsüzlük yapmakla suçladıkları yetkililerin eline bırakmanın 'aptallık' olacağını yazıyordu.[56] Neyse ki, Sadr-ı Âzam topyekûn değişikliklere karşıydı ve Damad Şerif Paşa'ya böyle bir yetki vermedi. Bunun üzerine Damad Şerif Paşa istifa etti.[57] Damad Şerif Paşa'nın istifasında Halâskâr Zabitan Grubu'nun da etkili olduğu konuşulmaktaydı. Halâskâr Zabitan Grubu ayrıca Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ile Evkaf ve Bahriye nazırlarının da istifa etmeleri yönünde baskı yapmaktaydı.[58] Halâskâr Zabitan Grubu 21 Ağustos günü Davud Paşa Kışlası'nda Hüseyin Hilmi Paşa aleyhinde bir gösteri düzenledi.[59]

Kabine, sertlikten yana olan Kâmil ve Nâzım paşalar ile Gazi Ahmed Muhtar ve Hüseyin Hilmi paşalar gibi ılımlılar arasında bölünmüştü ve bu ayrılık giderek keskinleşiyordu. Sadr-ı Âzam ile Adliye Nazırı İttihadcılara hafif bir baskı uygulamaktan yanayken, Kâmil Paşa yandaşları açıkça öc alma peşindeydiler.[60] Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam, Ferid Paşa'nın da Dahiliye Nazırı olarak atanmaları için yapılan baskı ve yoğun kulis faaliyetleri 10 Ağustos

---

56 "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Beyanatı", *İkdam*, 3 Ağustos 1328/16 Ağustos 1912, s. 1-2; "Turkish Cabinet's Policy: Appointment to the Ministry of the Interior", *The Times*, 16 Ağustos 1912, s. 3; "Constantinople Letter", *The Near East*, 30 Ağustos 1912, s. 491; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 303. Valilerin değiştirilmesi hakkındaki haberler için bkz., "Valilerde Tebeddül", *İkdam*, 30 Temmuz 1328/12 Ağustos 1912, s. 2; "Yeni Valiler Hakkında", *Tanin*, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912, s. 2; "Yeni Tebeddülât", *Tanin*, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912, s. 2. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Halâskâr Zabitan Grubu'ndan tehdit mektubu aldığı iddia edilmekteydi ("Tehdit Mektupları", *Tanin*, 12 Ağustos 1328/25 Ağustos 1912, s. 2).

57 "Die Schwierigkeiten in der Türkei: Demission des neuen Ministers des Inneren", *Neue Freie Presse*, 19 Ağustos 1912, s. 2; "Die Krise in der Türkei: Demission des Ministers des Innern", *Pester Lloyd*, 19 Ağustos 1912, s. 2; "Dahiliye Nezareti", *İkdam*, 7 Ağustos 1328/20 Ağustos 1912, s. 2; "Rumours of a Minister's Resignation", *The Manchester Guardian*, 20 Ağustos 1912, s. 7; ve "Şerif Paşa'nın Sebeb-i İstifası", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 384.

58 "Die Krise in der Türkei: Demission des Ministers des Innern", *Pester Lloyd*, 19 Ağustos 1912, s. 2.

59 "Cabinet Crisis: A Minister's Retirement", *The Manchester Guardian*, 22 Ağustos 1912, s. 7

60 Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 115; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 277-278. Kâmil Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki çatışma ve kavganın uzun bir değerlendirmesi için bkz., "Der Kampf zwischen Hilmi Pascha und Kiamil Pascha", *Neue Freie Presse*, 26 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1

itibariyle kamuoyunda tartışılır olmuştu.[61] Seçim hazırlıkları sırasında Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarlarını Hükûmet'in istediği ölçüde cezalandırmaması dolayısıyla Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Paşa'ya duyduğu güvensizlik giderek artıyordu. Monarşist *Tanzimat* ve *Alemdar* gazeteleri Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesi yönünde sert yayınlar yapıyordu.[62] Hüseyin Hilmi Paşa Kabine üyelerinin şikâyetlerine bir süre dayandı, fakat 21 Ağustos'ta artan baskılar karşısında istifasını vermek zorunda kaldı. Monarşist nazırlar onu İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerini devam ettirdiği için eleştiriyorlardı. 21 Ağustos günü *Tanzimat* gazetesinde çıkan Hüseyin Hilmi Paşa aleyhindeki yazı Paşa'ya başka çıkar yol bırakmamıştı.[63] Hüseyin Hilmi Paşa 22 Ağustos'ta *Tanin*'e verdiği mülâkatta istifa nedenini kendisine karşı yürütülen kampanyaya ve ülkenin içinde bulunduğu kötü duruma bağladı. *Alemdar* gazetesinin bir süredir kendi aleyhinde yaptığı yayınlara da sert cevaplar verdi.[64] Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine *Tanin,* Hükûmet'i kuran Hürriyet ve İtilâf Fırkası aleyhine çok eleştirel bir başyazı yayınladı. Başyazıda Türkiye'nin içinde bulunduğu bunalıma rağmen, partinin, ülke sorunlarıyla ilgilenmeyip, ganimet peşinde koştuğu ve yandaşlarına bürokraside makam dağıtmakla meşgul olduğu iddia ediliyordu.[65]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa nedeni her ne olursa olsun, ilk kurulduğunda 'tarafsız' ya da 'partiler üstü' olarak nitelenen hükûmetin artık açıkça monarşist eğilimde olduğu ortaya çıkmıştı.[66] Monarşistlerin arzusu Ahmed Re-

61 "Bevorstehende Aenderungen im türkischen Kabinett", *Neue Freie Presse*, 12 Ağustos 1912, s. 3; ve "Bevorstehende Veränderungen im Kabinett", *Pester Lloyd*, 12 Ağustos 1912, s. 3.

62 "Die Schwierigkeiten in der Türkei: Demission des neuen Ministers des Inneren", *Neue Freie Presse*, 19 Ağustos 1912, s. 2; "Vorwürfe gegen Hilmi Pascha", *Neue Freie Presse*, 20 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "The Turkish Cabinet: Resignation of Hilmi Pasha", *The Times*, 22 Ağustos 1912, s. 3.

63 "The Turkish Cabinet: Resignation of Hilmi Pasha", *The Times*, 22 Ağustos 1912, s. 3; "Annahme der Demission Hilmis", *Neue Freie Presse*, 22 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Kabinede İtilâf-ı Efkâr Mevcut!: Fakat Nazırlar bir bir Gidiyor", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 2; "Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası", *İkdam*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 1; "Die Krise in der Türkei: Demission Hussein Hilmi Paschas", *Pester Lloyd*, 22 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Krise in der Türkei: Türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 22 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; "Osmanlı Buhran-ı Vükelâsı", *Tanin*, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 30 Ağustos 1912, s. 491. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 289.

64 "Kabinede İtilâf-ı Efkâr Mevcut!: Fakat Nazırlar bir bir Gidiyor", *Tanin*, 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912, s. 2; ve "Die Krise in der Türkei: Eine Anklage Hilmi Paschas gegen *Alemdar*", *Pester Lloyd*, 22 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 278.

65 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Daima Kabine", *Tanin*, 12 Ağustos 1328/25 Ağustos 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 278.

66 "Hilmi Paşa'nın İstifası", *Tanin*, 16 Ağustos 1328/29 Ağustos 1912, s. 3-4.

şid [Rey]'i Dahiliye Nezareti koltuğuna oturtmaktı.[67] Ancak, Dahiliye Nazırı olarak bir başka güvenilir monarşist olan Arnavut Ali Daniş Bey atandı. Ilımlı bir monarşist olan Meclis-i Âyan üyesi Halim Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ardından Adliye Nazırı, Haleb eski valisi ve artık yayınlanmayan *Şehrah*'ın başyazarı Ahmed Reşid [Rey] de Aydın Valisi tayin edildi.[68] *Şehrah*, monarşist darbeden önce sıkıyönetim mahkemesince kapatılmış keskin çıkışları olan koyu İttihadcı karşıtı bir gazeteydi.

Kabine içinde son derece ciddi çatışmalar vardı.[69] Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi için *Alemdar* gibi monarşist basın ve yayın organlarında yoğun bir propaganda faaliyeti sürdürülmekteydi.[70] Halâskâr Zabitan Grubu da Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın düşürülerek yerine Kâmil Paşa'nın sadaret makamına getirilmesi için faaliyette bulunuyordu.[71] Ağustos ayı sonuna doğru Kabine'de başka istifaların beklendiği konuşulmaya başlandı. Kâmil Paşa yandaşlarına göre, Kâmil Paşa'nın yanı sıra, Nâzım Paşa ve Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi de tam anlamıyla monarşist bir idarenin kurulabilmesi için zorunlu bazı adımları atmakta gönülsüz davranan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dan rahatsızdılar. Kimileri de anlaşmazlığın esas nedeninin Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa'nın Kabine'de yer alması olduğunu ileri sürüyordu.[72]

---

67 "Die Frage der Besetzung des Ministeriums des Innern", *Neue Freie Presse*, 20 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Der Ministerwechsel", *Neue Freie Presse*, 20 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2.

68 "Aydın Vilâyeti Valiliği", *İkdam*, 4 Ağustos 1328/17 Ağustos 1912, s. 2; "Der Wechsel im Ministerium des Innern", *Pester Lloyd*, 20 Ağustos 1912, s. 4; "Die Krise in der Türkei: Der Ministerwechsel", *Pester Lloyd*, 21 Ağustos 1912, s. 3; "The Turkish Cabinet: Fears of a Further Crisis", *The Times*, 23 Ağustos 1912, s. 3; "Turkish Ministerial Appointments", *The Manchester Guardian*, 23 Ağustos 1912, s. 7; "Die türkische Ministerkrise: Die Ministerernennungen", *Neue Freie Presse*, 23 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Ministerkrise in der Türkei: Der neue Minister des Innern", *Pester Lloyd*, 23 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1-2; "Dahiliye Nezareti", *İkdam*, 10 Ağustos 1328/23 Ağustos 1912, s. 1; "Adliye Nezareti", *İkdam*, 10 Ağustos 1328/23 Ağustos 1912, s. 1; "Reşid Bey", *İkdam*, 10 Ağustos 1328/23 Ağustos 1912, s. 1; "Adliye Nezareti", *Tanin*, 12 Ağustos 1328/25 Ağustos 1912, s. 2; "Dahiliye Nezareti", *Tanin*, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912, s. 2; "Dahiliye Nezareti", *İkdam*, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912, s. 2; "New Turkish Ministers: Government Position More Hopeful", *The Times*, 26 Ağustos 1912, s. 5; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 30 Ağustos 1912, s. 491. Ayrıca bkz., Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 115-118; ve Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 310.

69 "Starke Differenzen im Ministerium", *Neue Freie Presse*, 21 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2.

70 "Propaganda für ein Kabinett Kiamil", *Neue Freie Presse*, 22 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Ministerkrise in der Türkei: Der Zwist im Kabinett Ghazi Mukhtar", *Pester Lloyd*, 23 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2.

71 "Die Krise in der Türkei: Agitation der Militärliga", *Pester Lloyd*, 24 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Gerüchte über die Propaganda für Kiamil", *Neue Freie Presse*, 25 Ağustos 1912, s. 4.

72 "Dissensions in Turkish Cabinet: Rumoured Resignations", *The Times*, 24 Ağustos 1912, s. 3; "Gazi Paşa İstifa Etmeyecektir", *Tanin*, 12 Ağustos 1328/25 Ağustos 1912, s. 2; "Kâmil ve Mahmud Muhtar Paşalar", *Tanin*, 17 Ağustos 1328/30 Ağustos 1912, s. 2; "The Turkish Cabinet", *The Times*, 31 Ağustos 1912, s. 3; "Ahmed Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa", *Tanin*, 19 Ağustos

Mahmud Muhtar Paşa'nın üstlendiği Bahriye Nezareti kendisi için zor ve nazik bir görevdi. Bir kere, aslen Ordu mensubu olduğundan denizcilerin husumetiyle karşı karşıyaydı. Buna ek olarak, Ordu içinde de pek fazla desteği yoktu. Subay arkadaşlarının çoğu onu hırslı ve fevrî hareket eden bir şahıs olarak tanırdı; geçmişte kendi çıkarı için iş çevirdiği, zaman zaman da ordudaki askerlerin epeyce bir kısmının lanetlediği İttihadcılar adına hareket ettiği olmuştu. Monarşistler ise onu İttihadcı liderlerle yakın ilişkiler içinde olmakla suçluyor, yakın zamanda Talât Bey'le yaptığı ve siyasî konuların tartışıldığı bir saati aşkın görüşmeye dikkat çekiyorlardı. Ayrıca, Mahmud Muhtar Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'ni destekleyenlerin çoğu tarafından eleştirilen Hakkı Paşa Kabinesi'nde de görev yapmıştı.[73]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin o yılki kongresi 28 Ağustos'ta, Selânik'te değil İstanbul'da, o da mümkün olmazsa Bursa'da yapılacaktı. 21 Ağustos'ta yapılan bir açıklama ile kongrenin 2 Eylül günü İstanbul'da yapılacağı kamuoyuna duyuruldu.[74] İttihadcılar, Cemiyet'in saygınlığını her ne pahasına olursa olsun geri kazanma peşindeydi, ancak bu kez zorluklar daha fazlaydı. İstanbul sıkıyönetim altında olduğu için serbest tartışma ortamından vazgeçmek gerekecekti.[75] Ağustos ayı sonunda Talât Bey başkente dönmüş, Cavid Bey Selânik'te kalmıştı.[76] Cemiyet'in ileri gelenleri ile kongre için İstanbul'a gelen delegeler 24 Ağustos günü bir evde toplanarak görüşmeler yaptılar.[77]

Cemiyet'in tanınmış üyelerinden Dr. Rıfat Bey'in sık sık Selânik'le İstanbul arasında seyahat etmesi çeşitli spekülasyonlara konu oluyordu. Bunlardan biri, Cemiyet'in başına geçmesi için Hüseyin Hilmi Paşa ile pazarlık yapıldığı yönündeydi. Hatta İttihad ve Terakki Cemiyeti programında bazı değişiklikler gerçekleştirdiği takdirde, Hilmi Paşa'nın bu fikre sıcak baktığı söyleniyordu.[78]

1328/1 Eylül 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 6 Eylül 1912, s. 519. Ayrıca bkz., Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 386.

73 "Constantinople Letter", *The Near East*, 6 Eylül 1912, s. 519.

74 "Einberufung eines jungtürkischen Kongresses", *Neue Freie Presse*, 20 Ağustos 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Jungtürken und die nächsten Wahlen", *Neue Freie Presse*, 21 Ağustos 1912, sabah baskısı, s. 2; "Jungtürkischer Jahreskongreß", *Pester Lloyd*, 21 Ağustos 1912, s. 3; "İttihad ve Terakki Kongresi", *Tanin*, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912, s. 1, ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 294. Ayrıca bkz., "İttihad ve Terakki Kongresi'nin İctimaı", *İkdam*, 20 Ağustos 1328/2 Eylül 1912, s. 2.

75 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 294.

76 "İttihad ve Terakki: Bugünkü Vaziyet Hakkında", *Tanin*, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912, s. 3; ve "Salonika Letter", *The Near East*, 6 Eylül 1912, s. 520.

77 "Die Aktion des Komitees", *Pester Lloyd*, 25 Ağustos 1912, s. 4.

78 "Salonika Letter", *The Near East*, 6 Eylül 1912, s. 520.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığına kimin seçileceği konusunun yanı sıra, yakında yapılacak genel seçimler için takınılacak tavrın tartışılarak bir çözüme ulaştırılması gerekmekteydi. Genel seçimler konusunda İttihadcı liderlik kadrosu içinde iki farklı görüş ortaya çıkmıştı. Cavid Bey ve yandaşları Meclis'in yasadışı feshini protesto etmek için seçimlere katılmamayı, katılırlarsa olanlara göz yumulmuş olunacağını savunmaktaydılar. Ötekilerse tam tersine, Cemiyet'in etkisini göstermek için canla başla mücadele etmek gerektiğini söylüyorlardı. Kongrede ele alınması düşünülen öteki başlıklar, İttihadcıların her zaman karşı durduğu adem-i merkeziyetçilik, İtalya'yla yapılacak barış antlaşması ve partinin iç örgütlenmesi ve tüzüğü ile ilgili bazı konulardı. Yetmiş kadar delegenin katılacağı Kongre'nin bir hafta kadar sürmesi bekleniyordu.[79]

Kölnische Zeitung gazetesinin Üsküb muhabiri kongrenin başlamasından birkaç gün önce ismini vermediği, ancak 'Cemiyet'in önde gelen liderlerinden biri' olarak tanımladığı bir İttihadcı ile uzun bir mülâkat yaptı. Cemiyet hukuki zeminde kalma konusunda çok kararlıydı. İttihadcılar yakında yapılmasını umdukları genel seçimlere tüm güçleriyle hazırlanmaktaydılar. Geçmişteki hatalarını kabullenen İttihadcılar bu hataları bir daha tekrarlamama niyetindeydiler. Ancak, yapılan hataların şöyle bir gerekçesi vardı: "Ama anayasal düzene yeni geçmiş bir ülkede hangi siyasal parti hiç hata yapmadan çalışabilirdi ki?" Arnavutluk Meselesi'nin çözümü hakkındaki parti görüşlerinin yeni hükûmet tarafından da sonunda kabul edilmiş olduğunu iddia eden Cemiyet temsilcisi, doğru olduğunu savundukları çözüm önerilerinin Hükûmet tarafından da savunuluyor olmasından memnundu. Mülâkatı veren Cemiyet temsilcisi, Hükûmet'in bu politikaları uygulamakta geç kaldığını, kabinedeki istifalar neticesi iktidarın günlerinin sayılı olduğunu ve kendilerinin de bu arada Cemiyet'in gücünü artırma yönünde epeyce mesafe kaydettiklerini iddia etmekteydi. Hiçbir şeyden korkmadıklarını –ve korkmayacaklarını– hem Avrupa'ya, hem de Hükûmet'e göstermek için Kongre'yi İstanbul'da yapmaya karar verdiklerini söyleyen Cemiyet temsilcisi, İttihadcıların gücünün zayıflamış olduğu hakkındaki söylentilere de bu vesile ile cevap verilmiş olunacağını sözlerine eklemişti.[80]

Kongre İstanbul'da 2 Eylül'de başladı. Kongreye Meclis-i Mebusan'a seçilmiş olan yirmi yedi mebus, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dahil olduğu kabinelerde görev almış olan eski nazırlar ve vilâyetlerden gelen ve sayıları yü-

79 *Osmanischer Lloyd*, 13 Ağustos 1912'den aktaran, "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kararı", *İkdam*, 1 Ağustos 1328/14 Ağustos 1912, s. 2; "Der jungtürkische Kongreß", *Neue Freie Presse*, 1 Eylül 1912, s. 5; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 142", *Tanin*, 23 Ocak 1944, s. 2; ve "Salonika Letter", *The Near East*, 6 Eylül 1912, s. 520.

80 "Turkish Cabinet's Policy in Albania: A Young Turk Criticism", *The Manchester Guardian*, 2 Eylül 1912, s. 7

ze yaklaşan delegeler katılmaktaydı. Hacı Âdil [Arda] kongre başkanı seçildi; Talât Bey ile Ahmed Nesimi Bey de başkan vekilleri oldular.[81] 1909 yılında kabul edilen İçtimaat-ı Umumiye Kanunu'nun 9. maddesi gereğince –ki bu maddenin geçmesi için İttihad ve Terakki Cemiyeti çaba sarf etmişti– Hükûmet tarafından görevlendirilmiş iki polis, protestolara rağmen çalışmalar boyunca salonda kaldı.[82] Kongre'de tartışılacak konular dört genel başlık altında toplanmıştı. İlk olarak İtalya ve Balkan ülkeleri ile yürütülmekte olan görüşmeler, ikinci olarak Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi sonucu yapılacak yeni genel seçimler için ortaya atılan fikirler, üçüncü olarak devletin mali durumu ile ilgili konular ve sonuncu olarak da adem-i merkeziyet de dahil olmak üzere Kanun-u Esasi'de yapılması düşünülen değişiklikler tartışılacaktı.[83] Kongre'ye sunulan Merkez-i Umumi raporunda, Ağustos ayında yaşanan ve Meclis-i Mebusan'ın feshi ile sonuçlanan siyasal krizle ilgili olarak, 43. maddeyi "Kanun-u Esasi'nin ruhuna aykırı" şekilde yorumladığı için Meclis-i Âyan, yasadışı feshi gerçekleştirdiği için de Hükûmet suçlanıyordu. Kongre'nin 4 Eylül'deki oturumunda genel seçim meselesi tartışıldı. Oturuma elli beş Meclis-i Mebusan ve dört Meclis-i Âyan üyesi ile yirmi dört delege olmak üzere toplam seksen üç İttihadcı katılmıştı. Çok hararetli geçen tartışmalar ve Dr. Nâzım Bey'in Cemiyet başkanlığının önerisi aleyhindeki uzun konuşmasından sonra yapılan oylamada altmış altı delege yenilenecek olan genel seçimlere katılma yönünde oy kullandı; Dr. Nâzım Bey önderliğindeki on üç delege ise, Cemiyet'in seçimlere katılmasının Hükûmet'in yaptığı yasadışı işlere meşruiyet kazandıracağı gerekçesiyle, karşı oy vermişti.[84]

---

81 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Bir Mukayese", *Tanin*, 21 Ağustos 1328/3 Eylül 1912, s. 1; "İttihad ve Terakki Kongresi", *Tanin*, 21 Ağustos 1328/3 Eylül 1912, s. 1-2; "The Committee of Union and Progress", *The Times*, 3 Eylül 1912, s. 3; "Der jungtürkische Kongreß", *Neue Freie Presse*, 3 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; "Der jungtürkische Kongreß", *Pester Lloyd*, 3 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 1; "The Turkish Cabinet and Internal Order", *The Times*, 4 Eylül 1912, s. 3; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 13 Eylül 1912, s. 547.

82 "İttihad ve Teraki Kongresi'nde Zabıt Memurları", *Senin*, 23 Ağustos 1328/5 Eylül 1912, s. 3; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 294; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 13 Eylül 1912, s. 547

83 "Der jungtürkische Kongreß: Der Beratungsprogramm", *Neue Freie Presse*, 3 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2

84 "Der jungtürkische Kongreß für die Teilnahme an den Wahlen", *Neue Freie Presse*, 5 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Krise in der Türkei: Der jungtürkische Kongreß für die Teilnahme an den Parlamentswahlen", *Pester Lloyd*, 5 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 3; Hüseyin Cahid [Yalçın], "İttihad ve Terakki Kongresi'ne Avdet", *Senin*, 24 Ağustos 1328/6 Eylül 1912, s. 1; "The Committee Propaganda", *The Times*, 6 Eylül 1912, s. 5; "İttihad ve Terakki: Meclis'te ve Kongre'de", *Ikdam*, 27 Ağustos 1328/9 Eylül 1912, s. 1; "İttihad ve Terakki: Kongrenin Mukarreratı, 1. Meclis-i Mebusan'ın Seddi ve İntihabat-ı Cedide Meselesi - 2: İttihad ve Terakki'nin Teşkilâtı", *Tanin*, 12 Eylül 1328/25 Eylül 1912, s. 1; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 13 Eylül 1912, s. 547. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatı-

Kongre'de alınan kararla bir parti kimliği kazanan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığına Prens Said Halim Paşa seçildi.[85] Prens Said Halim Paşa 1908 Devrimi'nden beri İstanbul'da yaşamaktaydı.Her ne kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde itibarlı bir yere sahip olup İttihadcıların sürekli fikir danıştıkları bir şahsiyetse de 1912 yılına kadar pek de siyaset sahnesine çıkmamıştı. Kendisi zengin, iyi eğitimli, iş bilir ve enerjik bir kişi olarak tanınıyordu. Avrupa'yı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bazı liderlerinden çok daha iyi biliyor, Avrupalı siyasetçilerle ilişkisi bulunuyordu. Modernist fikirlere sahip olan Prens Said Halim Paşa'nın yeniliklere açık bir kişilik yapısı vardı.[86] Yirmi üyeden oluşan Merkez-i Umumi üyeliklerine Meclis-i Âyan üyelerinden eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Şerif Cafer Bey, Suleiman al-Bustani ile Meclis-i Mebusan'dan Gümülcine eski mebusu Hacı Âdil [Arda], Niğde eski mebusu Ürgüplü Mustafa Hayri Bey, Divâniye eski mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey, Selânik eski mebusu Mehmed Cavid Bey, Edirne eski mebusu Mehmed Talât Bey, Kırk Kilise eski mebusu Emrullah Efendi, İstanbul eski mebusu Bedros Haladjian seçildiler. Selânik eski valisi Hüseyin Kâzım Kadri, Manastır eski valisi Ali Münif [Yeğena] ve Van eski valisi İsmail Hakkı beyler de Merkez-i Umumi'nin yeni üyeleriydiler. İstanbul eski mebusları Hüseyin Cahid [Yalçın] ile Giritli Ahmed Nesimi [Sayman], Drama eski mebusu Midhat Şükrü [Bleda], Argani-Maden eski mebusu Ziya [Gökalp] Bey, Bursa eski mebusu Abdullah Sabri [Karter], Eyüb Sabri [Akgöl] ve Dr. Nâzım da yeniden Merkez-i Umumi'ye seçilen üyelerdi.[87]

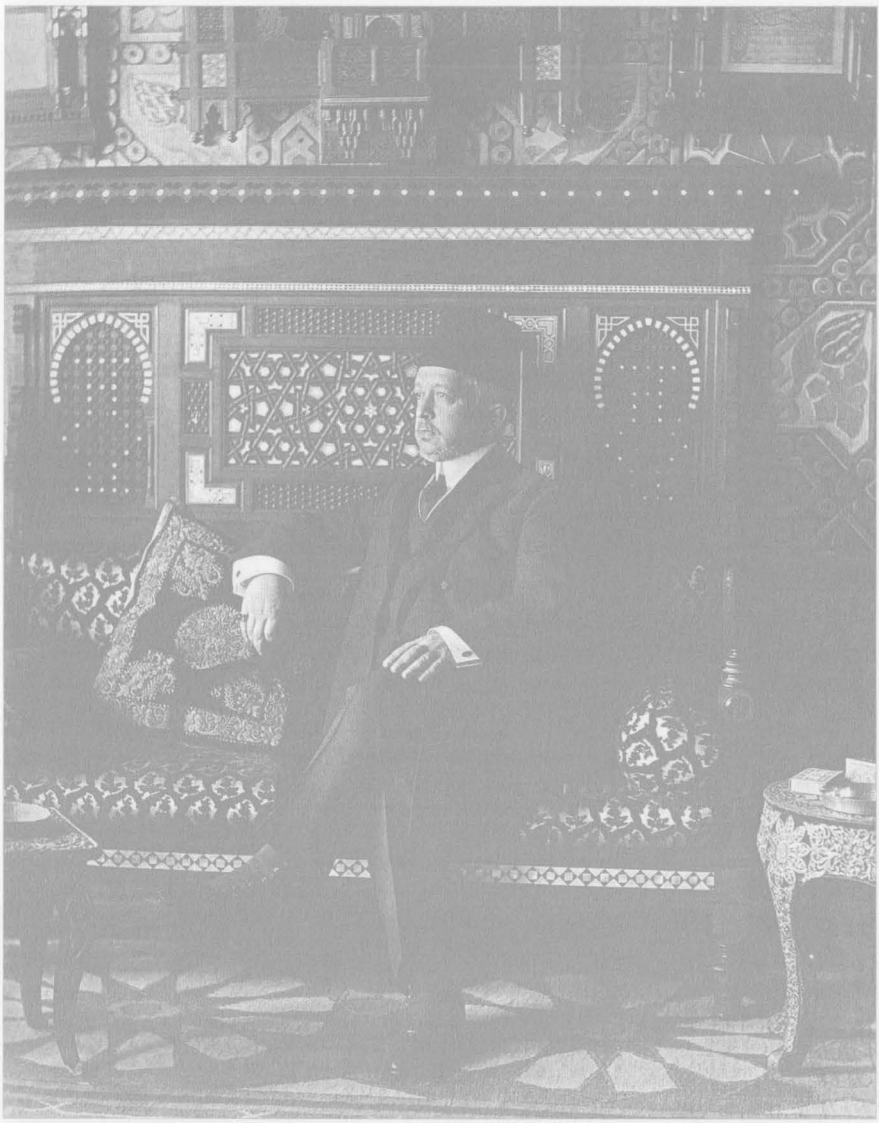
raları: 143", *Tanin*, 24 Ocak 1944, s. 2; ve Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 210-216.

85 "Der jungtürkische Kongreß", *Neue Freie Presse*, 8 Eylül 1912, s. 8; "Umwandlung des jungtürkischen Komitees in eine politische Partei", *Neue Freie Presse*, 10 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 6; "The Union and Progress Party", *The Manchester Guardian*, 10 Eylül 1912, s. 7; "İttihad ve Terakki Kongresi", *Senin*, 29 Ağustos 1328/11 Eylül 1912, s. 1; "İttihad ve Terakki Kongresi", *Senin*, 30 Ağustos 1328/12 Eylül 1912, s. 1; "The Committee of Union and Progress: Election of Officers", *The Times*, 12 Eylül 1912, s. 5; "Schluß des jungtürkischen Kongresses", 12 Eylül 1912, *Neue Freie Presse*, akşam baskısı, s. 2; "Les nouevaux chefs de l'Union et progrès" *Le Matin*, 13 Eylül 1912, s. 3; ve "Committee of Union and Progress: The New Secretary-General", *The Times*, 13 Eylül 1912, s. 3.

Neue Freie Presse 6 Eylül tarihli akşam baskısında ilk sayfadan Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihad ve Terakki cemiyeti başkanlığına seçildiğini duyurmuştu ("Hilmi Pascha Präsident der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 6 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 1). Haberin asılsız olduğu 7 Eylül tarihli *Pester Lloyd* gazetesinde çıktı ("Der jungtürkische Kongreß", *Pester Lloyd*, 7 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 1).

86 "Constantinople Letter", *The Near East*, 20 Eylül 1912, s. 575

87 "The Committee of Union and Progress: Election of Officers", *The Times*, 12 Eylül 1912, s. 5; "Schluß des jungtürkischen Kongresses", *Neue Freie Presse*, 12 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; "Schluß des jungtürkischen Kongresses", *Pester Lloyd*, 12 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; "Le congrès d'Union et progrès", *Le Temps*, 13 Eylül 1912, s. 2; ve "La crise Turque: Clôture du Congrès jeune-turc", *Journal des débats*, 13 Eylül 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 133. Tarık Zafer Tunaya'nın Mustafa Ragıb Esat-

Said Halim Paşa (Kaynak: *İkinci Meşrutiyet'in İlânının 100. Yılı* (İstanbul: Koç Vakfı Yayını, 2008), s. 113).

Kongre'nin ikinci günü olan 3 Eylül'de Hükümet harekete geçmiş, *Tanin*'in yayımını durdurmuştu.[88] Ama İttihadcılar hazırlıklıydılar; farklı bir isim altında yeni bir gazete çıkarmak için gerekli izni önceden almışlardı. Nitekim *Tanin*, Cavid Bey'in yönetiminde *Cenin* adıyla tekrar yayınlanmaya başlandı. Bir gün sonra *Cenin* kapatılınca, bu kez Babanzade İsmail Hakkı yönetiminde *Senin* çıkmaya başladı.[89] Divan-ı Harb-i Örfi 5 Eylül'de Hüseyin Cahid [Yalçın], Cavid Bey ve gazetenin yöneticisi Orhan Talât Bey'i Hükümet emirlerine aykırı yayın yapmaktan suçlu buldu.[90] 11 Eylül'de Hüseyin Cahid [Yalçın] bir ay, Cavid ve Orhan Talât beyler de yirmişer gün hapisle cezalandırılıp cezaevine gönderildiler. Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa Divan-ı Harb-i Örfi üyelerinden biriyle karardan önce görüşmüş ve karar bu görüşmenin hemen ardından açıklanmıştı. Bu durumda yürütmenin yargıya doğrudan etki etmiş olduğu söylentilerinin önünü almak imkânsızlaşmaktaydı.[91] Paris'te yayınlanan *Journal des débats* gazetesinin yorumuna göre, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hükümet'ten uzaklaştırılmasıyla beraber onun İttihadcılar ile ilgili alınan kararlarda sağladığı yumuşatıcı etki de yok olmuştu.[92] *Se-*

lı'nın anılarına dayanarak verdiği isimler doğru isimler olmayıp, buradaki listeden farklıdır (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 199).

88 "Die Vorgänge in der Türkei: Suspendierung von Blättern", *Neue Freie Presse*, 4 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Krise in der Türkei: Suspendierung des 'Tanin' und des 'Alemdar'", *Pester Lloyd*, 4 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Newspapers Suppressed", *The Manchester Guardian*, 4 Eylül 1912, s. 7. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 309; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 143", *Tanin*, 24 Ocak 1944, s. 2.

89 "Turkish Government and the Press", *The Manchester Guardian*, 5 Eylül 1912, s. 7; "Die Unterdrückung des 'Tanin'", *Pester Lloyd*, sabah baskısı, s. 4; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 310; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 143", *Tanin*, 24 Ocak 1944, s. 2.

90 "The Sentence on Djavid Bey: Kiamil Pasha's Policy of Revenge", *The Manchester Guardian*, 16 Eylül 1912, s. 6; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 143", *Tanin*, 24 Ocak 1944, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 310.

91 "Sermuharrir ve Müdür-ü Mesullerimizin Mahkûmiyeti: Divan-ı Harb Kararıyla mı, Nâzım Paşa'nın Emriyle mi?", *Senin*, 30 Ağustos 1328/12 Eylül 1912, s. 1; "Sentences on Committee Leaders", *The Times*, 12 Eylül 1912, s. 5; "Die Krise in der Türkei: Verurteilte jungtürkische Führer", *Pester Lloyd*, 12 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 4; "Verurteilung ehemaliger Minister", *Neue Freie Presse*, 12 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; "Jungtürkische Publizisten im Gefängnis", *Pester Lloyd*, 12 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; "Djahid, Djavid et Talaat condamnés", *Le Temps*, 13 Eylül 1912, s. 2; "Les condamnations de Djahid et de Djavid", *Le Temps*, 14 Eylül 1912, s. 2; "The Sentence on Djavid Bey: Kiamil Pasha's Policy of Revenge", *The Manchester Guardian*, 16 Eylül 1912, s. 6; "Abolition of Martial Law in Constantinople", *The Times*, 17 Eylül 1912, s. 3; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 326; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 144", *Tanin*, 25 Ocak 1944, s. 2; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 193.

92 "La crise Turque: Représailles politiques", *Journal des débats*, 13 Eylül 1912, s. 2. Ayrıca bkz., "The Sentence on Djavid Bey: Kiamil Pasha's Policy of Revenge", *The Manchester Guardian*, 16 Eylül 1912, s. 6.

nin Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa ile ilgili haberi ertesi gün verdi ve anında kapatıldı. *Tanin* bu kez 13 Eylül'de *Hak* adıyla çıkmaya başladı ve ilk sayısında sanıkların yargılanmaları ve Hükûmet'in tavrı üzerine sert bir yazı yayınladı.[93]

Monarşist basında Cavid Bey'in Mısır'a sürgüne gönderileceği söylentileri yayınlanmakta, Hükûmet ise Mısır'ın yabancı bir ülke sayılamayacağını söyleyerek bu rivayeti ne doğrulamış, ne de yalanlamış olmaktaydı.[94] Monarşist Kabine'nin ateşli savunucuları, Cavid Bey ile Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın hapsedilmesiyle İttihadcıların sineceğini, yapılacak seçimlerde gayret sarf etmelerinin önüne geçileceğini ve halk desteğinin giderek azalacağını düşünüyorlardı. Bu İttihadcı düşmanlarına bakılırsa, eğer seçimden sonra açılacak olan yeni Meclis-i Mebusan'da Cemiyet kırk mebus çıkarabilirse kendini şanslı saymalıydı.[95] Ne var ki, girişimleri ters tepti. Sessiz kalmak şöyle dursun, mutlakiyetçilik karşıtı basın bu haksız Divan-ı Harb-i Örfi kararının üzerine öyle bir gitti ve kamuoyu öfkesi öyle büyük oldu ki, 17 Eylül'de *Tanin*'in kendi adıyla çıkmasına izin verilmek zorunda kalınıldı. Cezaevinde yatan İttihadcı liderleri ise çok sayıda insan ziyaret etmeye başlamıştı. Monarşist siyasetçiler bundan da rahatsız oldular ve Lütfi Fikri Bey, sıkıyönetimden ziyaretlerin yasaklanmasını istedi.[96]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları sonucu genel seçimlerin çok da uzak olmayan bir tarihte yenilenmesi kaçınılmaz gözükmekteydi; ancak monarşist Hükûmet, yeni seçimlere gidilirken, yerel yönetimlerce hazırlanmış ve mülki amirler tarafından onaylanmış olan eski seçmen listelerinin kullanılmasını uygun görmemekteydi. Bu listeler ile yapılacak seçimlerde Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti karşısında pek varlık gösteremeyeceği düşünülmekteydi. Bu nedenle, Hükûmet seçmen listeleri üzerinde oynayarak kendi tarafdarlarının seçilme şansını artıracak –ya da, garanti altına alacak– değişiklikler yapma yönünde faaliyetlere başladı. Bu işlerin önemli bir parçası olarak, Hükûmet işe başladığı andan itibaren değişik

93 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Mukaddime-i İnkısam ve İzmihlâl", *Hak*, 31 Ağustos 1328/13 Eylül 1912, s. 1; ve "Biz Ne Diyoruz, Onlar Ne Diyorlar!", *Hak*, 31 Ağustos 1328/13 Eylül 1912, s. 1. Ayrıca bkz., "Die Unterdrückung des 'Tanin'", *Pester Lloyd*, 13 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Massregelung jungtürkischer Blätter", *Neue Freie Presse*, 13 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 341.

94 "Die Krise in der Türkei: Die Auslieferung Djavids", *Pester Lloyd*, 14 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 4.

95 "Constantinople Letter", *The Near East*, 27 Eylül 1912, s. 603.

96 "Dans le parti Union et progrès", *Le Temps*, 16 Eylül 1912, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 358. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 144", *Tanin*, 25 Ocak 1944, s. 2; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 145", *Tanin*, 26 Ocak 1944, s. 2.

nedenlerle işten el çektirdiği taşradaki vali, mutasarrıf ve diğer yöneticilerin yerine atadığı kendi görüşüne yakın mülki amirlere gönderdiği emirlerle eski listelerin iptal edilip yerlerine yeni seçmen listelerinin hazırlanmasını emretmişti. Hükûmet bununla da yetinmeyerek, 6 Eylül'de aldığı bir ek kararla, seçimle ilgili işlemleri yerinde gözlemek ve denetlemek üzere vilâyetlere müfettiş gönderilmesini kararlaştırdı.[97] Hükûmetin Dahiliye Nezareti aracılığıyla belediye meclisi üyelerinin siyasi faaliyetlerden uzak durmalarını emreden genelgesi de ciddi bir muhalefetle karşılaştı. Memleketin değişik yerlerindeki birçok meclis üyesi bu emre uymayı reddetmekteydi. İzmir'de hükûmetin bazı memurların yerine tanınmış eski rejim sevdalılarını getirmesiyle durum iyice karıştı.[98] Bütün bunlar Kâmil Paşa'nın aktif desteği ve verdiği talimatlarla yapılıyordu.

Kâmil Paşa'nın Kabine üzerindeki etkisi Sadr-ı Âzam'dan daha çoktu. Ailesinden Fuad Bey, Eylül ayında İzmir'den sorumlu Siyasi İşler Müdürü olarak atandı. Fuad Bey bu görevi eski rejim sırasında da üstlenmişti; 1908 Devrimi sonrası anayasal düzen kurulunca ülkeden kaçmış, İttihad ve Terakki Cemiyeti kendisini karşı-devrimci ilân etmiş ve iktidarda olduğu süre boyunca onu siyasi hayattan uzak tutmuştu. Cemiyet İzmir'de hayli güçlü bir konuma sahipti, ancak mutlakiyetçilik yanlısı Kabine'nin kurulmasından sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası şehirde bir şube açmış, partinin liderlerinden Edirne eski mebusu Dr. Rıza Tevfik [Bölükbaşı] da açılış için İstanbul'dan İzmir'e gitmişti.[99] Hükûmet Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın propaganda faaliyetleri konusunda partiye herhangi bir kısıtlama getirmezken, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden ve Aydın eski mebusu Ubeydullah [Hatipoğlu] Efendi'nin Ramazan'da Aya Sofya Camii'nde vermiş olduğu bir vaaz gerekçe gösterilerek Bursa'da tutuklanarak hapse konulması durumun İttihadcılar açısından ne kadar nazik olduğunun kanıtıydı.[100]

---

97 "Die Krise in der Türkei: Vorbereitung zu den Neuwahlen", *Pester Lloyd*, 7 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 4; "Inspektoren zur Ueberwachung der Wahlen", ve "Die Veränderungen im Beamtenstand", *Neue Freie Presse*, 7 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 5. Selânik Vilâyeti'nde seçimleri İttihadcıların kazanmasını engellemek için Siroz Mutasarrıfı ile Langaza, Köprülü ve Gevgili kaymakamlarının görevden alınmaları kararı ile ilgili olarak bkz., "Die Krise in der Türkei: Enthebungen", *Pester Lloyd*, 15 Eylül 1912, s. 6.

98 "İzmir Valisi Başladı", *Tanin*, 10 Eylül 1328/23 Eylül 1912, s. 2; ve "Notes From Smyrna", *The Near East*, 27 Eylül 1912, s. 603. Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 372.

99 "The Dismissals of Young Turk Officials: Effect on Public Opinion", *The Manchester Guardian*, 7 Eylül 1912, s. 9; ve "Notes From Smyrna", *The Near East*, 11 Ekim 1912, s. 664.

100 "L'agitation panislamiste", *Le Temps*, 15 Eylül 1912, s. 2; "Abolition of Martial Law in Constantinople" *The Times*, 1912, 17 Eylül 1912, s. 3; "Another Political Arrest", *The Manchester Guardian*, 18 Eylül 1912, s. 8; "Die Krise in der Türkei", *Pester Lloyd*, 18 Eylül 1912, sabah baskısı, s. 9; ve "Die Krise in der Türkei: Die Verhaftung Ubeidullahs", *Pester Lloyd*, 18 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 4.

Monarşist Hükûmet'in İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine seçmen listelerinde değişiklik yapılması için mülki idare amirlerini zorladığı ve bazıları doğrudan iktidardaki Kâmil Paşa gibi monarşistlerin kontrol ettiği *Yeni Gazete*, bazıları da Lütfi Fikri Bey gibi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı destekleyenlerin yönettiği *Tanzimat* benzeri mutlakiyetçi gazetelerin İttihadcılara karşı şiddetli bir hücuma geçtikleri bu günlerde Türk siyaset sahnesine yeni bir radikal sağ parti katıldı. Siyasi, iktisadi ve sosyal politika tercihlerinde 'reaksiyoner modernist' radikal sağ fikirlere sahip olduğu için hem eski mutlakiyetçi düzen yanlısı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan, hem de genel görüşlerinde 'liberal' ideolojiye sahip İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden farklı olan bu parti 6 Eylül günü 'Millî Meşrutiyet Fırkası' adıyla kuruldu.[101] Yeni partinin kurucusu 1909 yılı Aralık ayında Meclis-i Mebusan'da İttihadcılara karşı muhalefeti desteklediği için Cemiyet'ten istifaya zorlanan Ahmed Ferid [Tek] idi. Çok açık kelimelerle söylenmese de parlamenter düzene uymayan bir anayasal yapı önerilmekteydi. Partinin *Sabah* ve *İkdam* gazetelerinde yayınlanan programı hükümeti üstü örtülü olarak Meclis-i Mebusan'a değil de Padişah'a karşı sorumlu kılıyordu: "Madde 5 - Zat-ı Hazret-i Padişahi'nin nefs-i hümayunları mukaddes ve gayr-ı mes'uldür. Devletin idaresi vükelâ-yı saltanat tarafından icra olunmak lâzım geldiğinden vezaif ve mes'uliyet-i vükelâyı tayin edecek kanunun tanzim ve tertibine çalışılacaktır." Meclis-i Âyan üyelerinin bizzat Padişah tarafından 'tayin olunması' prensibinin tercih edildiği programda Meclis-i Mebusan'ın "müddet-i muayyenesinde bilintihab ictima etmek üzere" Padişah tarafından feshedilebilmesi hükmü de bulunmaktaydı. Ekonomik politika tercihi olarak da küçük esnaf ile küçük köylünün desteklenmesi ön plana çıkartılıyordu. Türkiye yabancı mallara karşı gümrük tarifeleriyle korunacaktı: "Tarife tanziminde dahil-i memlekette yetişen ve terakkiye istidadı görülen istihsalât-ı zıraiye ve el işleri mahsulâtı himaye" olunacaktı.[102] Parti, kuruluşundan kısa bir süre sonra *İfham* adıyla bir gazete yayınlamaya başlamış ve Aralık ayında da iktisadi politika tercihleri doğrultusunda İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'ni kurmuştu. Derneğin yöneticisi daha sonra korporatist düzen savunucuları arasında ismi önde gelecek olan Mahmud Esad [Bozkurt] idi.[103]

---

101 "Die Vorgänge in der Türkei: Das Programm der nationalen Verfassungspartei", *Neue Freie Presse*, 7 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Krise in der Türkei: Das Programm der nationalen Verfassungspartei", *Pester Lloyd*, 7 Eylül 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Le nouveau parti turc publie son programme", *Le Matin*, 8 Eylül 1912, s. 3. Parti ile ilgili olarak bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 358-361.

102 *Sabah* ve *İkdam* gazetelerinde 25 Ağustos 1328/7 Eylül 1912 tarihinde yayınlanan 'Millî Meşrutiyet Fırka-i Siyasiyesinin Programı', Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 361-368.

103 "İstihlâk-ı Millî Cemiyeti", Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 386-387

Alman Büyükelçiliği'nin İstanbul'da günlük olarak yayınladığı 'resmi' gazetesi *Osmanischer Lloyd*'un 30 Eylül sayısından aktaran *Tanin*, Büyük Güçler'in Makedonya'da yapılması zorunlu görülen bazı reformları tartışmaya hazırlandıkları haberini verdi. Haberde İngiltere'nin bu planı desteklediği bilgisi de vardı.[104] Hükûmet konuya tepki göstermemişti. İttihadcılar bu girişimi egemenlik ihlâli olarak nitelendirdiler. Onlara göre bu, Avrupalı devletlerin dikte ettikleri reformları hiç direnmeden uygulayan Abdülhamid rejiminin devrim öncesi günlerine dönüş demekti. Aradaki benzerlik sinir bozacak kadar fazlaydı.[105]

Aynı gün Bulgar, Sırb ve Yunan silahlı güçleri seferberlik ilân etti.[106] Bu, aslında hiç kimsenin beklemediği ve âniden ortaya çıkmış bir durum değildi. Günlerdir bölgedeki gelişmelerle yakından ilgilenen Büyük Güçler ve Balkan ülkeleri basın organlarının yakından takip ettiği bir uluslararası kriz yaşanmaktaydı. 30 Eylül günkü sayısında *The Manchester Guardian* gazetesi Belgrad'dan aldığı istihbarata dayanarak Bulgaristan ve Sırbistan'ın Türk Hükümeti'ne Türkiye'nin Makedonya'ya hemen özerklik vermesini istediklerini ve Türkiye'nin bu koşulu yerine getirmediği takdirde savaşa gideceklerini bildirdikleri bir ortak nota verdiklerini yazdı.[107] 1 Ekim'de *Neue Freie Presse* gazetesinin akşam baskısında Sırbistan'ın Türkiye'ye kırk sekiz saat mühlet tanıdığı haberi yayınlandı.[108] Bu endişe verici gelişmeler Türkiye'de 2 Ekim tarihli gazetelerde yankı buldu.[109] Aynı gün Belgrad'dan yapılan açıklama ile

---

104 "Müşterek Nota", *Tanin*, 17 Eylül 1328/30 Eylül 1912, s. 2. *Osmanischer Lloyd* gazetesinin Türkiye'de oynadığı rol ile ilgili olarak şu kaynağa özellikle bkz., Irmgard Farah, *Die Deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des 'Osmanischen Lloyd.'* Avusturya'nın önde gelen gazetesi *Neue Freie Presse*'nin 30 Eylül sayısının ilk sayfasında da konu ile uzun bir başmakale çıkmıştı ("Die Schritte der Mächte in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 30 Eylül 1912, s. 1). Ayrıca bkz., "The Balkan War Cloud: Anglo-Russian Advice to Turkey", *The Manchester Guardian*, 1 Ekim 1912, ikinci baskı, s. 16.

105 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 373.

106 "Allgemeine Mobilisierung der bulgarischen, der serbischen und der griechischen Armee: Die offiziellen Meldungen", *Neue Freie Presse*, 1 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 2; "Die Mobilisierung in den Balkanstaaten", *Pester Lloyd*, 1 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 2; "Die Mobilisierung in den Balkanstaaten", *Pester Lloyd*, 1 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3; ve "On the Verge of War: Three Balkan States Mobilising", *The Manchester Guardian*, 1 Ekim 1912, s. 9.

107 "The Balkan Tension: Bulgario-Servian Action Rumoured" ve "Excitement in Bulgaria and Servia: Rumoured Joint Note to Turkey", *The Manchester Guardian*, 30 Eylül 1912, s. 7.

108 "Die Mobilisierung der Balkanstaaten: Ein serbisches Ultimatum", *Neue Freie Presse*, 1 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 2.

109 "Harb?" *Tanin*, 19 Eylül 1328/2 Ekim 1912, s. 1; Ali Kemal, "Harb İstiyorlarsa Harb Ederiz", *İkdam*, 19 Eylül 1328/2 Ekim 1912, s. 1; "Balkanlarda Seferberlik: Meclis-i Vükelâ Fevkalâde İctimaı", *İkdam*, 19 Eylül 1328/2 Ekim 1912, s. 1; "Parties United in Turkey", *The Manchester Guardian*, 3 Ekim 1912, ikinci baskı, s. 16; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 195-198; ve Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 120.

1 Ekim günü Sırb, Bulgar, Yunan ve Karadağ hükümetlerinin Türk hükümetine üç gün içinde Türkiye'nin Makedonya, Arnavutluk ve Girit'e özerklik tanımasını isteyen ortak bir nota vermiş oldukları haberi kamuoyuna duyuruldu.[110] İttihad ve Terakki Cemiyeti 3 Ekim günü yaptığı açıklamayla Balkan devletleri saldırıya geçerse, Türkiye'deki kamuouyunun da hemfikir olduğu görüş doğrultusunda, savaşa destek verileceğini ilân etti.[111] Cemiyet'in açıklamasında, Türkiye'nin Makedonya'daki egemenlik haklarını savunmak ve Büyük Güçler'in bölge ile ilgili hazırlamış oldukları reform planlarını protesto etmek üzere 4 Ekim Cuma günü Sultanahmed Meydanı'nda yapılacak bir 'Harb Miting'i düzenlendiği de belirtiliyordu.[112] Mitinge çok büyük bir kalabalık katıldı; meydanda yaklaşık yirmi bin kişi toplanmıştı.[113] İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi ve Edirne eski mebusu Talât Bey, Sinob eski mebusu Hasan Fehmi [Tümerkan], İzmir eski mebusu Emmanuel Emmanuelidis, Tekfurdağı [Tekirdağ] eski mebusu Hagop Boyadjian, İzmir eski mebusu Nesim Masliah, Kırk Kilise [Kırklareli] eski mebusu Ömer Naci Bey ve Aydın eski mebusu Ubeydullah [Hatipoğlu] Efendi gibi siyaset sahnesinde tanınmış İttihadcıların yanı sıra, İstanbul Barosu'nun önde gelen isimlerinden Celaleddin Arif Bey, Meclis-i Âyan üyesi Bessaraya Efendi, Serfiçe eski mebusu Yorgos Boussios ile Yusuf [Akçura] yaptıkları coşkulu konuşmalarda Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve Makedonya'da yaşayan herkesin hakkının korunmasından yana olduklarını dile getirdiler.[114] Ben-

110 "Bevorstehendes Ultimatum der Balkanmächte", *Neue Freie Presse*, 3 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 2.

111 "İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin Beyannamesi", *Tanin*, 20 Eylül 1328/3 Ekim 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936 - 17 Nisan 1937), s. 389-390; ve Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 120-121. İzmir'de yayınlanan İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı *Ahenk* gazetesinin yazı işleri müdürü Şinasi Bey de benzer görüşleri ifade etmekteydi (Şinasi, "Balkan İttifakı", *Ahenk*, 18 Eylül 1328/1 Ekim 1912, s. 1; Şinasi, "Bir Şayia Münasebetiyle", *Ahenk*, 20 Eylül 1328/3 Ekim 1912, s. 1; ve Şinasi, "Ne Olacak", *Ahenk*, 21 Eylül 1328/4 Ekim 1912, s. 1'den aktaran, Zeki Arıkan, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", s. 172-173).

112 "Harb Mitingi: İttihad ve Terakki Cemiyeti Tarafından Mürettep - Bugün Zevali Saat İkide Sultan Ahmed Meydanı'nda", *Tanin*, 21 Eylül 1328/4 Ekim 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 390; ve Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 412-413.

113 "Balkan Crisis: Pessimism in Constantinople", *The Manchester Guardian*, 5 Ekim 1912, ikinci baskı, s. 6; "Monstermeeting in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 5 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 2; "Kriegskundgebungen in Konstantinopel", *Reichspost*, 5 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1-2; "Patriotische Kundgebungen vor dem Sultan", *Neue Freie Presse*, 5 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3; "Manifestations patriotique à Constantinople", *Le Temps*, 5 Ekim 1912, s. 1; ve "Manifestations à Constantinople", *Le Temps*, 6 Ekim 1912, s. 2.

114 "Dünkü Büyük Nümayişler: Harb! Harb!: Sultan Ahmed'de –Harbiye Nezareti'nde– Türbe-i Fatih'te", *Tanin*, 22 Eylül 1328/5 Ekim 1912, s. 3; "Strong Turkish War Feeling: Mass Meetings at Stambul", *The Times*, 5 Ekim 1912, s. 6; ve "Ein Meeting in Konstantinopel", *Pester Lloyd*,

zer gösteriler 5 Ekim'de Kayseri, 11 Ekim'de de Konya ve İzmir'de yapıldı. İzmir'de 13 Ekim'de İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından bir gösteri daha düzenlendi.[115] Kayseri'deki gösteriye yaklaşık yirmi bin kişi katılmıştı. Kayseri'deki gösteriler sonrasında savaşta kullanılmak üzere dört bin liralık bir yardım da toplanmıştı.[116]

Kamuoyu ve İttihad ve Terakki Cemiyeti, Avrupalı Güçler'e hiçbir şekilde boyun eğilmeyeceğini yüksek sesle dile getirmekteydi.[117] Oysa monarşist Hükûmet, dış baskılara teslim olmaya razı görünüyordu. Kâmil Paşa ile Gabriel Nouradunghian'ın 6 Ekim günü İngiliz Büyükelçiliği'ne ayrı ayrı giderek Sir Gerard Lowther ile peş peşe iki görüşme yapması kamuoyunda Hükûmet'in baskılara boyun eğmekte ve Büyük Güçler'in önerilerini tartışmasız kabul etmek üzere olduğu hakkında şüphelere yol açmıştı.[118] Nitekim 6 Ekim günü Hariciye Nâzırı Gabriel Nouradunghian 1878 yılında yapılan Berlin Antlaşması'na göre oluşturulmuş olan Rumeli-i Şarki [Doğu Rumeli] Vilâyeti'nin yeniden yapılandırılması için 1880 yılında Büyük Güçler tarafından hazırlanmış reform önerilerinin benimseneceğini açıkladı. Böyle bir adım atıldığında dış baskılar azalmadığı gibi, iç sorunların daha da ağırlaşması çok muhtemeldi.[119] *Le Temps* gazetesi Hariciye Nâzırı Gabriel Noura-

---

4 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 405; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 199; ve Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 121-123. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 146", *Tanin*, 27 Ocak 1944, s. 2; ve Yücel Aktar, "1912 Yılı 'Harb Mitingleri' ve Balkan Harbi'ne Etkileri", s. 118-119; ve Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları, 1908-1918*, s. 87-88.

115 "Meetings für den Krieg", *Pester Lloyd*, 7 Ekim 1912, s. 2; "Die Lage in der Türkei: Steigende Kriegsstimmung", *Reichspost*, 8 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 4; ve Zeki Arıkan, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", s. 173-175.

116 "Mouvement patriotique en Turquie", *Le Temps*, 7 Ekim 1912, s. 2.

117 "Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe" *Tanin*, 24 Eylül 1328/7 Ekim 1912, s. 1; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 146", *Tanin*, 27 Ocak 1944, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 406. Ayrıca bkz., "Der Beschluß der Pforte zur Anwendung des Gesetzes von 1880: Der Eindruck bei den Parteien", *Neue Freie Presse*, 8 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 4; ve "Reformen in den europäischen Provinzen der Türkei: Der Eindruck bei den türkischen Parteien", *Pester Lloyd*, 8 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1.

118 "Kiamil Pasha Working for Peace: Interviews with the British Ambassador" *The Manchester Guardian*, 7 Ekim 1912, s. 9.

119 "Die Demarche der Mächte: Die Autonomie für Mazedonien und Rumelien gewährt", *Reichspost*, 7 Ekim 1912, s. 1; "Beschluß der Pforte zur Anwendung des Gesetzes 1880", *Neue Freie Presse*, 7 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 4; "Der Beschluß der Pforte zur Anwendung des Gesetzes von 1880: Notifizierung des Beschlusses an die Botschafter", *Neue Freie Presse*, 8 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 5; "A Turkish Proclamation" *The Times*, 9 Ekim 1912, s. 5; "Constantinople Letter", *The Near East*, 18 Ekim 1912 s. 692; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 194, ve 201-203; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 414; ve Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 123-124.

dunghian'ın açıklamalarını çaresizlik içinde yapılmış aşırı karamsar ifadeler olarak nitelendirmişti.[120] *Tanin* gazetesi de 7 Ekim tarihli sayısında Hükûmet'in bu tavrını eleştirdi ve özellikle her türlü saldırganlığa karşı Osmanlı topraklarının ve vatandaşların haklarının korunmasının ön planda olması gereken bir zamanda bu açıklamaların Balkan devletlerine teslimiyet anlamına gelmediğini umduklarını söyledi.[121] Reform önerilerini tartışmasız kabul etmenin durumun vahametini ve savaş tehdidini bertaraf etmeyeceğini bilmesi gereken monarşist Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile yeni kurulan Millî Meşrutiyet Fırkası ise, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin aldığı tavrın tam aksine, Kâmil Paşa ile Hükûmet'i koşulsuz destekliyor ve Büyük Güçler'in dayattığı koşulların kabul edilmesinin hayırlı olacağını söylüyordu.[122] Kâmil Paşa'nın görüşlerini seslendiren monarşist *Yeni Gazete* de Büyük Güçler'in her zaman olduğu gibi iyi niyetlerini gösterdiklerini ve 1880 yılında kabul edilmiş olan bu düzenlemelerin aslında Rumeli-i Şarki'nin statüsünde bir değişiklik meydana getirmeyeceğini iddia ederek kamuoyunu yatıştırmaya ve yanıltmaya çalışmaktaydı.[123]

Ertesi gün İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlediği üniversite öğrencileri bir miting düzenlediler. Başlarında Dr. Nâzım Bey, Muhiddin [Birgen], Aka Gündüz ve başka İttihadcılar olmak üzere, iki yüz kadarı öğrenci, yaklaşık bin kişilik bir grup, Bab-ı Âli önüne gelerek Sadr-ı Âzam'ın kamuoyunu aydınlatmak üzere kendilerine bir açıklama yapmasını talep ettiler. Sadr-ı Âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa öğrenci temsilcilerinden oluşan bir heyetle görüşeceğini bildirdi, ama kalabalık bunu kabule yanaşmadı. Nihayet, yanında oğlu Mahmud Muhtar Paşa ile Bab-ı Âli'nin merdivenlerinde görünen Sadr-ı Âzam, "Kahrolsun Hükûmet!" ve "Reform Değil, Savaş İstiyoruz!" nidalarıyla karşılandıktan sonra, konuşmaya başladı. Reformların, 1880 yılında yapılmış olan antlaşmaya dayandığı halde, Berlin Antlaşması'nda yer verilenlerle aynı olmadığını, zaten şimdi asıl konunun da bu olmadığını, Hükû-

---

Ayrıca bkz., F.O.424/234, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 6 Ekim 1912, *Correspondence Respecting the Turkish War, Part I*, No.10224, s. 179; F.O.424/234, Sir Edward Grey'den Sir Gerard Lowther'e, Londra, 11 Ekim 1912, *Correspondence Respecting the Turkish War, Part I*, No.10224, s. 214; F.O.424/234, Sir Edward Grey'den Sir Gerard Lowther'e, Londra, 12 Ekim 1912, *Correspondence Respecting the Turkish War, Part I*, No.10224, s. 223; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 401-406.

120 "Déclarations très pessimistes du ministre Noradunghian", *Le Temps*, 7 Ekim 1912, s. 2.

121 "A Turkish Proclamation", *The Times*, 9 Ekim 1912, s. 5.

122 "Der Beschluß der Pforte zur Anwendung des Gesetzes von 1880: Der Eindruck bei den Parteien", *Neue Freie Presse*, 8 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 4; ve "Reformen in den europäischen Provinzen der Türkei: Der Eindruck bei den türkischen Parteien", *Pester Lloyd*, 8 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1.

123 "Reformen in den europäischen Provinzen der Türkei: Das Gesetz vom Jahre 1880", *Pester Lloyd*, 8 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Turkey's View of the Reforms", *The Manchester Guardian*, 9 Ekim 1912, s. 10.

met'in katiyetle, ne Balkan devletlerine, ne de isyancı öğrencilere ödün vermeyeceğini söyledi. Bu minval üzerine süren konuşması, gösteriyi dağıtmak üzere görevlendirilmiş askerlerin gelmesinden kısa bir süre önce sona erdi. Miting, aslında Bab-ı Âli önünde toplanmış olan kalabalığı zor kullanarak dağıtmak üzere çağrılmış olan askerlere öğrenciler tarafından gösterilen sevgi tezahüratı ile son buldu.[124] Yalnızca başkent İstanbul'da değil, Bolu, Bartın, Kastamonu ve Şam gibi şehirlerde de Hükümet'in tavrını protesto eden toplu gösteriler yapılmıştı.[125]

Kamuoyu Hükümet'in yaptığı açıklamalardan tatmin olmamıştı. Huzursuzluk bütün gece sürdü. Bunun üzerine Hükümet muhalefeti ve halkı susturmak için sıkıyönetim aracılığıyla gazetelerin gösteri haberlerini yayınlamalarını yasakladı.[126] Yalnızca *Tanin* gazetesi yasağa uymayarak Bab-ı Âli önünde yapılan bu mitingle ilgili haberleri 8 Ekim günkü sayısında "Osmanlı Darülfünunu ve Dünkü Nümayiş" başlığıyla yayınladı.[127] Bir *Tanin* muhabiri ile bir öğrenci 7 Ekim günkü mitingde güvenlik güçlerine karşı koydukları gerekçesiyle tutuklandılar.[128] 10 Ekim'de de *Tanin* yazarları Aka Gündüz, Hakkı Cemil, Recai Nüzhet ve Ubeydullah [Hatipoğlu] Bab-ı Âli önünde yapılan mitingin örgütleyicileri oldukları gerekçesiyle, tutuk-

---

124 "Tezahürat-ı Milliye: Darülfünun Milli Alayı", *İkdam*, 24 Eylül 1328/7 Ekim 1912, s. 1; "Osmanlı Darülfünunu ve Dünkü Nümayiş", *Tanin*, 25 Eylül 1328/8 Ekim 1912, s. 3; "Studentendemonstration in Konstantinopel für den Krieg", *Neue Freie Presse*, 9 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 5; "Die gestrige Studentendemonstration vor der Pforte", *Neue Frei Presse*, 9 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3; "Studentendemonstrationen in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 9 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 5; "Constantinople Letter", *The Near East*, 18 Ekim 1912, s. 692; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 147", *Tanin*, 28 Ocak 1944, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 406; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* s. 125-126; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 570; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 204-207; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 406; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/4*, s. 243. Ayrıca bkz., Yücel Aktar, "1912 Yılı 'Harb Mitingleri' ve Balkan Harbi'ne Etkileri", s. 119-123; Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları, 1908-1918*, s. 88-96; ve Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 415-416.

125 "Turkish Hostility to Concessions", *The Times*, 10 Ekim 1912, s. 6.

126 "Constantinople Letter", *The Near East*, 18 Ekim 1912, s. 692; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 147", *Tanin*, 28 Ocak 1944, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 406. 25 Eylül tarihli *Tanin*, basının gösterilerle ilgili haber yapmasını yasaklayan hükümet emrini yayınladı (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 7 (24 Ekim 1936-17 Nisan 1937), s. 406).

127 "Die Stimmung in Konstantinopelund die Reformfrage", *Neue Freie Presse*, 9 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 5. Gazetenin haberi için bkz., "Osmanlı Darülfünunu ve Dünkü Nümayiş", *Tanin*, 25 Eylül 1328/8 Ekim 1912, s. 3.

128 "Verhaftung von Anhängern des jungtürkischen Komitees in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 11 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 6.

landılar; gazete de 12 Ekim'de kapatıldı.[129] *Tanin* 13 Ekim'de *Cenin* adıyla çıktı.[130]

Gösterinin ertesi günü –8 Ekim'de– Karadağ Bab-ı Âli'ye öğleden önce verdiği nota ile Türkiye'ye savaş açtığını bildirdi.[131] 9 Ekim'de Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'dan oluşan Büyük Güçler'in İstanbul'daki büyükelçileri Fransız Büyükelçisi'nin başkanlığında toplanarak Türkiye'ye verecekleri notayı görüştüler.[132] 10 Ekim günü de reform önerilerini derhal görüşmeye başlaması için hazırlamış oldukları notayı Türk Hükümeti'ne verdiler. Türk Hükümeti de resmen öneriyi kabul ettiğini, önerileri uygulamaya başlamak üzere olduğunu bildirdi.[133] 13 Ekim'de

---

129 "Verhaftete jungtürkische Demonstranten", *Pester Lloyd*, 10 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 2; "*Tanin* Gazetesine", *Cenin*, 30 Eylül 1328/13 Ekim 1912, s. 1; "Kriegsvorkehrungen in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 14 Ekim 1912, s. 5; ve "La manifestation des etudiants contre les réformes: L'exaltation du sentiment musulman", *Le Temps*, 15 Ekim 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 147", *Tanin*, 28 Ocak 1944, s. 2; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 148", *Tanin*, 29 Ocak 1944, s. 2; Yücel Aktar, "1912 Yılı 'Harb Mitingleri' ve Balkan Harbi'ne Etkileri", s. 125-126; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 570; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 417; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 198-199 ve s. 207.

130 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 5.

131 "Hele Şükür!" ve "Muharebe Başladı: Evvelâ Karadağ!", *Tanin*, 26 Eylül 1328/9 Ekim 1912, s. 1; "Der Krieg beginnt", *Reichspost*, 9 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 1; "Kriegserklärung Montenegros" ve "Der Ausbruch des türkisch-montenegrischen Krieges", *Neue Freie Presse*, 9 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 2; "Die Kriegserklärung Montenegros: Die Montenegrinische Note", *Pester Lloyd*, 9 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 2; "Outbreak of War: Montenegro Attacks Turkey", *The Manchester Guardian*, 9 Ekim 1912, s. 9; "Outbreak of War: Declaration to Turkey by Montenegro", *The Times*, 9 Ekim 1912, s. 6; "Turkish Welcome to War", *The Manchester Guardian*, 10 Ekim 1912, s. 10; "La déclaration de guerre du Montenegro", *Le Temps*, 10 Ekim 1912, s. 2; "Constantinople Letter", *The Near East*, 18 Ekim 1912, s. 692; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 5; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 147", *Tanin*, 28 Ocak 1944, s. 2; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 127; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 208-211; *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*, s. 49; ve Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 570. Ayrıca bkz., Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 56; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 326.

132 "The Ambassadors in Council", *The Times*, 10 Ekim 1912, s. 5; ve "The Note to the Porte", *The Manchester Guardian*, 10 Ekim 1912, s. 9.

133 Babanzade İsmail Hakkı, "Devletlerin Müdahale ve Murakabeye Hakları Var mı?", *Tanin*, 28 Eylül 1328/11 Ekim 1912, s. 1-2; "The Powers and Turkish Reform: A Mild Note to the Porte", *The Manchester Guardian*, 11 Ekim 1912, s. 9; "Action at Constantinople", *The Times*, 11 Ekim 1912, s. 6; "Devletlerin Umur-u Dahiliyemize Müdahalesi", *Tanin*, 29 Eylül 1328/12 Ekim 1912, s. 1; "Notanın Tarihçesi: İş Nasıl Hazırlandı", *Tanin*, 29 Eylül 1328/12 Ekim 1912, s. 3; "Die diplomatische Aktion: Die Antwort der Pforte auf die Kollektivnote", *Pester Lloyd*, 12 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 2; "La note des puissances à la Turquie", *Le Temps*, 12 Ekim 1912, s. 2; "Düvel-i Muazzamanın Notası", *İkdam*, 2 Teşrin-i Evvel 1328/15 Ekim 1912, s. 3; "Ueber-

Bulgar, Sırb ve Yunan hükûmetleri ortak bir notayla Makedonya'ya tam özerklik verilmesi, yönetime Belçikalı ya da İsviçreli bir valinin atanması, Belçikalı veya İsviçreli bir komutan yönetiminde bölgeye özel bağımsız bir kolluk gücü oluşturulması ve kolluk güçlerinde yerel Hıristiyan vatandaşların görev almasını içeren taleplerini Türkiye'ye bildirdiler. Bölgeye Müslümanların yerleştirilerek Makedonya'nın etnik yapısının değiştirilmemesi de talepler arasındaydı. Balkan devletleri verdikleri notada bu reformları denetlemekle yükümlü ve Sadaret makamının da üstünde yer alacak bir 'yüksek konsey' oluşturulmasını istiyorlardı. Sadr-ı Âzam'ın yetkilerinin de üzerinde bir yetkiye sahip olması istenen bu 'yüksek konsey' eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyan üyelerden oluşacaktı. Bab-ı Âli bu reformları altı ay içinde başlatma niyetinde olduğunu garanti etmeli ve derhal harekete geçme emri vermeliydi. Aksi takdirde, müttefikler doğabilecek sonuçlardan sorumlu olmayacaklardı.[134] 15 Ekim'de Türkiye Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan ile diplomatik ilişkileri kesip iki gün sonra Bulgaristan ve Sırbistan'a savaş ilân etti.[135] 18 Ekim günü de Yunanistan ve Bulgaristan verdikleri nota-

reichung der Antwort der türkischen Regierung: Der Inhalt der türkischen Note", *Neue Freie Presse*, 15 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 4; "Turkey's Reply to the Powers", *The Times*, 15 Ekim 1912, 6; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 6; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 208. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 416-419.

134 "Balkan Note to the Porte", *The Times*, 14 Ekim 1912, s. 6; "The Demands of the League" *The Times*, 14 Ekim 1912, s. 7; "The Demands of the Balkan States: Text of the Memorandum" *The Times*, 15 Ekim 1912, s. 5; "Die Forderungen der Balkanstaaten", *Neue Freie Presse*, 15 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3; "Die diplomatische Aktion: Die Forderungen der Balkanstaaten", *Pester Lloyd*, 15 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 419-422; N. Dwight Harris, "The Macedonian Question and the Balkan War", s. 215; Douglas Dakin, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914", s. 352; ve *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*, s. 49. Ayrıca bkz., Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 128; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 56; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 22.

135 "Balkanlarda Harbin Mukaddimesi: İnkıta-ı Münasebat - Meclis-i Vükelâ Dün Hükûmet-i Osmaniye'nin Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan Hükûmetleriyle Münasebat-ı Siyasiyesini Kat' Ederek Süferamıza Avdet Emrini Vermiştir", *Cenin*, 3 Teşrin-i Evvel 1328/16 Ekim 1912, s. 2; "Decision of Turkish Government: Diplomatic Relations Broken", *The Times*, 16 Ekim 1912, s. 6; "Harb İlân Edildi mi?", *Cenin*, 4 Teşrin-i Evvel 1328/17 Ekim 1912, s. 1; "War Preliminaries: Departure of Turkish Ministers", *The Times*, 17 Ekim 1912, s. 5; "Yaşasın Harb: Pasaportlar Verildi!: Gece Geç Vakit Orduya Taarruz Emri - Dün Sabah da Sırb ve Bulgar Sefirlerine Pasaportları Verildi! - Ya Yunanistan?", *Cenin*, 5 Teşrin-i Evvel 1328/18 Ekim 1912, s. 1-2; "Harb Başladı: Tebliğ-i Resmi", *İkdam*, 5 Teşrin-i Evvel 1328/18 Ekim 1912, s. 2; "Declaration of War by Turkey" *The Times*, 18 Ekim 1912, s. 6; ve "Turkey Declares War Against Bulgaria and Servia: Fighting on All Frontiers", *The Manchester Guardian*, 18 Ekim 1912, s. 9. Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 422-423; N. Dwight Harris, "The Macedonian Question and the Balkan War", s. 216; *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*, s. 49; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 22; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 129; Yusuf Hikmet Ba-

larla Türkiye'ye savaş açtı.[136] *Neue Freie Presse* "Der sechzehnte Oktober als Tag des Kriegsbeginnes: Eröffnung der Feindseligkeiten" başlığıyla ilk sayfadan verdiği haberde 16 Ekim'i 'savaşın başladığı gün' olarak dünya kamuoyuna duyurdu.[137]

Daha Trablusgarb'da yapılan savaştan sonra İtalya ile yürütülmekte olan barış görüşmeleri devam ederken başlamış olan Balkan Savaşı, darbe sonrası iç politikada yaşanan siyasi bunalımı gölgede bırakmış ve savaş hâli monarşist hükûmetin İttihadcılara karşı uygulamakta olduğu baskıyı arttırmasını daha da kolaylaştırmıştı. Karadağ'ın Türkiye'ye savaş ilân ettği ve Balkanlar'da büyük çaplı bir savaşın başlamak üzere olduğunun anlaşıldığı günlerde monarşist *Tanzimat* ve muhafazakâr *İkdam* gazetesi yapılması planlanan genel seçimlerin daha uygun bir zamana ertelenmesi gerektiği fikrini açıktan dillendirmeye başlamıştı.[138] Kamuoyunu böyle bir olasılığa alıştıran bu haberlerin hemen ardından, Hükümet aldığı bir kararla genel seçimlerin savaş durumunda ertelenebileceğini açıkladı.[139] Buna ek olarak, başından beri darbenin içinde yer alan, ancak sadaret koltuğuna oturması için kendisi aleyhindeki muhalefetin zayıflamasını bekleyen Kâmil Paşa ortamı uygun bulmuş olacak ki, yine bu günlerde basın aracılığıyla kulis faaliyetlerine hız verdi. Basın organları 5 Ekim'de Kâmil Paşa'nın yeni bir kabine kuracağı söylentilerini yeniden yaymaya başladı.[140] 25 Ekim'de İstanbul Şehr Emini görevden alındı ve yerine Kâmil Paşa'nın yakın mesai arkadaşlarından eski Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin damadı Cemil [Topuzlu] Paşa atandı. Devletin diğer bazı önemli kademelerinde de değişiklikler yapıldı.[141]

---

yur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/1*, s. 427-430; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 56; ve "A Year's Retrospect" *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 246.

136 "Yunanistan ile Ne Oluyor?", *Cenin*, 6 Teşrin-i Evvel 1328/19 Ekim 1912, s. 1; "Bütün Hudutlarda Muharebe Ediliyor: Bulgaristan-Sırbistan-Karadağ-Yunanistan", *Cenin*, 6 Teşrin-i Evvel 1328/19 Ekim 1912, s. 1-2; "The Formal Opening of War: Text of the Declaration", *The Times*, 19 Ekim 1912, s. 5; "Die Kriegserklârung Griechenlands", *Pester Lloyd*, 19 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 4; "A Year's Retrospect", *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 246; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 22.

137 "Der sechzehnte Oktober als Tag des Kriegsbeginnes: Eröffnung der Feindseligkeiten", *Neue Freie Presse*, 17 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1.

138 "Der Eindruck der montenegrischen Kriegserklârung in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 10 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3.

139 "Kriegsvorkehrungen in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 14 Ekim 1912, s. 5.

140 "Kiamil Pascha - Großvezier?", *Reichspost*, 6 Ekim 1912, s. 3; "Gerücht über ein bevorstehendes Kabinett Kiamil", *Neue Freie Presse*, 6 Ekim 1912, s. 6; ve "Angebliche Betrauung Kiamils mit der Kabinettsbildung", *Pester Lloyd*, 6 Ekim 1912, s. 5.

141 "İstanbul Valiliği", *İkdam*, 13 Teşrin-i Evvel 1328/26 Ekim 1912, s. 4; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 36. Bu atamayla ilgili gerçeklerden *tamamen* farklı bir hikâye anlatan 'masumane' bir savunu için bkz., Cemil Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde Seksen Yıllık Hatıralarım*, s. 86-87

Siyasal gözlemcilerin daha ilk başından geçici olarak sadarete getirildiğini yazdıkları Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın iktidardaki günlerinin sonuna yaklaşılmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla, oğlu Mahmud Muhtar Paşa'nın Bulgar ordusu karşısında muharebede aldığı başarısız sonuç Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın iktidarda kalmak için son direncini de zorlamaktaydı.[142] Paşa'nın sadr-ı âzamlıktan alınıp yerine Kâmil Paşa'nın getirileceği söylentileri karşısında 27 Ekim'de yapılan resmî açıklamada hükümet bunalımı söylentilerinin doğru olmadığı ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadr-ı âzamlıktan istifasının katiyen söz konusu olmadığı kamuoyuna duyuruldu.[143] Buna rağmen 28 Ekim günü basında yeni kurulacak hükümette görev alması muhtemel isimler yer almaya başladı.[144] Londra'da yayınlanan *The Times* gibi iyi haber alan kaynaklara göre, kabine yirmi dört saat içinde değişecekti.[145] Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile birlikte İttihadcılar aleyhine gelişmeleri frenlemekte bir miktar başarılı olan Hüseyin Hilmi Paşa tam da bu günlerde –27 Ekim'de– Viyana'ya büyükelçi olarak sürüldü. Bu, aşırı monarşistler ile ılımlı muhafazakârların arasındaki ilişkinin iyice bozulduğu, dolayısıyla İttihadcıların işinin artık iyice zorlaşacağı anlamına gelmekteydi.[146] İstifa söylentilerinin resmen yalanlanmasının üzerinden henüz kırk sekiz saat geçmeden aylardır süren aşırı monarşist çaba sonucunu verdi ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa görevden uzaklaştırılarak, 29 Ekim'de Kâmil Paşa sadaret koltuğuna oturdu.[147] Kâmil Paşa'nın iktidara el koyduğu günün akşa-

142 "Fall of the Grand Vizier", *The Manchester Guardian*, 30 Ekim 1912, s. 9.

143 "The Turkish Cabinet", *The Times*, 28 Ekim 1912, s. 5; "Gerücht über die Berufung Kiamils zum Großvezier", *Neue Freie Presse*, 28 Ekim 1912, s. 4; "Voraussichtliche Bildung eines Kabinetts Kiamil", *Pester Lloyd*, 29 Ekim 1912, s. 4; ve "A Constantinople", *Le Temps*, 29 Ekim 1912, s. 2.

144 "Die Gerüchte über die Bildung eines Kabinetts Kiamil", *Neue Freie Presse*, 29 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 3.

145 "The Turkish Cabinet", *The Times*, 28 Ekim 1912, s. 5.

146 "The Turkish Cabinet", *The Times*, 28 Ekim 1912, s. 5; "Bevorstehende Ernennung Hilmi Paschas zum Botschafter in Wien", *Neue Freie Presse*, 29 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Kiamil Pascha Großvezier", *Neue Freie Presse*, 30 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 6.

147 "Buhran-ı Vükelâ Şayiaları", *Senin*, 15 Teşrin-i Evvel 1328/28 Ekim 1912, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 8 (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 36; [Hüseyin Cahid Yalçın], "Buhran-ı Vükelâ", *Hak*, 17 Teşrin-i Evvel 1328/30 Ekim 1912, s. 1; "Kâmil Paşa'nın Sadareti", *Ikdam*, 17 Teşrin-i Evvel 1328/30 Ekim 1912, s. 1-2; "Resignation of the Grand Vizier: Kiamil Pasha Appointed", *The Times*, 30 Ekim 1912, s. 8; "Rücktritt Mukhtars, Ernennung Kiamils", *Neue Freie Presse*, 30 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 6; "Der Großvezierswechsel", *Neue Freie Presse*, 30 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3; "Ernennung Kiamil Paschas zum Großvezier", *Pester Lloyd*, 30 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 3; "Kiamil Pascha - Großvezier", *Reichspost*, 30 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 6; "Das neue türkische Kabinett", *Reichspost*, 30 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1; "Chute du ministère turc: Kiamil pacha devient grand-vizir", *Le Temps*, 31 Ekim 1912, s. 2; ve "Die Begründung des Rücktrittes Mukhtars", *Neue Freie Presse*, 31 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 6. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 8 (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 36; Rifat Uçarol, *Gazi Ah-*

mı İstanbul'da softaların Paşa lehine bir gösteri düzenlemeleri siyasal gözlemcilere göre durumun ne kadar kritik olduğunun kanıtıydı.[148] Kâmil Paşa ile yakın ilişkiler içinde olan İngiliz Büyükelçisi'nin bu değişiklikten 27 Ekim'de haberi olmuş ve bu bilgiyi hemen İngiltere Hariciye Nezareti'ne ulaştırmıştı.[149] Bu sıralarda *Senin* adıyla çıkmakta olan *Tanin* sıkıyönetim tarafından yine kapatılmış, 30 Ekim'de *Hak* adıyla yayınlanmaya başlamıştı. İlk sayısında *Hak* başyazarı Hüseyin Cahid [Yalçın], bu kritik dönemde gidilen kabine değişikliğini şiddetle eleştirdi ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın hiç istifa niyeti olmadığı halde, sırf Kâmil Paşa'nın hırsı yüzünden görevden alındığını yazdı. Yeni hükûmetin tepkisi, *Hak* adıyla yayına başlayan *Tanin* gazetesi ile birlikte monarşist düzen yanlılarının karşısında direnen birkaç gazeteyi daha, *Tanin*'in suçlamalarına katıldıkları için, kapatmak oldu.[150] Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın imzasız olarak yayınladığı bu başyazı yüzünden kapatılan *Hak* ertesi gün *Renin* adıyla çıktı.[151] Liberal görüşlü Mısır basını da Kâmil Paşa'nın atanmasını eleştirmekteydi; *al-Alam* bu yüzden kapatıldı.[152]

Yeni Sadr-ı Âzam göreve geldiği 29 Ekim akşamı, 14 Kasım'da toplanması daha önceden kararlaştırılmış olan Meclis-i Mebusan için yapılması planlanan genel seçimlerin, iç ve dış sorunlar nedeniyle, belirsiz bir tarihe kadar ertelendiğini ilân etti.[153] Parlamenter düzen taraftarlarının endişeleri gerçekleşmişti; ancak bu karar kimse için sürpriz değildi. Kâmil Paşa'nın iktidara geldiği an seçim meselesini rafa kaldıracağına dair duyumları iki gün önce

met Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi, s. 434-439; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 571; ve Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 118. Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olması için ciddi girişimler 4 Ekim'de başlamıştı (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/4*, s. 247).

148 "Kritische Lage in Konstantinopel", *Reichspost*, 31 Ekim 1912, s. 2; ve "Der Ausnahmszustand in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 31 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 6.

149 F.O.425/234, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 27 Ekim 1912, *Correspondence Respecting the Turkish War, Part I*, No.10224, s. 361.

150 "Suspendierung des 'Senin'", *Pester Lloyd*, 30 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1; [Hüseyin Cahid Yalçın], "Buhran-ı Vükelâ", *Hak*, 17 Teşrin-i Evvel 1328/30 Ekim 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 53-54; "The Turkish Cabinet: Kiamil Pasha's Fifth Ministry", *The Times*, 31 Ekim 1912, s. 5; F.O.424-235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 2 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No.10263, s. 96; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 2.

151 "Buhran-ı Vükelâ", *Renin*, 18 Teşrin-i Evvel 1328/31 Ekim 1912, s. 1.

152 "Constantinople Letter", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 2.

153 "İntihabatın Tehiri", *İkdam*, 18 Teşrin-i Evvel 1328/31 Ekim 1912, s. 4; *Renin*, 18 Teşrin-i Evvel 1328/31 Ekim 1912'den aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 54-55; "Verschiebung der Kammerwahlen", *Pester Lloyd*, 30 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1; ve F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 31 Ekim 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No.10263, s. 96.

'güvenilir kaynaklardan alınan bilgi' notuyla *Senin* adıyla çıkmakta olan *Tanin* gazetesi zaten yayınlamıştı.[154]

Kâmil Paşa'nın üyelerini hemen ilân ettiği kabinede kimlerin yer alacağı hem önceden tahmin ediliyor, hem de basında dolaştırılan haberler aracılığıyla biliniyordu.[155] Bu bakımdan yeni hükûmette sürpriz bir isim yoktu. Gabriel Nouradunghian Hariciye Nâzırı olarak görevine devam ediyordu. Mahmud Muhtar Paşa'nın bir süre önce cephedeki ordulara komuta etmek üzere Harbiye Nezareti'nden uzaklaştırılmasıyla zaten vekâletle yürütülen işler yeni hükûmette yaz aylarındaki darbenin içinde yer almış olan Nâzım Paşa'ya verildi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularından monarşist Ahmed Reşid [Rey] Dahiliye Nâzırı oldu.[156] İngilizler Ahmed Reşid [Rey]'in Dahiliye Nâzırı olarak atanmasına çok memnun olmuşlardı.[157] Temmuz 1912'deki askeri darbeden sonra Ahmed Reşid [Rey], kendisine karşı yürütülen muhalefet yüzünden Dahiliye Nâzırı olarak atanamamış ve bunun üzerine hem monarşistleri, hem de İngilizleri memnun edecek şekilde, Aydın Valisi olarak görevlendirilmişti.[158]

Monarşistler yaz aylarının başından beri bekledikleri Kâmil Paşa iktidarını coşkuyla kutladılar. Monarşistlerin destekçisi *İkdam* gazetesindeki yorumlara bakılacak olursa, Kâmil Paşa imparatorluğun şanına yakışır şekilde Türkiye'nin sorunlarını çözüp güvenleri tazeleyecekti. *İkdam*, Kâmil Paşa'nın bizzat kurduğu dostane ilişkiler sayesinde istenirse İngiltere'nin Türkiye'nin yardımına koşacağından emindi. Yazın gerçekleşen darbeyi 1908'den sonraki ikinci 'inkılâb' olarak değerlendirerek kamuoyunu yanıltmayı hedeflemiş olan *İkdam* gazetesi başyazarı monarşist Ali Kemal Bey şimdi de, doğal olarak, Kâmil Paşa'nın iktidara geçmesinden son derece mutluydu.[159] *İkdam* gazetesi İngilizlerin Kâmil Paşa'ya verdiği destek konusunda tamamen gerçek

154 "İntihabatın Tehiri", *Senin*, 16 Teşrin-i Evvel 1328/29 Ekim 1912, s. 3.

155 "Bevorstehender Wechsel im Großvezierat", *Pester Lloyd*, 28 Ekim 1912, s. 3.

156 "Chute du ministère turc: Kiamil pacha devient grand-vizir", *Le Temps*, 31 Ekim 1912, s. 2; "The Turkish Cabinet: Kiamil Pasha's Fifth Ministry", *The Times*, 31 Ekim 1912, s. 5; "Das neue türkische Kabinett", *Reichspost*, 31 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Le nouveau ministère turc", *Le Temps*, 1 Kasım 1912, s. 2.

157 F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 2 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No.10263, s. 96.

158 "Notes From Smyrna", *The Near East*, 22 Kasım 1912, s. 65; ve F.O. 424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 2 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No.10263, s. 96.

159 "Kâmil Paşa", *İkdam*, 17 Teşrin-i Evvel 1328/30 Ekim 1912, s. 1; Ali Kemal, "Yine Kâmil Paşa", *İkdam*, 18 Teşrin-i Evvel 1328/31 Ekim 1912, s. 1; "Constantinople Letter", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 3; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, s. 440; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 50; ve Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 189. Ayrıca bkz., F.O.424/234, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 21 Ekim 1912, *Correspondence Respecting the Turkish War, Part I*, No.10224, s. 305.

Kamil Paşa (Kaynak: *İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100. Yılı* (İstanbul: Koç Vakfı Yayını, 2008), s. 118).

dışı hayalleri dillendiriyordu. Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olarak atanma haberi İzmir'de yaşayan İngilizler arasında memnuniyetle karşılanmıştı; çoğu kendisini şahsen tanırdı, ilişkileri iyiydi.[160]

Resmen Ekim ayı ortasında başlayan Balkan Savaşı'nda çarpışmaların bu kadar hızlı bir şekilde Türkiye aleyhine gelişeceği Balkanlar coğrafyası ile yakından ilgilenen Büyük Güçler'in pek de hesapları içinde olan bir ihtimal değildi. 30 Eylül'de Bulgaristan ve Sırbistan'ın, 1 Ekim'de de Yunanistan ve Karadağ'ın seferberlik ilân ettikleri tarihler ile fiilî olarak çarpışmaların başladığı 18 Ekim tarihi arasında geçen iki haftalık süre Balkan devletleri ordularının güçlü bir saldırı yapmaya hazır olmaları için yeterli olmuştu.[161]

Buna karşılık, Türkiye cephesinde 1912 yazındaki darbeden beri ordu içinde ciddi bir çalkalanma olduğu ve her kademede ciddi kadro değişikliklerine gidildiği bilinmekteydi. Türk ordusu içinde varolan ve 1908 yılında gerçekleştirilen devrimle birlikte yerleştirilmeye çalışılan parlamenter düzen taraftarları ile eski mutlakiyetçi düzeni yeniden ihya etmek isteyen ordu mensupları arasındaki çatlak 1912 yazındaki darbeden sonra çok vahim bir biçimde ordunun savaşma gücünü yok etmişti. Darbeyle birlikte yüksek düzey komutanların hemen hepsi görevden alınmış, yerlerine becerileri yeterli düzeyde olmayan ama mutlakiyetçi hükûmetin güven duyduğu komutanlar getirilmişti. Tepedeki en üst komuta düzeyinde başlayan bu tasfiyeler alt kademelerdeki subaylara kadar inmişti. 1908 Devrimi'nin hemen sonrasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne atanmış olan Mareşal Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa darbeden sonra görevinden alınmış ve von der Goltz ile ortaklaşa hazırlanmış olan tüm savaş planları bir kenara bırakılmıştı.[162]

Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa'nın denetiminde hazırlanan savunma stratejisinin tamamen terk edilerek 17 Ekim'de düşman kuvvetleri üzerine yapılan saldırı Türk ordusunun hezimeti ile sonuçlanmıştı.[163] Bulgar ordusu 22-23 Ekim'de Kırk Kilise'de kazandığı zaferden sonra 28-31 Ekim'de de Lüleburgaz Savaşı'nda Türk ordularına karşı üstünlüğünü ispat etmişti. Balkan devletlerinin bu hızlı ve tartışmasız zaferi Büyük Güçler açısından neredeyse tam bir sürpriz olmuştu. Her ne kadar Türk ordusu içindeki sorunlar ve bunlardan doğan zayıflık tüm ayrıntılarına kadar Büyük Güçler ve Balkan devletleri tarafından bilinmekteyse de bozgunun bu kadar kısa bir sürede gerçekleşeği hiç kimsenin aklına gelmemişti.[164]

160 "Notes From Smyrna", *The Near East*, 22 Kasım 1912, s. 65.

161 Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 193.

162 Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 94-99 ve s. 193-194.

163 Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet Izzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 57

164 Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 194-197.

Dinlenme halindeki Osmanlı redif askerleri ve milisler. Lüleburgaz - Kırk Kilise Muharebesi, 22-24 Ekim 1912.

28 Ekim'de başlayan Lüleburgaz Savaşı iki gün sonra Türklerin ağır ve kesin yenilgisiyle sona erdi.[165] Kırk Kilise'de tutunamayan Türk ordusu Lüleburgaz'a doğru çekilmişti.[166] Türk birlikleri Bulgarları durdurmak gayretiyle birçok noktaya konuşlandırılmıştı, ancak Kasım ayı başında Çorlu'dan Istranca'ya kadar tüm cephelerde yenilgi alındı. İpek Karadağlıların, Prizren Sırb güçlerinin eline geçti; Tekfur Dağı'nın [Tekirdağ] Bulgarlara geçmesi de an meselesiydi. Yunan ordusu Selânik'e doğru yürümeye devam ediyordu; amaç saldırmak değil şehri kuşatma altına almaktı.[167] Güneye doğru iler-

165 "Der Krieg: Eine Schlacht bei Lüle-Burgas", *Pester Lloyd*, 30 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1; "Der Sieg der Bulgaren bei Lüle Burgas", *Reichspost*, 31 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1; "Die Schlacht von Viza-Lüle Burgas", *Reichspost*, 1 Kasım 1912, s. 2; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 469-482; ve Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 59.

166 "Die Schlacht von Kirkkilise", *Reichspost*, 28 Ekim 1912, s. 2; "Eine neue Darstellung des türkischen Deroute bei Kirkkilisse", *Neue Freie Presse*, 28 Ekim 1912, s. 4; "Die Kämpfe um Adrianopel und Kırkkilisse", *Pester Lloyd*, 28 Ekim 1912, s. 1; ve "The Bulgarian Capture of Kirk Kilise", *The Manchester Guardian*, 30 Ekim 1912, s. 9.

167 "Der Vormarsch der Griechen auf Saloniki", *Reichspost*, 30 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 3; "Montenegrins at Ipek" ve "The Turkish Rout", *The Manchester Guardian*, 1 Kasım 1912, s. 9; "The War: The Greek Objective", *The Manchester Guardian*, 1 Kasım 1912, ikinci baskı, s. 16; "Capture of Ipek", *The Times*, 1 Kasım 1912, s. 8; "Marsch der griechischen Truppen nach Sa-

leyen Sırb ordusu da 26 Ekim günü Üsküb'ü hemen hemen hiçbir ciddi direnişle karşılaşmadan aldı.[168] Belgrad'dan gelen Kral Peter de 30 Ekim günü Sırbların beş yüz yıl kadar önce kaybetmiş oldukları eski başkentleri Üsküb'e askeri bir törenle girdi.[169] Sırb ordusu daha sonra Selânik'e doğru ilerlemeye devam etti. Manastır'ın düşmesi de an meselesiydi.[170]

29 Ekim günü Bulgar ve Sırb orduları tarafından kuşatılan Edirne bu saldırıya bir hafta kadar daha dayandı. Türk kuvvetleri canla başla direniyordu. Bulgar güçlerini kuşatarak ağır kayıp vermelerini sağladılar. Tekfur Dağı [Tekirdağ] da 10 Kasım'a kadar Bulgarların eline geçmedi.[171]

7 Kasım'da Yunan ordusunun Selânik'e top atışı mesafesi kadar yaklaştığı öğrenildi. Şehrin dünya ile olan tüm bağlantıları kesilmişti: ne deniz trafiğine izin veriliyordu, ne de telgraf görüşmelerine.[172] Aynı akşam Türk ordusundan bir temsilci ile askeri kumandan, kentteki başkonsoloslarla limanın ve garnizonun teslim şartlarını görüştü. Türk ordusunun sabaha kadar Yunanistan'ın şartlarını kabul etmesi isteniyordu. Elbette buna şiddetle itiraz edildi. Bunun üzerine Yunan ordusu ilerlemeye devam etti ve ancak Türk ileri karakoluna kadar ulaştıklarında koşulların kabul edildiğini bildiren mektup Yunan komutana sunuldu.[173] Yunan ordusu 8 Kasım günü şehri teslim aldı.[174] Bir Bulgar tümeni ile bir Sırb alayı da şehre giren birlikler

lonichi", *Neue Freie Presse*, 1 Kasım 1912, s. 6; "The March on Salonika", *The Times*, 4 Kasım 1912, s. 5; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 37-45; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 1-2. Yunan birlikleri Selânik'e 8 Kasım 1912'de girdi (Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 58).

168 "Der Siegeszug der Serben: Die Festung Uesküb kampflos gewonnen", *Reichspost*, 27 Ekim 1912, s. 3-4; "Die Einnahme von Uesküb", *Pester Lloyd*, 27 Ekim 1912, s. 3; "The Conquest of Macedonia: Uskub and Ishtib Occupied", *The Times*, 28 Ekim 1912, 6; ve "Die Einnahme von Uesküb durch die Serben", *Neue Freie Presse*, 29 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 2-3.

169 "Serbien: Der Einzug König Peters in Uesküb", *Reichspost*, 31 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "König Peter in Uesküb", *Pester Lloyd*, 31 Ekim 1912, sabah baskısı, s. 3.

170 "Servians in Pursuit: Following Turks towards Salonika", *The Manchester Guardian*, 30 Ekim 1912, s. 9; "The Movement against Monastir", *The Times*, 4 Kasım 1912, s. 5; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, s. 335-338; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 58; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 326; ve "Notes of the Week" *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 2.

171 "Notes of the Week", *The Near East*, 15 Kasım 1912, s. 34.

172 "Trostlose Zustände in Salonichi", *Neue Freie Presse*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5-6; ve "Die Kämpfe um Saloniki", *Pester Lloyd*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6.

173 "Notes of the Week", *The Near East*, 15 Kasım 1912, s. 34. Ayrıca bkz., Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 58; Basil Kondis, *Greece and Albania, 1908-1914*, s. 85; ve Douglas Dakin, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914", s. 353.

174 "Einnahme Salonichis durch die Griechen", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 2; "Salonichi im Besitze der Griechen", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "Salonika Occupied: Greeks Enter the City", *The Manchester Guardian*, 9 Kasım 1912, s. 11; "The Turkish Débâcle: Salonica Taken by the Greeks", *The Observer*, 10 Kasım 1912, s. 11; ve "Die Eroberung von Salonichi durch die Griechen", *Neue Freie Presse*, 10 Kasım 1912, s. 3.

arasındaydı.[175] Selânik'in geleceği savaş sonrasında varılacak antlaşmanın bir parçası olacaktı.[176] Şehrin düştüğü günlerde dillendirilen diplomatik görüşler Selânik'e 'uluslararası açık liman' statüsü verileceğini gösteriyordu.[177]

İstanbul'da yapılan yorumlara göre, Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzam olması Türkiye'nin hemen öne sürülen şartları görüşüp bir an önce barış antlaşması imzalamak istediği anlamına geliyordu.[178] Yapılan yorumlar aslında gerçekliğin tespitiydi. Kâmil Paşa Sadr-ı Âzam olduğu gün İngiliz Hükûmeti ile resmi görüşmelere başladı. Londra'da yayınlanan *The Evening Standard* gazetesinin İstanbul'daki özel muhabirinin yorumuna göre, Kâmil Paşa zaten, iyi ilişkiler içinde olduğu İngiltere'nin yardımını sadr-ı âzam olursa daha kolay alabileceği propagandası ile iktidara gelmişti. Paşa İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther ile Bab-ı Âli'de 30 Ekim günü Balkan devletleri ile yapılacak barış müzakerelerindeki şartları gözden geçirmek üzere uzun süren bir görüşme yaptı; ardından da Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Marquis Johann von Pallavicini'yi kabul etti.[179] Hariciye Nâzırı Gabriel Nouradunghian da 31 Ekim günü Fransız ve Rus büyükelçileri ile görüştü.[180] 31 Ekim günü akşamı Marquis Johann von Pallavicini arabuluculuk konusunu görüşmek üzere ilgili tüm ülke temsilcilerinin katıldığı bir 'büyükelçiler konferansı' düzenledi.[181] Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Balkanlar'daki konumu ve çıkarları gereği, Türkiye ile Balkan devletleri arasında önemli bir arabuluculuk işlevi görmekteydi.[182]

---

175 "Verzögerung des Einzuges der serbischen Truppen in Saloniki", *Pester Lloyd*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; "Bevorstehender Einzug bulgarischer Truppen in Salonichi", *Neue Freie Presse*, 10 Kasım 1912, s. 5; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 15 Kasım 1912, s. 34.

176 "Notes of the Week", *The Near East*, 15 Kasım 1912, s. 34. Ayrıca bkz., Basil Kondis, *Greece and Albania, 1908-1914*, s. 85; ve Douglas Dakin, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914", s. 353.

177 "Salonica for the Jews?", *The Observer*, 10 Kasım 1912, s. 8; "Notes of the Week", *The Near East*, 15 Kasım 1912, s. 34. Ayrıca bkz., Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 206-207; Basil Kondis, *Greece and Albania, 1908-1914*, s. 85; ve Douglas Dakin, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914", s. 353.

178 "Die Stimmung in Konstantinopel: Friedenstendenzen in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 31 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3.

179 "Konferenzen des Großveziers mit dem englischen und dem österreichisch-ungarischen Botschafter", *Neue Freie Presse*, 31 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 3; "Turkey and Peace: Kiamil Pasha Confers with Sir G. Lowther", *The Manchester Guardian*, 1 Kasım 1912, s. 16; "Botschafter Lowther bei Kiamil Pascha", *Neue Freie Presse*, 2 Kasım 1912, s. 4; ve "Diplomatische Konferenzen und Reisen", *Reichspost*, 2 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5.

180 "Die Botschafter Bompard und v. Giers bei Minister Noradunghian", *Neue Freie Presse*, 1 Kasım 1912, s. 6.

181 "Botschafterkonferenz in Konstantinopel", *Reichspost*, 1 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Diplomatische Beratungen beim Botschafter Markgrafen Pallavicini", *Neue Freie Presse*, 1 Kasım 1912, s. 6.

182 "Die diplomatische Aktion: Die bevorstehende Mediation der Mächte", *Pester Lloyd*, 31 Ekim 1912, akşam baskısı, s. 1-2; ve "Oesterreich-Ungarn und der Balkan", *Pester Lloyd*, 2 Kasım

Hükûmet savaşı kaybetmiş olduğunu ve neredeyse kayıtsız ve şartsız teslim olmayı kabul ettiğini 'gayr-i resmi olarak' Hariciye Nâzırı Gabriel Nouradunghian'ın ağzından dünya kamuoyuna 1 Kasım günü duyurdu. Gabriel Nouradunghian Paris'te yayınlanan ve Fransa'nın en yüksek tirajlı dört gazetesinden biri olan *Le Matin* gazetesinin İstanbul muhabiri Stéphane Lauzanne'a 31 Ekim'de vermiş olduğu özel mülâkatta deneyimli bir devlet adamı olduğunu vurguladığı Kâmil Paşa'nın talep edilen reformları gerçekleştirebilecek yetenek ve cesarette olduğunu söyledi. Milliyetçi ve anti-parlamenter çizgiye sahip *Le Matin* gazetesine verdiği mülâkatta, savaşın kaybedilmiş olduğunu kabullenen Hariciye Nâzırı, Büyük Güçler'in arabuluculuğunda barış görüşmeleri için masaya oturmaya hazır olduklarını belirtti. Nouradunghian'ın ifadesiyle, "Türkiye barışın yeniden kurulması için üzerine düşen görevi yerine getirecekti."[183] Ertesi günkü *Le Matin* gazetesi yine özel muhabiri Stéphane Lauzanne'ın bu sefer Kâmil Paşa ile yapmış olduğu mülâkatı yayınladı. İngiltere ile Fransa'nın Türkiye'de maddi ve manevi çıkarları bulunduğunu belirten Kâmil Paşa, "Büyük Güçler'in Türkiye için uygun bulacakları şerefli çözüm konusunda Türkiye'nin kendilerine zorluk çıkartmayacağını bildiklerini" söylüyordu.[184] "Dünya Uygarlığı ve Avrupa Barışı için ellerinden geleni yapmaya hazır olduklarını," açıklayan Kâmil Paşa'nın bu işbirlikçi ifadelerini ertesi günkü *Neue Freie Presse* ve *Pester Lloyd* gazeteleri de sütunlarında özetleyerek alıntıladı.[185] 3 Kasım günkü *Le Matin* gazetesi Kâmil Paşa'nın bir başka demecine yer verdi: Kendisine yöneltilen bir soru üzerine, İstanbul'da yaşayan yabancı uyrukluların güvenliği konusunda her türlü önlemi aldıklarını ve onların İstanbul'da karşılaşabileceği düzen ve güvenlik sorunlarıyla şahsen kendisinin ilgileneceği konusunda İstanbul'daki yabancı ülke diplomatlarına teminat verdiğini açıkladı.[186] Savaştan canını zor kurtarıp Trakya'dan İstanbul'a kaçan insanların barınma ihtiyaçları ve hastalıklarla boğuşmaları ile cepheden tedavi için başkente sevkedilen yaralı askerler İstanbullular için o günlerde en acil sorunken Kâmil Paşa'nın öncelikleri başka taraftaydı.[187]

1 Kasım günkü *Tanin* gazetesinde ise bedbinlik ve teslimiyetçilikten eser

1912, sabah baskısı, s. 1.

183 Stéphane Lauzanne, "'Nous sommes prêts à suivre les conseils de l'Europe' déclare le ministre des affaires étrangères turc", *Le Matin*, 1 Kasım 1912, s. 3. Bu teslimiyetçi ifadeler *Pester Lloyd* gazetesinin gözünden kaçmadı ("Erklärungen des Ministers Noradunghian", *Pester Lloyd*, 2 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4).

184 Stéphane Lauzanne, "Un appel de Kiamil Pacha à la France et à l'Angleterre", *Le Matin*, 2 Kasım 1912, s. 1.

185 "Kiamil Pascha über die Vermittlungsfrage", *Neue Freie Presse*, 3 Kasım 1912, s. 3; ve "Erklärungen des Großveziers", *Pester Lloyd*, 3 Kasım 1912, s. 6.

186 "Kiamil Pacha répond de la sécurité des étrangers", *Le Matin*, 3 Kasım 1912, s. 3.

187 "Die Verwundeten in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 3 Kasım 1912, s. 7.

yoktu. Tam tersine, *Tanin* gazetesindeki başmakale İttihadcıların monarşistlerden ne kadar taban tabana zıt düşüncede olduklarını sergilemekteydi: Daha çarpışmalar sürmekteydi ve Osmanlı ordusunun nihai yenilgisinden söz etmek anlamsızdı. Dahası, Rumeli ile Türkiye arasındaki bağı kopartacak bir arabuluculuk istemek Türkiye'nin intihar etmesi anlamına gelecekti. Türkiye'nin takati henüz tükenmemişti. İmparatorluğun diğer vilâyetlerinde silah altına alınan askerler henüz savaş alanına sevk edilmemişti.[188]

Kırk Kilise yenilgisinden sonra iki üç günlük bir suskunluk yaşandı ve ardından Nâzım Paşa cepheye gidip kumandayı bizzat ele aldı. Bunu izleyen resmi duyuruda Lüleburgaz ile Vize arasındaki hatta çatışmaların sürdüğü bildirildi ve kamuoyu Türk kuvvetlerinin başkente doğru çekilmek zorunda kaldığından haberdar edildi.[189] 3 Kasım'da İstanbul'da Hükûmet'in yaptığı resmî açıklama ile, savaşın kazanılması ihtimalinin olmadığı, savaşan bir milletin sabır ve cesaretle kaderine razı olacağı ve sonuçlarına boyun eğeceği ilân ediliyordu. Ayrıca, Türk birliklerinin "İşkodra ve Yanya bölgelerini başarıyla savundukları, Lüleburgaz ve Vize bölgesinde bulunan Doğu Ordusu'nun daha iyi direnebilmek için Çatalca savunma hattında durduğu" bildiriliyordu.[190] Resmî açıklamanın kamuoyuna ilânından bir gün önce içeriğiyle birlikte Hükûmet'in yenilgiyi kabul ettiğini gazetesine haber veren *The Times* muhabirinin başlığı aslında her şeyi açıklıyordu: "Türk Kamuoyunu Sona Hazırlamak." Gazetenin yine o günkü başmakalesinin başlığı da "Sonu Beklemek" idi.[191] Viyana'da yayınlanan günlük *Reichspost* haberi 'Mağlubiyet ve Bozgunun İtirafı' başlığıyla verdi.[192] Hükûmette gözle görülür bir karamsarlık ve teslimiyetçi hava vardı.[193]

Reuter's haber ajansı Türk Hükûmeti'nin çarpışmaların sona erdirilerek barış görüşmelerine başlamak üzere Büyük Güçler'den yardım istediğini 3 Kasım günü dünyaya duyurdu.[194] Hükûmet Büyük Güçler nezdindeki el-

188 "Die türkische Presse gegen eine Intervention", *Neue Freie Presse*, 2 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4.

189 "Konstantinopel ohne Nachrichten vom Kriegsschauplatz", *Neue Freie Presse*, 1 Kasım 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 55-56.

190 "Preparing Turkish Opinion for the End", *The Times*, 4 Kasım 1912, s. 6; "Die einbekannte Katastrophe", *Pester Lloyd*, 4 Kasım 1912, s. 1-2; "Notes of the Week", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 1. 22 Teşrin-i Evvel 1328/4 Kasım 1912 tarihli Türk gazetelerinde yayınlanmış olan Hükûmet tebliğinin tam metni için bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 55.

191 "Preparing Turkish Opinion for the End", *The Times*, 4 Kasım 1912, s. 6; ve "Awaiting the End", *The Times*, 4 Kasım 1912, s. 7

192 "Das Eingestândnis der Niederlage", *Reichspost*, 4 Kasım 1912, s. 1.

193 "Pessimismus in Konstantinopel", *Reichspost*, 4 Kasım 1912, s. 2.

194 "The War: The Porte Appeals for Mediation", *The Manchester Guardian*, 4 Kasım 1912, ikinci baskı, s. 14; "Turkish Desire for Peace: Mediation Invited", *The Times*, 4 Kasım 1912, s. 6; "Die

çilerine gönderdiği talimatta özetle şunu söylemekteydi: Her zaman barışçıl niyetleri olan Osmanlı İmparatorluğu dört Balkan devletinin saldırısı sonucu ordusu hazırlıksız olmasına rağmen savaşa girmek zorunda kalmıştı. Hükûmet her ne kadar Türkiye'nin haklarını savunmak durumunda olsa da, bunun daha fazla insan kaybına yol açacağını fark ettiğinden, lüzumsuz kan dökülmesine rıza göstermediğini ve barış istediğini kanıtlamak adına savaşı sona erdirmek için Büyük Güçler'in arabuluculuğunu talep etmekteydi.[195] Büyük Güçler tarafsızlık ilkesine bağlı olduklarını ve Türkiye lehine müdahale edemeyeceklerini, Türk Hükûmeti çözümü koşulsuz olarak kendilerine bıraktığı takdirde aracı olabileceklerini ilettiler.[196] Büyük Güçler içinde *yalnızca* Almanya Türkiye'nin lehine olabilecek bir öneri getirdi: Diğer Büyük Güçler'in de ortak bir tavır almayı kabul etmeleri durumunda, Almanya Türkiye'nin barış için öne süreceği şartları Balkan devletlerine iletmeyi ve Türkiye adına arabuluculuk yapmayı kabul ediyordu.[197] 4 Kasım günü Almanya'nın saygın gazetelerinden *Kölnische Zeitung* konu ile ilgili olarak yayınladığı Alman hükûmetinin yarı-resmî açıklamasında Türk Hükûmeti'nin Büyük Güçler'e başvurmuş olmasının 'vakitsiz' bulunduğunu yazıyordu.[198] Monarşist Hükûmet ise bu fırsatı değerlendiremeyecek kadar panik içinde olduğundan, hemen 4 Kasım'da İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Büyük Güçler'e şükranlarını sundu ve ardından "çarpışmaların bir an önce son bulması ve barış koşullarının düzenlenmesi için Büyük Güçler'in ortak aracılığı" talebiyle başvurusunu yaptı.[199] 5 Kasım günü

Pforte bittet um Intervention", *Reichspost*, 4 Kasım 1912, s. 2; "Das Ersuhen der Pforte um Friedensvermittlung der Mächte", *Neue Freie Presse*, 4 Kasım 1912, s. 1, "Notes of the Week", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 1; ve F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 3 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No.10263, s. 51. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 60; Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 199; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 353-354; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 59; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 328; ve Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, s. 441.

195 "The Porte's Appeal to the Powers: Tenour of the Note", *The Manchester Guardian*, 5 Kasım 1912, s. 9.

196 "Turkish Appeal to the Powers: Unfavourable Reception" *The Times*, 5 Kasım 1912, s. 8; "Constantinople Letter" *The Near East*, 15 Kasım 1912, s. 35; ve F.O.424/235, Sir George Buchanan'dan Sir Edward Grey'e, St. Petersburg, 4 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 68.

197 "German Anxiety for a Settlement: Diplomatic Activity in Berlin", *The Times*, 5 Kasım 1912, s. 8; ve "The Porte's Appeal to the Powers: Replies from Austria, Russia, & Germany" *The Manchester Guardian*, 6 Kasım 1912, s. 10.

198 *Kölnische Zeitung* gazetesinden aktaran, "German Anxiety for a Settlement: Diplomatic Activity in Berlin" *The Times*, 5 Kasım 1912, s. 8.

199 F.O.424/235, Sir W. Edward Goschen'den Sir Edward Grey'e, Berlin, 4 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 69; "Turkish Ambassador

Türk Hükûmeti Paris'teki büyükelçisi Rıfat Paşa aracılığıyla da Fransa'nın muhafazakâr başbakanı Raymond Poincaré'den arabuluculuk yapması isteğini tekrarladı.[200] Bunun anlamı koşulsuz teslimiyetti. İmparatorluğu düpedüz Büyük Güçler'in eline bırakan monarşist Kâmil Paşa Kabinesi yenilgiyi kabul etmiş, teslim olmuş, Balkan devletlerinin tüm taleplerine boyun eğecek noktaya gelmişti.[201] 7 Kasım günü İstanbul'daki Büyük Güçler'in elçilerinin Hükûmet'e ortaklaşa verdiği cevap Kâmil Paşa'nın teslimiyetçiliğinden azami derecede faydalanılarak hazırlanmıştı: Büyük Güçler arabuluculuk yapacaklarsa Türk Hükûmeti'nin kendilerine kayıtsız ve şartsız güvenmesini ve barış koşullarını kendilerinin belirlemelerine izin verilmesini şart koşuyorlardı.[202]

Oysa, ordu içinde koşulsuz teslimiyet anlamına gelebilecek herhangi bir ateşkese itirazı olan komutanlar vardı.[203] 6 Kasım tarihli *Tanin* Hükûmet'in Büyük Güçler nezdinde yürüttüğü ve koşulsuz teslim anlamına gelen arabuluculuk arayışlarını açık bir şekilde eleştiren bir makale yayınla-

---

at the Foreign Office", *The Times*, 5 Kasım 1912, s. 8; "Das Mediationsansuchen der Pforte", *Reichspost*, 5 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; "Das türkische Interventionsansuchen und die Ablehnung durch Frankreich", *Neue Freie Presse*, 5 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die türkische Bitte um Intervention Frankreichs und Grossbritaniens" ve "Das Ansuchen des Pforte um die Vermittlung der Mächte", *Neue Freie Presse*, 5 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Vermittlungsaktion der Mächte", *Neue Freie Presse*, 6 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; "Türkische Mitteilung über das Vermittlungsansuchen der Pforte" ve "Wunsch der Türkei nach sofortiger Einstellung der Kämpfe", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "Notes of the Week", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 1; ve "Hariciye Nazırının Beyanatı", *İkdam*, 23 Teşrin-i Evvel 1328/5 Kasım 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 156", *Tanin*, 6 Şubat 1944, s. 2; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 157", *Tanin*, 7 Şubat 1944, s. 2. Notanın metni şöyledir: "Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti Büyük Güçler'den düşmanlıkların bir an önce son bulması ve barış koşullarının düzenlenmesi için aracılık etmelerini talep etmektedir" (F.O.424/235, Sir Edward Grey'den Sir Henry Bax-Ironside'a, Dışişleri, 8 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 114). Bayur, hatalı bir şekilde Türk Hükümeti'nin bu ikinci başvurusunun tarihini 5 Kasım olarak vermektedir (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 74). Kâmil Paşa'nın Sir Edward Grey'den talebi için bkz., F.O.800/79, Kâmil Paşa'dan Sir Edward Grey'e, 7 Kasım 1912'den aktaran, Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", s. 319-320.

200 "La Turquie demande à l'Europe sa médiation", *Le Matin*, 6 Kasım 1912, s. 1, "Ein neues Mediationsgesuch der Pforte", *Neue Freie Presse*, 6 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "La demande de médiation de la Turquie", *Le Temps*, 7 Kasım 1912, s. 6.

201 "Notes of the Week", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 1; "Nearing the End", *The Near East*, 8 Kasım 1912, s. 16; ve XXXIII. 291, Kühlmann'dan Alman Dışişlerine, 6 Kasım 1912'den aktaran, E. T. S. Dugdale (der.), *German Diplomatic Documents, 1871-1912, 4: The Descent to the Abyss, 1911-1914*, s. 119. Ayrıca bkz., Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 118-119.

202 "The Answer to Turkey: Notes Presented by the Ambassadors", *The Manchester Guardian*, 8 Kasım 1912, s. 9; ve "Eine Diplomatenkonferenz", *Pester Lloyd*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6.

203 "A Weak Government: Grave Situation in Constantinople", *The Manchetser Guardian*, 12 Kasım 1912, s. 11.

dı. Arabuluculuk arayışlarından önce yapılması gereken Çatalca'daki savunma hatlarını güçlendirmekti. Türkiye'nin pazarlık gücünün olması Çatalca'daki savunmanın başarısına bağlıydı.[204] *Tanin* 7 Kasım tarihli sayısında da yine teslimiyetin fayda sağlamayacağını savunan bir makale yayınladı. Türkiye'nin Büyük Güçler'den bir beklentisi olmamalıydı. Türkiye'nin hakkını savunması ancak onun güçlü olmasıyla mümkündü; kazananın haklı olduğu bir dünyada yaşanıyordu. Dolayısıyla, Büyük Güçler'den arabuluculuk istemenin pratik bir faydası olamazdı. Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarını elinde tutup tutamayacağı Çatalca'daki direnişle belirlenecekti.[205]

Kâmil Paşa 6 Kasım akşamı Bab-ı Âli'de yüksek rütbeli otuz komutanla bir toplantı yapmıştı.[206] Bu toplantıda Başkumandan Vekili olarak görev yapan Nâzım Paşa'nın 5 Kasım tarihli raporu esas alınarak tartışma yürütüldü. Nâzım Paşa hem ordudaki asker, hem de silâh adedinin kâğıt üzerinde göründüğünden az olduğunu, askerde moral olmadığını ve askerler arasında dizanteri ve kolera salgınının başladığını sıralayarak "bu ahval ve şerait dahilinde Çatalca Hattı'nın müdaafasına gayret olunmakla beraber burada verilecek muharebenin neticesi meşkûk olduğu hakkında," bir rapor düzenlemişti.[207] Nâzım Paşa, özet olarak, ordunun savaş yeteneğinin olmadığını ve Çatalca'da da savunma hattı oluşturulamayacağı gerekçesiyle hemen ateşkes istenmesi gereğini savunuyordu. Bu moral bozukluğunun sonucu olarak, Çatalca'da yapılabilecek bir savunma da tehlikeye girmekteydi: Nâzım Paşa, bir muhalif subayın anlatımıyla, "gözünü böylece, bu vaziyette gayr-i kabili tahakkuk olduğunu asla kestiremediği sulha dikmesi Çatalca Hattı'nın ihzarına sadece su-i tesir icra eylemişti."[208] Nâzım Paşa'nın bu raporu yazarken cephedeki komutanlardan aldığı son bilgileri de nihai değerlendirmesinde kullanmamış olduğu anlaşılmaktaydı. Örneğin, Mahmud Muhtar Paşa 31 Ekim tarihli raporunda "mevziin müdafaadan ziyade taarruza müsait olduğunu" yazarak vakit kaybedilmeden saldırıya geçilmesini önermiş olmasına rağmen, Nâzım Paşa bu görüşleri dik-

204 "Die türkische Presse gegen eine Mediation", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Türkische Stimmen gegen die Mediation", *Pester Lloyd*, 7 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6.

205 "Die Stimmung in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Die Erkenntnis der Lage in der Türkei", *Reichspost*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3.

206 "Council Summoned by the Grand Vizier: Precautions in the Capital", *The Times*, 7 Kasım 1912, s. 6; "Beschluß eines türkischen Kriegsrates zur Fortsetzung des Krieges", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3; "Beratungen auf der Pforte über die Kriegslage", *Pester Lloyd*, 7 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; "Großer Kriegsrat in Konstantinopel", *Reichspost*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Ergebnisse des türkischen Kriegsrates", *Pester Lloyd*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6.

207 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 81-82.

208 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 82.

kate almamıştı.[209] Kâmil ve Nâzım paşaların teslimiyetçi yönlendirmeleriyle, 6 Kasım akşamı yapılan bu toplantıda komutanların büyük çoğunluğu, tam olarak ikna olmamış olsalar da, Hükûmet kanadının ısrarı sonucu savaşı kaybetmiş olduklarını kabullenen bir belgeye imza attılar. Toplantıya katılanlardan *yalnızca* Mahmud Şevket Paşa ve 31 Mart'taki karşı-devrimci darbeyi bastırmak için onunla birlikte Selânik'ten İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'nun ilk komutanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa bu belgeyi imzalamadılar.[210] Mahmud Muhtar Paşa başta olmak üzere azımsanmayacak sayıdaki komutanın da direnmekten yana tavır sergilediği kamuoyunca bilinmekteydi.[211]

Ordunun aslında direnmekten yana olmasına ve zamanlaması hiç de uygun olmayan bir ateşkes talebiyle Büyük Güçler'den arabuluculuk istenmesine muhalefet etmesine rağmen, yenilgiyi baştan kabul etmekte kararlı olan Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa ve Hariciye Nâzırı Gabriel Nouradunghian 7 Kasım günü Büyük Güçler'in İstanbul'daki büyükelçileri ile Bab-ı Âli'de yaptıkları görüşmede son derece karamsar bir tablo çizdiler.[212] Ordunun İstanbul'a yapılması an meselesi olan bir düşman saldırısına karşı koyamayacağını büyükelçilere dramatik bir dille anlatan Gabriel Nouradunghian şehirdeki gayr-i müslimlerin can güvenliğini sağlayamayacaklarını, Padişah ve şehzadelerin saraylarında, nâzırların da görev başında kalıp işleri başında ölmeye razı olduklarını söyledi. Kâmil Paşa da düşmanı Bab-ı Âli'de bekleyeceğini ve koltuğunda öleceğini söyleyerek Büyük Güçler'in vakit geçirmeden Bulgarları durdurmalarını, bunun için de gereken her şeyi yapmaya hazır olduklarını çok açık bir dille tekrarladı.[213] Zaten o günkü monarşist gazetelerin de esin kaynağının Hükûmet olduğu şüphe götürmeyen yorumlarla kamuoyunu teslimiyete hazırlamakta olduklarını tüm dünya basını okurlarına duyurmuştu.[214] Yalnızca *Renin* adıyla yayınlanan *Tanin* gazetesi resmen yalanlanmış olan teslimiyetçi tutumun Hükûmet'i gayrimeşru duruma sokacağından

---

209 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 83.

210 Kâmil Paşa'nın akrabası olan Yusuf Hikmet Bayur, kitabında Mahmud Şevket ve Hüseyin Hüsnü paşaların bu tutumunu alçaltıcı bir ifadeyle kayda geçirmiştir: "Âyan'dan Mahmud Şevket Paşa ile Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa dahi hazır iken Şevket Paşa imzalamadan savuşmuş ve Hüsnü Paşa rahatsızlığına binaen gitmiştir" (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 79).

211 "Die türkische Armee gegen eine Vermittlung", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3; "A Weak Government: Grave Situation in Constantinople", *The Manchetser Guardian*, 12 Kasım 1912, s. 11; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 15 Kasım 1912, s. 35.

212 "The Army's Wishes", *The Manchester Guardian*, 8 Kasım 1912, s. 9; "Botschafterreunion auf der Pforte" ve "Der Wiederstand der Türkei", *Pester Lloyd*, 8 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1.

213 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 83-84; ve "Botschafterreunion auf der Pforte", *Neue Freie Presse*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4.

214 "Der Widerstand der Türken", *Pester Lloyd*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Patriotischer Appell an die Bevölkerung", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5.

bahsetmekteydi. *Tanin* ayrıca Çatalca Hattı'nın gerisinde Ayastefanos, Çekmece ve Kâğıthane'yi birleştiren bir savunma hattı daha oluşturulması gereğini vurguluyordu.[215]

6 Kasım günü İttihad ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden Prens Said Halim Paşa ile Talât Bey Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'yı ziyaret etmişlerdi. İttihadcılar, kamuoyuna yansıyan şekliyle, Kâmil Paşa'ya bir 'iyi niyet ziyareti' yapmışlar ve yaşanan bu zor zamanda partinin desteğini iletmişlerdi. Halbuki, ziyaretteki esas amaçlardan biri Kâmil Paşa'nın savaşın gidişatı hakkındaki gerçek niyetlerini öğrenmek ve teslimiyetçi tavrın önüne geçebilmekti. Bu iş için de askeri direnişten yana olan yüksek rütbeli kumandanlar içinde en saygıdeğerlerinden biri olan Mahmud Şevket Paşa'nın sorumlu bir mevkiye getirilmesi amacıyla kulis yapılıyordu.[216] Talât Bey seferberlik ilân edildiğinde gönüllü olarak orduya yazılmış ve gönüllü birliği ile cepheye yollanmıştı. İzinli olarak döndüğü İstanbul'da siyasal krize müdahale amacıyla ve özellikle de Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nâzırı olarak atanması için çaba sarf etmekteydi.[217] Dolayısıyla, bu görüşmenin basit bir 'Hükümet'i destekleme' ziyareti olmadığı çok açıktı. Kamuoyunda günlerdir Hükümet'in değişmesinin istendiği yönünde haberler dolaşmaktaydı. İttihadcılardan oluşacak bir hükümetin kurulacağı ve Ordu'nun komutasının da Mahmud Şevket Paşa'ya verileceği söylentileri, her ne kadar resmen yalanlansa da, hemen her gün konuşulur ve tartışılır olmuştu.[218] 7 Kasım'da da Padişah her ikisi de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen siyasetçilerinden olan eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ile eski Dahiliye Nâzırı Hacı Âdil [Arda]'yı huzuruna kabul etmişti. Padişah'la yaptıkları görüşmede, İttihadcılar Mahmud Şevket Paşa'nın ordunun başına geçmesiyle olumlu sonuçlar alınacağını umduklarını belirtmişlerdi. Mahmud Şevket Paşa'nın 'Müfettiş-i Umumi' sıfatıyla cephedeki ordu birliklerini denetlemesi de bu toplantı sırasında ka-

215 "Widersprechende Meldungen über die Haltung der Pforte", *Neue Freie Presse*, 8 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4; "Patriotischer Appell an die Bevölkerung", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Entschlossene Stimmung in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6.

216 "Beschluß eines türkischen Kriegsrates zur Fortsetzung des Krieges", *Neue Freie Presse*, 7 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3; "Determination of the Turkish Army", *The Times*, 8 Kasım 1912, s. 8; "Die Verwirrung in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 11 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 4; "Les courants contraires à Constantinople: Le sultan restera", *Le Temps*, 12 Kasım 1912, s. 2; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 157", *Tanin*, 7 Şubat 1944, s. 2. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/4*, s. 256-257

217 "Reports of Battles Denied" *The Times*, 14 Kasım 1912, s. 5.

218 "State of Constantinople: Refugees Flocking into the City in Thousands", *The Times*, 9 Kasım 1912, s. 8; "Falsche Gerüchte über eine türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 9 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Anbiederungsversuche des Komitees", *Reichspost*, 11 Kasım 1912, s. 3.

rara bağlanmıştı.[219] Aynı günün akşamı Mahmud Şevket Paşa da Kâmil Paşa ile bir görüşme yaparak Çatalca'daki durumu kendisiyle tartışmıştı.[220] Mahmud Şevket Paşa ihtiyat askerlerini denetlemek üzere iki günlüğüne Çatalca'ya gitmiş, ardından da eski sadr-ı âzam Hakkı Paşa ve diğer Cemiyet ileri gelenleri ile görüşmüştü.[221] Mahmud Şevket Paşa'nın Kâmil Paşa'nın yerine sadr-ı âzam olarak atanacağı söylentileri, her ne kadar resmen yalanlansa da, sürekli gündemdeydi.[222] 8 Kasım tarihli *Tanin* Padişah'ın Mahmud Şevket Paşa'yı Ordu'yu denetlemek üzere Çatalca'ya gönderdiğini yazdı.[223] Hemen ertesi günü yayınlanan sayısında monarşist *İkdam* gazetesi bu haberi yalanladı.[224] 9 Kasım günlü *Tanin* gazetesindeki başyazıda Mahmud Şevket Paşa'nın Nâzım Paşa'nın yerine ordunun başına geçmesi ihtimali tartışıldı. Eğer Türkiye direnecekse bu Mahmud Şevket Paşa'nın başa getirilmesiyle mümkün olabilirdi. Hemen o gün gazeteye yayın yasağı getirildi.[225] Polis 9 Kasım günkü *Tanin* gazetesinin tüm kopyalarına el koydu ve dağıtımını engelledi.[226] *Tanin* gazetesinin başka bir ad altında yayınlanması da yasaklandı. Hüseyin Cahid [Yalçın] gazetelerin yayınlanabilmesi için önceden veril-

---

219 "Bereiltelte Machtbestrebungen des jungtürken: Keine Berufung Mahmud Shefket Paschas", *Reichspost*, 11 Kasım 1912, s. 3; "Mißlungene Aktion der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 11 Kasım 1912, s. 3; "Les courants contraires à Constantinople: Le sultan restera", *Le Temps*, 12 Kasım 1912, s. 2; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 158", *Tanin*, 8 Şubat 1944, s. 2. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/4*, s. 257-258.

220 "Die Verwirrung in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 11 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 4.

221 "Bereiltelte Machtbestrebungen des jungtürken: Keine Berufung Mahmud Shefket Paschas", *Reichspost*, 11 Kasım 1912, s. 3.

222 "Keine Wiederernennung Mahmud Shefket Paschas", *Reichspost*, 9 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; "Bevorstehende Ernennung Mahmud Schefket Paschas zum Großvezier", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Ein türkisches Dementi", *Neue Freie Presse*, 9 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2.

223 "Entschlossene Stimmung in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 9 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6.

224 "Die angebliche Reise Mahmud Schefket Paschas nach Tschataldscha", *Pester Lloyd*, 10 Kasım 1912, s. 4.

225 [Hüseyin Cahid Yalçın], "Muharebeye Devam Edilecekse", *Tanin*, 27 Teşrin-i Evvel 1328/9 Kasım 1912, s. 1; "Die Erschütterte Tschaldschalinie", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 10 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 1, "Suspendierte türkische Blätter", *Pester Lloyd*, 10 Kasım 1912, s. 5; ve "Bereiltelte Machtbestrebungen des jungtürken: Keine Berufung Mahmud Shefket Paschas", *Reichspost*, 11 Kasım 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 158", *Tanin*, 8 Şubat 1944, s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 69; ve F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 11 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 163.

226 "The State of Constantinople: Protest by British Residents", *The Times*, 11 Kasım 1912, s. 8; ve "Bereiltelte Machtbestrebungen des jungtürken: Keine Berufung Mahmud Shefket Paschas" *Reichspost*, 11 Kasım 1912, s. 3; ve F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 11 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 163.

miş olan izinlerin geri alınmasının yasadışı olduğunu söylediğinde aldığı cevap Hükûmet'in artık o yasaları uygulamadığı yönündeydi.[227] *Tanin* gazetesine ek olarak, *Yeni Gazete*, *Yeni Yol* ve *Tercüman-ı Hakikat* gazeteleri de süresiz olarak kapatıldı.[228] 10 Kasım itibarıyla İstanbul'da önemli gazetelerden neredeyse sadece *Sabah*, *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* yayınlanmaktaydı.[229] 12 Kasım'da ise *Sabah* ile *Hilâl-i Osmani* gazetelerine on gün süreyle yayın yasağı konuldu. Böylece, İstanbul'da yayınlanan önemli gazetelerden *yalnızca* açıktan Kâmil Paşa Hükûmeti'nin destekleyen *İkdam* ile *Alemdar* gazeteleri yayınlanmaya devam ediyordu.[230]

Kâmil Paşa Kabinesi derin bir siyasal kriz içindeydi. Bir taraftan İttihadcıların, diğer taraftan da İttihadcılar ile birlikte hareket eden ve ordunun düşmana direnmesi için yüksek rütbeli komutanlar nezdinde girişimlerde bulunan Mahmud Şevket Paşa'nın sıkıştırmasıyla ne iç, ne de dış politikada manevra alanı neredeyse hiç kalmamıştı. Ayrıca, Kâmil Paşa'nın herkesin bildiği ve gizlenmesi mümkün olmayan aşırı İngiliz hayranlığı da Hükûmet için olumlu bir puan değildi.[231] Kâmil Paşa için görünürdeki tek çıkar yol İttihadcıları bir şekilde bertaraf etmekti. Hükûmet 10 Kasım'da İttihadcılara karşı uyguladığı baskıyı artırmaya başladı. Cemiyet'in şubelerini kapatmaları için Hükûmet İttihadcılara 11 Kasım'a kadar mühlet tanıdığını bildirdi. Eğer Cemiyet şubelerini kendisi kapatmazsa bu işi zor kullanarak devlet güvenlik birimleri yapacaktı.[232] Tam o gün –10 Kasım'da– Hürriyet ve İtilâf Fırkası lideri Miralay Sadık Bey de gazetelerde Hükûmet'in siyasi partileri kapatmasına destek vermek ve kamuoyunda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meşruiyetini gölgelemek amacıyla, Meclis-i Mebusan'ın açılacağı güne kadar partisinin tüm siyasal faaliyetlerini tatil ettiğini bildiren bir beyanname yayınladı.[233]

---

227 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 69; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 160", *Tanin*, 10 Şubat 1944, s. 2. Gazete tekrar yayınlanmaya ancak 31 Ocak 1913'te başlayabildi.

228 "Suspendierung der 'Yeni Gazeta' und des 'Tanin,'" *Neue Freie Presse*, 10 Kasım 1912, s. 6; "A Weak Government: Grave Situation in Constantinople", *The Manchetser Guardian*, 12 Kasım 1912, s. 11; ve "Sicherheitsvorkehrungen in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3.

229 "Austria and Turkey", *The Manchester Guardian*, 11 Kasım 1912, s. 9.

230 "Sicherheitsvorkehrungen in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Bruits d'arrestations", *Le Figaro*, 14 Kasım 1912, s. 2.

231 "Erschütterte Stellung des Kabinetts Kiamil Pascha", *Reichspost*, 13 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3.

232 "The State of Constantinople: Protest by British Residents", *The Times*, 11 Kasım 1912, s. 8; "Die Unterdrückung der politischen Klubs in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 12 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3; "Gegen die Jungtürken", *Pester Lloyd*, 12 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "A Constantinople", *Le Temps*, 13 Kasım 1912, s. 2.

233 "Eine Erklärung des Führers des liberalen Entente", *Neue Freie Presse*, 11 Kasım 1912, s. 4; "Mißlungene Aktion der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 11 Kasım 1912, s. 3; ve "Un appel à l'union

İttihad ve Terakki Cemiyeti Mahmud Şevket Paşa'nın sorumlu bir konuma getirilmesi için yoğun çaba içerisindeydi. Cemiyet Kâmil Paşa ile 9 Kasım günü bu konu ile ilgili olarak bir görüşme daha yapmıştı. Talât Bey Cemiyet'in önde gelen liderlerinden Hacı Âdil [Arda] ile birlikte Kâmil Paşa'ya yaptığı ziyarette Mahmud Şevket Paşa'nın Nâzım Paşa'nın yerine getirilmesinde ısrarcı olmuş, ancak Kâmil Paşa sözü fazla uzatmadan Talât Bey'e birliğine katılmasını tavsiye ederek görüşmeyi kısa kesmişti. Talât Bey'in yeni bir görüşme için açık kapı bırakma çabalarının da önünü kaba bir cevapla kesmişti.[234] O gün bir de eski Dahiliye Nâzırı Talât Bey ile Kâmil Paşa Kabinesi'nin Dahiliye Nâzırı Ahmed Reşid [Rey] arasında sert konuşmaların geçtiği bir görüşme yapıldı. Talât Bey monarşist basın aracılığıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Cemiyet basın organları aleyhine yapılan haksız saldırıların Dahiliye Nezareti tarafından durdurulmasını istedi. Ayrıca, bu kritik günlerde yapılan ve önemli kararların tartışıldığı toplantılara Cemiyet temsilcilerinin de çağırılmasını talep etti. Dahiliye Nâzırı Ahmed Reşid [Rey] bu tekliflerin hepsini şiddetle reddetti; bununla da kalmayarak, ülkenin bu duruma gelmesinin sorumlusunun dört yıllık İttihadcı yönetim olduğunu iddia etti. Ona göre, monarşist hükûmet bozulan durumu düzeltmeye uğraşıyordu. Bu tartışmanın ardından çıkan kavgayı araya giren Nezaret memurları yatıştırmıştı.[235] Talât Bey'in, Kâmil Paşa'nın verdiği tavsiyenin aksine, birliğine katılmayıp İstanbul'da temaslarına devam etmesi üzerine Birinci Ordu Kumandanı, eski Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in tutuklanmasını emretti. Yapılan aramada ikametgâhında bulunamayan Talât Bey'e birliğine teslim olması için yirmi dört saat mühlet tanındığı, bu sürede teslim olmazsa asker kaçağı muamelesi göreceği tebliğ edildi.[236] Ancak, birkaç gün sonra yapılan bir açıklama ile Talât Bey'in gönüllü birliğinden ayrıldığı ve dolayısıyla, polisin onu 'asker kaçağı' olarak arama işine son verdiği bildirildi.[237]

Türkiye'nin içinde bulunduğu kriz ortamı gün geçtikçe kötüye gitmekteydi. Hükûmet son derece zor durumdaydı. Hükûmet'in teslimiyetçi tavrının ordu tarafından tasvip edilmemiş olması bir taraftan, İttihadcıların artan si-

---

des partis en Turquie", *Le Matin*, 11 Kasım 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/4, s. 268.

234 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 160", *Tanin*, 10 Şubat 1944, s. 2; ve "Reports of Battles Denied", *The Times*, 14 Kasım 1912, s. 5. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/4, s. 258-261; ve Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s. 237-238.

235 "Strife at the Porte: Conflict between Statesmen", *The Observer*, 10 Kasım 1912, s. 11.

236 "Reports of Battles Denied", *The Times*, 14 Kasım 1912, s. 5; ve "Talaat Bey wegen Desertion vervolgt", *Reichspost*, 15 Kasım 1912, s. 3.

237 "Flight of the Committee Leaders", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 8.

yasal faaliyetleri ise öbür yandan Kâmil Paşa Kabinesi'ni düşmenin eşiğine getirmişti. Basının vatan korunmasına yönelik duygu yüklü milliyetçi yayınlarının yanı sıra camilerde de direnişi destekleyen dinî propaganda yüksek dozlara ulaşmıştı. Bu propagandaya paralel olarak Cemiyet'in askeri direniş için tüm siyasal yolları deniyor olması kamuoyunun dikkatinin İttihadcılara çevrilmesinde önemli bir başka etkendi. İttihadcılar kesinlikle teslimiyetten yana olmadıklarını ilân etmiş olduklarından, kamuoyunun beklentisi yakın bir zaman içinde teslimiyetten yana olan monarşist kabinenin istifa ederek yerine Türkiye'nin haklarını savunan bir İttihadcı kabinenin geçmesiydi.[238] Kamuoyu beklentisinin aksine, 1912 yazındaki darbeyle birlikte adım adım kalıcı bir iktidara doğru yürüyen Kâmil Paşa ve onu destekleyen monarşistlerin her ne pahasına olursa olsun iktidarı, düşmana direnecek bir başka hükümete terk etme gibi bir niyetleri yoktu.

Hükümet kendisine karşı örgütlü muhalefet yapan tüm İttihadcı liderlerden kurtulmak istiyordu. İttihadcıların hükümet değişikliği konusundaki girişimleri başarılı olamamış, istekleri gerçekleşmemişti. Ancak, ülke içinde kalmaları ve serbestçe dolaşmaları her an için Hükümet'e rahatsızlık vermekteydi. Dolayısıyla, bir suç isnat ederek tutuklanmaları kanunen mümkün olmadığından, sebepsiz tutuklanmaları da diplomatik girişimlerle engellendiğinden, Hükümet açısından geriye İttihadcıların kendilerine uygulanan baskı sonucu yurtdışına kaçmalarına göz yumulmasından başka çare kalmamış gibiydi.

Kâmil Paşa Kabinesi, düşmanla oturacağı müzakere masasında vereceğini tüm kamuoyunun bildiği ödünleri tartışma ortamından uzak bir şekilde hızla sonuçlandırmak ve Hükümet aleyhine örgütlü muhalefetin önünü bütünüyle kesmek amacıyla tam da müzakerelerin başlayacağı anla eşzamanlı olarak tüm İttihadcı liderler ile Cemiyet'in direnişçi tavrına destek veren gazeteciler, ordu mensupları ve diğer kimselere karşı geniş çaplı bir operasyon başlattı.[239] 13 Kasım günü başlayan tutuklamalar aralıklarla yaklaşık iki hafta kadar sürdü.[240]

---

238 "A Weak Government: Grave Situation in Constantinople", *The Manchester Guardian*, 12 Kasım 1912, s. 11.

239 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 134-135.

240 "Das Vorgehen gegen die Jungtürken", *Reichspost*, 14 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; "Verhaftung von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 14 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3; "Verhaftung von Jungtürken" *Pester Lloyd*, 14 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; "Massregeln gegen die Juntürken", *Neue Freie Presse*, 15 Kasım 1912, s. 7; "Die Regierung gegen die Jungtürken", *Reichspost*, 15 Kasım 1912, s. 3; "A Constantinople: Une lutte d'influences", *Le Temps*, 15 Kasım 1912, s. 2; "Flight of the Committee Leaders", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 8; "Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Verfolgung des jungtürkischen Komitees", *Pester Lloyd*, 17 Kasım 1912, s. 5; "Arrestations de membres d'Union et progrès" *Le Temps*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Leading Young Turks Arrested", *The Manchester Guardian*, 18 Kasım 1912, s. 10; "Die Lage in Konstantinopel: Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3-4; "Die Verhaftungen von Jungtürken", *Reichspost*, 21 Kasım

İttihadcı liderlerden Hüseyin Cahid [Yalçın] 12 Kasım'da, *Tanin*'in kapatılmasından hemen sonra, deniz yoluyla Romanya'nın Köstence limanına gitmiş, oradan da demiryoluyla Viyana'ya ulaşarak tutuklanmaktan kurtulmuştu.[241] Köstence'de bastırıp bir Romen gemisiyle gizlice İstanbul'a sokmaya çalıştığı *Tanin* gazetesinin tüm kopyalarına ise polis 18 Kasım'da el koymuştu.[242] Hüseyin Cahid [Yalçın]'dan yaklaşık on gün önce de 1908 Devrimi'nin mimarlarından olan Ahmed Rıza Bey "çok önemli bir misyon" olarak tanımlanan bir görevle Viyana'ya gitmişti. Kendisinin St. Petersburg'a da gideceği söyleniyordu.[243] Ahmed Rıza Bey Kasım ayı sonuna doğru Paris'teydi.[244] Cavid Bey ile Babanzade İsmail Hakkı Bey santral memurlarının aldıkları tutuklama emrini kendilerine önceden haber vermeleri sayesinde kaçmayı başarabilmişlerdi. Cavid Bey İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'ne sığınmış, Fransız deniz subayı üniforması ile 13 Kasım günü Boğaz'da demirli bir Fransız zırhlısına nakledilerek orada misafir edildikten sonra 14 Kasım günü Marsilya'ya hareket eden Fransız bandıralı bir yolcu gemisine bindirilmişti. Gemide Babanzade İsmail Hakkı Bey ile buluşan Cavid Bey 20 Kasım günü Marsilya'ya varmıştı.[245]

Tutuklanamayan ya da kaçmalarına göz yumulmak zorunda kalınan baş-

1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 13 Aralık 1912, s. 151. Ayrıca bkz., F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 16 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 215.

241 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 70; Stéphane Lauzanne, "L'éclipse du comité Union et Progrès", *Le Matin*, 15 Kasım 1912, s. 1; "Contre les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 15 Kasım 1912, s. 2; "Maßregeln gegen die Jungtürken", *Pester Lloyd*, 15 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Regierung gegen die Jungtürken", *Reichspost*, 15 Kasım 1912, s. 3; "Flucht des früheren Ministers Dschawid", *Neue Freie Presse*, 15 Kasım 1912, s. 7; "A Constantinople: Une lutte d'influences", *Le Temps*, 15 Kasım 1912, s. 2; "A Constantinople: Le gouvernement turc et le comité", *Le Temps*, 16 Kasım 1912, s. 2; ve "Die Flucht jungtürkischer Führer ins Ausland", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Kasım 1912, s. 3.

242 "Alleged Republican Plot in Turkey", *The Manchester Guardian*, 22 Kasım 1912, s. 16.

243 "Achmet Riza bey serait parti avec une mission importante pour l'Europe", *L'Écho de Paris*, 2 Kasım 1912, s. 3.

244 "Konstantinopel in Wartung", *Reichspost*, 22 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3.

245 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 70; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 164", *Tanin*, 14 Şubat 1944, s. 2; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 165" *Tanin*, 15 Şubat 1944, s. 2; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 166", *Tanin*, 16 Şubat 1944, s. 2; "A Constantinople: Une lutte d'influences", *Le Temps*, 15 Kasım 1912, s. 2; "Flucht des früheren Ministers Dschawid", *Neue Freie Presse*, 15 Kasım 1912, s. 7; "Flight of the Committee Leaders", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 8; "Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 3; "The Flight of Committee Leaders", *The Times*, 21 Kasım 1912, s. 6; "Flucht der früheren Minister Dschawid und Hakki", *Neue Freie Presse*, 21 Kasım 1912, akşam baskısı, 2.3; "Die Flucht der Jungtürken", *Reichspost*, 21 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; "Les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 21 Kasım 1912, s. 2; "La dispersion des jeunes-turcs unionistes", *Le Temps*, 22 Kasım 1912, s. 2; ve "Die Flucht der Exminister Dschawid und Babanzade auf ein französisches Kriegsschiff", *Neue Freie Presse*, 23 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/4*, s. 269.

ka İttihadcı liderler de vardı. Partinin 1912 kongresinde İttihad ve Terakki Cemiyeti başkanlığına seçilmiş olan Prens Said Halim Paşa tutuklanamayan İttihadcılardan biriydi. Tutuklanıp cezaevine gönderilemeyen Paşa göz hapsinde tutuluyordu.[246] Kendisinin tutuklu İttihadcıları cezaevinde ziyaret etmesine izin verilmişti.[247] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden Talât Bey de tutuklanamayan siyasetçilerden biriydi. Talât Bey'in tutuklanma emri 14 Kasım tarihli *İkdam* gazetesinde yayınlandı.[248] *Pester Lloyd* her ne kadar 14 Kasım günü Talât Bey'in tutuklandığını haber vermiş ve Reuter's bu haberi 17 Kasım'da tekrarlamış olsa da alınan istihbarat ya yanlıştı, ya da değişik baskılar sonucu Talât Bey tutuklandıktan kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştı. Hükûmet Talât Bey'i tutuklayıp hapse göndermeye cesaret edemiyordu.[249] *The Times* gazetesinin iyi haber alan İstanbul muhabirinin edindiği bilgiye göre, Talât Bey'in yurtdışına kaçması için Hükûmet gözlerini başka tarafa çevirmişti.[250] Ancak Talât Bey'in yurtdışına kaçma gibi bir niyeti yoktu. İstanbul'da gizlenmişti. Kendisi 20 Kasım günü Beyoğlu'nda sivil kıyafetle görülmüştü.[251] Sonraki günlerde çıkan haberlerde Talât Bey'in 'bulunamadığı' bildiriliyordu.[252] Tutuklanamayan İttihadcı liderler arasında Evranoszade Rahmi [Arslan] Bey de vardı. Mahmud Şevket Paşa'nın yakın mesai arkadaşlarından Hüseyin Hüsnü Paşa'nın damadı olan Rahmi Bey'in nerede olduğu 'bilinmemekteydi.'[253] 23 Kasım'da İstanbul'dan kaçabilen İttihadcı liderlerden bazılarının Cenevre'ye varmış oldukları haber alındı.[254]

Hükûmet'in İttihadcı avında Cemiyet'in önde gelen diğer mebusları ise İstanbul'da tutuklandı. İlk günkü tutuklamalar arasında İzmit eski mebu-

246 "Les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 23 Kasım 1912, s. 2; ve "Nouvelles arrestations d'unionistes", *Le Temps*, 24 Kasım 1912, s. 2.

247 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 134.

248 1 Teşrin-i Sani 1328/14 Kasım 1912 tarihli *İkdam* gazetesinden aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 85. Ayrıca bkz., Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 168", *Tanin*, 18 Şubat 1944, s. 2

249 "Androhung der Verhaftung an Exminister Talaat", *Neue Freie Presse*, 15 Kasım 1912, s. 7; "Verhaftung Talaat Beys", *Pester Lloyd*, 15 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; "Contre les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 15 Kasım 1912, s. 2; "Leading Young Turks Arrested", *The Manchester Guardian*, 18 Kasım 1912, s. 10; "Die Lage in Konstantinopel: Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3-4; ve Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 134.

250 "Flight of the Committee Leaders", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 8.

251 "Talaat Bey", *Neue Freie Presse*, 21 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3.

252 "Verhaftung früherer jungtürkischer Minister", *Neue Freie Presse*, 23 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Nouvelles arrestations d'unionistes", *Le Temps*, 24 Kasım 1912, s. 2.

253 "A Constantinople: Une lutte d'influences", *Le Temps*, 15 Kasım 1912, s. 2; ve "Flight of the Committee Leaders", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 8.

254 "Flüchtige Jungtürken in Genf", *Neue Freie Presse*, 23 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 4.

su İsmail Canbulat'ın yakalanması olaylı oldu. İsmail Canbulat kolay teslim olmamış, ancak Kadiköy'de kendisini tutuklamaya çalışan polis memurunu elindeki silâhla öldürdükten sonra yakalanabilmişti.[255] 17 Kasım itibariyle Edirne eski mebusu Faik [Kaltakkıran] ile İstanbul eski mebusu ve eski Nafia Nazırı Bedros Haladjian tutuklandı.[256] Eski hükûmetlerde yer almış olan nazırlardan Kastamonu eski mebusu ve eski Adliye Nazırı Necmeddin [Kocataş], Gümülcine eski mebusu ve eski Dahiliye Nazırı Hacı Âdil [Arda], Niğde eski mebusu ve eski Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Bey, Kırk Kilise eski mebusu ve eski Maarif Nazırı Emrullah Efendi de ilerleyen günlerde tutuklanan önemli İttihadcı siyasetçiler arasındaydı.[257] 1912 genel seçimlerinde Selânik mebusu seçilip daha sonra mebusluktan ayrılarak Selânik Valisi olan Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in de ilk önce Babanzade İsmail Hakkı Bey ile birlikte yurtdışına kaçtığı haberi söylentileri çıkmış, fakat kendisi birkaç gün içerisinde tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmişti.[258] Tutuklanan bir başka eski vali de Süleyman Nazif Bey idi. 1908 Devrimi sonra-

---

255 "Verhaftungen von Jungtürken", *Reichspost*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Leading Young Turks Arrested", *The Manchester Guardian*, 18 Kasım 1912, s. 10; "Arrest of Committee Leaders", *The Times*, 18 Kasım 1912, s. 5; "Die Verhaftung von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "Die Lage in Konstantinopel: Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3-4; ve "Das juntürkische Komplott", *Reichspost*, 19 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2.

256 "Arrestations de membres d'Union et progrès", *Le Temps*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Tevkif Edilenler Etrafında", *İkdam*, 6 Teşrin-i Sani 1328/19 Kasım 1912, s. 2; "Arrest of Committee Leaders", *The Times*, 22 Kasım 1912, s. 6; ve "Verhaftung früherer jungtürkischer Minister", *Neue Freie Presse*, 23 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6.

257 "Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 18 Kasım 1912, s. 2; "Meeting between Generals", *The Times*, 23 Kasım 1912, s. 8; "Verhaftung früherer jungtürkischer Minister", *Neue Freie Presse*, 23 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "The Alleged Plot: More Unionists Arrested", *The Manchester Guardian*, 23 Kasım 1912; "Arrestation d'anciens ministres Jeunes-Turcs", *L'Écho de Paris*, 23 Kasım 1912, s. 3; "Les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 23 Kasım 1912, s. 2; "Nouvelles arrestations d'unionistes", *Le Temps*, 24 Kasım 1912, s. 2; 17 Teşrin-i Sani 1328/30 Kasım 1912 günkü *Sabah* gazetesinden nakleden, Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları", s. 8; ve "Weitere Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 2 Aralık 1912, s. 5. Ayrıca bkz., "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1912, s. 95; "Weitere Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 2 Aralık 1912, s. 5; Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 168", *Tanin*, 19 Şubat 1944, s. 2; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 102; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/4*, s. 271.

258 "A Constantinople: Une lutte d'influences", *Le Temps*, 15 Kasım 1912, s. 2; "Flight of the Committee Leaders", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 8; "Constantinople: Arrestations de députés Jeunes-Turcs", *L'Écho de Paris*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Young Turks Arrested: Reported Plot to Restore Abdulhamid", *The Observer*, 17 Kasım 1912, s. 9; "Les arrestations de Constantinople", *Le Temps*, 19 Kasım 1912, s. 2; "Les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 23 Kasım 1912, s. 2; "Nouvelles arrestations d'unionistes", *Le Temps*, 24 Kasım 1912, s. 2; "Verhaftung des Valis von Saloniki", *Reichspost*, 25 Kasım 1912, s. 2; ve Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 134.

sında Basra, Kastamonu ve Trabzon valilikleri yapmış olan Süleyman Nazif Bey 14 Mart 1912 tarihinde yayın hayatına başlayan ve İttihadcıların desteklediği *Hak* gazetesinde başyazarlık yapmaktaydı.[259] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen Yahudi mebuslarından İzmir eski mebusu Nesim Masliah, kardeşi Cavid Şefkati Bey ve Selânik eski mebusu Emmanuel Carasso da tutuklananlar arasındaydı.[260] Emmanuel Carasso yerli ve yabancı çevrelerin Hükûmet nezdinde yaptıkları tüm arabuluculuk girişimlerine rağmen serbest bırakılmadı.[261]

Tutuklanan tek gazeteci elbette yalnızca *Hak* gazetesi başyazarı Süleyman Nazif Bey değildi. Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılan *Hak* gazetesinde Süleyman Nazif Bey ile birlikte yazıları çıkan Dr. Abdullah Cevdet ve Salah Cimcoz da tutuklanmıştı.[262] *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürü Muhiddin [Birgen] ile Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın ağabeyi Hüseyin Suad [Yalçın] ve yine aynı gazetenin yazarlarından Aka Gündüz ve Hakkı Cemil Bey de tutuklanarak hapse gönderilmişlerdi.[263] Selânik'in en önde gelen gazetelerinden biri olup 1895 yılında *Asır* adıyla yayın hayatına başlayan ve 1908 Devrimi sonrası adı *Yeni Asır* olarak değişen gazetenin sahibi ve daha sonra İstanbul'da Matbuat-ı Dahiliye Müdürü olarak görev yapmış olan Fazlı Necib Bey de diğer gazeteciler ile birlikte tutuklandı.[264] Türkiye'nin en ciddi ve saygın gaze-

259 "Verhaftungen von Jungtürken", *Reichspost*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Verfolgung des jungtürkischen Komitees", *Pester Lloyd*, 17 Kasım 1912, s. 5; "Constantinople: Arrestations de députés Jeunes-Turcs", *L'Écho de Paris*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Les Jeunes-Turcs hors la loi", *Le Figaro*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Leading Young Turks Arrested", *The Manchester Guardian*, 18 Kasım 1912, s. 10; "Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 2; "Arrestations de membres d'Union et progrès", *Le Temps*, 18 Kasım 1912, s. 3; ve "Arrest of Committee Leaders", *The Times*, 18 Kasım 1912, s. 5.

260 "Die Lage in Konstantinopel: Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3-4; "Carasso Efendi", *İkdam*, 7 Teşrin-i Sani 1328/20 Kasım 1912, s. 5; "Verhaftung des früheren Deputierten Carasso", *Neue Freie Presse*, 21 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "Verhaftete Jungtürken", *Pester Lloyd*, 21 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "Die Verhaftungen von Jungtürken", *Reichspost*, 21 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4; "Les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 21 Kasım 1912, s. 2; ve "Nouvelles arrestations d'unionistes", *Le Temps*, 24 Kasım 1912, s. 2.

261 "Meeting between Generals", *The Times*, 23 Kasım 1912, s. 8.

262 "Constantinople: Arrestations de députés Jeunes-Turcs", *L'Écho de Paris*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Les Jeunes-Turcs hors la loi", *Le Figaro*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Arrestations de membres d'Union et progrès", *Le Temps*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 2.

263 "Verhaftungen von Jungtürken", *Reichspost*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Constantinople: Arrestations de députés Jeunes-Turcs", *L'Écho de Paris*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Arrestations de membres d'Union et progrès", *Le Temps*, 18 Kasım 1912, s. 3; ve "Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 2.

264 "Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 2; ve "Meeting between Generals", *The Times*, 23 Kasım 1912, s. 8.

telerinden *Tercüman-ı Hakikat*'in başyazarı Ahmed Ağaoğlu da tutuklanmıştı. Ahmed Ağaoğlu'nun aynı zamanda İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan ve anayasal düzeni savunan *Jeune Turc* gazetesinde de sık sık yazıları yayınlanmaktaydı.[265]

25 Kasım günü yapılan son dalga tutuklamalarda gözaltına alınanlardan biri de Darülfünun Müdür-ü Umumisi Süleymanpaşazade Mehmed Sami Bey oldu.[266] Balkan Savaşı çıktığında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderliğinde toplumun değişik kesimlerinin ve ilgili derneklerin de katılımıyla savaşa destek çıkılması amacıyla 'Müdafaa-i Milliye Cemiyeti' adıyla bir dernek kurmak için Darülfünun'da Zeyneb Hanım Konağı'ndaki konferans salonunda büyük bir toplantı düzenlenmişti.[267] Büyük bir olasılıkla Sami Bey bu toplantı ile ilgili olarak tutuklanmıştı.

Tutuklamaların ilk gününden beri basında ismi sürekli geçen en önemli kişi hiç şüphe yok ki Mahmud Şevket Paşa idi. 16 Kasım günü daha gün ağarmadan başlatılan operasyonda tutuklanan ilk otuz kişi arasında Mahmud Şevket Paşa ve yaverinin de olduğu söyleniyordu. Tutuklandıktan sonra her ikisinin de sorguları yapılıp salıverilmişlerdi; fakat göz hapsinde tutulmaktaydılar.[268] Ancak, yine aynı gün yapılan resmi açıklamalarda Mahmud Şevket Paşa'nın tutuklanma haberinin yanlış olduğu bilgisi verildi.[269] O gün yapılan ilk açıklamalarda Hükûmet'in bir komplo ile karşı karşıya olduğu söylenmiş ve bu İttihadcı komplo ile ülkede cumhuriyet ilân edilerek Mahmud Şevket Paşa'nın iktidara geçirilmesinin planlandığı iddia edilmişti.[270]

---

265 "Constantinople: Arrestations de députés Jeunes-Turcs", *L'Écho de Paris*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Young Turks Arrested: Reported Plot to Restore Abdulhamid", *The Observer*, 17 Kasım 1912, s. 9; ve "Arrest of Committee Leaders", *The Times*, 22 Kasım 1912, s. 6.

266 "Die Lage in Konstantinopel", *Reichspost*, 26 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Verhaftung des Universitätsrektors Samy Bey", *Neue Freie Presse*, 27 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; "Une publication de la court martiale de Constantinople", *Le Temps*, 27 Kasım 1912, s. 2; ve "Die Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 27 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3.

267 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 133-134.

268 "Arrestations de membres d'Union et progrès", *Le Temps*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Young Turks Arrested", *The Observer*, 17 Kasım 1912, s. 9; "Les Jeunes-Turcs hors la loi", *Le Figaro*, 17 Kasım 1912, s. 2; "Constantinople: Arrestations de députés Jeunes-Turcs", *L'Écho de Paris*, 17 Kasım 1912, s. 3; ve "Alleged Republican Plot in Turkey", *The Manchester Guardian*, 22 Kasım 1912, s. 16.

269 "Falsches Gerücht über Verhaftung Mahmud Schefket Paschas", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2; ve "Falsches Gerücht über Verhaftung Mahmud Schefket Paschas", *Pester Lloyd*, 17 Kasım 1912, s. 5.

270 "Verhaftungen von Jungtürken", *Reichspost*, 17 Kasım 1912, s. 3; "Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Plot to Establish Republic: Mahmoud Shevket Said to Have Been Designated as President", *The New York Times*, 18 Kasım 1912, s. 1; "Das juntürkische Komplott", *Reichspost*, 19 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Alleged Republican Plot in Turkey", *The Manchester Guardian*, 22 Kasım 1912, s. 16.

16 Kasım günü yapılan ilk açıklamalar aslında birbiriyle çelişkili ifadelerle doluydu. Bir yandan İttihadcıların İstanbul'da karışıklık çıkartmak üzere oldukları iddia edilmekteydi.[271] Diğer yandan, İttihadcıların cephedeki askerlere gönderilen çikolata ve tütün paketlerine sarılı kâğıtlarda "Hükümet memleketi yabancılara sattı; Ayaklanın!" yazdığı söylenmişti.[272] Aynı gün gece vakti saat dokuzda yapılan bir başka açıklamada ise İttihadcıların karargâhlara sızdırdığı casuslar aracılığıyla askerlere savaşı bırakıp İstanbul'a geri dönmeleri ve Hükümet'i devirmeleri için propaganda yaptıkları iddia edildi.[273]

16 Kasım gece saat onda yapılan yeni bir açıklamada ise ilk yapılan açıklamanın yanlış olduğu söylendi. Aslında o gün boyunca tutuklanmış olan yaklaşık elli kadar İttihadcı siyasetçinin askerleri kışkırtarak Hükümet'i devirmeyi amaçladıkları için değil de Berlin Antlaşması'ndaki 23. maddeyi lânetlemek ve Hükümet'i savaşa sokmaya zorlamak için 7 Ekim günü Bab-ı Âli önünde düzenledikleri miting nedeniyle suçlandıkları açıklandı.[274]

Ancak bu suçlama da pek gerçek gerekçe değilmiş gibiydi; çünkü, 7 Ekim günkü miting ile ilgili olarak Divan-ı Harb-i Örfi zaten daha önceden tutuklamalar yapmıştı. O olayla ilgili olarak açılan davanın sonucu da tam İttihadcıların ve gazetecilerin yoğun olarak tutuklandığı 16 Kasım gününde açıklanmıştı. Bu konu ile ilgili olarak görülen davada Hüseyin Cahid [Yalçın] Divan-ı Harb-i Örfi tarafından gıyabında yargılanarak ömür boyu kürek cezasına çarptırıldı.[275] Aynı davada yargılanan Aka Gündüz yedi yıl, Ubeydullah [Hatipoğlu] ve Hakkı Cemil Bey de beşer yıl kalebendliğe çarptırıldılar. Üçü de 7 Ekim'de Bab-ı Âli'deki büyük öğrenci mitinginin düzenleyicileri olmak suçundan hüküm giymişlerdi.[276] 19 Kasım gününde de toplam on dokuz İttihadcının daha hüküm giydiği haberi basında yer aldı. Duruşmalara ne dinleyiciler, ne de savunma avukatları alınmıştı. Bütün bu gelişmeler

271 "Entdeckung eines jungtürkischen Komplotts in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2.

272 "Verhaftungen von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2.

273 "Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 2.

274 "Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 2; ve "Das Komplott der Jungtürken", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 3.

275 "Verurteilung Hussein Dschahids zu lebenslänglicher Zwangsarbeit", *Neue Freie Presse*, 17 Kasım 1912, s. 2; ve "Die Flucht jungtürkischer Führer ins Ausland", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Kasım 1912, s. 3.

276 "Arrest of Committee Leaders", *The Times*, 18 Kasım 1912, s. 5; "Leading Young Turks Arrested", *The Manchester Guardian*, 18 Kasım 1912, s. 10; 6 Teşrin-i Sani 1328/19 Kasım 1912 tarihli *İkdam* gazetesinden aktaran, Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 8 (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 87; "Die Verhaftung von Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "Les arrestations de Constantinople", *Le Temps*, 19 Kasım 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1912, s. 95.

Hükûmet'in her ne pahasına olursa olsun İttihadcı eleştirileri tamamen susturmak niyetinde olduğunu göstermekteydi.[277]

Söylentilere göre, 16 Kasım'da başlayan tutuklamaların sayısı aynı günün akşamı elliyi bulmuştu.[278] 19 Kasım günkü haberlerde tutuklananların sayısının ilk tahminlerden çok daha fazla olduğu ve sayının üç yüzden az olmadığı söylendi.[279] *The Times* gazetesinin muhabirine göre, "bu hızda gidersе İttihadcıların *tüm* önemli isimleri yakında gözaltına alınmış olacaktı."[280] İlginç olanı, İstanbul'da yayınlanan Hükûmet yanlısı monarşist gazetelerin İttihadcıların aslında tutuklanmadığını iddia etmesiydi.[281] 25 Kasım günü yapılan resmi açıklamada tutuklu sayısının dört yüz civarında olduğu ve içlerinde üç paşanın da olduğu bir tutuklu kafilesinin Konya'ya sürgüne gönderileceği bildirildi.[282] İzmir'de de 'komplo' ile ilgili olarak suçlanan dört yüz kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesinden üçte ikisinin tutuklandığı söyleniyordu.[283]

Divan-ı Harb-i Örfi nihayet 25 Kasım günü yapılmış olan tutuklamalarla ilgili iddianameyi resmen kamuoyuna duyurdu. Oldukça uzun olan bu iddianamede güvenlik güçlerinin yapmış olduğu soruşturma sonucunda 7 Ekim günü Bab-ı Âli önünde yapılmış olan öğrenci mitinginde çok sayıda İttihadcının yer aldığı, göstericiler arasında sivil kıyafetli bazı subayların da bulunduğu ve aslında bu kalabalığın içindeki İttihadcılar ile subayların sayısının gösteriye katılan öğrenci sayısından fazla olduğu bilgisine ulaşıldığı iddia edildi. İddianamede, "Memleketi sattınız!" diye slogan attıkları tespit edilmiş olan göstericilerin Bab-ı Âli önünde yaptıkları mitingin esas amacının Hükûmet'in düşürülmesi olduğu yer aldı. İddianamenin ikinci bölümünde cephe-

277 "Sentencing Young Turks: No Counsel for Defense Allowed at the Courts-Martial", *The New York Times*, 21 Kasım 1912, s. 1.

278 "Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 2; "The Landing of Naval Contingents: A Government Proclamation", *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 8; ve "Sentencing Young Turks: No Counsel for Defense Allowed at the Courts-Martial", *The New York Times*, 21 Kasım 1912, s. 1.

279 "Alleged Republican Plot in Turkey", *The Manchester Guardian*, 22 Kasım 1912, s. 16.

280 "Meeting between Generals", *The Times*, 23 Kasım 1912, s. 8

281 "Die Verhaftungen von Jungtürken", *Reichspost*, 21 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4.

282 "Die Verfolgung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 26 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; "The Proscription of the Young Turks: Kiamil Pasha's Pretexts", *The Manchester Guardian*, 27 Kasım 1912, s. 10; "Aufschuldigungen gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 27 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; "En Turquie: L'action contre les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 27 Kasım 1912, s. 2; ve "The Young Turks and the 'Old Gang': Army Still Loyal to the Reformers", *The Manchester Guardian*, 19 Aralık 1912, s. 10. Dahiliye Nezareti'nin sürgün konusuyla ilgili olarak Sadaret'e 15 Teşrin-i Sani 1328/28 Kasım 1912 tarihiyle yolladığı tezkere için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 106-107

283 "Die Aktion der türkischen Regierung gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 29 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; "Die Verschwörung der Jungtürken", *Prager Tagblatt*, 29 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Das jungtürkische Komplott", *Tages-Post*, 30 Kasım 1912, s. 3.

ye sevk edilen askerlere memleketi düşmana satan bir Hükûmet adına savaşmamaları yönünde İttihadcılar tarafından propaganda yapılmış olduğu bilgisine ulaşıldığı kaydedildi. "Hükûmet memleketi sattı!" diyerek, cepheye gönderilen askerlerin morallerinin bozulmasının hedeflenmiş olduğu, iddianamedeki suçlamalardan bir başkasıydı. İddianamede bütün bunlara ek olarak, tutuklananların bir de Padişah, Nâzım Paşa ve Kâmil Paşa Kabinesi'nin diğer birkaç üyesine karşı bombalı saldırı planladıkları suçlaması yer alıyordu. İttihadcıların bu amaçla fedai tuttukları iddia edilmekteydi.[284]

Bu iddianame, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne büyük bir olasılıkla Hükûmet çevrelerinin 10 Kasım itibariyle aktardıkları 'bilgi' ile örtüşmekteydi. Büyükelçi Sir Gerard Lowther'e verilen bu 'bilgi'ye göre, İttihadcıların planı Padişah'a baskı yaparak Mahmud Şevket Paşa'yı Çatalca Hattı'na çekilmiş olan ordu güçlerinin başına geçirtmekti. İddiaya göre, ondan sonra da, tıpkı 31 Mart Olayı'nda olduğu gibi, Mahmud Şevket Paşa'nın emrindeki bu ordu ile İstanbul üzerine yürüyerek iktidarı devirmesi ve diktatörlüğünü ilân etmesi planlanmıştı. Ardından da Portekiz ya da Çin'dekine benzer bir 'cumhuriyet' ilân edilecekti.[285] Ancak İngiliz Büyükelçiliği'ne ulaştırılan bu 'bilgi' Sir Gerard Lowther'i ikna etmemişti. Sir Gerard Lowther'in 24 Kasım tarihli raporunda Londra'ya bildirdiği görüş şöyleydi: Cavid Bey ve Hüseyin Cahid [Yalçın] gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti önderlerinden en tanınmışlarının kaçmalarına Kâmil Paşa Hükûmeti göz yummuştu, zira bu tutuklamaların asıl amacı, Hükûmet'in iddia ettiği gibi, iktidarı devirmeye yönelik bir komployu bozmak değil, Balkan ülkeleri ile yapılmakta olan barış görüşmeleri sırasında İttihadcıları sindirerek ve susturarak Kâmil Paşa'nın elini güçlendirmekti.[286] Divan-ı Harb-i Örfi her ne kadar hükûmet karşıtı bir komployu ortaya çıkartmış olduğunu iddia etse de, bütün bu tutuklamaların

284 "Tevkifata Dair: İdare-i Örfiye Beyannamesi", *İkdam*, 13 Teşrin-i Sani 1328/26 Kasım 1912, s. 1; "Die Verhaftungen von Jungtürken: Ein Communiqué des Kriegsgerichts", *Reichspost*, 26 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; "Le proces des jeunes turcs", *L'Humanité*, 26 Kasım 1912, s. 3; "Les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 26 Kasım 1912, s. 2; "En Turquie: L'action contre les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 27 Kasım 1912, s. 2; "Aufschuldigungen gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 27 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; "The Arrests of Committee Leaders: Alleged Plot against the Sultan", *The Times*, 27 Kasım 1912, s. 7; "Une publication de la cour martiale de Constantinople", *Le Temps*, 27 Kasım 1912, s. 2; "L'action contre les Jeunes-Turcs", *Figaro*, 27 Kasım 1912, s. 2; ve "Die Verschwörung der Jungtürken", *Prager Tagblatt*, 29 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 25 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 344; ve F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 26 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 392. Suikast teşebbüsü iddiaları ile ilgili olarak ayrıca bkz., Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 176-177.

285 F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 11 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 163.

286 F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 24 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 301.

İttihadcı muhalefeti kırmak için yapıldığı çok açıktı. Tutuklamaların ardında tek sorumlu olarak Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa ile Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey] vardı.[287] Ortadoğu'daki İngiliz çıkarlarını savunan ve bu doğrultuda çalışan Kâmil Paşa Hükûmeti'ni destekleyen haftalık *The Near East* dergisi *bile* İttihadcı liderlere karşı yöneltilen suçlamaların ve yapılan tutuklamaların "pek ikna edici olmadığı"nı kabul etmişti.[288]

St. Petersburg'da yayınlanan *Retsch* gazetesinin İstanbul muhabirinin Harbiye Nezareti'nde tutuklu bulunan Bèdros Haladjian ile Aralık ayı başında hapishanede yaptığı mülâkatta da vurgulanan nokta İttihadcılara karşı Divan-ı Harb-ı Örfi tarafından yöneltilen komplo iddiasının dayanaktan yoksun olduğu idi. Divan-ı Harb'in tüm üyeleri, gerçekleştirdikleri darbeyle İttihadcıları iktidardan düşüren ve Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesini sağlayan Halâskâr Zabitan Grubu'na bağlı subaylardı.[289] Kâmil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırı olarak görev yapan Ahmed Reşid [Rey], kendi anlatımıyla, Nâzım Paşa'nın atamış olduğu Divan-ı Harb-ı Örfi üyelerini yeteri kadar İttihadcı düşmanı bulmadığı için, paşa Çatalca'ya gider gitmez kabinede Nâzım Paşa'yı temsil eden Ahmed Fevzi Paşa'ya Divan-ı Harb-ı Örfi üyelerini değiştirmesi için baskı yapmış ve bu girişiminde de başarılı olmuştu.[290]

Fransa'ya kaçmayı başarmış olan Babanzade İsmail Hakkı Bey ile Cavid Bey, Kâmil Paşa Kabinesi'nin komplo suçlamalarına, yurtdışında sürgünde oldukları için, cevap verebilecek konumdaydılar. 2 Aralık tarihli *Le Temps* gazetesinde yayınlanan mektubunda İsmail Hakkı Bey, Divan-ı Harb-i Örfi'nin İttihadcılar aleyhine yaptığı suçlamaları hem kendi, hem de Cavid Bey adına reddetmekteydi. İsmail Hakkı Bey yaşanan siyasal kriz ortamında İttihadcıların yaptığı tek işin Nâzım Paşa yerine Mahmud Şevket Paşa'nın başkumandanlık mevkiine getirilmesi için gösterdikleri çaba olduğunu söylüyordu. Mahmud Şevket Paşa bu görevinden ayrıldığında ordunun durumunun mükemmel olduğunu yazan İsmail Hakkı Bey, tüm askerlerin iyi silâhlandırılmış olduklarını, techizatlarında noksan olmadığını, her şeyin öngörülerek olası çarpışmalarda orduların birbirleriyle hızlı bir şekilde haberleşebilmeleri için telsiz telgraf imkânlarının sağlandığını ve hatta telefon hat-

287 "En Turquie: La terreur à Constantinople", *Le Figaro*, 25 Kasım 1912, s. 2; ve "Constantinople Letter" *The Near East*, 29 Kasım 1912, s. 95.

288 "Constantinople Letter" *The Near East*, 6 Aralık 1912, s. 123.

289 "The Young Turks and the 'old Gang': Army Still Loyal to the Reformers", *The Manchester Guardian*, 19 Aralık 1912, s. 10.

290 Ahmed Reşid Rey, konu ile ilgili olarak anılarında *aynen* şunu yazmaktadır: "Yeni Divan-ı Harb, Bab-ı Âli'ye karşı icra olunan ve o zamanki hükûmeti –dolayısıyla– Balkan Harbi'ni açmak hatasına sevkeden hücum işini takip ile beraber suikast teşebbüsü ve bir de 'Türk askerini harbdan tenfire çalışmak' fazahati hakkında da tahkikata başladı; ve, bu tahkikat ilerledikçe, her üç sebeple de maznun olan eşhastan ele geçebilenleri, kanuna tevfikan, muvakkat surette tevkif etti" (Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 177).

larının döşendiğini hatırlatıyordu. Yapılacak tek iş, Edirne ve İşkodra müdafaalarında da görüldüğü üzere, becerikli komutanların göreve çağrılmış olmasıydı; ama bu yapılmamıştı. Yeterli erzak ve askeri mühimmat olmasına rağmen dağıtımında ve cepheye yetiştirilmesinde kabul edilemez hatalar işlenmişti. Cephedeki erler günlerce yiyecek ekmek bile bulamazken, düzensizlik yüzünden binlerce çuval erzak yağmur altında çürümeye terk edilmiş ya da düşman eline geçmişti. Trenle yapılan asker ve mühimmat nakillerinde de çok ciddi aksaklıklar yaşanmıştı. İsmail Hakkı Bey savaşta yaşanan bu düzensizliği ve bozgunu Mahmud Şevket Paşa'nın görevden alınmasına bağlıyordu. Nâzım Paşa'nın göreve atanmasıyla, Mahmud Şevket Paşa'nın yaptığı tüm işlerin ve hazırlıkların hepsi tersine çevrilmiş, ikmal işlerinde çalışan tüm tecrübeli subaylar Nâzım Paşa tarafından görevden alınmış ve yerlerine ne yapacakları konusunda hiçbir bilgisi olmayanlar atanmıştı. İsmail Hakkı Bey savaş başladığında beklenen en olağan şeyin tüm askerler tarafından büyük saygı gören ve sevilen Mahmud Şevket Paşa'nın başkumandanlık görevine getirilmesi olduğunu söylüyordu. İsmail Hakkı Bey'e göre, Nâzım Paşa, sayınakla bitmez nedenlerden dolayı, ordu içinde sevilen bir kumandan değildi. Padişah da Mahmud Şevket Paşa'ya bu görevi veren iradeyi imzalamıştı; ancak hükûmet kanadı araya veliahdı, Sultan Reşad'ın damatlarını ve Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'yi sokarak Padişah'ı bu kararından vazgeçirtmek için yoğun kulis faaliyetinde bulunmuştu. Son olarak da, Kâmil Paşa Sultan Reşad'a Türkiye'nin hiçbir toprak kaybına uğramayacağına dair güvence verince, Padişah durumu çaresiz kabullenmek zorunda kalmıştı. Kendisi üzerine yapılan bu baskıyı bizzat Sultan Reşad, Mahmud Şevket Paşa lehine girişimlerde bulunan İttihadcı siyasetçilere anlatmıştı. İsmail Hakkı Bey'e göre, Kâmil Paşa Hükûmeti'ni İttihadcılar aleyhine komplo suçlamaları isnat etmeye iten tek ve esas neden buydu.[291]

Cavid Bey de İsmail Hakkı Bey'in Marsilya'dan yazdığı mektupta anlattıklarına benzer bir açıklamayı İstanbul'dan kaçmadan çok kısa bir süre önce *Pester Lloyd* gazetesinin muhabiri Felix Vályi'ye verdiği mülâkatta dile getirmişti. İstanbul'dan kaçtıktan ve Marsilya'ya ayak bastıktan *hemen* sonra yayınlanan mülâkatında Cavid Bey, Türk Ordusu ve Türk askerinin, yabancı askeri ataşelerin de gözlemlediği gibi, aslında gayet iyi durumda olduğunu ve dolayısıyla, Bulgar ordusu karşısındaki mağlubiyetten aslında fedakâr ve kahraman neferlerin sorumlu olmadığını söylüyordu. Ordu, bir ordunun ihtiyacı olan tüm donanıma sahipti. Ordu içindeki anarşiden Nâzım Paşa sorumluydu. Ufukta

291 Babanzade İsmail Hakkı Bey'in *Le Temps* gazetesine Marsilya'dan gönderdiği 25 Kasım 1912 tarihli mektubun metni için bkz., "Les jeunes-turcs en France: Une lettre d'Ismaïl Hakki et de Djavid bey", *Le Temps*, 2 Aralık 1912, s. 2. Mektubun oldukça tam bir İngilizce çevirisi için bkz., "The Real Offence of the Young Turks: Attempt to Secure a Capable General", *The Manchester Guardian*, 4 Aralık 1912, s. 10.

bir savaş gözükürken Mahmud Şevket Paşa'nın görevden alınıp yerine Nâzım Paşa'nın getirilmiş olması kabul edilebilecek bir şey değildi. Mahmud Şevket Paşa dört yıldır orduyu ciddi bir çalışmayla düzene sokmuştu. Türkiye için en kritik dönemde Mahmud Şevket Paşa'nın yeniden başkumandanlığa atanması için Prens Said Halim Paşa ile Talât Bey hem Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa, hem de Sultan Reşad'la görüşmüştü. Ne yazık ki, İttihadcıların son bir ümit olarak gördükleri Mahmud Şevket Paşa'yı başkumandanlığa getirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış ve savaş Türkiye aleyhine gelişmişti.[292] Eski Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza, Cavid ve İsmail Hakkı beylerin Cenevre'den Sultan Reşad'a ortaklaşa yolladıkları mektupta da İttihadcıların ülkenin kurtuluşu için tüm güçleriyle çalışmakta oldukları vurgulanmaktaydı.[293]

Paris'te yayınlanan *Le Figaro* gazetesi ağır bir basın sansürü uygulanan Türkiye'de, yayınlanmasına izin verilen gazetelerde bile, hemen her gün son dakikada sansürlenen haberlerin yerine, tıpkı Abdülhamid döneminde olduğu gibi, yarım ya da tam sütun boşluk görmenin artık sıradanlaşmış olduğunu bildiriyordu.[294] Basın üzerindeki ağır sansür ile İttihadcı siyasetçilerin tutuklanmaları Avrupalı gözlemcilerin büyük çoğunluğuna göre 'zorunlu' bir gerekçeye dayanıyordu: Resmî İngiliz dış politikasına yakın görüş ve haberleriyle bilinen *The Times* gazetesine göre, gözlemciler ülkedeki entelektüellerin en önde gelenlerinin Kâmil Paşa Hükûmeti'nin takip ettiği teslimiyetçi tutumu sert bir şekilde eleştirmelerinin önünü almak için geçici bir süreliğine susturulmasını ülkenin karşı karşıya olduğu bu büyük kriz anında mazur görebiliyorlardı; ancak, Avrupalı gözlemciler bu durumun çok uzun sürmeyeceğini ve bunun sürekli bir zulüm politikasına dönüşmeyeceğini umduklarını da kararlı bir şekilde dile getirmekteydiler.[295]

Basına uygulanan şiddetli ve ağır sansür konusunda Avrupalı gözlemcilerin bu temkinli ve mesafeli destekleri yanında mutlakiyetçi Kâmil Paşa Hükûmeti'ne dünya kamuoyunda en zorda olduğu bir anda koşulsuz destek hiç verilmiyor değildi. Kâmil Paşa'nın baskı politikasına koşulsuz destek verenlerden bir tanesi de Robert College'in Müdürü Dr. Caleb Frank Gates idi. Gates *The Times* gazetesine gerçeklikle zerre kadar ilgisi olmayan ve yaşananların tam tersini anlattığı bir mektup göndermişti. Otuz yılı aşkın bir süredir Türkiye'de yaşadığını ve Abdülhamid döneminin istibdadını görmüş olduğunu belirten Gates ülkede sansür olduğunu bir taraftan itiraf ederken,

---

292 Felix Vályi, "Eine Unterredung mit Exminister Djavid Bey", *Pester Lloyd*, 20 Kasım 1912, sabah baskısı,s. 2.

293 "Ein Brief der jungtürkischen Führer an den Sultan", *Neue Freie Presse*, 1 Aralık 1912, s. 8.

294 "En Turquie: La terreur à Constantinople", *Le Figaro*, 25 Kasım 1912, s. 2.

295 "The Arrests of Committee Leaders: Alleged Plot against the Sultan", *The Times*, 27 Kasım 1912, s. 7.

diğer yandan basına tanınan özgürlük konusunda Türkiye'de uzun süredir yaşayanların gözlerini kamaştıran ve onları olumlu yönde etkileyen bir gelişme olduğunu iddia ediyordu. Gates, bu çalkantılı savaş döneminde, ortalığı karıştıranları bastırarak İstanbul'da süküneti sağlamış olmasından ötürü Kâmil Paşa Hükümeti'ne duyduğu minnet ve saygıyı belirtiyor, sansür ve siyasal baskı haberlerini yayınlayan yabancı gazetelerden ziyade, "olanları değil de görmek istediklerini yazan yabancı muhabirlerin bu gazeteleri yanıltmış olduğunu" iddia ederek bu muhabirleri sert bir dille suçluyordu.[296]

Bu dayanaksız komplo iddiaları ve bu iddialara dayanarak yapılmış olan tutuklamalar ile basına uygulanan ağır baskı ve sansür Kâmil Paşa Hükümeti'nin bir yandan yürütmekte olduğu barış antlaşması görüşmelerinde ağır şartları kabule hazırlanan hükümet temsilcilerinin işini kolaylaştırıyor, bir yandan da mutlakiyetçi rejime geri dönüşün kesin işaretleri olan gelişmeleri Türkiye'deki kamuoyundan gizliyordu. 1908 Devrimi'nden beri mutlakiyetçi rejimi yeniden yeşertmek için çaba sarfeden ve anayasal rejimi yıkma işinde başarılı olamadığında yurtdışına kaçmasına müsaade edilen Prens Sabahaddin, 1912 yazındaki darbe sonucu kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'nin iktidara gelmesinin ardından Türkiye'ye dönmüştü.[297] Kendisi bu karışık günlerde yine İstanbul'da propaganda etkinliklerinde bulunmaktaydı. 9 Kasım tarihli ve dayısı Sultan Reşad'a hitaben yazılmış bir açık mektupta anayasal düzene karşı savunduğu anti-parlamenter adem-i merkeziyet prensibini tek kurtuluş çaresi olarak öneriyordu.[298] Prens Sabahaddin ayrıca esas düşmanın Balkan ülkeleri olmayıp adem-i merkeziyet prensibini reddeden Türkler –yani, İttihadcılar– olduğunu iddia ediyordu.[299] Açık mektubun tam da hükümetin tüm partileri kapattığına dair açıklama yaptığı günlere denk gelmesi ilginçti.[300] Anayasal düzenin askıya alındığı bu günlerde Prens'in daha önce basılan broşürleri ve bu son açık mektubu İstanbul sokaklarında serbestçe satılmaktaydı.[301]

---

296 C. F. Gates, "The State of Constantinople: To the Editor of *The Times*", *The Times*, 21 Kasım 1912, s. 6.

297 Nezahet Nurettin Ege (der.), *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, s. 278.

298 "Prinz Sabah Eddin an den Sultan", *Pester Lloyd*, 13 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; "Turkey's Wish for Peace", *The Manchester Guardian*, 13 Kasım 1912, s. 11, ve "Erreur de nom", *Le Figaro*, 15 Kasım 1912, s. 2. Prens Sabahaddin'in Sultan Reşad'a hitaben yazdığı arîza ya da açık mektubun tam metni için bkz., "27 Teşrin-i Evvel 1328 [9 Kasım 1912] tarihi ile Huzur-u Muallâ-yı Padişahi'ye Takdim Edilen Açık bir Arîza" (Nezahet Nurettin Ege (der.), *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, s. 280-282).

299 "Turkey's Wish for Peace", *The Manchester Guardian*, 13 Kasım 1912, s. 11.

300 "Die Unterdrückung der politischen Klubs in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 12 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3.

301 "Prinz Sabah Eddin an den Sultan", *Pester Lloyd*, 13 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; "Turkey's Wish for Peace", *The Manchester Guardian*, 13 Kasım 1912, s. 11; ve "Direct Negotiations: Ambassadors' Advice to Turkey", *The Manchester Guardian*, 14 Kasım 1912, s. 6.

Barış Görüşmeleri ve Kâmil Paşa'nın Düşüşü

Ordunun Bulgar güçleri karşısında hızlı bir yenilgiye uğrayıp Çatalca'ya çekildiği günlerde acil bir ateşkes imzalanması Başkumandan Vekili Nâzım Paşa ile Hükûmet'in öncelikli sorunu haline geldi. Nâzım Paşa Kâmil Paşa'nın 2 Kasım tarihinde Çatalca'daki askerî durumun vahameti ile ilgili olarak sorduğu sorulara yanıt olarak Kabine'ye 3 Kasım günü sunduğu raporda ordunun çekilmekte olduğunu, çekilme sırasında epeyce top kaybettiğini, Çatalca Hattı'nda tutunabilme derecesinin de Çatalca'ya zamanında top, silâh ve cephane yetiştirilmesi ile savunma için yeterli sayıda asker yığınağı yapılmasına bağlı olduğunu yazmıştı. Nâzım Paşa raporunda ordunun moralinin de iyi olmadığı yönünde kuşkular belirtmişti.[1] 4 Kasım akşamı Kabine adına Çatalca'daki Nâzım Paşa ile telgrafla haberleşen Maarif Nazırı Şerif Paşa'nın Hükûmet'in ordunun Çatalca'da bir hafta daha dayanıp dayanamayacağı sorusuna Nâzım Paşa karamsar bir cevap vermişti. Paşa, ayrıca, Hükûmet'e ordunun Çatalca Hattı'nda kesin gözüken yenilgisi gerçekleşmeden her ne pahasına olursa olsun diplomatik yolların zorlanarak bir an önce ateşkesin sağlanması gereğini vurgulayan 5 Kasım tarihli bir not da göndermişti. Bu notta "Edirne mevki-i müstahkemi ile beraber İşkodra, Manastır, Yanya ve Selânik mevkileri de daha elimizde iken ve Bulgar ordusu İstanbul'un pek yakınında bulunan ve kapısı demek olan Çatalca önlerine kadar gelip payitahta karşı bir vaz-ı tehdit almadan" ateşkes imzalanmasının en salim hareket olduğu vurgulanıyordu.[2] 6 Kasım'da yapılan ve yüksek rütbeli komutanların

1 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 58-62.

2 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 72-73; ve Hilmi Kâmil Bayur, *Kâmil Paşa*, s. 352-354'den aktaran, Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 2, s. 360.

katıldığı toplantıdan sonra da Nâzım Paşa 7 Kasım'da yine Çatalca Hattı'nda verilecek olan savaşın sonucunun şüpheli olduğunu belirterek, daha önce de önermiş olduğu gibi, koşulları ne olursa olsun bir ateşkes anlaşmasının hemen imzalanmasından yana olan tavrında ısrar etmişti.[3]

Kâmil Paşa Kabinesi ilk olarak 3 Kasım tarihinde Büyük Güçler nezdindeki elçilere yolladığı mesajla elçilerin bulundukları devlete başvurarak Balkan ülkeleriyle yapılacak ateşkes için arabulucu olmalarını istemişti.[4] Büyük Güçler'in arabuluculuk konusundaki isteksizliklerini anlamasına rağmen, Hükûmet, Nâzım Paşa'nın da acilen ateşkes imzalanması yönündeki ısrarlarını dikkate alarak, 7 Kasım günü İstanbul'daki Büyük Güçler'in elçilerine bir arabulucuk çağrısı daha yaptı.[5] Ateşkes imzalamak için panik içinde Büyük Güçler'e ortaklaşa tavır alarak arabuluculuk yapmaları için başvuran Kâmil Paşa Kabinesi bu işin sonuç vermemesi üzerine İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'ne başvurdu.[6] Sir Gerard Lowther Londra'dan talimat almadan Türk tarafı ile Balkan Müttefikler arasında girişimlerde bulundu.[7] Hükûmet 11 Kasım'da da İstanbul'daki Amerikan Elçisi William W. Rockhill'e başvurarak Büyük Güçler'in arabuluculuğu gerçekleşmezse Amerika'nın devreye girip giremeyeceğini sordu. Rockhill verdiği cevapta Türkiye ile Balkan Müttefikler arasında doğrudan müzakereye oturulmasını tavsiye ederek kendi hükûmetinden istenilen rolü reddetti.[8]

Türkiye'nin ortaklaşa olarak her iki taraf arasında arabulucuk yapmalarını istediği Büyük Güçler'den beklediği olumlu cevabın gecikmesi üzerine bir an önce her ne pahasına olursa olsun çarpışmaların sona erdirilmesini isteyen Kâmil Paşa Kabinesi 12 Kasım'da düşmandan ateşkes ve barış antlaşmasının koşullarını istedi.[9] Halbuki tam da bu sırada Türkiye lehine bir politika uygulamak isteyen Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı Berchtold Viyana'daki Bü-

3 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 2, s. 361-362.

4 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 60.

5 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 66 ve s. 83-84.

6 "Das Vermittlungsansuchen der Türkei", *Reichspost*, 11 Kasım 1912, s. 2; ve Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 200.

7 Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 200n.

8 Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 200n.

9 F.O.424/235, Sir Henry Bax-Ironside'dan Sir Edward Grey'e, Sofya, 13 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 176; F.O. 424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 17 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 215; "Turkey's Wish for Peace", *The Manchester Guardian*, 13 Kasım 1912, s. 11; "Direkte Friedensverhandlungen der Pforte mit den Balkanstaaten", *Neue Freie Presse*, 14 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 5; "Une demande d'armistice de la Turquie", *Le Temps*, 15 Kasım 1912, s. 2; "Das türkische Ansuchen um Friedensverhandlungen", *Neue Freie Presse*, 16 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 115; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 61; ve "Why the Young Turks Failed", *The Near East*, 22 Kasım 1912, s. 77.

yük Güçler'in elçileriyle ortak hareket konusunda görüşmeler yapacağını kamuoyuna açıklamıştı.[10] Bu girişimleri beklemeye bile gerek görmeyen Kâmil Paşa savaşa rağmen İstanbul'da kalan Bulgar Elçiliği'nin Baş Tercümanı Popoff ile 12 ve 13 Kasım günleri görüşerek Bulgarların ateşkes için isteyecekleri şartları sordu.[11] Hükümet eşzamanlı olarak da Bulgar tarafıyla ateşkes müzakerelerine başlamak üzere Nâzım Paşa'yı yetkilendirdi.[12] Nâzım Paşa, hiç vakit geçirmeden, İstanbul'dan gelen bir temsilciyi Çatalca'daki Bulgar karargâhına gönderdi.[13] Büyük Güçler'in Sofya'daki temsilcileri de 14 Kasım akşamı Bulgar Başbakanı Geshov'u makamında ziyaret ederek Bulgar Hükümeti'ne Türkiye'nin ateşkes sağlanması için kendilerine başvurmuş olduğunu bildirip Bulgaristan'ın hangi koşullarda ateşkesi kabul edeceği konusunda kendilerine resmen bilgi verilmesini istediler.[14] Aynı içerikli temaslar Büyük Güçler'in elçileri tarafından eşzamanlı olarak Atina ve Belgrad'da da yapıldı.[15] Bu arada Kâmil Paşa, diğer Balkan ülkeleri yetkililerine de aksettirilmesi ricasıyla, Bulgar Çarı Ferdinand'a başvurarak kabinesinin doğrudan barış görüşmelerine başlamak istediğini iletti.[16] Bu istek 14 Kasım akşamı Kırk Kilise'de bulunan Bulgar Çarı Ferdinand'a ulaştı. Hemen ertesi sabah Sofya'ya ulaşan bu istek üzerine Başbakan Geshov Atina, Belgrad ve Çetince ile temasa geçti.[17]

Ateşkes için ilk görüşmeler başlamış olsa da silâhlar susmuş değildi.[18] Bulgar ordusundaki generaller bir ateşkes anlaşması imzalamadan önce Türk tarafının savaşa devam edemeyecek bir konuma düşmesini beklemekten yanaydılar. Bulgar hükümeti özellikle Edirne ve İşkodra düşmeden ateşkes imzalamaktan yana değildi.[19] Savaş da henüz durmuş değildi. 14 Kasım'da Ege Denizi'ne doğru inen Bulgar ordusu Kavala'yı ele geçirmiş, oradan da Dedeağaç istikametine doğru ilerlemeye başlamıştı.[20] 17 Kasım sabahı ise sabahın erken

---

10 "Count Berchtold's Initiative", *The Times*, 14 Kasım 1912, s. 6.

11 "The Pourparlers", *The Times*, 14 Kasım 1912, s. 6. Bu görüşmeler İstanbul'da yüksek rütbeli devlet yetkilileri tarafından 14 Kasım'da yalanlandı ("Negotiations at Tchataldja", *The Times*, 15 Kasım 1912, s. 6).

12 "Instructions to Nazim Pasha", *The Times*, 14 Kasım 1912, s. 6.

13 "Die Friedensunterhandlungen: Entsendung eines Parlamânters", *Reichspost*, 14 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Instructions to Nazim Pasha", *The Times*, 14 Kasım 1912, s. 6.

14 "Prospects of an Armistice: Direct and Indirect Negotiations" ve "Declaration by the Powers to the Balkan States", *Times*, 15 Kasım 1912, s. 6.

15 "Prospects of an Armistice: Direct and Indirect Negotiations", *The Times*, 15 Kasım 1912, s. 6.

16 "Peace Proposals: Turkish Message to King Ferdinand", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 6.

17 "The First Important Step to Peace", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 8.

18 "Negotiations at Tchataldja", *The Times*, 15 Kasım 1912, s. 6; ve "Peace Proposals: Turkish Message to King Ferdinand", *The Times*, 16 Kasım 1912, s. 6.

19 "Direkter Friedensvorsclag der Pforte an Bulgarien", *Reichspost*, 14 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3; ve "Operations to Continue", *The Times*, 15 Kasım 1912, s. 6.

20 "Bulgarians within the Lines", *The Times*, 16 Aralık 1912, s. 8.

saatlerinde başlayan top atışları ile Bulgar ordusu Çatalca Hattı'na karşı hücuma geçti. Türk tarafındaki müstahkem mevkiler buraya daha önceden yerleştirilmiş olan Krupp topları ile savunulmaktaydı. Karadeniz'deki Türk donanması da Bulgar mevzilerini topa tutuyordu.[21] Sabahın ikisinde başlamış olan top atışları akşama kadar aralıksız sürmüş ve uzaktan gelen top sesleri tüm gün boyunca İstanbul sokaklarında duyulmuştu. Çatalca'dan gelen top seslerine arada Karadeniz'deki Türk savaş gemilerinden Bulgar mevzilerine açılan top ateşinin sesleri karışıyordu. Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı yerlerde de Terkos'un güneyine doğru ilerlemeye çalışan Bulgar ordusunun top atışları duyulmaktaydı. Görgü tanığı yabancı basın mensuplarının anlatımlarına göre, sokaklar son derece sakindi ve halkta panik yoktu.[22] Cephedeki askerler de son derece başarılı bir şekilde savunma yapmışlardı.[23] İstanbul'daki askeri yetkililer de Türk askerinin cepheyi başarılı bir şekilde savunmakta olduklarını söylemekteydiler.[24] 17-18 Kasım'daki Bulgar saldırısı püskürtülmüş ve savunmada başarılı olan Türk ordusu karşısında Bulgarlar başarısız olmuşlardı.[25] Türk topçuları ve askerleri son derece başarılı bir sınav vermiş olmasına rağmen Başkumandan Vekili Nâzım Paşa savaşa devam etmekten yana olmadığı ve bir an önce ateşkes yapılmasını istediği için, 17 Kasım'ı 18 Kasım'a bağlayan gece Hükûmet'e cepheden gönderdiği raporda eldeki cephane ile üç günden fazla direnmenin mümkün olmadığını iddia ederek bu üç gün zarfında mutlaka 'geçici' barış görüşmelerine başlanılmasını önermekteydi.[26]

Kâmil Paşa Hükûmeti her ne kadar ateşkes görüşmelerine başlamadan önce çıkabilecek siyasal direnişi kırmak için İttihadcıları tutuklatmış ve bazı İttihadcı liderlerin yurtdışına kaçmalarına göz yummak zorunda kalmış ise de

---

21 "At Tchataldja: Yesterday's Bombardment and Assault", *The Times*, 18 Kasım 1912, s. 6; "Der Vormarschauf Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 1.

22 "The Firing Heard in the Capital: Behaviour of the People", *The Times*, 18 Kasım 1912, s. 6; "Ruhe in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; ve "Tchataldja Battle: A Firsthand Account of the Fighting" *The Times*, 19 Kasım 1912, s. 8.

23 "Der türkische Sieg an der Tschataldschalinie", *Neue Freie Presse*, 18 Kasım 1912, s. 4; ve "Tchataldja Battle: A Firsthand Account of the Fighting", *The Times*, 19 Kasım 1912, s. 8.

24 "Die Schlacht bei Tschataldscha: Meldungen über türkische Erfolge", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 2; ve "The War", *The Manchester Guardian*, 19 Kasım 1912, s. 9.

25 Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 201-202; "Die Lage der bulgarischen Armee vor Derkos", *Pester Lloyd*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; "Der Krieg: Die Kämpfe bei Tschataldscha", *Pester Lloyd*, 19 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 1.

26 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 123. Kâmil Paşa Kabinesi'nin baştan beri güttüğü teslimiyetçi politikayı kitabın hemen her sayfasında büyük bir azimle savunan Yusuf Hikmet Bayur, tam da bu Çatalca çarpışmaları sırasında Hükümet'in alelacele Büyük Güçler'e başvurarak geçici barış istemesini şu sözlerle desteklemektedir: "Çatalca'daki topların iki veya üç günlük güllesi bulunduğu için, Osmanlı Hükümeti'nin, Sadr-ı Âzam ve Osman Nizami Paşa'nın açıkladıkları bu siyasa ile vakit kazanmak istemesi kolay anlaşılır. Siyasal bakımdan da bu, Osmanlı'nın işine gelirdi. Çünkü zaman geçtikçe Balkanlılar arasındaki anlaşamamazlıkların açığa vurması umulabilirdi" (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 157).

durum son derece nazikti. İçeride güçlü bir desteği olmayan Kâmil Paşa savaşın ilerlemesiyle birlikte Büyük Güçler'in İstanbul'a yollamış oldukları donanmadan faydalanmak istedi. İstanbul'daki bazı elçilere İttihadcıların yönetime el koyma olasılığı olduğunu söyleyip Büyük Güçler'in karaya asker çıkarmaları için onları cesaretlendirdiği iddiaları vardı.[27] Hükûmet'in onayıyla 17 Kasım sabahı saat beşte İstanbul Boğazı'nda konuşlanmış olan Büyük Güçler'e ait askeri gemilerdeki denizciler karaya çıkmaya başladı. Karaya ilk çıkanlar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanmasının *Admiral Spaun* ve *Aspern* kruvazörlerindeki denizciler oldu. Toplam seksen Avusturyalı denizci Galata'daki Wiener Bankvereins binası ile Karaköy'deki Sankt Georg Avusturya Lisesi ve Avusturya-Macaristan Elçiliği'ni korumakla görevlendirildi.[28] 17 Kasım akşamı Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini İstanbul'daki tüm elçiler adına Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa ve Hariciye Nazırı Nouradunghian ile bir görüşme yaptı. Kâmil Paşa zaten ikna edilmeye hazır olduğu için, Avusturya Büyükelçisi'nin bu çıkartmanın 'Türkiye'nin menfaatine' olduğunu söylemesiyle onay kolaylıkla alınmış oldu.[29] Bab-ı Âli'nin ertesi gün Hükûmet'in vermiş olduğu onay ile ilgili yaptığı resmi açıklama oldukça teslimiyetçi bir ifade ile kaleme alınmıştı.[30] Bu onayla birlikte 18 Kasım gününün erken saatlerinde yabancı ülke donanmalarına bağlı savaş gemilerinde bulunan iki binden fazla denizcinin karaya çıkması tamamlandı.[31] 19 Kasım'da İngiliz Avam Kamarası'nda bir soruya verdiği cevapta Başbakan Asquith Türk Hükûmeti'nin işbirliği ve desteği sağlanarak yapılan bu operasyon çerçevesinde sayısı beş yüze yakın İngiliz denizci ile birlikte yaklaşık üç bin denizcinin İstanbul'daki yabancıları korumak amacıyla karada konuşlandırılmış olduğunu açıkladı.[32] İngiliz deniz kuvvetlerine bağlı *Weymouth* ve *Hampshire* gemi-

27 Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Dair Cavit Bey'in Hatıraları: 160", *Tanin*, 10 Şubat 1944. Bu konu ile ilgili olarak Yusuf Hikmet Bayur yine Kâmil Paşa'yı savunmaktadır (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/4*, s. 259n).

28 "Die Vorbereitungen zur Landung der Matrosen der fremden Kriegsschiffe", *Neue Freie Presse*, 18 Kasım 1912, s. 4; "Die Lage in Konstantinopel: Landung von Matrosendetachements", *Reichspost*, 18 Kasım 1912, s. 2; ve "Fremde Kriegsschiffe in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 18 Kasım 1912, s. 1.

29 "Landung von Marinetruppen in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 6; ve Mehmed Cemaleddin, *Siyasi Hatıralar, 1908-1913*, s. 139-140.

30 "Die Landung von Marinetruppen in Konstantinopel: Ein Communiqué der Pforte", *Neue Freie Presse*, 19 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 3.

31 "Foreign Sailors Landed: On Guard at the Embassies" *The Manchester Guardian*, 19 Kasım 1912, s. 9; "Die Landung der Marinetruppen", *Reichspost*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4; ve "Landung von Marinetruppen der Mächte", *Pester Lloyd*, 19 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 4. Yusuf Hikmet Bayur, gerçeklere aykırı olarak, Osmanlı Hükûmeti'ne danışılıp bir anlaşma yapılmadan İstanbul'a yabancı savaş gemilerinden deniz erleri çıkarılmış olduğunu iddia etmektedir (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 124).

32 "The Position at Constantinople: Prime Minister's Statement", *The Manchester Guardian*, 20 Kasım 1912, s. 10.

lerinden inen denizciler İngiltere Büyükelçiliği'ni korumak üzere Beyoğlu'na konuşlandı. Büyük Güçler şehri bölgelere ayırarak her biri kendi bölgesindeki asayişten sorumlu oldu. Salıpazarı'ndan Yeni Köprü'ye kadar olan bölge Rusların denetimdeydi. Yeni Köprü'den Eski Köprü'ye kadarki kısmı Fransız, Eski Köprü'den Kasımpaşa sırtlarına kadar olan yerleri Avusturya-Macaristan, Romen ve İspanyol askerleri, İngiltere Büyükelçiliği'nden Taksim Kışlası'na kadar olan yeri dört yüz otuz İngiliz askeri, Taksim Kışlası'ndan Valide Camii'ne kadar olan bölgeyi de sırasıyla Hollanda ve Alman askerleri denetim altına almıştı. İtalyan denizcileri Tophane'den başlayarak Galatasaray'a kadar olan bölgeden sorumluydular. Her elçilik kendi askerleri tarafından korumaya alınmıştı. *Victor Hugo* ve *Léon Gambetta* savaş gemilerinden karaya inen Fransız güçleri ayrıca Karaköy, Şişli ve Nişantaşı'ndaki bulunan Saint-Benoît, Sainte-Pulchérie, Notre Dame de Sion, Saint-Michel, Saint-Jean Chrysostome gibi Fransız okullarını ve l'Hôpital de la Paix'yi de korumaktaydı. Bir olay çıkması halinde, Haliç'teki köprülerin açılarak Rus savaş gemisi *Kubanetz*'in Fener'deki Patrikhane'yi korumak üzere Haliç'e girmesi planlandı. İngiliz savaş gemisi *Weymouth*'un Samatya açıklarında demirlemesi kararlaştırıldı. Kadıköy tarafındaki Haydarpaşa ve Moda'yı da Fransız, Alman ve İtalyan savaş gemileri koruyacaktı. Amerikan savaş gemisi *Scorpion* Boğaz'ın Karadeniz girişini kontrol ettiği için, Amerikan Elçiliği'nin İngiliz askerleri tarafından korunması kararlaştırıldı.[33]

Hükûmetin verdiği onayla karaya yalnızca denizciler indirilmemiş, aynı zamanda gemilerdeki mitralyöz ve toplar da şehrin hâkim noktalarına yerleştirilmişti. Bu durum şehirdeki halkın anında tepkisini çekti. Özellikle Beyoğlu'ndaki sokaklarda silâhlı yabancı askerlerin devriye gezmesi ve elçilik binalarının önlerinde olağanüstü askerî tedbirler alınması sonucu halkın son derece tedirgin olduğu ve Cadde-i Kebir üzerindeki işletme sahiplerinin dükkânlarını kapatmaya başladığı gözlemlenmişti. Elçilik binalarına ve özellikle de Galata'daki Wiener Bankvereins binası çatısına yerleştirilen mitralyöz ve toplar Çatalca Hattı'nda yapılan çarpışmalar sırasında bile metanetini koruyan halkta aşırı huzursuzluk yarattı.[34] İstanbul Muhafızlığı da silâhlı denizcilerin, güvenlik sağlama yerine, sokaklarda çıkarabilecekleri kargaşalıkları ileri sürerek Hükûmet'in bu onayını sert bir şekilde eleştirdi. Harbiye Nezareti'nin itirazıyla karşı karşıya kalan Kâmil Paşa Kabinesi vermiş olduğu onayı geri çekmek zorunda kaldı. 19 Kasım günü Hariciye Nezareti yabancı elçiliklere yolladığı bir nota ile karaya konuşlandırılmış denizcilerin şehirde bir güven ortamı sağlamaktan çok kargaşalık çıkarmaya yarayabileceklerini ve bu yüzden Hükûmet'in sorumluluk kabul edemeyeceğini gerekçe göste-

33 "Embassies Protected by Naval Guards", *The Times*, 19 Kasım 1912, s. 8.

34 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 125-126.

rerek askerlerin gemilere geri alınmasını istedi.[35] Verilen notada eğer ileride gerekirse denizcilerin yine karaya çıkarak müdahalede bulunmaları için yeterli zamanları olacağı söylendi.[36]

Çökmekte olan iktidarını ayakta tutmak adına, hem Kasım ayı ortalarında Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey]'in yönlendirmesiyle Kâmil Paşa'nın ülkedeki muhalefeti susturmak için son derece sert önlemler alarak çok sayıda İttihadcı politikacıyı ve basın mensubunu tutuklatması, hem de görüştüğü Büyük Güçler'in elçilerine İstanbul'da asayişin ortadan kalkmış olduğunu ima ederek onların karaya asker çıkartmalarını sağlaması yalnızca Türkiye içinde tepki çekmemiş, liberal Avrupa basınında da Kâmil Paşa çok sert ifadelerle eleştirilmişti. Almanya'nın önde gelen liberal eğilimli *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* gazetesi "Fatih'in Bizans'ı fethetmesinden bu yana ilk defa olarak yabancı askerler İstanbul'a ayak bastılar," demiş ve bunun tarihî anlamdaki önemine dikkat çekmişti. Gazeteye göre, "bunamış bir ihtiyar" olarak nitelenen Kâmil Paşa, "himayesine girdiği İngiltere tarafından bile artık gurur kaynağı olarak görülmemekteydi." Gazete, Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey] ile Kâmil Paşa'yı Osmanlı İmparatorluğu'nu batıran insanlar olarak nitelendiriyordu.[37]

Kâmil Paşa Kabinesi'nin yaptığı ateşkes çağrısıyla ilgili olarak Bulgaristan'ın Yunan ve Sırb hükümetlerine iletmiş olduğu şartlara bu hükümetlerin cevabı Sofya'ya 18 Kasım günü ulaştı.[38] Aynı gün, Kâmil Paşa Büyük Güçler'e tekrar başvurarak çarpışmaların durdurulması ve ateşkesin *bir an önce* sağlanması için aracı olmalarını istemişti.[39] 19 Kasım sabahı Bulgar Hükümeti yaptığı toplantıda kendi şartlarını da gelen notalara ekleyip, Yunan ve Sırb hükümetlerinden de son şartları kabul ettiklerine dair nihai onayı aldıktan sonra Balkan ülkelerinin ortak ateşkes şartlarını 19 Kasım akşamı İstanbul'daki Rus Büyükelçisi aracılığıyla Bab-ı Âli'ye bildirdi.[40] Bu ateşkes şartlarına göre, henüz düşmemiş olan Edirne, içindeki askerlerle birlikte, Bulgaristan'a, Yanya Yunanistan'a ve İşkodra da Karadağ'a teslim edilecekti. Türkiye, İstanbul ile Marmara'daki kıyı şeridi ile Çanakkale Boğazı'nı ve boğaza yakın araziyi elinde tutabilecekti. Çatalca'nın ötesinde kalan *tüm* Rumeli toprakları boşaltılacak ve yeniden hiçbir yere Osmanlı askeri yığılmayacaktı.

35 "The Porte and the Naval Contingents", *The Times*, 21 Kasım 1912, s. 5; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 126.

36 "The Porte and the Naval Contingents", *The Times*, 21 Kasım 1912, s. 5.

37 "Kiamil Pasha's Mistakes: A German Criticism", *The Manchester Guardian*, 23 Kasım 1912, s. 12.

38 "The Request for an Armistice: A Joint Reply", *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 8.

39 "Another Turkish Appeal to the Powers", *The Manchester Guardian*, 19 Kasım 1912, s. 10.

40 "The Request for an Armistice: A Joint Reply", *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 8.

Karadeniz'deki Bulgar limanlarının ablukası da kalkacaktı.[41] Notanın verildiği gün Manastır düşmüş olduğu için şehrin Sırbistan'a teslim edilmesi şartı son anda ateşkes maddelerinden çıkartılmıştı.[42]

Şartların oldukça ağır olduğunu kabul eden *The Times* gazetesinin Sofya muhabiri, yine de "insanlık adına" Bab-ı Âli'nin lüzumsuz kan dökülmesini engelleyecek bu şartları kabul edeceğini umduğunu söylüyordu.[43] Kâmil Paşa'nın güvendiği İngiltere'nin bu ağır şartları gerekçelendirme işini *The Times* gazetesi yaptı. Resmî dış politikanın savunmasını üstlenen gazetenin başyazısı İngiliz Hükûmeti'nin bakış açısını özetliyordu:

> "Eğer akıllı davranırsa, Türkiye, en kötü anlarında yapmaktan kaçınmadığı gibi, onur ve tevekkülle kaderine boyun eğmelidir. Ateşkesi onlar istediler ve durum çerçevesinde en iyi şartları elde ettiler. Türkiye'nin kaderi belli oldu: kıtanın ufak bir köşesi dışında Avrupa'daki toprakları haritadan silindi. Başkenti elinde kalsa da artık Türkiye geleceğini, Avrupa'da tutamadığı topraklarda değil, Anadolu'da elinde kalan ufak toprak parçasında daha güçlü olarak yeniden kurmak durumunda gözüküyor. Eğer direnmeye devam ederlerse yalnızca Avrupa ülkelerinden bekledikleri şefkât ve alâkayı kaybetmekle kalmayacaklar, kaçınılmaz olarak İstanbul'u da yitirecekler. Eğer Türkiye şimdi [yeniden] Bulgarları Çatalca Hattı'na saldırmaya mecbur bırakırsa, Türklerin Avrupa kıtasındaki son noktadan da atılmalarına [Büyük Güçler'in] tek bir itirazı bile olmayacak. Bulgar Ordusu ağır kayıplar verme durumunda kalsa da amacından vazgeçmeyecek ve Türkiye bir hiç uğruna başkentini kaybetmiş olacak. Güveniyoruz ki, son birkaç hafta içinde Bab-ı Âli'nin dikkat çekici bir şekilde göstermediği akıllılık şimdi Türkiye'yi yöneten çevrelerde egemen olur."[44]

Basına, 20 Kasım günü Nâzım Paşa'nın Çatalca'da Bulgar ordusu komutanı ile ateşkes şartları konusunda yaptığı konuşmadan olumlu bir sonuç alınamadığını gören ve şartları kabul edilemez bulan Kâmil Paşa Kabinesi'nin "koşulsuz teslim" olarak nitelendirdiği bu şartları reddederek Nâzım Paşa'ya savaşa devam emri vermiş olduğu açıklaması yapıldı.[45] Oysa, Hükûmet'in

41 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 127; "The Request for an Armistice: A Joint Reply" *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 8; The Allies' Terms: What Turkey May Hope to Keep", *The Manchester Guardian*, 20 Kasım 1912, s. 9; ve "Impossible Conditions", *The Manchester Guardian*, 23 Kasım 1912, s. 12. Ayrıca bkz., Jean Rodes, "Les conditions de l'armistice", *Le Temps*, 24 Kasım 1912, s. 2.

42 "Fall of Monastir: Capture of 45.000 Turks", *The Times*, 19 Kasım 1912, s. 8; "The Fall of Monastir", *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 8; "The Request for an Armistice: A Joint Reply" *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 8.

43 "The Request for an Armistice: A Joint Reply", *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 8.

44 "The Terms of the Allies", *The Times*, 20 Kasım 1912, s. 9.

45 "The War: Fighting to be Resumed", *The Manchester Guardian*, 22 Kasım 1912, s. 9; "La Turquie rejette les conditions des alliés" ve "La Porte repousse les conditions des alliés et continue

Balkan devletlerinin öne sürdüğü koşulları ne olursa olsun kabule hazır olduğu düşman tarafından biliniyordu; buna rağmen 21 Kasım tarihli *İkdam*, Bulgarların son taleplerini Hükûmet'in kabul edilir bulmadığını yazdı.[46] Her ne kadar basına savaşa devam kararı alındığı söylenmiş olsa da Nâzım Paşa'nın General Savov ile yaptığı görüşmeler Çatalca'da devam etmekteydi.[47] 24 Kasım günü de delege olarak atanan Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Nâzım Paşa ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Reşid Paşa Hadımköy'de Bulgar tarafı ile resmî ateşkes görüşmelerine başladılar.[48] *The Times* ateşkes görüşmelerinin 'başarılı' geçeceğini öngörüyordu; çünkü gazeteye göre, "hükûmet zorluk çıkaracak olan İttihadcıları zaten tutuklatmış ve böylece direniş için ülke içinde önemli bir engel ortadan kaldırılmıştı."[49] Hükûmete destek veren *İkdam* gazetesi 25 Kasım günü, kamuoyunu yanıltmak amacıyla, bir haftalık geçici bir ateşkesin imzalandığını ve barış görüşmelerin başladığını bildirdi.[50] Kâmil Paşa Kabinesi'ni destekleyen monarşist gazeteler her ne pahasına olursa olsun barış yapılmasını savunmaktaydı.[51] Monarşist çevrelerde teslimiyetçi tavır o kadar ileri gitmişti ki, *The Times* gazetesindeki başyazıya yakın bir görüşü *İkdam* da tekrarladı. 28 Kasım tarihli *İkdam*'daki başyazısında Mizancı Murad Bey, Türklerin bundan sonra Avrupalıların egemenliğinde yaşayacaklarını kabul etmeleri gerektiğini yazacak kadar cesaret buldu.[52] *Le Matin* gazetesinin haberine göre, 29 Kasım tarihli *Sabah* gazetesi de,

---

la guerre", *Le Matin*, 22 Kasım 1912, s. 1; ve "Turkish Reply to the League: Operations to Continue", *The Times*, 22 Kasım 1912, s. 6.

46 "Sulhe Doğru", *İkdam*, 8 Teşrin-i Sani 1328/21 Kasım 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 102.

47 "The Armistice", *The Near East*, 22 Kasım 1912, s. 76; "Brighter Outlook: Meeting between Generals", *The Times*, 23 Kasım 1912, s. 8; "A Tchataldja: Les négociations continuent", *Le Matin*, 23 Kasım 1912, s. 1; ve "La Turquie veut négocier immédiatement la paix", *Le Matin*, 24 Kasım 1912, s. 1. Ayrıca bkz., "Constantinople Letter", *The Near East*, 29 Kasım 1912, s. 95.

48 "La première réunion des plénipotentiares", *Le Temps*, 25 Kasım 1912, s. 2; F.O.424/235, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 25 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 344; F.O.424/235, Sir Henry Bax-Ironside'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 26 Kasım 1912, *Further Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No. 10263, s. 345; "The Armistice Conference", *The Manchester Guardian*, 27 Kasım 1912, s. 9; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 29 Kasım 1912, s. 93. Ayrıca bkz., "Mütareke Müzakereleri", *İkdam*, 13 Kasım 1328/26 Kasım 1912, s. 1. Yusuf Hikmet Bayur ise resmi görüşmelerin 28 Kasım tarihinde başladığını iddia etmektedir (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 130).

49 "The Peace Negotiations", *The Times*, 27 Kasım 1912, s. 8.

50 "Reported Conclusion of an Armistice", *The Manchester Guardian*, 26 Kasım 1912, s. 9.

51 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 102.

52 Murad, "Mühlik bir Geçid", *İkdam*, 15 Teşrin-i Sani 1328/28 Kasım 1912, s. 1. İki gün sonra Mizancı Murad Bey'in "Avrupalıların koruması altında" sözüne açıklık getirmesi gerekti (Murad, "İzah", *İkdam*, 17 Teşrin-i Sani 1328/30 Kasım 1912, s. 1). Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 102.

bir an önce barışın imzalanması için Hükümet'in propagandasına, görünüşe bakılırsa, gönüllü olarak alet oluyordu. Bir taraftan Edirne'nin terk edilemeyeceğini savunurken diğer yandan özellikle Bulgaristan ile iyi komşuluk ilişkilerinden ve barışın gerekliliğinden söz açıyordu.[53]

Durum, Kâmil Paşa'nın kamuoyuna göstermek istediğinin ve onu destekleyen monarşist basının yansıttığının aksine, tamamen umutsuz değildi. Avusturya'nın ateşkes görüşmeleri sırasında Türkiye lehine girişimlerde bulunduğu Avrupa basınında yayınlanmaktaydı.[54] 23 Kasım tarihli bir habere göre, Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstanbul'a yolladığı bir raporda Avusturya Hariciye Nazırı Berchtold ile Budapeşte'de yaptığı bir görüşme anlatılıyor ve Avusturya Hariciye Nazırı'nın Viyana'daki Alman elçisiyle yapmış olduğu görüşme sonucuna göre, Üçlü İttifak'a dahil olan Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın Türkiye'ye direnmeyi önerdikleri ve savaşa devam etmesini destekledikleri bilgisi veriliyordu.[55] İlk defa Paris'te yayınlanan *Le Matin* gazetesinde çıkan bu haber *Le Temps* gazetesinde de alıntılandı.[56] Her ne kadar raporda belirtilen görüşlerin Almanya'yı ilgilendiren kısmı resmen *Kölnische Zeitung*'da 'yalanlanmış' olsa da şurası bir gerçekti ki, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* gazetesinin de aynı günlerde yazdığı bir yorumda olduğu gibi, Almanya Türkiye'yi koşulsuz teslim olmaması yönünde yüreklendiyordu; ve bu, gizlenmek istenmeyen bir gerçekti.[57] Viyana'da Avusturya Hariciye Nazırı Berchtold ile görüşüp Romanya'da da üst düzey temaslarda bulunan Berlin Büyükelçisi Osman Nizami Paşa da İstanbul'da Hükümet'i son diplomatik gelişmeler hakkında bilgilendirdi. Osman Nizami Paşa'nın, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın Türkiye'yi direnmeye devam konusunda destek verdiği bilgisini aktardığı söyleniyordu.[58] Direnme yanlısı olmayan Kâmil Paşa Kabinesi için bu çabaların bir faydası olmadı; Paşa İngiltere'nin arzuladığı 'çözüm' önerisi doğrultusunda ilerlemeye devam etmekteydi.

---

53 "La Turquie ne peut pas abandonner Andrinople", *Le Matin*, 30 Kasım 1912, s. 3.

54 "L'Autriche serait intervenu dans les négociations: Elle aurait dicté à la Turquie les conditions à formuler et renouvelé ses conseils d'intransigeance", *Le Matin*, 27 Kasım 1912, s. 1.

55 "Un rapport d'Hilmi pacha", *Le Matin*, 24 Kasım 1912, s. 1.

56 "Un rapport d'Hilmi pacha", *Le Temps*, 25 Kasım 1912, s. 2. Dış politika konularında resmî Fransız görüşünü savunan *Le Temps* gazetesi hemen o günlerde yayınlanan bir başyazısında Hüseyin Hilmi Paşa'nın raporunda belirttiği görüşlerden hareketle, Fransızların Avusturya ve Almanya'dan konuyla ilgili olarak resmî bir yalanlama beklediğini yazdı ("Démenti nécessaire", *Le Temps*, 28 Kasım 1912, s. 1).

57 "Un démenti officieux allemand", *Le Temps*, 27 Kasım 1912, s. 2; ve "Turkey's View of the Terms of Peace", *The Manchester Guardian*, 26 Kasım 1912, ikinci baskı, s. 18.

58 "Tchataldja Conference: Bulgarian Determination", *The Times*, 29 Kasım 1912, s. 8; "Turkish Delegate's Report", *The Times*, 29 1912, s. 8; ve "Les négociations de paix", *Le Temps*, 30 Kasım 1912, s. 2.

27 Kasım günü Çatalca'da başlatılmış olan öngörüşmelerin ikincisi yapıldı.[59] Bulgar delegeleriyle başlatılan bu ateşkes görüşmeleri o gece geç saatlere kadar devam etti.[60] Bulgar tarafı Edirne'nin teslimini, imzalanacak bir ateşkes için, önşart olarak ileri sürüyordu. Türk tarafı ise *status quo* taraftarı olup, o andaki durumu değiştirmeyecek bir ateşkesin imzalanması konusunda direniyordu.[61] Görüşmelere ertesi günün sabahı devam edildi.[62] Edirne'nin kendilerine teslim edilmesinde ısrar eden Bulgarlar ayrıca acilen Karadeniz'deki Türk donanmasının geri çekilerek Bulgar limanlarındaki ablukanın kaldırılmasını ve Çatalca'daki ordularına, Edirne'den geçerek, demiryoluyla ikmal yapılmasını istediler. Eğer Türk tarafı Edirne'yi teslim etmeyecekse bu durumda kuşatma altındaki şehre hiçbir şekilde ikmal yapamayacaktı.[63] 28 Kasım'daki bu görüşmelerde Türk tarafı ateşkes koşullarının ağırlığından bahsederek bunların iyileştirilmesinin mümkün olup olmadığını öğrenmek istedi. Bulgar delegeler Türk tarafının ne gibi değişiklikler istediğini sordu. Türk delegeler bu değişiklik teklifini Bulgarlara verdiler. Türk teklifi Karadeniz'deki ablukanın kaldırılmasına ve Bulgarların tren yoluyla Edirne'den serbestçe geçerek Çatalca'daki askerlerine ikmal yapabilmesine imkân tanınması karşılığı olarak Türk tarafının da İstanbul'dan trenle Edirne'ye ikmal yapabilmesini içeriyordu.[64] 29 Kasım sabahında yapılan görüşmelerde Bulgar tarafı, diğer şartları Türkiye kabul etmeye razı olacaksa, kuşatma altındaki şehirlerin teslim edilmesi şartından vazgeçtiklerini Türk tarafı adına müzakereleri yürüten Nâzım Paşa ve Reşid Paşa'ya iletti.[65] Reşid Paşa, kendi anlatımına göre, kuşatma altındaki Türk şehirlerine ikmal yapılmaması koşulunun yumuşatılması, hiç olmazsa ateşkesin imzalanmasından on gün sonra karşılıklı olarak ikmal işlerinin yapılabilmesi için son bir girişimde bulundu. Bunu Bulgar delegelerinin şiddetle reddetmesi üzerine, devreye giren Nâzım Paşa Reşid Paşa'ya anlaşmanın Bulgarların teklif ettiği şekliyle imzalanması yönünde baskı yaptı. Reşid Paşa'nın ileri sürdüğü çekinceye karşı Nâzım Paşa ateşkes konusundaki nihai sorumluluğun kabinede ol-

59 "Peace Negotiations to Be Continued", *The Manchester Guardian*, 28 Kasım 1912, ikinci baskı, s. 16.

60 "Tchataldja Conference: Bulgarian Determination", *The Times*, 29 Kasım 1912, s. 8.

61 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 130-131.

62 "Tchataldja Conference: Bulgarian Determination", *The Times*, 29 Kasım 1912, s. 8.

63 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 131.

64 "Tchataldja Conference: Good Prospects for Peace", *The Times*, 30 Kasım 1912, s. 6; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 131.

65 "Tchataldja Conference: Good Prospects for Peace", *The Times*, 30 Kasım 1912, s. 6; "The Armistice: Meetings of Delegates Delayed", *The Times*, 2 Aralık 1912, s. 6; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 132. Ayrıca bkz., "Reported Basis for Peace", *The Manchester Guardian*, 30 Kasım 1912, s. 11; ve "The Negotiations for an Armistice: Conciliatory Spirit on Both Sides", *The Manchester Guardian*, 30 Kasım 1912, s. 11.

duğunu söyleyerek paşayı ateşkesi bu şekliyle imzalamaya ikna etti.[66] Böylece, Türkiye'nin çıkarları aleyhine olan bu ateşkes şartları üzerinde her iki tarafın da muvafakati sağlanmış oldu.

Reşid Paşa Bulgarların bu önerisini kabine üyelerine sunmak üzere hemen o gün öğlen saatlerinde İstanbul'a döndü. Kabine üyelerinden Hariciye Nazırı Nouradunghian'ın itirazlarına ve Reşid Paşa ile aralarında geçen tartışmaya rağmen Kâmil Paşa'nın olumlu görüş bildirmesiyle Hükümet ateşkes şartlarını kabul edilebilir buldu.[67] Kabine toplantısı bittikten hemen sonra yapılan resmi açıklama ile Bab-ı Âli Çatalca'da yapılan ateşkes görüşmelerinin iyi gittiğini ve bir veya iki gün içerisinde anlaşmanın imzalanacağını basına duyurdu.[68] 30 Kasım günü yapılan kabine toplantısında Nâzım Paşa'nın Çatalca istihkâmatındaki topların mermileri kalmamış olduğundan Çatalca Hattı'nın en fazla iki veya üç gün dayanabileceği yönündeki raporu da dikkate alınarak Edirne'yi ikmalsiz bırakacak olan ateşkes şartları kabine üyeleri tarafından da onaylandı ve öğleden sonra hazırlanan protokol Padişah'ın görüşüne sunuldu. Akşam saatlerinde ateşkes protokolünün kabul edilmiş olduğuna dair iradenin imzalanmış olduğu haberi alındı.[69] 1 Aralık günü Çatalca'daki son görüşmeler yapıldı ve taraflar nihaî metni 2 Aralık günü imzalamak üzere anlaştılar.[70] Ateşkes şartları ile ilgili Avrupa kamuoyuna sızan bilgiler çelişkiliydi. İngiltere ve Fransa'daki izlenim ateşkes süresi boyunca İşkodra ve Edirne'ye erzak ve mühimmat ikmaline izin verileceği yönündeydi.[71] Avusturya ve Almanya'daki izlenim ise ateşkes süresi boyunca hiç-

66 Mustafa Reşid, *Bir Vesika-i Tarihiye: 1912 Çatalca Mütareke Müzakeratı* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1335 [1919]), s. 30-36'dan aktaran, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 137-140.

67 "On affirme, à Constantinople, que l'armistice sera signé dimanche", *Le Matin*, 30 Kasım 1912, s. 3; "Reported Terms of Peace", *The Manchester Guardian*, 2 Aralık 1912, s. 7; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 133.

68 "Tchataldja Conference: Good Prospects for Peace", *The Times*, 30 Kasım 1912, s. 6.

69 "Der Abschluß des Waffenstillstandes" *The Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 1 Aralık 1912, s. 1; "Abschluß des Waffenstillstandes" *Neue Freie Presse*, 1 Aralık 1912, s. 3; "Les négociations: Premier résultat", *Le Figaro*, 1 Aralık 1912, s. 1; "Vierzehntägiger Waffenstillstand", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 2 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1, "Abschluß des Waffenstillstandes", *Neue Freie Presse*, 2 Aralık 1912, s. 1, ve "The Armistice: Meetings of Delegates Delayed", *The Times*, 2 Aralık 1912, s. 6. Kabinedeki tartışma ile ilgili olarak bkz., Mehmed Cemaleddin, *Siyasi Hatıralar, 1908-1913*, s. 141-142; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 140.

70 "Vierzehntägiger Waffenstillstand", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 2 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Vor der Unterzeichnung des Waffenstillstandes", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 2 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Armistice Ready for Signature: Favourable Terms to Turkey" *The Manchester Guardian*, 2 Aralık 1912, s. 7; ve "On attend le délégué grec", *Le Matin*, 2 Aralık 1912, s. 1.

71 "Les conditions nouvelles paraissent anodines aux Turcs", *Le Matin*, 1 Aralık 1912, s. 1; "Les conditions de l'armistice", *Le Temps*, 2 Aralık 1912, s. 1; "L'Armistice: Signatures retardées", *Le Figaro*, 2 Aralık 1912, s. 2; ve "Ultimate Terms of Peace", *The Times*, 2 Aralık 1912, s. 6.

bir tarafın ikmal yapmayacağı şeklindeydi.[72] Türkiye'deki Hükûmet yanlısı basının tavrı ise ibretlikti. İstanbul'da Rumca yayınlanan ve Hükûmet'i destekleyen *Tahidromos* gazetesi son derece iyimserdi. Gazetede Hariciye Nazırı Nouradunghian'ın Türkiye'nin istediği şartlarda ateşkesin yapıldığına dair yanıltıcı bir demeci yayınlandı.[73] Hariciye Nezareti sadece basından değil, kendi elçilerinden de Edirne'nin ikmal edilmeyeceği gerçeğini gizlemişti. 1 Aralık tarihinde Büyük Güçler nezdindeki elçilere yollanan bilgide kuşatma altındaki şehirlere ikmal *yapılacağı* söylenmişti.[74] Gerçek ise, Hariciye Nezareti'nin yaymaya çalıştığından epeyce farklıydı. Sofya'dan 2 Aralık günü gelen haberlerde ikmal konusunda hâlâ kesin bir görüş birliğine varılamadığı ve Bulgar tarafının Edirne'ye ikmal yapılmaması konusunda kesin kararlı olup eğer Türk tarafı bunu kabul etmezse Bulgaristan'ın ateşkes anlaşmasından vazgeçeceği yönünde bilgi vardı.[75] Atina'dan gelen haberlerde de, benzer şekilde, Yunanistan'ın ilk kararlaştırılan şartlarda ısrar ettiği ve Türkiye'nin karşı tekliflerini reddettiği bildiriliyordu.[76] Kâmil Paşa Kabinesi, güttüğü teslimiyetçi politika yüzünden, tam anlamıyla ne zaman düşeceği belli olmayan bir durumda son derece kritik günler yaşıyordu. Kendilerine destek vereceğini düşündüğü İngiltere tarafından da uluslararası platformda yapayalnız bırakılmıştı. Türkiye içinde ise zaten destekçisi günden güne azalıyordu.

Türkiye lehine müdahale edebilecek en güçlü ülke, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yanı sıra, Almanya idi. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan oluşan Üçlü İttifak cephesinin ateşkes resmen imzalanmadan önce yaptığı son müdahale Almanya tarafından gerçekleştirildi. Dış politika ile ilgili soruları Reichstag'da 2 Aralık günü cevaplayan Alman Şansölyesi Bethmann Hollweg oldukça politik, ama aslında çok kesin bir ifadeyle Büyük Güçler'e seslendi. Türkiye yalnız değildi. Alman politikası yıllardan beri, diğer Balkan ülkeleri ile dostane siyasal ve ekonomik ilişkileri koruyarak, Türkiye'yi ekonomik açıdan desteklemek ve güçlendirmek üzerine inşa edilmişti. Bethmann Hollweg'e göre, Almanya bu politikanın bir örneğini İtalya ile Türkiye arasında çıkmış olan Trablusgarb Savaşı'nda göstermişti. Güttüğü 'gerçek anlamdaki tarafsız politika' ile, Almanya hem Türkiye'nin,

72 "Der Waffenstillstand: Die Bedingungen des Waffenstillstandes", *Neue Freie Presse*, 2 Aralık 1912, s. 2; "Die Friedensverhandlungen: Das Protokoll", *Pester Lloyd*, 2 Aralık 1912, s. 1; "Der Waffenstillstand: Die Bestimmungen des Protokolls", *Reichspost*, 2 Aralık 1912, s. 2; ve "Vierzehntägiger Waffenstillstand", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 2 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

73 "Der Abschluß des Waffenstillstandes", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 1 Aralık 1912, s. 1.

74 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 141.

75 "The Conditions for an Armistice", *The Times*, 3 Aralık 1912, s. 6; ve "Revised Terms of the Armistice", *The Times*, 4 Aralık 1912, s. 6.

76 "The Greek Attitude", *The Times*, 4 Aralık 1912, s. 6.

hem de İtalya'nın saygısını muhafaza etmeyi başarmıştı. Şimdi de Balkan ülkeleri ile Türkiye arasında bunu başarmaya kararlıydı. Ateşkesten sonra yapılacak olan barış anlaşmasında Almanya, nüfuzunu müttefiği Türkiye lehine kullanacaktı. Bethmann Hollweg bununla da kalmadı. Eğer Büyük Güçler kendi aralarında barış konusunda anlaşmaya varamazlarsa, o zaman her Büyük Güç kendi çıkarı doğrultusunda hareket etme özgürlüğüne sahip olacaktı. Böylesi bir durumda, eğer Almanya'nın müttefiği –yani Türkiye– saldırıya uğrar ve varlığı tehlikeye girerse, Almanya müttefiği yanında savaşa girmekte tereddüt etmeyecekti. Öncelikle Türkiye için sarf edilen bu sözler, aynen Avusturya-Macaristan için de geçerliydi. O ülke de Rusya tarafından tehdit edildiğinde Almanya aynı prensibi uygulayacaktı.[77]

Kâmil Paşa kendini tümüyle İngiltere'nin iyi niyetine teslim etmiş olduğu için, doğal olarak, Alman Şansölyesi'nin bu son derece önemli nutku onda bir etki yaratmadı. Yalnızca Hariciye Nazırı Nouradunghian Almanya'nın bu desteğine 'itibar' etti. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* İstanbul muhabiri Hans Barth'la 3 Aralık'ta Hariciye Nezareti'nde bir görüşme yapan Nouradunghian ateşkesin barış demek olmadığını, ordunun durumunun iyi olduğunu ve savaşın daha yeni başladığını söyledikten sonra Edirne'nin ve Selânik'in barış yapıldığında Türkiye'de kalacağına inandığını belirtti; tüm bu konularda da Türkiye'ye Almanya'nın yardımcı olduğunu andı.[78] Bu demecin Nouradunghian'ın asıl düşündüklerini ve bildiklerini yansıtmadığı ortadaydı. *The Times* gazetesi muhabiri, Hariciye Nazırı'nın *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* gazetesine verdiği ve Türkiye'nin ne Edirne'yi, ne de Selânik'i düşmana bırakacağı, hatta Makedonya'yı da terk etme-

77 "Debatte über die auswärtige Politik im deutschen Reichstag: Erklärungen des Reichskanzlers", *Neue Freie Presse*, 3 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2-4; "Die auswärtige Politik im deutschen Reichstage", *Pester Lloyd*, 3 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2-4; "German Policy in the Balkans: Debate in the Reichstag", *The Times*, 3 Aralık 1912, s. 6; "The Triple Alliance: Declaration by the Imperial Chancellor", *The Times*, 3 Aralık 1912, s. 6; "The Reichstag Debate: Favourable Impression in Vienna", *The Manchester Guardian*, 3 Aralık 1912, s. 11; "Die Rede des Reichskanzlers", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 3 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Der Eindruck der Rede in Oesterreich-Ungarn", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 3 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Die Rede des deutschen Reichskanzlers", *Neue Freie Presse*, 3 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2; "Das Wort des Freundes", *Reichspost*, 3 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Un discours, au Reichstag, du chancelier allemand", *Le Matin*, 3 Aralık 1912, s. 1-2; Raymond Recouly, "L'imbroglio balkanique et le discours du chancelier", *Le Figaro*, 3 Aralık 1912, s. 1-2; "Au Reichstag: Important discours du chancelier allemand", *Le Figaro*, 3 Aralık 1912, s. 2; ve "Le discours de M. de Bethmann-Hollweg au Reichstag et l'impression étrangère", *Le Temps*, 4 Aralık 1912, s. 2. Bu konuşmanın hangi bağlamda geçtiği ile ilgili olarak bkz., Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 244-245.

78 Hans Barth, "Eine Unterredung mit Minister Noradunghian", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 4 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3. Nouradunghian'ın demeci ile ilgili olarak ayrıca bkz., "The War" ve "Turkey's Strong Position at the Conference", *The Manchester Guardian*, 6 Aralık 1912, s. 10.

yeceği şeklindeki demecini, yüksek rütbeli bir Ermeni bürokrat olan Nouradunghian'ın bu nedenle, hiç olmazsa görünüşte, Türklerden çok Türk yanlısı davranmak zorunda kalmasına bağlıyordu. *The Times* gazetesi Türkiye'de Hükûmet'in işinin zor olduğunu yazıyor ve Türk kamuoyu ile ordu mensuplarının bu şartlar altında yapılacak olan barış görüşmelerini kolayca benimsemeyeceği endişesini taşıyordu.[79]

Türkiye ile Bulgaristan –ve Bulgaristan tarafından temsil edilen Sırbistan ve Karadağ– arasındaki ateşkes anlaşması en sonunda 3 Aralık günü akşam sekizde Çatalca'da imzalandı.[80] Yunanistan son dakikada ileri sürdüğü gerekçelerle bu ateşkes anlaşmasına taraf olmadı.[81] *The Times* muhabirinin edindiği bilgiye göre, Yunanistan kuşatma altındaki şehirlere erzak ve mühimmat sevkiyatına izin vermeme konusunda direnmiş ve Yanya'nın teslimini şart koşmuştu. Türkiye'nin Ege'deki adaları da terk etmesini istemişti. Yunanistan hem adalar, hem de Yanya'nın teslimi konusunda bir gelişme olmayınca da ateşkesi imzalamaktan vazgeçmişti.[82] *The Times* muhabirinin Atina'daki resmî kaynaklardan aldığı bilgiye göre, Yunanistan'ın ateşkese taraf olmaması müttefikleri ile arasında bir ihtilâf olmasından kaynaklanmıyordu. Ayrıca, Yunanistan şahsî çıkarı için de ateşkesi imzalamamış değildi. Tam tersi bir durum söz konusuydu: Eğer Yunanistan ateşkesi imzalamış olsaydı Çanakkale Boğazı çevresindeki deniz ablukasını kaldırması gerekecekti. Bu da Türkiye'nin deniz yoluyla ikmal yapmasını kolaylaştırıcaktı. Resmî açıklamaya göre, bu yüzden müttefiklerin Yunanistan'a müteşekkir olması gerekiyordu.[83]

---

79 "The Porte and Peace: Internal Difficulties", *The Times*, 10 Aralık 1912, s. 7.

80 "Der Waffenstillstand angeblich unterzeichnet", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 3 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Der Waffenstillstand ohne die griechische Unterschrift: Die Bedingungen sehr ungünstig für die Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 4 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Die Waffenstillstand", *Reichspost*, 4 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Die Waffenstillstand", *Pester Lloyd*, 4 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "The Armistice", *The Manchester Guardian*, 5 Aralık 1912, s. 9; ve "Concessions to the Allies", *The Times*, 5 Aralık 1912, s. 6.

81 "L'armistice n'est pas encore signé: Les Grecs exigent toujours la reddition de Janina; Les Turcs persistent à la refuser", *Le Matin*, 4 Aralık 1912, s. 1; "Ein eventueller Waffenstillstand ohne Griechenland", *Reichspost*, 4 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 4; "The Greek Attitude", *The Times*, 4 Aralık 1912, s. 6; ve "The Greek Case", *The Times*, 5 Aralık 1912, s. 6.

82 "Die Unnachgiebigkeit der Griechen", *Reichspost*, 4 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 4; "Die Waffenstillstand ohne Griechenland", *Neue Freie Presse*, 4 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2; "Die Sonderstellung Griechenlands", *Pester Lloyd*, 4 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3; "Griechenland und die Verhandlungen", *Pester Lloyd*, 4 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Armistice Signed: Greece Not a Party", *The Times*, 4 Aralık 1912, s. 6; ve "The Terms of the Armistice: Fortresses Not to Be Revictualled", *The Manchester Guardian*, 5 Aralık 1912, s. 9.

83 "The Greek Case", *The Times*, 5 Aralık 1912, s. 6. Ayrıca bkz., "Greece and the Armistice: Abstention Arranged with the Allies?" *The Manchester Guardian*, 6 Aralık 1912, s. 10.

3 Aralık akşamı imzalanan ateşkes anlaşmasının tüm şartları Avrupa basınında ertesi gün yayınlandı. İmzalanan ateşkes anlaşmasına göre, düşman taraflar savaş boyunca işgal etmiş oldukları toprakları ellerinde tutacaklardı. Türk tarafı Karadeniz'deki ablukayı kaldıracaktı. Kuşatma altındaki Türk şehir ve müstahkem mevkileri *hiçbir* şekilde ikmal edilmeyecekti. Buralara ne ilaç, ne yiyecek, ne de mühimmat sevk edilebilecekti. Buna karşılık, Bulgar ordusu için gerekli tüm malzemeler ister gemilerle denizden, ister Edirne'den geçen demiryoluyla karadan Çatalca Hattı'nda konuşlanan birliklere ulaştırılabilecekti. Bulgaristan ateşkes anlaşmasının imzalandığı tarihten on gün sonra Çatalca'daki ordusunu ikmale başlayabilecekti. Ateşkes anlaşmasının son hükmü, barış görüşmelerinin Londra'da 13 Aralık günü başlaması yönündeydi.[84]

Kâmil Paşa Kabinesi de 4 Aralık günü akşam beş buçukta yaptığı bir resmî açıklamayla ateşkesin imzalanmış olduğunu Türk kamuoyuna duyurdu.[85] Resmî bildiride Türkiye ile Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan arasında ateşkesin imzalandığı söylendikten sonra şartlar arasından yalnızca her iki tarafın ordusunun işgal ettiği yerlerde kalacağı ve barış görüşmelerine yakında başlanacağı kamuoyuna bildirildi. Resmî bildiride bir de ateşkes anlaşmasını imzalamadığı için yalnızca Yunanistan ile savaş halinin devam ettiği açıklaması yer aldı. Ateşkes imzalandığı için Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile karşılıklı olarak silâhlı çatışmaların durdurulduğu bilgisi verildi. Bildirinin bundan sonrası Türk kamuoyunu aldatmak üzere kaleme alınmıştı: Resmî açıklamada İşkodra ve Edirne şehirlerine ikmal yapılacağı iddia ediliyordu.[86] Böylece, *İkdam* dahil, Türkiye'de yayınlanmasına Hükûmet'çe izin verilen tüm gazeteler kamuoyuna 5 Aralık'ta bu yanlış bilgiyi aktarmış oldular.[87]

---

84 "Die Bedingungen des Waffenstillstandes", *Neue Freie Presse*, 4 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 2; "Die Bedingungen des Waffenstillstandes", *Pester Lloyd*, 4 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Les conditions de l'armistice", *Le Temps*, 5 Aralık 1912, s. 6; "L'Armistice: Les conditions de la suspension d'armes", *Le Figaro*, 5 Aralık 1912, s. 2; ve "Concessions to the Allies: Divided Opinions", *The Times*, 5 Aralık 1912, s. 6.

85 "Das verzögerte türkische Communiqué: Die Türkei behauptet, Adrianopel werde verproviantiert", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 5 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

86 "Die Friedensverhandlungen: Eine offizielle Mitteilung", *Pester Lloyd*, 5 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Amtliche türkische Verlautbarung des Waffenstillstandes" ve "Das Waffenstillstandsprotokoll", *Neue Freie Presse*, 5 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 4; "Das verzögerte türkische Communiqué: Die Türkei behauptet, Adrianopel werde verproviantiert", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 5 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Proklamation des Waffenstillstandes in Konstantinopel", *Reichspost*, 5 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; "Le ravitaillement d'Andrinople", *Le Figaro*, 5 Aralık 1912, s. 2; "Views in Constantinople: The Greek Demands", *The Times*, 5 Aralık 1912, s. 6; "The Turkish Delegates", *The Times*, 6 Aralık 1912, s. 7; "Food for Adrianople", *The Manchester Guardian*, 6 Aralık 1912, s. 10; ve "The Porte and Peace: Internal Difficulties", *The Times*, 10 Aralık 1912, s. 7

87 "Balkanlarda Harb: Mütareke Akdedildi", *İkdam* 22 Teşrin-i Sani 1328/5 Aralık 1912, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, *8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 118.

Hükûmet'i destekleyen *Yeni Gazete*, *İkdam* ve *Sabah* gibi gazeteler yalnızca bu yanlış bilgiyi aktarmakla kalmadılar; aynı zamanda, ateşkesin imzalanmış olmasından dolayı esen olumlu havadan faydalanarak barış için son derece iyimser yorumlarda bulundular. Türk kamuoyunu 'yatıştırma' işlevi gören *İkdam* gazetesi daha ateşkes imzalanmadan Edirne ve Dedeağaç'ın Türkiye'de kalacağını ve Makedonya'nın özerk bir bölge olarak ilân edilip başkentinin Selânik olmasının karara bağlandığını müjdelemişti.[88] Kâmil Paşa'yı destekleyen *Yeni Gazete* 5 Aralık tarihli sayısında Türkiye'nin lehine bir barışın olacağı umudunu taşıyan bir yazı yayınladı. *Yeni Gazete*'ye göre, Dedeağaç ve Kırk Kilise Türklerde kalacaktı. Monarşist gazetelerin bu gerçeklikten yoksun aşırı iyimserlik havasını *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* gazetesinin İstanbul muhabiri alaycı bir dille eleştirdi.[89]

6 Aralık tarihli *Le Temps* gazetesi ateşkes şartlarını sıralarken açıkça Edirne ve İşkodra'nın durumlarına değinmiş ve kuşatma altındaki bu müstahkem mevki ve şehirlerin ikmal edilmeyeceğini özellikle vurgulamıştı. Ateşkes şartlarına göre, bu şehirlere ne silâh, ne de gıda ikmali yapılabilecekti. Gazetenin haberine göre, Türkiye'de estirilmeye çalışılan iyimserlik havasının tam tersine, "büyük ihtimalle Londra'da yapılacak olan barış konferansında buralar zaten terk edilecekti." *Le Temps* gazetesi de, ateşkesteki diğer maddeler ile birlikte düşünüldüğünde, Edirne'nin terki lehine bir tahmin yürütülebileceği kanısı taşımaktaydı.[90]

Hükûmet'in, Edirne'ye ikmal yapılacağı iddiasıyla yaymaya çalıştığı bu iyimser hava, doğal olarak, çok uzun sürmedi. 4 Aralık günkü *The Times* gazetesinde Sofya muhabirinin Türklerin hem demiryolunun kullanımı konusunda, hem de Karadeniz'deki ablukayı kaldırma konusunda büyük ödün verdiğini bildirmesinin hemen ardından 6 Aralık tarihli yarı-resmî Bulgar gazetesi *Mir* de Türkiye'den gelen ve "uydurma" olarak niteleidği haberlere son derece sert bir tepki gösterdi. *Mir*, Türkiye'deki yetkililerin bu beyanlarının hiçbir şekilde imzalanmış olan ateşkes protokolündeki maddelerle benzerliği olmadığını açıkladı. Ateşkes anlaşmasında Edirne ya da kuşatma altındaki herhangi bir şehrin ikmali söz konusu edilmemişti. Tam tersi bir durum söz konusuydu.[91] Ayrıca, Sofya'daki güvenilir kaynaklardan alınan haberlerde Türk-Bulgar sınırını Meriç ve Ergene ne-

88 "Les négociations: Premier résultat", *Le Figaro*, 1 Aralık 1912, s. 1.

89 "Die türkischen Hoffnungen auf England", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 6 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

90 "Observations sur l'armistice", *Le Temps*, 6 Aralık 1912, s. 2.

91 "Concessions to the Allies: Divided Opinions" *The Times*, 5 Aralık 1912, s. 6; ve "The Reported Provisioning of Fortresses", *The Manchester Guardian*, 7 Aralık 1912, s. 1. Ayrıca bkz., "The Terms of the Armistice: Fortresses Not to Be Revictualled", *The Manchester Guardian*, 5 Aralık 1912, s. 9.

hirlerinin oluşturacağı ve içinden demiryolunun geçtiği Çorlu'nun da sınır istasyonu olacağı düşünülüyordu.[92] *The Manchester Guardian* gazetesinde basılan haritada da yeni sınır çizgisi Karadeniz'de Midye'den Ege Denizi'nde Saros Körfezi'ne doğruydu; ve *Le Temps* gazetesinin haberi ile bire bir örtüşmekteydi.[93]

Bu resmî Bulgar açıklaması ve diğer duyumlar İstanbul'daki askerî ve muhalif siyasî çevrelerde bomba etkisi yaptı. Bab-ı Âli basına verdiği bilgide müstahkem kalelerin ikmali işinin kesinlikle yapılacağı bir ateşkes anlaşması imzalandığını söylemişti. Halbuki şimdi, Türkiye'nin resmî makamlarının vermiş olduğu bu bilgi Bulgaristan'daki resmî makamlar tarafından kesin bir dille yalanlanıyordu. Ateşkesle başlamış olan iyimser hava bir anda dağıldı. 5 Aralık günü Çatalca'dan İstanbul'a gelen Nâzım Paşa'nın muzaffer bir kumandan gibi coşkuyla karşılanışının ve sokakların "Nâzım'ın askerleri memleketi kurtardı," nidalarıyla yankılanışının üzerinden daha iki gün geçmeden Paşa son derece sert bir dille eleştirilmeye başlandı.[94]

Hükûmet'in Edirne'nin ikmali hakkında tatmin edici bir açıklama yapmamış olması Türk kamuoyunu endişelendiriyordu. Monarşist *Sabah* gazetesi halkın endişelenmesine gerek olmadığı görüşündeydi. 7 Aralık tarihli muhalefet gazetesi *Tercüman-ı Hakikat* Hükûmet'in yapmış olduğu açıklamayla Edirne'ye ikmal yapılacağının duyurulmuş olmasından dolayı tüm Osmanlıların sevindiğini kaydettikten sonra Bulgar resmî haber ajansının ateşkes anlaşması şartları arasında ikmal işinin olmadığını açıklamasıyla kamuoyunun şok olduğunu yazdı. Türk ve Bulgar makamlarının birbirleriyle çelişen açıklamalarda bulunduklarına dikkat çeken gazete "Bulgar açıklamasının yanlış olduğunu düşünüyor ve Osmanlı Hükûmeti'nden açıklama bekliyoruz," diyordu. Basına uygulanmakta olan ağır sansür ve baskı göz önüne alınırsa, Hükûmet'i doğrudan yalan açıklama yapmakla suçlamak mümkün olamayacağından, *Tercüman-ı Hakikat* Edirne'nin ikmal edilmeyeceği gerçeğini ancak bu yolla kamuoyunun dikkatine sunabiliyordu.[95]

Ordunun Nâzım Paşa'dan sonra en yüksek mevkiini işgal eden Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa *bile* Çatalca'daki ateşkes görüşmelerinin içeriğinden *hiçbir* şekilde haberdar edilmemiş, Türkiye için son derece ağır şartlar içeren

92 "Die neue türkisch-bulgarische Grenze", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 5 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2.

93 "What Will Be the New Boundary of Turkey in Europe?", *The Manchester Guardian*, 7 Aralık 1912, s. 11.

94 "Eintreffen Nazim Paschas und des Generalstabes in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 6 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 5; ve "Die Hoffnungen der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 9 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

95 "Die türkischen Friedensunterhändler", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 8 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

bu protokol Kâmil Paşa Kabinesi üyeleri dışında *herkesten* gizlenmişti.[96] *Yeni Gazete* 20 Aralık'ta ikmal konusuna 'açıklık' getirme ihtiyacını duydu. Hükûmet tarafından yönlendirilen gazetenin hiçbir inandırıcılığı olmayan yazısına göre, hukuk danışmanlarının ateşkes görüşmeleriyle meşgul olduğu bir sırada Bulgar delegeler masaya kuşatma altındaki şehirlere ikmal işinin kayda geçmediği bir belge çıkartmışlar. Bu metin de ya dikkatsizlik yüzünden, ya da tartışma için zaman olmadığından imzalanmış. Bulgar delegeler kendilerine verilen ve Türk Hükûmeti'nin onaylayıp teslim ettiği ilk metni sözlü olarak kabul ettiklerini söylemişler. Bu ilk metinde kuşatma altındaki şehirlere günlük ikmal yapılması şartı varmış.[97] Kâmil Paşa Kabinesi'nden yana yorumlar yapan *The Times* bile, eğer bu haber doğruysa Türk delegelerinin çok dikkatsiz davranmış olduklarını itiraf ediyordu.[98]

Ateşkes görüşmelerinin yapılmaya başlandığı 24 Kasım ile Londra'da Barış Konferansı'nın toplandığı 16 Aralık tarihleri arasında Türkiye'de zaten örselenmiş olan anayasal düzenin Kâmil Paşa Kabinesi tarafından büsbütün ortadan kaldırılmak istendiğine dair bazı ciddi emareler ortaya çıktı.

Balkan ülkeleriyle resmen 8 Ekim tarihinde savaşın başlamasıyla birlikte Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'nin istifa edip yerine Kâmil Paşa Kabinesi'nin kurulması, zaten 1912 yazındaki darbeyle 'geçici' bir süre için rafa kaldırılmış olan parlamenter düzenin geleceği hakkındaki kuşkuları daha da artırmıştı. Kâmil Paşa'nın eski mutlakiyetçi ve bürokratik düzene geçmek için fırsat kolladığı 1908 Devrimi'nden beri Türk kamuoyunun bildiği bir gerçekti. 1912 yazındaki darbeden sonra Kâmil Paşa'nın iktidara gelme-

---

96 Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa anılarında konu ile ilgili olarak şunları yazıyor: "Üç gün [17-19 Kasım arası] süren Çatalca Savaşı düşmanın başarısızlığıyla sonuçlandı. Birkaç gün sonra İstanbul'dan gelen emir üzerine Nâzım Paşa ve Ticaret Nazırı Reşid Paşa ile Kurmay Albay Ali Rıza Bey mütareke yapmak üzere Çatalca'ya gittiler. Delegeler ilk karşılaşmadan memnun döndüler. Adeta diğer düşmanlar aleyhine Bulgarlarla birleşme ümidinde görünüyorlardı. Fakat daha sonraki görüşmelerin sonuçlarını bizden gizli tuttular. Sonradan anlaşıldı ki, imzalanan mütareke cidden her yönden zararlı şartları içeriyordu. Sözgelimi Bulgarların, demiryollarının Edirne istihkâmları içinden geçen bölümünden kontrolsüz olarak her türlü nakliyatta bulunmalarına izin verildiği halde, biz Edirne'ye, İşkodra'ya bir zerre bile göndermekten yasaklanmıştık" (Ahmed İzzet [Furgaç], *Feryadım*, s. 138).

97 "Ein türkischer 'Irrtum': Der Verproviantierung der Festungen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 21 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 2; "Ein Irrtum im Waffenstillstandsprotokoll", *Pester Lloyd*, 21 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Alleged Breach of Faith", *The Times*, 23 Aralık 1912, s. 6.

98 "Alleged Breach of Faith", *The Times*, 23 Aralık 1912, s. 6. İnanılması mümkün olmayan bu 'açıklama'yı Hariciye Nazırı Nouradunghian'ın ikmal konusunda bilgilendirilmek isteyen Paris Büyükelçisi Mehmed Rıfat Paşa'ya gönderdiği 20 Aralık 1912 tarihli notta da hemen hemen aynı ifadelerle görmek mümkündür. Son derece ilginç olan nokta, Yusuf Hikmet Bayur'un bu 'açıklama'yı gerçek neden olarak görmeyi tercih etmesidir (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 141).

mesi için İttihadcılar epeyce uğraşmışlar ve sonunda Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi kurulup Kâmil Paşa kabinede çok da etkin olmayan bir göreve getirilerek durum o an için 'kurtarılmıştı;' fakat Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadr-ı âzamlık makamını çok uzun süre işgal edemeyeceği daha baştan belliydi. Korkulan değişiklik Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte gerçekleşince, parlamenter düzenin bir daha geriye dönüşü olmayacak bir şekilde yok edileceğine dair kuşkuları haklı çıkaracak gelişmeler hemen sırayla gelmeye başladı.

Kâmil Paşa Sadr-ı Âzam olduktan sonra anayasal düzeni olumsuz yönde etkileyen ilk icraati savaşı gerekçe gösterek yapılması vaat edilmiş olan genel seçimleri belirsiz bir tarihe ertelemesi olmuştu. Her ne kadar savaş gerekçesi haklı gibi gözükse de, Kâmil Paşa'nın özellikle 1908 Devrimi'nden sonra oynadığı siyasal rolü yakından takip edenler seçimleri erteleme kararının alınmasına, son derece haklı nedenlerle, endişeyle baktılar. Seçimlerin ertelenme kararının açıklanmasından kısa bir süre sonra, pek de anlaşılamayan bir nedenden dolayı, 1911 yılının Kasım ayında monarşistlerin kurmuş olduğu Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kendi kendine parti faaliyetlerini durdurduğunu ve parti şubelerini kapattığını açıklaması şüpheleri iyice artırdı. Bunun hemen ardından Kâmil Paşa Kabinesi'nin emrindeki Divan-ı Harb-i Örfi'nin parti faaliyetlerini yasaklayarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şubelerini kapatma emri vermesi mutlakiyetçilerin esas amaçlarının ne olduğu hakkında Türkiye'deki kamuoyunda hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde netlik kazanmış oldu.[99]

Kasım ayı ortalarıyla sonları arasında, Kâmil Paşa Kabinesi'nin en becerikli mutlakiyetçi üyesi Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey]'in özel çabalarıyla, tüm ülke çapında bir İttihadcı avının başlatılması anayasal düzeni rafa kaldırma konusunda Hükümet'in ne kadar kararlı olduğuna dair bir başka delil oluşturdu. Bu İttihadcı avında yalnızca İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleri ve parti liderleri değil, aynı zamanda İttihadcı olan ya da anayasal düzenden yana duruşlarıyla tanınan ülkenin önde gelen gazetecileri de Divan-ı Harb-i Örfi tarafından, çoğu durumda hiçbir gerekçe gösterilmeden, tutuklanmış ve cezaevine konulmuştu.[100] Anayasal düzeni ortadan kaldırmak ve Padişah'ı öldürerek bir cumhuriyet ilân etmek dahil akla gelmez uydurma iddialarla kamuoyunda İttihadcılar aleyhine hava oluşturulmaya çalışılmış, ancak bu iddiaları destekleyecek tek bir kanıt gösterile-

99 "A Constantinople", *Le Temps*, 13 Kasım 1912, s. 2.

100 "Arrestations de membres d'Union et progrès", *Le Temps*, 18 Kasım 1912, s. 3; "Les arrestations de Constantinople", *Le Temps*, 19 Kasım 1912, s. 2; "Nouvelles arrestations d'unionistes", *Le Temps*, 24 Kasım 1912, s. 2; "L'action contre les Jeunes-Turcs", *Le Figaro*, 27 Kasım 1912, s. 2; ve "Une publication de la cour martiale de Constantinople", *Le Temps*, 27 Kasım 1912, s. 2.

memişti. Tutuklamalar Hükümet'ten para alan muhbirlerin ifadelerine dayanılarak yapılmıştı.[101]

Anayasal düzeni adım adım ortadan kaldırmayı hedefleyen bu mutlakiyetçi zihniyetin henüz ateşkes anlaşması imzalanmadan önceki son halkası Kasım ayının son günlerinde gün ışığına çıktı. Ermenice yayınlanan *Loussardzag* gazetesi 26 Kasım günkü sayısında Hükümet'in Meclis-i Mebusan'ı ortadan kaldırma ve yerine Şura-yı Devleti koyma niyetinde olduğunu haber verdi.[102] Avrupa basınında haber çarpıcı başlıklarla çıktı. *Neue Freie Presse* gazetesindeki başlık şuydu: "Türk Anayasasının Feshi." *The Manchester Guardian* "Türk Anayasası Tehlikede mi?" diye soruyordu. Haber *Prager Abendblatt* gazetesinde "Anayasal Türkiye'nin Sonu mu? Söylentilere Göre Anayasa Feshedildi" başlığıyla verilmişti. *Tages Post* "Türk Anayasının Feshi" başlığı atarken *Pester Lloyd* haberi "Türkiye'nin Hükümet Şekli" başlığıyla duyurmaktaydı. Güvenilir kaynaklardan alınan bilgiye göre, Kâmil Paşa Kabinesi 1908'den beri yerleştirilmeye çalışılan anayasal düzeni tamamen değiştirecek bir çalışmayı tamamlamış, mazbata hazırlanmış ve Padişah'ın onayına sunulmuştu. Padişah'ın da bunu birkaç gün içinde onaylayıp kamuoyuna duyurması bekleniyordu. Mazbataya göre, 1908 Devrimi'nden 1912 yılına kadar geçen dört yıllık deneyim göstermişti ki, anayasal düzen Türkiye için ne uygun, ne de faydalı olmuştu. Bu tespiti yapan Hükümet, devletin 'âli menfaatleri' doğrultusunda Kanun-u Esasi'yi yürürlükten kaldırmaya karar vermişti. Yasama işlevinden sorumlu olan Meclis-i Mebusan'ın yerine Hıristiyan üyelerin de atanmasıyla 'güçlendirilecek' olan Şura-yı Devlet geçecekti. Şu farkla ki, hükümet Şura-yı Devlet'e karşı sorumlu olmayacaktı – yani, mutlakiyetçi düzenlerde olduğu gibi, ne seçimlerle oluşacak bir parlamentodan, ne de bu parlamentoya karşı sorumlu bir hükümetten söz edilebilecekti.[103]

Viyana'da çıkan liberal eğilimli *Neue Freie Presse* gazetesi bu haberi verdiği sayfada bir de Türkiye'deki anayasal hareketlerin tarihini incelediği uzun bir değerlendirme yazısı yayınladı. 1876 yılında Midhat Paşa'nın önderliğinde ilân edilen Kanun-u Esasi'den, bu anayasayla Türkiye'de ilk defa kurulan Meclis-i Mebusan'dan ve bu meclisin 1877 yılında kapatıldığından bahseden *Neue Freie Presse* Türkiye'nin 1908 yılına kadar Abdülhamid tarafından

---

101 "Committee Members Released" *The Times*, 17 Aralık 1912, s. 5.

102 "Réaction", *Le Figaro*, 27 Kasım 1912, s. 2.

103 "Der Beschluß des Ministerrates auf Aufhebung der Verfassung", *Neue Freie Presse*, 28 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Regierungsform der Türkei", *Pester Lloyd*, 28 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; "Das Ende der konstitutionellen Türkei? Die Verfassung angeblich aufgehoben", *Prager Abendblatt*, 28 Kasım 1912, s. 2; "Aufhebung der türkischen Verfassung", *Tages Post*, 29 Kasım 1912, s. 3; ve "The Turkish Constitution in Danger? Ministers' Reported Decision", *The Manchester Guardian*, 30 Kasım 1912, s. 7

mutlakiyetçi bir düzen içinde yönetildiğini anlatıyordu. 1908 yılında Genç Türkler Midhat Paşa'nın unutulmuş olan bu eserini yeniden yürürlüğe koymuşlardı. Avrupa'da Türkiye'nin yeniden canlanacağına ve gelişeceğine dair umutlar doğmuştu. Şimdi Kanun-u Esasi'nin feshi tüm bu çabaların iflas ettiği anlamına gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği konusunda şüpheler oluşacaktı. Halihazırdaki hükûmet Abdülhamid yönetimini aratacak durumdaydı. Kanun-u Esasi'nin feshi Abdülhamid mutlakiyetçiliğine bir dönüş olabileceği gibi otokratik bir sistem altında yeniden şekillenen bir Asya imparatorluğu haline de gelebilirdi. Bu da Türkiye'yi büsbütün çağdaş dünyadan uzaklaştıracaktı. *Neue Freie Presse* bu devirde anayasal düzenin ortadan kaldırılmasına akıl erdiremiyordu.[104]

Hükûmet anayasanın rafa kaldırılacağı haberini hemen 28 Kasım günü yaptığı bir açıklama ile yalanladı.[105] Ancak bu yalanlama hiç de inandırıcı gözükmemekteydi. Daha bu haberin üzerinden birkaç gün geçmeden 31 Mart karşı devrimci darbe teşebbüsünde suçlu bulunup ordudan tardedilmiş olan subayların çıkarılan bir af ile ordudaki görevlerine iade edildikleri açıklandı.[106] 31 Mart'ta anayasal düzeni devirmeye teşebbüs edenlerin örgütleyicilerinden olup daha sonra yurtdışına çıkan ve 1912 yazındaki darbeden sonra yine Türkiye'ye dönen Prens Sabahaddin'in Kâmil Paşa Kabinesi'ne nazır olarak atanacağı söylentileri de Aralık ayı başında ortalıkta dolaşır olmuştu.[107] Paris'te sürgünde yaşayan ve Fransızca olarak yayınladığı İttihadcı düşmanı *Mechroutiette* gazetesiyle diğer bazı monarşist risalelerin sahibi Şerif Paşa ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın başka bazı üyelerinin de Aralık ayı başında İstanbul'a dönmüş olmaları hayırlı bir haber sayılmazdı.[108] Şerif Paşa'nın Kâmil Paşa ve diğer monarşist devlet adamlarıyla İstanbul'a gelir gelmez görüşmeler yapmış olduğu haberleri de 5 Aralık tarihli *Le Temps* gazetesinde çıktı. Gazetelere İstanbul'da verdiği demeçte Kâmil Paşa'nın İngiltere ve Fransa'ya sempati duyduğunu belirten Şerif Paşa,

---

104 "Aufhebung der türkischen Verfassung", *Neue Freie Presse*, 28 Kasım 1912, sabah baskısı, s. 2-3.

105 "Peace Negotiations to Be Continued", *The Manchester Guardian*, 28 Kasım 1912, ikinci baskı, s. 16; "Die Regierungsform der Türkei", *Pester Lloyd*, 28 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Aufhebung der türkischen Verfassung dementiert", *Prager Tagblatt*, 28 Kasım 1912, akşam baskısı, s. 2; ve "Aus Konstantinopel", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 29 Kasım 1912, s. 1.

106 "Officiers réintegrés", *Le Temps*, 2 Aralık 1912, s. 1; ve "Reaktivierung türkischer Offiziere", *Reichspost*, 2 Aralık 1912, s. 2.

107 "Gerücht über den Eintritt des Prinzen Sabah Eddin in das Kabinett", *Neue Freie Presse*, 3 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 6.

108 "Autour de la guerre", *Le Figaro*, 4 Aralık 1912, s. 2; "Constantinople Letter", *The Near East*, 13 Aralık 1912, s. 151; ve Taner Timur, "Bir İttihatçı Düşmanı: Şerif Paşa ve *Meşrutiyet* Gazetesi", s. 19. Şerif Paşa 1913 Ocak ayı başında Türkiye'yi tekrar terk etti (Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 173", *Tanin*, 23 Şubat 1944, s. 2).

buna rağmen Hükûmet'in Üçlü İttifak'ın politikaları aksine hareket etmediğini söylüyordu.[109]

Şerif Paşa'nın Kâmil Paşa Kabinesi'nin ciddi bir siyasal kriz içerisindeyken İstanbul'a gelmiş olması bir tesadüf değildi. Kendisine Türk siyasal hayatında bir yer arayan Paşa'nın, Mizancı Murad Bey ve Miralay Sadık Bey gibi karşı devrimci siyasetçilerle görüşmeler yaptığı gazetelerde yayınlanıyordu. İçinde kendisinin de olduğu bir kabine kurmak için çalıştığı söyleniyordu.[110] *Pester Lloyd* gazetesinin haberine göre, Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde bir bölünme söz konusuydu. Miralay Sadık Bey, yakında Paris'ten geri dönen Şerif Paşa, Mizancı Murad Bey ve diğer Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyeleri bir grup teşkil ediyordu. Bunlar halihazırdaki kabineden memnun olmayanlardı. Bu monarşistler tıpkı işbirliği içinde oldukları Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey] gibi Kâmil Paşa'nın İttihadcıları tamamen siyaset sahnesinden silememiş olmasından şikâyetçiydiler. Kâmil Paşa'nın zayıflığından yararlanarak onun yerine iktidar mevkiine geçmek istiyorlardı.[111] Ancak işleri kolay değildi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan ayrılmış ve muhalefete geçmiş olan Lütfi Fikri Bey ve onunla dirsek teması içinde bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti liderleri ile mücadele etmeleri kolay değildi.[112]

Pester Lloyd muhabirinin 18 Aralık'ta İstanbul'dan bildirdiğine göre, yeni bir hükûmet teşkili ve kendisinin de bu yeni hükûmette görev alması konularında İstanbul'da yaptığı temas ve teşebbüsünde başarılı olamayan Şerif Paşa Paris'e geri dönmüştü. "Alman düşmanı Şerif Paşa," bu sefer, "İttihadcılara karşı yaptıklarına ödül olarak Paris elçiliğini talep" etmekteydi. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin oğlu Muhtar Bey de Şerif Paşa gibi verdiği 'hizmetler'in karşılığı olarak Madrid elçisi olmak istiyordu. Gazeteye göre, Hariciye Nazırı Nouradunghian her iki talebi de geri çevirmişti. Bu red cevabı üzerine, Kâmil Paşa, eğer Şerif Paşa ile Muhtar Bey'in istekleri yerine getirilmezse iktidardan düşürülmekle tehdit edilmişti.[113]

---

109 "La Turquie et la Triple-Alliance: Déclarations de Chérif pacha", *Le Temps*, 5 Aralık 1912, s. 2

110 "Die neuen Rüstungen in der Türkei", *Reichspost*, 17 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

111 "Der Krieg: Die Lage des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 17 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

112 "Beratungen der Jungtürken mit Nasim Pascha", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 15 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

113 "Die inneren Zustände in der Türkei", *Pester Lloyd*, 19 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 4-5. Ayrıca bkz., "Un groupement islamique", *Le Temps*, 24 Aralık 1912, s. 6. Anlaşılan, bu boş bir tehdit değildi. Hükûmet bu haberden yaklaşık iki hafta sonra İstanbul'da gizli bir çete oluşturarak Hükûmet'i devirme teşebbüsünden Şerif Paşa adına çalışan –biri Paşa'nın özel sekreteri Pertev Tevfik Bey olmak üzere– iki kişinin tutuklandığını bildirdi ("Angebliche Entdeckung eines Geheimkomitees in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 7). Pertev Tevfik Bey 9 Ocak'ta serbest bırakıldı ("Uebertriebene Gerüchte über Waffenverhaftungen in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 10 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2).

Her ne kadar Hükûmet gönülsüz bir şekilde anayasal düzene olan düşmanlığını resmen yalanlamak zorunda kalmışsa da, Hükûmet yanlısı monarşist gazeteler, muhtemelen Hükûmet'ten gelen destekle, ısrarlı bir şekilde anayasal düzenin 1908'den beri Türkiye'ye felâketten başka bir şey getirmediğini yazmaktaydılar. *Yeni Gazete* seçimler ve siyasal partilerin gerekliliği ile ilgili olarak dile getirilen görüşleri memleket için fevkalâde zararlı buluyordu.[114] Monarşist gazetelerin anayasa düşmanlığını körükleyen yazılarına tepki, sayısı oldukça azalan ve her an Divan-ı Harb-i Örfi tarafından sansür ve kapatılma tehdidi altında yayınlanan tarafsız veya İttihadcı yanlısı gazetelerden geldi. Hükûmet'in politikalarına muhalefet eden *Tasvir-i Efkâr* gazetesi 8 Aralık tarihli sayısında bir taraftan başlayacak olan barış görüşmelerinde teslimiyetçilikten yana tavır alan monarşistleri ikaz ediyor, diğer yandan da anayasal düzen aleyhtarlarını sert bir dille eleştiriyordu. Lütfi Fikri Bey de *Tanzimat* gazetesinde bazılarının savaş çıktığından beri savaşı bahane ederek yaptıkları anayasal düzen karşıtı propagandayı eleştiriyordu. Parlamentosuz bir siyasal düzenin arzulanmadığını yazan Lütfi Fikri Bey kamuoyunun bu propaganda ile zehirlenmesine karşıydı.[115] Lütfi Fikri Bey *Jeune Turc* gazetesine verdiği demeçte de genel seçimlerin barış anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra yapılıp bir an önce Meclis-i Mebusan'ın işler hale gelmesini istiyordu.[116] Lütfi Fikri Bey Aralık ayı ortalarında gazetesi *Tanzimat*'ta parlamentonun çağrılması isteğini yine gündeme taşıdı. Siyasal krizin ne tarafa evrileceğinin belli olmadığı bu durumda *İkdam* da seçimlerin yapılmasına karşı olmadığını yazmak zorunda kaldı. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* gazetesinin muhabirine göre, tüm bunlar yeni bir şeyler olacağının işaretiydi.[117]

Yapılan ilk açıklamalara göre, Barış Konferansı 13 Aralık'ta Londra'da başlayacaktı.[118] Bu durumda, bir hafta içinde tarafların, barış konferansında müzakereci olarak seçecekleri delegeleri acilen belirlemeleri ve o tarihten önce Londra'ya yollamış olmaları bekleniyordu. Alınan ilk haberlere göre, Türkiye barış konferansına delege olarak Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa, Berlin Büyükelçisi Osman Nizami Paşa ve ateşkes görüşmelerinde de delege olan

114 "Der Zwist der Balkanstaaten die Höffnung der Türken", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 7 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

115 "Die Jungtürken warnen vor Nachgiebigkeit", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 9 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

116 "Der Zerfall der türkischen Regierungspartei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 18 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 4.

117 "Der Umschwung zugunsten der Jungtürken", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 18 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2.

118 "Observations sur l'armistice", *Le Temps*, 6 Aralık 1912, s. 2.

Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın görevlendirilmiş oldukları açıklandı.[119] Londra'ya gidecek olan heyette hukuk müşaviri olarak Reşid Safvet [Atabinen], askeri müşavir olarak Miralay Ali Rıza Bey ve sekreter olarak da Hariciye Nazırı Gabriel Nouradunghian'ın oğlu Paris Büyükelçiliği müsteşarı Hrant Bey bulunacaktı. Heyet 10 Aralık'ta hareket edecek ve 13 Aralık günü Londra'da olacaktı.[120] Ancak Tevfik Paşa, dünya kamuoyu tarafından da duyulduğu üzere, ısrarlı bir şekilde heyette bulunmayı reddediyordu.[121] 8 Aralık'ta Kâmil Paşa'nın kararını gözden geçirmesi için yaptığı son çağrıyı da reddedince, Hükûmet Tevfik Paşa'nın yerine heyete Nafia Nazırı Hulusi Salih [Kezrak] Paşa'yı dahil etti.[122] Tevfik Paşa heyetin başkanlığını kabul etmemiş olduğu için başkanlığa Reşid Paşa getirildi.[123] 10 Aralık günü sabahı heyet Köstence üzerinden demiryoluyla Londra'ya gitmek üzere gemiye bindi. Heyeti Galata Rıhtımı'nda Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ve askeri erkân ile Büyük Güçler'in İstanbul elçileri uğurladı. Tören esnasında Nâzım Paşa Reşid Paşa'yla uzun uzun konuştu. İngiliz Elçisi Sir Gerard Lowther da Reşid Paşa'yla bir görüşme yaptı. Dikkat çekici olan, Alman askerî ataşesinin Osman Nizami Paşa'yı selâmlamasıydı; askerî ataşe, heyeti Alman elçisi adına uğurladı.[124] Uğurlama töreninde İngilizlerin Reşid Paşa'yla, Almanların ise Osman Nizami Paşa'yla görüşmüş olmaları manidardı.

Londra Barış Konferansı ilk önce açıklandığı gibi 13 Aralık, ya da İstanbul'dan 8 Aralık'ta yapılan açıklamada söylendiği gibi 14 Aralık'ta başlayamadı.[125] Osman Nizami Paşa Londra'ya ancak 13 Aralık günü varabilmişti.[126] Barış Konferansı 16 Aralık günü öğlen on ikide Londra'daki St. James's Palace'da İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'in yaptığı bir konuşma ile açıldı.[127] Ba-

119 "The Turkish Delegates", *The Times*, 6 Aralık 1912, s. 7; ve "Die türkischen Friedensunterhändler", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 8 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

120 "Die türkischen Friedensunterhändler", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 8 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Turkey's Peace Delegates", *The Manchester Guardian*, 10 Aralık 1912, ikinci baskı, s. 18; ve "Delegates' Assembly", *The Manchester Guardian*, 17 Aralık 1912, s. 9.

121 "The Peace Delegates", *The Manchester Guardian*, 9 Aralık 1912, s. 9.

122 "The London Conference", *The Times*, 9 Aralık 1912, s. 6; "Turkey's Peace Delegates", *The Manchester Guardian*, 10 Aralık 1912, ikinci baskı, s. 18; ve "Delegates' Assembly", *The Manchester Guardian*, 17 Aralık 1912, s. 9.

123 "The Porte and Peace: Internal Difficulties", *The Times*, 10 Aralık 1912, s. 7

124 "Vor den Konferenzen: Die Fahrt der Friedensunterhändler nach London", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 11 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

125 "The London Conference", *The Times*, 9 Aralık 1912, s. 6; ve "Die Londoner Konferenzen", *Reichspost*, 11 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

126 "The London Peace Conference: Sir Edward Receives Delegates", *The Manchester Guardian*, 14 Aralık 1912, s. 9; ve "Vor Eröffnung der Friedenskonferenz", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 14 Aralık1912, akşam baskısı, s. 1.

127 "Die erste Sitzung", *Reichspost*, 16 Aralık 1912, öğlen baskısı, s. 1; "Eröffnung der Friedenskonferenz", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 16 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1-2; "Der erste Tag der Friedenskonferenz", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 17 Aralık 1912, sa-

rış Konferansı boyunca Londra'daki Büyük Güçler'in temsilcilerinin bir araya gelecekleri ve konferansın gidişatını denetim altında tutacakları Büyükelçiler Konferansı da ilk toplantısını büyük ihtimalle 17 Aralık'ta yapacaktı.[128]

Barış konferansının açılmasıyla birlikte özellikle Edirne'nin geleceği ve Türkiye ile Bulgaristan arasındaki sınır meselesi en önemli iki konu olarak gündeme damgasını vurdu. Yarı-resmî Bulgar *Mir* gazetesi savaş sırasında işgal etmiş oldukları tüm toprakların Bulgarlarda kalacağını yazıyordu.[129] Bulgaristan tarafının başmüzakerecisi olarak atanmış olan Bulgar Milli Meclisi Başkanı Dr. Stoyan P. Danev de, daha konferans başlamadan, 15 Aralık'ta *Le Temps* gazetesine verdiği demeçte Edirne'nin her ne pahasına olursa olsun Bulgaristan'a verilmesi gerektiği görüşünü kesin bir dille dünya kamuoyuna duyurmuş ve şehri almak için savaşa hazır olduklarını söylemişti. Eğer bu konuda taraflar anlaşamazsa Bulgar ordusu İstanbul üzerine saldırıya geçmeye hazırdı.[130] 16 Aralık akşamı Türk ve Bulgar tarafının Londra'da yaptığı toplantıda Edirne'nin geleceğinin ne olacağı konusunun konferansta öncelikli olarak tartışmaya açılması kabul edildi. Edirne konusunda anlaşmaya varılamazsa konferansın dağılacağını her iki taraf da gayet iyi biliyordu.[131] 16 Aralık aynı zamanda ateşkes anlaşması hükümleri doğrultusunda Sofya'dan kalkan ilk trenin Edirne şehrinden geçerek Çatalca'daki Bulgar ordusuna ikmal yapmaya başladığı gündü.[132]

Kâmil Paşa Kabinesi ve Hükûmet'i destekleyen Türkiye'deki basın organları her ne kadar Edirne'nin terkinin söz konusu olmadığı ve Türk-Bulgar sınır çizgisinin Edirne'yi de içine alacak şekilde çizileceği konusunda kamuoyuna güvence vermekteyse de durumun gerçekte hiç de böyle olmadığı yabancı basında çıkan haberlerden belliydi. Daha konferans açılmadan bile

---

bah baskısı, s. 1-2; "Peace Conference Opened: Sir Edward Grey's Welcome", *The Manchester Guardian*, 17 Aralık 1912, s. 9; "The First Peace Meeting", *The Times*, 17 Aralık 1912, s. 6; ve "Die Friedenskonferenz: Die Eröffnung durch Sir Edward Grey", *Reichspost*, 17 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., Ali Kemal, "İlk İctima", *İkdam*, 4 Aralık 1328/17 Aralık 1912, s. 1; Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 259; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 166-176; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 27 Aralık 1912, s. 207

128 "Die erste Sitzung", *Reichspost*, 16 Aralık 1912, öğlen baskısı, s. 1; "Eröffnung der Friedenskonferenz", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 16 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1-2; "Peace Conference Opened: Sir Edward Grey's Welcome", *The Manchester Guardian*, 17 Aralık 1912, s. 9; ve "The First Peace Meeting", *The Times*, 17 Aralık 1912, s. 6.

129 "Bellicose Deputies", *The Manchester Guardian*, 16 Aralık 1912, s. 10.

130 "Déclarations de M. Danef: La Bulgarie et les allainces", *Le Temps*, 15 Aralık 1912, s. 6; "The Foundations of Peace: Turkey and the Allies", *The Observer*, 15 Aralık 1912, s. 10; ve "The Balkan Peace Conference: Bulgaria to Demand Adrianople", *The Manchester Guardian*, 16 Aralık 1912, s. 9.

131 "The Adrianople Question", *The Manchester Guardian*, 17 Aralık 1912, s. 9.

132 "Turkish and Bulgarian Soldiers Fraternising", *The Manchester Guardian*, 17 Aralık 1912, s. 11.

ateşkes anlaşmasıyla sınırın Midye-Enez çizgisi üzerinden müzakereye açılacağı telâffuz edilmeye başlanmıştı.[133] Büyük Güçler de açıktan Türklere Edirne'yi bırakmalarını tavsiye ediyordu.[134]

Türkiye aleyhindeki tutumu son derece bariz olan *The Times* gazetesinin 18 Aralık günkü başyazısı taraflara bir an önce barışı imzalamalarını tavsiye etmekteydi. Balkan ülkeleri halihazırdaki şartlar çerçevesinde bir barışa hemen razı olmazsa ve savaşa gidilirse elde etmiş olduklarından daha azıyla yetinmek zorunda kalabilirlerdi. Büyük Güçler'den Balkanlar'da çıkarları olanlar –yani, Avusturya-Macaristan ile Almanya– işin içine girip toprak taleplerinde bulunabilirlerdi. *The Times*'a göre, Türk tarafının ise düşmanlarından çok daha acil bir şekilde barışa ihtiyacı vardı. Askerî açıdan yeniden başlayabilecek bir savaşa dayanma ihtimali çok zayıftı. Ülke içindeki siyasal durum da hiç parlak değildi. Gazetenin korkusu, eğer barış çabuk imzalanmazsa ülkedeki siyasal yapının anarşiye kayabileceği yönündeydi. İngiltere, barış süreci uzarsa, Kâmil Paşa'nın ayakta kalmasının güçleşeceği görüşünü taşıyordu.[135] Kâmil Paşa'nın barış anlaşması imzalanmadan iktidardan düşmesi ise Kâmil Paşa'nın işbirlikçiliği üzerinden kurulmuş olan planların çökmesi anlamına gelebilecekti.[136] Bunu bilen Hürriyet ve İtilâf Fırkası çevresi –özellikle Kâmil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırı olarak bulunan Ahmed Reşid [Rey]– ve diğer İttihadcı düşmanları hiç geciktirilmeden barış anlaşmasının imzalanmasından yanaydılar.[137]

İngiltere ve Fransa ile Balkan Müttefikleri'nin geliştirdikleri strateji, Kâmil Paşa'nın savaş ve barış sürecini yönetmesi ile çok büyük ölçüde örtüşüyordu. Her iki taraf da Edirne'nin Türkiye'deki kamuoyu açısından ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Türkiye'deki kamuoyunun millî duygular çerçevesinde Edirne ile son derece sıkı bir bağı vardı. Ateşkes ve barış görüşmeleri sırasında sıklıkla yapılan vurgu Edirne'nin Osmanlıların Avrupa kıtasındaki ilk önemli başkenti olması ve burada imparatorluk tarihi açısından önem verilen dinî ve kutsal mekânlar bulunmasıydı.[138] Adı bu kutsal mekânlarla birlikte anılan Edirne'yi düşmana terk etmek Türkiye'deki herhangi bir hükûmetin –hatta, İttihadcıların kalesi kabul edilen Makedonya ve Selânik'in düşmesiyle rahat bir nefes alan ve bunu dile getiren Kâmil Pa-

133 "The Suggested Turkish Frontier in Thrace", *The Manchester Guardian*, 17 Aralık 1912, s. 11.

134 "Vertagung der Friedenskonferenz auf Donnerstag: Die Türken wollen nicht mit den Griechen unterhandeln", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 18 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

135 "Hopes and Fears", *The Times*, 18 Aralık 1912, s. 7

136 "Peace Conference: Turkish Government's Reply Despatched", *The Manchester Guardian*, 19 Aralık 1912, s. 8.

137 "En Turquie: Les ministres ne sont pas d'accord", *Le Figaro*, 12 Aralık 1912, s. 2.

138 "Der türkische Standpunkt: 'Kein Verzicht auf Adrianopel!'", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 17 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2.

şa Kabinesi'nin bile– kolay kolay yapmayı göze alabileceği cinsten bir iş değildi. Risk çok büyüktü.

Kuşatma altındaki Edirne'nin düşmesiyle barış anlaşmasının çok daha kolay bir şekilde imzalanabilmesi arasında sıkı bir ilişki vardı. Bunu hem Bulgar tarafı ve Balkan ülkelerini Türkiye'ye karşı destekleyen Fransa, İngiltere ve Rusya'nın oluşturduğu Üçlü İtilâf, hem de Kâmil Paşa Kabinesi bilmekte ve görmekteydi. Her iki tarafın da beklentisi, Edirne'nin bir an önce düşmesiyle barış anlaşması önündeki bu aşılması son derece güç olan engelin 'kendiliğinden' ortadan kalkmasıydı. Ateşkes anlaşması için yapılan müzakereler sırasında kuşatma altındaki Edirne'ye hiçbir şekilde ikmal yapılmaması konusunda hem Bulgar, hem de Türk tarafının hemfikir olması ve ateşkesi bu "işi kolaylaştırıcı" koşulla imzalaması, Edirne Londra'daki barış görüşmeleri sırasında arzulandığı şekilde düştüğünde hem Bulgar tarafı, hem de Türk tarafı için 'zafer' olacaktı: Bulgarlar, Edirne kendiliğinden düşmüş olduğu için, savaşı kazanan taraf olarak şehri çok daha kolay yoldan elde etmiş olacaklardı. Kâmil Paşa da Edirne'yi müzakere yoluyla düşmana terk etmeden şehirden 'kurtulacağından' ve dolaysıyla, bu pürüzlü nokta kendiliğinden gündemden düşeceğinden iktidarına karşı vatansever ordu mensupları ile İttihadcılar tarafından yürütülen muhalefetten kendisini korumuş olacak, böylece de iktidarını mutlakiyetçilik prensipleri çerçevesinde sağlamlaştırma şansını oldukça artıracaktı.

Her iki tarafın çıkarları için de son derece faydalı görülen bu stratejinin taşıdığı en büyük risk, barış anlaşması imzalanıncaya kadar Kâmil Paşa'nın iktidar koltuğunda sağlam bir şekilde oturup oturamayacağı idi. Kasım ayı ortalarından beri Türkiye'deki siyasal kriz iyice derinleşmeye başlamış ve ortalıkta sürekli olarak Hükûmet'in her an düşebileceği söylentisi konuşulur olmuştu. Ateşkes'in teslimiyetçi bir anlayışla imzalanmış olmasıyla birlikte bu risk çok daha artmıştı. Müzakerelerin uzaması Edirne'nin dayanamayıp kısa sürede düşebileceği için iyi, fakat, aynı zamanda, 'boşa' geçirilen her gün Kâmil Paşa'yı hızla iktidardan düşme noktasına getirebileceği için kötüydü. Ateşkes'in imzalandığı Aralık ayının ilk haftası ile Kâmil Paşa Kabinesi'nin barış anlaşmasını imzalamaya karar verdiği Ocak ayının son haftasına kadar geçen süre bu riski çok ciddi boyutlara taşıdı.

4 Aralık'ta –yani, ateşkes anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra– Edirne'nin bir ay daha dayanabileceği görüşü Türkiye'yi destekleyen Alman basınında yazılmıştı. Bulgarların ve Üçlü İtilâf'ın hoşuna gitmeyecek olan bu haber Almanya'nın müzakere sürecinde Türkiye'ye dolaylı olarak verdiği desteklerden biriydi.[139] Ancak şurası bir gerçekti ki, *The Manchester Guard-*

139 "Adrianopel noch einen Monat widerstandfähig", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 4 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1.

ian gazetesinin de yazdığı gibi, geçen her gün, Edirne, Yanya ve İşkodra'nın düşüşünü kolaylaştırmaktaydı.[140]

Konferansın başlamasıyla Üçlü İtilâf devletlerinin İstanbul'daki baskı politikası da yoğunluğunu artırdı.[141] Barış anlaşmasının kısa bir sürede Balkan Müttefikler lehine sonuçlanması için devrede olan Üçlü İtilâf devletlerinden Rusya, İstanbul'daki elçisi Michael Nikolaevich de Giers aracılığıyla, Edirne'yi terk etmesi için Türkiye'ye baskı uyguladı. 19 Aralık günü Hariciye Nazırı Gabriel Nouradunghian ile görüşen elçi Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılmasını Rusya'nın Türkiye'ye karşı o zamana kadar sürdürmekte olduğu 'barışçıl' politikasının devamı için şart olduğunu söyledi.[142] 23 Aralık günü öğlen saatlerinde Nouradunghian'la tekrar görüşen Rus elçisi de Giers bu sefer Türkiye'nin Edirne'den vazgeçmek istememesi yüzünden eğer yeniden savaş başlarsa Rusya'nın tarafsız kalamayacağını bildirdi.[143] Dahası, Rusya Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında yeniden savaş başlarsa Türkiye'nin Rusya'ya sınırı olan bölgelerdeki Kürd ve Ermenileri de ayaklanmaya teşvik edeceğini diplomatik bir dille Paris elçisi Alexander Izvolsky aracılığıyla Fransız Başbakanı Raymond Poincaré'ye de iletmişti.[144]

Üçlü İtilâf'ın diğer üyesi Fransa da 20 Aralık'ta harekete geçti. Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Maurice Bompard Hariciye Nazırı'nı ziyaret etti. Bompard Üçlü İtilâf tarafından uygulamaya konulan bu baskı politikası çerçevesinde Edirne'nin terk edilmemesi durumunda savaşın tekrar başlamasının kuvvetle muhtemel olduğunu söyleyip, Türkiye'nin böyle bir olası savaş halinden sonra durumunun halihazırdakinden daha da kötü olacağını ve iyice güçsüzleşeceğini ekleyip sözü barış olmazsa Anadolu'da karışıklıklar çıkabileceği noktasına getirdi. Bunun da, Büyük Güçler'in Türkiye'nin içişlerine müdahale etmesi sonucunu doğuracağını söyledi.[145]

Bompard'la aynı gün, fakat onun görüşmesinden sonra, Alman elçisi Baron Hans von Wangenheim da Hariciye Nazırı Nouradunghian'ı ziyaret etti. Wangenheim da Türkiye'nin Edirne'yi terk etmemekte ısrar etmesi durumunda Bulgaristan ile barışın imzalanmasının zorluğundan bahsetti. Nouradunghian Alman elçisine Kâmil Paşa, kendisi ve diğer bazı kabine üyelerinin Edirne'nin terki konusunda ısrarcı olmadıklarını, ancak hem kabine içinde başka nazırların,

---

140 "Possible Objects of Delay", *The Manchester Guardian*, 18 Aralık 1912, s. 10.

141 "La question d'Andrinople et les puissances", *Le Temps*, 24 Aralık 1912, s. 6; "Die Mächte raten der Türkei zur Nachgiebigkeit", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1-2; ve "Botschafterreunion und Friedenskonferenz: Intervention der Mächte", *Pester Lloyd*, 25 Aralık 1912, s. 9.

142 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 190.

143 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 198.

144 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 198-199.

145 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 191.

hem de Türk kamuoyunun ve ordudaki subayların oldukça büyük bir kısmının, içinde padişah mezarlarının da bulunduğu Edirne'yi muhafaza etme konusunda kararlı olduklarını söyledi; ve ekledi: "Maalesef, orduya [kabinenin] isteklerini kabul ettirmek için Hükümet'in elinde hiçbir kudret yoktur."[146]

Hariciye Nazırı Nouradunghian yine aynı gün bir görüşme de İngiliz elçisi Sir Gerard Lowther ile yaptı. Barış Konferansı'ndaki Türk müzakerecilerin Edirne'nin terk edilmeyeceği konusunda verdikleri sert demeçlerin Londra'da iyi bir etki bırakmadığını söyleyen elçi, Türk tarafına sükûnet tavsiye etti. Nouradunghian, o zamana kadar Türkiye'nin resmi ağızlardan dillendirdiği, Edirne üzerinde anlaşılamazsa barış müzakerelerinin sona erdirilmesi ve savaşın yeniden başlaması gerektiği görüşünü İngiliz elçisine tekrarlamadı. *Tam tersine*, Edirne'nin terki meselesinin Londra'da eşzamanlı olarak toplanan Büyükelçiler Konferansı'nca karara bağlanmasını önerdi. Nouradunghian'ın bu sözlerinden Sir Gerard Lowther, son derece haklı olarak, Hükümet'in Edirne'yi Bulgarlara bırakma sorumluluğunu doğrudan doğruya üzerine almak istemediği ve bunu Büyük Güçler'in baskısı altında yapmış görünmek için kaçamak bir yol aradığı anlamı çıkarttı.[147]

Hariciye Nazırı'nın Fransız, Alman ve İngiliz elçileri üzerinde yarattığı izlenim Edirne'nin Bulgaristan'a terki konusunda Büyük Güçler'in yapageldikleri telkinlere –ya da, tehditlere– Kâmil Paşa Kabinesi'nin direnmeyeceği yönünde oldu. Buna ek olarak, kabine içinde bu konuda birlik olmadığı bilgisini de dolaylı olarak elçilere söylemiş olan Nouradunghian'ın amacının bu durumu birkaç değişik ağızdan duyacağı kesin olan Bulgar tarafını Edirne'yi istemekte ısrar etmesi için yüreklendirmekten başka bir açıklaması olamazdı.[148] Nitekim, 20 Aralık'ta basına yansıdığı şekilde de, Londra'da gazetelere demeç veren Balkan ülkeleri müzakerecileri, ortalıkta dolaşan söylenti ve Türk müzakerecilerin açıklamalarının aksine, Türk tarafının ne Edirne'nin ikmali, ne de terki konusunda çok ısrarcı olacağını düşünmediklerini rahatça söyleyebiliyorlardı.[149] Bulgaristan'ın başmüzakerecisi Dr. Danev *The Manchester Guardian* gazetesi muhabirine verdiği özel demeçte Edirne'yi kesin olarak almaya kararlı olan Bulgarların Edirne'nin ikmalsiz ne kadar dayanabileceği konusunda da güvenilir bilgiye sahip olduklarını açıklamaktan kaçınmıyordu.[150]

---

146 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 191-192.

147 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 193-194. Londra'daki Türk müzakereciler 18 Aralık günü eğer Edirne'nin ikmalinin yapılmasına izin verilmezse görüşmeleri kesip Türkiye'ye dönecekleri tehdidini savurmuşlardı ("Der zweite Tag der Botschafterkonferenz: Die türkischen Bedingungen für die Teilnahme der Griechen an den Verhandlungen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 19 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2).

148 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 194.

149 "The Turkish Instructions", *The Manchester Guardian*, 20 Aralık 1912, s. 9.

150 F P "Demands of the Allies", *The Manchester Guardian*, 20 Aralık 1912, s. 9.

Londra Konferansı'nın dördüncü oturumunun yapıldığı 21 Aralık günü Türk müzakereciler kendilerine İstanbul'dan gelen talimat doğrultusunda Edirne'nin ikmali için bir formül bulunup bulunamayacağını sordular ve bu konu halledilmezse görüşmeleri keseceklerini söylediler. Bu girişimin baştan kabulünün mümkün olmadığını aslında her iki taraf da biliyordu. *Le Temps* gazetesi muhabiri, çok kısa bir süre içinde ortaya çıktığı üzere, Türk Başmüzakereci Reşid Paşa'nın bu tutumunun ciddi bir hamle olmadığı şüphesini belirterek Türklerin yaptığını blöf olarak değerlendirdi. Bunu bilen Bulgar tarafı da bu konunun ateşkes anlaşması ile karara bağlanmış olduğunu söyleyip o şartları tekrar müzakereye lüzum görmediğini Türk tarafına hemen o gün bildirdi.[151] İç politikada karşılaştığı güçlükler yüzünden, Kâmil Paşa Kabinesi durumu 22 Aralık günkü toplantısında yine 'görüştü' ve basına Edirne'nin ikmalinde ısrarcı olunduğu mesajı verildi.[152]

Ancak, hem Bulgarlardan, hem de Büyük Güçler'den gördüğü itiraz ve baskılar karşısında Türk tarafı 23 Aralık'ta yapılan Barış Konferansı'nın beşinci oturumunda Edirne'nin ikmali işinden vazgeçtiğini bildirdi.[153] Bunun üzerine Balkan Müttefikler Türk tarafına barış şartlarını ilân ettiler. Türkiye, Gelibolu yarımadası ve Çanakkale Boğazı hariç, Karadeniz kıyısındaki Midye'nin doğusunda bulunan Malatra Körfezi'nden başlayıp Çorlu üzerinden Marmara Denizi'nde Tekirdağ'ın doğusuna uzanan bir çizginin kuzey ve batısında kalan *tüm* Osmanlı İmparatorluğu topraklarından vazgeçmeliydi. Bu, kuşatma altındaki tüm şehirlerin de –yani, Edirne, Yanya ve İşkodra'nın– doğal olarak terk edilmesi anlamına geliyordu. Türkiye Ege adalarını da Yunanistan'a bırakmalı ve Girit üzerindeki tüm haklarından vazgeçerek adayı elden çıkarmalıydı.[154] Bab-ı Âli'nin Girit adası üzerindeki hüküm-

151 "The Turkish Instructions" ve "Turkey and the Conference", *The Times*, 19 Aralık 1912, s. 6; "The Revictualling of Adrianople" ve "Turkey's Favourable Military Position", *The Manchester Guardian*, 21 Aralık 1912, s. 9; "La Turquie veut recommencer la guerre", *Le Temps*, 21 Aralık 1912, s. 6; "Die heutige Sitzung der Friedenskonferenz", *Reichspost*, 22 Aralık 1912, s. 3; "Die Friedenskonferenz", *Neue Freie Presse*, 22 Aralık 1912, s. 5; "Botschafterreunion und Friedenskonferenz: Die heutige Friedenskonferenz", *Pester Lloyd*, 22 Aralık 1912, s. 4; "Fourth Meeting of the Conference", *The Manchester Guardian*, 23 Aralık 1912, s. 7; ve "Hoffnung der Pforte auf eine Intervention der Mächte", *Neue Freie Presse*, 24 Aralık 1912, s. 3. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 196-197; ve Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*, s. 260.

152 "Die geforderte Verproviantierung Adrianopels", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 23 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; ve "La conférence de la paix", *Le Temps*, 23 Aralık 1912, s. 2.

153 "Nachgiebigere Stimmung der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; ve "Turkish Condition Withdrawn: Heavy Demands on Turkey", *The Manchester Guardian*, 24 Aralık 1912, s. 7.

154 "Turkish Condition Withdrawn: Heavy Demands on Turkey", *The Manchester Guardian*, 24 Aralık 1912, s. 7; "The Peace Terms: The Turks 'Painfully Impressed'", *The Manchester Guardian*, 24 Aralık 1912, s. 7; "Peace Conference at Work: Territorial Demands of the Allies", *The Times*, 24 Aralık 1912, s. 4; "Die Forderungen der Balkanstaaten", *Neue Freie Presse*, 24 Aralık

ranlık haklarından vazgeçmiş olduğunu zaten haber kaynakları son derece güvenilir olan *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* 22 Aralık tarihli sayısında dünyaya duyurmuştu.[155]

Bu şartlar Türkiye'nin koşulsuz teslim olması anlamına geliyordu. Bu duruma kesin bir dille yapılan ilk tepki İttihadcılardan geldi. Kasım ayında yapılan tutuklamalardan önce Avrupa'ya kaçan Hüseyin Cahid [Yalçın] Viyana'dan gönderdiği ve *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 24 Aralık tarihli sayısında basılan yazısında Bulgar ordusunun Çatalca Hattı'nda İstanbul'u tehdit altında tuttuğu bir sırada Türkiye'nin "şerefli bir barış" imzalayamayacağını söylüyordu. *The Times* gazetesinin aşağıladığı Yalçın ve İttihadcılar açısından, barış anlaşması ancak Bulgarlarla yapılan savaşta Bulgaristan yenildikten ve Edirne güvence altına alındıktan sonra imzalanabilirdi.[156] İttihadcıların bu sert çıkışı monarşist basında da karşılık buldu. 25 Aralık tarihli *Sabah* gazetesi Türk müzakerecilerin Londra'ya intihar etmeye değil, barış yapmaya gittiklerini yazdı. Yalnızca şerefli bir barış imzalanabilirdi, yoksa savaşa devam etmek gerekecekti. *Yeni Gazete* de beklenen umut ışığının Londra'da henüz belirmediğini yazarak Balkan Müttefikler'in aşırıya varan taleplerinin olumsuz sonuçlar doğuracağı fikrini beyan etmek zorunda kaldı.[157] Halbuki, daha 23 Aralık tarihli sayısında *Yeni Gazete*, Üçlü İtilâf devletlerinden Fransa'nın Başbakanı Poincaré'nin aslında hiç de Türkiye yanlısı olmayan bir demecinden hareketle, Büyük Güçler'in Türkiye ile Balkan Müttefikler arasında arabulucuk yaparak barış anlaşması konusunda uzlaşılacağı ümidini vermişti.[158]

Bulgarlar 23 Aralık günü Hükûmet'le *doğrudan* görüşmek üzere bir hamle yaptı. Bulgar ordusunun Başkumandan Yardımcısı General Mihail Savov'un güvendiği bir temsilci bizzat Kâmil Paşa ile görüşmek üzere 'gizlice' İstanbul'a geldi. Beraberinde yüksek rütbeli bir ya da iki Bulgar subayla Çatalca'dan İstanbul'a gelen bu 'fevkalâde elçi' Bulgar işadamı ve banker Konstantin Kalchev'di. Filibe doğumlu olan Kalchev İstanbul'da Robert College'de okumuştu ve Kâmil Paşa ile şahsi tanışıklığı vardı.[159] Kalchev 23 Aralık akşamı ve 24 Aralık öğleden sonra Kâmil Paşa ile Edirne'nin terki konusunu görüştü. Bu görüşme Bulgar Hükûmeti'nin onayı olmadan yapılmıştı ve

1912, sabah baskısı, s. 3; "Die Friedensbedingungen", *Reichspost*, 24 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1; ve "Botschafterreunion und Friedenskonferenz: Die Friedensbedingungen", *Pester Lloyd*, 24 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 199-200.

155 "The Ægean Islands: What the Porte Wants to Keep", *The Manchester Guardian*, 23 Aralık 1912, s. 8.

156 "The Young Turks and War", *The Times*, 25 Aralık 1912, s. 5.

157 "The Allies' Demands: Indignation in Turkey", *The Manchester Guardian*, 26 Aralık 1912, s. 5.

158 "Die Londoner Konferenzen", *Reichspost*, 24 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2.

159 Duncan M. Perry, *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870-1895*, s. 246; ve Richard C. Hall, "Civil-Military Conflict in Bulgaria during the Balkan Wars", s. 298.

görüşmenin amacı iş daha fazla uzamadan Edirne'nin Bulgaristan'a teslim edilmesi konusuydu.[160]

Bulgarlar –özellikle de Çar Ferdinand ve General Savov'un temsil ettiği askeri kanat için– Edirne'nin alınması son derece önemliydi.[161] Kalchev'in İstanbul'daki görüşmeleri de General Savov adına bu amaca yönelik olarak yapılmıştı. İstanbul'da Rumca yayınlanan 27 Aralık tarihli *Neologos* gazetesindeki habere göre, Kalchev'le yapılan görüşmede Edirne üzerine bir anlaşmaya varılmıştı. Gazeteye göre, Türk tarafı, eğer Selânik Türk egemenliğinde kalır ve Kavala limanı da Mısır Hidivi'ne verilirse, Edirne'den vazgeçecekti.[162] *Pester Lloyd* da yapılan görüşmede tarafların Türk-Bulgar sınırı ve diğer konuları konuştuklarını yazıyor ve artık barışın yakın olduğuna inanıldığını söylüyordu.[163]

Gabriel Nouradunghian

26 Aralık'ta İstanbul'daki Hariciye Nazırı Nouradunghian'dan Londra'da-

160 "Ein bulgarischer Friedensunterhändler bei Kiamil", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 25 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Die türkischen Gegenvorschläge", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 27 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Günstige Friedenschancen", *Pester Lloyd*, 27 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3; "Keine partiellen Friedensverhandlungen", *Pester Lloyd*, 28 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2; "General Savoff and the Porte: The Alleged Negotiations", *The Manchester Guardian*, 30 Aralık 1912, s. 7; "Die bulgarischen Delegierten in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 31 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 203-204. 'Gizli' yapıldığı düşünülen görüşmelere ait haberler sıcağı sıcağına *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* ve *Kölnische Zeitung* gazetelerinde de çıktı ("Rumoured Secret Negotiations with Bulgaria", *The Manchester Guardian*, 28 Aralık 1912, s. 7). Türkiye'de de 27 Aralık tarihli *Alemdar* gazetesi görüşmenin yapılmış olduğunu içeriğe girmeden teyit etti ("Die angeblichen bulgarisch-türkischen Sonderverhandlungen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 28 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1).

161 Richard C. Hall, "Civil-Military Conflict in Bulgaria during the Balkan Wars", s. 298.

162 "Adrianopel gegen Saloniki!: Die geheimen türkisch-bulgarischen Unterhandlungen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 27 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 2. Benzer duyumları Yusuf Hikmet Bayur da yazmaktadır (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 205-206).

163 "Günstige Friedenschancen", *Pester Lloyd*, 27 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

ki müzakerecilere Kalchev görüşmesi ile ilgili olarak gönderilen notta Kalchev'in Bulgar Hükümeti'nin Makedonya'da başkenti Selânik olan bir özerk bölgeye itirazı olmayacağı söylendi. Ancak notta barış için asıl güçlüğün Bulgarların çok istediği Edirne olduğu yazılıydı. Adalar konusunda ise, bazı şartlar altında, Bulgar görüşünün Türk görüşüne yakın olduğu söylendi.[164] Aynı gün İstanbul'dan yapılan resmî açıklamada Londra'daki başmüzakereci Reşid Paşa'ya konferans için Türkiye'nin yapacağı öneri paketinin gönderildiği açıklandı.[165] Hem Türkiye'deki, hem de Avrupa'daki gazeteler konu ile ilgili olarak verdikleri ve ilk anda birbirleriyle çelişkili gibi gözüken haberlerde sanki ilginç bir pazarlığın parçalarından bahsediyorlardı: *The Times* Barış Konferansı'nda Türk tarafının Edirne, Siroz ve Selânik'in Türkiye'de kalmasını isteyeceğini duyurmuştu.[166] Aynı gazete bir gün sonraki sayısında Edirne'nin Türkiye'de kalacağını, Makedonya ve Arnavutluk'un da özerk bölge ilân edileceğini söylemişti.[167] *Neue Freie Presse* de Edirne ve civarı için Doğu Rumeli'ye benzer bir formül üzerinde konuşulduğunu, Makedonya için de bir özerk bölge yaratılabileceği görüşlerinin dolaştığını yazdı.[168] Yayınlanmasına Divan-ı Harb-i Örfi tarafından izin verilen İstanbul gazeteleri Edirne'nin Türkiye'de kalacağını yazıyordu. Meriç nehrinin batısında bulunan Makedonya'ya özerklik tanınacak ve *İkdam* gazetesine göre, Türkiye savaş tazminatı ödemeyecekti.[169] Savaş tazminatı konusunda Paris'te yayınlanan *Le Temps* –ve o gazeteden nakleden *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*– olayın şöyle bir çözüme kavuşturulmuş olduğunu haber veriyordu: Barış anlaşması ile Edirne Türklere verilecek, ama aynı zamanda yüksek bir savaş tazminatı da ödemeye zorlanacaktı. Tazminatı ödeyemeyecek olan Türkiye mecburen bu tazminat karşılığı kendisine şartlı olarak verilecek olan Edirne'yi elden çıkartmak ve Bulgarlara teslim etmek zorunda kalacaktı.[170]

---

164 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 203-205.

165 "Instructions to Reshid Pasha" ve "Turkish Counter-Proposals to Be Presented", *The Times*, 26 Aralık 1912, s. 4.

166 "Instructions to Reshid Pasha" ve "Turkish Counter-Proposals to Be Presented", *The Times*, 26 Aralık 1912, s. 4.

167 "The Destiny of Adrianople", *The Times*, 28 Aralık 1912, s. 4.

168 "Plâne zu einem Ausgleich über Adrianopel", *Neue Freie Presse*, 28 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1, ve "Eine neue 'Formel' für Adrianopel: Die internationalisierung Salonikis", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 29 Aralık 1912, s. 2.

169 "The Balkan Peace Negotiations: Reported Turkish Counter-Proposals" ve "No Indemnity", *The Manchester Guardian*, 27 Aralık 1912, s. 5; "Die Türkei will Adrianopel behalten und keine Kriegsentschädigung zahlen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 27 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; ve "Die Friedenskonferenz", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 27 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 1.

170 "La question d'Andrinople", *Le Temps*, 27 Aralık 1912, s. 1; ve "Die Türkei will Adrianopel behalten und keine Kriegsentschädigung zahlen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 27 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1.

28 Aralık tarihli Barış Konferansı'nın altıncı oturumunda Reşid Paşa Türkiye'nin karşı-önerilerini masaya koydu. Türk önerileri arasında öncelikli olarak Edirne'nin Türk egemenliğinde kalması vardı. Başkenti Selânik olmak üzere Makedonya'nın özerk bir bölge olarak tanınması ve Balkan Müttefikler'in aday göstereceği ve Padişah'ın onaylayacağı tercihan Protestan bir prens tarafından yönetilmesi isteniyordu. Türkiye Arnavutluk için de benzer bir öneri yapmaktaydı. Osmanlı hanedanından bir şehzadenin beş yıllığına özerkliği tanınan Arnavutluk'un başına geçirilmesi önerilmekteydi. Girit Sorunu'nun bu konferansta müzakere edilmeyip çözümün Büyük Güçler'in takdirine bırakılması önerilirken Ege adalarının Anadolu'nun bir parçası olarak kabul edilerek Türkiye'de kalması istenmekteydi.[171]

Balkan Müttefikleri Türkiye'nin öne koyduğu bu önerileri o günkü toplantıda reddettiler.[172] Bulgar başmüzakereci Danev savaşın nasıl neticelenmiş olduğuna bakmadan Türkiye'nin konferansa bu önerileri getirmesini garipsediğini söylediği konuşmasında Makedonya hakkında da görüşlerini ortaya koydu. Makedonya'nın özerkliğini isteyen Türkiye'nin sanki hâlâ Makedonya üzerinde hakkı varmış da o bölgenin geleceğini şekillendirebilirmiş gibi düşünmesini eleştiren Danev konunun şu anda konuşulmasının erken ve konferansın halihazırdaki seyri düşünüldüğünde de kabul edilemez olduğunu söyledi.[173]

Türkiye resmî olarak Barış Konferansı'na bu önerilerle giderken aslında bu çıkışı büyük ölçüde Türk kamuoyundaki hoşnutsuzluğu gidermek için yapmıştı. İstanbul'daki Hariciye Nezareti ile Avrupa'daki Türk elçileri arasında yapılan gizli yazışmalar Kâmil Paşa Hükûmeti'nin teslimiyetçi tavrını bütün çıplaklığıyla sergilemekteydi. Paris Sefiri Mehmed Rıfat Paşa Fransız Başbakanı Poincaré ile yaptığı görüşmenin sonucunu bildirdiği 27 Aralık tarihli telgrafında Ege adalarının tamamının Yunanistan'a verileceğini, ancak Çanakkale Boğazı'na yakın yerlerdeki adaların silâhsızlandırılacağını söylediğini naklettikten sonra Poincar'nin Rumeli'nin tamamının elden çıkarılmasına Türkiye'nin itiraz etmeyerek Anadolu'daki topraklarını korumaya önem vermesini tavsiye ettiğini bildirdi. Rıfat Paşa'nın nota eklediği kendi görüşleri, kabinedeki baskın görüş ile neredeyse tıpatıp aynıy-

171 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 208-209; "Die heutige Sitzung der Friedenskonferenz: Die große Sitzung", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 28 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 4; "Der Streit um Adrianople: Möglichkeit einer Einigung zwischen der Türkei und Bulgarien", *Neue Freie Presse*, 28 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 2; "Peace Conference: Preposterous Claims by Turkey", *The Observer*, 29 Aralık 1912, s. 7; "Die Gegenvorschläge der Türkei", *Pester Lloyd*, 29 Aralık 1912, s. 3; "The Turkish Terms Presented: Belated Offers of Reform", *The Times*, 30 Aralık 1912, s. 6; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 233.

172 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 209.

173 "Peace Conference: 'Ignoring the Result of the War,'" *The Observer*, 29 Aralık 1912, s. 7

dı: "Bu sözlerde çok haksızlık varsa da, doğruluk da vardır. Bu öğüdü dinlemeye ve yürütmeye yüreğimiz olacak mıdır? Asya'daki imparatorluğumuzun kurtulması için bunu yapacağımızı umarım. Size karşın söz söyleyenler bulunacaktır. Onlara şu denebilir: "Bir ülkeyi bu kadar kötü bir biçimde koruduktan sonra bunu yapanların [yani, Türk ordusu ile İttihad ve Terakki Cemiyeti], ülkenin kalan kısmını kurtarmak isteyenlere engel olmaya hakları yoktur."[174]

Kâmil Paşa Kabinesi Fransa ve özellikle de İngiltere'den gelen bu gibi önerilere son derece açıktı. İngiltere Hariciye Nezareti Müsteşarı Sir Arthur Nicolson'un 28 Aralık günü Londra Sefiri Tevfik Paşa ile yaptığı görüşmede de İngiltere'nin Türkiye'ye tavsiyesi Fransa'nınkinden pek farklı değildi. Nicolson Türkiye'nin barış görüşmelerini kesintiye uğratacak isteklerden kaçınmasını söyledi. Türkiye'nin malî bir sıkıntı içinde olduğu ve ordunun da devleti kurtaracak konumda olmadığı bir durumda Türk tarafı ödün vermez ve savaş eğer yeniden başlarsa Doğu Anadolu ve Suriye'de çıkabilecek ayrılıkçı ayaklanmalar Türkiye'nin Asya topraklarındaki varlığına da, tıpkı Makedonya'da olduğu gibi, son verebilirdi.[175]

Viyana'da yayınlanan *Politische Korrespondenz* gazetesinin 27 Aralık tarihli sayısında Paris muhabiri Büyük Güçler'in Türklere, Barış Konferansı'nı baltalamamak adına, Edirne konusunda tavizkâr davranmalarını telkin ettiklerini ve Türkleri bu konuda ikna ettiklerini yazıyordu.[176] Haber yanlış değildi. Başmüzakereci Reşid Paşa'nın bu önerilere uyarak hemen o günkü Barış Konferansı'nın altıncı oturumunda, daha 23 Aralık'tan beri tahmin edildiği üzere, Edirne'nin ikmali ve Türkiye'de kalması konusunda ısrarcı olmaması ve geri adım atabileceği sinyalini vermiş olması bu baskılara Kâmil Paşa Kabinesi'nin uyduğunun ufak, ama önemli bir kanıtıydı.[177] 29 Aralık tarihli *The Observer* da Çatalca Hattı'nın gerisinde güçlü olsaydı Türkiye'nin Edirne'nin ikmali işinden vazgeçmeyeceğini söylüyor ve Bulgarların Edirne'yi bırakmayacağını savunuyordu.[178]

Kâmil Paşa Kabinesi, her ne kadar resmî olarak Edirne'nin Türkiye'de kalması konusunda kamuoyuna karşı ısrarcı gibi gözükse de, Balkan Müttefik-

---

174 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 207

175 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 209.

176 "Die Aussichten der türkischen Gegenvorschläge", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 28 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1. Ayrıca bkz., "'Amazement' among Balkan Delegates", *The Manchester Guardian*, 28 Aralık 1912, s. 7

177 "Erneute Vertagung der Friedenskonferenz: Die Türken sollen auf die Verproviantierung Adrianopels verzichtet haben", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; ve "Peace Conference: Preposterous Claims by Turkey" *The Observer*, 29 Aralık 1912, s. 7

178 "Peace and the Alternative", *The Observer*, 29 Aralık 1912, s. 6.

ler'in şartlarını kabul ederek bir an önce barışın imzalanmasından yanaydı. Ancak hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, hem de ordunun bir bölümünün bu şartlarla imzalanacak bir barışa şiddetle karşı olduğunu bildiği için sorumluluktan kaçmanın çarelerini aramaktaydı. Durum ciddiydi. En son olarak 28 Aralık günü İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin imzasını taşıyan bildiriler ordudaki subaylara dağıtılmıştı. Bildiride Edirne'nin terk edilmeyerek savaşa devam edilmesi için elden gelen her şeyin yapılması gerektiği söyleniyordu.[179] İttihadcılar alelacele yapılacak onursuz bir barışa karşıydılar.[180] 29 Aralık gece geç vakitlere kadar devam eden kabine toplantısında Barış Konferansı'ndaki pürüzlü noktaların çözümünün Büyükelçiler Konferansı'na devredilmesi kararı alındı.[181] Çözüm Büyük Güçler'in eline bırakılarak Kabine Edirne'yi Bulgaristan'a teslim etme sorumluluğundan kurtulmuş olacaktı.[182]

Barış Konferansı'nın 30 Aralık'ta yapılan yedinci oturumunda Türk tarafı bazı konuların Büyük Güçler'in görüş ve onayına terk edilmesini talep etti.[183] Görünen ve konuşulan oydu ki, Bab-ı Âli, İttihadcıların karşı çıkmalarının önüne geçebilmek için, Büyük Güçler'den barış koşullarını içeren somut öneriler bekliyordu.[184] *The Manchester Guardian* gazetesinin haberine göre, Türkler Makedonya üzerindeki taleplerinden vazgeçmişlerdi. Bulgarlar Edirne'yi istediklerini tekrarlamışlar ve oturumun bu konuda kendileri açısından olumlu ve umutlu geçmiş olduğunu belirtmişlerdi.[185] Oturumun hemen sonrasında Bulgar başmüzakereci Danev basına yaptığı açıklamada, resmî Türk direnişine karşın, Bulgarların sonunda Edirne'yi alacaklarını söyledi. Makedonya konusunda ise Türklerin geri adım attıklarını ve bir sonraki oturumda Türklerin bu taleplerinden vazgeçeceklerini söyledi.[186] 30 Aralık tarihli *The Times* gazetesi de Hariciye Nazırı Nouradunghian'ın Başmüzakereci Reşid Paşa'ya vermiş olduğu Edirne vilâyetinin terk edilmemesi talima-

179 "Powers' Advice to the Porte", *The Manchester Guardian*, 31 Aralık 1912, s. 9.

180 "Die schlagfertige Türkei: Die Jungtürken gegen einen übereilten Friedensschluß", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 30 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1-2.

181 "Impossibility of Ceding Adrianople", *The Manchester Guardian*, 30 Aralık 1912, s. 7

182 "Notes of the Week", *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 233.

183 "The Conference: To-Day's Meeting", *The Manchester Guardian*, 31 Aralık 1912, s. 8; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 209-210; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 233. Ayrıca bkz., "Sulh Müzakeratı: Dünkü Sulh Müzakeratı", *İkdam*, 18 Kanun-u Evvel 1328/31 Aralık 1912, s. 1-2; ve "Sulh Müzakeratı: Sulh İhtimalâtı Artıyor", *İkdam*, 19 Kanun-u Evvel 1328/1 Ocak 1913, s. 1-2.

184 "The Discussions at St. James's: Turkish Terms Reduced", *The Manchester Guardian*, 31 Aralık 1912, s. 9. Ayrıca bkz., "Notes of the Week" *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 233.

185 "The Discussions at St. James's: Turkish Terms Reduced", *The Manchester Guardian*, 31 Aralık 1912, s. 9.

186 "Interview with Dr. Daneff" *The Manchester Guardian*, 31 Aralık 1912, s. 9.

tına karşın, resmî çevrelerde barış anlaşmasının yakında imzalanacağı beklentisi olduğunu haber veriyordu.[187]

Bulgar Başmüzakereci Danev'in de dediği üzere, Türk tarafı 1 Ocak 1913 günü yapılan sekizinci oturumda birçok önerisini geri çekti. Türkiye, özerk Arnavutluk'un sınırının saptanması ve yönetim şeklini Büyük Güçler'e bırakmaya razıydı. Ege adalarıyla ilgili sorunların da Büyük Güçler'le birlikte tartışılmasını teklif ediyordu. Türk tarafı Büyük Güçler'in Girit üzerinde hep birlikte kararlaştıracakları bir çözümü de kabul etmeye razı olduğunu açıkladı. Türkiye'nin Bulgaristan'la olan sınırının da Edirne vilâyetinin batısından geçmesini ve Mesta Karasu nehrinin sınır teşkil etmesini teklif etti.[188] Edirne konusunda direnen Bulgarlar ise yalnızca Edirne şehrini değil, henüz işgal edilmemiş olan ve Edirne'nin doğusunda kalan toprakları da istediklerini söylediler.[189] Danev, ayrıca, Edirne'nin zaten birkaç güne kadar düşmesinin beklendiğini söyleyerek, Edirne verilmediği takdirde Bulgar tarafının barış görüşmelerine son vereceğini açıkladı.[190] *The Manchester Guardian* gazetesinde Türkiye'nin Bulgaristan'la olan sınırı konusunda çok büyük ödünler verdiği haberi yayınlandı.[191]

Tüm bu olumsuz havaya karşın Kâmil Paşa Kabinesi'ni destekleyen monarşist basın durumu parlak gösterme çabasındaydı. 2 Ocak tarihli *İfham* gazetesinde Bulgar Başbakanı Geshov'un Kâmil Paşa'ya hükûmetinin Edirne'yi Türklere bırakacağı konusunda garanti verdiği bilgisi yayınlandı. Tam aksi bir durumun söz konusu olduğu bilindiği için, *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* gazetesinin İstanbul muhabiri bu habere bir an-

187 "Die neuen Instruktionen der türkischen Delegierten: 'Kein Verzicht auf Adrianopel - aber Verständigung", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 30 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1; "Die neuen türkischen Instruktionen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 30 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 4; ve "Turkish Hope in the Powers", *The Times*, 31 Aralık 1912, s. 3.

188 "The Peace Negotiations", *The Manchester Guardian*, 2 Ocak 1913, s. 6; "A Big Step towards Peace: Concessions by the Turks", *The Manchester Guardian*, 2 Ocak 1913, s. 7; "Towards Peace: Progress at Yesterday's Conference", *The Times*, 2 Ocak 1913, s. 8; "Die Friedenskonferenz", *Neue Freie Presse*, 2 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Fortschritte des Friedens", *Neue Freie Presse*, 2 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; "Die Friedensverhandlungen: Die türkischen Gegenvorschläge", *Pester Lloyd*, 2 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 6; "Turkey and Adrianople", *The Manchester Guardian*, 3 Ocak 1913, s. 7. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 211-212; Basil Kondis, *Greece and Albania, 1908-1914*, s. 101; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 233; ve "Osmanlı Teklif-i Mukabili: Evvelsi Günkü İctima", *İkdam*, 21 Kanun-u Evvel 1328/3 Ocak 1913, s. 2.

189 "Towards Peace: Progress at Yesterday's Conference", *The Times*, 2 Ocak 1913, s. 8; ve "The Bulgarian Claim to Adrianople", *The Manchester Guardian*, 2 Ocak 1913, s. 8.

190 " 'Adrianopel muß uns werden' - 'Adrianopel wird nicht überlassen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 2 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; "La crise orientale: La Conference de la paix", *Journal des Débats*, 2 Ocak 1913, s. 1-2; ve "Dr. Daneff on the Allies' Terms", *The Manchester Guardian*, 3 Ocak 1913, s. 7.

191 "Turkey and Adrianople", *The Manchester Guardian*, 3 Ocak 1913, s. 7

lam veremediğini yazıyordu.[192] Wolffs Telegraphisches Bureau haberine göre, Hariciye Nazırı Nouradunghian 2 Ocak'ta yaptığı açıklamada Türkiye'nin Ege adalarının hiçbirini bırakmayacağını, Edirne vilâyet sınırları üzerinde ufak-tefek değişiklikler yapılsa bile, kalıcı bir barış olacaksa, Edirne şehri de dahil tüm vilâyetin Türklerde kalması gerektiğini, kalmazsa savaşa devam edileceğini duyurdu.[193] Bu, büyük ölçüde, iç tüketime yönelik bir 'açıklama' idi. İstanbul'daki Hükümet yanlısı akşam gazeteleri hemen o gün barış koşulları hakkında mutabakata varılmış olduğunu ve on güne kadar barış anlaşmasının imzalanacağını müjdeliyordu. Gazeteler, resmî görüşe uygun düşecek şekilde, Edirne'nin Türkiye'de kalacağını yazmaktaydı.[194]

Barış Konferansı'nın dokuzuncu oturumunun yapılacağı 3 Ocak tarihli *The Times* gazetesine göre, Türkler millî gururlarını incitmeyecek bir çözüm üreterek savaşla kaybettikleri topraklardan vazgeçmeyi ve barış imzalamayı düşünüyordu. Bulgar ve Türk müzakereciler arasında sıkça yapılan görüşmelerde bu konunun tartışıldığı düşünülmekteydi. Öyle görünüyordu ki, Edirne'de durum kritikti. *The Times* Edirne'nin teslimi için de görüşmeler yapıldığı tahmininde bulunuyor ve kuşatma altındaki şehrin düşmesi durumunda, doğal olarak Türkiye'nin elinin daha da zayıflayacağını bildiriyordu.[195]

Beklenildiği üzere, 3 Ocak'taki oturumda Türk tarafı parça parça toprak taleplerinden vazgeçti. Trakya'nın batısını Bulgarlara terk etmeyi ve Ege adalarının Türkiye'ye bırakılması halinde Girit'ten vazgeçmeyi kabul ettiler. O günkü oturumun ilk yarısında Türk tarafı Edirne'yi terk etmekten bahsetmedi.[196] Türk tarafının verdiği bu ödünlerin kabul edilip edilmeyeceğini kendi aralarında görüşen Balkan Müttefikler kırk beş dakikalık bir aradan sonra Türklere 6 Ocak tarihine kadar Ege adalarından ve Edirne'den vazgeçmez-

192 "Nach den türkischen Zugeständnissen: Danew warnt vor Optimismus", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 3 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1.

193 "Aeußerungen des Ministers Noradunghian", *Pester Lloyd*, 3 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; ve "'Die Türkei betreffend Adrianopel unerbittlich': Neue Aeußerungen Noradunghians", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 3 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

194 "Müzakerat-ı Sulhiye Hakkında Bab-ı Âli'nin Yeni Kararı", *İkdam*, 20 Kanun-u Evvel 1328/2 Ocak 1913, s. 1; "Neue Instruktionen für die türkischen Delegierten: 'Auf dem besten Wege zum Frieden'", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 3 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "La crise orientale: A Constantinople - Les nouvelles instructions de la Porte", *Journal des Débats*, 4 Ocak 1913, s. 2.

195 "The Ambassadors: Bulgarian Demands in Thrace", *The Times*, 3 Ocak 1913, s. 6. Ayrıca bkz., "Gerüchte über Kapitulationsverhandlungen betreffs Adrianopels", *Neue Freie Presse*, 3 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

196 "Another Turkish Offer: Crete Now Given Up" ve "Turkey's Offer", *The Manchester Guardian*, 4 Ocak 1913, s. 9; ve "The Conference: Further Concessions by the Turks", *The Times*, 4 Ocak 1913, s. 6.

lerse görüşmelerin kesileceğini duyurdular. Bu Türkiye'ye verilen bir ültimatomdu.[197]

Balkan Müttefikler'in ültimatomuna verilecek cevabı görüşmek üzere Kâmil Paşa Kabinesi 4 Ocak sabahı saat onda toplandı. Çok tartışmalı geçen toplantı akşamüstü saatlerine kadar aralıksız altı saat kadar devam etti. Akşam saatlerine kadar süren kabine toplantısında Edirne'nin terk edilmesi konusu ana gündem maddesini oluşturmaktaydı. Hem Edirne, hem de Ege adaları konusunda kabine ikiye ayrılmıştı. Başında Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'nın olduğu –ve azınlıkta kaldığı anlaşılan– bir grup ültimatomun kabul edilerek Edirne'nin terkini içeren anlaşmanın hemen imzalanmasından yanaydı. Bahriye, Maliye ve Evkaf nazırlarının başı çektiği diğer grup ise direnme tarafdarıydı. Londra'daki müzakerecilere Edirne ve adaların Türkiye'de kalması talimatı yollanmasını istiyorlardı. Hariciye Nazırı Nouradunghian da hemen teslim olmaktan yana değildi. Kabine dört kişiye karşı sekiz kişinin oyuyla Bulgarların Edirne'nin teslim edilmesinde ısrar etmesi halinde savaşa devam edilmesi yönünde görüş bildirdi. Yüksek derecede gerilimin yaşandığı kabine toplantısında Kâmil Paşa, görüşü kabul edilmezse istifa edeceği tehdidiyle toplantıyı terk etti. Kabine toplantısını terk ederek konağına giden Kâmil Paşa'nın istifa etmiş olduğu söylentileri üzerine Paşa, yaptığı açıklamada, hastalık nedeniyle evine gittiğini ve herhangi bir istifanın söz konusu olmadığını söyledi.[198] Akşam saatlerinde Hariciye Nazırı tarafından Londra'ya çekildiği söylenen telgrafta Edirne ve Ege adaları konusunda herhangi bir ödün verilmemesi için talimat gönderildiği açıklandı.[199]

Kesin bir karara varamamış olan Kabine ertesi gün Kâmil Paşa'nın konağında yine toplandı. Bu toplantı da toplam beş saat sürdü. İyi haber alan kay-

---

197 "Ultimatum der Balkanstaaten", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 4 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; "Ultimatum der Verbündeten" ve "Die Erklärung der Verbündeten", *Neue Freie Presse*, 4 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Die Friedensverhandlungen: Ein Ultimatum", *Pester Lloyd*, 4 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Turkey's Offer" ve "Another Turkish Offer: Crete Now Given Up" *The Manchester Guardian*, 4 Ocak 1913, s. 9; "Full Time Limit: Turkish Delegates to Reply To-Morrow", *The Manchester Guardian*, 5 Ocak 1913, s. 9; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 214. Ayrıca bkz., Ali Kemal, "Bab-ı Âli ve Müzakerat-ı Sulhiye", *İkdam*, 23 Kanun-u Evvel 1328/5 Ocak 1913, s. 1; "Sulh Müzakeratı: Harb mi, Sulh mü?", *İkdam*, 23 Kanun-u Evvel 1328/5 Ocak 1913, s. 1-2; ve Ali Kemal, "İnkıtâ-ı Müzakerat", *İkdam*, 24 Kanun-u Evvel 1328/6 Ocak 1913, s. 1.

198 "Ein Beschluss der Pforte über Adrianopel", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 2; "Die Gerüchte über eine türkische Ministerkrise", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 7; ve "Die Beschlüsse des türkischen Ministerrats", *Pester Lloyd*, 5 Ocak 1913, s. 3. Ayrıca bkz., "Unklarheit in Konstantinopel", *Reichspost*, 5 Ocak 1913, s. 3.

199 "Die Beschlüsse des türkischen Ministerrats", *Pester Lloyd*, 5 Ocak 1913, s. 3; "Die Antwort auf das Ultimatum vertagt" ve "Der türkische Ministerrat bleibt vorläufig fest", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 5 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; "Turkish Instructions: Delegates to Reject Allies' Ultimatum", *The Manchester Guardian*, 5 Ocak 1913, s. 9; ve "La crise orientale: Les décisions de la Turquie", *Journal des Débats*, 6 Ocak 1913, s. 1.

naklar bu kabine toplantısında da Edirne'nin terk edilmemesi yönünde ısrar edildiğini haber verdiler. Bir gün önce Londra'daki müzakerecilere Edirne'nin terk edilmemesi için gönderilen talimata ek olarak Büyük Güçler'e de yeni bir çağrı yapılması kararlaştırıldı. Agence Ottomane Türkiye'nin Büyük Güçler nezdindeki elçilerine yolladığı talimatta Hükümet'in barışın tesisini arzuladığını, bu yöndeki girişimlere yardımcı olmak üzere Türkiye'nin Edirne vilâyetinin batısındaki *tüm* toprakları terk etmeye hazır olduğunu, ama ne Edirne, ne de Ege adalarının Türklerde kalması şartından vazgeçilemeyeceğini bildirdi.[200]

Agence Ottomane'nın resmî ağızdan Türk Hükümeti'nin toprak ödünü vermeye niyetli olmadığı konusunda Londra'daki müzakerecilere ve Büyük Güçler nezdindeki elçilerine kesin talimat verdiğini söylemesine rağmen, işin gerçeği şuydu ki, Hükümet Ege adalarına tam özerklik vermeye hazır görünüyordu. Edirne'nin Türklerde kalması karşılığı olarak da, Hükümet Edirne'deki tüm kaleler ve müstahkem mevkilerin yıkılmasını, Tunca ve Meriç nehirlerinin sınır teşkil etmesini ve Meriç nehrinin böldüğü şehrin batıda kalan mahallelerinin Bulgarlara terki konusunu kabul edeceğini söylüyordu. Bu arada Kırk Kilise de Bulgarlara terk edilecekti.[201]

Londra'daki Barış Konferansı'nın 6 Ocak günü yapılan onuncu oturumunda Reşid Paşa Türkiye'nin Edirne hariç diğer tüm toprak taleplerinden vazgeçmiş olduğunu açıkladı. Türkiye, başka adalar konusunda ısrar edilmezse, Girit'i de sorun çıkarmadan Balkan Müttefikler'e terk etmeye hazırdı. Türkiye'nin vermeye razı olduğu bu nihai ödünler üzerinde kendi aralarında görüşen Balkan Müttefikler sonuç olarak verilen ödünleri yetersiz bulup Türk teklifini reddettiler ve oturumu kapattılar. Bunun barış görüşmelerinin kesintiye mi uğramış olduğu sorusuna cevaben de Türk tarafına Barış Konferansı'nın askıya alınmış olduğu bilgisini verdiler.[202]

Balkan Müttefikler'in görüşmelere son vermiş olması değil de askıya almış olması büyük ölçüde iki nedenden ötürüydü. Bunlardan birinci ve en önemli olanı kuşatma altındaki Edirne'nin durumu ile ilgiliydi. Günlerdir konuşulduğu üzere, tıbbî malzeme ve yiyecek kıtlığından Edirne hastalık ve aç-

200 "Turkey's Final Conditions", *The Manchester Guardian*, 6 Ocak 1913, s. 7; "Der türkische Ministerrat für die Aufrechterhaltung der türkischen Vorschläge" ve "Ein Rundschreiben der Pforte an die Mächte", *Pester Lloyd*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "La crise orientale: La Conférence de la paix", *Journal des Débats*, 7 Ocak 1913, s. 1.

201 "New Boundaries: Further Concessions West of the Maritza", *The Times*, 6 Ocak 1913, s. 6; ve "Turkey's Final Conditions", *The Manchester Guardian*, 6 Ocak 1913, s. 7.

202 "Sulh Müzakeratı: Son Müzakerat Hakkında", *Ikdam*, 25 Kanun-u Evvel 1328/7 Ocak 1913, s. 1; "Peace Conference: 'Suspended' by the Allies, Not a Rupture", *The Manchester Guardian*, 7 Ocak 1913, s. 9; "Unterbrochen - nicht abgebrochen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; ve "La conference de la paix: Suspension des négociations", *Le Temps*, 8 Ocak 1913, s. 2.

lıktan kırılma noktasına gelmişti. Askeri malzeme ikmali yapılmayan Edirne'de çıkabilecek bir silâhlı çatışmada ordunun direnecek gücü de yoktu. Balkan Müttefikler Edirne'nin düşüşünün an meselesi olduğunu tahmin ettikleri için kısa bir süre daha beklemenin kendilerine bir zarar vermeyeceği görüşündeydi.[203] Bulgarların hesaplarına göre, Edirne on güne kadar düşecekti ve Edirne'nin düşüşüyle de mesele 'kendiliğinden' kolay bir şekilde hallolacaktı.[204]

İkinci neden de Büyük Güçler'in Balkan Müttefikler'e, genel anlamda, itidal tavsiyesiydi.[205] Bu, Büyük Güçler'in tarafsızlık politikasının bir tezahürü değildi. Büyük Güçler arasında bu krizin hangi yönde çözüleceği konusunda tam bir fikir birliği yoktu. Avusturya-Macaristan ciddi anlamda bu kriz boyunca Türkiye'ye destek veriyor, ancak Kâmil Paşa Kabinesi'nden bu desteğine olumlu bir karşılık bulamıyordu. Almanya da kendi dış politikası gereği olarak Balkanlar'da ve Türkiye'de çıkarları aleyhine bir durumun ortaya çıkmaması için çaba sarf etmekteydi. Üçlü İtilâf ile Üçlü İttifak arasındaki dengeyi gözetmek zorunda olan İngiltere ise Balkan Müttefikler'in yanında yer almasına rağmen 'tarafsız' görünme konusunda bir miktar hassasiyet göstermeyi tercih ediyordu. Sir Edward Grey 6 Ocak günkü oturum öncesinde Bulgar Başmüzakereci Danev ile yaptığı görüşmede, özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun karşı çıkması yüzünden, Büyük Güçler'in Türkiye'yi barışa zorlamak amacıyla İstanbul önünde savaş gemileriyle yapmayı tasarladıkları ortak 'deniz gösterisi' konusunda umutlu olmadığını Danev'e aktarmış ve Bulgar tarafına ılımlı bir politika uygulamaları konusunda tavsiyelerde bulunmuştu. Danev'in 'deniz gösterisi' konusundaki görüşü Türk tarafının niyetlerini ne kadar iyi okuduğunun bir kanıtıydı. Danev, tam tersine, Büyük Güçler'in bu gövde gösterisinin başarılı olacağından emindi; çünkü, "Türklerin bütün istedikleri yalnızca görünüşü kurtarmaktı." Danev'e göre, Kâmil Paşa Kabinesi Edirne'den zaten vazgeçmişti.[206]

7 Ocak günü öğleden sonra Londra'da İngiltere Hariciye Nezareti'nde Sir Edward Grey başkanlığında yapılan Büyükelçiler Konferansı'nda Büyük Güçler'in duruma nasıl müdahale edeceği konuşuldu. Söylentilere göre, da-

203 "The Peace Negotiations", *The Manchester Guardian*, 7 Ocak 1913, s. 8; "Peace Delayed: Conference Suspended by the Allies", *The Times*, 7 Ocak 1913, s. 6; ve "Bulgarische Meldungen über die Lage in Adrianopel", *Neue Freie Presse*, 10 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

204 "Das Kalkül der Balkanstaaten: Adrianopel wird in zehn Tagen fallen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Balkan Delegates to Remain in London", *The Manchester Guardian*, 7 Ocak 1913, ikinci baskı, s. 16; ve "Turkey's Attitude towards the Powers: Officers Preparing for War", *The Manchester Guardian*, 10 Ocak 1913, s. 9.

205 "The Intervention of the Powers: Reported to Have Already Taken Place", *The Manchester Guardian*, 8 Ocak 1913, s. 8.

206 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 223.

ha önce tartışması yapılan 'deniz gösterisi' fikrinden vazgeçildi.[207] Dikkat çekecek kadar uzun süren bu görüşmede Büyük Güçler Türkiye'ye uygulanacak baskı konusunda ortak davranılması gereği üzerinde anlaşmaya vardılar.[208] Berlin'den sızan haberlerde de Büyük Güçler'in bir an önce devreye girme konusunda anlaştıkları ve İstanbul'daki elçileri aracılığıyla Kâmil Paşa Kabinesi'ne ortak bir nota verecekleri ortaya çıktı. *Lokalanzeiger* gazetesine göre, Türkiye'ye verilecek ortak notanın metni büyük ölçüde hazırdı. Büyük Güçler yalnızca notayı hangi gün verecekleri konusunda tereddüt içindeydiler.[209] Paris'te yayınlanan *L'Écho de Paris* gazetesi ortak notanın üç gün içerisinde verilebileceğini duyurdu.[210]

Roma'da yayınlanan ve İtalyan resmî görüşünü yansıtan *La Tribuna* gazetesine göre, Büyük Güçler Türkiye'ye verecekleri ortak notada Edirne'yi terk etmeleri gerektiğini söyleceklerdi.[211] 8 Ocak'ta Paris'te Rıfat Paşa ile görüşen Poincaré İstanbul'dan aldığı haberlere göre, Bab-ı Âli'nin Edirne'nin terki konusunda Büyük Güçler'in tavsiyesine uymaya hazır olduğunu bildirdiğini iletti. Rıfat Paşa Edirne'nin teslimi konusunda Fransa ve İngiltere ile aynı görüşteydi. Edirne yüzünden yeniden başlaması muhtemel olan savaş yalnızca Edirne'nin kaybedilmesiyle kalmaz, Anadolu toprakları da tehlikeye girebilirdi. Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alan Yunan donanması aşılamayacağı için de Türkiye'nin Ege'deki adalarını alması mümkün görünmüyordu. Aynı gün, ayrı ayrı hem Londra Sefiri Tevfik Paşa'yı, hem de Başmüzakereci Reşid Paşa'yı makamında kabul eden İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey de Edirne'nin terki işini Büyükelçiler Konferansı'na önereceği bir formül ile çözmeyi düşündüğünü Türk tarafına resmen bildirdi.[212]

9 Ocak'ta gazetelerde çıkan haberlerle Büyük Güçler'in verecekleri ortak

207 "Gerüchte von einer Flottendemonstration gegen die Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 8 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Vermittlung der Großmächte", *Neue Freie Presse*, 8 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

208 "The Powers and the Balkan Question: Reports of Intervention", *The Manchester Guardian*, 8 Ocak 1913, s. 8; ve "Beratungen der Mächte über eine mögliche Vermittlung", *Neue Freie Presse*, 8 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; ve "Die Ansicht in Botschafterkreisen", *Neue Freie Presse*, 8 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., "Vorschläge Greys und Poincarés für eine Vermittlungsaktion", *Neue Freie Presse*, 8 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

209 "Immediate Action Decided Upon?", *The Manchester Guardian*, 8 Ocak 1913, s. 8; ve "Der 'gemeinsame Schritt' der Mächte", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 9 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1.

210 Marcel Nutin, "L'intervention européenne se prépare: On compte qu'elle aura lieu avant trios jours", *L'Écho de Paris*, 8 Ocak 1913, s. 1; ve "Meldung über die Interventionsabsichten der Mächte", *Neue Freie Presse*, 8 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

211 "Die Großmächte für die Abtretung Adrianopels?: Entschädigungen für die Türkei in der ägaischen Inselfrage", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 9 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

212 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, *2/2*, s. 232; ve "Die feiernden Friedensunterhändler", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 11 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1. Sir Edward Grey'in görüşleri için ayrıca bkz., "Sir E. Grey's Proposals", *The Times*, 9 Ocak 1913, s. 5.

notanın içeriği genel hatlarıyla kamuoyu tarafından duyulmuş oldu. Arada hiçbir görüş ayrılığı olduğu izlenimi yaratmamak için ortak notanın Büyük Güçler'in İstanbul'da bulunan elçileri tarafından ortaklaşa olarak Bab-ı Âli'ye teslimi konusunda fikir birliği oluştu. Bu ortak notada arabulucuk ve müdahale isteğinin Türkiye tarafından talep edildiği vurgulanacaktı. Türk müzakerecilerin Londra'da vermiş oldukları ödünlerden bahsedildikten sonra Edirne'nin Bulgarlara terk edilmesinin barışa çok büyük katkıda bulunacağı söylenecekti. Büyük Güçler Edirne'nin terki karşılığında, Kâmil Paşa Kabinesi'nin de daha önce gündeme getirmiş olduğu gibi, şehirdeki Müslüman nüfusun hakları konusunda güvence verecek ve Selimiye Camii ile padişahların defnedildiği mezarlıkları Türkiye'nin koruması ve gözetimi altında bırakacaktı. Çanakkale Boğazı girişindeki adaların Türklerde kalması konusunda anlaşmış olan Büyük Güçler Ege adalarının geleceği konusunda hemfikir değillerdi.[213] Ege adaları konusunda İtalyanlar ile Fransızlar arasında ihtilâf vardı: İtalyanlar adaların Türkiye'ye verilmesi yönünde görüş bildirirken, Fransızlar Yunanistan'a verilmesini istiyorlardı.[214]

8 Ocak'ta Londra Sefiri Tevfik Paşa ve Başmüzakereci Reşid Paşa Sir Edward Grey ile yaptıkları görüşmelerde Edirne'nin terk edilmesi durumunda Türkiye'de ayaklanma çıkabileceğinden ve iktidarın ciddi şekilde sallanacağından duydukları korkuyu dile getirmişlerdi.[215] Bu, Sir Edward Grey'in duymadığı ya da okumadığı bir haber değildi. Görüşmenin yapıldığı günkü *The Times* gazetesinde İstanbul muhabirinin bildirdiğine göre de, Türkiye içinde teslimiyetçiliğe karşı, özellikle ordu içinde, ciddi bir tavır vardı ve muhalefet, barış konusunda zafiyet gösterdiği takdirde, Hükûmet'i ayaklanma ile tehdit ediyordu.[216]

Bu hoşnutsuzluk ve ülke içindeki huzursuzluk ortaya yeni çıkmış bir durum değildi. Kâmil Paşa Kabinesi'nin ateşkes anlaşmasını imzalamasından –ve özellikle de imzalanan ateşkes anlaşmasında kamuoyundan gizlenen Edirne'nin ikmal edilmeyeceği hükmünün açığa çıkmasından– sonra Hükû-

213 "The Powers' Action at Constantinople", *The Manchester Guardian*, 10 Ocak 1913, s. 9. Türkiye'nin Edirne'yi hangi koşullarda terk edeceği ile ilgili olarak bkz., "Notes of the Week" *The Near East*, 3 Ocak 1913, s. 233; "Müzakerat-ı Sulhiye Hakkında Bab-ı Âli'nin Yeni Kararı", *İkdam*, 20 Kanun-u Evvel 1328/2 Ocak 1913, s. 1; "Sulh Müzakeratı: Dünkü Sulh Müzakeratı", *İkdam*, 21 Kanun-u Evvel 1328/3 Ocak 1913, s. 1; "Sulh Müzakeratı: Sulhün Esasları", *İkdam*, 21 Kanun-u Evvel 1328/3 Ocak 1913, s. 1-2; ve "Osmanlı Teklif-i Mukabili: Evvelsi Günkü İctima", *İkdam*, 21 Kanun-u Evvel 1328/3 Ocak 1913, s. 2.

214 "Die türkenfeindliche Haltung Frankreichs", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 10 Ocak 1913, sabah baskısı, 2; ve "Pressure by the Powers upon Turkey", *The Times*, 10 Ocak 1913, s. 6.

215 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 232.

216 "Resistance to the Balkan Demands: Temper of the Turkish Army", *The Times*, 8 Ocak 1913, s. 5.

met'in itibarı tamamen yok olmuştu. 13 Aralık itibariyle, ortalıkta önlenemez bir hükûmet bunalımı olduğu gerçeği herkes tarafından konuşulur hale gelmişti.[217] Onursuz bir şekilde barış anlaşmasını imzalayarak teslim olmaktansa savaşarak durumu Türkiye lehine çevirebileceğine inanan subayların sayısı orduda gittikçe artmaktaydı.[218] Viyana'da yayınlanan *Politische Korrespondenz* 21 Aralık'taki sayısında gittikçe artan bir tehlikeye dikkat çekmekteydi: Askerler savaşa devam derken, Kâmil Paşa Kabinesi barış istiyordu.[219] Ancak, İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Sir Gerard Lowther'ın da çok iyi gözlemlediği gibi, Paşa İttihadcılar ve muhalefet tarafından baskı altında olduğu için barış anlaşmasını imzalama konusunda tereddüt ediyor ve barışın ön şartı olarak Balkan Müttefikler'in Türkleri Edirne'yi terki zorlamasına, bu korku yüzünden, bir türlü onay veremiyordu.[220] İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi de sunduğu raporlarda çoğu subayın, Edirne'yi bırakmaktansa, savaşa devamı tercih ettiğini söylüyordu.[221]

Frankfurter Zeitung und Handelsblatt gazetesi Hükûmet'in durumunu iyi görmüyordu. Kâmil Paşa'nın yıldızının sönmüş olduğunu yazan gazeteye göre, İngilizlerden beklediği desteği göremeyen Paşa'nın morali de iyice bozulmuştu. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'nın davranışları da İttihadcıların işine yarıyordu. Hükûmet iç politikada iyice güçsüzleşmiş durumda olduğundan baskılara dayanamayıp tutuklamış olduğu muhalif gazetecileri ve İttihadcıları salıvermek zorunda kalmıştı.[222] Divan-ı Harb-i Örfi tarafından aranan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden Talât Bey 13 Aralık günü Beyoğlu'nda tutuklanmış, ancak çok kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştı.[223] Kâmil Paşa'nın İttihadcı düşmanı Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey] ile aynı görüşleri paylaşan Divan-ı Harb-i Örfi üyelerinin tüm tutukluları Konya'ya sürme fikrine karşı çıkması sonunda Divan-ı Harb-i Örfi üyeleri toptan istifa etmiş ve onun yerine oluşturulan Divan-ı Harb'e Adliye Nezareti'nden sivil hâkimler atanmıştı. Bu ikinci Divan-ı Harb-i Örfi hemen tüm tutukluları serbest bırakmıştı. Kâmil Paşa Halâskâr Zabitan'ın başında olanlardan Ferid Paşa'yı da İstanbul'dan Trablus Şam'a sürmüştü. İttihadcıları 'kazanma'ya yö-

217 "Gerüchte von einer Ministerkrisis in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 13 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 2.

218 "Kriegsstimmung in Stambul", *Neue Freie Presse*, 18 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 3.

219 "Turkey's Favourable Military Position", *The Manchester Guardian*, 21 Aralık 1912, s. 9.

220 F.O.424/250, "Turkey. Annual Report, 1912", s. 16-71'den aktaran, Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 170.

221 F.O.424/241, Tyrrell'den Sir Gerard Lowther'a, İstanbul, 26 Aralık 1912'den aktaran, Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 170.

222 "Kiamil's Power Failing: Military Leaders Gaining Ground", *The Manchester Guardian*, 16 Aralık 1912, s. 10.

223 "Verhaftung Talaat Beys", *Pester Lloyd*, 16 Aralık 1912, s. 4.

nelik bu kararlar, İttihadcıların haksız suçlamalarla hapsedildikleri haberleri üzerine ortaya çıkan Hükûmet aleyhindeki havayı bir miktar dağıtmaya yönelikti.[224] Görünen oydu ki, Hükûmet'in kamuoyunda yeniden itibar kazanan İttihad ve Terakki Cemiyeti ile uğraşması artık iyice zorlaşıyordu.

Bab-ı Âli'nin Londra'daki Barış Konferansı'nda Türkiye'yi iyi bir şekilde savunamaması durumunda ordunun Hükûmet'e el koyabileceği açıktan konuşuluyordu. Teslimiyetçi tavrı daha önceki tavır ve davranışlarıyla da sabit olan Kâmil Paşa'nın düşürülmesi an meselesiydi. Olası bir askerî hükümette Mahmud Şevket ya da Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa'nın yönetimin başına geçeceği söylentileri sık sık telâffuz edilir olmaya başlamıştı.[225] İttihadcı muhalif liderlerin toplandığı Viyana'dan sızan bilgilere göre, İttihadcıların var güçleriyle kaybettikleri iktidarı yeniden ele almak için uğraştıkları söyleniyordu.[226] Bir zamanlar Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde faal rol oynayan, ancak bu partinin tamamen işbirlikçi bir konuma kayması sonucu partiyi terk edip yeni bir oluşum peşinde olan eski mebus Lütfi Fikri Bey ve Mahir Said Bey'le bir anlaşma zemini arayan İttihadcılar Kabine'ye İttihadcı bir nazır sokmak istiyorlardı. Bir söylentiye göre, İttihadcılar özellikle Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'nın değiştirilmesini istiyorlardı.[227] Subaylar arasında göze çarpan bir şekilde İttihadcılara yönelim olduğu haberleri veriliyordu. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* muhabirinin ifadesiyle, "Nâzım Paşa'nın İttihadcıların artık kendisinin arkasında durmadığını anlaması gerekiyordu."[228]

Berlin kaynaklı haberlere göre, İttihadcı liderlerden Cavid ve Hakkı Beylerin Brüksel'de oldukları ve İstanbul'daki hükûmet düşene kadar da Brüksel'de kalacakları söyleniyordu.[229] 20 Aralık tarihli *The Times* haberine göre, Brüksel'den Berlin'e gelen telgraflarda Cavid Bey ve arkadaşlarının güçlerini Brüksel'de toplayarak burada bir kongre düzenleyecekleri ve bu kongreyle Kâmil Paşa ve kabinesinin imzalayacağı teslimiyetçi barış anlaşması aleyhine çalışma yapacakları öngörülüyordu.[230]

Frankfurter Zeitung und Handelsblatt gazetesinde 17 Aralık'ta gazete muhabirinin Cavid Bey ile yaptığı ve Cavid Bey'in Kâmil Paşa Hükûmeti'ni sert bir

224 Turkish Domestic Troubles", *The Times*, 26 Aralık 1912, s. 3.

225 "Kiamil's Power Failing: Military Leaders Gaining Ground", *The Manchester Guardian*, 16 Aralık 1912, s. 10; ve "Die Schwierigkeiten der Verhandlungen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 16 Aralık 1912, akşam baskısı, s. 2.

226 "Cabinet Crisis in Turkey", *The Times*, 17 Aralık 1912, s. 5.

227 "Der Krieg: Die Lage des türkischen Kabinetts", *Pester Lloyd*, 17 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

228 "Der Umschwung zugunsten der Jungtürken", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 18 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2.

229 "Der Krieg: Anklagen Djavid Beys", *Pester Lloyd*, 18 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Committee Leaders at Brussels", *The Times*, 19 Aralık 1912, s. 5.

230 "Committee Leaders in Brussels", *The Times*, 21 Aralık 1912, s. 6.

dille eleştirdiği uzun bir mülâkat yayınlandı. İktidar çevreleri Kâmil Paşa'nın aşırı derecede İngiliz dostu olduğunu bildikleri için bir faydası olabileceğini düşünmüşlerdi. Cavid Bey'e göre, Kâmil Paşa işi bitmiş yaşlı bir adamdı ve yalnızca intikam peşinde koşan aşırı hırslı biriydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin onu 1909 yılı başında Meclis-i Mebusan'da verdiği güvensizlik oyuyla iktidardan düşürdüğünden beri İttihadcılardan intikam almak istiyordu. Geçen üç yıl boyunca tekrar iktidara gelebilmek için entrika ve İttihadcı avı peşinde koşmaktaydı. Cavid Bey Kâmil Paşa'yı savaşın başından beri gösterilen askerî zaafların sorumlusu olmakla suçluyordu. Hükümet'in yaptığı en kötü şey savaş başlamadan önce tüm Erkân-ı Harbiye'de değişiklik yapmak olmuştu. Seferberlik ve ikmal konularında tecrübeli subaylar yerine Kâmil Paşa'ya yakın yeni ve tecrübesiz subaylar komuta mevkiine getirilmişti. Von der Goltz'un yaptığı savaş planları bir tarafa bırakılmıştı. Bunlar saldırıya değil savunmaya yönelik planlardı. Vize-Lüleburgaz Hattı da savunma hattıydı. Bu yolla sevkiyatın zor olduğu bir yerde Türk ordusu için yeterli zaman kazanılmış olacaktı; ama bunun yerine saldırı tercih edilmişti. Türk ordusunun düşmana karşı ancak onun yarısı kadar bir askerle saldırı düzenlemiş olduğunu kaydeden Cavid Bey, savunma savaşı için mükemmel olan hazırlığın yapılan büyük bir hatayla aleyhimize döndüğü inancındaydı. Biliyordu ki, Çatalca önüne gelen Bulgar ordusunun enerjisi tükenmişti. Buna mukabil Türk ordusu bu savunma hattında güçlü bir şekilde duracaktı. Cavid Bey ordunun komuta mevkiine akıllı ve cesur bir general geçtiği takdirde başarılı bir saldırı düzenlenebileceği konusunda iyimserdi. Cavid Bey sözlerini halihazırdaki "morali bozuk ve akılsız bu yönetim yerine bu işi yapmaya ehil bir yönetimin gelmesi için zaman geldi de geçiyor," diyerek tamamladı. Ancak tarafsız bir hükümet işleri düzgün bir şekilde yürütebilecekti.[231]

27 Aralık'ta Viyana'da *Neue Freie Presse* muhabirine verdiği mülâkatta da Cavid Bey Edirne'nin Bulgaristan'a terk edilmesinin hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini söyledi. Cavid Bey, "Başında ihtiyar Kâmil Paşa'nın olduğu bu zayıf hükümetin Edirne'yi terk etmek gibi akıl almaz bir işe girişeceğini düşünmek bile istemiyordu." "Bu Hükümet ateşkes anlaşmasında Edirne'nin ikmali işini garanti altına almayı bile başaramamıştı." "Güçlü bir hükümet bu işi halledebilirdi." Cavid Bey Edirne'nin Türkiye'de kalmadığı bir barışı İttihadcıların kabul etmemekte kararlı olduğunu söylüyordu. İç politikada İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin oynamak istediği rol ile kurulacak yeni bir hükümette kimin sadr-ı âzam olmasını istediklerini soran *Neue Freie Presse* muhabirine Cavid Bey şöyle cevap verdi: "Bizim görüşümüze göre, Mahmud Şevket Paşa hemen şimdi Sadr-ı Âzam ve Harbiye Nazırı olarak atanmalı-

231 "Der Krieg: Anklagen Djavid Beys", *Pester Lloyd*, 18 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3; ve "Committee Leaders at Brussels", *The Times*, 19 Aralık 1912, s. 5.

dır. Bizim misyonuz sona ermiş değil. Aleyhimize ağır iddialar ileri sürüldü. Bunların çoğu iftira. Anayasal düzen içinde geçirdiğimiz son üç yılda [rahat] nefes alacak zamanımız olmadı. Kriz üzerine kriz, entrika üzerine entrika. Önce Bulgaristan'ın bağımsızlığında yaşanan gerginlik, sonra Avusturya'nın Bosna'yı ilhakı, sonra Abdülhamid'in darbesi, sonra sonu gelmez Girit Meselesi, sonra İtalya ile savaş, şimdi de Balkan Savaşı. Bu savaş bitince umut ediyorum ki huzurlu günler gelecek."[232]

İttihadcılar Kâmil Paşa Kabinesi'nin Türkiye'yi aşırı zarara sokacak bir barış anlaşması imzalamasını engellemek ve iç politikada da parlamenter düzen aleyhindeki girişimlerini denetlemek için büyük çaba sarf etmekteydiler. Kabine içindeki huzursuzluk ve uyumsuzluk biliniyordu. Aralık ayı ortalarında Hariciye Nazırı Gabriel Nouradunghian'ın iki defa istifa dilekçesi verdiği, ama Kâmil Paşa tarafından istifasının kabul edilmediği söylentileri ortalıkta dolaşmaya başlamıştı.[233] İttihadcılara karşı aşırı şiddet uygulama taraftarı olan Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey] de her ne kadar Kâmil Paşa'nın güvenine sahip olsa da Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile olan tartışmalarında kabine içinde yalnız kalabiliyordu.

Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'nın kabine içindeki gücü ise Başkumandan Vekilliği görevindeki başarısızlığı yüzünden günden güne zayıflamaktaydı. Dahası, Kâmil Paşa ile arasındaki sürtüşme gün geçtikçe artmaktaydı.[234] İmzalanması için önayak olduğu son derece ağır şartlar içeren ateşkes anlaşması Paşa'nın en esaslı güç tabanı olan Harbiye Nezareti ve ordu içindeki desteğini eritiyordu. Balkan Savaşı'nda çok büyük bir bozgun yaşanmış olması yüzünden, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* gazetesinin gözlemlediği üzere, eskiden Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na meyleden orta ve yüksek rütbeli subayların önemli bir bölümü savaşa devam etmek isteyen İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dönüyordu. Bunun en önemli nedeni gazetenin 'beceriksiz' olarak nitelediği Nâzım Paşa'ydı. Mahmud Şevket Paşa'nın ordunun başına geçeceğinin konuşulduğu bu ortamda Nâzım Paşa kendini İttihadcılara yanaşmak zorunda hissetmeye başlamıştı.[235]

İttihadcılar da iktidar kanadı içinde yaratılabilecek bir çatlağın en kolay Nâzım Paşa aracılığıyla olabileceğini düşünmekte ve Paşa ile ilişkiye geçmek için

232 "Eine Unterredung mit dem früheren türkischen Minister Dschawid Bey", *Neue Freie Presse*, 28 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

233 "Gerüchte über Rücktrittsabsichten Noradunghians", *Neue Freie Presse*, 21 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

234 "Die schlagfertige Türkei: Die Jungtürken gegen einen übereilten Friedensschluß", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 30 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2.

235 "The Turkish War Party", *The Manchester Guardian*, 23 Aralık 1912, s. 8. 6 Ocak tarihli *Frankfurter Zeitung* haberine göre, Kâmil Paşa'ya verilen yüz elli subay imzalı bir dilekçe ile Nâzım Paşa'nın görevden alınması istenmişti ("Forderung türkischer Offiziere nach Absetzung Nazim Paschas", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4).

fırsat kollamaktaydı. 14 Aralık'ta Talât Bey Nâzım Paşa ile görüştü. Daha önce tutuklanıp salıverilmiş olan İttihadcı Aka Gündüz de aynı gün öğleden sonra Nâzım Paşa ile uzun bir görüşme daha yaptı. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* haberine göre, bu görüşmeler çok ciddiye alınıyor ve üzerine epeyce yorum yapılıyordu.[236] Nâzım Paşa ile görüşme için İttihadcıların karşısına ikinci bir fırsat ise 20 Aralık günü çıktı. Muharrem Tebriği dolayısıyla Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'yi ziyarete gittiğinde, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlık görevini üstlenmiş olan Said Halim Paşa yine aynı amaçla orada bulunan Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile görüşme fırsatı buldu. Said Halim Paşa Nâzım Paşa'yı etkisizleştirme politikasının bir parçası olarak kendisini hem askeri bozgunun hesabının mutlaka bir gün sorulacak olmasıyla tehdit etti, hem de Paşa ile İttihadcılar arasında bir 'anlaşma' ve 'uzlaşma' zemini aradı.[237]

Bu görüşmeden birkaç gün sonra da, 26 Aralık günü, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden Talât Bey Nâzım Paşa ile uzun süren bir görüşme yaptı. Bu görüşmenin ardından Nâzım Paşa ile bir de Enver Bey görüştü.[238] Enver Bey Trablusgarb Savaşı'ndan sonra deniz yoluyla önce İskenderiye'ye geçmiş, oradan da, yine deniz yoluyla, 21 Aralık'ta İstanbul'a gelmişti.[239] *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* muhabirinin edindiği bilgiye göre, konuşulan konular arasında İttihadcı subayların önde gelenlerinden Enver ve Cemal Beylerin İstanbul'da önemli görevlere getirilmeleri, Mahmud Şevket Paşa'ya da rütbesine uygun bir komutanlık sağlanması üzerinde anlaşıldı.[240] Bu görüşmelerin sonuçlarından ilki Enver Bey'in hemen Çatalca Hattı'na daveti oldu. Enver Bey 24 Aralık günü Çatalca'daki subaylara hitaben tüm siyasi görüş ayrılıklarını bir tarafa bırakarak herkesin vatanseverlik konusunda bir araya gelmesini söylediği çoşkulu bir konuşma yaptı.[241]

---

236 "Beratungen der Jungtürken mit Nasim Pascha", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 15 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 3.

237 Mustafa Ragıb [Esadlı], *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 307-309. 10 Muharrem [1331], Cuma günü kutlanan Muharrem Tebriği 1912 yılında 20 Aralık gününe tesadüf ediyordu.

238 "Die schlagfertige Türkei: Die Jungtürken gegen einen übereilten Friedensschluß", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 30 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2; ve "Gerüchte über eine Militärdiktatur in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 7; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri, 8* (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 118; ve Mehmed Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 174", *Tanin*, 24 Şubat 1944, s. 2. Bu görüşme ile ilgili olarak ayrıca bkz., Mustafa Ragıb [Esadlı], *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 312-314; ve Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 319-320.

239 "Depêches télégraphiques des correspondants particuliers du *Temps*", *Le Temps*, 20 Aralık 1912, s. 1; ve "Dernières depêches de nos correspondants particuliers", *Le Temps*, 22 Aralık 1912, s. 6.

240 "Die schlagfertige Türkei: Die Jungtürken gegen einen übereilten Friedensschluß", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 30 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 2.

241 "The Allies' Demands: Indignation in Turkey" *The Manchester Guardian*, 26 Aralık 1912, s. 5.

Ordu içinde "Savaşa devam!" sesleri sık sık tekrarlanmaya başlamıştı. İttihadcılar da bu hareketi var güçleriyle destekliyordu. 27 Aralık günü Nâzım Paşa'nın Sirkeci garından Çatalca'ya uğurlanmasının ardından askerler Bab-ı Âli önünde büyük bir gösteri düzenledi. Askerler savaşa hazır olduklarını haykırıyorlardı.[242] 28 Aralık'ta da, İstanbul'daki görgü şahitlerine göre, İttihadcılar sokaklarda bildiri dağıttı. Bildiride "Savaşa devam!" dendiği ve Edirne'nin hiçbir koşul altında terk edilmeyeceği yazıyordu.[243] İttihadcıların alelacele yapılacak bir barış anlaşmasına karşı oldukları tüm kamuoyunca biliniyordu.[244]

Hükûmet'in durumu sallantıdaydı; Kâmil Paşa her gün iktidardan düşme korkusuyla yaşıyordu. Özellikle Aralık ayının son günleri Türkiye'de ciddi bir hükûmet krizi yaşandığı herkesin konuştuğu bir konuydu. 2 Ocak tarihinde yapılan bir açıklamayla Kabine her ne kadar bir hükûmet krizi olduğu söylentilerini resmen yalanlasa da, durum resmî açıklamadaki gibi değildi. Savaşı göze alamayıp önüne konan şartları imzalamak isteyen Hükûmet'in karşısındaki İttihad ve Terakki Cemiyeti bu koşullarda barış yerine savaşı tercih ettiğini her fırsatta tekrarlamakta ve Kâmil Paşa'nın elini kolunu bağlamaktaydı.[245] 3 Ocak tarihli İttihadcı yanlısı *Tasvir-i Efkâr* savaş veya barış konusunda eğer Hükûmet barıştan yana olursa kriz çıkacağına kesin gözüyle bakıldığını yazmaktan çekinmiyordu.[246]

Hükûmet kendisine yönelik olası bir tehlikeye karşı olağanüstü tedbirler almaktaydı. Ocak ayı başında Kabine'nin verdiği bir karara göre, Mısır'dan Dr. Cafer Fahri ve İngiliz vatandaşı H. Nolan Dahiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nde 'reform yapmak' için çağırılıyordu.[247] Her ikisi de Mısır'daki İngiliz yönetimine bağlı istihbarat teşkilâtında görevliydi.[248] Viyana'da yayınlanan *Südslawische Korrespondenz* gazetesinin 4 Ocak tarihli haberine göre de, Kâmil Paşa birkaç gündür bir siyasi polis koruması ile birlikte geziyordu.[249]

Neue Freie Presse gazetesinde yayınlanan bir söylentiye göre, Padişah sadr-ı âzamlık görevini Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya vermek istiyordu ve ken-

242 "Die Stimmung in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 30 Aralık 1912, s. 3.

243 "Powers' Advice to the Porte", *The Manchester Guardian*, 31 Aralık 1912, s. 9.

244 "Die schlagfertige Türkei: Die Jungtürken gegen einen übereilten Friedensschluß", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 30 Aralık 1912, sabah baskısı, s. 1-2.

245 "Das Kabinett Kiamil und die Friedensfrage", *Neue Freie Presse*, 3 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; ve "Gerüchte über eine Militärdiktatur in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 7

246 "Der Krieg: Gerüchte über eine türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 3 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

247 "Reorganisierung der türkischen Polizei", *Pester Lloyd*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4.

248 Harold Tollefson, *Policing Islam: The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police, 1882-1914*, s. 152-153.

249 "Gerüchte über eine Militärdiktatur in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 7

disini görevi devralmak üzere İstanbul'a çağırmıştı.[250] *The Times* muhabirinin 4 Ocak'ta verdiği habere göre, Hükûmet'in değişeceği söylentileri vardı. Kâmil Paşa'nın İngiltere'nin desteğini alamamış olması hükûmet değişikliği ihtimalini arttırıyordu. Sadr-ı Âzam olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın adının dolaşmasına rağmen onun barış antlaşmasının imzalanmasından önce sadr-ı âzamlığı kabul etmesi pek olası gözükmüyordu. Muhabire göre, ortalıkta bir 'askerî koalisyon' hükûmetinin kurulacağı söylentileri sıkça dolaşmaktaydı.[251]

Pester Lloyd ve *Neue Freie Presse* de 5 Ocak günü ortalıkta birkaç gündür Harbiye Nazırı'nın İttihadcılarla arasının iyi olduğu ve anlaşmaya vardıkları iddialarının dolaştığını yazmıştı. Nâzım Paşa'nın eski Dahiliye Nazırı Talât Beyle yaptığı görüşmeler ortaya çıkmıştı. Görüşmede üzerinde anlaşıldığı üzere, bazı İttihadcı subaylar kumanda mevkiine atanmışlardı. Cemal Bey İstanbul'da Kürd askerlerden oluşan bir askeri birliğin başına getirilmişti. Kâmil Paşa'nın adamı olan Selânik'in son valisi Ali Ferid Paşa ise İttihadcıların isteği üzerine Trablus Şam'a tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.[252] Doğrulanan bir söylentiye göre, Nâzım Paşa İttihadcılarla müzakereye oturmuştu. Anlaşmaya göre Mahmud Şevket Paşa Harbiye Nezareti'ni üstlenecekti. Nâzım Paşa'nın, rakibi olan Mahmud Şevket Paşa'ya işbirliği önermiş olması dikkat çekiciydi. Mahmud Şevket Paşa şimdilik kaydıyla işbirliği teklifini reddetmişti; ancak bu reddinde ısrarcı olamayabilirdi. Hükûmet yanlısı basın bu söylentileri şiddetle yalanlarken, İttihadcı basın kriz durumunun atlatılmamış olduğunu söylüyordu.[253]

İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'a İttihadcıların 6 Ocak günü bildirdiğine göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti yakında iktidarı ele alacaktı. Varılan anlaşmaya göre, Nâzım Paşa sadr-ı âzamlığa atanıp Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa'yı Başkumandan Vekili yapacaktı. Yeni kurulacak olan hükûmetin politikası Edirne'yi terk etmemek olacaktı. Bunun için de gerekirse barış görüşmelerinden çekilip savaşa devam edilecekti.[254]

---

250 "Angebliche Berufung Hilmi Paschas", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 7 Ayrıca bkz., "The Political Situation at Constantinople", *The Manchester Guardian*, 7 Ocak 1913, s. 9.

251 "Internal Turkish Problems", *The Times*, 8 Ocak 1913, s. 5; "Gerüchte über eine Militärdiktatur in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 5 Ocak 1913, s. 7; "Constantinople Letter", *The Near East*, 10 Ocak 1913, s. 263. Ayrıca bkz., XXXIV. 185, Baron von Wangenheim'dan Alman Dışişleri'ne, İstanbul, 12 Ocak 1913'den aktaran, E. T. S. Dugdale (der.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914, 4: The Descent to the Abyss, 1911-1914*, s. 156.

252 "Der Krieg: Eine innerpolitische Aussöhnungsaktion", *Pester Lloyd*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; ve "Meldung über Anbahnung eines Einverständnisses zwischen der Regierung und den Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4-5.

253 "Der Krieg: Eine innerpolitische Aussöhnungsaktion", *Pester Lloyd*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; "Die Gerüchte über die türkische Ministerkrise", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; ve "Internal Turkish Problems", *The Times*, 8 Ocak 1913, s. 5.

254 A.A., Türkei 161, A386, Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 6 Ocak 1913'den aktaran Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 173.

5 Ocak günü Kâmil Paşa'nın konağında beş saat süreyle toplanmış olan Kabine 6 Ocak'ta yine Paşa'nın konağında barış konusunu görüştü.[255] Toplantıya Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile Hariciye Nazırı Gabriel Nouradunghian gitmedi. Bu, kabine değişikliği söylentilerine daha da inanılırlık katan bir durumdu. Kâmil Paşa'nın ağır bastığı Hükûmet savaşa devam etmek istemiyordu; ama orduda savaşa devam edilmesinden yana olan subaylar yüzünden Kabine sıkışmış durumdaydı.[256] Bu durumda da, 7 Ocak tarihli *Politischen Korrespondenz* gazetesine göre, çok yakın bir zamanda hükûmet değişikliğine gidilmesi gerekli gözüküyordu.[257]

7 Ocak'ta yine Kâmil Paşa'nın konağında toplanan kabine akşam yediye kadar barış konusunu görüştü.[258] *The Times* muhabirinin görüşüne göre, Hükûmet, askerlere ve İttihadcı siyasetçilere rağmen, Edirne ve Ege adalarından vazgeçme sorumluluğunu üzerine alamıyordu. Kâmil Paşa ile Edirne'yi teslim etmektense savaşmayı isteyen İttihadcı subaylar arasındaki gerilim had safhadaydı.[259] 8 Ocak tarihli *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* barış ya da savaş kararının daha fazla geciktirilemez olduğu görüşündeydi. Krizi çözmek için, başında belki Nâzım, belki de İzzet Paşa'nın olduğu bir askerî yönetimden başka çare yoktu.[260] Aynı günkü *Tasvir-i Efkâr* gazetesi Hükûmet'in savaşı ve barış görüşmelerini içeren politikalarını eleştiren bir makale yayınladı. Makalenin sonunda ülkenin artık bu politikalara yeter dediği ve memleketin kurtuluşu için vakit geçirmeden savaşa devam edilmesi gerektiği vurgulanıyordu.[261]

9 Ocak tarihli *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* gazetesi Büyük Güçler'in savaşın yeniden başlamaması için Türkiye'ye baskı uygulamayı düşündüklerini yazdı. Anadolu sahili abluka altına alınarak buradan Rumeli'ye taze asker sevkiyatının önüne geçilecekti. Büyük Güçler'in bu tek taraflı planlarının Türkiye'de anlaşılması Büyük Güçler'in aleyhine bir gelişmeye neden

255 "Turkey's Final Conditions", *The Manchester Guardian*, 6 Ocak 1913, s. 7; "La crise orientale: La Conférence de la paix", *Journal des Débats*, 7 Ocak 1913, s. 1; "The Political Situation at Consatntinople" *The Manchester Guardian*, 7 Ocak 1913, s. 9; "Die Stimmung in der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

256 "The Political Situation at Constantinople", *The Manchester Guardian*, 7 Ocak 1913, s. 9; "Die Stimmung in der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 7 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "Keine weiteren Vorschläge der Türkei!", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 8 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

257 "Die Stellung des Kabinetts Kiamil Pascha", *Neue Freie Presse*, 7 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

258 "Beratungen des türkischen Kabinetts", *Neue Freie Presse*, 8 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; "Türkischer Ministerrat", *Pester Lloyd*, 8 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Direct Negotiations", *The Times*, 8 Ocak 1913, s. 5; ve "La crise balkanique: les décisions de Constantinople", *Journal des Débats*, 9 Ocak 1913, s. 2.

259 "Resistance to the Balkan Demands: Temper of the Turkish Army" ve "Direct Negotiations" *The Times*, 8 Ocak 1913, s. 5.

260 "Die Auffassung der Situation in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 9 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

261 "Kriegerische Stimmung in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 9 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

oldu: Ordudaki subaylar birleşti. Direnme yanlısı olan subaylar uzun bir süre savaşamayacaklarını biliyorlardı; ama savaşı üç veya dört haftada Edirne'yi de kurtaracak şekilde Türkiye'nin lehine sonlandırabileceklerini düşünüyorlardı. Bu da, Kâmil Paşa'nın içinde bulunduğu zorluğu daha da ağırlaştırmış, konumunu iyice sarsmıştı. Başında Nâzım Paşa ya da İzzet Paşa'nın olduğu bir askerî hükümet ihtimali çok yüksekti.[262]

Frankfurter Zeitung und Handelsblatt muhabiri Kâmil Paşa'nın düşüşüne kesin gözüyle bakıyordu. Kâmil Paşa, 31 Mart'taki darbe teşebbüsünde oynadığı rol yüzünden Mısır'da sürgünde yaşarken İngiliz Kralı V. George Hindistan'a yapmakta olduğu resmî ziyaret çerçevesinde 1911 yılı Kasım ayında Kahire'de kendisi ile bir görüşme yapmıştı. O görüşmede çekilen fotoğraf Türkiye'de çoğaltılarak dağıtılmış ve herkes Kral V. George'un Kâmil Paşa ile dost olduğunu ve eğer Kâmil Paşa iktidara gelirse İngiltere'nin Türkiye'yi tüm düşmanlarına karşı koruyup destekleyeceğini düşünmüştü. Bu propaganda İttihadcıların iktidardan düşürülüp yerine Kâmil Paşa'nın gelmesinde önemli bir rol oynamıştı. İngiltere'nin şimdiki davranışı ise Kâmil Paşa'ya içte verilen desteği azaltmıştı. Subayların çoğu iktidara 1912 yazındaki darbeyle monarşistlerin gelmiş olmasının Balkan ülkelerinin Türkiye'ye savaş açmakta önemli rol oynadığını düşünüyordu. "İttihadcılar iktidarda olsaydı savaş başlamazdı," diye düşünenlerin sayısı gittikçe artmaktaydı. Muhabirin görüşüne göre, şurası bir gerçekti ki İttihadcılar Bulgarlar ve Sırblarla konuşmasını biliyorlardı. İktidardan düşürüldüklerinde Sofya ve Belgrad sevinmemişti. Özellikle Sırbistan İttihadcılarla iyi ilişkiler içindeydi. Daha Haziran ayında İstanbul'daki Sırb elçisi bir Türk-Sırb işbirliği anlaşması peşindeydi.[263]

İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Gerard Lowther Türkiye'de oluşan İngiliz aleyhtarı havanın farkındaydı. Bunun da kendilerine dayanarak iktidarını götüren Kâmil Paşa'yı güç durumda bırakmış olduğunu görüyordu. Elçi, Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e gönderdiği 9 Ocak tarihli telgrafında İngiltere'nin uyguladığı politika ile Türkiye'yi Üçlü İttifak'ın kucağına atmış olduğunu söylüyordu. Elçiye göre, "Üçlü İttifak Türkiye'ye daha yumuşak ve kabul edilebilir öneri ve tavsiyelerde bulunuyordu."[264] Avusturya-Macaristan ve Alman imparatorluklarının, Balkan Savaşı ve ertesindeki barış görüşmeleri sırasında bazen gizli, çoğu zaman da açıktan Türkiye'ye verdikleri destek elbette ki Türk ordusundaki subayların ve genel olarak da kamuoyunun gözünden kaçmamıştı. 11 Ocak tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesin-

---

262 "Turkey's Attitude towards the Powers: Officers Preparing for War", *The Manchester Guardian*, 10 Ocak 1913, s. 9.

263 "Kiamil and the War", *The Manchester Guardian*, 10 Ocak 1913, s. 10.

264 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, 9 Ocak 1913, tel no. 16, F.O.371/1757'den aktaran, Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, s. 77.

deki başyazısında Ahmed Ağaoğlu da aynı konudan bahsetmişti. Sir Edward Grey özelinde İngiltere'nin Türkiye'ye Edirne'nin terki konusunda uygulamakta olduğu düşmanca politikasını son derece sert bir dille eleştirmişti.[265]

11 Ocak günü ortalıkta yoğun bir şekilde dolaşan hükûmet krizi ve Kâmil Paşa Kabinesi'nin istifa edeceği söylentilerini ertesi günkü monarşist gazeteler kesin bir dille reddettiler.[266] *Sabah* ve *İkdam* gazetelerine göre, Kâmil Paşa, yaptığı son hamlelerle, düşmanlarına karşı yeni bir zafer kazanmıştı. *İkdam* gazetesi Sadr-ı Âzam'ın düşmanlarına kriz haberlerine sevinmemelerini tavsiye ediyordu. Gazete, Kabine'nin Kâmil Paşa kendi istediği zaman görevden ayrılacağını, eğer bu Kabine değişirse de yeni kabineyi yine Kâmil Paşa'nın kuracağını söylüyordu. Kabine'nin konumu gayet sağlamdı; Kâmil Paşa da kalıcıydı.[267] Resmî yalanlamalara rağmen, muhalif *Tasvir-i Efkâr* gazetesi ise 12 Ocak tarihli sayısında ciddi bir hükûmet krizi yaşandığını ve Kabine'nin düşmek üzere olduğunu haber vermişti.[268]

Hemen o gün *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin yayınlanması yasaklandı.[269] İdare-i Örfi bir bildiri yayınlayarak hükûmet krizi ile ilgili olarak, gazetelerin 'asılsız' ve 'yalan' haber yayıp Hükûmet'i Büyük Güçler'in gözünde küçük düşürmeyi amaçladıklarını iddia etti ve bu tip yayınlara yasak getirdi. Böyle haber yazanlar vatana ihanetle yargılanacaktı.[270] Gazetelere haber yasağı konmuş olması gerçeği değiştirmiyordu: Herkes krizi ve yeni hükûmeti kimin kuracağını konuşmaktaydı.[271]

Hükûmet krizinin had safhaya ulaştığı bu günlerde Mahmud Şevket Paşa harekete geçti. 12 Ocak günü hem Alman Sefiri Wangenheim, hem de Avus-

---

265 "Die angekündigte Abberufung der türkischen Friedensunterhändler: Die türkischen Delegierten sollen Montag London verlassen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 12 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1.

266 "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Falsche Gerüchte über eine türkische Ministerkrise", *Pester Lloyd*, 13 Ocak 1913, s. 2.

267 "Keine Kabinettskrise in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 13 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

268 "Fortdauer der Gerüchte über eine Kabinettskrise", *Neue Freie Presse*, 14 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5; ve "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Krisengerüchte", *Pester Lloyd*, 14 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

269 "Suspendierung eines jungtürkischen Blattes", *Neue Freie Presse*, 13 Ocak 1913, s. 4; "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Suspendierung eines jungtürkischen Blattes", *Pester Lloyd*, 13 Ocak 1913, s. 2; ve "The Turkish Grand Council", *The Times*, 15 Ocak 1913, s. 5.

270 "Türkische Massnahmen gegen die Verbreitung falscher Nachrichten", *Neue Freie Presse*, 14 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Maßnahmen gegen Verbreiter falsche gerüchte", *Pester Lloyd*, 14 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; "Zur Balkankrisis: Aus Konstantinopel", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 15 Ocak 1913, s. 1; "The Turkish Grand Council", *The Times*, 15 Ocak 1913, s. 5; ve "The Chances of Peace: Turkish Delays", *The Times*, 15 Ocak 1913, s. 6.

271 "Fortdauer der Gerüchte über eine Kabinettskrise", *Neue Freie Presse*, 14 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5.

turya-Macaristan Sefiri Pallavicini ile birer görüşme yaptı. *Neue Freie Presse* muhabirinin çok dikkat çeken ziyaretler olarak nitelediği bu görüşmelerde Paşa'nın Padişah'ın kendisine verdiği olağanüstü bir görevle elçiliklerde temaslarda bulunduğu sanılıyordu.[272] Halbuki Mahmud Şevket Paşa, Wangenheim'a Kâmil Paşa Kabinesi'ne olan memnuniyetsizliğin artık tahammül sınırlarını aştığını söylediği bu görüşmesinde Hükûmet aleyhine yapılacak bir müdahalenin kesinlikle başarıya ulaşacağını eklemiş ve İttihadcıların iktidarı ele almaya hazır olduğunu haber vermişti. Mahmud Şevket Paşa böylesi bir hareket karşısında Alman Hükûmeti'nin alacağı tavrı öğrenmek istiyordu. Wangenheim, çıkabilecek karışıklıklar konusunda Mahmud Şevket Paşa'yı uyardı. Elçi, ayrıca, Bulgarlarla kurulacak dostane ilişkinin Edirne'nin terki meselesinden çok daha önemli olduğunu vurguladı.[273] Aynı gün Atina eski askeri ataşesi ve İttihadcı Zeki Bey de Wangenheim'ı ziyaret etti. Elçiye Kâmil Paşa'nın barış görüşmelerindeki tutumunu şiddetli bir şekilde eleştirdiklerini aktarıp İttihadcıların Kabine'yi düşürmek ve savaşa devam etmek istediklerini söyledi.[274] Anlaşıldığı kadarıyla, Wangenheim'ın iktidarı askeri bir darbeyle düşürme konusundaki görüşleri tasvipkâr değildi. Zira, Wangenheim'ı 15 Ocak'ta tekrar ziyaret eden Zeki Bey İttihadcıların Wangenheim'ın görüşünü öğrendikten sonra, Hükûmet'i muhafaza edeceklerine karar verdiklerini, ancak Kâmil Paşa'nın onursuz bir barış imzalamasına, ellerindeki tüm imkânlarla, karşı çıkacaklarını söyledi.[275]

İttihadcılardan Kâmil Paşa Kabinesi aleyhine gelmekte olan hareketten Hükûmet'in de haberi olmuştu. Ocak ayının ilk haftalarında İttihadcıların Talât Bey başkanlığında Beşezade'nin Vefa'daki evinde yapmış oldukları iki toplantıdan, anlaşıldığı kadarıyla, Halâskâr Zabitan Grubu'na bağlı subayların haberi olmuş, büyük olasılıkla onların ihbarlarıyla da Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey] harekete geçmişti.[276] 13 Ocak gününden başlamak üzere tüm İstanbul'da olağanüstü tedbirler alınmıştı. Beyoğlu'ndaki Cadde-i Kebir üzerin-

272 "Eine angebliche Mission Mahmud Schefkets", *Neue Freie Presse*, 13 Ocak 1913, s. 3.

273 *Die grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871-1914*, *34/1*, #12669, Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığına, tel #15, 12 Ocak 1913'den aktaran Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 174. Mahmud Şevket Paşa'nın gelecek darbeyi Wangenheim'a iletmesinden İngiliz Sefiri Sir Gerard Lowther'in de anında haberi olmuştu. O da kulağına gelen bu söylentiyi 18 Ocak 1913 tarihli bir telgrafla İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e bildirdi (Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, s. 78n).

274 *Die grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871-1914*, *34/1*, #12670, Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığına, tel #17, 12 Ocak 1913'den aktaran Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 174.

275 A.A., Türkei 134, #A1056, Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığı'na, tel #24, İstanbul, 15 Ocak 1913'den aktaran Glen Wilfred Swanson, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire, s. 175.

276 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, 4, s. 1088-1089; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 318; ve Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 204.

de süvari birlikleri sürekli dolaşmaktaydı. İttihadcı olduğundan şüphelenilen tüm sivil ve askerler polis tarafından devamlı olarak takip altında tutuluyordu. Harbiye Nezareti ile diğer önemli noktalarda polis alışılmadık şekilde konuşlandırılmış, buralardaki güvenlik önlemleri artırılmıştı. *Pester Lloyd* ve *Journal des Débats* alınan ihbara göre, İttihadcıların Bab-ı Âli'ye, Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa orada bulunduğu bir sırada, saldırı düzenleyecekleri duyumunun alındığını yazıyordu. Kâmil Paşa bütün gün dışarı çıkmamış ve gizli ajanlar tarafından koruma altına alınmıştı. Bab-ı Âli'yi korumak için de etrafta süvariler devriye geziyordu. Bab-ı Âli binasının içine ve yakın binalara sayısı üç yüzü geçen silâhlı asker ve sivil polis yerleştirilmişti.[277] Kabine, 14 Ocak günkü toplantısında İttihadcılar aleyhinde sert tedbirler alınmasını kararlaştırdı. Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey]'e İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarını İstanbul'dan uzaklaştırma yetkisi verildi.[278]

Türkiye içindeki yabancı muhabirlere de savaş gerekçe gösterilerek sansür uygulandığı için bazı haberler yabancı basın aracılığıyla da alınamıyordu. Bu nedenle *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* gazetesinin İstanbul muhabiri bu günlerde yaşanan krizi tam olarak okuyucularına aktarmak için gemiyle Romanya'ya gitmiş, 15 Ocak tarihli geniş yazısını Köstence'den Berlin'e yollamıştı. Diğer gazetelerin vermiş oldukları haberlere ek olarak, Hükümet'in İttihadcıların propagandasından etkilenen Dördüncü ve Beşinci Kolordu'ya mensup İstanbul'da konuşlanmış bulunan Kürd ve Lâz askerlerden korktuğunu yazıyordu. Askerler toplanıyor ve savaşın devamını istiyorlardı. İstanbul'da çıkan gazetelerin doğal olarak yürürlükteki sansür nedeniyle bu haberleri veremediklerini vurgulayan muhabir, gazetelerin 13 Ocak günü Selimiye Kışlası'nda konuşlanan Kürd askerlerin Saray'dan gelen bir zabit aracılığıyla Padişah'a bağlılık yemini göndermiş olduğunu yazdıklarını, halbuki gerçekte Padişah'ın Saray'dan gönderdiği bir askeri görevli aracılığıyla ayaklanmaya hazır askerlere sükûnet tavsiye ettiğini yazıyordu. Savaşa devam edilmesini isteyen askerlerden bir kısmı Gelibolu'ya, bir kısmı da Çatalca'ya

277 "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Furcht von jungtürkischen Aktionen", *Pester Lloyd*, 14 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Gerüchte über einen beabsichtingen jungtürkischen Putschversuch", *Neue Freie Presse*, 14 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5; "Revolutionsstimmung in Konstantinopel: Militärische Vorkehrungen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 14 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 4; "Die Vorgänge in Konstantinopel" ve "Massregeln der Pforte gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 15 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Beschlüsse gegen die Jungtürken", *Pester Lloyd*, 15 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Zur Balkankrisis: Aus Konstantinopel", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 15 Ocak 1913, s. 1, "La crise balkanique: L'impression à Constantinople", *Journal des Débats*, 15 Ocak 1913, s. 1; ve "Die Revollutionsgefahr in Konstantinopel: Aufruhrstimmung unter den kurdischen Truppen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 15 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

278 "Massregeln der Pforte gegen die Jungtürken", *Neue Freie Presse*, 15 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Beschlüsse gegen die Jungtürken", *Pester Lloyd*, 15 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

gönderilmişti. Böylece, İstanbul'da Hükûmet'in güvenebileceği askerlerin kalacağı hesap ediliyordu. İstanbul'u korumak için de 13 Ocak günü öğleden önce Çatalca'dan üç tren dolusu asker, altı top ve diğer askerî mühimmat getirilmişti. Sirkeci garına inen bu askerler kar yağışı altında büyük bir törenle Taksim Kışlası'na yerleştirilmişlerdi. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* sansüre takılmayan bu haberinde ayrıca şunu da yazmaktaydı: İttihadcılar üç haftadan beri haftada iki kere Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında düzenli olarak toplanıyorlardı. 12 Ocak günü yapılan son toplantıda eski sadr-ı âzam Hakkı Paşa da hazır bulunmuştu. İstanbul'daki İdare-i Örfiye sansürü bütün bu faaliyetlerin haber yapılmasını engelliyordu.[279]

Kâmil Paşa Kabinesi'nin kamuoyunu tamamen susturmaktaki amacı bir an önce Edirne'yi terk etmeyi kabul edeceği barış anlaşmasını, *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* muhabirinin de açık sözlülükle ifade ettiği gibi, 'kolaylıkla' imzalayabilmek içindi. Kâmil Paşa bunun sorumluluğunu tek başına üstlenmemek için de bir formül geliştiriyordu.[280]

9 Ocak günü Büyük Güçler'in İstanbul'daki elçileri Bab-ı Âli'ye verilecek olan Ortak Nota'nın metni üzerinde görüşmek ve mutabakata varmak üzere bir araya gelmişti.[281] Edirne'nin terk edilmesini içeren görüşlerini İstanbul'daki en kıdemli diplomat olan Avusturya-Macaristan elçisi Marki Pallavicini aracılığıyla Bab-ı Âli'ye iletmeye karar verdiler. Herkes bu Ortak Nota'yla Türkiye'nin Edirne'yi terke zorlanmasının taşıdığı tehlikelerden haberdardı. Edirne'yi vermemekte direnen ordu ve kamuoyunun ortak notanın içeriğine karşı olmaları doğaldı.[282] 10 Ocak'ta Ortak Nota'nın son hali üzerinde Sir Edward Grey birtakım değişiklikler yapmış ve özellikle Edirne'nin terkini isteyen bölümde notanın tonunu oldukça yumuşatmıştı.[283] 11 Ocak'ta Tevfik ve Reşid Paşalarla görüşen Sir Edward Grey Ortak Nota'nın içeriği hakkında Türk tarafını bilgilendirdi.[284] 12 Ocak'ta

279 "Die Revollutionsgefahr in Konstantinopel: Aufruhrstimmung unter den kurdischen Truppen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 15 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2. Selimiye Kışlası'nda yaşanan ayaklanma benzeri hareket hakkında ayrıca bkz., "Kurdische Truppen für die Wiederaufnahme der Feindseligkeiten", *Neue Freie Presse*, 15 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 3; ve "Der Abbruch der Friedensverhandlungen: Der Kriegsluft der kurdischen Truppen", *Pester Lloyd*, 15 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

280 "Die Revollutionsgefahr in Konstantinopel: Aufruhrstimmung unter den kurdischen Truppen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 15 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

281 "Bevorstehende Kollektivnote der Mächte die Pforte", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 10 Ocak 1913,sabah baskısı,s. 1; ve "The Question of Peace: Powers' Future Action", *The Manchester Guardian*, 11 Ocak 1913, s. 9.

282 "The Powers' Action at Constantinople" *The Manchester Guardian*, 10 Ocak 1913, s. 9.

283 "The Powers and Turkey: Terms of the Note", *The Times*, 11 Ocak 1913, s. 5.

284 "Die Bemühungen der Mächte um den Frieden: Konferenzen Sir Edward Greys mit den Türken", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 12 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; ve "Powers'

da Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki elçileri Hariciye Nazırı'nı ziyaret ederek Ortak Nota'nın son halini Nouradunghian'a gösterdiler.[285] Notanın Bab-ı Âli'ye muhtemelen 13 Ocak günü teslim edilmesi beklenmekteydi.[286]

Kabine 12 Ocak günü Kâmil Paşa'nın konağında toplandı.[287] Hariciye Nazırı Nouradunghian Kabine üyelerine o gün içeriğinden resmen haberdar edildiği Ortak Nota hakkında bilgi verdi.[288] Uzun süren kabine toplantısında Hükümet'in doğrudan sorumluluk altında kalmasını engellemek amacıyla bir Şura-yı Saltanat toplanmasına ve savaş ya da barış kararının bu kurula danışılmasına karar verildi. Şura-yı Saltanat'ın barışı kabul etmesi halinde Hükümet Balkan Müttefikler'in Edirne'nin terkini de içeren ağır koşullarını kolaylıkla kabul edebilecekti. Yok eğer Şura-yı Saltanat savaşa devam yönünde tavsiyede bulunursa, o zaman da Hükümet ciddi sonuçlar doğuracak bu kararı daha güven içinde verebilirdi.[289] İlk açıklamalara göre, Şura-yı Saltanat yüksek rütbeli askeri ve sivil bürokratlarla ulema ve gayr-i müslim olmayan dinî liderlerden ve Meclis-i Âyan üyeleriyle eski nazırların önemli bir bölümünden oluşturulacaktı.[290] Bundan önce böyle bir Şura-yı Saltanat 1877 yılında Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla toplanmıştı.[291]

Agence ottomane Kabine'nin bir Şura-yı Saltanat toplama konusunda aldığı kararı o gece kamuoyuna duyurdu. 13 Ocak tarihli monarşist gazeteler bu haberi yorum yapmadan yayınladılar. Yalnızca İttihadcıları destekleyen ve İdare-i Örfi tarafından yayını yasaklanmış olduğu için *Tefsir-i Efkâr* adıyla çıkan *Tasvir-i Efkâr* gazetesi Hükümet tarafından yapılan resmi açık-

---

Advice to the Porte: Adrianople Should Be Given Up", *The Manchester Guardian*, 12 Ocak 1913, s. 9.

285 "Die kritische Stunde: Die Kollektivnote an die Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 13 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

286 "The Question of Peace: Powers' Future Action", *The Manchester Guardian*, 11 Ocak 1913, s. 9; "Powers' Advice to the Porte: Adrianople Should Be Given Up", *The Manchester Guardian*, 12 Ocak 1913, s. 9; ve "Wochen-Rundschau", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 12 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1.

287 "Türkischer Ministerrat", *Pester Lloyd*, 13 Ocak 1913, s. 1; ve "La crise balkanique: L'attitude de la Porte", *Journal des Débats*, 14 Ocak 1913, s. 1.

288 "Die kritische Stunde: Die Kollektivnote an die Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 13 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

289 "Einberufung eines ausserordentlichen türkischen Reichsrates", *Neue Freie Presse*, 13 Ocak 1913, s. 3; "Peace or War: A Grand Council to Decide", *The Times*, 13 Ocak 1913, s. 6; ve "Einberufung einer türkischen Nationalversammlung", *Pester Lloyd*, 13 Ocak 1913, s. 1.

290 "Einberufung einer türkischen Nationalversammlung", *Pester Lloyd*, 13 Ocak 1913, s. 1; ve "Die kritische Stunde: Die Kollektivnote an die Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 13 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

291 "Einberufung einer türkischen Nationalversammlung", *Pester Lloyd*, 13 Ocak 1913, s. 1; ve "Vorläufiger Verzicht auf Einberufung einer türkischen Nationalversammlung", *Neue Freie Presse*, 15 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

lamanın üstüne büyük puntolarla "Doksanbeşe Doğru" adıyla bir başlık attı. Bu, çok cüretkâr bir hareketti. Hicrî takvimde 1295 yılı 1877'ye tekabül ediyordu – yani, bu tarih tüm okuyucuların aklına Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yapılmış olan savaşı ve, en önemlisi de, anayasal düzeni isteksizce 1876 yılı sonlarına doğru ilân etmek zorunda kalan Sultan Abdülhamid'in savaşı gerekçe göstererek 1877'de Meclis-i Mebusan'ı feshetmesini ve otuz küsur yıllık mutlakiyetçi düzenin başlangıç noktasını hatırlatıyordu. Kanun-u Esasi'nin rafa kaldırıldığı tarih şimdi yeniden tekrarlanıyordu.[292] Kapatılmış olan *Tasvir-i Efkâr* yerine *Tefsir-i Efkâr* adı altında çıkan gazeteye hem bu haber, hem de Hariciye Nazırı Nouradunghian aleyhine çıkan bir yazıdan ötürü 13 Ocak'ta yayın yasağı getirildi.[293] 16 Ocak'ta da gazete aleyhine soruşturma açıldı. Haklarında tutuklama kararı çıkartılan *Tasvir-i Efkâr*'ın sahibi ile sorumlu yazı işleri müdürü ev hapsinde tutulmaya başlandı. Bu arada, gazetenin yazıhanesi ile her iki gazete sorumlusunun evleri aranmıştı. İdare-i Örfi kapatılan gazeteler yerine başka isimle gazete çıkartılmasını yasakladı.[294]

Kâmil Paşa Kabinesi'nin durumunun son derece nazik olduğu bu sırada, 13 Ocak günü savaşa devam etme kararında olan subayların İstanbul'da büyük bir gösteri yapması bekleniyordu; ancak ya fırtınalı hava, ya da gösterilere karşı İdare-i Örfi'nin aldığı olağanüstü tedbirler yüzünden önceden planlanmış olan bu gösteri yapılamadı.[295] 15 Ocak tarihli gazeteler halk adına Sadr-ı Âzam ve Padişah'a çekilen telgraflarda savaşa devam ve Edirne'nin hiçbir koşul altında terk edilmemesinin istendiğini yazıyordu.[296]

Bu arada Kabine de kendisine verilecek olan Ortak Nota'nın teslimini beklemekteydi. İlk günlerde 13 Ocak'ta verileceği söylenen Nota'nın teslimi gecikmişti. Nota'nın gecikmesinden büyük ölçüde Almanya sorumluydu. Alman Hükûmeti kendi kamuoyu tarafından, özellikle de Alman liberal basın organları tarafından, Türkiye'nin içine düşürülmüş olduğu kötü durum karşısında ona yeteri kadar destek çıkmayan Alman Hükûmeti'nin tavrını eleştiriyordu. Liberal eğilimli Alman gazeteleri Şansölye Bethmann Hollweg ve Hariciye Nazırı Gottlieb von Jagow'un Türkiye aleyhine gelişen bu diploma-

---

292 "Kiamil Paschas Ausweg", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 13 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 4.

293 "The Turkish Grand Council", *The Times*, 15 Ocak 1913, s. 5.

294 "Die Suspendierung der jungtürkischen Blätter", *Neue Freie Presse*, 17 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 3; "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Suspendierung jungtürkischer Blätter", *Pester Lloyd*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; ve "Aus Konstantinopel" ve "Zur Balkankrisis", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 19 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

295 "Turkish Ministers and the Committee", *The Times*, 17 Ocak 1913, s. 37

296 "Der Abbruch der Friedensverhandlungen: Kriegerische Stimmung in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 15 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

tik baskıya niye ortak olduklarını soruyordu. Alman Hükümeti, tüm gelenek ve adalet anlayışının tersine, Edirne'nin terkine niye rıza gösteriyordu? *Tägliche Rundschau*, *Post*, *Hamburger Nachrichten* ve *Leipziger Neuesten Nachrichten* gibi milliyetçi Alman gazeteleri ise liberal basının Hükümet'e hücumunu yersiz ve garip buluyorlardı.[297] Resmî ağızlardan söylenen gecikme gerekçesi Alman Hükümeti'nden gelen değişiklik talepleriydi.[298] Bir başka gerekçe de İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'ın Berlin'den talimat almamış olmasıydı.[299] 16 Ocak tarihli *Lokalanzeiger* gazetesi yaptığı yarı-resmî yorumda Londra'da yapılan Büyükelçiler Konferansı'nda Almanya'nın önerdiği yumuşatılmış ifadelerin notaya son halini verdiğini ve bu haliyle Ortak Nota'nın 16 ya da 17 Ocak'ta teslim edileceğini yazdı.[300]

Sürekli hükümet krizinin yaşandığı ve her gün endişe içinde Büyük Güçler'in Edirne'nin Bulgarlara teslimini isteyecek olan Ortak Nota'nın hangi gün Bab-ı Âli'ye teslim edileceğinin beklendiği bu günlerde monarşist *Sabah* gazetesinin 16 Ocak tarihli sayısında ilk sayfada beklenmedik bir yazı çıktı. Bu yazı, gazetenin yazı işleri müdürü Diran Kelekian tarafından Padişah ile Dolmabahçe Sarayı'nda yapıldığı iddia edilen bir mülâkattı.[301]

"Huzur-u Hümayun'da" başlığıyla çıkan bu 'mülâkat'ta Diran Kelekian Padişah'la anayasal düzeni irdeleyen bir konuşma 'yapmaktaydı.' "Ben Meşrutiyet padişahıyım," diyen Sultan Reşad hanedanında ve milletinde meşrutiyete düşman bir kişi bile olmadığını kaydettikten sonra mutlakiyetin kaçınılmaz olarak keyfi bir idareye kaydığını belirtmekteydi. Mutlakiyetçiliğin, özellikle de yaşadığımız yüzyılda, hiçbir ülkeye mutluluk getirmeyeceğini anlatıyordu. "Devletimizin şekl-i idaresi meşrutiyettir ve ilelebed meşrutiyet kalacaktır," diye de ekliyordu. Ancak, milletin meşrutiyetten feyz alabilmesi için hükü-

297 "Abbruch der Friedenshandlungen", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 14 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 4.

298 "Another Threat of War: Announcement by Allied Delegates" ve "The Powers' Note Delayed", *The Manchester Guardian*, 15 Ocak 1913, s. 9; ve

299 "Delay in the Presentation of the Note", *The Times*, 16 Ocak 1913, s. 5; ve "La crise balkanique: La note de puissances a la Porte", *Journal des Débats*, 17 Ocak 1913, s. 1.

300 "The Powers' Note", *The Manchester Guardian*, 17 Ocak 1913, s. 10.

301 Diran Kelekian, "Huzur-u Hümayun'da", *Sabah*, 3 Kanun-u Sani 1328/16 Ocak 1913, s. 1. Bu 'mülâkat' hemen her yabancı gazetenin dikkatini çekmişti ("Eine Unterredung mit dem Sultan: Mehmed V über die Ursachen des Unglücks der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 16 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 4; "Ausserungen des Sultans über die Verfassung", *Neue Freie Presse*, 17 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Der Sultan über die Lage", *Reichspost*, 17 Ocak 1913, sabah baskısı, s3; "Verfassungsfreundliche Aeußerungen des Sultans", *Pester Lloyd*, 17 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Das Interview mit dem Sultan", *Prager Tagblatt*, 17 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "A Constantinople: Une interview du Sultan", *Journal des Débats*, 18 Ocak 1913, s. 1, "Turkey and the Joint Note", *The Times*, 18 Ocak 1913, s. 5; "Eine Unterredung mit dem Sultan", *Tages Post*, 18 Ocak 1913, s. 2; ve "The Future of the Turkish Constitution: Suggestive Interview with the Sultan" *The Manchester Guardian*, 20 Ocak 1913, s. 7

metlerin anayasal düzeni kötüye kullanmaması gerekmekteydi. Son dört yıldan ibret alınması gerektiği gibi, anayasal düzenin işleyebilmesi için huzur ve sükûn gerekiyordu. "Sükûna ihtiyacımızı Memalik-i Mahruse-i Şahaneleri'nde takdir etmeyen bir ferd bile bulunmadığına şevket-meâb efendimiz elbette eminsiniz," sözleriyle araya giren Kelekian'a Padişah, "Biliyorum, ve bu emelin hayat-ı umumiyemize de tecelli ettirilmesini arzu ediyorum," diyerek konuşmasına devam etti. 1908 Devrimi'nden beri geçen dört yıllık dönem içinde ciddi anlamda muhtaç olunan sükûn sağlanamadığı için vatan ve milletimiz zarar görmüştü. "Bundan böyle aynı hal devam etmeyecektir ve edemez," diyordu Padişah. Devletin ve milletin genel çıkarları etrafında birleşilmesini vazifeperverliğin gereği olarak herkesin takdir edeceğinden şüphesi yoktu.[302]

Hiç de liberal bir yöne doğru gitmeyen bu konuşmanın can alıcı bölümü bundan sonra başlıyordu. Hükûmetin iş görebilmesi için yarınından emin olması gerekiyordu. Halbuki, dört yıldan beri Meclis-i Mebusan'da iktidarda kalabilmek için çoğunluk olması gerektiğinden sık sık hükûmet değişiklikleri olmuş ve bu yüzden de devlet ve millet büyük zararlara uğramıştı. Siyasal düzenin böyle istikrarsızlıklara meydan vermediği İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde ne kadar olumlu bir durumun olduğu açıktı. Sultan Reşad, Kanun-u Esasi'nin Saltanat makamına tanıdığı hakları milletin saadeti için kullanmaktan kaçınmayacaktı. Ülkeyi sahipsiz bırakmayacaktı; çünkü milletin meşrutiyetten lâyığıyla istifade edebilmesi ancak bunun gerçekleşmesi ile mümkündü. Yapılacak olan genel seçimlerde halk, ülkenin genel çıkarını her arzunun ve her şahsi menfaatin üstünde tutacak mebuslardan oluşan kendi içinde ayrışmamış, güçlü, aydın ve yerel örf ve âdetlerimize bağlı vicdanlı bir çoğunluğu Meclis-i Mebusan'a taşımalıydı. Mebusların çoğunluğunun bu vasıfları taşıması, seçmenlerin kanuni haklarına sahip çıkarak onları düzgün kullanmalarına bağlıydı.[303]

The Times gazetesine gore, Padişah'ın 'verdiği' bu 'mülâkat' pek de olağan gözükmüyordu. Satır aralarını iyi okumasını bilenlerin, her ne kadar anayasal ve hatta parlamenter düzenden bahsetse de Padişah'ın, hükûmet politikalarında süreklilik ve kabinelerin düşürülme tehlikesi olmadan uzun süre iktidarda kalması adına yasamanın yürütme üzerindeki denetimini zayıflatmayı amaçladığı gözünden kaçmamıştı.[304] Ülkenin parlamenter dönemine

302 Diran Kelekian, "Huzur-u Hümayun'da", *Sabah*, 3 Kanun-u Sani 1328/16 Ocak 1913, s. 1. Bu mülâkatın hemen hemen tamamının Almanca çevirisi için bkz., "Eine Unterredung mit dem Sultan: Mehmed V über die Ursachen des Unglücks der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 16 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 4.

303 Diran Kelekian, "Huzur-u Hümayun'da", *Sabah*, 3 Kanun-u Sani 1328/16 Ocak 1913, s. 1; ve "Eine Unterredung mit dem Sultan: Mehmed V über die Ursachen des Unglücks der Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 16 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 4.

304 "Turkey and the Joint Note", *The Times*, 18 Ocak 1913, s. 5.

damgasını vurmuş olan sık ve ani hükûmet değişikliklerini önleyecek mekanizmalar geliştirilmesinin gerekliliğine üstü kapalı bir şekilde de olsa vurgu yapılan mülâkatta sözü geçen bu mekanizmaların, yürütme erkinin parlamento denetiminden azade yönetimlerde olduğunu herkes anlayabiliyordu.[305] Mülâkat, son derece ustaca seçilmiş cümlelerle, 1908 Devrimi ile başlayan sürecin devlet çıkarlarına zarar verdiğini, memlekette huzurun kalmadığını ve Meclis-i Mebusan'da şahsi çıkarların devlet menfaatinin önüne geçmesinden de büyük ölçüde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sorumlu olduğunu anlatıyordu. Bu nokta özellikle iktidara yakın gazeteler tarafından Padişah'ın söylediklerinin İttihadcıları suçladığı ve Kâmil Paşa Kabinesi'nin yerini sağlamlaştırdığı şeklinde yorumlandı.[306]

Bu yersiz ve zamansız gözüken *Sabah* mülâkatının perde arkasını *Neue Freie Presse* muhabiri bir gün sonra yolladığı haberde açıklıyordu: 11 Ocak'ta Kâmil Paşa Padişah ile görüşmüş ve Büyük Güçler'in barış teklifini kabul etmeyi ve eşzamanlı olarak da istifa etmeyi Sultan'a teklif etmişmiş. Padişah Edirne'nin terk edilmemesini ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını istemişti. Kâmil Paşa meclis feshedildiği için toplanamayacağını ileri sürmüştü; ama, 1877 yılında Midhat Paşa'nın yapmış olduğu gibi, barış konusunu görüşmek üzere Meclis-i Mebusan yerine bir Şura-yı Saltanat toplanmasını önermişti. Padişah'ın bu fikri kabul etmesi üzerine de Kâmil Paşa istifasını geri çekmişti. 12 Ocak günü Talât Bey ile Said Halim Paşa Padişah'la görüşmüşler ve Edirne ile birlikte Ege adalarının da geri alınması için savaşa devam edilmesini istemişlerdi. Bir Şura-yı Saltanat toplanmasını, bu kurulun savaşın devamı yönünde oy kullanması şartıyla kabul etmişlerdi. İttihadcılar Kabine'nin ateşkes esnasında yeni seçimler için teşebbüse geçmemiş olmasından şikâyetçiydiler. Padişah'a, Kâmil Paşa Kabinesi'ni bu durumda düşürmek için çalışmayacaklarına söz verdiler. Eğer Paşa kendisi istifa eder veya düşerse İttihadcı bir kabine değil, bir koalisyon hükûmeti kurabileceklerini söylemişlerdi. Sonra da *Sabah* gazetesinde böyle bir 'mülâkat' çıkmıştı. Kâmil Paşa'nın isteği üzerine de, 16 Ocak'ta Meclis-i Âyan Reisi Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa on beş Âyan üyesi ile bir toplantı yapmıştı.[307] *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* muhabirinin bir hafta sonra güvenilir bir kaynaktan edindiği bilgiye göre, *Sabah* gazetesinde Padişah'la yapıldığı iddia edilen mülâkatın da Kâmil Paşa tarafından ayarlandığı ve bu yolla İttihadcılar aleyhine çevrilmeye çalışılan kamuoyunun barışın imzalanması için ikna edilmesine yarayacağının düşünüldüğü ortaya çıkmıştı. Kelekian Saray'a adım

305 "Constantinople Letter", *The Near East*, 24 Ocak 1913, s. 323.

306 "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Die Erklärungen des Sultans", *Pester Lloyd*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4.

307 "Die Frage der Einberufung eines Diwan", *Neue Freie Presse*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5.

atmış ve Padişah'la görüşmüş bile değildi. Kâmil Paşa'nın yazdırdığı metin Padişah'a gösterilip onayı alındıktan sonra *Sabah* gazetesinde yayınlanmıştı. Padişah bu senaryoya alet edilmişti.[308]

Hem Büyük Güçler arasında notanın içeriği konusunda yaşanan ihtilâflar, hem de Kâmil Paşa Kabinesi'nin içinde bulunduğu siyasal durumun nezaketi Ortak Nota'nın Bab-ı Âli'ye teslimini epeyce geciktirmişti. Ortak Nota nihayet 17 Ocak günü öğleden sonra saat üçte altı Büyük Güç'ün elçisinin birlikte gittiği Bab-ı Âli'de en kıdemli diplomat olması nedeniyle Avusturya-Macaristan elçisi Marki Pallavicini tarafından Hariciye Nazırı Gabriel Noradunghian'a takdim edildi.[309]

Ortak Nota'nın verileceğinin bilindiği bu günün sabah erken saatlerinde Bayezid, Nur-u Osmaniye ve Sultanahmed camiilerinin duvarlarına büyük yaftalar yapıştırıldı. Hükûmeti sert bir dille eleştiren yaftalarda Edirne'nin terk edilmemesi ve savaşa devam edilmesi isteniyordu. Ayrıca, ülke savaş halindeyken Hükûmet'in, adem-i merkeziyet ilkeleri çerçevesinde, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilâyetlerde tıpkı 1903'teki Mürzsteg Anlaşması'na benzer koşullarda yabancı bir danışman denetiminde bir 'reform' yapılmasını Büyük Güçler'le müzakere ediyor olmasına şiddetle itiraz ediliyordu.[310] Hem Ayasofya Meydanı'nda, hem de Dolmabahçe Sarayı önünde toplanan büyük kalabalıklar Kâmil Paşa aleyhinde gösteri yaptılar. Ayasofya Meydanı'nda Edirne'nin kurtarılması için savaşa devam edilmesini isteyen göstericileri Harbiye Nezareti'nden gönderilen süvari birlikleri dağıtmaya çalıştı. Dolmabahçe Sarayı önünde toplanan halk da askerler tarafından acımasızca dağıtılmak istendi.[311] Enver Bey'in de Harbiye Na-

308 "Kiamil's Use of the Sultan", *The Manchester Guardian*, 25 Ocak 1913, ikinci baskı, s. 8.

309 "Müdahale Dün Oldu!", *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Kanun-u Sani 1328/18 Ocak 1913, s. 1; "Die Note der Mächte überreicht: Die Pforte wird ablehnend antworten", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Die Ueberreichung der Kollektivnote", *Neue Freie Presse*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5; "The Question of Peace: Powers' Note Presented", *The Manchester Guardian*, 18 Ocak 1913, s. 8; "Die Aktion der Mächte: Ueberreichung der Kollektivnote", *Pester Lloyd*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; "Sulh Müzakeratı: Düvel-i Muazzamanın Notası", *Ikdam*, 6 Kanun-u Sani 1328/19 Ocak 1913, s. 1; "La crise balkanique: La remise de la Note des puissances à la Porte", *Journal des Débats*, 19 Ocak 1913, s. 2-3; ve "Zur Balkankrisis: Die Kollektivnote der Mächte", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 19 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2. Ayrıca bkz., "Constantinople Letter", *The Near East*, 24 Ocak 1913, s. 323; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 8 (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 119.

310 "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Aufreizende Plakate", *Pester Lloyd*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; "Anklagen gegen die türkische Regierung", *Neue Freie Presse*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5; ve "Aus Konstantinopel", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 19 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

311 "Kundgebungen für den Krieg in Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 18 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5.

zırı Nâzım Paşa'ya bir subay aracılığıyla başvurarak savaş konusunda kesin kararını vermesini, bunu yapmadığı takdirde de hemen istifa etmesini istediği söylentileri çıktı.[312]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Trabzon ve diğer bazı şehirlerdeki şubelerinde yapılan aramalarda İstanbul'daki cami duvarlarına yapıştırılan yaftalara içerik olarak benzeyen bildiriler bulunduğunu iddia eden Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid [Rey], Kabine'nin 19 Ocak günkü toplantısında Cemiyet'in tüm şubelerinin kapatılması ve bu yerlerde arama yapılması için yetki istedi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni tamamen yasaklamak anlamına gelen böyle sert bir tedbir için yeterli delil olup olmadığı üzerine yapılan tartışmalar Dahiliye Nazırı'na Kabine'nin pek de bu konuda istekli olmadığını göstermiş oldu. Bunun üzerine, bu konuda ısrarcı olan Nazır, kendi anlatımına göre, "Heyet-i Vükelâ'yı, hiç olmazsa bu cihette bir emr-i vaki' karşısında tutmak için," Dahiliye Nezareti Mektupçusu Nuri Bey'i davet ederek "bütün İttihad ve Terakki klüplerinin badettaharri seddiyle ele geçecek evrağın mühürlü torbalara konularak Nezaret'e gönderilmesini, Meclis-i Vükelâ kararı olmak üzere, bütün vilâyetlere tafsilen ve tamimen telgrafla tebliğ" etti.[313]

Londra'da çıkan *Daily Chronicle* gazetesinde 20 Ocak günü yayınlanan mülâkatında Kâmil Paşa barıştan yana olduğunu –yani, Edirne'nin terkini isteyen Ortak Nota'yı kabul ettiğini– söyledikten sonra, tüm Kabine'nin de aynı fikirde olduğunun altını çizerek konunun kamuoyunun görüşü alınarak nihai kararını vereceğini ifade etti. Ordunun bütünüyle savaştan yana olduğunu söyleyen Paşa, Kabine'de ise savaşın devamı halinde başarılı olunamayacağı fikrinin hâkim olduğunu belirtti. Ciddi boyutta para sıkıntısı olduğundan bahseden Kâmil Paşa, bunun barıştan sonra yurtdışından akdedilecek borç anlaşmalarıyla çözüleceğini söyledi.[314]

Monarşist basın Kâmil Paşa'nın teslimiyetçi konumunu gerekçelendirmek için var gücüyle çabalıyordu. 19 Ocak tarihli *İkdam* şartların ağırlığını kabul ediyor, ancak olası bir savaşta yalnızca Balkan ülkelerini değil, bu sefer Büyük Güçler'i de karşısına alacak olan Hükümet'in bu tehlikeyi göz önünde

312 "Kriegerische Stimmung in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 18 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

313 Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 203. Bu tebliğ ile ilgili haberler için bkz., "Turkish Grand Assembly Summoned: The Porte and the Note of the Powers", *The Times*, 20 Ocak 1913, s. 5; "Die innere Lage der Türkei: Maßnahmen gegen die Jungtürken", *Pester Lloyd*, 21 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; ve "Zur Balkankrisis: Die Türkei und die Mächte", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 22 Ocak 1913, s. 1.

314 "Eine Aeusserung Kiamil Paschas", *Neue Freie Presse*, 20 Ocak 1913, s. 2; "Großvezier über die Möglichkeit einer internen Anleihe", *Pester Lloyd*, 20 Ocak 1913, s. 3; "Kiamil Pascha über die Antwort der Pforte: Der Großwezir für den Frieden, das Heer für den Krieg; wofür das Volk?", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 20 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.; ve "La crise balkanique: La réponse de la Porte aux puissances", *Journal des Débats*, 21 Ocak 1913, s. 2.

tutarak karar vereceğini yazıyordu. Kâmil Paşa'nın *Yeni Gazete*'si "Duygular şu anda suskun olmalı; sadece ağır gerçeklik dikkate alınmalı," demekteydi. *Sabah* gazetesi de bir emekli diplomatın ağzından yazdığı yazıda Büyük Güçler'in tarafsızlığından dem vuruyordu.[315] 20 Ocak günkü *Yeni Gazete* Büyük Güçler'in notasını reddettiği takdirde Türkiye'nin çok zor duruma düşeceğini söylüyordu.[316] *İkdam* gazetesi de Büyük Güçler'in barışı tesis etme konusundaki çabalarını takdirle karşılıyordu. Gazeteye göre, zaten Türk tarafının görüşü de uzlaşmaya yönelikti.[317] *Yeni Gazete* 21 Ocak'ta barışın reddedilmesinin durumu çok kötüye götüreceğini yazdı. *İkdam* gazetesi de bu fedakârlıkları yapan Hükûmet'in zaman içinde saygınlık kazanacağına inanıyordu. Ortadaki ağır ciddi askerî ve siyasî durum göz önüne alındığında, bu fedakârlığın, Büyük Güçler'in de desteğiyle, yapılmasında hiçbir tereddüt gösterilmemeliydi.[318] İngiliz devlet politikasını destekleyen *The Times* gazetesi son günlerde Kâmil Paşa'nın konumunun sağlamlaşmış olduğunu iddia ettiği bir haberinde monarşist basının ve Kabine'nin içinde bulunduğu zavallı durumu şöyle özetliyordu: "Türk basını açıkça anlamış durumda ki, Büyük Güçler'den yardım beklemek beyhude. Ancak, Büyük Güçler'in teklifini kabul ediyor olmaktan yana da gözükmek istemiyorlar."[319]

Ne zaman toplanacağına bir türlü karar verilemeyen, hatta toplanıp toplanmaması bile değişik çevrelerde tartışılan Şura-yı Saltanat'ın 20 Ocak'ta yapılan bir açıklamayla 22 Ocak günü toplanacağı kamuoyuna duyuruldu.[320]

Bu açıklama yapılmadan önce Hükûmet Büyük Güçler'e sınır konusunda ödün vermeye hazır olduğunu söylediğinden Kabine'nin son derece 'uzlaşmacı' bir tavır takındığını yabancı basın bilmekteydi.[321] 19 Ocak'taki Kabine toplantısında Ortak Nota'ya verilecek cevap konusunda uzunca görüşme ya-

315 "Türkische Preßstimmen über die Kollektivnote", *Pester Lloyd*, 20 Ocak 1913, s. 3-4; "Einberufung des türkisches Nationalrates", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 20 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; "Aeusserungen der türkischen Presse", *Neue Freie Presse*, 20 Ocak 1913, s. 2; ve "Zur Balkankrisis: Die Türkei und die Mächte", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 21 Ocak 1913, s. 1.

316 "Türkische Preßstimmen für den Frieden", *Pester Lloyd*, 21 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "Zur Balkankrisis: Die Türkei und die Mächte", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 22 Ocak 1913, s. 1.

317 "La crise balkanique: La réponse de la Porte aux puissances", *Journal des Débats*, 21 Ocak 1913, s. 2.

318 "A Constantinople: La presse turque", *Journal des Débats*, 22 Ocak 1913, s. 1.

319 "The Collective Note: Brighter Hopes of Peace", *The Times*, 21 Ocak 1913, s. 5.

320 "Die Einberufung des türkischen Nationalrats verzögert", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 21 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; ve "Die beratende Versammlung", *Pester Lloyd*, 21 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

321 "Turkish Grand Council Summoned: The Porte and the Note of the Powers", *The Times*, 20 Ocak 1913, s. 5.

pılmıştı. *The Manchester Guardian* 20 Ocak tarihli sayısındaki başyazısında Kâmil Paşa Kabinesi'nin içinde bulunduğu *teslimiyetçi* tavrı son derece açık sözlerle özetliyordu: "Hükûmet Büyük Güçler'in tavsiyesini kabul etmekten kaçınıyor; ama reddetmiyor da. Elindeki topraklardan vazgeçmemek için şu anda ileri sürdüğü şartlar, özellikle de anlaşmazlığın bu evresinde, öyle bir izlenim yaratıyor ki, sanki [koşulları tartışmasız kabul etmek için] karşı tarafın daha güçlü gerekçelerle [yeni] ağır şartlar ileri sürmesini bekliyorlar. [Cevabî notanın] tasarı metnini okuduğumuzda anlıyoruz ki, Türkiye kendini Büyük Güçler'in âlicenaplığına bırakıp onların kendisine daha iyi şartlar sunmasını bekliyor. Bundan da, kendi askeri gücüne güvenmedikleri sonucu çıkıyor. [Cevabî] notanın dilinden anlıyoruz ki, boyun eğmeye razılar, ama itikatları bunu açığa vurmayı engelliyor"[322]

20 Ocak günü Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa son durumla ilgili olarak Mahmud Şevket Paşa ile bir görüşme yaptı. Ondan sonra da eski Sadr-ı Âzam Hakkı Paşa ile konuştu. İzzet Paşa Hakkı Paşa ile yaptığı görüşme esnasında sınırın Midye-Enes hattına kadar geriletilebilecek olduğunu öğrendi. Halbuki, Paşa o ana kadar Edirne'nin ve Meriç savunma hattının Türk tarafına bırakılacağını kuvvetle ümit ediyordu. Talât Bey'in de bulunduğu bu görüşmede, her ne kadar Hükûmet'in zorla düşürülmesine rıza göstermekte zorlansa da, Ahmed İzzet Paşa tüm çıplaklığıyla Kâmil Paşa Kabinesi'nin dibine kadar çürümüş olduğunu kabul etmek zorunda kaldı.[323]

Durumun aldığı vahamet karşısında İttihad ve Terakki Cemiyeti liderleri 21 Ocak günü son bir durum değerlendirmesi yaptılar. Daha önceleri düzenli olarak yaptıkları gibi yine Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında toplandılar. *Süddeutsche Korrespondenz* muhabirinin ilettiğine göre, toplantıda Mahmud Şevket Paşa, Ahmed İzzet Paşa, eski Sadr-ı Âzam Hakkı Paşa ve Talât Bey vardı. Viyana'dan Hariciye eski Nazır'ı Asım Bey'in gönderdiği dış politika ile ilgili raporu tartıştılar. Sonra da, eğer Hükûmet Edirne'nin teslimini yakında Büyük Güçler'e vereceği notayla kabul eder ve bu koşullarda barış anlaşması imzalayacağını açıklarsa bu felâketi önlemek için Kâmil Paşa Kabinesi'ni devirmekten başka çare kalmadığına hükmettiler. Toplantıda,

322 "The Prospects of Peace", *The Manchester Guardian*, 20 Ocak 1913, s. 6.

323 Bu görüşme sonunda vardığı kanıyı Ahmed İzzet Paşa şu sözlerle anlatıyor: "Vükelâ Heyeti hakkındaki düşüncemi Talât Bey'in sorması üzerine bunların böyle bir zamanda işlerin yürütülmesine yeterli olmadıklarını itiraf ile birlikte şimdi şiddetle ayaklanma ve ihtilalle düşürülmelerindeki iç ve dış mahzurları açıklamakla anlaşmadan sonra barışçı ve kanuni usul ve suretlerle tebdil olunmalarına taraftar olduğumu söyledim. Bununla birlikte şurasını da itiraf ederim ki, sözlerimi bitirmeden teklifime kendim de içten güldüm. Saltanat makamının değersiz şeylere tenezzül ettiği, Mebuslar Meclisi'nin de akla geldikçe toplanması ve feshedilmesiyle oyuncak haline getirildiği bu devirlerde kimsenin postunu rızasıyla terk etmeyeceği daha çoktan açığa çıkmış bir gerçekti" (Ahmed İzzet [Furgaç], *Feryadım*, s. 143).

sadr-ı âzamlıktan indirilecek olan Kâmil Paşa'nın yerine Mahmud Şevket Paşa'nın bu makama getirilmesi üzerinde anlaşmaya vardılar.[324]

Toplantıda Kâmil Paşa'yı savaş konusunda ikna, bu da olmazsa istifaya zorlamak amacıyla onunla bir görüşme yapılmasını, son çare olarak, kararlaştırdılar. Bu görüşmede isteklerini dile getireceklerdi. Meclis-i Âyan üyesi bir İttihadcı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde de yayınlanan bu talepleri Kâmil Paşa'ya götürdü. Ancak bu özel görüşmede Paşa İttihadcıların tüm teklif ve taleplerine olumsuz cevap verdi. Bu red cevabını aldıktan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti yüksek rütbeli bürokratlar ve Meclis-i Âyan üyelerinden oluşacağını düşündükleri Şura-yı Saltanat'a neler konuşulacağını ilk elden duymak amacıyla Said Halim Paşa'nın o toplantıya gözlemci olarak gitmesine karar verdi.[325]

21 Ocak günkü Kabine toplantısında Hükümet Ortak Nota'yı kabul etme kararı aldı.[326] Gece onda Hariciye Nezareti'nden yapılan resmî açıklamada da Edirne'nin bazı şartlar altında terk edildiği kamuoyuna duyuruldu.[327] Günlerdir konuşulan konu barış veya savaş konusunda devlet büyüklerinden oluşan bir Şura-yı Saltanat'ın bu konuda Hükümet'e tavsiyelerde bulunmasıydı. Şura'nın toplanması için kamuoyuna verilen gerekçe buydu. Ancak 12 Ocak günkü Kabine toplantısında açıklanan bu niyetten sonra geçen günlerde bu konu hep geçiştirilmişti. Hatta 14 Ocak'ta çıkan haberlere göre, Hükümet bir şura toplama kararından vazgeçiyor gibiydi. Akla gelen 'kötü' örnek 1877 yılında toplanmış olan şuraydı. O şura savaş yönünde karar vermiş ve Türkiye, Rusya ile savaşa girmişti. Savaşın sonucu ise malümdu. Şimdi Hükümet, toplayacağı bir şuranın kendi isteği doğrultusunda barış değil de savaş isterse, köşeye sıkışacağının farkına varmıştı.[328] 19 Ocak akşam saatlerinde Agence Ottomane, yaptığı duyuru ile, Hükümet'in Şura-yı Salta-

324 "Die Unzufriedenheit der Jungtürken", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1-2; "Die Haltung der Jungtürken", *Pester Lloyd*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; "Die Vorgeschichte der Sturzes Kiamils", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4-5; "Zur Balkankrisis: Die ratgebende Versammlung in Konstantinopel", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 24 Ocak 1913, s. 1; ve "Rioting in Constantinople: Events Leading Up to the Coup", *Boston Evening Transcript*, 24 Ocak 1913, s. 4.

325 "Rioting in Constantinople: Events Leading Up to the Coup", *Boston Evening Transcript*, 24 Ocak 1913, s. 4; ve "Die Vorgeschichte der Sturzes Kiamils", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4-5.

326 "Der Beschluß des türkischen Ministerrates", *Neue Freie Presse*, 21 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; ve "Peace Likely to Be Maintained: Turkey's Attitude Weakening", *The Manchester Guardian*, 21 Ocak 1913, s. 9.

327 "Angeblicher Beschluß der Uebergabe Adrianopels" ve "Die türkische Regierung für den Frieden", *Pester Lloyd*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 7; "Der Friede von der türkischen Regierung beschlossen", *Neue Freie Presse*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2.

328 "Innerpolitische Schwierigkeiten in der Türkei: Keine Einberufung eines Diwans", *Pester Lloyd*, 15 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "La crise balkanique: A Constantinople", *Journal des Débats*, 16 Ocak 1913, s. 1.

nat'ı 21 Ocak günü toplayacağını ilân etti.[329] Ancak, 20 Ocak'ta çıkan haberlerde şuranın en erken 22 Ocak günü toplanabileceği belirtildi.[330]

22 Ocak'ta toplanacağı belli olan Şura-yı Saltanat'a kimlerin çağrılacağı ile ilgili 'somut' bilgiler ilk defa 20 Ocak günü açıklık kazanmaya başladı. Yüksek rütbeli askeri ve sivil devlet bürokratlarının oluşturacağı şuraya *İttihadcı olarak bilinenler dışındaki* Meclis-i Âyan üyeleri, eski sadr-ı âzamlar ve nazırlar da çağrılacaktı.[331] 21 Ocak itibarıyla Bulgar, Sırb ve Rum kökenli Meclis-i Âyan üyelerinin de bu toplantıya çağrılmayacağı belli olmuştu. Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa, İzzet Fuad Paşa, Adliye Nezareti'nden yüksek rütbeli bürokratlar, yüksek mahkeme reisleri, Baş Müdde-i Umumi ve Şehzadeler Şura'ya çağrılacaklar arasındaydı.[332] Prens Sabahaddin de Şura toplantısına çağrılmıştı.[333] 21 Ocak akşamı yapılan nihai açıklamada Şura-yı Saltanat'ın 22 Ocak günü öğlen saatinde toplanacağı duyuruldu. Toplam çağrılı sayısı yüz kişiye yaklaşmıştı.[334]

Son bir hafta içinde yapılan açıklamalarla anlaşılmıştı ki, Şura-yı Saltanat'ın toplanması bir gösterişten ibaret olacaktı. Şura-yı Saltanat'ın toplanmasına karar verildiğinde yalnızca Hükûmet'e görüş bildirip tavsiye kararı alacağı söylenmiş ve sık sık tekrarlandığı üzere, bu kurulun bir meclis olmadığı, alacağı kararların Hükûmet üzerinde hiçbir bağlayıcılığı olmayacağı vurgulanmıştı. Bu açıklama yeterli değilmiş gibi, Şura-yı Saltanat'ın yalnızca bir danışma kurulu olacağı vurgusuyla eşzamanlı olarak yapılan açıklamalar göstermişti ki, Hükûmet'in Şura'ya danışacak bir meselesi yoktu. Yapılan tüm resmî ve gayr-i resmî açıklama, izah ve yorumlarda açıkça ortaya çık-

---

329 "Turkish Grand Council Summoned: The Porte and the Note of the Powers", *The Times*, 20 Ocak 1913, s. 5; ve "Einberufung des türkischen Nationalrates", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 20 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

330 ""Die Einberufung des türkischen Nationalrats verzögert", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 21 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; "Diplomatic Quarters Hopeful", *The Manchester Guardian*, 21 Ocak 1913, s. 9; ve "Die beratende Versammlung", *Pester Lloyd*, 21 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

331 "Die beratende Versammlung", *Pester Lloyd*, 21 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

332 "Die Türkei will Adrianopel bedingungsweise abtreten: Die Beschlüsse des Ministerrats", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1.

333 "Die eingeladenen Persönlichkeiten", *Neue Freie Presse*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Die innere Lage der Türkei: Die Nationalversammlung", *Pester Lloyd*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 7; ve "A Constantinople: Les intentions de la Porte", *Journal des Débats*, 23 Ocak 1913, s. 1.

334 "Meclis-i Kebir-i Meşveret", *İkdam*, 9 Kanun-u Sani 1328/22 Ocak 1913, s. 1; "Die innere Lage der Türkei: Die Nationalversammlung", *Pester Lloyd*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 7; ve "Einberufung des Großen Rates für Morgen", *Neue Freie Presse*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Mitteilungen über die Sitzung des Großen Rates", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2. *İkdam* gazetesi davetli devlet adamlarının tümünün isimlerine yer vermişti ("Sulh Müzakeratı: Meclis-i Kebir-i Meşveret", *İkdam*, 9 Kanun-u Sani 1328/22 Ocak 1913, s. 1). Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 8 (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 119.

mıştı ki, Hükümet zaten Büyük Güçler'in verdiği Ortak Nota'yı kabul etmişti. Yani, Hükümet açısından bakıldığında, Kabine'nin Şura-yı Saltanat'tan almak istediği bir akıl ya da tavsiye de yoktu. Karar zaten verilmiş ve barış imzalanması için ileri sürülen şartlar üzerindeki tartışma kapanmıştı. 21 Ocak akşamı itibarıyla bu işlevsiz Şura'ya kimlerin davet edilip kimlerin edilmemesinin aslında hiçbir önemi kalmamıştı. Ancak, Kâmil Paşa Kabinesi bu konuda son derece hassas davranıyordu. Anlaşılıyordu ki, Kâmil Paşa Şura-yı Saltanat'ta tek bir çatlak ses duymak istemiyordu.

Tüm bunlar düşünüldüğünde ortaya çıkan sonuç, Kâmil Paşa'nın askeri ve sivil yüksek devlet bürokratlarını bir araya getirerek onlara danışıyor gözükmesi, Quisling hükümetleri hariç, hiçbir sorumlu hükümetin kabullenmeyeceği bir anlaşmaya işbirlikçi ve suç ortağı arayışından başka bir şey değildi. 21 Ocak'ta yapılan açıklamada Şura-yı Saltanat'a Sadr-ı Âzam'ın başkanlık edeceği, Harbiye, Maliye ve Hariciye nazırlarının durum hakkında konuşacakları belirtilmişti. Toplantının fazla bir tartışma olmadan kapanacağı belliydi. İyi haber alan kaynaklar 21 Ocak günü gece saat onda aldıklara duyumlara göre, Hükümet'in barışa karar verdiğini ve bunu 22 Ocak akşamı ilân edeceğini öğrenmişti.[335] *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung* 22 Ocak günkü sayısında "Türkiye Edirne'yi Teslim Etti" başlığıyla çıkan yazısında Hükümet'in daha Şura-yı Saltanat'ın görüşüne başvurmadan barışa karar verdiğinin altını çizdi. Halbuki, Şura-yı Saltanat'ta yalnızca 'güvenilir' devlet memurları ile Kâmil Paşa'nın yandaşları vardı;[336] *Journal des Débats*'ın yazdığı gibi, "İttihadcılar gibi hırslı benciller ya da hayalperestler" yoktu.[337]

22 Ocak günkü monarşist gazeteler yaşanmakta olan trajik durumu son derece iyimser bir hava içinde sunmaya gayret gösterdiler. *Yeni Gazete*'ye göre, hayati tüm sorunların hepsinin aynı anda çözüldüğü bir barış, memnuniyetten başka ne getirebilirdi ki? *Sabah* gazetesi de bu kritik zamanda halka sükûnet tavsiye ediyor ve gösterilere karşı uyarıyordu.[338] *The Times* gazetesinin 22 Ocak tarihli başyazısı da Kâmil Paşa'ya övgüler yağdırıyordu. Kâmil Paşa ve diğer eski kuşak devlet adamları durumu kavramıştı ve sorumsuzca davranan politikacıların –yani, İttihadcıların– uzlaşmaz tavırlarının üstesinden gelmeyi başarmıştı. Ortak Nota Türkiye'nin kendi menfaati ve Büyük Güçler'in çıkarları için önemli bir toprak parçasını terk etmesini gerektiriyordu. *The Times* başyazısına göre, Edirne düşse de, düşmese de sonunda Bulgarlara teslim

---

335 "Die türkische Regierung für den Frieden", *Pester Lloyd*, 22 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 7

336 "Die Türkei verzichtet auf Adrianopel", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 22 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

337 "Les negociations orientales", *Journal des Débats*, 22 Ocak 1913, s. 1.

338 "Die Aktion der Mächte: Friedliche Stimmung in Konstantinopel", *Pester Lloyd*, 22 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

edilmek zorundaydı ve Türkler Edirne'yi şu anda Ortak Nota'yla Büyük Güçler'in önerdiklerinden daha iyi şartlarla terk edemezlerdi.[339]

Davetliler 22 Ocak günü öğlen on bir buçuğa doğru Dolmabahçe Sarayı'ndaki büyük kabul salonunda yapılacak olan Şura-yı Saltanat toplantısına geldiler. Polis Dolmabahçe Sarayı önünde olağanüstü güvenlik önlemleri almıştı.[340] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ağırlıklı olarak temsil edildiği hükûmetlerde görev almış Mahmud Şevket Paşa ile Aristidis Paşa Yorgandjioglu hariç *hiçbir* eski İttihadcı nazır Şura'ya çağrılmamıştı; ama, çağrılı olmasına rağmen Mahmud Şevket Paşa toplantıya gelmedi.[341] Açılıştan önce Padişah, Veliahd Yusuf İzzeddin'i, Şehzade Vahdeddin ve Abdülmecid'i, sonra da Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'yi kabul etti. Padişah adına toplantıyı Kâmil Paşa açtı. Konuşmasına Şura'nın yetkileri ile başladı. Şura yalnızca danışma görevi ifa edecek ve oylama yapılmayacaktı. Kâmil Paşa durumu değerlendiren bir konuşma yaptı. Sonra Hükûmet sözcüsü Said Bey elçilerin verdiği Ortak Nota'nın Türkçe çevirisini okudu. Ardından Harbiye Nazırı askerî durum hakkında bilgi verdi. Nâzım Paşa ordunun mükemmel durumda olduğunu, fakat savaşa yeniden başlama gücü olmadığını söyledi. Maliye Nazırı Abdurrahman Bey malî durum hakkında oldukça karamsar bir tablo çizdi. Ardından yine Hükûmet sözcüsü Said Bey Hariciye Nazırı Nouradunghian'ın dış ilişkilere ilişkin olarak hazırladığı raporu okudu. Nouradunghian Büyük Güçler'in tavsiyelerine uyulmasını elzem buluyordu. Raporunda savaşın yeniden başlaması halinde Türkiye'nin karşı karşıya kalacağı tehlikeler sıralanmıştı. Konuşmasının sonunda Şura'dan barışa koşulsuz destek istedi.[342] Hükûmet'in açıklamalarından sonra tartışmaya geçildi. Yaklaşık bir düzine konuşmacı arasında *yalnızca* Baş Müdde-i Umumi İsmail Hakkı Bey savaş lehine konuştu.[343] Kâmil Paşa saat dörtte görüşmelerin so-

339 "Awaiting Turkey's Reply", *The Times*, 22 Ocak 1913, s. 7

340 "Regierungscommuniqué über die Notabelnversammlung", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Friedensansichten", *Pester Lloyd*, 23 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

341 "The Grand Council Meets", *The Manchester Guardian*, 23 Ocak 1913, s. 9.

342 "Die Einberufung des Großen Rates in Konstantinopel: das Exposé Kiamils", *Neue Freie Presse*, 22 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; "Der Verlauf der ratgebenden Versammlung", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Der Nationalrat beschließt den Frieden", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1, "Die türkische Nationalversammlung: Der Verlauf der Nationalversammlung", *Pester Lloyd*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Turkish Decision: Official Statement", *The Times*, 23 Ocak 1913, s. 6; "The Grand Council Meets" ve "The Porte's Surrender", *The Manchester Guardian*, 23 Ocak 1913, s. 9; ve "Zur Balkankrisis: Die ratgebende Versammlung in Konstantinopel", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 24 Ocak 1913, s. 1.

343 "Turkish Decision: Official Statement", *The Times*, 23 Ocak 1913, s. 6; "Der Nationalrat beschließt den Frieden", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; "Der Verlauf der ratgebenden Versammlung", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Eine Abstimmung für den Frieden", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Die türkische Nationalversammlung: Der Verlauf der Nationalversammlung", *Pester Lloyd*,

na erdiğini bildirdi. Hemen hemen oybirliğiyle Bab-ı Âli'nin Büyük Güçler'e boyun eğmesi işi kabul edildi. Görüşmelerin sonunda eski Sadr-ı Âzam Said Paşa'nın elini sıkarak geçmiş dargınlıkları ve tartışmaları bu kritik durumda unutmaları gerektiğini söyledi. Salondan el ele çıktılar.[344]

Toplantının bitiminde Kabine hemen Saray'da toplandı. Akşam elçilere verecekleri cevabi notanın metni üzerinde çalıştılar.[345] Hükümet adına o gece yapılan açıklamada memleketin güvenliği için ve vatanseverlik duygularıyla ülkenin gelecekteki ekonomik çıkarlarını güvence altına alan bir barış yapıldığı vurgulandı.[346] Vatanın parlak geleceği ve hayati malî çıkarlarının, Büyük Güçler'in desteğiyle yapılan bu barış anlaşması ile, güvence altına alınmış olduğu söyleniyordu.[347] Bunun anlamı yenilginin ve Balkan devletlerinin taleplerinin koşulsuz kabulüydü.[348] Hükümet'in 22 Ocak gecesi yaptığı bu açıklamada ayrıca Kabine'nin 23 Ocak günü toplanıp barış kararının metnini yazacağı bildirildi.[349]

23 Ocak günkü *Sabah* gazetesi Edirne'nin terk edilmesini içeren barış anlaşmasını okuyucularına duyururken Türkiye ile Fransa benzetmesi yapmış ve Edirne'yi Alsace-Lorraine ile karşılaştırmıştı. Nasıl ki Fransızlar 1870 Fransız-Alman Savaşı'nda kaybettikleri Alsace için "Her zaman aklımızda, ama konuşmuyoruz," diyorlarsa, Türkler de artık Edirne için böyle demeliydiler.[350]

---

23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "La réponse de la Porte à la Note des puissances", *Journal des Débats*, 24 Ocak 1913, s. 1-2.

344 "Der Verlauf der ratgebenden Versammlung: Beschluß zur Annahme der Kollektivnote", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Turkish Decisions: Official Statements", *The Times*, 23 Ocak 1913, s. 6; ve "Turkey Decides for Peace: Powers' Advice to Be Accepted", *The Manchester Guardian*, 23 Ocak 1913, s. 9.

345 "Der Verlauf der ratgebenden Versammlung: Beschluß zur Annahme der Kollektivnote", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; ve "Turkish Decisions: Official Statements", *The Times*, 23 Ocak 1913, s. 6.

346 "Regierungscommuniqué über die Notabelnversammlung", *Neue Freie Presse*, 23 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; ve "Die Friedensansichten: Offizieller Bericht über den Verlauf der Notabelnversammlung", *Pester Lloyd*, 23 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1

347 "Le réponse de la Porte à la Note des puissances: La séance du grand divan", *Journal des Débats*, 24 Ocak 1913, s. 1; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 24 Ocak 1913, s. 321. Hükümet beyanının tam metni için bkz., "Sulh Müzakeratı: Beyanname-i Resmiye", *İkdam*, 10 Kanun-u Sani 1328/23 Ocak 1913, s. 1. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 8 (24 Nisan-16 Ekim 1937), s. 135.

348 Charles Donald Sullivan, Stamboul Crossings: German Diplomacy in Turkey, 1908 to 1914, s. 315. Ayrıca bkz., Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 331. Ayrıca bkz., "Müdahale Etrafında: Bab-ı Âli Düvel-i Muazzamanın Nasihatını Kabul Etti", *Tercüman-ı Hakikat*, 10 Kanun-u Sani 1328/23 Ocak 1913, s. 1-2.

349 "Der Nationalrat beschließt den Frieden", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 23 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1.

350 "Resignation in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 23 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

İkdam ise tüm bu olanlardan okurları için ders çıkarıyordu: "Bir musibet bin nasihatten iyidir." Gazete halkı iyi bir gelecek için gayretle çalışmaya çağırıyordu. Yalnızca gayret Türkiye'yi bir müstemleke olmaktan kurtarabilirdi.[351]

İttihad ve Terakki Cemiyeti Hükümet'in barışı kabul ettiğini bildiren notasına son şeklini verip Büyük Güçler'e tesliminden önce nihai bir girişim olarak Kâmil Paşa ile bir görüşme yaptı. Talât Bey Cemiyet adına sabah saat on birde Kâmil Paşa'yı istifaya çağırdı; Kâmil Paşa istifa etmeyi reddetti. Kabine, saat ikide öğlen yemeği arası verene kadar, Büyük Güçler'e vereceği cevabî nota üzerinde çalıştı.[352]

Öğleden sonra saat üç gibi Bab-ı Âli önüne önce küçük bir grup İttihadcı geldi. Enver Bey at üstündeydi. Onların gelişiyle birlikte, önceden haberli olup civar kahvehanelerde bekleyen yaklaşık üç yüz kişiye yakın kalabalık meydanda toplanmaya başladı. Enver Bey yaklaşık otuz subayla birlikteydi. Atıyla kapının önüne gelip doğrudan binaya girdi. Önce Enver Bey göründ ü. Yanına Cemal Bey'i de alarak içeri girdi ve Sadr-ı Âzam'ı görmek istediklerini söyledi. Arkalarında Talât Bey, Ömer Naci Bey, Midhat Şükrü [Bleda] ve Cemiyet'in diğer liderleri gelmekteydi. Toplantı salonundan dışarı çıkan ve grupla tartışmaya giren Harbiye Nazırı Nâzım Paşa içeri giren ilk gruptan biri tarafından vuruldu. Kendisiyle beraber yaveri de vurularak öldürülmüştü. Sadr-ı Âzam'ın yaveri Nazif Bey Nâzım Paşa'nın katilini vurduktan sonra, kendisi de vurularak orada can verdi. Enver ve Talât Beyler daha sonra toplantı salonuna girerek Sadr-ı Âzam Kâmil Paşa'ya istifasını yazdırdılar.[353]

Enver Bey istifa mektubunu aldıktan sonra hemen Padişah'ı görmek üzere Dolmabahçe Sarayı'na gitti. Olaya önce inanmak istemeyen Mabeyn gö-

351 "Bab-ı Âli'nin Cevabı Etrafında", *İkdam*, 10 Kanun-u Sani 1328/23 Ocak 1913, s. 1; M., "Musibetten Sonra", *İkdam*, 10 Kanun-u Sani 1328/23 Ocak 1913, s. 1. Ayrıca bkz., "Resignation in Konstantinopel", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 23 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1.

352 "The Coup d'État", *The Times*, 24 Ocak 1913, s. 6. Ayrıca bkz., "Die Aktion Enver Beis und seiner Genossen", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

353 "Jungtürkische Revolution in Konstantinopel: Eine Demonstration vor der Pforte", *Pester Lloyd*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 4; "Die Vorgänge auf der Pforte", *Pester Lloyd*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5; "Der Umsturz in Konstantinopel: Die Ermordung Nazim Paschas", *Pester Lloyd*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1, "Jungtürkische Demonstration vor der Pforte", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Erzwingung der Demission des Kabinetts durch Enver Bei", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Enver Beys Handstreich: Besetzung der Pforte", *Reichspost*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; "Die Folgen der türkischen Militärrevolution", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; "The Coup d'État", *The Times*, 24 Ocak 1913, s. 6; "Zur Geschichte des jungtürkischen Putsches", *Pester Lloyd*, 28 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3-4; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 31 Ocak 1913, s. 349. Ayrıca bkz., Midhat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 75; Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 256-273; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1908-1918*, s. 121-122; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 588; Charles Donald Sullivan, Stamboul Crossings: German Diplomacy in Turkey, 1908 to 1914, s. 316; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 269.

revlileri durumu teyit ettikten sonra Padişah istifayı 'kabul etti.' İttihadcıların isteği Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret makamına getirilmesiydi. Bab-ı Âli önünde toplanmış olan halk da yeni hükûmetin atanmasını bekliyordu. Mahmud Şevket Paşa'yı makamında kabul eden Padişah görevi kendisine verdi. Akşam saat sekiz civarında Mahmud Şevket Paşa, Enver Bey ve Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad [Türkgeldi] ile birlikte Bab-ı Âli önüne geldi. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad [Türkgeldi] burada Paşa'yı sadarete getiren iradeyi okudu. Ardından Mahmud Şevket Paşa kendisini bekleyen halka hitaben kısa bir konuşma yaptı. Kısa konuşmasında zor şartlar altında görevi aldığını ve vatanı için çalışacağını söyledi.[354]

Mahmud Şevket Paşa'nın bu kısa konuşmasının ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti meydanda toplanmış bulunan halka son birkaç ayın değerlendirmesini yaptığı bir bildiri dağıttı. Yaz aylarında Arnavutluk'ta çıkmış olan ayaklanmadan başlayan bildiride ordunun bu olaya müdahalesindeki beceriksizlik ve ordudaki disiplinsizlik eleştiriliyordu. Said Paşa Kabinesi'nin düşürülerek yerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'nin geçişi anlatılıyordu. Bu Hükûmet'in Balkanlar'la ilgili olarak yaptığı ilk hatanın Arnavutluk'tan gelen bağımsızlık taleplerine hemen olumlu cevap vermekle başlamış olduğu vurgulanıyordu. Bunun Balkan ülkelerini cesaretlendirmiş olduğundan ve Balkan Birliği'nin kurulmasından söz ediliyordu. Bildiride Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'nin bütün bu gelişmelerden haberdar olmasına rağmen silâh altındaki yüz yirmi bin askeri terhis etmesi çok sert ifadelerle eleştiriliyordu. Olası bir Balkan savaşı için çok önceden hazırlanmış olan savaş planlarını Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi kullanmamış ve bu yüzden ağır bir mağlubiyet yaşanmıştı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa Makedonya'da bir savaş çıkma ihtimalini göz ardı ettiği ve orduyu beceriksiz subaylara teslim ederek felâketi hazırladığı, Kâmil Paşa Hükûmeti de elde iyi direnen techizatlı bir ordu varken savaşa devam etmeyip her ne pahasına olursa olsun barışı istediği için suçlanıyordu. Kâmil Paşa Hükûmeti'nin zayıflığını gören Balkan ülkeleri Edirne ve Ege adalarını istemişlerdi. Balkan Müttefikler Büyük Güçler'i kendi yanlarına çekmişlerdi. Kâmil Paşa Hükûmeti tüm bu olaylara seyirci kalmıştı. Hükûmet Edirne'yi Bulgarlara, adaları da Büyük Güçler'e vererek bu topraklar üzerindeki hükümranlık haklarından feragat etmişti. Kâmil Paşa yaptığı işi gizlemek için de Şura-yı Saltanat'ı toplamış-

354 "Das Reskript des Sultans" ve "Eine Ansprache Mahmud Schefket Paschas", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ""Ich werde das Vaterland retten!" *Reichspost*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5; "Eine Rede des neuen Großveziers", *Pester Lloyd*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 5; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 31 Ocak 1913, s. 349. Ayrıca bkz., Mustafa Ragıb Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, s. 274; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 270; ve Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, s. 331.

tı. 22 Ocak'ta toplanan bu şura Hükümet'in teslimiyetçi tavrına ortak olarak memlekete ihanet etmişti. Osmanlı halkı vatan hainlerinden oluşan böyle bir hükümeti kabul edemezdi. Halk Avrupa kıtasındaki haklarından vazgeçmeyecekti. Vatanın varlığının tehlikede olduğu böylesi durumlarda halk, devrim hakkını kullanmakta özgürdü. Bu hak kullanılmış ve Kâmil Paşa iktidardan düşürülmüştü.[355]

Talât Bey o gece Reuter's ajansına verdiği demeçte ya ulusal şereflerini koruyacaklarını, ya da bunu korurken yok olacaklarını söyledi. Talât Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti adına yaptığı bu açıklamada, Edirne'yi terk etmemekte kararlı olduklarını vurguladı. Savaşın devam etmesini istemiyorlardı; ancak Edirne'nin terk edilmesine de razı olamazlardı. Talât Bey'e göre, eğer Edirne terk edilmiş olsaydı Türkiye'nin her yerinde olay çıkardı.[356] İttihad ve Terakki Cemiyeti adına o gece yapılan ilk açıklamalardan biri de barış konusunda görüş almak için Kâmil Paşa Hükümeti'nin toplamış olduğu Şura-yı Saltanat'ın Kanun-u Esasi hükümlerine göre anayasal olmadığıydı. Hükümet'in böyle bir kurul oluşturma ve Meclis-i Mebusan yerine bu kurula başvurmaya anayasal hakkı yoktu. Halkın kutsal bir hakkı çiğnenmişti. Bir anayasa suçu işlenmişti. Kanun-u Esasi hükümleri uygulanmalıydı. Yapılan bu ilk açıklama, anayasaya aykırı olarak feshedilmiş olan Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplantıya davet edildiğinin açıklanması ile son bulmaktaydı.[357]

24 Ocak tarihli *Neue Freie Presse* gazetesinde Viyana'da bulunan Cavid Bey'in son durumla ilgili olarak verdiği bir demeç yayınlandı. İttihadcıların önde gelen liderlerinden olan Cavid Bey demecine İstanbul'daki değişikliğe şaşırmadığını belirterek başladı. Kâmil Paşa Türk kamuoyunun gerçek görüş ve beklentilerinin aksine bir karar vererek Edirne'yi terk etmeye razı olmuştu. Cavid Bey, Sadr-ı Âzam olarak Mahmud Şevket Paşa'nın

355 "Der Sturz des Kabinetts Kiamil", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; "Der Staatsstreich auf der Pforte", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; "Manifest der jungtürkischen Partei", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 3; "Das nationale Manifest", *Pester Lloyd*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; "Ein Manifest der Jungtürken", *Reichspost*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; "A Committee Manifesto", *The Times*, 24 Ocak 1913, s. 6; "Zur Balkankrisis: Kabinettswechsel in Konstantinopel", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 25 Ocak 1913, s. 1; ve "Le coup d'État de Constantinople", *Journal des Débats*, 25 Ocak 1913, s. 1.

356 "Keine Abtretung Adrianopels!: Eine Erklärung Talaat Beys", *Reichspost*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1; "A Committee Manifesto", *The Times*, 24 Ocak 1913, s. 6; "Kiamil's Cabinet Resigns", *The Manchester Guardian*, 24 Ocak 1913, s. 9; ve "Der Sturz des Kabinetts Kiamil", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1.

357 "Die erste Kundgebung der neuen Regierung", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 1-2; "Kiamil's Cabinet Resigns", *The Manchester Guardian*, 24 Ocak 1913, s. 9; "Kiamil's Downfall", *The Times*, 24 Ocak 1913, s. 7; "Einberufung des alten Parlaments", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; ve "Wiedereinberufung der türkischen Kammer", *Pester Lloyd*, 25 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2.

başında olduğu bir hükûmetin, hiçbir şekilde, bedeli ne olursa olsun savaş yapmaktan yana olduğunu düşünmüyordu; fakat bedeli ne olursa olsun Edirne'yi geri almalıydı. Yeni kabinenin Büyük Güçler'in istediği barışın, Ortak Nota'nın dayattığı ağır ve kabul edilemez koşullarda değil, dostane bir şekilde görüşülüp orta yolda buluşulacak makul koşullarda imzalanacağından emindi. Mahmud Şevket Paşa ve Enver Bey sorumluluklarını bilen subaylardı. Mahmud Şevket Paşa ve diğer sorumlu komutanlar Bulgaristan'a karşı başarılı bir savunma yapılabileceğine inanıyorlardı. Çatalca ile İstanbul arasında iki savunma hattı daha bulunduğundan bahseden Cavid Bey Bulgarların İstanbul'a girebileceğine hiç ihtimal vermemekteydi. Cavid Bey, Bulgarların Edirne'yi almalarını unutmaları lâzım diyerek demecine son vermişti.[358]

Viyana'da, Cavid Bey'in yanı sıra, İttihadcı liderlerden Hüseyin Cahid [Yalçın], Babanzade İsmail Hakkı Bey ve Dr. Nâzım Bey de bulunmaktaydı. *Neue Freie Presse* muhabiri Hüseyin Cahid Bey'in Viyana'da eşi ve iki çocuğuyla birlikte kaldığı eve yaptığı ziyarette hepsiyle toplu olarak sohbet etti. İttihadcılar için umudun yeniden canlandığı bu günde evdekilerin hepsi sevinç içindeydi. Kâmil Paşa'nın iktidardan düşmüş olmasından son derece mutlu görünen Dr. Nâzım Bey hemen İstanbul'a dönmek üzere hazırlık yaptıklarını ve bir an önce yeni iktidarın yanında onlara destek olacaklarını söylüyordu. Edirne için ölmeye razıydılar. Hüseyin Cahid Bey de Kâmil Paşa'nın son aylardaki baskı politikası yüzünden yalnızca kendilerinin değil, başka İttihadcıların da Viyana'ya kaçmak zorunda kaldıklarını kaydetti. Ahmed Rıza Bey'le eski Meclis-i Mebusan Reisi Halil [Menteşe] de Paris'teydi. Anayasal düzenin yeniden yürürlüğe konduğu İstanbul'a dönmeye hazırdılar. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın feshettiği Meclis-i Mebusan'ın yeni hükûmet tarafından hemen toplantıya çağrılmış olmasından son derece memnundular. Son zamanlarda muhalefetin sesi kısılmıştı. Kâmil Paşa basını tamamen susturmuştu. Basın sansürlendiği için, memleketteki huzursuzluğun boyutları yurtdışında tam olarak kavranamamıştı. Konuyu savaş ve barış meselelerine getiren Hüseyin Cahid Bey, kendilerinin savaş çığırtkanlığı yapan aşırı milliyetçi kimseler olmadığını söyledi. Hayalperest ve gerçekleşmesi mümkün olmayan işlerin peşinde değillerdi. Makedonya ya da Arnavutluk'un yeniden Türkiye sınırları içine katılabileceğini düşünmüyorlardı; ama Edirne Türklerde kalmalıydı. Cavid Bey'in de savaş ve barış konusunda söyleyecekleri vardı. Balkan Müttefikler'e savaş tazminatı ödenmesi hiçbir şekilde söz konusu bile edilmemeliydi. Almanlar Paris'e kadar gelmişler, ancak yalnız Al-

358 "Eine Unterredung mit dem jungtürkischen Führer und ehemaligen Finanzminster Dschawid Bei", *Neue Freie Presse*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 3. Ayrıca bkz., "Vienna and the Turkish Crisis: A Conflict of Opinion", *The Times*, 25 Ocak 1913, s. 7

sace-Lorraine'i almakla iktifa etmişlerdi. Balkan ülkelerine çok büyük toprak parçası vermiştik ve barış koşulları bize İstanbul'da, Paris'te olduğu gibi, zorla kabul ettirilmiyordu. Hakkı Paşa'yı Hariciye Nazırı olarak görmek istediklerini söyleyen Cavid Bey kendisinin yeni hükûmette görev almayacağını belirtti. Yeni hükûmetin savaştan yana katı bir tutum içinde olmayıp, esas derdin Edirne'nin Bulgarlara terk edilmemesi olduğu konusunda İttihadcılar hemfikirdi.[359]

Cavid Bey'in 26 Ocak tarihli *Neue Freie Presse*'de bir de uzun bir yazısı çıktı. Cavid Bey Fransa ve İngiltere'de söylendiği gibi maceraperest ve aşırı milliyetçi olmadıklarını yazıyordu. İttihadcılar savaş istemiyordu. Ama şereflerini de ayaklar altına aldırmak niyetinde değillerdi. Edirne Türklerde kalırsa hemen barış yapmaya hazırdılar; yok eğer Edirne'yi bırakmak zorunda kalırlarsa, o zaman savaşa devam edeceklerdi. Birkaç gün içinde yeni hükûmet Ortak Nota'ya verilecek cevabı hazırlayacaktı. Şimdiye kadar Büyük Güçler'in tarafsızlık ruhunu terk edip Balkan Müttefikler'in yanında yer alması Türkleri üzmüştü. Cavid Bey yazısına, "Türkiye'ye sempati ile bakan bir ülkenin bize dostça davranan bir gazetesine açıksözlülükle şunları yazayım," diyerek devam ediyordu: "Eğer Kâmil Paşa bir danışma kurulu topluyorsa, bunun şundan başka bir anlamı olamaz: Sorumluluğu başkasının üzerine atmak. Kötü durumda kalmış bir iktidar önemli bir kararın sorumluluğunu omuzlayamıyorsa ölüme mahkûmdur. Önemli şahsiyetlerden oluşan bu Şura-yı Saltanat, eğer kamuoyunun görüşlerini temsil etmiş olsaydı, Edirne'nin terki aleyhine, ve dolayısıyla savaşa devam lehine, karar almış olması gerekirdi. Uzun bir ateşkes Balkan ülkelerinin işine yaradı. Bizim böyle bir ateşkese ihtiyacımız yoktu. Eğer şimdi İstanbul'da bir iktidar değişikliği olduysa, bu, yeni hükûmetin, Kâmil Paşa'nın büyük hatasını olabildiğince düzeltmek içindir. Güçlü bir iktidar eğer yurtdışından para bulamıyorsa bunu iç kaynaklardan temin edebilir. Kâmil Paşa Hükûmeti bunu anlamamıştı. İnsanın şunu düşünmesi lâzım ki, Osmanlılar dört ayda savaş için devlete kırk beş milyon frank para ödediler." Türkiye'nin malî kaynak bulma ve kamu yatırımları yapma açısından önünün kapalı olmadığını vurgulayan Cavid Bey, Bağdad Demiryolları'nın da yakın bir sürede tamamlanacağını, ondan sonra da Anadolu'da Ankara'dan Sivas'a uzanacak olan demiryolunun yapımına başlanacağını anlattı. Cavid Bey'in açıklamak istediği nokta akıllarının savaşta değil, memleketin ilerlemesi için yapılması gereken yatırımlarda olduğuydu. Ama, Edirne olmadan da barış olmazdı.[360]

---

359 "Aeußerungen führender jungtürkischer Persönlichkeiten", *Neue Freie Presse*, 25 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

360 "Die gegenwärtige politische und ökonomische Lage in der Türkei", *Neue Freie Presse*, 26 Ocak 1913, s. 2-3. 27 Ocak'ta Viyana'da yapılan açıklamada birkaç gün içerisinde İstanbul'da Deut-

Mahmud Şevket Paşa'nın sadr-ı âzam olarak atanmasının hemen ardından yeni kabine oluşturuldu. Şura-yı Devlet Reisi olarak atanan Said Halim Paşa aynı anda Hariciye Nazırlığı görevini de üstlendi; Hacı Âdil [Arda] Dahiliye Nazırı, Çürüksulu Mahmud Paşa Bahriye Nazırı, İbrahim Bey Adliye Nazırı, Ürgüplü Hayri Bey Evkaf Nazırı, eski Aydın Valisi Mehmed Celâl Bey Ziraat ve Ticaret Nazırı, Divan-ı Muhasebat Reisi Rıfat Bey Maliye Nazırı, Âyan'dan Bessaraya Efendi Nafia Nazırı ve Şükrü Bey de Maarif Nazırı oldu.[361] Kabinenin tamamı İttihadcı değildi; Hacı Âdil [Arda], Ürgüplü Hayri Bey ve Said Halim Paşa gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ılımlı bilinen üyeleri görev üstlenmişlerdi.[362] Geriye kalan nazırlar özellikle monarşist eğilimi olmayan siyasetçiler arasından seçilmişti. Böylece, yeni hükûmetin göreve başlaması ve darbeyle feshedilmiş olan Meclis-i Mebusan'ın yeniden göreve çağrılmış olmasıyla anayasal düzen altı aylık bir aradan sonra yeniden tesis edilmiş oluyordu.[363]

Yeni hükûmetin bir sonraki adımı Edirne ve Ege adalarının elden çıkmasına mâl olacak bir teslimiyetin karşısında olduklarını ilân etmek oldu.[364] Bab-ı Âli 30 Ocak'ta Büyük Devletler'in Ortak Notası'na Avusturya-Macaristan elçisi Pallavicini aracılığıyla yanıt verdi.[365] Cevabî nota oldukça ılımlı bir şekilde kaleme alınmıştı. Türk Hükûmeti Edirne şehrini elinde tutma şartına karşılık, Meriç nehrinin batı tarafında kalan toprakları Balkan Müttefikler'e bırakmayı önermekteydi. Ege adaları üzerindeki Türk egemenliğinde ısrar ediliyor, ancak yönetimleri Büyük Devletler'e bırakılıyordu.[366] Nota, Kâmil Paşa

sche Bank ile Türkiye arasında yeni demiryolları yapımı için anlaşma imzalanacaktı ("Financial Interests and the Crisis: A German Railway Loan", *The Times*, 28 Ocak 1913, s. 6).

361 "Einberufung einer neuen Nationalversammlung: Das jungtürkische Kabinett gebildet", *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; "Das neue türkische Kabinett", *Pester Lloyd*, 24 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 2; "Das Kabinett Mahmud Schefket Pascha", *Reichspost*, 25 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Das neue türkische Ministerium", *Neue Freie Presse*, 25 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "The New Cabinet", *The Times*, 25 Ocak 1913, s. 8; "Notes of the Week", *The Near East*, 31 Ocak 1913, s. 349; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 17, s. 9968 ve s. 9976; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 67-68; ve Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2/2, s. 272-273.

362 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 122-123 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 207]; ve Gwynne Dyer, "The Origins of the 'Nationalist' Group of Officers in Turkey, 1908-1918", s. 128.

363 "Innere Maßnahmen der türkischen Regierung: Wiedereinberufung der aufgelösten Kammer", *Reichspost*, 27 Ocak 1913, s. 1.

364 "Der Sultan und das jungtürkische Programm", *Pester Lloyd*, 25 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Der Umsturz in der Türkei: Der neue Kurs", *Pester Lloyd*, 25 Ocak 1913, akşam baskısı, s. 1; "Notes of the Week", *The Near East*, 31 Ocak 1913, s. 349; ve Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı*, s. 67.

365 "Delivery of the Reply", *The Times*, 31 Ocak 1913, s. 6; "Die Ueberreichung der Antwort der Pforte", *Neue Freie Presse*, 31 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; "Die Aktion der Mächte: Die Ueberreichung der türkischen Antwortnote", *Pester Lloyd*, 31 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3.

366 "Turkish Reply to the Powers", *The Times*, 31 Ocak 1913, s. 6; "Der Inhalt der Note", *Reichs-*

Kabinesi'nin hazırladığı belgedeki koşullardan, ekonomik özgürlük taleplerine yer vermesiyle ayrılıyordu.[367]

post, 31 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 2; "Der Inhalt der türkischen Antwortnote", *Pester Lloyd*, 31 Ocak 1913, sabah baskısı, s. 3; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 280-281; Douglas Dakin, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914", s. 359-360; ve "Notes of the Week", *The Near East*, 31 Ocak 1913, s. 350.

367 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, 2/2*, s. 281; ve "Constantinople Letter", *The Near East*, 7 Şubat 1913, s. 379.

1912 Genel Seçimleri

Seçim sonuçları Makedonya'daki vilâyetlerden başlanarak verilmiştir. Her vilâyetin çıkardığı toplam mebus sayısı o vilâyetin isminin yanında parantez içinde belirtilmiştir. Vilâyetlerdeki idari bölgeler ve çıkardıkları mebus sayıları yine ayrıca verilmiştir. Mebusların isimleri mümkün olduğu kadar kendi dillerindeki yazımlara uygun şekilde verilmeye çalışılmış, hangi etnik kökenden oldukları ve Meclis-i Mebusan'da hangi siyasal partiye bağlı oldukları belirtilmiştir.

Bu ek büyük ölçüde Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow'un ortaklaşa yapmış oldukları "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918" araştırması örnek alınarak hazırlanmışsa da, içerdiği bilgiler farklılıklar göstermektedir. Anılan kaynaktan ayrılan yerlerde, farklılıklar sağlam temellere oturtularak olabildiğince eksiksiz ve doğru bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla esas olarak İstanbul'da yayınlanan *The Levant Herald and Eastern Express* gazetesi kullanılmıştır. Bu kaynaklardan derlenen liste ayrıca İhsan Ezherli'nin *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998 ve Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, 1877-1920* adlı kitabıyla Fevzi Demir'in *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri,* 1908-1914 adlı doktora tezindeki isimlerle de karşılaştırılmıştır. Arab mebuslar hakkında daha kapsamlı ve doğru bilgiler için Sabine Prätor'un *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik* adlı kitabındaki liste esas alınmıştır.

Vilâyetler ve bunlara bağlı sancaklar ile bağımsız sancaklar *Memalik-i Mahruse-i Şahane'ye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas* ile *Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, 1326*'dan faydalanılarak sıralanmıştır.

İsimlerinin yanında (*) işareti olanlar 1908 seçimlerinde seçilmiş olup 1912 seçimlerinde yeniden mebus seçilenleri göstermektedir.

En sağ sütunda 'Bağımsız' veya 'Sosyalist' olarak nitelenen mebuslar dışında, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üye olanlar ya da Cemiyet adayı olarak seçilenler 'İTC'; Hürriyet ve İtilâf Fırkası üyesi olanlar 'HİF'; ve Ermeni Devrimci Federasyonu –yani, Dashnaktsuthiun– üyesi olanlar 'EDF' kısaltmalarıyla belirtilmiştir.

Kosova [Üsküb] Vilâyeti (11)

Üsküb (4)

Théodore Pavloff*	Bulgar	HİF[1]
Spiro Ristich	Sırb	İTC[2]
Ali Şefik Bey	Arnavut	Bağımsız[3]
Yusuf Bey	Arnavut	Bağımsız[4]

İpek (1)

Hafız İbrahim Efendi*	Arnavut	Bağımsız[5]

Seniçe [Yeni Pazar/Novi Bazar] (1)

Emir Bey	Arnavut	Bağımsız[6]

---

1 Hukukçu (Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167). İsmi 'Todor Pavlov' olarak da geçmektedir (Stojan Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlementaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 66). Ayrıca bkz., Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; ve İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219.

2 Stojan Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlementaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 71; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

3 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

4 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

5 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

6 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

Priştine (1)		
Rifat Bey	**?**	**?**[7]
Prezrin [Prizren] (3)		
Abdülaziz Efendi	**Arnavut**	**İTC**[8]
Hacı Destan Efendi	**Arnavut**	**İTC**[9]
Tevfik Nazif [Arıcan]	**Arnavut**	**İTC**[10]
Taşlıca (1)		
Mehmed İzzet Paşa	**Türk**	**Bağımsız**[11]

İşkodra Vilâyeti (3)

İşkodra [Scutari] (2)		
Murtaza Galib Bey*	**Arnavut**	**Bağımsız**[12]
Rıza Bey*	**Arnavut**	**Bağımsız**[13]

7 "Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 Mayıs 1912, s. 2. Mebusluğu onaylanmamış olabilir; çünkü resmî kayıtlarda ismine rastlanmamıştır.

8 "Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Mayıs 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

9 "Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Mayıs 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

10 "Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 2 Mayıs 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

11 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

12 "Les Elections: A Schkodra", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

13 "Les Elections: A Schkodra", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-*

Drac [Durazzo] (1)

Esad Paşa Toptan*	Arnavut	Bağımsız[14]

Yanya Vilâyeti (6)

Yanya [Janina] (2)

Dimitraki Kingos*	Rum	Bağımsız[15]
Konstantin Sourlas*	Rum	Bağımsız[16]

Ergiri [Argyrocastro] (2)

Despri Vassilaki Efendi	Rum	Bağımsız[17]
Müfid Bey*	Arnavut	HİF[18]

Berat (2)

Süreyya Bey Vlora	Arnavut	Bağımsız[19]

1920, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

14 "Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

15 "Les Elections: A Janina", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

16 "Les Elections: A Janina", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

17 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

18 Noga Paşa'nın oğlu ("Turkey: Some Election Results", *The Times*, 17 Ekim 1908, s. 7). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

19 61 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: Ismail Kemal bey échoue à Bérat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Mec-*

Sami Vrionis	Arnavut	Bağımsız[20]

Manastır Vilâyeti (10)

Manastır [Monastir] (4)

Janaki Dimitrijevich*	Sırb	Bağımsız[21]
Traianos Nallis*	Rum	HİF[22]
Pantché Doreff*	Bulgar	Sosyalist[23]
Mehmed Vasıf Efendi*	Arnavut	HİF[24]
Ali Fethi [Okyar]	Türk	İTC[25]

lisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

20 60 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: Ismail Kemal bey échoue à Bérat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

21 Doktor ("Lettre de Monastir [16 Kasım]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Kasım 1908, s. 3). 28 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: A Monastir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Stojan Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlementaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 71; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

22 29 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: A Monastir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

23 30 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: A Monastir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

24 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; ve İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212. Mebusluğu onaylanmamış olabilir; çünkü Fevzi Demir'in nihai listesinde adı yoktur (Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167).

25 29 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: A Monastir", *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

Debre [Dibre] (1)		
Şevket [Enön]*	**Arnavut**	**HİF[26]**
İlbasan (1)		
Şevket Bey	**Arnavut**	**HİF[27]**
Görice [Goritza] (2)		
Philip Mishé*	**Sırb**	**Bağımsız[28]**
Süleyman Efendi	**Arnavut**	**Bağımsız[29]**
Serfiçe (2)		
Gregorius Efendi	**Rum**	**Bağımsız[30]**
Osman Bey	**Türk**	**İTC[31]**

26 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

27 Elbasan eşrafından ("Election", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Nisan 1912, s. 2). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 265; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

28 Doktor (Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166). "Les Elections: A Goritza", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

29 "Les Elections: A Goritza", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

30 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; "The Ottoman Parliament", *The Orient*, *3/21* (22 Mayıs 1912); İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

31 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 266; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 166.

Selânik Vilâyeti (12)

Selânik (6)

Mehmed Cavid Bey*	Türk	İTC[32]
Emmanuel Carasso*	Musevi	İTC[33]
Mustafa Rahmi [Arslan]*	Türk	İTC[34]
Halil Bey	Türk	İTC[35]
Kiryaki Kocuno	Rum	Bağımsız[36]
Jordan Nikolov	Bulgar	Bağımsız[37]
Tchikotchanoff	Bulgar?	Bağımsız?[38]

---

32 Mekteb-i Mülkiye, 1896 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 678-717). "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

33 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

34 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

35 Miralay. "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

36 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

37 Stojan Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlementaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 68; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

38 Doktor. "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; ve "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. Mebusluğu onaylanmamış olabilir; çünkü resmî kayıtlarda ismine rastlanmamıştır.

Drama (2)

Rıza Bey*	Türk	İTC[39]
Midhat Şükrü [Bleda]*	Türk	İTC[40]

Siroz [Serres] (4)

Alexandre Bujnov	Bulgar	Bağımsız[41]
Hulusi Bey	Türk	Bağımsız[42]
Stoju Hadziev	Bulgar	Bağımsız[43]
Derviş Ragıb Bey	Türk	İTC[44]

---

39 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

40 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

41 Stojan Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlementaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 68; "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

42 "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

43 Stojan Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlementaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 68; "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

44 "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Nisan 1912, s. 2; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

Edirne Vilâyeti (12)

Edirne (3)

Mehmed Talât Bey*	Türk	İTC[45]
Faik [Kaltakkıran]*	Türk	İTC[46]
Emin Bey	Türk	İTC[47]

Dedeağaç (1)

Manavoğlu Süleyman Bey*	Türk	İTC[48]

Gelibolu (1)

Hafız Hüseyin Ulvi Bey	Türk	Bağımsız[49]

---

45 "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

46 "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

47 "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

48 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

49 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

Gümülcine (3)

Hacı Mehmed Âdil [Arda]*	Türk	İTC[50]
Mehmed Hilmi Bey*	Türk	İTC[51]
Müderris Mehmed Bey	Türk	İTC[52]

Kırk Kilise {Kırklareli} (2)

Emrullah Efendi*	Türk	İTC[53]
Ömer Naci Bey	Türk	İTC[54]

Tekfurdağı {Tekirdağ} [Rodosto] (2)

Agop Boyadjian*	Ermeni	Bağımsız[55]
Bedreddin Bey	Türk	İTC?[56]

---

50 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

51 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 267; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167.

52 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 167

53 Mekteb-i Mülkiye, 1882 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 96-102). "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

54 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

55 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

56 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

İstanbul Vilâyeti (10)

İstanbul (10)

Hüseyin Cahid [Yalçın]*	Türk	İTC[57]
Albert Vitali Faraggi*	Musevi	Bağımsız[58]
Bedros Haladjian*	Ermeni	İTC[59]
Ahmed Nesimi [Sayman]*	Türk	İTC[60]
Krikor Zohrab*	Ermeni	HİF[61]
Yorgaki Artas	Rum	Bağımsız[62]
Hüseyin Haşim [Sanver]	Türk	İTC[63]
Memduh Bey	Türk	İTC[64]

---

57 Mekteb-i Mülkiye, 1896 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 648-678). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

58 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

59 Hukukçu (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

60 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

61 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

62 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

63 Mekteb-i Mülkiye, 1891 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 476). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

64 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

Orphanidis Efendi	Rum	Bağımsız[65]
Yağcı Şefik Bey	Türk	İTC[66]

Çatalca Mutasarrıflığı (1)

Hafız Süleyman Efendi	Türk	İTC[67]

İzmit Mutasarrıflığı (3)

Anastas Mihailidis*	Rum	Bağımsız[68]
Ahmed Müfid [Saner]*	Türk	Bağımsız[69]
İsmail Canbulat	Türk	İTC[70]

65 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

66 Menemenlioğlu Rıfat Paşa'nın kardeşi (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

67 Ulema ("Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2). "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 268; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 168.

68 "Les Elections: A Ismid", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

69 Mekteb-i Mülkiye, 1890 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 417-418). "Les Elections: A Ismid", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

70 "Les Elections: A Ismid", *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

Hüdavendigâr Vilâyeti (13)

Bursa (4)

Abdullah Sabri [Karter]*	Türk	İTC[71]
Hasan Rafet [Canıtez]	Türk	İTC[72]
Hafız Ahmed Hamdi Efendi	Türk	HİF[73]
Rıza Bey	Türk	İTC[74]

Karahisar-ı Sahib (Afyon) (3)

Hoca Mehmed Kâmil [Mitas]*	Türk	Bağımsız[75]
Kethüdazade Salim Bey*	Türk	Bağımsız[76]
Hacı Ahmed Bedri Efendi	Türk	Bağımsız[77]

---

71 Mekteb-i Mülkiye, 1889 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 394-397). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

72 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

73 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

74 Askeri doktor (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

75 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

76 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

77 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

Ertuğrul (Bilecik) (2)

Mehmed Sadık Bey*	Türk	Bağımsız[78]
Hakkı Baha [Pars]	Türk	İTC[79]

Kütahya (4)

Abdullah Azmi [Torun]*	Türk	İTC[80]
Hatibzade Ahmed Cemal Bey*	Türk	Bağımsız[81]
Yenibahçeli Nail Bey	Türk	İTC[82]
Küpelizade Sadık Bey	Türk	Bağımsız[83]

Karesi Mutasarrıflığı (Balıkesir) (5)

Hacı Ali Galib Bey*	Türk	Bağımsız[84]

78 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

79 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 269; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 169.

80 Hukukçu (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271). "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

81 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

82 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

83 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

84 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-

Konstantin Savapoulos*	Rum	Bağımsız[85]
Hasan Ferhad Bey	Türk	İTC[86]
Mehmed Vehbi [Bolak]	Türk	İTC[87]
Hüseyin Kadri Bey	Türk	İTC[88]

Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı (2)

Çanakkale [Biga] (2)

Atıf [Kamçıl]*	Türk	İTC[89]
Kâzım Bey	Türk	İTC[90]

1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

85 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

86 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

87 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

88 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

89 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

90 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti (2)

Midilli [Mytilene] (1)

Dimitraki Sava Efendi	Rum	Bağımsız[91]

Sakız [Chio] (1)

Ehlefes Abodyako Efendi	Rum	Bağımsız[92]

Aydın Vilâyeti (17)

İzmir (6)

Emmanuel Emmanuelidis*	Rum	İTC[93]
Vahan Bardizbanian	Ermeni	D[94]
Pavlis Carolidis*	Rum	Bağımsız[95]
Nesim Masliah*	Musevi	İTC[96]

91 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

92 Achille Bodiano? ("Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 Nisan 1912, s. 2). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

93 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

94 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

95 Atina Üniversitesi'nde tarih profesörü (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271). "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

96 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271;

Mehmed Seyyid Bey*	Türk	İTC[97]
Musa Kâzım Bey	Türk	İTC[98]

Aydın (3)

Kâzım Nuri [Çoriş]	Türk	Bağımsız[99]
Yunus Nadi [Abalıoğlu]	Türk	İTC[100]
Ubeydullah [Hatiboğlu]*	Türk	İTC[101]

Denizli (2)

Fraşerli Gani Bey*	Arnavut	İTC[102]
Sadık Bey	Türk	İTC[103]

İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

97 Hukukçu ("Les députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Kasım 1908, s. 2). "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

98 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

99 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

100 "Les Elections: 141 élus" *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

101 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

102 "Les Elections: A Dénizli", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

103 Ahmed Reşid Rey'e göre İttihad ve Terakki Cemiyeti sempatizanıydı (Ahmed Reşid Rey, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922*, s. 133). "Les Elections: A Dénizli", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*,

Menteşe (Muğla) (2)		
Halil [Menteşe]*	Türk	İTC[104]
Ali Haydar [Yuluğ]*	Türk	Bağımsız[105]

Saruhan (Manisa) (4)		
Ali Haydar Bey*	Türk	İTC[106]
Mansurizade Mehmed Said Bey*	Türk	Bağımsız[107]
Mustafa Feyzi Efendi	Türk	İTC[108]
Hüseyin Kâzım Kadri Bey	Türk	İTC[109]
Mehmed Sabri [Toprak]	Türk	İTC[110]

---

13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

104 "Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

105 Nazilli Kaymakamı ("Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 270; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 170.

106 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

107 "Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

108 "Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

109 Selânik Valisi ("Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. Seçildikten sonra istifa ederek Selânik Valiliği görevine geri dönmüştür ("Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Mayıs 1912, s. 2). Ayrıca bkz., Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

110 4 Mayıs 1912'de mebus seçilmiştir (Hakkında bilgi için bkz., Seyfi Yıldırım, "Osmanlı'dan

Konya Vilâyeti (13)

Konya (5)

Mehmed Emin Efendi*	Türk	Bağımsız[111]
Seyhzade Zeynelabidin Efendi*	Türk	HİF[112]
Ali Kemali Efendi	Türk	Bağımsız[113]
Mehmed Rıza Bey	Türk	Bağımsız[114]
Ömer Vehbi [Büyükyalvaç]	Türk	Bağımsız[115]

Burdur (1)

Ali Galib Bey	Türk	Bağımsız[116]

Cumhuriyet'e bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak, 1878-1938"). Büyük olasılıkla Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in yerine seçilmiştir. Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 271; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 171.

111 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

112 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

113 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

114 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

115 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

116 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

Hamid-i Âbad (Isparta) (2)

Burhanzade Hacı Eşref Efendi*	Türk	Bağımsız[117]
Ağlarcazade Mustafa Hakkı Bey	Türk	İTC[118]

Niğde (3)

Ürgüplü Mustafa Hayri Bey*	Türk	İTC[119]
Muhiddin Bey*	Türk	İTC[120]
Ananias Efendi	Rum	Bağımsız[121]

Teke (Antalya) (2)

İdris Bey	Türk	Bağımsız[122]
Münir Bey	Türk	Bağımsız[123]

117 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

118 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 172.

119 Hukukçu (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274). "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

120 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

121 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

122 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

123 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

Ankara Vilâyeti (12)

Ankara (4)

Halil Halid Bey	Türk	İTC[124]
Hacı Mustafa [Beyman]*	Türk	İTC[125]
Nusret Sadullah [Ayaşlıoğlu]	Türk	İTC[126]
Mehmed Talât [Sönmez]*	Türk	İTC[127]

Çorum (2)

Ali Mehmed Münir [Çağıl]*	Türk	İTC[128]
Ali Osman Bey*	Türk	İTC[129]

---

124 "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

125 "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

126 "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174

127 "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

128 "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

129 "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

Kayseriye (Kayseri) (2)

Ali Galib Bey	Türk	HİF[130]
Ahmed Rıfat [Çalık'a]	Türk	Bağımsız[131]

Kırşehir (2)

Benliağazade Ali Rıza Bey*	Türk	Bağımsız[132]
Mahmud Mahir Efendi*	Türk	Bağımsız[133]

Yozgad (2)

Ahmed Münir Bey	Türk	İTC[134]
Kınacızade Şakir Bey	Türk	İTC[135]

---

130 79 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

131 50 oy ile mebus seçilmiştir ("Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. Mebusluğunun onaylanıp onaylanmaması ile ilgili tartışma Meclis-i Mebusan'ın 13 Mayıs 1912 tarihli oturumunda yapılmıştır ("Le Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Mayıs 1912, s. 2). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

132 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

133 Hukuçu ("Les députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Kasım 1908, s. 2). "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

134 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918" s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

135 "Nouvelles du Jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 Mayıs 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

Kastamonu Vilâyeti (12)

Kastamonu (4)

Hacı Ahmed Mahir Efendi*	Türk	İTC[136]
Necmeddin [Kocataş]*	Türk	İTC[137]
İsmail Mahir Efendi	Türk	İTC[138]
Hüsnü Bey	Türk	Bağımsız[139]

Bolu (4)

Mehmed Habib Bey*	Türk	HİF[140]
Rıfat Kâmil [Madenci]	Türk	İTC[141]
Taşhancızade Mustafa Zeki Efendi*	Türk	Bağımsız[142]
Yusuf Ziya [Özenci]	Türk	İTC[143]

136 Hukukçu (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272). "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

137 Hukukçu (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272). "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

138 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

139 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

140 Miralay. "Les Elections: A Bolou", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

141 "Les Elections: A Bolou", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

142 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

143 "Les Elections: A Bolou", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 272; İh-

Kengırı (Çankırı) (2)

Hacı Mehmed Tevfik [Durlanık]*	Türk	Bağımsız[144]
Hazırlıklızade Mehmed Sabri Efendi	Türk	İTC[145]

Sinob (2)

Hasan Fehmi [Tümerkan]*	Türk	İTC[146]
İsmail Hakkı Bey	Türk	İTC[147]

Trabzon Vilâyeti (15)

Trabzon (7)

Eyübzade İzzet Bey*	Türk	Bağımsız[148]

---

san Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 173.

144 Ulema. "Les Elections: A Tchangiri", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

145 "Les Elections: A Tchangiri", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, April 13, 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

146 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

147 Rıza Nur'un yerine seçilmiştir ("Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

148 Hukukçu (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277). "Les Elections: A Trébizonde [11 Nisan]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

Matheos Cofidis*	Rum	Bağımsız[149]
Nemlizade Ali Osman [Güley]	Türk	İTC[150]
Nemlizade Hacı Osman Bey*	Türk	Bağımsız[151]
Hafız Mehmed [Engin]	Türk	İTC[152]
Falcızade Mahmud	Türk	Bağımsız[153]
Memduh Efendi Servet Bey	Türk	İTC[154]

Canik (Samsun) (4)

Süleyman Necmi [Selmen]*	Türk	İTC[155]

149 "Les Elections: A Trébizonde [11 Nisan]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

150 "Les Elections: A Trébizonde [11 Nisan]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2. Ayrıca bkz., Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 591; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

151 "Les Elections: A Trébizonde [11 Nisan]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

152 Samsun Ceza Mahkemesi Reisi ("Les Elections: A Trébizonde [11 Nisan]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

153 "Les Elections: A Trébizonde [11 Nisan]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

154 Maarif Müfettişi ("Les Elections: A Trébizonde [11 Nisan]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

155 Mekteb-i Mülkiye, 1893 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 532-533). "Les Elections: Au Djanik", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

Hoca Ahmed Hamdi Efendi*	Türk	Bağımsız[156]
Ahmed Hakkı Bey	Türk	Bağımsız[157]
Aynizade Talât Avni Bey	Türk	İTC[158]

Gümüşhane (2)

Mısırlızade Hayri Bey*	Türk	Bağımsız[159]
Hasan Fehmi [Ataç]	Türk	İTC[160]

Lazistan (Rize) (2)

Çürüksulu Ahmed Bey [Paşa]*	Türk	İTC[161]
Ziya Molla Bey	Türk	İTC[162]

156 Ulema ("Lettre de Samsoun [27 Kasım]", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Aralık 1908, s. 3). "Les Elections: Au Djanik", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

157 "Les Elections: Au Djanik", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 274; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

158 "Les Elections: Au Djanik", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 175.

159 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

160 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2); "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

161 "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

162 "Les Elections: A Trébizonde", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture

Sivas Vilâyeti (13)

Sivas (5)

Emin Edib Bey	Türk	Bağımsız[163]
Şemseddinzade Mustafa Ziya Bey*	Türk	Bağımsız[164]
Hüsnü Bey*	Türk	Bağımsız[165]
Karabet Paşayan	Ermeni	Bağımsız[166]
Ömer Şevki Bey*	Türk	Bağımsız[167]

Amasya (3)

Fazıl Arif Efendi*	Türk	İTC[168]

---

du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

163 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

164 "Les Elections: A Sivas", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

165 Doktor (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275). "Les Elections: A Sivas", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

166 Doktor (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275). "Les Elections: A Sivas", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

167 Doktor (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275). "Les Elections: A Sivas", *The Levant Herald and Eastern Express*, 11 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

168 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart

Hacı Mustafa Tevfik Efendi	Türk	Bağımsız[169]
Hasan Rasim Bey	Türk	Bağımsız[170]

Karahisar-i Şarki (Şebinkarahisar) (2)

Hafızzade Mehmed Vasfi [Seçer]	Türk	İTC[171]
Kürdzade Zihni Efendi	Kürd?	"İTC"[172]

Tokat (3)

Topçuzade Hacı Kâmil Efendi	Türk	Bağımsız[173]
Kemerlizade Şakir Bey	Türk	Bağımsız[174]
Tahsin Rıza Bey	Türk	İTC[175]

A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

169 Müftü (Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176). "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; ve İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208.

170 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

171 "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Nisan 1912, s. 2; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

172 "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

173 Zile eşrafından ("Notes de Tokat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Nisan 1912, s. 3). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; "Notes de Tokat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Nisan 1912, s. 3; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

174 Tokat eşrafından ("Notes de Tokat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Nisan 1912, s. 3). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; "Notes de Tokat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Nisan 1912, s. 3; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

175 Niksar eşrafından ("Notes de Tokat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Nisan 1912, s. 3). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; "Notes de Tokat", *The Levant Herald and Eastern Express*, 29 Nisan 1912, s. 3; Feroz Ahmad ve

Erzurum Vilâyeti (8)

Erzurum (6)

Karekin Pasturmadjian*	Ermeni	EDF[176]
Vartkes Serengülyan*	Ermeni	EDF[177]
Hacı Lütfullah Vehbi Efendi	Türk	Bağımsız[178]
Raif [Dinç]	Türk	İTC[179]
Şaban Efendi	Türk	Bağımsız[180]
Hüseyin Tosun Bey	Türk	Bağımsız[181]

Bayezid (1)

Süleyman Sudi [Acarbay]*	Türk	İTC[182]

Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

176 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

177 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

178 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

179 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

180 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

181 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 179.

182 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı,*

Erzincan (1)

Halet [Sağıroğlu]	Türk	İTC[183]

Van Vilâyeti (2)

Van (2)

Midhat [Altıok]	Türk	Bağımsız[184]
Onnik Terezekyan Virmiyan	Ermeni	Bağımsız[185]

Bitlis Vilâyeti (S)

Bitlis (1)

Nusret Sadullah Feyzi [Eren]	Türk	Bağımsız[186]

1877-1920, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

183 "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

184 Doktor (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278). İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

185 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

186 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

Genc (Bingöl) (1)

Mehmed Emin Efendi*	Türk	İTC[187]

Muş (2)

Kegham Der Garabetian*	Ermeni	Bağımsız[188]
Hacı İlyas Sami [Muş]*	Türk	İTC[189]

Siird (1)

Nâzım [Mağgönül]	Türk	Bağımsız[190]

Mamuret-ül Aziz Vilâyeti (6)

Mamuret-ül-Aziz (Harput) (3)

Hacı Mehmed Nuri Efendi*	Türk	Bağımsız[191]
Hacı Osman Bey	Türk	Bağımsız[192]

187 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

188 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

189 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

190 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 278; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

191 "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Maamouret-ul-Aziz", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

192 "Election", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Maamouret-ul-Aziz", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

Esperzade Mustafa Safvet Efendi	Türk	Bağımsız[193]

Dersim {Tunceli} (1)

Salim Bey	Türk	Bağımsız[194]

Malatya (2)

Osman Avni Efendi	Türk	Bağımsız[195]
Hoca Mehmed Tevfik Efendi*	Türk	Bağımsız[196]

Diyar-ı Bekir Vilâyeti (6)

Diyar-ı Bekir {Diyarbakır} (2)

Pirinççizade Fevzi Bey*	Kürd	Bağımsız[197]
Mehmed Zülfi [Tigrel]	Türk	İTC[198]

193 "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections: A Maamouret-ul-Aziz", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

194 Lütfi Fikri Bey'in yerine seçildi ("Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 277; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 178.

195 Müftü ("Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1, Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

196 Ulema. "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

197 "En province", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

198 "En province", *The Levant Herald and Eastern Express*, 6 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart

Argani-Maden (Ergani) (1)

Ziya [Gökalp] Bey	Kürd	İTC[199]

Mardin (2)

Hasan Lâmi Efendi	Türk	Bağımsız[200]
Said Bey*	Türk	Bağımsız[201]

Siverek (1)

Müftüzade İsmail Hakkı Bey*	Türk	İTC[202]

Haleb Vilâyeti (10)

Haleb (6)

Sadık Bey ar-Rifa'i	Arab	Bağımsız[203]

A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

199 "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

200 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

201 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177

202 Diyarbakır eşrafından Müftüzade Ahmed Sabri Efendi'nin oğlu ve Mekteb-i Mülkiye, 1893 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 511). "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177

203 F.O.195/2429/2309, Fontana'dan Sir Gerard Lowther'a, Haleb, 2 Mayıs 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 238; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998,*

Muhammad Baha ad-Din al-Amiri	Arab	Bağımsız[204]
Artin Boşgezenian*	Ermeni	İTC[205]
Ali Cenani Bey*	Türk	Bağımsız[206]
Hamid 'Abd al-Ghafur Bey	Arab	Bağımsız[207]
Sheikh Hacı Mustafa Efendi	Türk	İTC[208]

Maraş (2)

Kadızade Hacı Hasan Fehmi Efendi*	Türk	Bağımsız[209]
Hacı Evliya Efendi	Türk	Bağımsız[210]

---

ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

204 Sabine Prātor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 238; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemınde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

205 Sabine Prātor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 238; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemınde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

206 F.O.195/2429/2309, Fontana'dan Sir Gerard Lowther'a, Haleb, 2 Mayıs 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Election", *The Levant Herald and Eastern Express*, 22 Nisan 1912, s. 2; Sabine Prātor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 238; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemınde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

207 F.O.195/2429/2309, Fontana'dan Sir Gerard Lowther'a, Haleb, 2 Mayıs 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; Sabine Prātor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 238; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemınde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

208 Sabine Prātor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 238; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

209 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemınde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

210 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemınde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 176.

Urfa (2)

Sheikh Safvet [Yetkin]*	Türk	İTC[211]
Ömer Edib Bey	Türk	Bağımsız[212]

Adana Vilâyeti (5)

Adana (1)

Abdullah Faik [Çopuroğlu]*	Türk	HİF[213]

Cebel-i Bereket (Dörtyol) (1)

Hasan Sezai Bey	Türk	İTC[214]

İç İli (Silifke) (1)

Hafız Emin [İnankor]	Türk	İTC[215]

211 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

212 "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

213 Mebusluğu Meclis-i Mebusan'da tartışıldıktan sonra kabul edilmiştir ("The Ottoman Parliament", *The Orient*, 3/25 (19 Haziran 1912). Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 275; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177.

214 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918" s. 276; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 177

215 "Les Elections: A İTCh il", *The Levant Herald and Eastern Express*, 8 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

Kozan (1)		
Ali İlmî Fani [Bilgili]	Türk	HİF[216]
Mersin (1)		
Süleyman Sadık Paşa	Türk	Bağımsız[217]

Beyrut Vilâyeti (7)

Beyrut (2)		
Kâmil al-As'ad*	Arab	İTC[218]
Muharram Efendi Misbah	Arab	Bağımsız[219]
'Akkâ (1)		
Şeyh As'ad Tawfiq Efendi Shuqair*	Arab	HİF?[220]

216 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

217 "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 273; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 174.

218 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 241; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

219 F.O.195/2389/24/1989, Cumberbatch'ten Sir Gerard Lowther'a, Beyrut, 19 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 241; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

220 Rashid Khalidi İttihadcı olduğunu iddia etmektedir (Rashid Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of *bilad al-Sham*", s. 470). F.O.195/2389/24/1989, Cumberbatch'ten Sir Gerard Lowther'a, Beyrut, 19 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern*

Lazkiye (1)		
'Abd al-Wahid Efendi Harun	Arab	Bağımsız[221]
Nablus (1)		
Haydar Bey Tufan	Arab	Bağımsız[222]
Trablus Şam (2)		
Sheikh Muhammed Efendi al-Djisr	Arab	Bağımsız[223]
Sa'adallah Efendi Molla	Arab	Bağımsız[224]

Express, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 241; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

221 F.O.195/2389/24/1989, Cumberbatch'ten Sir Gerard Lowther'a, Beyrut, 19 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Derniers élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 15 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 239; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

222 F.O.195/2389/24/1989, Cumberbatch'ten Sir Gerard Lowther'a, Beyrut, 19 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 241; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

223 F.O.195/2389/24/1989, Cumberbatch'ten Sir Gerard Lowther'a, Beyrut, 19 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 239; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

224 F.O.195/2389/24/1989, Cumberbatch'ten Sir Gerard Lowther'a, Beyrut, 19 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: 141 élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der ara-*

Kudüs-ü Şerif Sancağı (3)

Kudüs (3)

Ahmad 'Arif Efendi al-Husayni	Arab	Bağımsız[225]
Ruhi al-Khalidi Bey*	Arab	Bağımsız[226]
Uthman Efendi an-Nashashibi	Arab	Bağımsız[227]

Suriye [Şam] Vilâyeti (10)

Şâm-ı Şerif (Şam) (4)

Muhammad Fawzi Paşa al-'Azm	Arab	Bağımsız[228]

---

bische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918, s. 239; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

225 F.O.195/2389/24/2342, Satow'dan Sir Gerard Lowther'a, Kudüs, 7 Mayıs 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: A Jérusalem", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 242; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

226 Rashid Khalidi İttihadcı olduğunu söylemektedir (Rashid Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of *bilad al-Sham*", s. 470). F.O.195/2389/24/2342, Satow'dan Sir Gerard Lowther'a, Kudüs, 7 Mayıs 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: A Jérusalem", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 242; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

227 F.O.195/2389/24/2342, Satow'dan Sir Gerard Lowther'a, Kudüs, 7 Mayıs 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: A Jérusalem", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Mayıs 1912, s. 2; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 242; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 281; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

228 F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Pas un

'Abd ar-Rahman Paşa Yusuf*	Arab	İTC[229]
Amin Efendi Tarazi	Arab	Bağımsız[230]
'Abd al-Muhsin Efendi Ustuwani	Arab	Bağımsız[231]

Hama (2)

Khalid al-Barazi Efendi*	Arab	HİF[232]

député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. He was elected Vice-President of the parliamentary party of the Committee of Union and Progress ("Le parti unioniste à la Chambre", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Mayıs 1912, s. 2). İki yüz elli altı oyun yüz altmış beşini alarak Meclis-i Mebusan Reis Vekili seçildi ("Le Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 16 Mayıs 1912, s. 2). Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 240; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

229 Rashid Khalidi İttihadcı olduğunu söylemektedir (Rashid Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of *bilad al-Sham*", s. 470). F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 240; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

230 F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 240; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

231 F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 240; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 280; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

232 "Les Elections: 4 députés ententistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 239; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i*

Seyyid Haşim Edib Bey	Türk	İTC[233]
Humus (1)		
Mehmed Şefik Bey	Türk	İTC[234]
Havran (2)		
İsma'il Hariri Efendi	Arab	Bağımsız[235]
Rashid Bey Tali'	Arab	İTC[236]
Kerak (1)		
Muhammad 'Ataullah Efendi al-Ayyubi	Arab	Bağımsız[237]

Mebusan Seçimleri, 1908-1914, s. 181. He is not listed in F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258.

233 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 239; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181. He is not listed in F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258.

234 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

235 F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258. His name is given as İsmail Harari Bey in "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; ve "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 241; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

236 F.O.195/2389/24/1989, Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Les Elections: Pas un député d'opposition!", *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 241; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 181.

237 Mekteb-i Mülkiye, 1897 yılı mezunu (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s. 730). "Les Elections: A Kérak", *The Levant Herald and Eastern Express*, 10 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; F.O.195/2389/24/1989,

Zor Sancağı (1)

Zor (1)

Mehmed Nuri Efendi	Türk	Bağımsız[238]

Musul Vilâyeti (8)

Musul (4)

Hacı Salih Sa'di Efendi	Arab	Bağımsız[239]
Hasan Fa'iq Bey	Arab	Bağımsız[240]
İbrahim Fawzi Efendi	Arab	Bağımsız[241]
Hacı Muhammad Paşa	Arab	HİF[242]

Devey'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 16 Nisan 1912'den nakleden, Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914*, s. 258; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 242; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 281; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

238 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 238; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 279; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 180.

239 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 216; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

240 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

241 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

242 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi,*

Kerkük (3)

Hacı Mehmed Ali Bey*	Türk?	Bağımsız[243]
Bahaeddin Bey	Türk?	Bağımsız[244]
Abdullah Safi al-Ya'qubi Efendi	Arab	Bağımsız[245]

Süleymâniye (1)

Babanzade Hikmet Bey	Kürd	İTC[246]

Bağdad Vilâyeti (7)

Bağdad (4)

Sasun Ezechiel [Hasgayl]*	Musevi	İTC[247]
Fu'ad Bey ad-Daftari	Arab?	Bağımsız[248]

1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

243 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

244 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 205; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

245 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

246 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

247 "Les Elections: A Bagdad", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

248 "Les Elections: A Bagdad", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parla-*

Nakibzade Sayyid Muhyi ad-Din al-Kaylani Efendi	Arab	Bağımsız[249]
Süleymanzade Murad Bey	Arab	Bağımsız[250]

Divâniye (1)

Babanzade İsmail Hakkı*	Kürd	İTC[251]

Kerbelâ (2)

Defterizade Fu'ad Saniya Efendi	Arab	Bağımsız[252]
Nuri Efendi	Türk	Bağımsız[253]

---

ment der II. Konstitution, 1908-1918, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

249 "Les Elections: A Bagdad", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

250 "Les Elections: A Bagdad", *The Levant Herald and Eastern Express*, 24 Nisan 1912, s. 2; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 235; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclîs-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

251 "Les Elections: 38 députés élus", *The Levant Herald and Eastern Express*, 4 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 236; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 210; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183. Ahmad ve Rustow yanlışlıkla Bağdad mebusu olduğunu yazmaktadır (Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283).

252 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 236; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

253 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 236; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

Basra Vilâyeti (9)

Basra (4)

Zuhayrzade Abdullah	Arab	HİF[254]
Seyyid Talib ibn Receb*	Arab	HİF[255]
'Abd al-Wahhab al-Qirtas Paşa*	Arab	Bağımsız[256]
Babanzade Ahmed Naim Bey	Kürd	İTC[257]

'Amare (2)

'Abd al-Madjid ash-Shawi	Arab	İTC?[258]
'Abd ar-Razzaq Munir	Arab	İTC?[259]

Müntefik (3)

Ferid Paşazade 'Abd	Arab	İTC[260]

254 "Les Elections: 4 députés ententistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 236; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

255 "Les Elections; 4 députés ententistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 236; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 219; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

256 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 236; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

257 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 236; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 204; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

258 Meclis-i Mebusan'a katılmamıştır (Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 237).

259 Meclis-i Mebusan'a katılmamıştır (Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 237).

260 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 237; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci

al-Muhsin Bey*		
Djamil Sidqi az-Zahawi Efendi	Arab	Bağımsız[261]
Muhammad Hamza Bey	Kürd	Bağımsız[262]

Cidde Sancağı (1)

Şerif Faisal Efendi	Arab	HİF[263]

Hicaz Vilâyeti (2)

Mekke (2)

Şerif Abdallah Efendi*	Arab	HİF[264]
Şeyh Hasan Shaibi Efendi*	Arab	HİF[265]

Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

261 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 237; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

262 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 237; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 283; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

263 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 243; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 281; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

264 "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 243; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

265 "Les Elections: Nouveaux députés unionistes", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Nisan 1912, s. 2; "Les Elections", *The Levant Herald and Eastern Express*, 13 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II.*

Yemen Vilâyeti (12)

San'a (5)

Seyyid Ahmad Khabbani Bey	Arab	Bağımsız[266]
Nuri Bey	Türk	Bağımsız[267]
Seyyid Hussein ibn 'Ali 'Abd al-Qadir Efendi	Arab	Bağımsız[268]
Seyyid Ali İbrahim Efendi	Arab	Bağımsız[269]
Seyyid Ahmad Yahya al-Kabsi Efendi*	Arab	Bağımsız[270]

Hudeyde [Hodeidah] (5)

Mustafa Fehmi Bey	Türk	Bağımsız[271]

Konstitution, 1908-1918, s. 243; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 183.

266 "The Ottoman Parliament", *The Orient*, 3/27 (3 Temmuz 1912), s. 1; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 245; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 281; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

267 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 245; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 281; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 214; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

268 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 245; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

269 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 245; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

270 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 245; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

271 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 244; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 213; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

Muharrem Hıfzı Bey	Türk	Bağımsız[272]
Hakkı İlhami Bey	Türk	Bağımsız[273]
Mustafa Zühdü Efendi*	Türk	Bağımsız[274]
Seyyid Yahya Paşa	Arab	Bağımsız[275]

'Asir (2)

Seyyid Yusuf Fazıl Bey	Arab	Bağımsız[276]
Hüseyin Hüsameddin Efendi	Türk	Bağımsız[277]

Trablus Garb Vilâyeti (9)

Trablus Garb (3)

Farhad Efendi*	Arab	HİF[278]

272 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 244; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

273 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 244; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 208; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

274 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 244; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

275 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 244; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 282; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

276 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 244; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 281; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 217; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

277 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 244; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 281; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 209; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 182.

278 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabi-

Mahmud Naci Bey*	Türk	Bağımsız[279]
Muhammad Muhtar Ka'bar	Arab	Bağımsız[280]
Sadık Bey*	Türk	Bağımsız[281]
Hadi Kenan Bey	Türk?	?[282]

Bingazi (3)

Ömer Mansur Paşa*	Türk	Bağımsız[283]
Yusuf Shatwan*	Arab	HİF[284]
'Abd al-Qadir 'Anani Paşa	Arab	Bağımsız[285]

---

ne Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

279 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1; Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 211; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

280 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 212; Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

281 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; ve "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. Mebusluğu onaylanmamış olabilir; çünkü resmî kayıtlarda ismine rastlanmamıştır.

282 "Les Elections: Les nouveaux députés", *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 Nisan 1912, s. 2. Mebusluğu onaylanmamış olabilir; çünkü resmî kayıtlarda ismine rastlanmamıştır.

283 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 215; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

284 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 220; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

285 Sabine Prâtor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 203; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

Cebel-i Garbî (2)

Suleiman al-Baruni Efendi*	Arab	Bağımsız[286]
Feyzullah Efendi az-Zubayr	Arab	Bağımsız[287]

Fizan [Fezzan] (1)

Cami [Baykut]*	Türk	Bağımsız[288]
Abdüllâtif Bey	Türk?	?[289]

286 "Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Alımad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İlısan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 218; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

287 Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Alımad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İlısan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 207; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

288 "Les Elections: Au Fezzan", *The Levant Herald and Eastern Express*, 25 Nisan 1912, s. 2; Sabine Prätor, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918*, s. 246; Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", s. 284; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, s. 206; ve Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 184.

289 Cami Bey'in yerine mi? ("Les Elections: Résultats à ce jour", *The Levant Herald and Eastern Express*, 1 Nisan 1912, s. 2). "Ouverture du Parlement", *The Levant Herald and Eastern Express*, 18 Nisan 1912, s. 1. Mebusluğu onaylanmamış olabilir; çünkü resmî kayıtlarda ismine rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Resmî Belgeler

Deutsches Reich, Türkei 159, No.2, R 13795, Türkische Staatsmänner, Cilt 10 (7 Ağustos 1908 - 5 Mayıs 1909)

—, Türkei 159, No.2, R 13796, Türkische Staatsmänner, Cilt 11 (6 Mayıs 1909 - 30 Eylül 1910)

—, Türkei 159, No.2, R 13797, Türkische Staatsmänner, Cilt 12 (1 Ekim 1910 - 30 Haziran 1913)

—, Türkei 161, R 13817, Türkische Ministerium, Cilt 2 (15 Eylül 1891 - 18 Şubat 1909)

—, Türkei 161, R 13818, Türkische Ministerium, Cilt 3 (19 Şubat 1909 - 31 Aralık 1911)

—, Türkei 167, R 13898, Die Türkische Presse, Cilt 4 (1 Aralık 1908 - 30 Haziran 1909)

—, Türkei 167, R 13899, Die Türkische Press, Cilt 5 (1 Temmuz 1909 - 30 Haziran 1910)

—, Türkei 167, R 13910, Die Türkische Presse, Cilt 1 (1 Ağustos 1908 - 31 Aralık 1912)

—, Türkei 181, R 14045, Allgemeine türkische Politik, Cilt 1 (Şubat 1889 - 30 Eylül 1911)

—, Türkei 198, R 14161, Die Jungtürken, Cilt 7 (1 Haziran 1911 - 2 Şubat 1916)

—, Türkei 201, R 14171, Verfassung und Parlament der Türkei, Cilt 5 (13 Aralık 1908 - 30 Nisan 1909)

Great Britain, "The Counter-Revolution and the Fall of Abdul-Hamid", George Peabody Gooch ve Harold W. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, Cilt 5: *The Near East* (Londra: HMSO, 1928)

—, "The Young Turkish Revolution", George Peabody Gooch ve Harold W. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, Cilt 5: *The Near East* (Londra: HMSO, 1928), s. 247-307.

—, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, No.9618 (Londra: HMSO, February 1910) [F.O.424/221]

—, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia*, No.9707 (Londra: HMSO, July 1910) [F.O.424/222]

—, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part I*, No.9923 (Londra: HMSO, October 1911) [F.O.424/ 226]

—, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part III*, No.9937 (Londra: HMSO, December 1911) [F.O.424/ 228]

—, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part V*, No.10075 (Londra: HMSO, June 1912) [F.O.424/230]

—, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, Part VII*, No.10164 (Londra: HMSO, March 1913) [F.O.424/ 232]

—, *Correspondence Respecting the Turkish War, Part I*, No.10224 (Londra: HMSO, May 1913) [F.O.424/234]

—, *Correspondence Respecting the Turkish War, Part II*, No.10263 (Londra: HMSO, July 1913) [F.O.424/235]

United States of America, *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929*, Mikrofilm Rulo 4 (Washington, D.C.: The National Archives, 1961)

Gazete ve Dergiler

Berliner Tageblatt und Handels Zeitung (Berlin)

L'Echo de Paris (Paris)

Le Figaro (Paris)

Ikdam (Istanbul)

Journal des débats (Paris)

The Levant Herald and Eastern Express (Istanbul)

The Manchester Guardian (Manchester)

Le Matin (Paris)

The Near East (Londra)

Neue Freie Presse (Viyana)

Die Neue Zeitung (Viyana)

The New York Times (New York)

The Nineteenth Century and After (Londra)

Norddeutsche Allgemeine Zeitung (Berlin)

The Observer (Manchester)

The Orient (Istanbul)

Osmanischer Lloyd (Istanbul)

Pester Lloyd (Budapeşte)

Prager Tagblatt (Prag)

Reichspost (Viyana)

Resimli Kitab (Istanbul)

La Revue (Paris)

Tages-Post (Linz)

Tanin (Istanbul)

Le Temps (Paris)

Tercüman-ı Hakikat (Istanbul)

The Times (Londra)

Vossische Zeitung (Berlin)

Diğer Kaynaklar

Ahmad, Feroz, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, 2 (Ekim 1965-Temmuz 1966), s. 302-329.

—, *İttihat ve Terakki, 1908-1914* [çev. Nuran Yavuz] (Ankara: Kaynak Yayınları, 1984)

—, *The Making of Modern Turkey* (Londra ve New York: Routledge, 1993)

—, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Em-*

pire: The Functioning of a Plural Society, Cilt 1: *The Central Lands* (New York ve Londra: Holmes and Meier Publishers, Inc., 1982) içinde, s. 401-434.

—, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969)

Ahmad, Feroz ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, No.4-5 (1976), s. 245-284.

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı* (Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970)

—, "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 27/3* (1972), s. 541-560.

—, "Fedâkâran-ı Millet Cemiyeti", *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 29/1-2* (Mart-Haziran 1974), s. 125-136.

—, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, ikinci baskı (Ankara: İmge Kitabevi, 1998)

Aktar, Yücel, "1912 Yılı 'Harb Mitingleri' ve Balkan Harbi'ne Etkileri", Ramiz Ertem (der.), *İkinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985) içinde, s. 114-139.

—, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları, 1908-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990)

Alkan, Ahmet Turan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset* (Ankara: Cedit Matbuat ve Neşriyat A. Ş., 1992)

Alkan, Mehmet Ö., "Türkiye'de Siyasal Partiler Tarihine Katkı, I: Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'nın İlk Programı ve Nizâmnamesi", *Toplumsal Tarih*, No. 2 (Şubat 1994), s. 49-55.

Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1909-1918*, ikinci baskı (İstanbul: Arba Yayınları, 1989)

Arıkan, Zeki, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", Hikmet Köksal (der.), *Dördüncü Askeri Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1989) içinde, s. 168-190.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 3 Cilt (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972-1978)

Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1997)

Bartl, Peter, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung, 1878-1912* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968)

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş*, 8 Cilt (İstanbul: Baha Matbaası, 1965-1972)

Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrazam Kâmil Paşa: Siyasi Hayatı* (Ankara: Sanat Basımevi, 1954)

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3 Cilt, 9 Kısım (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1940-1967)

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990)

Bleda, Midhat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979)

Boura, Caterina, "I vouleftices ecloges stin othomaniki aftocratoria I ellines vouleftes 1908-1918", *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, 4 (1983), s. 69-85.

Bozkurt, Gülnihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, 1839-1914* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989)

Brailsford, Henry Noel, "The Counter-revolution in Turkey", *The English Review*, Mayıs 1909, s. 368-380.

Buxton, Noel, "The Young Turks", *The Nineteenth Century and After*, 65 (Ocak-Haziran 1909), s. 16-24.

Cavid, Mehmed, "Meşrutiyet Devrine Dair Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 3 Ağustos 1943-22 Aralık 1946.

Cemaleddin, Mehmed, *Siyasi Hatıralar, 1908-1913* [yay. haz. Ziyaeddin Engin] (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978)

Cevad, Ali, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi* [yayına hazırlayan Faik Reşit Unat] (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1960)

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 8 Cilt (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1971)

Çavdar, Tevfik, *"Müntehib-i Sani"den Seçmene* (Ankara: V Yayınları, 1987)

—, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1984)

Çoker, Fahri, "II. Meşrutiyet Meclisi'nde Sadrazamın Çekilmesine Neden Olan Bahriyeliler", *Tarih ve Toplum*, No. 67 (Temmuz 1989), s. 9-12.

Dakin, Douglas, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914", *Balkan Studies*, 3 (1962), s. 327-374.

Danişmend, İsmail Hami, *Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası* (İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1961)

Dâver, Bülent, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", Hikmet Köksal (der.), *Dördüncü Askeri Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1989) içinde, s. 95-107.

Demir, Fevzi, "II. Meşrutiyet Dönemi Parlamento Seçimlerinde Din ve Siyaset: Kâbe Örtüsüne Dökülen Şarap ve Kimliği Belirsiz Sakal", *Toplumsal Tarih*, No. 64 (Nisan 1999), s. 13-17.

—, İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914 (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1995)

—, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007)

Dillon, Emile Joseph, "A Clue to the Turkish Tangle", *The Contemporary Review*, *95* (Ocak-Haziran 1909) s. 743-756.

—, "Fate's Little Ironies in Turkey", *The Contemporary Review*, *98* (Temmuz-Aralık, 1910), s. 375-379.

Dugdale, Edgar Trevelyan Stratford (der.), *German Diplomatic Documents, 1871-1914*, 4 Cilt [seçen ve çeviren Edgar Trevelyan Stratford Dugdale; önsöz Sir Rennell Rodd; giriş J. W. Headlam-Morley] (Londra: Methuen and Co., Ltd., 1928-1931)

Dwight, Harry Griswold, *Constantinople: Old and New* (New York: Charles Scribner's Sons, 1915)

Dyer, Gwynne, "The Origins of the 'Nationalist' Group of Officers in Turkey, 1908-18", *Journal of Contemporary History*, *8/4* (Ekim 1973), s. 121-164.

Ege, Nezahet Nurettin (der.), *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları* (İstanbul: Güneş Neşriyatı, 1977)

Emil, Birol, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1979)

Emiroğlu, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlânı, Temmuz-Ağustos 1908* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999)

—, "Maliye Nazırı Cavit Bey'in Trabzon Gezisi, 1911", İ. Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu ve Cüneyt Akalın (der.), *Bir Tutkudur Trabzon* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş., 1997) içinde, s. 328-336.

Emiroğlu, Kudret, "Trabzon'da Sopalı Seçimler, 1912", *Tarih ve Toplum*, No. 97 (Ocak 1992), s. 41-46.

Erdem, Tarhan (Der.), *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982)

Erdinç, Erol Şadi ve Faruk Ilıkan, "Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyyeti Merkez-i Umûmî'si Yazışmalarından Örnekler", *Toplumsal Tarih*, No.9 (Eylül 1994), s. 40-41.

Ergün, Mustafa, "Emrullah Efendi: Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *30/1-2* (1979-1982), s. 7-36.

Esatlı, Mustafa Ragıb, "İntihabatta Parti İhtirası: İntihabatta Muhaliflerin Karşılıklı İhtirasları Felâketler Doğurmuştu", *Akşam*, 25 Mart 1943, s. 3.

—, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* (İstanbul: Akşam Kitaphanesi, 1933)

—, "Meşrutiyet Devrinde: İntihap Mücadeleleri En Çirkin İhtiraslara Sebep Olmuştu", *Akşam*, 18 Mart 1943, s. 4.

—, "Meşrutiyet Devrinde: İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu?", *Akşam*, 11 Mart 1943, s. 4.

Ezherli, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1998, ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 1877-1920*, ikinci baskı (Ankara: T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1998)

Farah, Irmgard, *Die Deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des 'Osmanischen Lloyd'* (Beyrut: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft adına yay. Franz Steiner Verlag, 1993)

Farhi, David, "The *Şeriat* as a Political Slogan—or the 'Incident of the 31st *Mart*'", *Middle Eastern Studies* 7 (1971), s. 275-299.

Farkas, Paul, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey, March-April 1909* [çev. Kenneth Kronenberg] (İstanbul: The ISIS Press, 2005)

—, *Staatsstreich und Gegenrevolution in der Türkei* (Berlin: Verlag von Puttkammer und Mühlbrecht, 1909)

[Furgaç], Ahmed İzzet, *Feryadım*, Cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992)

Güneş, İhsan, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", *Belleten*, *56* (1992), s. 459-482.

Güresin, Ecvet, *31 Mart İsyanı* (İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları, 1969)

Hale, William, *Turkish Politics and the Military* (Londra ve New York: Routledge, 1994)

Halid, Halil, "The Origin of the Revolt in Turkey", *The Nineteenth Century and After*, *65* (Ocak-Haziran 1909), s. 755-760.

Hall, Richard C., "Civil-Military Conflict in Bulgaria during the Balkan Wars", *East European Quarterly*, *23/3* (Eylül 1989), s. 293-303.

Harris, N. Dwight, "The Macedonian Question and the Balkan War", *The American Political Science Review*, *7* (1913), s. 197-216.

Haydaroğlu, İlknur, "II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı hakkında bir Risale, [I. Kısım]", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *17/28* (1995), s. 109-133.

—, "II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı hakkında bir Risale, II. Kısım", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *19/30* (1997), s. 135-174.

Heller, Joseph, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914* (Londra: Frank Cass, 1983)

Helmreich, Ernst Christian, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913* (Cambridge: Harvard University Press, 1938).

Hocaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri, 1908-1913* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010).

Iacovella, Angelo, *Gönye ve Hilâl: İttihad-Terakki ve Masonluk* [çev. Tülin Altınova] (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998)

International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect* [giriş George F. Kennan] (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1993)

Işık, Hüseyin, "İkinci Meşrutiyet'in İlânında ve Korunmasında Silahlı Kuvvetlerimizin Rolü", Ramiz Ertem (der.), *İkinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985) içinde, s. 42-65.

İnal, Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar* (Ankara: T. C. Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1940-1953)

Kadri, Hüseyin Kâzım, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım* [yay. haz. İsmail Kara] (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991)

Kâmil Paşa, "Explanatory Memorandum by the Late Grand Vizier, Kiamil Pasha", Demetrius Georgiades, *Is the Regeneration of Turkey Possible?* (Londra: Kegan Paul, Trench, Trübner and Co., Ltd., 1910) içinde ek

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi* [çev. Ayda Erbal] (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1995)

—, 1908 Devrimi, düzeltilmiş yedinci baskı [çev. Ayda Erbal] (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2015)

—, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", *Toplumsal Tarih*, No.55 (Temmuz 1998), s. 4-11.

—, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* (Leiden, Boston ve Köln: E. J. Brill, 2000)

—, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali," Mehmet Ö. Alkan (der.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001) içinde, s. 156-165.

—, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden, New York ve Köln: E. J. Brill, 1997)

Kars, H. Zafer, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997)

Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press, 1997)

—, Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918 (Doktora Tezi, Harvard University, 1988)

—, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, 1908-1918* [çev. Türkan Yöney] (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998)

Kedourie, Elie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, 7 (1971), s. 89-104.

Kemal, Ali, *Ömrüm* [yay. haz. Zeki Kuneralp] (İstanbul: İSİS Yayımcılık Ltd., 1985)

Kemal, Ismail, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* [derleyen Sommerville Story; önsöz William Morton Fullerton] (Londra: Constable, 1920)

Khalidi, Rashid, "The 1912 Election Campaign in the Cities of *bilad al-Sham*", *International Journal of Middle East Studies*, 16 (1984), s. 461-474.

—, *British Policy Towards Syria and Palestine, 1906-1914: A Study of the Antecedents of the Hussein-McMahon Correspondence, the Sykes-Picot Agreement and the Balfour Declaration* (Londra: Middle East Centre, St. Antony's College, Oxford adına yay. Ithaca Press, 1980)

—, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (der.), *The Origins of Arab Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1991) içinde, s. 50-69.

Khoury, Philip S., *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983)

Kleinert, Claudia, *Die Revision der Historiographie des Osmanischen Reiches am Beispiel von Abdülhamid II: Das spâte Osmanische Reich im Urteil türkischer Autoren der Gegenwart, 1930-1990* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1995)

Kologlu, Orhan, "İttihat ve Terakki'de Komite-Hizb-i Cedid Tartışması Sırasında Yunus Nadi'nin Selânik'te Tokatlanması Olayı", *Tarih ve Toplum*, No. 116 (Ağustos 1993), s. 34-35.

Kondis, Basil, *Greece and Albania, 1908-1914* (Selânik: Institute for Balkan Studies, 1976)

Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* (İstanbul: Tan Matbaası, 1948)

—, *İnkılâp Tarihimiz ve 'Jön Türkler'* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945)

—, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, ikinci baskı (İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959)

Kutay, Cemal, *Bir 'Geri Dönüş'ün Mirası: 31 Mart'ın 90. Yılında Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi*, ikinci baskı (İstanbul: Aksoy Yayıncılık Sanayi ve Ticaret A. Ş., 1999)

—, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 20 Cilt (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1957-1962)

—, *Üç Paşalar Kavgası* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1964)

Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk* (İzmir: y.y., 1944)

Leipnik, Ferdinand L., "The Future of the Ottoman Empire", *The Contemporary Review*, 97 (Ocak-Haziran 1910), s. 291-301.

Lepsius, Johannes, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy ve Friedrich Thimme (Der.), *Die Grosse Politik der Europâischen Kabinette, 1871-1914*, 40 Cilt (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922-1927)

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, ikinci baskı (Londra, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1968)

—, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, sekizinci baskı [çev. Metin Kıratlı] (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2007)

McCullagh, Francis, "The April Mutiny in Stamboul", *The Dublin Review*, *144* (Temmuz-Ekim 1909), s. 283-305.

—, "The Constantinople Mutiny of April 13th", *Fortnightly Review*, Yeni Seri, *86* (Temmuz-Aralık 1909), s. 58-69.

—, *The Fall of Abd-ul-Hamid* [önsöz Mahmud Şevket Paşa] (Londra: Methuen and Co., Ltd., 1910)

Macfie, A. L., *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923* (Londra ve New York: Addison Wesley Longman Ltd., 1998)

Makedonski, Stojan, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlamentaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", *Etudes Balkaniques*, *14/2* (1978), s. 58-71.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, "Hüseyin Hilmi Paşa Hükümetinin İstifası ve Lynch Şirketi", *Tarih ve Toplum*, No.164 (Ağustos 1997), s. 13-19.

—, "İttihat ve Terakki ve Siyasi Müsteşarlıklar", *Toplumsal Tarih*, No. 43 (Temmuz 1997), s. 32-37.

—, "İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi", *Toplumsal Tarih*, No. 55 (Temmuz 1998), s. 20-29.

Menteşe, Halil, "Eski Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları", *Cumhuriyet*, 13 Ekim-11 Aralık 1946.

—, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* [yay. haz. İsmail Arar] (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986)

Mevlânzade Rıfat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, ikinci baskı [yay. haz. Berîre Ülgenci] (İstanbul: Pınar Yayınları, 1996)

Midhat, Ali Haydar, *Hatıralarım, 1872-1946* (İstanbul: Mithat Akşit Yayını, 1946)

Muhtar, Mahmud, *Maziye Bir Nazar* (İstanbul: Matbaa-ı Ahmed İhsan ve Şürekası, 1341 [1925])

Nasrullah, Mehmed, Mehmed Rüşdü ve Mehmed Eşref (der.), *Memalik-i Mahruse-i Şahane'ye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas* (İstanbul: Şirket-i Hayriye Matbaası, 1325 [1909])

Nazif, Süleyman, *Yıkılan Müessese* (İstanbul: İlhami-Fevzi Matbaası, 1927)

Nur, Rıza, *Cemiyet-i Hafiye* [yay. haz. Ahmed Nezih Galitekin] (İstanbul: İşaret Yayınları, 1995)

—, *Hayat ve Hatıratım*, 4 Cilt (İstanbul: Altındağ Yayınları, 1967-1968)

—, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?* [yay. haz. İlhami Yalınkılıç] (İstanbul: Kitabevi, 1996)

Okay, Cüneyt, "Kendi Kaleminden 1912 Seçimlerinde Rıza Tevfik'in Dövülmesi: Gümülcine'de Sopalı Seçimler", *Toplumsal Tarih*, No. 64 (Nisan 1999), s. 18-20.

Orhon, Alpaslan, "Erzurum ve Erzincan'da '31 Mart Olayı' ile İlgili Ayaklanmalar ve Bastırılışları", Ramiz Ertem (der.), *İkinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985) içinde, s. 93-113.

Pears, Edwin, "The Crisis in Turkey", *The Contemporary Review*, *95* (Ocak-Haziran 1909), s. 511-526.

—, "Developments in Turkey", *The Contemporary Review*, *97* (Ocak-Haziran 1910), s. 692-716.

—, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915* (New York: D. Appleton and Company, 1916)

—, *Life of Abdul Hamid* (New York: Henry Holt and Company, 1917)

—, "Turkey: Developments and Forecasts", *The Contemporary Review*, *95* (Ocak-Haziran 1909), s. 707-725.

Perry, Duncan M., *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870-1895* (Durham: Duke University Press, 1993)

Pollo, Stefanaq ve Arben Puto, *The History of Albania from its Origins to the Present Day* [çevirenler Carol Wiseman ve Ginnie Hole] (Londra, Boston ve Henley: Routledge and Kegan Paul, 1981)

Poynter, Mary A., *When Turkey Was Turkey: In and Around Constantinople* (Londra: George Routledge and Sons, Ltd., 1921)

Prâtor, Sabine, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1993)

Ramsay, William M., *The Revolution in Constantinople and Turkey: A Diary* (Londra: Hodder and Stoughton, 1909)

Rey, Ahmed Reşid, *Gördüklerim, Yaptıklarım, 1890-1922* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945)

Rıza, Ahmed, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları* [yay. haz. Bülent Demirbaş] (İstanbul: Arba Yayınları, 1988)

Salaheddin, Mehmed, *Mağdur ve Mazlum Osmanlı Milleti'nin Nazar-ı Mutalaa ve İntibahına: Bildiklerim – İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Tesis ve Suret-i Teşkili ve Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felâket ve İnkısamı* (Kahire: Emin Hindiye Matbaası, 1334 [1918])

Saray, Mehmet, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetimine Tesiri", Ramiz Ertem (der.), *İkinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985) içinde, s. 85-92.

Sax, Carl von, *Geschichte des Machverfalls der Türkei bis Ende des 19 Jahrhunderts und die Phasen der 'Orientalischen Frage' bis auf die Gegenwart*, ikinci baskı (Viyana: Manzsche k. u. k. Hof-Verlags und Universitäts Buchhandlung, 1913)

Seikaly, Samir, "Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist", Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (der.), *The Origins of Arab Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1991) içinde, s. 73-96.

Simavi, Lütfi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2 Cilt (İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1340 [1924])

Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening, 1878-1912* (Princeton: Princeton University Press, 1967)

Soko, Ziya Şakir, "Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Battı?", *Tan*, 29 Ekim 1937-14 Mart 1938

—, *Sultan Hamid'in Son Günleri* (İstanbul: Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, 1943)

Sonyel, Salâhi R., "The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents, July, 1908-December, 1909", *Belleten*, 51 (1987), s. 1291-1338.

Sullivan, Charles Donald, Stamboul Crossings: German Diplomacy in Turkey, 1908 to 1914 (Doktora Tezi, Vanderbilt University, 1977)

Swanson, Glen Wilfred, Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire: A Study of War and Revolution during the Young Turk Period (Doktora Tezi, Indiana University, 1970)

Swenson, Victor R., "The Military Rising in Istanbul, 1909", *Journal of Contemporary History*, 5/4 (Ekim 1970), s. 171-184.

Swire, Joseph, *Albania: The Rise of a Kingdom* (Londra: Williams and Norgate, Ltd., 1929)

Şahin, Mustafa, "Cemiyet mi, Eşkıya Çetesi mi?", *Tarih ve Toplum*, No. 107 (Kasım 1992), s. 57-59.

—, "Rıza Tevfik'in İkinci Tutuklanışı ve Bazı Tepkiler", *Tarih ve Toplum*, No. 107 (Kasım 1992), s. 6-8.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflâsı: İtilâf ve Hürriyet Fırkası* [yay. haz. Ahmet Eryüksel] (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991)

Şeref, Abdurrahman, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909* [yay. haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal] (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1996)

Şerif, Mehmed, *Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet* [yay. haz. A. Özalp] (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990)

—, "Les Continuateurs d'Abdul-Hamid, I", *La Revue*, 84 (1 Ocak-15 Şubat 1910), s. 305-315.

—, "Les Continuateurs d'Abdul-Hamid, II: Leurs Finance–Leur Administration", *La Revue*, 88 (1 Ekim-15 Aralık 1910), s. 13-30.

—, "Les Continuateurs d'Abdul-Hamid, III: Le Comité 'Union et Progrès' et notre Politique Extérieure", *La Revue*, *88* (1 Ekim-15 Aralık 1910), s. 569-580

—, "La Faillite des Continuateurs d'Abdul-Hamid", *La Revue*, *93* (1 Kasım-15 Aralık 1911), s. 35-48.

—, "Turkey and Great Britain", *The Near East*, 12 Temmuz 1911, s. 221.

Tansel, Fevziye Abdullah, "Mizancı Mehmed Murad Bey", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, *2* (1950-1951), s. 67-88.

Tarabein, Ahmed, "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist", Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (der.), *The Origins of Arab Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1991) içinde, s. 97-119.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1993)

Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, ikinci baskı (Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987)

Timur, Taner, "Bir İttihatçı Düşmanı: Şerif Paşa ve *Meşrutiyet* Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, No. 72 (Aralık 1989), s. 17-20.

Tollefson, Harold, *Policing Islam: The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police, 1882-1914* (Westport: Greenwood Press, 1999)

Topuzlu, Cemil, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, ikinci baskı (yay. haz. Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil) (İstanbul: İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını, 1982)

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3 Cilt (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984)

—, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A. Ş., 1952)

Turan, Şerafettin, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu-Yönetim İlişkileri", Ramiz Ertem (der.), *İkinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985) içinde, s. 66-84.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1949)

Türkmen, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması* (İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1993)

Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976)

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, 3 Cilt (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1940-1941)

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, ikinci baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1987)

Xanalatos, Diogenis, "The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars: A Frustrated Plan", *Balkan Studies*, 3 (1962), s. 277-296.

Yalçın, Hüseyin Cahid, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, No.71 (28 Şubat 1935) No. 224 (5 Şubat 1938)

—, *Talât Paşa* (İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1943)

Yıldırım, Seyfi, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak, 1878-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, *24/71* (Temmuz 2008), s. 513-542.

Yöntem, Ali Canip, "Hizb-i Cedid", *Yakın Tarihimiz*, *2* (31 Mayıs-23 Ağustos 1962), s. 353-355.

Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, gözden geçirilmiş baskı (Londra ve New York: I. B. Tauris and Co., Ltd., 1997)

[Abalıoğlu], Yunus Nadi [Aydın Mebusu] 333, 553
Abbas Hilmi Paşa [Mısır Hidivi] 174
Abdülgani Paşa 338
Abd al-Kadir, Şeyh, Efendi 293
Abd al-Mahdi Efendi [Kerbela Mebusu] 152, 191, 196
Abd al-Nafi Paşa [Haleb Mebusu] 152, 168, 284
Abdullah Paşa [İzmir Kumandanı] 58, 59, 348, 351, 352, 355, 357
Abdurrahman Bey [Maliye Nazırı] 130, 369, 528
Abdurrahman Hoca 318
Abdülhamid II 2, 4, 6, 14, 24, 25, 29, 35, 40, 43, 56, 58, 61, 66, 68, 69, 72, 75, 77, 81, 82, 84-86, 88-91, 93, 94, 99, 101, 104, 107, 108, 112, 116, 117, 119, 120, 123, 130, 131, 133-141, 152, 165, 175, 179, 199, 238, 252, 255, 268, 275, 277, 278, 288, 306, 311, 346, 367, 380, 382, 420, 457, 479, 480, 506, 517
Abdülkerim Bey [Maarif Müfettişi] 302
Abdüllâtif Bey [Fizan Mebusu] 339
Abdülvehab, Hacı, Efendi [Bolu Mebusu] 193
Abu-l Huda 41
[Acarbay], Süleyman Sudi [Bayezid Mebusu] 171, 172, 179, 565
Achnan, Diran 332
Adamidis Efendi 326
Adana 27, 82, 121-123, 131, 140-142, 147, 571
Adana Ermeni Katliamı [Adana İğtişaşı] (1909) 140
Adapazarı 331
Adil, Osman, Bey 326
Aenos 320
Aehrentahl, Alois Lexa von, Kont [Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı] 163
Agence télégraphique ottoman 224
[Ağaoğlu], Ahmed 451
Ahali Fırkası 169-172, 188, 212, 214, 261, 267, 268
Ahmed Ağa 236, 451, 512
Ahmed Bey 314, 562
[Akçura], Yusuf 421
Aksaray (İstanbul) 313
al-Alam (Kahire) 429
Alaşehir 317
Alemdar (İstanbul) 237, 271, 409, 410, 444, 491
Ali, Hacı, Efendi [Albanian Club Reisi] 324
Ali, Mehmed, Bey [Canik Mebusu] 101, 259
[Alkend], Nureddin Ferruh 117, 154
Almanya 19, 161, 245, 257, 373, 425, 438, 465, 468, 470-472, 485, 486, 500, 516-518
al-'Alusi Hacı Ali, Efendi [Bağdad Mebusu] 284
Amalthia (İzmir) 304
Amasya 84, 182, 191, 248, 252, 292, 307, 336, 337, 563
Ameroliptos (İstanbul) 314
Anadolu Hisarı (İstanbul) 320, 321
Anastassiadis, X. 332
Anatolikos Tahidromos (İstanbul) 176, 184
Ankara 102, 141, 185, 214, 267, 317, 327, 534
Antakya 131, 142

Arabistan 4, 238
Arablar 1, 180, 253, 257, 297
[Arda], Hacı Âdil [Tekfurdağı ve –sonra– Gümülcine Mebusu] 196, 217, 241, 286, 296, 299-301, 329, 342, 362, 385, 413, 414, 442, 445, 449, 535, 546
Arevelk (İstanbul) 380
Arif, Celaleddin, Bey 421
Armenak Efendi 335
Arnavutköy (İstanbul) 320, 322
Arnavutlar 9, 16, 17, 23, 29, 31-34, 38, 66-70, 97, 98, 100, 118, 142, 152, 169, 176-178, 191-193, 204, 234, 252, 257, 259, 267, 268, 278, 280, 281, 284, 286, 288, 295, 298, 299, 310, 323, 324, 346-349, 353, 354, 369, 372, 373, 380, 381, 387, 395, 396, 407, 538-542, 553
Arnavutluk 4, 7, 10, 29, 142, 176, 191, 194, 207, 232, 234-238, 241, 268, 280, 282, 283, 286, 297, 299, 301, 308, 322, 326, 349, 351, 352, 354, 356, 357, 364, 394, 412, 421, 492, 493, 496, 531, 533
Arnavutluk Ayaklanması (1910) 176, 179, 186
Arnavutluk Ayaklanması (1911)
Arnavutluk Ayaklanması (1912) 343, 346-349, 385, 406
Arodiago, Achille 332
Arsen Efendi 335
Arslan, Emir Emin, Bey [Lazkiye Mebusu] 156
Arslan, Emir Muhammed, Bey [Lazkiye Mebusu] 79
[Arslan], Mustafa Rahmi [Selânik Mebusu] 543
Artas Efendi 330
al-As'ad, Kamil, Efendi [Beyrut Mebusu] 269, 338, 572
al-Asali, Shukri [Şam Mebusu] 152, 267, 268, 311, 338
Asar-ı Tevfik 94, 133
Asım, Mustafa, Bey [Hariciye Nazırı] 29, 184, 329, 345, 360, 362, 402, 524
Asım, Mustafa, Efendi [İstanbul Mebusu] 273
Asım Bey 248, 249, 251, 318
[Atatürk], Mustafa Kemâl 76, 109
Atina 142, 461, 471, 473, 513
Atıf Bey 318, 338, 551
Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa 127, 128, 140, 215, 260, 293, 323, 367, 368
Avusturya-Macaristan 234, 245, 435, 460, 463, 468, 472, 485, 500, 516, 535
Ayancık 335
Ayasofya Meydanı (İstanbul) 22, 80, 521
Ayastefanos (İstanbul) 11-112, 115, 442
Aydın 95, 214, 215, 219, 286, 287, 320, 331-333, 347, 372, 404, 410, 418, 421, 430, 535, 552, 553
al-'Ayntabi, Mustafa, Efendi [Haleb Mebusu] 83, 96, 104
Azadamard (İstanbul) 218, 238, 331
al-'Azm, Muhammad Fawzi Paşa [Şam Mebusu] 342, 367, 574
al-'Azm, Shafiq al-Mu'ayyad [Şam Mebusu] 156, 179, 180, 189, 191, 197, 338
Azmi Bey 29

Bab-ı Âli 19, 33, 58, 69, 82, 84, 113, 165, 239, 249, 341, 347, 362, 363, 373, 377, 384, 385, 394, 423-426, 435, 440, 441, 452, 453, 455, 463, 465, 466, 470, 476, 489, 495, 497, 498, 501, 502, 504, 508, 514-516, 518, 521, 529-531, 535
Babanzade İsmail Hakkı Bey [Bağdad Mebusu] 26, 39, 84, 156, 159, 161, 167, 212, 224-227, 233, 275, 276, 283, 287, 288, 298, 338, 383, 416, 447, 455, 456, 533, 579
Babiguian, Hagop [Tekfurdağı Mebusu] 29, 30
Babington Smith, Henry, Sir 215
Bağdad 39, 59, 130, 155, 156, 158, 159, 167, 207, 211, 212, 276, 284, 287, 338, 578, 579
Bağdad Demiryolu [Berlin-Bağdad Demiryolu] 39, 155, 207, 211, 534
Baha, İbrahim, Bey [*Mechroutiette* başyazarı] 175
Bakırköy (İstanbul) 107, 109, 115, 235
Balcı (İzmir) 319
Balkan Savaşı (1912) 18, 399, 427, 432, 451, 478, 506, 511, 525, 531
Bandırma 27, 317
Bardizbanian, Vahan 332, 552
Bartın 102
Basra 158, 175, 211, 317, 338, 395, 450, 580
Basri, Hoca, Efendi 270, 327
Bayburt 337
Bayezid 139, 171, 179, 321, 521, 565
[Baykut], Cami [Fizan Mebusu] 339, 585
Bayram, Hacı Mahmud, Efendi [İç İli Mebusu] 284
Bayramiç 318
Bebek (İstanbul) 321, 363
Bedahat (İstanbul) 308
Bedri Bey [Hayrabolu Mutasarrıfı] 329
Bedri Bey [İpek Mebusu] 283, 346
Bekir Bey 324
[Belger], Nihad Reşad, Dr. 175, 184, 242

Berat 29, 30, 38, 54, 96, 142, 152, 153, 158, 168, 169, 179, 182, 184, 234, 236, 299, 323, 346, 540
Bergama 138
Besim Bey 333
Bessaraya Efendi 292, 386, 421, 535
Beşiktaş (İstanbul) 108, 110, 133, 184, 313, 320, 322
[Beyatlı], Yahya Kemal 175
Beykoz (İstanbul) 322
Beylerbeyi (İstanbul) 320, 321
[Beyman], Hacı Mustafa [Ankara Mebusu] 185, 214, 336, 557, 564, 570
Beyoğlu (İstanbul) 115, 322, 333, 348, 396, 448, 464, 503, 513
Beyrut 79, 102, 181, 188, 277, 269, 311, 312, 338, 572
Bieberstein, Adolf Marschall von, Baron 245
Bingazi 180, 206, 244, 584
[Birgen], Muhiddin 380, 423, 450, 556
Bistritza (Bistrica) 350
Bitlis 238, 243, 306, 566
[Bleda], Midhat Şükrü 92, 97, 325, 344, 382, 401, 414, 530, 544
Block, Adam, Sir 215
Bodrum 138
[Bolak], Mehmed Vehbi [Karesi Mebusu] 331, 551
Bolatinatz, Issa 346, 347
Bosna 36, 177, 309, 506
al-Bostani, Suleiman [Beyrut Mebusu] 188
Boşnaklar 33
La Bourse d'Orient (İstanbul) 252
Boussios, Yorgos [Serfiçe Mebusu] 106, 192, 242, 259, 270, 284, 288, 289, 307, 311, 314, 323, 421
Boyabat 335
Boyadjian, Hagop [Tekfurdağı Mebusu] 153, 193, 421, 546
Boyadjian, Murad 153, 193, 196, 421, 546
[Bozkurt], Mahmud Esad 419
[Bölükbaşı], Rıza Tevfik [Edirne Mebusu] 151, 188, 189, 191, 204, 251, 253, 259, 262, 267, 270, 289, 313, 328, 330, 418
Budapeşte 107, 468
Bujnov, Alexandre 328, 544
Bulgaristan 19, 32, 177, 236, 298, 309, 314, 420, 426, 432, 461, 465, 468, 471, 473, 474, 476, 484, 487, 488, 490, 491, 495, 496, 505, 506, 533
Bulgarlar 36, 192, 297, 298, 301, 310, 314, 320, 433, 434, 441, 461, 462, 466, 467, 469, 470, 477, 484, 486, 488-492, 494-500, 502, 511, 513, 518, 527, 531, 533, 534
Burhaneddin, Mehmed, Şehzade 24, 81
Burhaniye 102
Bursa 27, 30, 98, 102, 153, 176, 185, 214, 331, 361-364, 411, 414, 418, 549
Büyükdere (İstanbul) 321
[Büyükyalvaç], Ömer Vehbi [Konya Mebusu] 334, 555
Cafer, Şerif, Paşa 292
Canbolat, İsmail [İzmit Mebusu] 401
[Canıtez], Hasan Rafet [Bursa Mebusu] 331, 549
Carasso, Emmanuel [Selânik Mebusu] 217, 255, 385, 450, 543
Carolidis, Pavlis [İzmir Mebusu] 193, 332, 333, 552
Casanova, Solon 304, 327
Cassel, Ernest, Sir 212
Cavid, Mehmed [Selânik Mebusu, Maliye Nazırı] 414, 543
Celâl, Mehmed, Bey [Edirne Valisi, Ticaret ve Ziraat Nazırı] 535
Celâl Paşazade Emin Bey 346
Cemal Bey [Kayseri Mutasarrıfı] 123, 308, 403, 509, 530, 550
Cemal, Ahmed, Bey [sonra, Paşa] 550
Cemal Bey [*Bedahat*'ın sahibi] 507, 509, 530
Cemaleddin, Mehmed, Efendi [Şeyh ül-İslâm] 367
Cemil, Hakkı, Bey 424, 450
'Cemiyet-i Hafiye' 182, 184, 187, 197, 198, 203
Cenani, Ali, Bey [Haleb Valisi] 206, 259
Cevad, Mehmed, Bey [Adana Valisi] 140, 141
Cenin (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Tanin*, *Yeni Tanin*, *Senin*, *Renin* ve *Hak*] 229, 416, 425
Cevdet, Ahmed, Bey [*İkdam*'ın sahibi] 94, 111, 135, 136, 307, 330
Chester Projesi 212, 238
Conéménos, M. 333
Constantinidis, Constantin [İstanbul Mebusu] 284, 330
Cosmidis, Pantoleon [İstanbul Mebusu] 101, 181, 182, 191, 259, 307, 313, 330
Crédit Lyonnais 329

[Çağıl], Mehmed Münir [Çorum Mebusu] 384, 557
[Çalık'a], Ahmed Rıfat [Kayseri Mebusu] 335, 558
Çamlık 324

Çanakkale Boğazı 465, 473, 489, 493, 501, 502
Çankırı 317, 560
Çatalca 19, 97-100, 104, 105, 320, 437, 440, 442, 443, 454, 455, 459-462, 464-467, 469, 470, 473, 474, 476, 477, 484, 490, 494, 505, 507, 508, 514, 515, 533, 548
Çayhanecioğlu, Hüseyin Ağa 335
Çerkes Şevket Mehmed Paşa – 'Kabasakal' 139, 140
[Çoriş], Kâzım Nuri [Aydın Mebusu] 553
Çorlu 433, 476, 489
Çürüksulu Mahmud Paşa 535, 562

Daghavarian, Nazareth [Sivas Mebusu] 101, 193, 267, 268, 284, 330, 336
Dahili Teşkilât [Viteşna Makedonska i Odrinska Revolutsionna Organizatsiya] 277
The Daily Mail (Londra) 34
The Daily Telegraph (Londra) 307
Daltcheff, Haristo [Siroz Mebusu] 192
Damad Mehmed Adil Ferid Paşa 60, 127, 128, 130, 140, 146, 147, 151, 215, 238, 260, 265, 267, 272, 284, 285, 293, 323, 347, 365, 367, 368, 370, 372, 396, 408, 503, 509, 520, 580
Damad Şerif Paşa 15, 63, 136, 173-176, 180, 184-187, 190, 193, 235, 346, 362, 367, 368, 370, 407, 408, 459, 480, 481
Danev, Stoyan, Dr. 484, 488, 493, 495, 496, 500
Daniş, Ali, Bey [Dahiliye Nazırı] 369, 372, 407, 410
Darıdere 329
Dashnaktsuthiun [bkz., Ermeni Devrimci Federasyonu] 71, 238, 537
Davidian, S. 332
Davudpaşa Kışlası 113, 363, 408
Davudpaşa (Istanbul) 313
Dayı Emir (İzmir) 319
Dedeağaç 320, 329, 461, 475, 545
Denizli 333, 347, 553
Dêrralla, Mehmed Rüşdü, Paşa 346
Derviş Bey [Siroz Mebusu] 236, 327, 328
Derviş Vahdeti 14, 44, 64-66, 88, 93, 94, 101, 115, 135, 138, 139
Devekôy 319
Develi 335
Debre 214, 261, 267, 277, 289, 324, 350, 353, 542
Dicle 154, 157
Dilber, Zareh Efendi 292
Dillon, Emile J. 174, 307
Dimitriadis, D. 332
Dimitrievitch, Janaki, Efendi [Manastır Mebusu] 324
Dingas, Dimitris [Siroz Mebusu] 304, 328
Dobruca 190
Donjo 301
Doreff, Pancthé [Manastır Mebusu] 324, 541
Draga, Mehmed Necib [Üsküb Mebusu] 29, 30, 178, 324, 346
Drac 102, 103, 193, 284, 324, 540
Drama 27, 30, 325, 327, 330, 382, 414, 544
Dukacı, Mustafa Basri [Debre Mebusu] 214, 261, 267, 277, 289
Duma 29, 397

Edhem Paşa 86, 87, 89, 92, 109
Edirne 29, 30, 44, 46, 49, 58, 92, 97, 102, 106, 113, 171, 188, 189, 191, 203-205, 226, 232, 249, 251, 252, 267, 296, 328, 329, 333, 351, 355, 384, 397, 400, 401, 403, 404, 414, 421, 434, 449, 456, 459, 461, 465, 468-471, 474-477, 484-503, 505, 508-510, 512, 513, 515-518, 520-522, 524, 525, 527-529, 531-535, 545
Edirnekapı (Istanbul) 113
Ekklesiastike Aletheia (Istanbul) 252
Emin Bey 200, 346
Emin Efendi [Malkara Müftüsü] 329
Emin, Hoca, Efendi 336
Emin, Mehmed, Efendi [Konya Mebusu] 334, 555, 567
Emin Paşa (Bahriye Nazırı) 89, 90
Emine Halim, Prenses 176, 184
Emmanuelidis, Emmanuel [İzmir Mebusu] 256, 332, 421, 552
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 7, 8, 10, 16-18, 242, 253, 266-272, 277, 279-284, 287, 289, 290-292, 295, 297, 303-305, 307, 310-324, 326-338, 346, 349, 367, 370, 372, 373, 386, 402, 404, 407, 409, 418, 419, 423, 430, 444, 478, 480, 481, 485, 504, 506, 537
Enver, İsmail, Bey [sonra, Paşa] 101, 507, 521, 530, 531, 533
Efes 320
Ergiri 69, 142, 178, 193, 299, 540
Ermeni Devrimci Federasyonu [Dashnaktsuthiun] 71, 218, 238, 253, 282, 304, 306, 307, 320, 330, 332, 336, 337, 537
Ermeni Patrikhanesi 9, 320
Ermeniler 23, 113, 118, 121-123, 147, 238, 277, 306, 307, 310, 329, 487, 521
Erzincan 95, 102, 118, 119, 139, 351, 355, 566

Erzurum 27, 102, 119, 120, 139, 170, 171, 179, 192, 244, 249, 306, 337, 351, 355, 375, 379, 565
Esad Paşa 58, 103, 176, 193, 284, 324, 395, 540
Eskisaray (İstanbul) 24
Eskişehir 17, 113, 317-319
Euphrates and Tigris Steam Navigation Company 154
[bkz., Lynch Company]
Eyüb (İstanbul) 321

Faraggi, Albert Vitali [İstanbul Mebusu] 330, 547
Farhad Efendi [Trablus Garb Mebusu] 170, 171, 583
Faradj Sa'id Bey 269
Fatih (İstanbul) 113, 139, 184, 313, 321
Fazıl, Arif, Efendi [Amasya Mebusu] 336, 563
Fazıl, Muhammad Ali, Efendi [Musul Mebusu] 193, 196
Fedakâran-ı Millet Cemiyeti 35
Fehmi, Hasan, Efendi [*Serbesti*'nin yazı işleri müdürü] 68, 69, 70, 182
Fehmi, Hasan, Paşa 40, 47, 89
Ferdinand I [Bulgar Çarı] 461, 491
Ferhad, Hasan, Bey [Karesi Mebusu] 331, 551
Ferid Bey 199, 236
Ferid, Mehmed 60, 127, 128, 130, 140, 146, 147, 151, 163, 260, 267, 272, 284, 293, 323, 347, 365, 367, 370, 372, 396, 408, 503, 520
Fethi Paşa 350
Fevzi, Hacı, Şeyh, Efendi 118
Fevzi, İbrahim, Efendi [Musul Mebusu] 384
Fevzi, Mehmed, Efendi 568
Fevzi, Ömer, Efendi [Karahisar-ı Şarki Mebusu] 171, 196, 277, 289
Fevzi, Ömer, Hoca [Bursa Mebusu] 214
Feyzi, Mustafa, Efendi 554
Fındıklı (İstanbul) 314, 374
Fırat 154, 157
Fırka-i Ahrar 6-8, 10, 11, 41, 50, 54, 153, 252
Fikri, Lütfi, Bey [Dersim Mebusu] 151-153, 168, 182, 189, 192, 193, 196, 197, 199, 204, 205, 228, 229, 237, 242, 257, 259, 261-264, 267, 270, 276, 310, 311, 312, 330, 378, 417, 419, 481, 482, 504, 568
Filistin 212, 233
Firzovik 177
Fitzmaurice, Gerald H. [İngiliz Büyükelçiliği Baş Tercümanı] 187, 215, 219
Florina 303
Fransa 110, 154, 174, 185, 192, 210, 238, 257, 287, 309, 425, 438, 439, 455, 470, 480, 485-487, 490, 494, 501, 519, 529, 534
Frashëri, Midhat 268
Fremdenblatt (Viyana) 50
Fua, Albert 61, 62, 175, 184
Fuad Bey 175
Fuad Bey [İzmir Matbuat] 418
Fuad Paşa – 'Deli' 178, 267
Fuad, Hüseyin, Paşa [Priştine Mebusu] 192

Galata (İstanbul) 185, 463, 464, 483
Galib Bey 128, 130, 175, 292, 380
Galib, Ali, Bey [Kayseri Mebusu] 206, 331, 335, 354, 355, 555, 558
Galib, Mehmed, Bey 128, 292
Gani Bey [Denizli Mebusu] 333, 553
Gates, Caleb Frank 457, 458
Gebze 138, 321
Geylan 102
Gelenbevizade Muhtar Bey 176
Gelibolu 171, 489, 514, 545
Georgiades Efendi 293
Geshov, Ivan Evstratiev [Bulgaristan Başbakanı] 461, 496
Georgov, Ivan 302
al-Ghazzi, Şeyh Bashir, Efendi [Haleb Mebusu] 269
Giresun 335
Girit 31-33, 36, 421, 489, 493, 496, 497, 499, 506
Girit Sorunu 32, 33, 36, 493
Goltz, Wilhelm Leopold Colmar von der, Paşa 160, 432, 505
Gregorius Efendi 323, 542
Gümülcine 142, 170, 178, 193, 196, 197, 212, 267, 328, 329, 414, 449, 546
Gündüz, Aka 423, 424, 450, 452, 507

Habib, Mehmed, Bey [Bolu Mebusu] 559
Hadi, Bağdadlı Mehmed, Paşa 356
Hadziev, Stoju [Siroz Mebusu] 328, 544
Hairanian 336
Hak (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Tanin*, *Cenin*, *Senin*, *Renin* ve *Yeni Tanin*] 323, 351, 372, 377, 381, 400, 417, 429, 450
Hakim Bey 337
Hakkı Paşa Hükûmeti 174
Hakkı, İbrahim, Bey [sonra, Paşa] [Sadr-ı Âzam] 163-167
Hakkı, İsmail, Bey [Sinob Mebusu] 335, 560

Hakkı, İsmail, Bey [Gümülcine Mebusu] 142, 170, 176, 178, 193, 196, 197, 212, 257, 259, 267, 284, 328, 329
Hakkı, İsmail, Bey [İpek Mutasarrıfı] 177
Hakkı, Manastırlı İsmail, Efendi [Meclis-i Âyan üyesi] 292
Hakkı, İsmail, Efendi [*Hukuk-u Umumiye*'nin başyazarı] 35
Hakkı, İsmail, Paşa [Levazım-ı Umumiye Reisi] 357
Haladjian, Bedros [İstanbul Mebusu] 84, 127, 148, 167, 200, 205, 208, 209, 227, 228, 259, 263, 289, 329, 342, 345, 384, 402, 414, 449, 455, 547
Halâskâr Zabitan Grubu 348-350, 352, 356, 357, 359, 362, 363, 368, 373-378, 381, 384, 385, 396, 403, 408, 410, 455, 503, 513
Haleb 83, 96, 100, 104, 120, 152, 168, 206, 269, 284, 312, 337, 410, 569
Halid Bey 175
Halid, Halil, Bey 10, 239, 557
Halil Bey 543
Halil Bey [Mutasarrıf] 175
Halil, İzzet, Paşa 98
Halim, Prens Said, Paşa 10, 60, 219, 259, 348, 356, 400, 414, 442, 448, 457
Halis Efendi 98
Hama 151, 196, 267, 311, 312, 575
Hamdi Bey [Preveze Mebusu] 259, 280
Hamdi, Ahmed, Efendi [İpek Mebusu] 267
Hamdi, Hacı Ahmed, Efendi [Samsun Mebusu] 335
Hamdi, Hafız Ahmed, Efendi [Bursa Mebusu] 331, 549
Hamidiye 24, 154, 191, 194, 337, 363
Hammada, Mısırlı Halil, Paşa 89
Haraç (Erzurum) 337
Haskôy (İstanbul) 320
[Hatipoğlu], Ubeydullah [Aydın Mebusu] 333, 418, 421, 424, 553
Haydar Bey 197, 277
Haydar, Ali, Bey 143
Haydar, Ali, Efendi 334
Haydar, Ali, Şerif, Bey [Evkaf Nazırı] 167, 254, 339
Hayreddin, Mehmed, Bey 152, 267
Hayreddin, Tahir, Bey 152, 271, 272, 284, 308, 330
Haznedarzade Mahmud Mazhar Bey [Trabzon Mebusu] 268
Heyet-i Müttefika-i Osmaniye 100, 103, 104, 108, 111, 113, 237
Hıfz-ı Vatan [ya da Muhafaza-i Vatan] 350, 355, 368
Hınçak Ermeni Sosyal Demokrat Partisi 153, 304
Hıristiyanlar 17, 119, 123, 124, 141, 191, 271, 278, 291, 305, 316, 334
Hikmet, Arif, Paşa [Bahriye Nazırı] 42, 48, 94, 130
Hilmi Paşa Hükûmeti 162, 416
Hilmi, Hüseyin, Paşa [Sadr-ı Âzam] 15, 31, 40, 43, 47, 51-53, 55, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 67, 69, 82, 84, 85, 93, 95, 104, 116, 127, 129-133, 143-146, 151, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 163, 167, 225, 228, 238, 250, 265, 285, 291, 292, 367, 369, 370, 379, 406-411, 414, 428, 468, 508, 509
Hilmi, Mustafa, Bey [Çorum Mutasarrıfı] 328
Hizb-i Cedid 16, 217, 219-222, 225, 226, 235, 241, 253-255, 259, 261, 267, 275, 277
Hondrodimo 316
Honaios, Yorgos, Efendi [Selânik Mebusu] 326
Horton, George 351, 352
Hukuk-u Umumiye (İstanbul) 35, 46
Hulusi Bey [Siroz Mebusu] 325, 328, 329, 544
Hulusi Bey [Nafıa Nazırı] 228, 249, 259, 285
Hurşid Bey 320
Hurşid Paşa [Bahriye Nazırı] 249, 250, 359, 360, 362, 363, 365
Hurşid, Halid, Bey 373
al-Husayni, Ahmad 'Arif Efendi [Kudüs Mebusu] 574
al-Husseini, Said, Bey [Kudüs Mebusu] 196, 268
Hürriyet-i Ebediye Tepesi 385, 396
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 7, 8, 10, 16-18, 242, 253, 266-273, 277, 279-284, 287, 289-292, 295, 297, 303-305, 307, 310-324, 326-338, 346, 349, 367, 370, 372, 373, 386, 402, 404, 407, 409, 418, 419, 423, 430, 444, 478, 480, 481, 485, 504, 506, 537
Hüsnü Bey 335, 559, 563
Hüsnü, Hüseyin, Efendi 167, 169, 170
Hüsnü, Hüseyin, Paşa [Hareket Ordusu Kumandanı] 42, 106, 109-112, 386, 441, 448

Iconomo, M. 327
L'Indépendance Belge (Brüksel) 55
Indépendant de Salonique (Selânik) 61, 62, 310, 407
Irak 4, 156, 158-160, 297, 305

Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası 173, 174, 176, 184, 190, 235
Isopolitia (İstanbul) 270
İspartakule (İstanbul) 97, 106
İstanbulian Efendi 228, 238, 292

İbrahim Paşa [Dördüncü Ordu Kumandanı] 95, 102, 118-120
İbrahim Paşa [İkinci Ordu Kumandanı] 59
İdris Paşa 262, 263
İkdam (İstanbul) [Ayrıca bkz., *İktiham* ve *Yeni İkdam*] 18, 32, 37, 46, 47, 54, 59, 62-64, 67, 69-72, 84, 88, 89, 93, 94, 101, 103, 107, 111, 112, 135, 136, 170-173, 188-190, 220, 419, 427, 430, 443, 444, 448, 467, 474, 475, 482, 492, 512, 522, 523, 530
İktiham (İstanbul) [Ayrıca bkz., *İkdam* ve *Yeni İkdam*] 314, 321, 330, 341
İlbasan 542
İmam Yahya 305
İngiltere 10, 13, 19, 56, 59, 71, 156, 161, 192, 212, 235, 239, 257, 269, 287, 309, 420, 425, 429, 430, 435, 436, 438, 464-466, 468, 470-472, 480, 485, 486, 494, 500, 501, 503, 509, 511-513, 519, 534
İpek 176-178, 267, 283, 299, 324, 346, 347, 377, 538
İsmail Bey 7, 29, 30, 38, 49, 54, 57, 70, 72, 78, 84-90, 96, 100, 101, 108-110, 142, 152, 153, 168, 169, 178, 184, 234, 236, 299, 316, 323
İstanbul 11, 15, 16, 19, 24, 29, 33, 42, 43, 48, 49, 51, 53, 55, 60, 62, 66-68, 71, 72, 75, 77, 79, 80, 82-84, 87, 90-92, 94-100, 102, 103, 105-113, 115, 116, 118-120, 125-127, 133-136, 138, 139, 142, 143, 147, 148, 153, 155, 163, 164, 166, 168, 176, 179-182, 184, 185, 187, 188, 191, 199, 207, 215, 216, 221, 223, 224, 228, 230-232, 234, 238, 243, 244, 249, 250, 252, 255, 262, 263, 271-275, 279, 284, 286, 290, 298-300, 302, 304, 307, 308, 311, 313, 315, 317, 319, 320, 322, 324, 325, 327, 329-331, 334, 338, 341, 342, 346, 347, 350, 351, 353, 355, 361-363, 366, 369, 373, 378-381, 384, 399-404, 406, 411, 412, 414, 415, 418, 420, 421, 424, 425, 427, 429, 431, 435-437, 439, 441, 442, 444, 445, 447-456, 458-466, 468-471, 475, 476, 480, 481, 483, 484, 487, 489-493, 496, 497, 500-504, 507-509, 511, 514-518, 522, 532-534, 537, 547
İstanköy 138
İşkodra 98, 299, 338, 404, 437, 456, 459, 461, 465, 470, 474, 475, 477, 487, 539
İtalyanlar 245, 246, 308, 502
İtalya 71, 241, 244-246, 257, 269, 274, 275, 277, 282, 295, 301, 308, 309, 339, 341, 343, 361, 364, 396, 400, 401, 413, 427, 464, 468, 471, 472, 501, 502, 506
İttihad ve Terakki [Selânik] 34
İttihad ve Terakki Cemiyeti 1, 6, 7, 9-13, 15, 16, 18, 19, 26, 29-31, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 43-47, 49, 51, 54-69, 71, 72, 75, 76, 78, 81-83, 87, 88, 91-93, 97, 98, 100, 102, 104, 108, 109, 112, 113, 119-122, 124-134, 137, 143-146, 149-154, 156-158, 160, 161, 163, 165, 166, 169-175, 178-182, 184, 185, 189, 190, 193-195, 197, 199, 200, 203, 204, 206, 207, 213-218, 220, 222, 224, 226-229, 231-233, 235-237, 239, 241, 243, 244, 247, 249-255, 257-261, 263-265, 267-274, 277, 278, 280, 281, 283, 284, 286, 289-293, 295-299, 303-307, 309-313, 315-319, 322-332, 334, 335, 337-339, 342-344, 346, 349, 350, 352, 353, 355, 357, 358, 361-365, 367, 372-375, 377, 378, 385-387, 399, 401, 403-407, 409, 411-414, 417-419, 421-423, 442, 444, 445, 448, 451, 453, 454, 478, 495, 503-509, 514, 520, 522, 524, 525, 528, 530-532, 535, 553
İttihad-ı Muhammedi Fırkası 55, 64-66, 77, 87, 95, 97
İzmir 29, 30, 43, 81, 102, 113, 115, 138, 185, 193, 206, 219, 223, 224, 226, 227, 256, 264, 289, 304, 310, 311, 316, 318-320, 332, 333, 347, 348, 351, 352, 355, 357, 376, 377, 383, 397, 400, 403, 418, 421, 422, 432, 450, 453, 552
İzmirli Kemal Avni Bey 175, 184
İzmit 27, 308, 331, 448, 548
İzzet Bey [Boğazlıyan Kaymakamı] 330
İzzet, Ahmed, Paşa [Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi] 86, 94, 107-109, 356, 432, 477, 504, 509, 511, 524
İzzet, 'Arab,' Paşa [eski Mabeynci] 4, 137

Jamanak (İstanbul) 252, 380
Le Jeune Turc (İstanbul) 255, 270, 372, 408, 451, 482
Joachim Efendi [Rum Ortodoks Patriği] 303, 304

Kabuli, Ali, Bey 94, 134
Kadıköy (İstanbul) 184, 313, 321, 322

Kadri, Hüseyin, Bey [Karesi Mebusu] 275, 331, 551
Kadri, Hüseyin Kâzım, Bey [Selânik Valisi, İstanbul Şehremini ve Saruhan Mebusu] 333, 402, 403, 414, 449, 554, 555
Kahire 136, 232
Kalafat (İzmir) 319
Kalchev, Konstantin 490-492
Kale-i Sultaniye 551
[Kaltakkıran], Faik [Edirne Mebusu] 449, 545
[Kamçıl], Atıf Bey [Çanakkale Mebusu] 318, 338, 551
Kâmil Paşa Hükûmeti 22, 45, 81, 235, 257, 418, 439, 444, 454-458, 460, 462, 464, 466, 477, 485, 493, 496, 504, 513, 520, 521, 527, 531, 532, 534
Kâmil, Mehmed, Paşa [Sadr-ı Âzam] 44, 47, 138, 139, 219, 235, 245, 248, 254, 257, 260, 285, 309, 330, 356, 361, 364, 365, 367, 368, 374, 378, 406, 422, 439, 442-445, 463, 470, 477, 480, 493, 535
Kara Kilise 120
Karadağ 19, 36, 177, 421, 425, 427, 433, 465, 473, 474
Karesi 96, 170, 196, 206, 214, 215, 221, 280, 330, 331, 550
Kartal (İstanbul) 321
[Karter], Abdullah Sabri [Bursa Mebusu] 414, 549
Kasımpaşa (İstanbul) 320, 464
Kastamonu 100, 102, 148, 187, 317, 320, 335, 342, 349, 424, 449, 450, 559
Katibian, Simpat 329
Kavala 27, 325, 327, 461, 491
Kayseri 123, 214, 320, 334, 335, 354, 422, 558
Kâzım, Hüseyin, Bey [*Tercüman-ı Hakikat*'in başyazarı] 250
Kâzım, Musa, Efendi [Şeyh ül-İslâm] 167, 169, 217, 224, 225, 249, 270, 332, 386, 402, 414, 442, 553
Kelekian Efendi 334
Kelekian, Diran [*Sabah*'ın başyazarı] 153, 519
Kemal Bey [takma adı, Ahmed Fehmi Bey] 175, 176, 187
Kemal, Ali, Bey [*İkdam*'ın başyazarı] 55, 67, 69, 70, 72, 89, 93, 94, 101, 103, 107, 111, 112, 135, 136, 173-175, 184, 430
Kemal, İsmail, Bey [Berat Mebusu] 7, 29, 30, 38, 49, 54, 57, 70, 72, 78, 84-90, 96, 100, 101, 108-110, 142, 152, 153, 168, 169, 178, 184, 234, 236, 299, 323, 346
Kemali, Ali, Efendi [Konya Mebusu] 334, 555
Kemerlizade Şakir Bey [Tokad Mebusu] 337, 564
Ketchian, Puzant 190
al-Khalidi, Ruhi [Kudüs Mebusu] 30, 574
Kıbrıslı Şevket Bey 182
Kırk Kilise 159, 167, 328, 329, 375, 414, 421, 432, 433, 437, 449, 461, 475, 499, 546
Kızıltoprak (İstanbul) 321
Kirchevo 490-492
Kireçburnu (İstanbul) 321
Koca Mustafa Paşa (İstanbul) 314
Kocaağazade Hacı Ali Efendi 328
[Kocabaş], Mustafa Arif [Kırk Kilise Mebusu] 101, 106
[Kocataş], Necmeddin [Kastamonu Mebusu] 130, 167, 187, 249, 250, 256, 259, 335, 449, 559
Konya 102, 123, 141, 170, 171, 191, 267, 268, 334, 347, 395, 404, 422, 453, 555
Korfu 142
Kosova 68, 178, 252, 283, 301, 310, 323, 538
Kozan 123, 193, 196, 572
Köprü 336
Köprülü 185, 418
Köprülüzade Ressam Galib Bey 175
Köylü (İzmir) 227, 331
[Kuran], Ahmed Bedevi 175
Kürdler 68, 277, 306
Kuruçeşme (İstanbul) 321
Küçük Çekmece (İstanbul) 106
Küçükibrahimoğlu Mehmed Ağa 336
Kümbet 319
Kütahya 158, 159, 168, 189, 191, 214, 276, 280, 286, 320, 550

Ladopoulos 331
Langaza 299, 319, 326, 418
Lazlar 68
The Levant Herald and Eastern Express (İstanbul) 55, 62, 128, 172, 269, 273, 537
Libya Savaşı (1911) 269, 343
Londra 52, 77, 147, 173, 190, 219, 234, 252, 302, 361-363, 428, 435, 454, 460, 474, 475, 477, 482-484, 486, 488-492, 494, 498-502, 504, 518, 522
Lowther, Gerard, Sir 56, 108, 422, 454, 460, 483, 488, 503, 511, 513, 569, 570, 572-577
Lüleburgaz 433, 437, 505
Lütfi Bey 39
Lütfi, Hızır, Efendi [Zor Mebusu] 152, 168
Lütfi, Ömer, Bey [*Volkan*'ın başyazarı] 136

Lütfi, Ömer, Efendi [Burdur Mebusu] 170, 171
Limni 138
'Lynch Meselesi' 154-157, 162
Lynch Company [tam adı, Euphrates and Tigris Steam Navigation Company] 154

Maara 337
Makedonya 43, 66, 82, 91, 97, 110, 194, 204, 207, 216, 232, 238, 243, 277, 288, 297-299, 301, 302, 310, 314, 316, 326, 342, 346, 348, 351, 352, 354, 380, 381, 385, 404, 410, 420, 421, 426, 472, 475, 485, 492, 493, 495, 533, 537
Mahir, Hacı Ahmed, Efendi [Kastamonu Mebusu] 559
Mahmud Beyzade Hüseyin Efendi 336
Mahmudiye Köprüsü 24
Makedonia (Selânik) 327
Malkara 317, 329
Mammapoulos, Jannakis [Ergiri Mebusu] 193
al-Manar (Kahire) 232, 236
Manastır 60, 153, 177, 179, 203, 205, 213, 214, 216, 243, 252, 292, 301, 320, 324, 347-355, 358, 373, 384, 403, 404, 414, 434, 459, 466, 541
The Manchester Guardian (Manchester) 87, 420, 476, 479, 486, 488, 495, 496, 524
Mansur, Ömer, Paşa [Bingazi Mebusu] 584
Mansurizade Mehmed Said Bey 333, 554
Manyasizade Refik Bey [Adliye Nazırı] 52, 67, 145
Maraş 123, 131, 269, 570
Mardin 317, 569
Mardini Arif Bey 175
Masliah, Nesim [İzmir Mebusu] 105, 106, 332, 376, 421, 552
Mason locaları 214, 236, 255
Masonlar 255
Matbuat (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Merih, Mûdafaa-i Hukuk, Tanzimat* ve *Tesisat*] 233
Mavrocordato, Dimitraki 89, 128, 130, 205
Mazhar Bey [Kosova Valisi] 106, 268, 283
Mazhar Paşazade Veleddin Bey 329
Mechroutiette (Paris) 174, 175, 185, 190, 480
Mecidözü 336
Medine 339
Mehmed Efendi 329, 334, 336
Melcon, Hacı, Efendi 321
Melhame,Necib 4, 137, 250
Melhame, Selim 4, 137
Memduh, Mehmed, Bey [Adliye Nazırı] 250, 271, 285, 329, 330
Memduh, Mehmed, Paşa [eski Dahiliye Nazırı] 41, 109, 137, 138
[Menteşe], Halil [Menteşe Mebusu] 158, 159, 161, 163, 172, 182, 182, 189, 190, 194, 205, 207-209, 233, 239, 249, 249, 250, 256, 257, 304, 342, 343, 374, 387, 396, 401, 533, 554
Meriç 475, 492, 499, 524, 535
Merih (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Matbuat, Mûdafaa-i Hukuk, Tanzimat* ve *Tesisat*] 237, 264
Mersin 122, 572
Meşveret (Paris) 29
Mevlânzade Rıfat Bey 69, 94, 117, 135, 136, 173, 184
Mısır 19, 63, 66, 106, 110, 117, 127, 137, 174, 236, 285, 308, 309, 311, 315, 417, 429, 491, 508, 511
Midhat, Kemal, Bey 268
Midye-Enez Hattı 485
Miletich, Lyubomir 302
Mir (Sofya) 475, 484
Misak (İstanbul) 237
Misbah, Muharrem 338, 572
Mitroviçe 102
Mitrovitza, Receb 346
Mizan (İstanbul) 55, 64, 70, 81, 82, 88, 94, 103, 111, 134, 242
Mizancı Mehmed Murad Bey 66, 67, 279, 467, 481
Muhafaza-i Vatan [bkz., Hıfz-ı Vatan] 350, 368, 376
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 149, 151-153, 168, 172, 173, 188, 237, 252, 261, 267, 268, 292
Moghamez, Zeki, Bey 337
Le Moniteur Oriental (İstanbul) 172, 259
Muammer Bey 310
Muhtar, Gazi Ahmed, Paşa [Sadr-ı Âzam] 60, 129, 254, 365, 366, 368, 369, 372-374, 378, 379, 382, 395, 401, 402, 406, 408, 410, 411, 423, 428, 429, 458, 477, 478, 531
Muhtar, Mahmud, Paşa [Bahriye Nazırı] 45, 60, 77, 82, 86, 90, 95, 102, 115, 126, 207, 222, 252, 359, 367, 368, 410, 411, 423, 428, 430, 440, 441
[Mumcu], İsmail Hakkı, Paşa [Amasya Mebusu] 35, 39, 84, 86, 142, 156, 159, 161, 167, 248, 252, 259, 263, 267, 268, 284, 292, 307, 336, 357
Mustafa, Hacı, Efendi 336
Muş 238, 567
Mûdafaa-i Hukuk [Ayrıca bkz., *Matbuat, Merih,*

Tanzimat ve *Tesisat*] 261
Mûfid Bey [Ergiri Mebusu] 69, 142, 178, 540
Mümtaz, Ömer, Bey [Kayseri Mebusu] 214, 335
Münir Bey, Dr.186, 187, 197, 556
Müsavat (İzmir) 357
Midilli 138, 552

Nablus 102, 573
Naci, Ömer, Bey [Kırk Kilise Mebusu] 161, 204, 243, 350, 375, 530, 546
Nadir Ağa 66, 81, 138
Nafiz Bey 347
Nail, Mustafa, Bey [Canik Mebusu] 96, 100
Naim Bey 214
Nallis, Traianos [Manastır Mebusu] 153, 324, 541
National Bank of Turkey 215, 216
Nâzım Bey 195, 236, 260, 331, 401
Nâzım Bey, Dr. 44, 62, 72, 83, 109, 182, 204, 213, 325, 344, 350, 413, 414, 423, 533
Nâzım Paşa [Harbiye Nazırı] 19, 42, 44, 49, 56, 59, 79, 84, 88, 90, 94, 98, 108, 110, 115, 207, 235, 312, 347, 349, 352, 355, 358, 359, 362, 363, 367, 370, 377, 378, 384, 406-408, 410, 416, 423, 441, 443, 445, 454-457, 467, 477, 483, 503, 506, 507, 509, 511, 522, 528, 530
Nazif, Süleyman, Bey 377, 449, 450
The Near East (Londra) 235, 239, 455
Neologos (İstanbul) 62, 154, 228
Nesib, Abdurrahman, Efendi [Şeyh ül-İslâm] 285
Neue Freie Presse (Viyana) 51, 71, 79, 87, 168, 224, 234, 351, 365, 376, 379, 397, 403, 405, 420, 427, 436, 479, 480, 492, 505, 508, 509, 513, 520, 532-534
Neues Wiener Tageblatt (Viyana) 126
Nevrekop 328
Nevzad, Refik, Bey, Dr. 175, 184
Nikolov, Yurdan 543
Niyazi Bey [eski Ergani Mebusu] 57, 58, 101, 139, 403
Niyazi, Mehmed, Efendi 320
Nouradunghian, Gabriel [Hariciye Nazırı] 52, 89, 127, 128, 130, 143, 147-149, 198, 249, 285, 367, 383, 407, 422, 430, 435, 436, 441, 470-472, 477, 481, 483, 487, 488, 491, 495, 497, 498, 506, 510, 516, 517, 528
Nur, Rıza, Dr. [Sinob Mebusu] 7, 16, 37, 59, 60, 62, 117, 151, 153, 154, 168, 172, 184, 186, 187, 191, 193, 196, 198, 257, 259, 267, 277, 289, 290, 327, 335, 346, 348, 349, 378, 381, 560
Nur-u Hakikat (Manastır) 243
Nuri, Osman, Bey [Maliye Nazırı] 89
Nuri, Mustafa, Bey 310, 327
Nuri, Osman, Efendi 336
Nüzhet, Recai, Bey 424

Odessa 107
[Okyar], Ali Fethi [Manastır Mebusu] 324, 541
Ordu 335
Orphanidis, Vassilakis 329, 548
Ortaköy (İstanbul) 108
Osman, Ali, Bey [Çorum Mebusu] 214, 557
Osman, Hafız, Eefendi 337
Osmanischer Lloyd (İstanbul) 155, 172, 229, 420
Osmanlı (İstanbul) 55, 63, 70, 71, 88, 101, 103, 135
Osmanlı Demokrat Fırkası 193

Ömer, Şeyh, Efendi 305

Pangaltı (İstanbul) 107, 173
Paris 30, 61, 66, 81, 87, 106, 117, 136, 143, 168, 173-176, 184, 185, 190, 234, 235, 238, 245, 271, 329, 346, 367, 373, 401, 416, 436, 439, 447, 457, 480, 481, 483, 487, 492-494, 501, 533, 534
Parti Radical Ottoman [bkz., Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası] 173, 174
Pashayan, Garabet 336
Pasturmadjian, Karekin [Erzurum Mebusu] 257, 337, 565
Pavloff, Théodore [Üsküb Mebusu] 191, 267, 284, 538
Pendik (İstanbul) 117
Pertev Bey 184
Phoni (istanbul) 307
Priştine 34, 152, 153, 177, 178, 192, 193, 267, 284, 299, 324, 346, 373, 381, 539
Prizren 102, 324, 433, 539
Proodos (İstanbul) 62, 252, 310
Puzantion (İstanbul) 190, 380

Ragıb, Mehmed, Paşa 137
Raif Paşa 89, 128, 130, 143, 147
Rami Kışlası 107
Rami, Hasan, Paşa [eski Bahriye Nazırı] 138
Rasih Bey 324
Rasim, Hasan, Efendi 336, 564
Rasim Paşa 222
Ratib, Ahmed, Paşa 137, 138

Rauf, Şerif Mehmed, Paşa [Dahiliye Nazırı] 89, 95
La Reforme (İzmir) 332
Reichspost (Viyana) 71, 215, 397, 437
Remzi Paşa 142
Renin (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Tanin*, *Cenin*, *Senin*, *Yeni Tanin* ve *Hak*] 229, 234, 429, 441
Resneli Ahmed Niyazi Bey 57
Reşad, Mehmed [Sultan] 116, 379, 387
Reşid, Mustafa, Paşa [Viyana Sefiri] 71, 209, 222, 248, 249, 367, 368, 483, 489, 492-495, 499, 501, 502, 515
Reşid Paşa [Edirne Valisi] 92, 469, 470
[Rey], Ahmed Reşid [Dahiliye Nazırı] 151, 152, 369, 370, 402, 407, 410, 430, 445, 455, 465, 478, 485, 503, 506, 513, 514, 522
Rezak Efendi 337
Rodos 135, 320, 546
Rıfat Bey [*Serbesti* başyazarı] 68-70, 128, 135, 136, 173, 184
Rıfat, Mehmed, Bey [Maliye Nazırı] 130, 145, 535
Rıfat Bey, Dr. 411
Rıfat, Mehmed, Paşa [Hariciye Nazırı] 477
Rıza Bey [Bursa Mebusu] 331, 549
Rıza Paşa [Karahisar-ı Sahib Mebusu] 564
Rıza, Ahmed, Bey 29, 30, 34, 39, 41, 42, 47, 60-62, 71, 72, 79, 82, 83, 88, 90, 93, 96, 98, 100, 111, 112, 129, 144, 149, 188, 221, 254, 255, 261, 277, 282, 386, 386, 401, 447, 533
Rıza, Ali, Efendi 477, 483
Rıza, Ali, Paşa [Harbiye Nazırı, Bahriye Nazırı] 42-44, 46, 48, 51, 79, 102, 126, 128, 130
Rıza, Hafız Mehmed, Bey 327, 328
Rıza, Hasan, Paşa 338
Rıza, Mehmed, Bey [Konya Mebusu] 334
Rıza, Tahsin, Bey 337
Rida, Şeyh Rashid 232, 233
Rockhill, William W. 460
Roma 130, 142, 165, 447, 468, 501, 514
Romanya 447, 468, 514
Rum Ortodoks Patrikhanesi 298, 320
Rumeli (Selânik) 243, 244, 270, 333
Rumlar 23, 38, 297, 298, 303, 304, 314, 320
Rusya 425, 472, 486, 487, 517, 525
Rüşdü Paşa 176
Rüşdü, Ömer, Paşa 90

Saadeddin Paşa 138
Sabah (İstanbul) 54, 64, 135, 153, 170-172, 190, 221, 240, 269, 303, 419, 444, 467, 475, 476, 490, 512, 518, 520, 521, 523, 527, 529
Sabahaddin Mehmed, Prens 7, 8, 10, 15, 16, 55, 59, 67, 103, 107, 117, 135, 143, 173, 174, 184, 219, 234, 241, 242, 267, 268, 314, 315, 320, 346, 348, 349, 378, 458, 480, 526
Sabri, Abdullah, Efendi 414, 549
Sabri, Hoca Mustafa, Efendi [Tokad Mebusu] 214, 284, 286, 334
Sada-yı Millet (İstanbul) 54, 153, 156, 171, 172, 181, 182
Sadık Bey, Miralay 151, 152, 176, 184, 185, 203, 204, 206, 213, 214, 216-218, 220, 222-225, 229-233, 235-238, 241-243, 254, 267, 268, 338, 481
Safvet Efendi 334, 568
Sahib Molla 130, 167, 169
Said, Hoca, Efendi [Üsküb Mebusu] 346, 372, 381
Said Paşa Hükûmeti 247, 276, 278
Said, Mahir, Bey [Ankara Mebusu] 255, 257, 267, 327
Said, Mehmed, Paşa [Sadr-ı Âzam] 44, 138, 139, 205, 206, 219, 225, 248, 254, 256-260, 264, 273, 281-283, 285, 286, 292, 344, 358-364, 382
Said-i Kürdi 65
Sakız 138, 331, 552
Saki, Ahmed, Bey 330
Salih Paşa [Harbiye Nazırı] 10, 106, 126-128, 130, 152
Salihli 320
Salim, Asir, Efendi 326
Selânik 6, 15, 26, 27, 29, 32, 34, 43, 46-48, 59, 60, 70, 75, 77, 91, 92, 94, 97, 98, 100-102, 106, 107, 110, 112, 116-118, 120, 125, 126, 145, 177, 182, 187, 196, 200, 203-205, 213, 214, 216, 217, 222-224, 226-228, 230-233, 237, 239, 243, 244, 250, 252, 253, 255, 261, 270, 274, 275, 299, 303-305, 315, 316, 318, 319, 325-328, 330, 333, 339, 353, 369, 376, 377, 381, 396, 397, 400-407, 411, 414, 418, 433-435, 441, 449, 450, 472, 475, 485, 491-493, 509, 543
Samatya (İstanbul) 313, 464
Sami, Hafız, Efendi 185
Sami Paşa 213
Samim, Ahmed, Bey 181-183
Samipaşazade Halim Bey [Adliye Nazırı] 370, 410
[Saner], Ahmed Müfid [İzmit Mebusu] 331, 548
[Sanver], Hüseyin Haşim [İstanbul Mebusu] 330, 547

Saraczade Ali Naki Efendi [Trabzon Mebusu] 96
Savapoulos, Konstantinos [Karesi Mebusu] 331, 551
[Sayman], Ahmed Nesimi [İstanbul Mebusu] 330, 413, 414, 547
Sefer, İdris 346
Selânikli Hamdi Beyzade Âdil Bey 305, 325, 327
Selimiye (İstanbul) 321, 363
Selimiye Kışlası 115, 133, 515
Senin (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Tanin*, *Cenin*, *Renin*, *Yeni Tanin* ve *Hak*] 229, 416, 429, 430
Serbest İzmir (İzmir) 57
Serbesti (İstanbul) 41, 56, 57, 64, 65, 68-70, 81, 88, 117, 135, 136, 173, 174
Serengülyan, Vartkes [Erzurum Mebusu] 84, 182, 192, 257, 337, 375, 376, 565
Serezli Hulusi Bey 325
Serfice 192, 242, 270, 288, 307, 314, 323, 384, 421, 542
Servet-i Fünun (İstanbul) 175
Seyyid, Mehmed, Bey [İzmir Mebusu] 332, 553
al-Sham'a, Rushdi [Şam Mebusu] 152, 196, 338
Shawkat ibn Rif'at, Muhammad, Paşa [Divaniye Mebusu] 156, 158
Shuqair, Şeyh As'ad Tawfîq Efendi ['Akkâ Mebusu] 312, 338, 572
Sıdkı, İsmail, Bey [Aydın Mebusu] 214, 259, 267, 287
Sırat-ül-Müstakim (İstanbul) 228
Sırbistan 19, 36, 177, 420, 426, 427, 432, 466, 473, 474, 511
Silâh (Selânik) 216, 228, 243, 270
[Simavi], Lütfi 373
Sinapian, Krikor 249, 250, 285, 286, 297
Siroz 192, 196, 235, 236, 288, 397, 418, 492, 544
Sivas 102, 171, 193, 267, 268, 284, 336, 534, 563
Sofya 248, 298, 302, 461, 465, 466, 471, 475, 484, 511
Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman [Müşterek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Tütün Rejisi] 211
Soma 333
Sousa, İbrahim 249, 250, 296
[Sönmez], Mehmed Talât [Ankara Mebusu] 214, 557
Spartali, Stephen 332
St. Petersburg 302, 447, 455
Stoyanovich, Sava [Priştine Mebusu] 193
al-Sulh, Rida [Beyrut Mebusu] 181
Sultanahmed Meydanı (İstanbul) 33, 77-79, 86, 421
Suriye 4, 31, 180, 249, 312, 368, 494, 574
Süleyman, Hoca, Efendi 327
Süleyman Paşa 267
Süleyman, Hafız, Efendi 305, 326, 548

Şaban Efendi 337, 565
Şaban Paşa [Priştine Mebusu] 178
Şam 179, 180, 185, 189, 191, 196, 267, 284, 311, 312, 338, 342, 352, 367, 424, 503, 509, 573, 574
Şefik Bey [Karesi Mebusu] 29, 30, 96
Şehrah (İstanbul) 152, 232, 233, 235, 236, 410
Şemseddin Bey 39, 271
[Şenkıl], Gelibolulu Kemal 348, 349
Şeref, Abdurrahman, Bey [Maarif Nazırı] 89, 228, 249, 259, 285
Şerif, Mehmed, Paşa 235, 362, 480
Şevket, Hacı, Bey 170, 171
Şevket, Mahmud, Paşa 206, 214, 241, 385, 442, 445, 535
Şevket, Turgut, Paşa 357, 358
Şevki, Ömer, Bey [Sivas Mebusu] 336, 563
Şeyhzade Zeynelabidin Efendi [Konya Mebusu] 170, 268, 277, 395
Şura-yı Ümmet (İstanbul) 31, 32, 34, 38, 46, 47, 54, 64, 70, 81, 105, 106, 158
Şükrü Bey [Maarif Nazırı] 535
Şükrü Bey [Dahiliye Nezareti Müsteşarı] 302
Şükrü, Ahmed, Efendi [Sivas Mebusu] 268
Şükrü, Mehmed, Bey [Maraş Mebusu] 269

Tahsin Paşa 137
Tahsin, Hasan, Bey 323, 347
Taksim Kışlası 108, 464, 515
Talât, Mehmed, Bey [sonra, Paşa] 29, 30, 49, 83, 84, 109, 127, 129, 143, 145-147, 152, 159, 163, 166, 179, 191, 195, 199, 200, 204-207, 212-218, 227, 230, 231, 233, 239, 242, 243, 250, 256, 259, 275, 285, 286, 288, 295, 296, 303, 310, 328, 342, 344, 350, 352, 354, 359-362, 365, 374, 375, 384, 385, 397, 401-404, 406, 411, 413, 414, 421, 442, 445, 448, 457, 503, 507, 509, 513, 520, 524, 530
Talât, Orhan, Bey 416
Talib ibn Receb, Seyyid, Bey [Basra Mebusu] 338, 395, 580

Tanin (İstanbul) [Ayrıca bkz. *Yeni Tanin, Cenin, Senin, Renin* ve *Hak*] 26, 32, 45, 46, 51, 57, 64, 71, 72, 81, 82, 105, 116, 132, 139, 140, 146-150, 156, 161, 170, 172, 175, 179-181, 200, 216-219, 221, 222, 226-229, 234, 238-241, 243, 250, 251, 270, 273, 275, 277-279, 286, 288, 296-298, 308, 309, 316, 323, 329, 335, 336, 381, 396, 400, 406, 409, 416, 417, 420, 423-425, 429, 436, 437, 439-444, 447, 450
Tanzimat (İstanbul) [Ayrıca bkz. *Matbuat, Meriih, Müdafaa-i Hukuk* ve *Tesisat*] 228, 234, 237, 261, 264, 409, 419, 427, 482
Tarabya (İstanbul) 321, 322
Tasvir-i Efkâr (İstanbul) [Ayrıca bkz. *Yeni Tasvir-i Efkâr*] 444, 490, 508, 510, 512, 516
Taşkışla 68, 83, 114
Tatar Osman Paşa 357, 358
[Tek], Ahmed Ferid [Kütahya Mebusu] 158-160, 168, 191, 192, 259, 279, 280, 286, 419
Tekfur Dağı 27, 421, 433, 434, 546
Teminat (İstanbul) 307, 312
Le Temps (Paris) 29, 67, 87, 245, 282, 422, 455, 468, 475, 476, 480, 484, 489, 492
[Tengirşenk], Yusuf Kemal 148
Tercüman-ı Hakikat (İstanbul) 46, 404, 444, 451, 476, 511, 525
Tesisat (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Matbuat, Meriih, Müdafaa-i Hukuk ve Tanzimat*] 270, 277
Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 314
Tetova, Tayyar Bey 348, 350
Tevfik Bey 143
Tevfik Paşa Hükümeti 88-90, 95, 96, 101, 102, 105, 108, 112, 116, 126-130, 364, 483
Tevfik, Ahmed, Paşa [Sadr-ı Âzam] 88, 90, 94-96, 100, 129, 365
Tevfik, Ali, Bey 329
Tevfik, Ebuzziya, Bey [Antalya Mebusu] 29
Tevfik, Pertev, Bey [*Mechroutiette* başyazarı] 174, 175, 193
The Times (Londra) 215, 223, 397, 428, 437, 448, 453, 457, 466, 467, 472, 473, 475, 477, 485, 490, 492, 495, 497, 502, 504, 509, 510, 519, 523, 527
Tokad 170, 214, 267, 284, 286, 290, 334, 337, 564
Tokadizade Şekib Bey [Manisa Mebusu] 214
[Tolon], Abdülaziz Mecdi [Karesi Mebusu] 38, 221, 258, 331
Topal Osman 187
Topçuzade Hacı Kâmil Efendi [Tokad Mebusu] 337, 564
[Toprak], Mehmed Sabri [Saruhan Mebusu] 333, 554
Toptan, Esad Paşa [Drac Mebusu] 58, 103, 176, 193, 284, 324, 365, 540
Toptan, Fazıl Paşa 176
[Topuzlu], Cemil, Paşa 427
[Torun], Abdullah Azmi [Kütahya Mebusu] 214, 550
Tosun, Hüseyin, Bey [Erzurum Mebusu] 337, 565
Trabzon 25, 27, 96, 102, 185, 268, 320, 335, 336, 355, 404, 450, 522, 560
Trablusgarb 427
Trablusşam 503, 509, 573
Tuna-Adriyatik Demiryolu 212
[Tung], Ahmed Fazlı [*Osmanlı* başyazarı] 135
Tunuslu Hayreddin Paşa 152, 267, 271
La Turquie (İstanbul) 63, 133, 140, 218
[Tümerkan], Hasan Fehmi [Sinob Mebusu] 40, 47, 68-70, 89, 182, 335, 384, 421, 560
[Türkgeldi], Ali Fuad 129, 531
Tütün Rejisi [bkz., Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman / Müşterek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Âliye-i Osmaniye] 211, 329

[Uşaklıgil], Halid Ziya 143, 265, 266, 365, 373

Ürgüplü Mustafa Hayri Bey [Niğde Mebusu] 344, 414, 449, 556
Üsküb 29, 85, 98, 105, 177, 178, 191, 213, 267, 284, 299, 310, 323, 346, 347, 372, 381, 403, 412, 434, 538
Üsküdar (İstanbul) 184, 321, 322

Vahideddin, Şehzade 138
Van 102, 195, 238, 243, 414, 566
Vardar 102
Vasfi, Ali, Bey [Taşlıca Mebusu] 324
Vasfi, İbrahim, Efendi [Karesi Mebusu] 170, 196, 214, 268, 280, 331
Vasıf, Mehmed, Bey 324, 541
Vefik Paşa 267
Vehbi, Hoca, Efendi [Konya Mebusu] 191
Veli, Hacı 318
Vezirköprü 336
Viyana 50, 71, 87, 111, 136, 163, 209, 215, 222, 223, 234, 248, 368, 376, 428, 437, 447, 460, 468, 479, 494, 503-505, 508, 524, 532-534

Vildan Efendi 324
Vize 437, 505
Vlachoff, Dimitri [Selânik Mebusu] 192, 196, 326
Vlora, Süreyya [Berat Mebusu] 323, 540
Vlora 7
Volçetrinli Hasan Bey [Priştine Mebusu] 152, 153, 178, 192, 267, 284, 346, 347, 373
Volkan (İstanbul) 55, 64-66, 88, 93, 101, 104, 135, 138, 139
Vrione, Aziz Paşa [Berat Mebusu] 178, 323
Vrionis, Sami 323, 541
Volçetrin 152, 153, 177, 178, 192, 267, 284, 346, 347, 373

Whittall, William, Sir 95

Ximenes [*La Bourse d'Orient* başyazarı] 252

Yafa 313
Yağcı Şefik Bey [İstanbul Mebusu] 330, 548
Yahudiler 23, 212
Yakova 117
Yakovalı Rıza Bey 346
[Yalçın], Hüseyin Cahid [İstanbul Mebusu, *Tanin* başyazarı] 26, 31, 32, 37, 38, 45, 51, 64, 79, 82, 83, 93, 98, 107, 116, 127, 132, 133, 148-150, 156, 160, 162, 167, 192, 213, 215-217, 219, 221, 222, 227, 228, 233, 234, 240, 241, 251, 256, 270, 273, 275, 277, 279, 286, 296, 309, 313, 329-331, 350, 396, 400, 402, 406, 414, 416, 417, 429, 443, 447, 450, 452, 490, 533, 547
Yanya 42, 96, 102, 324, 403, 404, 437, 459, 465, 473, 487, 489, 540
[Yazır], Mehmed Hamdi [Antalya Mebusu] 171, 214
Yemen 204, 207, 234, 241, 305, 308, 356, 582
Yeni Gazete (İstanbul) 32, 46, 54, 55, 59, 61, 62, 64, 69, 71, 94, 128, 156, 169-171, 186, 188, 195, 198, 209, 218, 221, 234, 251, 270, 272, 279, 303, 307, 419, 423, 444, 475, 482, 490, 523, 527
Yeni Ikdam (İstanbul) [Ayrıca bkz., *Ikdam ve Iktiham*] 188-190, 218, 221, 229, 230, 260, 269, 273, 279, 289, 307, 310, 314
Yeni Pazar 36, 538
Yeni Tasvir-i Efkâr (İstanbul) [Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*] 172
Yeni Yol (Paris) 136, 173, 174, 444
Yenice 102
Yıldız Sarayı 15, 24, 43, 55, 58, 66, 72, 95, 114-117, 124, 147, 179-181
Yorgandjioglu, Aristidi Paşa 29, 30, 127, 129, 130, 285
Yuka, Salih 346
[Yuluğ], Ali Haydar [Menteşe Mebusu] 333, 554
Yunanistan 19, 31, 33, 142, 192, 298, 314, 426, 432, 434, 465, 471, 473, 474, 489, 493, 502
Yusuf Paşa 119, 120, 139, 204, 214
Yusufani, Davud, Efendi [Musul Mebusu] 268

az-Zahrawi, Abd al-Hamid [Hama Mebusu] 151, 256
Zainal, Qasim, Efendi [Cidde Mebusu] 153
Zaven, Dikran 336
Zeki Bey 235-238, 261, 513
Zeki Paşa 138
Zihni Paşa 89, 90
Zile 337, 564
Ziya Bey [Trabzon Mebusu] 344, 384
Ziya Paşa [Maliye Nazırı] 47, 367, 369, 406, 407
Ziya, Mustafa, Bey 336
Ziya, Yusuf, Bey 204, 214
Ziyaeddin Efendi 52
Zohrab, Krikor [İstanbul Mebusu] 29, 70, 84, 96, 148, 1911, 192, 257, 259, 330, 547
Zuhayrzade Abdullah [Basra Mebusu] 338, 580
Zühdü, Abdullah [*Yeni Gazete* sahibi] 94, 171
Zülüflü İsmail Paşa [eski Mekâtib-i Askeriye Müfettişi] 138

"1908 Devrimi'yle birlikte bu paşaların alıştığı eski dünya ve mutlakiyetçi düzen çökmüş, ancak onun yerini alacak yeni düzen hemen kurulamamıştır. (...) 1908 sonunda meclisin açılması ile 1913'ün başında İttihadcıların meşru olmayan bir hükûmetten yasadışı yöntemlerle iktidarı geri almaları arasında geçen sürenin siyasî tarihi, yeni oluşturulmuş bir meclise dayanan ve işleri buradan yürütmeye çalışan yeni rejim yanlıları ile her ne pahasına olursa olsun eski düzeni yeniden kurmayı amaçlayan monarşist güçler arasındaki bitmek bilmeyen mücadelenin tarihidir."

Modern Türkiye'nin oluşum tarihinde kilit rol oynayan bir dönem, 1908-1913 dönemi. Aykut Kansu, halihazır tarih yazımının dokunmadığı zengin bir kaynak birikimine dayanan olağanüstü titiz çalışmasında, bu kısa dönemin "mana ve ehemmiyetini" gözler önüne seriyor.

Canla başla direnen Osmanlı *ancien régime*'iyle, yani Eski Düzen'le 1908 Devrimi arasındaki kıyasıya mücadelenin berisinde, tümüyle politikanın değişim sürecinin gerilimine tanık oluyoruz kitapta. Politikanın kapalı kapılar ardında devlet ricali tarafından yürütülen seçkinler arası bir faaliyet olmaktan çıkmaya, yavaş yavaş kamuoyuna, halka mal olmaya başlamasının sancılarını görüyoruz.

Adeta siyasî polisiye zevkiyle de okunabilecek kitap, bu yanıyla, Türkiye'nin politik kültürünün inşasıyla ilgili bir "harç analizi" niteliğindedir. ■

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1925-3